

Oktatás Erdélyben
– az elmélettől a gyakorlatig,
a középkortól a 20. századig

**BABEŞ–BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
TÖRTÉNELEM ÉS FILOZÓFIA KAR
MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZET**

Szerkesztőbizottság:

Egyed Ákos (az MTA külső tagja, Kolozsvár), Fodor Pál (Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont, főigazgató, Budapest), Konrad Gündisch (Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas, München), Olga Khavanova (Orosz Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, főmunkatárs, Moszkva), Kiss J. László (Corvinus Egyetem, egyetemi tanár, Budapest), Kósa László (az MTA tagja, Budapest), Kovács András (az MTA külső tagja, Kolozsvár), Monok István (MTA Könyvtár és Információs Központ, főigazgató, Budapest), Romsics Ignác (az MTA tagja, Budapest; Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, egyetemi tanár)

Főszerkesztő: **Rüsz-Fogarasi Enikő**

Szerkesztőség:

Hunyadi Attila, Lupescu Makó Mária, Nagy Róbert, P. Kovács Klára

Jelen kötetet összeállította és szerkesztette: **Lupescu Makó Mária**

A szerkesztőség címe:

Magyar Történeti Intézet/Departamentul de Istorie în Limba Maghiară, 400088 Cluj-Napoca, Str. Napoca nr. 11, erdelyievszazadok@gmail.com

A borító Szathmári Pap Károly *Kolozsvár (a Fellegvárból)*, az *Erdély képekben* (Kolozsvár, 1843) című művében megjelent színes litográfia felhasználásával készült. A reprodukció őrzési helye: Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont (Budapest), Művészettörténeti Intézet Adattára, MKCS-C-I-122/71/2.

Borítóterv: **Várdai Éva**

Nyomdai előkészítés: **Idea Plus, Kolozsvár**

Korrektúra: **Szabó Beáta**

Nyomta az **IDEA DESIGN & PRINT**, Kolozsvár, 2021

ISSN: 2558-8761

ISSN-L: 2558-8761

ISBN: 978-606-8886-73-2

E szám megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség és a Communitas Alapítvány támogatta.

ERDÉLYI ÉVSZÁZADOK
A KOLOZSVÁRI MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZET ÉVKÖNYVE
VI.

Oktatás Erdélyben
– az elmélettől a gyakorlatig,
a középkortól a 20. századig

Egyetemi
Műhely
Kiadó

Egyetemi Műhely Kiadó
Kolozsvár, 2021

Tartalomjegyzék

Előszó/Preface	9
Oktatás Erdélyben – az elmélettől a gyakorlatig, a középkortól a 20. századig/ Education in Transylvania – From Theory to Practice, from the Middle Ages to the Twentieth Century	
Adinel C. Dincă:	
Az erdélyi századok elemi oktatása a középkorban. Régi források, új értelmezések	
The Elementary Education of the Transylvanian Saxons in the Middle Ages. Old Sources, New Interpretations	15
Iulian Mihai Damian:	
A kétnyelvű (görög–latin) klasszikus oktatás kezdetei az erdélyi humanista iskolákban	
The Beginnings of Bilingual (Greek–Latin) Classical Learning in the Humanist Schools of Transylvania	47
Balogh Judit – Horn Ildikó:	
Fejedelmi oktatáspolitikai és az erdélyi középfokú oktatás Princely Education Policy and Secondary Education in Transylvania	63
Kolumbán Vilmos József:	
Tanítói fizetések a széki egyházmegyében (17–18. század) Teachers’ Salaries in the Diocese of Szék (Sic) (Seventeenth–Eighteenth Centuries)	115
Gloviczki Zoltán:	
Makkai Sándor a nevelésről Sándor Makkai on Education	147
Tibori Szabó Zoltán:	
A Kolozsvári Zsidó Gimnázium (Zsidlic) elsőosztályosai 1944-ben The First Year Students of the Jewish High School of Kolozsvár (Cluj) in 1944	163
Novák Csaba Zoltán:	
Oktatás, kultúra, közművelődés a Székelyföldön az államszocializmus időszakában	
Education, Culture, Public Education in Szeklerland during the Period of State Socialism	191

Műhely/Workshop

Gáll Erwin – Hógyes Mihály Huba:

11. századi migrációk az Erdélyi-medence irányába?
Roska Márton és az erdélyi Árpád-kori bevándorlás kérdésköre
Vajdahunyad-Kincseshegy és Várfalva temetőinek tükrében
Eleventh Century Migrations to the Transylvanian Basin?
Márton Roska and the Issue of the Árpadian Age Immigration
in Transylvania in the Light of the Cemeteries of
Vajdahunyad (Hunedoara)-Kincseshegy and
Várfalva (Moldovenesti) 215

Kovács Mihai:

- Várdai Ferenc itáliai tanulmányai
The Studies of Ferenc Várdai in Italy 239

Gál Zsófia:

- A népiskolától a gimnáziumig: a római katolikus egyház
kolozsvári iskolaépítészete a dualizmus korában
From Primary School to the Gymnasium:
Roman Catholic School-Architecture in Kolozsvár (Cluj)
during the Austro-Hungarian Monarchy 259

Demeter Csanád:

- Kálvária. A szentegyházaskfalui oktatás története
a két világháború között
Calvary. The History of Education in Szentegyházaskfalú (Vlăhița)
between the Two World Wars 279

Bartos-Elekes Imre:

- Hunyadi János vagy Iancu de Hunedoara?
A nándorfehérvári diadal kovácsa a romániai tankönyvekben
John Hunyadi or Iancu de Hunedoara? The *Triumphator*
of Nándorfehérvár (Belgrade) in the Romanian Textbooks 305

Arcél/Profile

Zágorhidi Czigány Balázs:

- Szent Domonkos és Magyarország 1221–2021
Saint Dominic and Hungary 1221–2021. 317

Horváth Richárd:

- Erdődi Bakóc Tamás (1442–1521) (Életrajzi vázlat)
Thomas Bakóc of Erdőd (1442–1521) (A Short Biography) 323

Gebei Sándor:

- Uralkodóválasztás 1571-ben. Báthory István vajda a fejedelemség élén
Ruler Election in 1571. Voivode Stephan Báthory
on the Head of the Principality 339

Horváth Csaba:

- Pákéi Pákei Lajos (1853–1921)
Lajos Pákei (1853–1921). 363

In Memoriam

Sipos Gábor:

Vekov Károly János (1947–2020) 371

Petruț Dávid:

Bajusz István (1954–2021)..... 375

Esemény/Event

Rüsz-Fogarasi Enikő:

Laudáció dr. Romsics Ignác, az egri Eszterházy Károly
Katolikus Egyetem professzor emeritusa,
az MTA rendes tagjának a Babeş–Bolyai Tudományegyetem
díszdoktorává avatása alkalmával..... 381

Romsics Ignác:

Magyar történetírás a 20. században. Díszdoktori előadás..... 387

Könyvszemle/Book Review

Alexandru Vulpe: Protoistoria României (Gáll Erwin)..... 409

Neumann Tibor: Registrum proventuum Regni Hungariae.

A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495)
(Izsán Csaba) 412

Draskóczy István: A magyarországi kőszó bányászata és kereskedelme
(1440–1530-as évek) (Bakk Antal-Pál) 415

Új korszak határán: Az európai államok hadügye és hadseregei
a mohácsi csata korában. Szerk. B. Szabó János – Fodor Pál
(Ladó Árpád-Gellért)..... 419

Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon
(1500–1850). Szerk. Erdélyi Gabriella (Kis Cynthia) 425

Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940.
Szerk. Erdélyi Gabriella (Csoma Nikol) 432

A vallás szerepe a politika alakításában egykor és ma.
Szerk. Munding Márta – Zachar Péter Krisztián (Beke Ibolya)..... 437

A jól elkészített házi feladat. Ablonczy Balázs: Ismeretlen Trianon.
Az összeomlás és a békeszerződés története, 1918–1921
(Fodor János) 442

N. Rózsa Erzsébet: Az államiség modelljei a Közel-Keleten.
A vahhábita királyságtól az iszlám köztársaságig
(Koszorus Anita-Dorottya) 445

„Barátok vagyunk, nem ellenfelek”.
László Gyula és Györffy György kapcsolata írott
és fényképes dokumentumok alapján (Fülöp Réka)..... 447

Posztumusz főhajtás. Peregrináció és erudíció.
Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére.
Szerk. Bogdándi Zsolt – Lupescu Makó Mária (Hegyí Géza)..... 450

Krónika/Chronicle

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézetének 2021. évi tevékenységei (Nagy Róbert)	459
A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézetének VII. doktorandusz konferenciája (Kis Cynthia)	461
A kolozsvári Magyar Történeti Intézet a 2021. évi Kolozsvári Magyar Napokon (Rüsz-Fogarasi Enikő).	467
Kirándulás a „Részek”-ben (Váry-Sylvester Péter)	468
Romsics Ignác professzor díszdoktorrá avatása (Forró-Bathó Ákos)	471
Hibrid találkozás: Beszámoló a Romániai Magyar Történelemtanárok Tudományos Konferenciájáról (Sipos István).	473
Szerzőink/Authors	476

Előszó/Preface

Amikor 2020 januárjában megfogalmaztuk a kolozsvári Magyar Történeti Intézet VI., 2021-es évkönyvének felhívását, átfogó keretként az erdélyi iskola- és oktatástörténetet határoztuk meg. Úgy gondoltuk, az iskola- és oktatástörténetet, az iskolázás történetének a társadalomra és művelődésre gyakorolt hatását figyelembe véve kínáljuk fel a lehetőséget a kollégáknak újabb erdélyi vonatkozású kutatásaik közlésére, legyen szó az oktatástörténet szélesebb értelemben vett neveléstörténeti vonatkozásairól, az oktatás és nevelés fórumainak kialakulásáról, az oktatás társadalomtörténetéről és historiográfiájáról vagy akár az iskolai épületek leírásáról, szakszerű feldolgozásáról. Az iskolázás-iskolázottság felekezeti vonatkozásai, szakszerűsödése, a 19–20. századi oktatáspolitikáig ugyancsak lehetséges elemzési szempontként szerepelt felhívásunkban. Szándékosan az egyetem előtti oktatási formákra és intézményekre fókuszáltunk, hiszen az utóbbi évek igen gazdag egyetemtörténeti kutatásai mintha méltatlanul szorították volna háttérbe az alap- és középfokú oktatás(-történet)t. Mindezeket a szempontokat figyelembe véve alakult ki az évkönyv első rovata, amelyben hét szerző tesz kísérletet újabb kutatási eredményekkel reflektáló írásaikkal a történeti megközelítésre, a középkortól a 20. századig, az elmélettől a gyakorlatig, széles terepet nyújtva az iskola- és oktatástörténet különböző aspektusai bemutatásának. Adinel C. Dincă és Iulian Mihai Damian a középkori erdélyi szász oktatás különböző szempontjaira világítanak rá: míg Dincă célja, hogy a reformáció előtti időszak erdélyi szász közösségeinek az elemi oktatásra vonatkozó adatait újraértelmezze és -értékelje, előtérbe helyezve az eddig figyelmen kívül hagyott forrásokat, addig Damian a Johannes Honterus és Valentin Wagner által kiadott görög és latin nyelvű tankönyveken keresztül tárja fel a kétnyelvű (görög–latin) klasszikus oktatás kezdeteit Erdély első humanista iskolájában, megpróbálva beazonosítani annak lehetséges modelljeit, illetve az utókorra gyakorolt hatását és örökségét. Következtetéseivel mintegy előkészíti a terepet a Balogh Judit – Horn Ildikó szerzőpáros számára, akik nagy ívű áttekintést nyújtanak az Erdélyi Fejedelemség uralkodói által követett oktatási koncepciókról, azok változásairól és mindezeknek az iskolahálózatra és társadalomra gyakorolt hatásáról. A multikonfesszionális és -etnikus 16. század derekán született új országban, az Erdélyi Fejedelemségben, igen sajátos utat járt be a neveléstörténet, hiszen négy hivatalosan is elfogadott felekezet keretei között hozta létre iskoláit. Balogh és Horn jól látta, hogy bár a fennálló politikai és vallási konszenzus megkövetelte, hogy felekezettől függetlenül minden iskolát támogassanak, különféle eszközökkel mégis sikerült elérniük, hogy lényegében saját felekezeti álláspontjukat érvényesítsék. Kolumbán Vilmos József tanulmányával a hangsúly a fejedelmi oktatáspolitikáról az oktatás finansziális hátterére helyeződik át. Szerzője

arra kíváncsi egy konkrét esettanulmány, a széki egyházmegye 17–18. századi tanítói bérösszeírásainak elemzésével, hogy milyen életkörülmények teremtését tették lehetővé ebben az időszakban. A 18. század vége felé keletkezett fizetési jegyzék pedig egyedülálló módon még az iskolába járás vizsgálatára is lehetőséget nyújt, rávilágítva az iskolai oktatás hatékonyságára.

Az évkönyv következő három tanulmányának közös vonása, hogy a 20. századi oktatás- és neveléstörténethez kapcsolódnak. Gloviczki Zoltán írásában a leginkább református teológusként és püspökként ismert Makkai Sándor pedagógiai munkásságát helyezi előtérbe. Az erdélyi szellemi élet meghatározó alakjaként számontartott Makkairól kevésbé ismert, hogy a pedagógiát tudományos szinten művelte. Így már nem meglepő, hogy – bár munkásságának hangsúlya a teológiai és szépirodalmi alkotásokra esik – három jelentős pedagógiai munka is fűződik a nevéhez, melyek elemzésével a szerző egyrészt Makkai életművének jobb megismeréséhez és értelmezéséhez, másrészt a két világháború közötti magyar és európai szellemi áramlatok mélyebb megértéséhez kíván hozzájárulni. Tibori Szabó Zoltán esettanulmányával a Zsidlicnek becézett Kolozsvári Zsidó Gimnázium, a második világháború végén Auschwitz-Birkenauban deportált és többségükben tragikusan elhunyt elsőosztályosainak állít emléket. A Kolozsvári Zsidó Hitközség archívumában a közelmúltban előkerült dokumentumok lehetőséget kínáltak a szerzőnek, hogy az iskola 1943–1944-es évfolyama legfiatalabb diákjainak névsorát rekonstruálja, hozzájárulva ezáltal az Erdély fővárosából származó holokauszt túlélők számának és százalékának (még) pontosabb megállapításához. Az ezt követő periódus politikai berendezkedésének, a szovjet típusú politikai és gazdasági rendszernek, a szocializmusnak a Székelyföldön az 1948–1989 közötti időszakban a kultúra, az oktatás, a kulturális élet különböző területeire kifejtett hatását elemzi Novák Csaba Zoltán. A viszonylag tág periódus áttekintése lehetőséget nyújt a szerzőnek arra, hogy a Román Kommunista Párt által irányított kulturális és nemzetpolitika változó tendenciái foglalatában elemezze mindazokat a politikai, gazdasági és kulturális kereteket, hálózatokat, amelyek jelentős mértékben meghatározták a magyar nemzeti- és közösségi létét. Nováknak jól sikerült érzékeltetnie, hogy az önazonosság megőrzésében milyen fontos szerepet játszott az oktatási intézményrendszer.

A *Műhely* rovat öt tanulmányát – egy kivételével – szintén az erdélyi magyar oktatás- és iskolatörténet különböző aspektusainak előtérbe helyezése köti össze. A kronologikus szemlélethez igazodva, a rovatot Gáll Erwin – Hőgyes Mihály Huba közös tanulmánya nyitja, a Roska Márton által, a 20. század elején feltárt két emblemikus régészeti lelőhely, Várfalva és Vajdahunyad temetkezési helyeinek újraelemzésével vizsgálva Erdély integrációjának kérdését a Magyar Királyság 11. századi kötelékében. Kovács Mihai a korai erdélyi humanizmus egyik reprezentatív személyiségének, Várdai Ferencnek az itáliai egyeteméről hazaküldött levelein keresztül tesz kísérletet szellemi arculék, kapcsolati hálójának és karrierstratégiájának a rekonstrukciójára,

a levelek szisztematikus elemzését a történetírás legújabb eredményeivel kombinálva. Gál Zsófia eddig ismeretlen, illetve kevésbé ismert levéltári és képi források felhasználásával három, az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó évtizedeiben, a Katolikus Egyház támogatásával Kolozsváron épült iskola bemutatásán keresztül világít rá a Római Egyház megváltozott viszonyulására a (leány)nevelés kérdéskörében. A Demeter Csanád által jegyzett esettanulmány, változatos levéltári források felhasználásával, a két világháború közötti szentegyházaskfalui felekezeti oktatást művelők, éltetők megpróbáltatásait, az állami iskola létrehozásával a felekezeti nevelést ért kihívásokat helyezte szélesebb kontextusba. Bartos-Elekes Imre saját iskolai/iskolás tapasztalataiból is kiindulva helyezi vizsgálódása középpontjába Hunyadi János megítélését a magyar és román gimnáziumi tankönyvekben, megpróbálva az így kialakított képet az elmúlt évtizedek magyar és román történetírásának kánonjaiba, mítoszaiba és történeti diskurzusába belehelyezni.

Arcél rovatunk hagyományosan jeles történelmi személyiségek életútjának állít emléket. Zágorhidi Czigány Balázs ismeretterjesztő írásában a 800 éve alapított Magyar Domonkos Rendtartomány és a szintén 1221-ben elhunyt rendalapítónak, Szent Domonkosnak a magyar rendtartomány születésében játszott szerepére fókuszál. Mint ahogyan alcíme is sugallja, Horváth Richárd tanulmánya Bakóc Tamás életrajzi vázlata kíván lenni. Szerzőjének az eddig egyáltalán nem vagy csak korlátozott mértékben kutatható bécsi levéltári források elemzésével egy, a korábbinál frissebb, a legújabb eredményeket ötvöző Bakóc-biográfiát sikerült felvázolnia. Gebei Sándor tanulmányának középpontjában Báthory István 450 évvel ezelőtti erdélyi fejedelemválasztása áll, pontosabban – a szerző szóhasználatával élve – annak a történeti paradoxonnak az ismertetése, mely 1571 májusában Báthory Istvánt, Szapolyai János király egykori vajdájának a fiát választotta meg az elhalálozott János Zsigmond *fejedelem* utódjául *vajdai titulussal*. A rovat utolsó írásában Horváth Csaba a 100 éve elhunyt jeles kolozsvári építésznek, tanárnak és múzeumigazgatónak, Pákei Lajosnak állít emléket.

Évkönyvünk *In memoriam* rovata két, az intézetünkhöz igen közel álló, volt munkatárs emlékének adózik. Sipos Gábor szerint bár Vekov Károly, történészi, művelődéstörténeti munkásságában a középkor és a kora újkor kutatása dominált, jelenkori témák is foglalkoztatták. A tanítás mellett igen aktív szerepet játszott az erdélyi magyar politikában és közéletben. A tavaly elhunyt Bajusz István nekrológiát volt tanítványa és intézetünk keretében tanszéki utóda, Petruț Dávid jegyzi. A római kor avatott ismerőjeként Bajusz István generációk hallgatóival ismertette és szeretettette meg a (római) régészet szépségét, komplexitását és kihívásait.

Évkönyvünk történetében először jegyezhetünk *Esemény* rovatot, mely méltán tükrözi a mögötte álló cselekmény jelentőségét. 2021 októberének elején ugyanis intézetünk történetében először avatott egyetemünk díszdoktorainak sorába – intézetünk és karunk közös ajánlatára – magyar történészt

Romsics Ignác akadémikus személyében. Időszakos rovatunk első írása Rüszt-Fogarasi Enikő, karunk dékánhelyettesének laudációja, míg a második az ünnepelt tanulmánya. Romsics Ignác professzor ugyanis megtisztelte évkönyvünket díszdoktori előadásának közlésével.

A *Könyvszemle* tizenegy, az ókortól napjainkig, a politika- és gazdaságtörténettől a vallás- és családtörténetig, forrásközléstől tanulmány- és tisztelegző kötetig, monográfiáig terjedő könyvek ismertetését foglalja magába.

A *Krónika* intézetünk 2021. évi tevékenységének szokásos beszámolójával indít, melyet két, az intézetünkhöz kötődő tudományos konferencia (a doktoranduszoké és a romániai magyar történelemtanároké) ismertetése követ, valamint két beszámoló intézetünk tevékenységéről a Kolozsvári Magyar Napok rendezvényein és hallgatóink nyári szakmai kiránduláson való részvételéről. E sort egészíti ki Romsics Ignác díszdoktorrá avatásának diák-szemmel való láttatása.

Az *Erdélyi Évszázadokat* záró gazdag szerzői névsor jól illusztrálja, hogy az erdélyi oktatás- és iskolatörténetet középpontba helyező 2021. évi évkönyvünk a téma lehető legszélesebb bemutatására törekedett, kronológiai és tematikus szempontból egyaránt, a téma legavatottabb hazai és magyarországi szerzőit szólaltatva meg. Az intézetünkhöz közel álló, intézményünket támogató tudós személyiségek szerzőként való megjelenése mellett kiemelnénk volt és jelenlegi hallgatóink szerzőségét.

A mutató külsővel, tartalmas belsővel, a téma aktualitását feldolgozó évkönyvünk VI. száma remélhetőleg elnyeri úgy a szakma, mint a szélesebb művelt olvasóközönség érdeklődését. Felfedezéséhez kellemes olvasást kíván

Lupescu Makó Mária
szerkesztő

Kolozsvár, 2021 novemberének végén

OKTATÁS ERDÉLYBEN
– AZ ELMÉLETTŐL A GYAKORLATIG,
A KÖZÉPKORTÓL A 20. SZÁZADIG

EDUCATION IN TRANSYLVANIA
– FROM THEORY TO PRACTICE,
FROM THE MIDDLE AGES TO THE
TWENTIETH CENTURY

Adinel C. Dincă

Az erdélyi szászok elemi oktatása a középkorban. Régi források, új értelmezések*

The Elementary Education of the Transylvanian Saxons in the Middle Ages. Old Sources, New Interpretations

Over the last century, a series of studies addressing literacy, reading, and writing in medieval Transylvania has provided an important insight into the Saxons' cultural life and, particularly, into the background of their educational system. However, the mono-disciplinary approaches did not allow the correlation of results and conclusions between these studies, or the emphasis of common themes and differences. Nor was the problem ever discussed from a larger comparative point of view. It is the intention of the present introductory paper to open a new discussion in circumscribing and interpreting historical data on elementary education extant in the communities of the Transylvanian Saxons before the Lutheran Reformation by re-evaluating the well-known documentary sources and bringing to the fore the less known or even ignored material, suggesting at the same time avenues for future study.

Keywords: Transylvanian Saxons, elementary school, literacy, educational landscape, material culture

Bevezetés

A vasoni zsinat (529. november 5.) első kánonja¹ a középkori oktatás történetének mérföldköve: a papságra szánt gyermekek alapfokú tanítását ekkor bízták a falusi plébániák papjaira, ezáltal megszületett egy új képzési forma, amely hamarosan már nem csak a jövődöbeli klerikusok előtt állt nyitva, hanem mind-

* A tanulmány a RISE-PN-III-P4-ID-PCCF-2016-0064: *The Rise of an Intellectual Elite in Central Europe: Making Professors at the University of Vienna, 1389-1450* (<https://rise-ubb.com/>) című projekt keretében készült. Támogatta a Felsőoktatási, Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Kifizetési Hivatalhoz tartozó Tudományos Kutatás Nemzeti Tanácsa (CNCS – UEFISCDI). A szerző ezúton mond köszönetet Ulrich A. Wiennek (Koblenz) a kutatás során nyújtott segítségével, Kovács Mihainak a magyar fordításért és Vass Csongornak a nyelvi korrektúráért.

1 Concilium Vasense, can. I. In: *Monumenta Germaniae Historica*, Leges: 3, Concilia, tom. I: Concilia Aevi Merovingici. 56.

azok előtt, akik az írás-olvasás tanulására szánták magukat.² A későbbi századokban a kolostori vagy káptalani közegben létesített iskolahálózattal együtt ezek a struktúrák képezték a teljes latin világ oktatási bázisát mindaddig, míg az alapoktatás feladata a modern állam hatáskörébe nem került.

A középkori Európa „oktatási rendszerét” csak a szó legtagabb értelmében lehet rendszernek tekinteni: a valóságban a képzési lehetőségek nem csak régió és korszak, hanem a tanuló életkora és neme, a felekezeti környezet, a társadalmi vagy gazdasági körülmények függvényében is jelentős mértékben különböztek. Az alapfokú iskolák (amelyek zenei, grammatikai, írás-, aritmetikai ismereteket nyújtottak), a gimnáziumok és a magántanítók, amelyek együtt alkották a középkori oktatási palettát, még ugyanabban az adminisztratív közegben is egyszerre, egymástól függetlenül működtek. Az erdélyi iskolák, akárcsak a közép- és nyugat-európaiak, ebbe a komplex keretbe tartoztak. A nyugati keresztény egyház joghatósága és gondozása alatt leginkább vallásos oktatási tartalmakat kínáló erdélyi oktatási intézmények fokozatosan, egy két évszázadon át húzódó (első okleveles említéseiktől a reformáció pedagógiai felfogásának gyakorlatba ültetéséig) összetett és árnyalt folyamat révén létesültek, megerősödtek és egyenletesen elterjedtek. A deákos neveltetést nem kérték számon azoktól, akik nem akartak egyházi karriert befutni, nem volt tehát sem kötelező, sem ingyenes. Az alapfokú oktatás pedig az alapvető írni-olvasni tudás összefüggő színvonalát biztosította a falusi, mezővárosi és városi plébániák iskolái révén. Így az egész társadalom számára, Erdélyben és bármely más régióban, az írás és olvasás elsajátítása, valamint az írásbeli kommunikációra való nyitottság elérése egyet jelentett a latin nyelv elsajátításával. Mivel a világi papság számára, a plébánostól a kisegítő klerikális személyzetig, a megszerzett képzési szint közvetlenül befolyásolta az egyes tisztségek elérését az egyházi intézmények és plébániai struktúrák keretében, természetes, hogy ez a társadalmi csoport kapta³ az általa pasztorált vidéki ifjúság oktatásának feladatát.

Erdély, amely a magyar koronához tartozó provinciaként az európai *latinitas* perifériáján feküdt, az alapszintű oktatás tekintetében sem tért el a korabeli gyakorlattól.⁴ Az ifjak írni és olvasni tanítását közügynek tekintették, amelynek érdekében a szülők, az egyház és a helyi plébániához tartozó hívek is együttműködtek. A 14. század utolsó két évtizedében már a Magyar Királyság egész területén működött egy komplex káptalani, kolostori és plébániai iskolákból

2 Wendehorst: Wer konnte. 9–33.

3 IX. Gergely pápa (1227–1241) 1234-ben kiadott bullája minden plébánost arra kötelezett, hogy biztosítsa egy iskolavezetésre alkalmas klerikus ellátását. Lásd Lurz: *Mittelschulgeschichtliche Dokumente*. I. 156. IV. Ince pápa (1243–1254) *Summa de poenitentia* című dokumentuma a tanárok diákokkal szembeni kötelességeire hívta fel a figyelmet. Ennek egy példányát Szebenben is őrizték 1400 után. Lásd Papahagi – Dincă, Márza közreműködésével: *Manuscrisele medievale*. 469. sz.

4 A témára vonatkozó számos kutatás közül csak a következő, újabban megjelent, reprezentatív munkákat említjük: Kintzinger: *Das Bildungswesen*; Barron – Stratford (eds.): *The Church and Learning*; Orme: *Medieval Schools*; Willemsen: *Back to the Schoolyard*; Sheffler: *Schools and Schooling*; Lynch: *Elementary and Grammar Education*.

álló oktatási hálózat.⁵ A következő század folyamán, különösen a német ajkú területeken,⁶ a diákok már az anyanyelvű írás alapjait is elsajátíthatták. A városi és falusi közegben található intézmények keretében az iskolásokat (*pueri scolastici*) egy néha adminisztratív szerepet is vállaló tanító-nevelő-kántor (*scolasticus, rector scholae, ludimagister*) oktatta, aki felsőfokú oktatásban részesült, anélkül, hogy feltétlenül felszentelt pap lett volna. Ez a tanító az egyház javaiból kapta fizetését, és mind az egyházi, mind a világi hatóságok előtt felelősséggel tartozott tevékenységéért. Pedagógiai módszereik és az alapfokú oktatás tartalma szempontjából európai mintát követtek:⁷ a leggyakoribbak a zsoldárokozás (a zsoldáreklés mint a zsoldárok megtanulására irányuló mnemotechnikai stratégia),⁸ az imádságok memorizálása ismétlés és kulcsszavak segítségével,⁹ az előadás, a dialógus, a disputáció és a nyelvtani feladatok voltak.

Az utóbbi évszázadban a középkori erdélyi írástudásról, olvasásról és írásról szóló számos tanulmány nagyban hozzájárult az erdélyi százszág társadalmi és kulturális fejlődésének mélyebb megértéséhez. Ennek ellenére a monodiszciplináris megközelítések nem tették lehetővé az egyes tanulmányok eredményeinek összevetését, a közös elemek vagy a különbségek kiemelését. Jelen tanulmány¹⁰ célja új fejezetet nyitni a nyugatról érkező telepések erdélyi helységeinek reformációt megelőző alapfokú oktatására vonatkozó adatok rendszerezésében és értelmezésében. Mindehhez újra kell értékelnünk a már ismert forrásokat, új, kevésbé kutatott vagy teljesen ismeretlen forrásokat is szükséges bevonni a kutatásba, ugyanakkor új kutatási szempontokat kell követnünk, újszerű értelmezési paradigmát javasolva.

Status questionis

Az alapfokú oktatás az írástudó műveltség terjedésének előfeltétele volt az Erdélyben élő nyugati telepések, az erdélyi százszok (*siebenbürger Sachsen*) által felépített

5 A Magyar Királyság helyzetének bemutatására lásd Mályusz: *Egyházi társadalom*; Békefi: *A káptalani iskolák története*; Uő: *A népoktatás története*.

6 Göllner: *Şcoli capitulare şi orăşeneşti*. 97–99.

7 Mészáros: *Iskola és társadalom*. 74–82. Lásd továbbá Münster-Swendsen: *The Model of Scholastic Mastery*. 306–342; Gramsch-Stehfest: *Bildung, Schule und Universität*; Rosso: *La scuola*; Weijers: *Methods and Tools*. 95–112.

8 Kintzinger: *Varietas puerorum*. 299–326; Şorban: *L'éducation musicale*. 33–46.

9 Nagyszében, Nemzeti Múzeum Brukenthal Könyvtára (Biblioteca Muzeului Naţional Brukenthal), Ms 651, f. 1r példázza azokat a mnemotechnikai eljárásokat, amelyeket az imádság minden sorának első szavára való emlékezés céljából használtak: *Pater noster / Adveniat / Fiat voluntas / Panem nostrum / Et dimitte / Et ne nos / Sed libera*. Lásd továbbá Köhn: *Schulbildung und Trivium*. 203–284, különösen az *Elementarunterricht* című alfejezetet, 226–231.

10 Jelen tanulmány alapgondolatait a középkori írásbeli kommunikáció több elismert szakértőjének programadó esszéi ihlették, mint például Briggs: *Literacy, Reading and Writing*. 397–420; Adamska: *The Study*. 13–47.

társadalom minden rétegében.¹¹ A különleges történelmi körülmények között kifejldött oktatási rendszer elterjedése és minősége olyan következményekkel járt, amelyek túlmutatnak a kulturális fejlődésen vagy az úgynevezett írásbeli mentalitás (*literate mentality*) elterjedésén. A külföldi egyetemeken folytatódó és kiteljesedő¹² oktatás az értelmiségivé válást jelentette a dél- vagy északkelet-erdélyi telepestársadalom legtehetségesebb fiataljai számára. A deákos képzés mindkét formája döntő módon hozzájárult egy helyi elit és identitás kialakulásához és ezáltal a régió gazdasági növekedéséhez és kohéziójához. Így nem csoda, hogy kevés téma vonzott az erdélyi német historiográfiában olyan lelkes publikációáradatot, mint a hospes települések történeti fejlődésének első négy évszázadában kibontakozó iskolai oktatás.

Az elmúlt évszázad historiográfiai diskurzusa az erdélyi pedagógiai palletta kutatásában az etnikai aspektusra összpontosító párhuzamos irányokat jelölt ki, ugyanúgy, mint számos más téma esetében.¹³ Egyrészt a román oktatás történetét tárgyaló kompendiumok teljes mértékben figyelmen kívül hagyták az „együtt élő nemzetiségek” szerepét,¹⁴ másrészt más összefoglaló jellegű munkák válogatás nélkül hivatkoztak az erdélyi vajdaságon kívüli (váradi, csanádi)¹⁵ káptalani iskolákra vonatkozó okleveles híradásokra, királyföldi, székelyföldi vagy kalotaszegi plébániai iskolák említéseire. Ugyanígy, az erdélyi százok lutheri reformáció előtti tanintézményeinek fejlődésére vonatkozó okleveles adatait magyarországi szakemberek írásai¹⁶ megkülönböztetés nélkül integrálták a Magyar Királyság oktatástörténetének nagy tematikájába, anélkül, hogy eléggé hangsúlyozták volna a régió történelmi sajátosságait.

Nagyon valószínű, hogy a lutheránus társadalom által az iskolarendszernek tulajdonított nagy jelentőség¹⁷ felkeltette az egyház és iskola közötti kapcsolat korai története iránti érdeklődést. Tulajdonképpen az összes 1800 utáni, az erdélyi százok múltjával foglalkozó történész munkájában megjelenik

11 K. G. Gündisch unter Mitarbeit von Mathias Beer: *Siebenbürgen*.

12 Dincă: *Unknown Books*. 163–176; Uő: *Three pecia Manuscripts*. 143–174; Uő: *The University and the Parish*. 337–352; Uő: *University and History*. 1–9.

13 Dincă: *Le fonti scritte*. 35–46.

14 Iorga: *Istoria învățământului*; Albu: *Istoria învățământului românesc*.

15 Giurescu – Mihăileanu: *Istoria învățământului*; Pascu (coord.): *Istoria învățământului*. Egy újabb összefoglalás, amely sem a korábban idézett kompendiumok dokumentációját, sem a kor sajátos ideológiájából adódó félreértéseket nem haladja meg: Păun: *Școlile românești*.

16 Erdélyi: *Negotiating Violence*. 59–63. Lásd továbbá *Magyar művelődéstörténeti lexikon* (http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_list.php, letöltés: 2020.04.07.).

17 Stefan Ludwig Roth gyakran idézett szavai a százok erre a témára vonatkozó látásmódjának lényegét fejezik ki: *Lehet, hogy nemzetiségünk léte a világ minden más népénél szorosabban kötődik a templomhoz és az iskolához* (Das Dasein unserer Nationalität knüpft sich, vielleicht wie bei keinem anderen Volk der Welt, so nahe an Kirche und Schule), „An den Edelsinn und Menschenfreundlichkeit der sächsischen Nation in Siebenbürgen, eine Bitte und ein Vorschlag für die Errichtung einer Anstalt zur Erziehung und Bildung armer Kinder für den heiligen Beruf eines Schullehrers auf dem Lande” (Hermannstadt 1821), apud Obert: *Stephan Ludwig Roth*. I. 6. Lásd továbbá: Klein – Pitters (hrsgg.): *Die beiden Säulen*. 46–47 (a *Die Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen*, 1547, 10. fejezet: *Vom Errichten der Schulen*).

egyfajta kontinuitásérzés a katolikus középkor és a kora újkori lutheranizmus között. Az intenzív érdeklődés és az ebből adódó nagyszámú publikáció¹⁸ ellenére a 16. század közepe előtti információk elszigeteltek maradtak, elemzésük az érzelmek szűrőjén keresztül történt, soha sem kezdeményeztek tágabb kitekintésű, összehasonlító kutatást.¹⁹ Mi több, az összes publikált munka kritika nélkül egyetért azzal, hogy a plébániák által kifejlesztett oktatási rendszer mintáját az első telepések szülőföldjükről hozták magukkal.²⁰

Az ismert források szűkössége miatt az említett tanulmányok az elemi iskolák első hiteles említéseire vagy az azokban dolgozó tanárokról szóló gyér okleveles adatok összegyűjtésére irányuló törekvések köré összpontosultak.²¹ A helyi iskolákra vonatkozó legkorábbi információk a 14. századból származnak: a szászvárosi káptalan (*capitulum, Landkapitel*) területén 1334-ben említettek először iskolát, Szászsebesen 1352-ben, Szebenben 1380-ban, Brassóban pedig 1388-ban. A 15. század közepéig a szász települések több mint felének volt iskolája²² – a szász székekre vonatkozó, a 16. század első éveiben összeállított háztartásfői jegyzékek vagy összeírások²³ meggyőző bizonyítékokat szolgáltatnak ezzel kapcsolatban. Nem meglepő módon a hagyományos szász történetírás már a 19. század óta arra a következtetésre jutott, hogy a reformáció előtti időszakban minden német lakosságú településnek volt az írás-olvasás oktatására szánt külön helyisége.²⁴ A két világháború közötti évtizedekben

18 F. Teutsch (hrsg.): *Die siebenbürgisch-sächsischen Schulordnungen*. I.; Uő: *Geschichte der evangelischen Kirche*. I. 134–140; Uő: *Kirche und Schule*. 467–485; Uő: *Kirche und Schule der Siebenbürger Sachsen*. 3–34; Brandsch: *Geschichte der siebenbürgisch-sächsischen Volksschule*; Ostermann: *Die siebenbürgisch-sächsische Schule*. 11–27; König: *Schulwesen*. 52–53; Uő: *Das Schulwesen der Siebenbürger Sachsen*. 35; Köber: *Kirche und Schule*. 73–89; Kroner: *Kirche und Schulen*; Logemann: *Das heutige Schulwesen*. 164–177.

19 A korábban idézett munkák mellett különösen a következők tükrözik a 19. századi és 20. század eleji kutatók koncepcióját az iskola szerepéről az erdélyi német társadalomban: N. N.: *Zur Kenntniß des Schulwesens*. 44–45; N. N.: *Vergangenheit und Gegenwart*. 349–351; Fittbogen: *Umgestaltung der Gymnasien*. 71–72; Reimesch: *Deutsche Schulen*. 138–139.

20 Brandsch: *Haben die Siebenbürger Sachsen*. 7–27; Müller: *Urheimat und Entstehungszeit*. 207–215 a probléma elmélyült tárgyalását tartalmazza, a korábbi tanulmányokat revideálja és értékes korrekciókat javasol.

21 Az ilyen típusú megközelítés egyik legújabb példája Popa: *Învățământul sibirian*, különösen 12–21.

22 G. D. Teutsch: *Nachträge zur Abhandlung*. 417–419; Uő: *Ein urkundlicher Beitrag*. 368–372; F. Teutsch: *Bilder aus der Vergangenheit*. 436–503; Auner: *Scolaris, scholasticus und rector scholarum*. 45–57, 78; F. Teutsch: *Das Alter der sächsischen Schule*. 121–124; Kisch: *Zum Alter der sächsischen Schule*. 132–134; Göllner (hrsg.): *Geschichte der Deutschen*. 146 skk.; Kotzian: *Das Schulwesen der Deutschen*. 112.

23 RNL Sz, SzLt, Középkori oklevélgyűjtemény, U V., 1909. sz., közlése: G. D. Teutsch: *Über die ältesten Schulanfänge*. 228–229; RNL Kv, BLt, 75., 422. sz., közölve: Berger: *Volkszählung*, 5. sz. 49–59; 6. sz. 65–76. Lásd továbbá Draskóczy: *Az erdélyi Szászföld*. 1–30 és Schuller F.: *Az erdélyi szász népesség*. 39–88; RNL Sz, MEELt, Erdélyi okmánymásolatok jegyzéke, 3., 22–26. sz.: *Medgyes szék 1516. évi összeírása, a szászok, románok, özvegyek, papok, tanárok, albérlők, molnárok részletezésével*.

24 F. Teutsch: *Geschichte der evangelischen Kirche*. I. 141.

a reformáció előtti időszak falusi tanítóinak társadalmi szerepére vonatkozó diskurzus elmélyült,²⁵ azonban ugyanazokra az ismert okleveles utalásokra épült, anélkül, hogy a korabeli felekezeti és politikai-ideológiai kontextustól elvonatkoztatott volna.

Iskolák és anyagi javak

A középkori elemi iskolarendszerre vonatkozó, részben kiadott okleveles források, amelyek a különféle virtuális levéltári gyűjteményeknek köszönhetően egyre könnyebben elérhetők a kutatók számára,²⁶ néha rámutatnak az elemi oktatás legszembevetőbb elemére, nevezetesen az iskolaépületre. A templom, ispotály és malom mellett az iskola bármely település építészeti környezetének kiemelt eleme volt. Mindezek ellenére a falusi plébániák környezetének modern régészeti eszközökkel való feltárása²⁷ nem tartotta szem előtt ezeket az épületeket, amelyek valószínűleg a templomok által uralt együttes részei voltak, akárcsak a plébániák, harangtoronyok vagy temetőkápolnák.²⁸

Az iskolai környezethez kapcsolódó tárgyi emlékek szintén kis számban maradtak fenn Erdélyben. Ilyen körülmények között jelenleg ritkaságnak számít az az iskolai pulpitus, amely a jelek szerint a rovási (Rävåsel, Rosch, jelenleg Szeben megyében) iskolából származhatott, jelenleg pedig az Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház Friedrich Teutschról nevezett *Párbeszéd- és Kulturális Központ* múzeumában található.²⁹ A pulpitus szélén látható felirat lehetővé teszi e nyitott könyvek tartására szánt iskolai bútordarab használatának pontos datálását, a lehetséges tulajdonos és vélhetően az öt tanító tanár azonosítását: „*Anno incarnationis Domini 1534. Walentinus Weinelt. Maister Jacobus*”. Ezen valószínűleg iskolai használatra szánt bútordarabhoz egy sor további eszköz is kapcsolódhatott, úgymint viasztáblák, a papírra való íráshoz használt toll, a fából vagy fémből készült *stilus*, amit a viasztáblára való karcoláshoz használtak, radír, tintatartó stb. A régészeti leletek alátámasztják

25 Brandsch: Die siebenbürgisch-sächsischen Dorfschulen. 425–510; Müller: Der sächsische Dorfschulmeister und Dorfnotär. 31–38.

26 A Román Nemzeti Levéltár (Arhivele Naționale ale României): www.arhivamedievala.ro és a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL): <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/search/> mellett más levéltári állományokat kezelő intézmények is jelentős fondokat digitalizáltak az utóbbi években, lehetővé téve ezáltal az online kutatást.

27 Crîngaci Țiplic: The Rise of the Parish System. 79–93.

28 Ezen épületegyüttesek pontosabb rekonstrukciója a 16. század utolsó negyede óta nagy számban megőrzött plébániai leltárak segítségével lehetséges, lásd például RNL Sz, Besztercei Káptalan Fondja (Fond Capitlul Bistrița). Természetesen, az 1600 körüli helyzet visszavetítése egy sor módszertani problémát vet fel.

29 A 15. század második felére datált pulpitus analógiája a németországi Riedebeck bei Luckau templomából származik, lásd Bünz – Kühne – T. T. Müller (hrsgg.): *Alltag und Frömmigkeit*. 61.

az efféle tanszerkészlet használatát,³⁰ azonban ezek a feltárások is igen gyérek, és szétszórtan a teljes erdélyi német településterületről valók.

A kutatás jelen stádiumában éppoly ritkának tűnnek az erdélyi iskolák környezetére vonatkozó vizuális források. Mégis, szem előtt tartva a középkor végi erdélyi művészetben megjelenő könyveket, okleveleket vagy egyéb íráshoz és olvasáshoz társuló cselekvést megjelenítő ábrázolások sokféleségét és komplexitását,³¹ elképzelhető, hogy a jövőben az oktatásra, tanulásra vagy iskolára utaló ikonográfiai kompozíciókat is lehet még találni.³²

A németek lakta települések politikai, közigazgatási és gazdasági hierarchiáját tükrözve, valószínűleg a jelentősebb városok iskoláiban folyt a legmagasabb szintű képzés, mint például Szebenben, Brassóban vagy Besztercén. A 15. század közepe utáni oklevelek különösen a szebeniről szolgáltatnak meglehetősen sok információt.³³ Jól ismerjük az iskolaépület elhelyezkedését,³⁴ néhány rektor és tanító nevét³⁵ vagy az *alumniát*,³⁶ amely úgy tűnik, hogy egy közös, kollégiumjellegű lakóépület lehetett, amelyben diákok és tanárok is szállást kaptak. Lehetséges, hogy a szebeni klérus és a világi közösség kezelésében levő iskola helyzetét nehezítette a Domonkos-rendiek szebeni főiskolájának alapítására vonatkozó tervezete, amely az 1520-as években fogalmazódott meg.³⁷ Ez utóbbi intézmény működésére és a helyi plébániai közösséggel való kapcsolataira vonatkozóan azonban egyelőre igen szűkös ismeretekkel rendelkezünk. Elképzelhető, hogy a domonkos rendházakhoz kapcsolódó intézmények Erdélyben is – akárcsak a latin műveltségű Európa más vidékein, például az Erdéllyel igen szoros kapcsolatot ápoló délnémet területeken – figyelemre méltó, a plébániahálózattal párhuzamos³⁸ alternatívákat nyújthattak, még az oktatás terén is. Egy lehetséges párhuzamot találunk a brassói domonkos konvent esetében, amely a bécsi rendháztól könyvadásmányban részesült, a köteteket pedig a város világi papságának is a rendelkezésére bocsátotta (*eosdem libros bonis et honestis sacerdotibus secularibus*

30 Rusu: *Medieval stili*. 107–116 fémről készült *stilus*-felfedezését említi Szebenben, Feketehehalm (Codlea, Zeiden, jelenleg Brassó megyében) és Barcarozsnyón (Râșnov, Rosenau, jelenleg Brassó megyében); Uő: *Jetoanele medievale*. 361; Uő: *Castelul și spada*. IX. 9. és a *Scrierile c. fejezet* 652–669.

31 Dincă: «*Imagines librorum*». 211–229.

32 A vizuális források bevonásához a középkori latin írásoktatás-kutatásba lásd Clancy: *Looking Back*.

33 F. Teutsch: *Geschichte des ev. Gymnasiums*. 1–132, különösen 1–17 és 126.

34 RNL Sz, SzEKLt II, Okmányok, I. sz., újkori másolat; *Ub*. V. 2684. sz.

35 F. Teutsch: *Die Rektoren*. 51–52. Vö. Seraphin: *Kronstädter Schulen*. 747–797, különösen a 2. sz. *Namensverzeichnis der Lehrer an den Kronstädter Schulen vor der Reformation (1388–1544)* c. melléklettel, 796–797.

36 G. D. Teutsch: *Über die ältesten Schulanfänge*. 213. Az információ forrása a *Matricula Plebaniae Cibiniensis* című irat, jelenlegi őrzési helye a gyulafehérvári Batthyaneum Könyvtár, Ms II. 135, 50, lásd továbbá Seivert: *Das älteste Hermannstädter Kirchenbuch*. 362.

37 F. Teutsch: *Die Klosterschulen*. I; G. Gündisch: *Klosterschulen im Sachsenland*. 132–134.

38 Isnard: *Das mittelalterliche Dominikanerkloster*. 123–142.

accomodent).³⁹ Ez nyilván arra mutat rá, hogy a koldulórendi kolostor nyitott volt a számára helyet biztosító közösség irányába.

Mindemellett úgy tűnik, hogy a reformációt követő időkig nem voltak számottevő különbségek a falusi és városi iskolák között,⁴⁰ annál is inkább, hogy a mezővárosok vagy jelentősebb falusi települések templomaiban alkalomadtán a legmagasabb szintű, egyetemi képzettséggel rendelkező klerikusok szolgáltak.⁴¹ Tulajdonképpen némely alacsonyabb rangú település iskolájának története már viszonylag jól feltárt,⁴² mások érdekes kutatási eredményekkel kecsegtetnek, különösen a fennmaradt és oktatáshoz köthető könyveiknek köszönhetően. Az alábbiakban a nagydisznódi (Cisnădie, Heltau, jelenleg Szeben megyében) plébánia könyvtárának helyzetét tárgyaljuk, amelyben több, a korabeli oktatási igényeknek megfelelő munka is található.

Már az oktatási folyamathoz kapcsolódó anyagi (iskolaépület, bútorzat, írószerek) és textuális tartozékok (teljesen vagy töredékeikben fennmaradt kéziratos kötetek és nyomtatott könyvek) egyszerű felsorolása is felhívja a kutató figyelmét az erdélyi századok közösségeiben zajló elemi oktatással kapcsolatos koherens rekonstrukció nehézségeire. Miközben a legkorábbi okleveles említések már a 14. századból tanúsítják az oktatási intézmények létezését, a legtöbb oktatásban használt (és máig fennmaradt) könyv a 15. század utolsó évtizedeiben született, egy olyan korban, amelyben a nyomtatott szövegek is egyre nagyobb szerepet kaptak az oktatási folyamatban. A 16. század első három évtizedére vonatkozó kutatás minden bizonnyal elő fogja segíteni a vizsgálat kereteinek pontosabb behatárolását, annál is inkább, hogy az 1510-es években működő szebeni nyomda termelésére vonatkozó kevés információ arra utal, hogy az első kiadványok az oktatást szolgálták.

Tanárok és tanulók

Újra hangsúlyoznunk kell, hogy a középkori elemi iskolák a plébániahálózathoz szétválaszthatatlanul kapcsolódó intézmények voltak.⁴³ Az iskola a plébánia felelőssége, tekintélye és felügyelete alatt állt, a tanerőt pedig a klerikális személyzet biztosította.⁴⁴ Ez az egyházhoz és az egész közösséghez való kapcsolódás igen nagy jelentőséggel bír, mivel az elemi oktatás célja a latin és német nyelvű írás- és olvasáskészség kialakítása mellett egyszersmind a tanulók bevezetése a latin

39 Brassó, Kronstädter Honterusgemeinde Levéltára, Ms I. E. 144 (*Liber promptuarii capituli Braschowiensis*), f. 199v; Ub. VI. 3256. sz.

40 Müller: *Urheimat und Entstehungszeit*. 214.

41 Dincă: *Medieval Literacy*. 109–121; Uő: *Utrumque ius*.

42 G. A. Schuller: *Ein Beitrag zur siebenbürgisch-sächsischen Schulgeschichte*. 62–66, 113–114.

43 Bünz: *Die mittelalterliche Pfarrei*. 545 skk.

44 A megyesi káptalan 1397-ben elfogadott statútumai szerint a *scolasticus* helyzete a plébánia-egyház keretében a káplánéhoz volt hasonló: *scholasticus tantum habeat quantum unus capellanorum* (Cap. *De salario sive pretio sociorum sive capellanorum*). Ub. III. 1406. sz.

egyház vallásos és kulturális értékrendjébe, beleértve a közösségi szolidaritást is. Máskülönb a plébániai és a közösségi tanács által gyakorolt kettős ellenőrzés a 15. század óta az egész régióra jellemző: a tanító a laikus hatóságok alkalmazottja,⁴⁵ bérét ugyanakkor a híveknek egy világi adminisztrátor (*vitricus*) által kezelt hozzájárulásából kapta.⁴⁶ Ez az állapot bizonyos esetekben konfliktusokhoz vezetett, amelyeket az egyházi, nevezetesen a káptalani bíróságok előtt tárgyaltak.⁴⁷ A tanári kar helyi egyházi bevételekből való javadalmazása vélhetőleg Szapolyai Miklós erdélyi püspök (1461–1468) 1468. évi rendeletére vezethető vissza,⁴⁸ amelynek címzettjei a besztercei és királyi káptalanok dékánjai, célja pedig ezen társadalmi kategória jövedelmeinek és helyi kinevezésének védelmezése. Ugyanennyire beszédek a tanárok viszonylag gyakori említése olyan számadáskönyvekben, mint a kiszolnai (Jelna, Senndorf, jelenleg Beszterce-Naszód megyében) *vitricusé*⁴⁹ vagy a szebeni és brassói *villicusoké*,⁵⁰ amelyek rávilágítanak azokra a széles körű feladatokra és körülményekre, amelyek a tanügyi személyzet jelenlétét feltételezték. A tanárok adófizetőkként, a helyi tanácsok alkalmazásában álló adminisztratív személyzetként, tanúkként közjegyzők által hitelesített iratok kiállításánál vagy éppen vámkönyvekben olyan igényes árucikkek vásárlóiként jelentek meg, mint a sáfrány vagy a bors – ez utóbbi érdekes adat magas társadalmi státusukra mutat rá.

Az oktatás kettős anyagi támogatást is élvezett, egyrészt a szülők részéről, másrészt a végrendelezők nagylelkűségéből: a plébánosok végrendeleteinek kedvezményezettjeiként tanárok és diákok egyaránt előfordulnak, azonban az örökösödés hátterében legtöbbször családi kötelek álltak.⁵¹ Az oktatási tevékenységet gondosan felügyelték, a tanárok egyházi hatóságok előtt feleltek az általuk közvetített tananyag ideológiai tartalmáért vagy a diákokkal való kapcsolatukért.⁵² Az erdélyi fiatalok képzettségéről közvetlen és közvetett

45 RNL Kv, BLt, 321. sz.: *Mathias Baccalaureus Wienensis* Beszterce város tanácsától kéri a *rector scholae* tisztséget (1500 k.). Lásd az *Ub.* online változatát, VIII. 6095 C*. sz.: <http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/5445> (letöltés: 2021.01.05.)

46 RNL Sz, ActaFasc, 71. sz., f. 6 (1500 k.): a Szász Egyetem által kimondott, örökösödési ügyre vonatkozó ítélet szerint egy a *vitricusra* bízott összeget kimondottan *pro educatione puerorum* szántak.

47 RNL Sz, ProtCapCib, II. 149: 1525-ben a szebeni káptalan a dolmányi (Daia, Dollman, jelenleg Szeben megyében) tanítónak a *villicus* és a közösség ellen indított, fizetésének összegére vonatkozó perében ítélkezett.

48 RNL Sz, BEKLT, 59, f. 24 (1468.05.09), újkori másolat; *Ub.* VI. 3617. sz.

49 Brukenthal-gyűjtemény (Colecția Brukenthal): RNL Sz, Ms B. 268; Dincă: *The Rural Parish*.

50 A *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens*. I–V. és a *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*. I–XI. c. sorozatokban kiadták a Nemzeti Levéltár tulajdonában levő, Szeben és Brassó városok történetére vonatkozó számadáskönyveket.

51 RNL Sz, BEKLT, 28. sz.: Thomas vermesi (Vermeș, Wermesch, jelenleg Beszterce-Naszód megyében) plébános lejegyzi végrendeletét; MNL OL, DL 21 091 (1502.02.10.); Fabricius: *Geschichtliche Nebenarbeiten*. 376: *reliquo nepotibus meis... pro studio ipsorum*.

52 Lásd *Ub.* IV. 2065. sz. (1439.03.11.); RNL Sz, SzEKLt I, 85. sz. (1524.04.18.): Johannes Myldt, a szebeni *literarii studii director*, büntetésben részesül a reformáció eszméinek terjesztéséért és kiközösítését helyezik kilátásba.

bizonyítékok tanúskodnak. Egyrészt, az európai egyetemekre való akadálymentes bejutásuk közvetetten rámutat arra, hogy az itteni diákok az Európa más vidékeiről érkező társaikéhoz hasonló színvonalú alapfokú ismereteket sajátítottak el, és ezek elégségesek voltak ahhoz, hogy képzésüket egy igényes oktatási közegben folytathassák. Másrészt, egy 1520-ban, Nagybaromlakon (Valea Viilor, Wurmloch, jelenleg Szeben megyében)⁵³ történt incidens kiindulópontja a falu temetőjében lezajlott nyelvtani vita, egy szabadtéri retorikai gyakorlat volt, amelynek résztvevői 12 év körüli diákok, közülük néhányan a szomszédos falvakból, Ecelről (Așel, Hetzeldorf, jelenleg Szeben megyében) és Martontelkéről (Motiș, Märtesdorf, jelenleg Szeben megyében) érkeztek. Ez az adataban egyedülálló forrás, összevetve az erdélyi könyvtárakban őrzött, bizonyítottan helyben használt kötetek tartalmával (nyelvtankönyvek, glosszáriumok, enciklopédiák stb.) megerősítik a latin Európában használt pedagógiai modell első két szintjének (*trivium* és *quadrivium*) itteni alkalmazását. Egy, a szelindeki (Slimnic, Stolzenburg, jelenleg Szeben megyében) plébániai iskolában tanuló *pueri scolasticira*, illetve *magni scolares*re vonatkozó okleveles utalás a tanulók legalább korcsoportok szerinti elkülönítésére utal.⁵⁴ Ugyanakkor olyan magasabb képzést nyújtó falusi központok léteztek, amelyek – valószínűleg a tanárok kompetenciájának és a plébániák jobb anyagi helyzetének köszönhetően – összegyűjtötték a szomszédos vidék fiataljait.

A tanügyi személyzetnek az erdélyi alfabetizációra gyakorolt hatása túlmutat a latin nyelv alapvető ismereteinek átadásán. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a tanárok gyakran aktív szereplői voltak a hivatalos írásbeli kommunikációnak, akár közjegyzőkként,⁵⁵ akár hivatalos képviselőkként (adott személyek vagy közösségek nevében)⁵⁶ olyan ügyekben, amelyek speciális írásbeli kompetenciákat kívántak, vagy egyszerűen megbízást kaptak tények és események írásbeli rögzítését feltételező adminisztratív teendők végzésére. A városok adminisztratív levelezésében találunk ilyen példákat.⁵⁷ Mindezek az értelmiségi lét pragmatikus oldalára, az ismeretek pénzé tételére és az írásbeli készségek birtoklására mutatnak mind városi, mind falusi környezetben.

53 Erdélyi: *Negotiating Violence*. 60–61 egy szuplikációs kötetet idéz a Vatikán levéltárából: APA. 66, f. 32v–33r.

54 RNL Sz, ProtCapCib, I. 14.

55 *Allexius notarius publicus et rector scholarum* Szelindeken 1394-ben vagy *Urbanus Petri de Styrawia* nagydisznódi tanár és Szebenben tevékenykedő közjegyző a 15. század közepén a két foglalkozás egyidejű gyakorlásának példáit mutatják. Lásd Dincă: *Urban Literacy*. 71–186.

56 *Ub*. II. 668. sz. (1352): *magister Iohannes, scholasticus de Sebuus* egy oklevél közjegyzői hitelesítését kéri; hasonló helyzet: *Ub*. III. 1548. sz. (1405): *Caspar scholasticus ac notarius civitatis predictae* vagy *Caspar rector scholarum et notarius civitatis nostrae Coluswar* (1409). Uo. 1634. sz.

57 Például RNL Sz, SzLt, Középkori oklevélgyűjtemény, U V. sorozat, 502. sz. (1545.12.30.): Brassó polgármestere a brassói Thomas nevű ifjút, aki *moderamen schole nostre*, a szebeni jegyzői hivatalra ajánlja.

Tankönyvek

A középkori Európa oktatási folyamatának egyik uniformitást biztosító elemét képezték az elemi oktatásban használt latin nyelvtankönyvek, amelyek viszonylag kis számú, különösen késő antik szövegek voltak. Így Aelius Donatus (tevékenysége 350 köré helyezhető) *Ars grammaticáját*, Priscianus (tevékenysége 500 köré helyezhető) *Institutiones Grammaticae*jét és a *Catonis Disticha* című anonim gyűjteményt (300 k.) a 16. századig használták, ezek biztosították az elemi oktatás gerincét,⁵⁸ és túlélték mind a szellemi, mind a vallásos reformmozgalmakat.

Az erdélyi német településterületek elemi iskoláihoz köthető könyvekre és szövegekre vonatkozó kutatás gyakorlatilag néhány tanulmányra korlátozódik. A szótárak és szójegyzékek⁵⁹ elsősorban azon nyelvészek figyelmét keltették fel, akik a 16. század közepét megelőző nyelvjárásokat, illetve az írott és beszélt német nyelv kölcsönhatását vizsgálták. A legkutatottabb latin–német szójegyzék, a *Vocabularium latino-germanicum* a nagydisznói plébánia levéltárában két olyan vegyes kézirat részeként maradt fenn (Ms D 12, f. 34r–80r⁶⁰ és Ms D 28, f. 322r–357r⁶¹), amelynek szerkesztése a 14. században kezdődött és a 15. század hetedik évtizedében zárult. A 15. század folyamán, vélhetőleg Erdélyben, három különböző szójegyzéket másoltak didaktikai célokra.⁶² Hasonló szövegekre más levéltári vagy könyvtári gyűjteményekben is bukkanunk, így például Gyulafehérváron⁶³ (ezt azonban nem használták Erdélyben), Szebenben⁶⁴ és Brassóban.⁶⁵ A Nemzeti Levéltár szebeni fiókjának Brukenthal fondjában őrzött másik kézirat, az Ms P 1-6, 38,⁶⁶ egy etimológiai magyarázatokkal foglalkozó rész mellett egy enciklopédiát is tartalmaz, amely madár-, hal- és növényneveket foglal magába (f. 147v–152r), címe pedig

58 Grubmüller: *Der Lehrgang des Triviums*. 371–397; Grubmüller (hrsg.): *Schulliteratur*.

59 Nemes: *Mittelalterliche deutsche Handschriften*. 61–72, különösen 65.

60 Papahagi – Dincă: *Census*. 349. sz. Online bibliográfia a *Handschriftencensus. Eine Bestandsaufnahme der handschriftlichen Überlieferung deutschsprachiger. Texte des Mittelalters* honlapján, <https://handschriftencensus.de/21920> (a következő lábjegyzetekben is az idézett honlapról valóak a letöltések: 2021. január folyamán).

61 Papahagi – Dincă: *Census*. 354. sz.; lásd még <https://handschriftencensus.de/25609>.

62 Capesius – G. Ising: *Eine Heltauer Handschrift*. 9–24; Nemes – Dincă – Dietl: *Heltau*. 183.

63 Gyulafehérvár, Batthyaneum Könyvtár, Ms Cod. Lat. 82 (<https://handschriftencensus.de/15123>) és Ms II. 99 (<https://handschriftencensus.de/14917>); Papahagi – Dincă: *Census*. 197. sz. Lásd továbbá Nemes: *Mittelalterliche deutsche Handschriften*. 62.

64 Nagyszeben, a Brukenthal Múzeum Könyvtára: Ms 683, (1v–4r): *Vocabularium latino-germanicum 'Brito Maior cum conpositis (!) verborum'*; Papahagi – Dincă: *Census*. 487. sz. Erdélyből (Barcaságból) származó kézirat, másolója *Iordanus frater, anno domini 1432* (f. 34v).

65 Brassó, Kronstädter Honterusgemeinde Levéltára, Ms I.E. 172; lásd Papahagi – Dincă: *Census*. 303. sz.; Seraphin: *Ein Kronstädter lateinisch-deutsches Glossar*. 60–132; A. Schullerus: *Zum Kronstädter lateinisch-deutschen Glossar*. 65–68; Nemes: *Kronstadt*. 222–223. Lásd továbbá <https://handschriftencensus.de/22611>.

66 RNL Sz, Brukenthal Múzeum oklevélgyűjteménye (Colecția de documente „Muzeul Brukenthal”), P 1–6, 38; Papahagi – Dincă: *Census*. 427. sz. Lásd továbbá Mišianik: *Ďalšie bohemiká*. 178; Dogaru – Wolf: *Ein neuer Textzeuge*. 16–18.

Vocabularium latino-germanicum 'Abba, abbyssus, absis' cum glossis boemicis (f. 115r–147r). A helyi tanítási módszernek e felületesen kutatott forrása azzal a céllal készült, hogy a fiatal tanulók számára latin és német nyelvű elméleti ismereteket biztosítson. A kézirat Friedrich Teutsch (1852–1933) 20. század eleji adományaként került jelenlegi őrzési helyére. Csehországban másolhatták, de minden valószínűség szerint a középkori Erdélyben használták, amint ezt egy 1870. évi feljegyzés mutatja: ekkor a kéziratot⁶⁷ a szelindeki plébániahivataltól vették át.

A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában található Ms K 31 jelzetű kézirat⁶⁸ egy másik, sokat idézett latin szótár. Ebben az esetben a szavakat magyarra fordították, és utólag (a sorok között) hozzáadták a német jelentéseket is.⁶⁹ A *Besztercei szójegyzékként* ismert forrást Albert Berger levéltáros tárta fel Besztercén 1891-ben. A szöveget 1400 körül másolták valahol a mai Szlovákia területén, de valószínűleg Erdélyben használhatták, lehet, hogy éppen a besztercei elemi oktatási intézményben. Annak ellenére, hogy különféle historiográfiai kontextusban idézték, mindegyik említett, a 15. században keletkezett és bizonyíthatóan helyi használatú kéziratot mind ez ideig mégis felületesen vizsgálták. Ugyanakkor az említett töredékek vagy kéziratok bármiféle összehasonlítása vagy egységes szempontok szerinti tárgyalása teljességgel hiányzik, eddig senki sem kapcsolta össze ezeket a kulturális intézmények által őrzött középkori nyomtatott szövegekkel.

Az 1470-től egyre nagyobb számban elérhető iskolai használatra szánt nyomtatott munkák az újszerű szövegközlési forma korai erdélyi recepcióját bizonyítják. A nyomtatott nyelvtankönyvek a hasonló jellegű kéziratok helyét vehették át, amint ezt a nyilvánvalóan erdélyi használatú könyvek kötésére újrahasznosított pergamenlapok mutatják (lehet, hogy ezek ugyanabból a kéziratból vagy különböző, de nagyon hasonló kéziratokból származtak).⁷⁰ A szebeni nyomda által kiadott első könyvek egyike egy „libellus grammaticus”, a helyi *Thomas Gemmarius, Didascalii huius Scholae Cibiniensis* 1529-ben kiadott latin nyelvtankönyv, amelyet nagy valószínűséggel a helyi oktatási közegben használtak.⁷¹ Ioannes Balbus (†298 k.) domonkos szerzetes igen elterjedt *Catholicon* című munkája, a Biblia értelmezésében használt szótár,⁷² a reformáció előtti időszak több erdélyi gyűjteményében is megtalálható: a sze-

67 Wattenbach: *Archivalische Mittheilungen*. 174–176.

68 Csapodi: *A „Magyar Codexek”*. 7–8, bibliográfiai hivatkozásokkal.

69 Csapodi – Csapodiné Gárdonyi: *Bibliotheca Hungarica*. 65.

70 Néhány példa: Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Könyvtára, Ms 633 (*Vigiliale*, 1507), lásd Papphagi – Dincă: *Census*. 457. sz., valamint Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár (Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”), Kolozsvár, Inc 8 (Guillelmus Duranti: *Rationale divinatorum officiorum*. Ed. Johannes Aloisius Tuscanus. Vicenza, Hermannus Liechtenstein, 1478) vö. Mosora – Hanga: *Bibliotheca Centrală Universitară*. 18. sz.

71 Lásd Jakó: *Tipografia de la Sibiu*. 97–115; Uő: *Tiparul cu litere latine*. 93–116; Nussbächer: *Beiträge zur Geschichte des Hermannstädter Buchdrucks*. 146–151; Borsa: *Az első szebeni nyomda*. 116–121.

72 Hellinga: *Das Mainzer Catholicon*. 395–416.

beni Brukenthal Könyvtárban három különböző kiadását,⁷³ Brassóban pedig egy további példányát őrzik.⁷⁴ Ugyanekkor tekintélynek örvendett az első latin nyelvtankönyvek egyike, Niccolò Perotti (Nicolaus Perottus, 1429–1480) olasz humanista munkája.⁷⁵ A *Cornucopiae linguae latinae*⁷⁶ tulajdonképpen Marcus Valerius Martialis kommentárja (38/41–102/104), amelynek példányai Szebenben⁷⁷ és Segesváron⁷⁸ is megvoltak, ami arra utal, hogy az erdélyi oktatás már a 15. század végére fogékony lett a humanista műveltségre.⁷⁹

A liturgikus zenei kódexek és a plébániai iskolák fiatal diákjai közötti kapcsolat feltárásának hiánya az erdélyi német közeg pedagógiai irodalmának értelmezésére is rányomta bélyegét: oklevelek bizonyítják⁸⁰ a diákok liturgián való jelenlétét, akik énekükkel működtek közre a mise különböző szakaszaiban. A jól ismert és kutatott Szalkai-kódexszel⁸¹ való analógiák lehetővé teszik a zenei oktatás „tantervének” meghatározását, amely zeneelméleti, sőt még zenetörténeti elemeket is tartalmazott.

Az ilyen, latin nyelvtanulást szolgáló eszközök kutatása, legyen szó akár lexikográfiai, akár nyelvtani munkákról, egyáltalán nem tekinthető befejezettnek. A nagydisznódi (később) evangélikus templom helyben megőrzött kézirat-, ősnymtatvány- és könyvgyűjteményének vizsgálata új kutatási irányokat jelöl az oktatási célú anyag tekintetében is. Az ebben a plébániai gyűjteményben található vagy az itteni helyzetre vonatkozó szövegek tipológiája teljes mértékben tükrözi az oktatási közegben való felhasználásuk kulturális vonatkozásait. A korabeli viszonyokhoz képest⁸² a nagydisznódi könyvtár egy könyvekkel jól felszerelt, a funkcionalitást és pragmatizmust szem előtt tartó gyűjtés eredményeként létrejött intézménynek tekinthető. A nyelvtan- vagy történelemkönyveket mint sajátos didaktikai segédeszközöket arra használták, hogy a plébániai iskola keretében a fiatal tanulókat bevezessék a latin

73 Jugăreanu: *Biblioteca Muzeului Brukenthal*. 59–61. sz., mindegyik a 16. századi erdélyi használat jeleit mutatja.

74 Brassó, Kronstädter Honterusgemeinde Levéltára, 093/7; Schatz – Stoica: *Catalogul*. B-2. sz. Lásd továbbá Meschendorfer: *Zwei wertvolle Bücher*. 56–57.

75 Greco: *Vecchi e nuovi elementi*. 77–91.

76 Ramming: *Niccolò Perotti*. 29–38.

77 Jugăreanu: *Biblioteca Muzeului Brukenthal*. 238 sz.

78 Schatz – Stoica: *Catalogul*. P-25. sz.

79 *A Cornu copiae...* 1500 után is jó recepciónak örvendett Erdélyben, azonban a 16. század első felében nyomtatott és Erdélyben használt könyvek szisztematikus kutatásának hiánya egyelőre nem engedi meg a pontos számszerűsítést. Mindemellett további két, 1513-ban Velencében nyomtatott kötetre bukkantak a segesvári Zaharia Boiu Városi Könyvtárban (Biblioteca Municipală „Zaharia Boiu”), F. 69 és F. 207, illetve egy továbbira Nagyszebenben, a Brukenthal Múzeum Könyvtárában, V. III. 336.

80 RNL Sz, SzLt, Középkori oklevélgyűjtemény, U II. sorozat, 178. sz.; a szebeni plébániatemplomban történt a *missa quae mane cantatur a scholaribus* ünneplése, lásd *Ub*. IV. 2147. sz.

81 Esztergom, Érseki Könyvtár, Ms II. 395, digitális kiadás: http://esztergom.bibliotheca.hu/scan/ms_ii_395/index.html (letöltés: 2021.01.05.). Lásd továbbá Domonkos: *The State of Education*. 3–20; Péter: *Differentiation*. 129–139; Mészáros: *A Szalkai-kódex*.

82 Dincă: *Medieval Literacy*. 109–121.

nyelvtan alapjaiba. A nagydisznódi elemi iskola, tanárai révén, 1428 óta ismert.⁸³ A modern nyelvtani szövegeket, mint például a humanista képzett-ségű tanár, Antonio Mancinelli (1450–1505 k.) által kiadott kompilációt, mely tartalmazta Aelius Donatus nyelvtankönyvét, az *Ars minor* – vagy a Mancinelli által *Donatus melior*nak nevezett antológiát, amely szerinte az első univerzális latin nyelvtankönyv lehetett volna –, valamint Cato *Carmen de moribus* (*vulgo Disticha Catonis*) című művét, kiegészítve egy saját, *De arte libellus*nak nevezett verses nyelvtani szabálygyűjteménnyel, amely az Inc 45d jelzetű,⁸⁴ a Román Akadémia kolozsvári könyvtárában őrzött ősnymtatvány-kolligátumból ismert, Erdélyben is használták 1517 körül, pontosabban Nagydisznódon. Ezt bizonyítja az utóbbi kötet első borítójának belsején található feljegyzés: „Paulus Hirschman Helten[ensis] est do[m]i[nus] h[uius] codicis. 1517.”⁸⁵ Az olyan történeti szövegek, mint a *Historia Magni Alexandri / Chronicum pictum*, amit egy jelenleg Budapesten őrzött kéziratós kódexbe⁸⁶ másoltak, ugyanezen iskola „tantervének” részét képezhették az 1493–1531 közötti években. A könyv első lapján említik a plébániai közösség két tagjának nevét. *Rector scholae Iohannes de Peterfalwa* (Péterfalva, Petrești, Peterdsdorf, jelenleg Fehér megyében) és *Nicolaus Lutz* káplán valószínűleg az oktatási folyamat során használták fel ezt a sajátos kötetet, ezt a hipotézist támasztják alá az egész kötetben szétszórtan található kortárs humanista betűs írásgyakorlatok (*probationes penae/calami*) is.

Összegzés

A fenti rövid közleményben felsorakoztatott adatok alapján azt lehet mondani, hogy a középkori erdélyi németek városainak, mezővárosainak és falvainak plébániai iskolahálózatára vonatkozó kutatás jelenleg egy újraértékelési folyamaton megy keresztül, ennek részét képezi a sokféle és összetett, mindeddig korántsem kimerítően kutatott források új vizsgálata, továbbá olyan kutatómódszertan kidolgozása, amit a források szerteágazó tipológiája, illetve a hagyományos, helyi sajátosságokon túlmutató kutatás igazán európai dimenziójának meghatározása egyaránt szükségessé tesz.

A témára vonatkozó általános kitekintés, a tárgy minden vonatkozását megvilágító többsíkú történeti narratíva hiánya mindeddig korlátozta az in-

83 *Ub.* IV. 2023. sz. (1428): „...vnd ich Vrbanus schulmeÿster dy czeit notarius publicus.”

84 Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Inc 45d: Donatus, Aelius: *Ars minor* (vagy *Donatus melior*). Cato: *Carmen de moribus* (*vulgo Disticha Catonis*). Mancinellus, Antonius: *De arte libellus*. Venezia, Johannes Tacuinus, 1500; Márza: Prezența gramaticilor. 60–77. Lásd továbbá Gehl: *Off the Press*. 19–30.

85 Nagydisznódi Paulus Hirsmant (†1575) Felsőszászfűfalú (Satu Nou, Oberneudorf, jelenleg Beszterce-Naszód megyében) plébánosaként említik 1532 és 1575 között.

86 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest, Ms K 32; Csapodi: *A „Magyar Codexek”*. 8–10; Csapodi – Csapodiné Gárdonyi: *Bibliotheca Hungarica*. I. 683. sz.

terdiszciplináris és transzregionális megközelítések lehetőségeit, mindamellett, hogy a rendelkezésre álló forrásanyag egy minél tágabb összehasonlító elemzést igényel. Ugyanakkor a korabeli realitásokban sejthető párhuzamok feltárását, valamint a nagy területeket átfogó összehasonlító elemzések elindítását⁸⁷ is hátráltatja az igen sokrétű forrásanyag értelmezésében eddig alkalmazott szűk interpretációs keret.

Egyelőre annyi biztos, hogy a középkori erdélyi szász közösségek elemi oktatását meghatározó kulturális kontextus feltárása sokkal komplexebb, mélyebb és heterogénebb eljárást feltételez, mint azt a hivatkozott, elszigetelt és egyetlen forráscsoportra alapozó tanulmányok alapján feltételezni lehetett volna. Egy jövődöbeli átfogóbb kutatás, amely jelenleg a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen működő kutatócsoport tervét képezi,⁸⁸ a dokumentumok (oklevelek, számadáskönyvek stb.), kéziratok és nyomtatott középkori könyvek, nem utolsósorban az anyagi kultúra együttes elemzését foglalja magába. Elengedhetetlenül szükséges a régészeti módszerek tudatosabb alkalmazása a középkori és kora újkori, különösen falusi plébániai épületegyüttesek vizsgálatában, ezáltal lehetségessé válna a középkori iskolaépületek feltárása. A kéziratok kötetek által szolgáltatott információk összevetése az ősnymtatványokból és *cinquecentinák*ból származó adatokkal⁸⁹ meglepő folytonosságot mutathatnak. Ugyanakkor az erdélyi német közösségek reformációra való áttérése ingatag korszakhatár, amely éles törésként vagy egy már működő rendszer finomhangolásaként is felfogható. Ha csak Iohannes Honterus példájára szorítkozunk, az 1530-ban, Krakkóban megjelent *De grammatica Libri duo* című munkán kívül több, 1539-ben Brassóban nyomtatott tankönyv tulajdonítható neki, melyek között a *Catonis Disticha Moralia*,⁹⁰ egy tankönyvként használt latin grammatika,⁹¹ továbbá Erdély első görög nyelvtankönyve is szerepelt.⁹² A 16. század közepét követő, első látásra meglepő pedagógiai és oktatási változások kontextusában (amilyenek például az orvosi⁹³ vagy jogi képzés⁹⁴ átalakítása, illetve a közösségek által gimnáziumi vagy egyetemi tanulmányok⁹⁵ finanszírozására kiötlött pénzügyi megoldások) nem tűnik túlzásnak az a hipotézis, miszerint a kora újkori források által dokumentált gyakorlatok már korábban, a középkor folyamán gyökeresedhettek meg.

87 Lásd például egy hasonló tematika kidolgozását: Salonen: *Reformation and the Medieval Roots*. 101–112.

88 TRANS.SCRIPT. Centru de Diplomatică și Paleografie Documentară Medievală (Diplomatikai és Oklevélpaleográfiai Kutatóközpont), <http://ts.centre.ubbcluj.ro/>.

89 Schwartz: *Magyarországi latin grammatikák*; Șerbănescu: *Catalogul*. I–II.

90 Wittstock – Kartmann: *Die deutsche Literatur*. I. 71.

91 E. Ising: *Die lateinische Grammatik*. 41–54. Lásd továbbá Nussbächer: *Lateinische Grammatik*. 11.

92 Damian: *Primele gramatici grecești*. 45–62.

93 Offner (hrsg.): *Paulus Kyr – Gesundheit*.

94 Ioannes Honterus: *Compendium iuris civilis in usum civitatum ac sedium Saxoniarum in Transylvania collectum*. [Honterus], Corona, 1544; Acker: 1544–1974. 23–31.

95 K. G. Gündisch – Dincă: *Susținerea studiilor*. 95–106 (német nyelvű változata: *Studienarbeiten für siebenbürgische Studierende*. 59–86).

A nemzetközi történeti kutatás a városi környezetre összpontosító monográfiákat ajánl (Regensburg, Braunschweig, Lyon, London stb.), az erdélyi adatok azonban váratlanul gazdagok a falusi oktatás vonatkozásában. A nagy mezővárosi és falusi környezetben zajló alfabetizációra utaló forrásmennyiség közvetett módon tükrözi az erdélyi százszok lakta városok realitását. A tanítók mobilitása – amely a plébánosok és kisegítő világi papok helyzetéhez hasonlítható – az erdélyi német környezet értelmiségi rétegének másik sajátosságára világít rá: a városi közösségben található korlátozott számú állás arra készítetett sok egyetemet végzett fiatal, hogy a szomszédos falusi településeken helyezkedjen el, ahová magukkal vitték az európai intézményekben elsajátított kulturális mintákat.⁹⁶ Az anyagi kultúrához tartozó tárgyak – például könyvek – által tükrözött viselkedésminta térképre kivetítve a városok körül kompakt csoportokat mutat a „kulturális ekolokáció” modelljének megfelelően.⁹⁷ Ez a dinamikus modell lehetővé teszi a származékos értelmiségi és kulturális termékek elhelyezését egy olyan keretbe, amit a következő támpontok határolnak körül: az oktatás általi tudásszerzés – új tartalmak szerzése az írott szövegek fogalmazása, gyűjtése és közvetítése révén –, tudás továbbadása értelmiségi karrierek által, a művészetek támogatása mecénási tevékenység révén vagy a fiatal egyetemi hallgatók tanulmányainak finanszírozása. Az új képzett elit felemelkedésének és európai egyetemi hálózatokon belüli szerepének kidomborítása helyet biztosíthat Erdély számára a középkori latin világ kulturális és tudományos topográfiájában, ugyanakkor előmozdíthatja bizonyos modern intézmények eredetének és a helyi bürokrácia kialakulásának megértését.

Aktuális, innovatív szempontokkal gazdagodhat a téma ismerete a helyi kutatás még nagyon speciálisnak számító ágazata, a magán- vagy félhivatalos erdélyi levelezések vizsgálata révén is.⁹⁸ A korábbi politika-, gazdaság- vagy hadtörténeti összefoglalások figyelmen kívül hagyták ezt a forrástípust. Néhány, a helyzetével elégedetlen, jobb, általában más városbeli munkahelyet kereső iskolamester által írt késő középkori levél⁹⁹ megnyitja a döntéshozók és az oktatási rendszer mobilis szereplői közötti szimbolikus kapcsolatok új kutatási irányát. Az ilyen forrásokba beszüremkedő önéletrajzi vallomások az értelmiségi karrierek rekonstruálását is lehetővé teszik. A magánlevelek még egy, korábban mellőzött szempontból értelmezhetők: a nyelvtani hibák, az egyéni írás atipikus morfológiája vagy a hiányos kifejezőkészség tulajdonképpen a szerző formális képzési szintjét, korának valamely „divatjához” való csatlakozását vagy akár ismereteinek informális úton való szerzését, korlátolt

96 Dincă: *Dorfkirche und Schriftlichkeit*. 39–53.

97 A gondolat kifejtése: Dincă: *The Transylvanian Saxons*.

98 Dincă: *Scrisori private*. 361–384.

99 RNL Sz, SzLt, *Középkori oklevélgyűjtemény*, U V. sorozat, 481. sz.: 1545-ben *Ioannes Gielius*, segesvári *ludilitterarius*, Szeben város tanácsától kér egy *scolasticusi* vagy egy *predicatori* állást; kiadása: G. D. Teutsch: *Das Zehntrecht*. CCLXXXVI. sz.

képzettségét is tükrözhetik.¹⁰⁰ A helyi elemi képzés korlátai több esetben akár „funkcionális analfabetizmust” bizonyító írások alapján is tetten érhetők.¹⁰¹

Mivel a plébániai iskolákban folytatott oktatás színvonala és az oktatott tantárgyak elsősorban a tanárok képességeitől, műveltségétől és tehetségétől függtek, nem meglepő, hogy az iskolások is ebben a keretben mozogtak, azon falvakba, mezővárosokba vagy városokba „vándorolva”, ahol magasabb képzés megszerzésére nyílt lehetőségük. Ezt a hipotézist érdemes tovább vizsgálni a helyi adatok és az olyan európai egyetemek anyakönyveinek vizsgálata révén, ahová nemegyszer szomszéd falvakból származó százsz fiatalok kompakt csoportjai egy időben iratkoztak be.

Jelen közlés végéhez jutva két további következtetést szükséges megfogalmazni, szorosan kapcsolódva ahhoz a nemzetközi és összehasonlító perspektívához, amelynek keretében az elemi oktatás problematikájának kutatása zajlani fog. A kutatás jelenlegi állása szerint a témára vonatkozó új források feltárása elsősorban a legkülönbébb tárgyú szövegeket (nyelvtani-lexikográfiai, orvostudományi, teológiai-morális, zenei stb.)¹⁰² összegyűjtő kéziratos kolligátumok alapos vizsgálatától, valamint a 15–17. századi könyvek és a jegyzékek kötéseiben igen nagy számban fennmaradt kéziratrövidékek figyelmes számbavételétől várható.¹⁰³ Különösen az ilyen jellegű forrásszövegek, de a középkori intézményekre vonatkozó okleveles utalások is szükségessé teszik az összehasonlító kutatási modellek figyelmes, az erdélyi intézmények valóságának megfelelő orientációját. A kelet-európai értelmiségi habitusra¹⁰⁴ vonatkozó szinkronvizsgálat jó kiindulópontját a skandináv társadalom kínálja, egy olyan közeg, amely úgy tűnik, hogy sok szempontból tükrözi az értelmiségi képzés itteni ritmusát és fejlődési fázisait, illetve ezeknek a középkori társadalomban látható megnyilvánulásait.

A jelenlegi összefüggések között, amelyben a széles közvélemény kiemelten foglalkozik az elemi és középfokú oktatás körülményeivel, a középkor sokféle tanulással szolgálhat olyan kérdésekben, mint a képzéshez való hozzáférés társadalmi velejárói, a helyi közösség részvétele az oktatás körülményeinek biztosításában vagy egy egységes európai eszmeiség köré épülő iskolarendszer fenntartása a mainál nehezebb történelmi körülmények között.

100 Martin Kintzinger hívta fel a figyelmet erre az aspektusra azáltal, hogy megkülönböztette a *Bildungswissent* (a formális oktatás révén szerzett ismereteket) és a *Handlungswissent* (a gyakorlati ismereteket, az ún. „know-how”-t); lásd Kintzinger: *Wissen wird Macht*. 25–29.

101 Dincă: *Scrieri autografe*. 73.

102 De Paolis: *I codici miscellanei*. 183–211. Lásd az ugyanazon tematikus számban megjelent további tanulmányokat is.

103 Dincă: *The Medieval Book*. 23–34.

104 Adamska: *Intersections*. 225–238.

Levéltári források

MNL OL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

DL: Diplomatikai Levéltár

RNL Kv: Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala, Kolozsvár (Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Cluj, Cluj-Napoca)

- BLt: RNL Kv – Beszterce város levéltára (Primăria orașului Bistrița)

RNL Sz: Román Nemzeti Levéltár Szeben Megyei Hivatala, Nagyszeben (Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Sibiu, Sibiu)

- SzEKLt I: RNL Sz – Szebeni Evangélikus Káptalan Levéltára (Capitulul evanghelic C. A. Sibiu fond), I. sorozat: Korabeli nyilvántartásokkal rendelkező dokumentumok (Acte cu instrumente contemporane de evidență)
- SzEKLt II: RNL Sz – Szebeni Evangélikus Káptalan Levéltára (Capitulul evanghelic C. A. Sibiu fond), II. sorozat: Kortárs nyilvántartások nélküli dokumentumok és jegyzékek (Acte și registre fără instrumente contemporane de evidență)
- Okmányok (Acte), 2. alsorozat
 - ProtCapCib: RNL Sz – *Protocollum Capituli Cibiniensis*. I–II. kötet.
 - BEKLt: RNL Sz – Besztercei Evangélikus Káptalan Levéltára (Capitulul evanghelic C. A. Bistrița)
 - ActaFasc: RNL Sz – Csomóba rendezett iratok gyűjteménye (Colecția de acte fasciculate), N. Igazságszolgáltatás (Justiție)
 - SzLt: RNL Sz – Szeben város és szék levéltára (Arhiva magistratului orașului și scaunului Sibiu)
- Középkori oklevélgyűjtemény (Colecția de documente medievale)
 - MEELt: RNL Sz – Medgyesi Evangélikus Egyházközség Levéltára (Parohia evanghelică C. A. Mediaș) fond, I. sorozat: Jegyzékek (Registre)
- Erdélyi okmánymásolatok jegyzéke – Erdély történetére vonatkozó okmánymásolatok jegyzéke (Registru de copii ale unor documente privind istoria Transilvaniei)

Hivatkozott szakirodalom

N. N.: Vergangenheit und Gegenwart.

N. N.: Vergangenheit und Gegenwart des deutschen Schulwesens in Siebenbürgen. *Deutsche Blätter für erziehenden Unterricht*, 15 (1888) 349–351.

N. N.: Zur Kenntniß des Schulwesens.

N. N.: Zur Kenntniß des Schulwesens in Siebenbürgen. *Allgemeine Deutsche Lehrerzeitung*, 5 (1853) 6. sz. 44–45.

Acker: 1544-1974.

Acker, Udo W.: 1544-1974 – 430 Jahre „Compendium juris civilis” des Johannes Honterus. *Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für siebenbürgische Landeskunde*, 4 (1974) 23–31.

Az erdélyi százszok elemi oktatása a középkorban

Adamska: The Study.

Adamska, Anna: The Study of Medieval Literacy: Old Sources, New Ideas. In: Anna Adamska – Marco Mostert (eds.): *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*. (Utrecht Studies in Medieval Literacy 9.) Brepols, Turnhout, 2004. 13–47.

Adamska: Intersections.

Adamska, Anna: Intersections: Medieval East Central Europe from the Perspective of Literacy and Communication. In: Katalin Szende – Gerhard Jaritz (eds.): *Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective: From Frontier Zones to Lands in Focus*. Routledge, London–New York, 2016. 225–238.

Albu: *Istoria învățământului românesc*.

Albu, Nicolae: *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*. Tipografia Lumina, Blaj, 1944.

Auner: *Scolaris, scholasticus und rector scholarum*.

Auner, Michael: *Scolaris, scholasticus und rector scholarum*. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 36 (1913) 45–57. 78.

Barron – Stratford (eds.): *The Church and Learning*.

Barron, Caroline M. – Stratford, Jenny (eds.): *The Church and Learning in Later Medieval Society: Essays in Honour of R. B. Dobson*. (Harlaxton Medieval Studies 11.) Shaun Tyas, Donington, 2002.

Berger: *Volkszählung*.

Berger, Albert: *Volkszählung in den Sieben und Zwei Stühlen, im Bistritzer und Kronstadter Distrikte von Ende des XV. und Anfang des XVI. Jahrhunderts*. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 17 (1894) 5. sz. 49–59; 6. sz. 65–76.

Békefi: *A népoktatás története*.

Békefi Remig: *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1906.

Békefi: *A káptalani iskolák története*.

Békefi Remig: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1910.

Borsa: *Az első szebeni nyomda*.

Borsa Gedeon: *Az első szebeni nyomda Erdélyben (1528–1530)*. In: *Uő: Könyvtörténeti írások. Schriften aus der Geschichte des Buchdruckes*. I. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1996. 116–121.

Brandsch: *Geschichte der siebenbürgisch-sächsischen Volksschule*.

Brandsch, Heinz: *Geschichte der siebenbürgisch-sächsischen Volksschule*. Markusdruckerei, Schässburg, 1925.

Brandsch: *Die siebenbürgisch-sächsischen Dorfschulen*.

Brandsch, Heinz: *Die siebenbürgisch-sächsischen Dorfschulen im Reformationsjahrhundert*. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 44 (1928) 425–510.

- Brandsch: Haben die Siebenbürger Sachsen.
- Brandsch, Heinz: Haben die Siebenbürger Sachsen das erste allgemeine Schulwesen gehabt? In: N. N.: *Festschrift Seiner Hochwürden D. Dr. Friedrich Teutsch gewidmet zu seinem 25 jährigen Bischofs-Jubiläum vom Ausschuß des Vereins für siebenb. Landeskunde*. Honterusbuchdruckerei, Hermannstadt, 1931. 7–27.
- Briggs: Literacy, Reading and Writing.
- Briggs, Charles F.: Literacy, Reading and Writing in the Medieval West. *Journal of Medieval History*, 26 (2000) 4. sz. 397–420.
- Bünz – Kühne – T. T. Müller (hrsgg.): *Alltag und Frömmigkeit*.
- Bünz, Enno – Kühne, Hartmut – Müller, Thomas T. (hrsgg.): *Alltag und Frömmigkeit am Vorabend der Reformation in Mitteldeutschland. Wissenschaftlicher Begleitband zur Ausstellung „Umsonst ist der Tod“*. Michael Imhof Verlag, Petersberg, 2013.
- Bünz: Die mittelalterliche Pfarrei.
- Bünz, Enno: *Die mittelalterliche Pfarrei. Ausgewählte Studien zum 13.–16. Jahrhundert*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2017.
- Capesius – G. Ising: Eine Heltauer Handschrift.
- Capesius, Bernhard – Ising, Gerhard: Eine Heltauer Handschrift mit Wörterverzeichnissen aus dem 15. Jahrhundert. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 12 (1969) 1. sz. 9–24.
- Clancy: *Looking Back*.
- Clancy, Michael: *Looking Back from the Invention of Printing*. (Utrecht Studies in Medieval Literacy 40.) Brepols, Turnhout, 2018.
- Crîngaci Țiplic: The Rise of the Parish System.
- Crîngaci Țiplic, Maria: The Rise of the Parish System in Transylvania as Reflected by the Archaeological Discoveries. In: José C. Sánchez-Pardo – Emmet H. Marron – Maria Crîngaci Țiplic (eds.): *Ecclesiastical Landscapes in Medieval Europe. An archaeological perspective*. Archaeopress, Oxford, 2020. 79–93.
- Csapodi: A „Magyar Codexek”.
- Csapodi Csaba: A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény (K 31 – K 114). MTAK, Budapest, 1973.
- Csapodi – Csapodiné Gárdonyi: *Bibliotheca Hungarica*.
- Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatt könyvek Magyarországon 1526 előtt*. I. MTAK, Budapest, 1988.
- Damian: Primele gramatici grecești.
- Damian, Iulian: Primele gramatici grecești din Transilvania (jumătatea secolului al XVI-lea). *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca. Series Historica*, 59 (2020) 45–62.
- De Paolis: I codici miscellanei.
- De Paolis, Paolo: I codici miscellanei grammaticali altomedioevali; caratteristiche, funzione, destinazione. *Segno e testo*, 2 (2004) 183–211.

Az erdélyi százszok elemi oktatása a középkorban

Dincă: Medieval Literacy.

Dincă, Adinel C.: Medieval Literacy in Transylvania. Selective Evidence from the Parish Church. *Transylvanian Review*, 24 (2015) 1. sz. 109–121.

Dincă: Scrieri autografe.

Dincă, Adinel C.: Scrieri autografe în Transilvania medievală: de la cele mai timpurii mărturii, până în secolul al XVI-lea. In: Susana Andea, Avram Andea, Adinel C. Dincă: *Autographa et signaturae Transilvaniae (sec. XIV-XVII)*. Argonaut–Symphologic Publishing, Cluj-Napoca–Gatineau, 2015. 11–85.

Dincă, Adinel C.: Urban Literacy.

Dincă, Adinel C.: Urban Literacy in Medieval Transylvania. In: Susana Andea (coord.): *Between public and private. Writing praxis in Transylvania during the XIII-XVII Centuries*. Argonaut–Symphologic Publishing, Cluj-Napoca–Gatineau, 2016. 71–186.

Dincă: Unknown Books.

Dincă, Adinel C.: Unknown Books from Medieval Universities. Some Transylvanian Examples. In: Ágnes Fischer-Dárdai – István Lengvári – Éva Schmelcz-Pohánka (eds.): *University and Universality. The Place and Role of the University of Pécs in Europe from the Middle Ages to Present Day. International University History Conference 12–13 October 2017. Pécs. Conference Volume*. (Publications of the University Library of Pécs 16. / A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 16.) University Library of Pécs and Centre for Learning, Pécs, 2017. 163–176.

Dincă: Le fonti scritte.

Dincă, Adinel C.: Le fonti scritte: edizioni e studi. In: Massimo Miglio – Ioan-Aurel Pop (a cura di): *Storiografia medievistica in Romania: l'ultimo quarto di secolo. Atti del Convegno di studio (Roma-Orte, 19-20 gennaio 2017)*. (Nuovi Studi Storici 112.) Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, Roma, 2017. 35–46.

Dincă: The Medieval Book.

Dincă, Adinel C.: The Medieval Book in Early Modern Transylvania. Preliminary Assessments. *Studia UBB. Historia*, 62 (2017) 1. sz. 23–34.

Dincă: Three *pecia* Manuscripts.

Dincă, Adinel C.: Three *pecia* Manuscripts from the Brukenthal Library, Sibiu (Romania). *Pecia. Le livre et l'écrit*, 20 (Livres de maîtres, livres d'étudiants: le manuscrit universitaire au Moyen Age) (2018) 143–174.

Dincă: University and History.

Dincă, Adinel C.: University and History. The Lesson of the Middle Ages. (An Introduction). *Studia UBB. Historia*, 64 (2019) 1. sz. 1–9.

Dincă: The University and the Parish.

Dincă, Adinel C.: The University and the Parish. The Medieval Books from Heltau/Cisnădie. *Philobiblon. Transylvanian Journal of Multidisciplinary Research in Humanities*, 24 (2019) 2. sz. 337–352.

Dincă: Scrisori private.

Dincă, Adinel C.: Scrisori private din Transilvania medievală în context local și european. *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca. Series Historica*, 59 (2020) 361–384.

Dincă: Dorfkirche und Schriftlichkeit.

Dincă, Adinel C.: Dorfkirche und Schriftlichkeit in Siebenbürgen um 1500. In: Ulrich A. Wien (ed.): *Common Man, Society and Religion in the 16th century. Piety, morality and discipline in the Carpathian Basin / Gemeiner Mann, Gesellschaft und Religion im 16. Jahrhundert. Frömmigkeit, Moral und Sozialdisziplinierung im Karpatenbogen*. (Refo500 Academic Studies 67.) Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 2021. 39–53.

Dincă: «Imagines librorum».

Dincă, Adinel C.: «Imagines librorum»: izvoare vizuale pentru istoria cărții medievale din Transilvania. Potențial de cercetare și precauții necesare. In: Carmen Florea – Greta-Monica Miron (coord.): *Istoria ca interogație: Mariei Crăciun, la o aniversare*. Argonaut / Mega, Cluj-Napoca, 2020. 211–229.

Dincă: Utrumque ius.

Dincă, Adinel C.: *Utrumque ius* nella Transilvania tardo medievale. Una prospettiva tridimensionale sulla genesi di una mentalità giuridica. In: Massimo Miglio (a cura di): *Tradizioni e Istituzioni religiose nello spazio culturale italo-romeno tra Medioevo e prima età moderna*. Roma, 2021 (megjelenés alatt).

Dincă: *The Rural Parish*.

Dincă, Adinel C.: *The Rural Parish in Late Medieval Transylvania: Churchwardens' Accounts of Jelna (1455–1570)*. (megjelenés alatt)

Dincă: The Transylvanian Saxons.

Dincă, Adinel C.: The Transylvanian Saxons in the Middle Ages and their Books. In: Adrian Papahagi – Adinel C. Dincă: *A History of the Book in the Medieval Dioceses of Cenad, Oradea and Transylvania*. Ed. Școala Ardeleană, Cluj-Napoca (megjelenés alatt).

Dogaru – Wolf: Ein neuer Textzeuge.

Dogaru, Dana Janetta – Wolf, Jürgen: Ein neuer Textzeuge der 'Vokabulargruppe Abba – Avis – Abbreviare' in Hermannstadt. *Maniculae*, 1 (2020) 16–18.

Domonkos: The State of Education.

Domonkos, L. S.: The State of Education in Hungary on the Eve of the Battle of Mohács (1526). *Canadian-American Review of Hungarian Studies*, 2 (1975) 1. sz. 3–20.

Draskóczy: Az erdélyi Szászföld.

Draskóczy István: Az erdélyi Szászföld demográfiai helyzete a 16. század elején. *Erdélyi Múzeum*, 61 (1999) 1–2. sz. 1–30.

Erdélyi: *Negotiating Violence*.

Erdélyi, Gabriella: *Negotiating Violence. Papal Pardons and Everyday Life in East Central Europe (1450–1550)*. Brill, Boston, 2018.

Fabricius: Geschichtliche Nebenarbeiten.

Fabricius, Karl: Geschichtliche Nebenarbeiten. III. Das Testament des Schönberger Plebans Mattheus von Reys aus dem Jahre 1502. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 12 (1875) 373–378.

Az erdélyi százszok elemi oktatása a középkorban

Fittbogen: Umgestaltung der Gymnasien.

Fittbogen, Georg: Umgestaltung der Gymnasien in Siebenbürgen. *Deutsches Philologen-Blatt. Korrespondenz-Blatt für der akademisch gebildeten Lehrerstand*, 31 (1923) 5. sz. 71–72.

Gehl: Off the Press.

Gehl, Paul F.: Off the Press and Into the Classroom: Using the Textbooks of Antonio Mancinelli. *History of Education and Children's Literature*, 3 (2008) 19–30.

Giurescu – Mihăileanu: *Istoria învățământului*.

Giurescu, Constantin C. – Mihăileanu, Nicolae: *Istoria învățământului din România – compendiu*. Editura Didactică și Pedagogică, București, 1971.

Göllner (hrsg.): *Geschichte der Deutschen*.

Göllner, Carl (hrsg.): *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*. Kriterion, Bukarest, 1979.

Göllner: Școli capitulare și orășenești.

Göllner, Carl: Școli capitulare și orășenești germane. In: Ștefan Pascu (coord.): *Istoria învățământului din România. I. De la începuturi pînă la 1821*. Editura Didactică și Pedagogică, București, 1983. 97–99.

Gramsch-Stehfest: *Bildung, Schule und Universität*.

Gramsch-Stehfest, Robert: *Bildung, Schule und Universität im Mittelalter*. De Gruyter, Oldenbourg, 2019.

Greco: Vecchi e nuovi elementi.

Greco, Aulo: Vecchi e nuovi elementi nella biografia di Niccolò Perotti. *Studi umanistici piceni*, 1 (1981) 77–91.

Grubmüller: Der Lehrgang des Triviums.

Grubmüller, Klaus: Der Lehrgang des Triviums und die Rolle der Volkssprache im späten Mittelalter. In: Bernd Möller – Hans Patze – Karl Stackmann (hrsg.): *Studien zum ständischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 1983. 371–397.

Grubmüller (hrsg.): *Schulliteratur*.

Grubmüller, Klaus (hrsg.): *Schulliteratur im späten Mittelalter*. Wilhelm Fink, München, 2000.

G. Gündisch: Klosterschulen im Sachsenland.

Gündisch, Gustav: Klosterschulen im Sachsenland. Ein Studium generale in Hermannstadt am Vorabend der Reformation. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 58 (1935) 132–134.

K. G. Gündisch – Dincă: Susținerea studiilor.

Gündisch, Konrad G. – Dincă, Adinel C.: Susținerea studiilor universitare în Transilvania la începuturile modernității. O sursă bistrițeană redescoperită. *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca. Series Historica, Supliment*, 58 (2019) 95–106.

- Gündisch, Konrad G. – Dincă, Adinel C.: Studiendarlehen für siebenbürgische Studierende im Reformationszeitalter. Eine kaum bekannte Bistritzer Quelle aus den Jahren 1565-1626. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Historia*, 64 (2019), 1. sz. 59–86.
- K. G. Gündisch unter Mitarbeit von Mathias Beer: *Siebenbürgen*.
- Gündisch, Konrad G. unter Mitarbeit von Mathias Beer: *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen*. Langen Müller, München, 2005.
- Hellinga: *Das Mainzer Catholicon*.
- Hellinga, Lotte: *Das Mainzer Catholicon und Gutenbergs Nachlaß. Neudatierung und Auswirkungen*. *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 40 (1993) 395–416.
- Iorga: *Istoria învăţământului*.
- Iorga, Nicolae: *Istoria învăţământului românesc*. Editura Casei Şcoalelor, Bucureşti, 1928.
- Második kiadás: Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1971.
- E. Ising: *Die lateinische Grammatik*.
- Ising, Erika: *Die lateinische Grammatik des Johannes Honterus. Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 11 (1968) 2. sz. 41–54.
- Isnard: *Das mittelalterliche Dominikanerkloster*.
- Isnard, Wilhelm Frank: *Das mittelalterliche Dominikanerkloster als paraprochiales Kultzentrum*. *Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte*, 17 (1998) 123–142.
- Jakó: *Tiparul cu litere latine*.
- Jakó, Zsigmond: *Tiparul cu litere latine în Sibiu în secolul al XVI-lea*. In: Uő: *Philobiblon transilvan*. Kriterion, Bucureşti, 1977. 93–116.
- Jakó: *Tipografia de la Sibiu*.
- Jakó, Zsigmond: *Tipografia de la Sibiu şi locul ei în istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea*. *Anuarul Institutului de Istorie, Cluj*, 7 (1964) 97–115.
- Jugăreanu: *Biblioteca Muzeului Brukenthal*.
- Jugăreanu, Veturia: *Biblioteca Muzeului Brukenthal. Catalogul colecţiei de incunabule*. Biblioteca Muzeului Brukenthal, Sibiu, 1969.
- Kintzinger: *Das Bildungswesen*.
- Kintzinger, Martin: *Das Bildungswesen in der Stadt Braunschweig im Hohen und Späten Mittelalter. Verfassungs- und institutionengeschichtliche Studien zu Schulpolitik und Bildungsförderung*. (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte 32.) Böhlau, Köln–Wien, 1990.
- Kintzinger: *Varietas puerorum*.
- Kintzinger, Martin: *Varietas puerorum. Unterricht und Gesang in Stifts- und Stadtschulen des späten Mittelalters*. In: Martin Kintzinger – Sönke Lorenz – Michael Walter (hrsgg.): *Schule und Schüler im Mittelalter. Beiträge zur europäischen Bildungsgeschichte vom 9. bis 15. Jahrhunderts*. (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte 42.) Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1996. 299–326.
- Kintzinger: *Wissen wird Macht*.
- Kintzinger, Martin: *Wissen wird Macht. Bildung im Mittelalter*. Jan Thorbecke, Stuttgart, 2003.

Az erdélyi százszok elemi oktatása a középkorban

Kisch: Zum Alter der sächsischen Schule.

Kisch, Gustav: Zum Alter der sächsischen Schule. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 37 (1914) 132–134.

Klein – Pitters (hrsgg.): *Die beiden Säulen*.

Klein, Hans – Pitters, Hermann (hrsgg.): *Die beiden Säulen unserer Gemeinschaft. Kirche und Schule der Siebenbürger Sachsen im 16. Jahrhundert*. Honterus, Hermannstadt, 2016.

Kotzian: *Das Schulwesen der Deutschen*.

Kotzian, Ortfried: *Das Schulwesen der Deutschen in Rumänien im Spannungsfeld zwischen Volksgruppe und Staat*. Doktori értekezés. Augsburg, Universität Augsburg, 1983.

Köber: Kirche und Schule.

Köber, Berthold: Kirche und Schule bei den Siebenbürger Sachsen. In: Walter König (hrsg.): *Beiträge zur siebenbürgischen Schulgeschichte*. (Siebenbürgisches Archiv 32.) Böhlau, Köln, 1996. 73–89.

Köhn: Schulbildung und Trivium.

Köhn, Rolf: Schulbildung und Trivium im lateinischen Hochmittelalter und ihr möglicher praktischer Nutzen. In: Johannes Fried (hrsg.): *Schulen und Studium im sozialen Wandel*. (Vorträge und Forschungen 30.) Thorbecke, Sigmaringen, 1986. 203–284.

König: Schulwesen.

König, Walter: Schulwesen. In: Konrad G. Gündisch (hrsg.): *850 Jahre Siebenbürger Sachsen*. Client Concept, München, 1991. 52–53.

König: Das Schulwesen der Siebenbürger Sachsen.

König, Walter: Das Schulwesen der Siebenbürger Sachsen. In: Hans Rothe (hrsg.): *Die Siebenbürger Sachsen in Geschichte und Gegenwart*. Böhlau, Köln, 1994. 31–50.

Kroner: *Kirche und Schulen*.

Kroner, Michael: *Kirche und Schulen der Siebenbürger Sachsen*. Landsmannschaft der Siebenbürger Sachsen, Nürnberg, 1999.

Logemann: Das heutige Schulwesen.

Logemann, Daniel: Das heutige Schulwesen der Siebenbürger Sachsen vor dem Hintergrund seiner Geschichte – auf den Spuren seines Erfolgs. *Zeitschrift für Balkanologie*, 38 (2002) 1–2. sz. 164–177.

Lurz: *Mittelschulgeschichtliche Dokumente*.

Lurz, Georg Karl: *Mittelschulgeschichtliche Dokumente Altbayerns, einschliesslich Regensburgs*. I–II. (Monumenta Germaniae Paedagogica 41–42.) A. Hofmann&Comp., Berlin, 1907–1908.

Lynch: *Elementary and Grammar Education*.

Lynch, Sarah B.: *Elementary and Grammar Education in Late Medieval France: Lyon, 1285–1530*. Amsterdam University Press–University of Chicago Press, Amsterdam–Chicago, 2017.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Főszerk. Kőszeghy Péter. http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_list.php (letöltés: 2020.04.07.).

Mályusz: *Egyházi társadalom.*

Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

Mârza: Prezența gramaticilor.

Mârza, Andreea: Prezența gramaticilor de limbă latină tipărite în Transilvania până în anul 1800. *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 12 (2008) 2. sz. 60–77.

Meschendorfer: Zwei wertvolle Bücher.

Meschendorfer, H[ans]: Zwei wertvolle Bücher in Kronstadt. *Vierteljahrschrift*, 57 (1934) 56–57.

Mészáros: *A Szalkai-kódex.*

Mészáros István: *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.

Mészáros: Iskola és társadalom.

Mészáros István: Iskola és társadalom a középkorban. *Magiszter*, 1 (2010) 74–82.

Mišianik: Ďalšie bohemiká.

Mišianik, Ján: Ďalšie bohemiká v Madarsku a Rumunsku. *Listy filologické*, 85 (1962) 177–182.

Monumenta Germaniae Historica, Leges: 3, Concilia.

Monumenta Germaniae Historica, Leges: 3, Concilia, tom. I: Concilia aevi Merovingici. Hrsg. Friedrich Maassen. Hahn, Hannover, 1956.

Mosora – Hanga: *Biblioteca Centrală Universitară.*

Mosora, Elena – Hanga, Doina: *Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca. Catalogul Incunabilelor.* Dacia, Cluj-Napoca, 1979.

Müller: Der sächsische Dorfschulmeister und Dorfnotär.

Müller, Georg Eduard: Der sächsische Dorfschulmeister und Dorfnotär in der Zeit vor der Reformation in Siebenbürgen. *Vierteljahrschrift*, 57 (1934) 31–38.

Müller: Urheimat und Entstehungszeit.

Müller, Georg Eduard: Urheimat und Entstehungszeit der siebenbürgisch-sächsischen Schule. Verfassungsrechtliche Bemerkungen. *Vierteljahrschrift*, 63 (1940) 207–215.

Münster-Swendsen: The Model of Scholastic Mastery.

Münster-Swendsen, Mia: The Model of Scholastic Mastery in Northern Europe c. 970–1200. In: Sally N. Vaughn – Jay Rubenstein (eds.): *Teaching and Learning in Northern Europe 1000–1200.* (Studies in the Early Middle Ages 8.) Brepols, Turnout, 2006. 318–356.

Nemes: Mittelalterliche deutsche Handschriften.

Nemes, J. Balázs: Mittelalterliche deutsche Handschriften in rumänischen Bibliotheken. Eine vorläufige Bestandsübersicht. In: Astrid Breith (hrsg.): *Manuscripta germanica. Deutschsprachige Handschriften des Mittelalters in Bibliotheken und Archiven Osteuropas.* Hirzel, Stuttgart, 2012. 61–72.

Nemes: Kronstadt.

Nemes, J. Balázs: Kronstadt [C.1 Dominikaner]. In: Cora Dietl – Anna-Lena Liebermann (Mary-Jane Würker és Balogh András közreműködésével) (hrsgg.): *Lexikon der regionalen Literaturgeschichte des Mittelalters: Ungarn und Rumänien*. Berlin–Boston, De Gruyter, 2015. 222–224.

Nemes – Dincă – Dietl: Heltau.

Nemes, J. Balázs – Dincă, Adinel C. – Dietl, Cora: Heltau. In: Cora Dietl – Anna-Lena Liebermann (Mary-Jane Würker és Balogh András közreműködésével) (hrsgg.): *Lexikon der regionalen Literaturgeschichte des Mittelalters: Ungarn und Rumänien*. De Gruyter, Berlin–Boston, 2015. 182–185.

Nussbächer: Lateinische Grammatik.

Nussbächer, Gernot: Lateinische Grammatik. Ein vielgefragtes Honterusbuch. *Karpatenrundschau*, 1973.08.17., VI (XVII). 33. (1113). sz. 11.

Nussbächer: Beiträge zur Geschichte des Hermannstädter Buchdrucks.

Nussbächer, Gernot: Beiträge zur Geschichte des Hermannstädter Buchdrucks im 16. Jahrhundert. In: Uő: *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgischen Heimatkunde*. I. Kriterion, București, 1981. 146–151.

Obert: *Stephan Ludwig Roth*.

Obert, Franz: *Stephan Ludwig Roth. Sein Leben und seine Schriften*. I–II. C. Graeser, Wien, 1896.

Offner (hrsg.): *Paulus Kyr – Gesundheit*.

Offner, Robert (hrsg.): *Paulus Kyr – Gesundheit ist ein köstlich Ding*”. *Nachdruck des lateinischen Originals von 1551, sowie deutsche, rumänische und ungarische Übersetzungen*. Schiller Verlag, Hermannstadt–Bonn, 2010.

Orme: *Medieval Schools*.

Orme, Nicholas: *Medieval Schools: From Roman Britain to Renaissance England*. Yale University Press, New Haven, CT, 2006.

Ostermann: *Die siebenbürgisch-sächsische Schule*.

Ostermann, Wilhelm: *Die siebenbürgisch-sächsische Schule im Dienste des deutschen Volkstums. Vom Mittelalter bis zur Zeit der Gegenreformation*. Pöppinghaus, Bochum-Langendreer, 1936.

Papahagi – Dincă: *Census*.

Papahagi, Adrian – Dincă, Adinel C., Andreea Mârza közreműködésével: *Manuscrisele medievale occidentale din România: Census*. Polirom, Iași, 2018.

Pascu (coord.): *Istoria învățămîntului*.

Pascu, Ștefan (coord.): *Istoria învățămîntului din România. I. De la începuturi pînă la 1821*. Editura Didactică și Pedagogică, București, 1983.

Păun: *Școlile românești*.

Păun, Maria Liliana: *Școlile românești din Transilvania în sec. XIV–XVIII*. Universitatea Liberă Internațională din Moldova, Chișinău, 2012.

Péter: *Diferentiation*.

Péter, Éva: *Diferentiation in Musical Education*. *Studia UBB. Musica*, 56 (2011) 1. sz. 129–139.

Popa: *Învățământul sibian*.

Popa, Ioan: *Învățământul sibian. Repere istorice și documentare*. Magister, Sibiu, 2007.

Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt.

Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt. I–XI. Hrsgg. Julius Gross – Elisabeta Marin – Gernot Nussbächer et al. Zeidner–Aldus, Kronstadt/Brașov–Heidelberg, 1886–2016.

Quellen zur Geschichte Siebenbürgens.

Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus Sächsischen Archiven. I–V. Hrsgg. Gernot Nussbächer et al. Closius'schen Erbin–Michaelis, Hermannstadt/Sibiu, 1880–2016.

Ramminger: Niccolò Perotti.

Ramminger, Johann: Niccolò Perotti und die Entwicklung des Neulateins am Anfang der Neuzeit: Zu einigen Lemmata des Cornu copiae. *Studi umanistici piceni*, 32 (2012) 29–38.

Reimesch: Deutsche Schulen.

Reimesch, Friedrich: Deutsche Schulen in Siebenbürgen. *Allgemeine Deutsche Lehrerzeitung*, 56 (1904) 12. sz. 138–139.

Rosso: *La scuola*.

Rosso, Paolo: *La scuola nel Medioevo. Secoli VI–XV*. Carocci, Roma, 2018.

Rusu: Medieval stili.

Rusu, Adrian Andrei: Medieval stili from Romania. *Marisia*, 34–35 (2014–2015) 107–116.

Rusu: Jetoanele medievale.

Rusu, Adrian Andrei: Jetoanele medievale din ceramică: utilități cu multiple dubii de interpretare. *Analele Banatului*, 34 (2016) 337–378.

Rusu: *Castelul și spada*.

Rusu, Adrian Andrei: *Castelul și spada. Cultura materială a elitelor din Transilvania în Evul Mediu târziu*. Mega, Cluj-Napoca, 2019.

Salonen: Reformation and the Medieval Roots.

Salonen, Kirsi: Reformation and the Medieval Roots of the Finnish Education. In: Kaius Sinnemäki – Anneli Portman – Jouni Tilli – Robert H. Nelson (eds.): *On the Legacy of Lutheranism in Finland. Societal Perspectives*. (Studia Fennica Historica 25.) Finnish Literature Society, Helsinki, 2019. 101–112.

Schatz – Stoica: *Catalogul*.

Schatz, Elena Maria – Stoica, Robertina: *Catalogul colectiv al incunabilelor din România*. CIMEC, București, 2007.

G. A. Schuller: Ein Beitrag zur siebenbürgisch-sächsischen Schulgeschichte.

Schuller, Georg Adolph: Ein Beitrag zur siebenbürgisch-sächsischen Schulgeschichte [Lateinschule in Groß-Schenk]. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 15 (1892) 62–66, 113–114.

A. Schullerus: Zum Kronstädter lateinisch-deutschen Glossar.

Schullerus, Adolf: Zum Kronstädter lateinisch-deutschen Glossar. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 18 (1895) 65–68.

Az erdélyi szászok elemi oktatása a középkorban

Schuller F.: Az erdélyi szász népesség.

Schuller Friedrich: Az erdélyi szász népesség statisztikája. In: Vágó Marianna – Vincze Ferenc (ford.): *Az erdélyi szászok letelepedéséről*. Orpheusz Kiadó, Budapest, 2010. 39–88.

Schwartz: *Magyarországi latin grammatikák*.

Schwartz Erzsébet: *Magyarországi latin grammatikák és szótárak a XVI. században*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Budapest, 1942.

Seivert: Das älteste Hermannstädter Kirchenbuch.

Seivert, Gustav: Das älteste Hermannstädter Kirchenbuch. (Mit einer Tafel Schriftbilder). *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 11 (1874) 323–410.

Seraphin: Kronstädter Schulen.

Seraphin, Friedrich Wilhelm: Kronstädter Schulen vor der Reformation. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 23 (1891) 747–797.

Seraphin: Ein Kronstädter lateinisch-deutsches Glossar.

Seraphin, Friedrich Wilhelm: Ein Kronstädter lateinisch-deutsches Glossar aus dem XV. Jahrhundert. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 26 (1894) 60–132.

Sheffler: *Schools and Schooling*.

Sheffler, David L.: *Schools and Schooling in Late Medieval Germany: Regensburg, 1250–1500*. (Education and Society in the Middle Ages and Renaissance 33.) Brill, Leiden–Boston, 2008.

Șerbănescu: *Catalogul*.

Șerbănescu, Olga: *Catalogul cărții străine din secolul al XVI-lea*. I–II. Altip, Alba Iulia, 2007–2010.

Șorban: L'éducation musicale.

Șorban, Elena Maria: L'éducation musicale dans la Transylvanie médiévale. *Studia UBB. Musica*, 61 (2016) 2. sz. 33–46.

G. D. Teutsch: *Das Zehntrecht*.

Teutsch, Georg Daniel: *Das Zehntrecht der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen*. C. J. Habersang, Schässburg, 1858.

G. D. Teutsch: Nachträge zur Abhandlung.

Teutsch, Georg Daniel: Nachträge zur Abhandlung „Ueber die ältesten Schulanfänge und damit gleichzeitige Bildungszustände in Hermannstadt“. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 10 (1872) 417–419.

G. D. Teutsch: Über die ältesten Schulanfänge.

Teutsch, Georg Daniel: Über die ältesten Schulanfänge und damit gleichzeitige Bildungszustände in Hermannstadt. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 10 (1872) 193–232.

G. D. Teutsch: Ein urkundlicher Beitrag.

Teutsch, Georg Daniel: Ein urkundlicher Beitrag zur ältesten sächsischen Schulgeschichte. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 12 (1875) 368–372.

F. Teutsch: Die Direktoren.

Teutsch, Friedrich: Die Direktoren der Hermannstädter Schule 1446-1598. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 16 (1881) 51–52.

F. Teutsch: Geschichte des ev. Gymnasiums.

Teutsch, Friedrich: Geschichte des ev. Gymnasiums A. B. in Hermannstadt. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 17 (1882) 1–132.

F. Teutsch: *Die siebenbürgisch-sächsischen Schulordnungen*.

Teutsch, Friedrich (hrsg.): *Die siebenbürgisch-sächsischen Schulordnungen*. I. 1543–1778. (Monumenta Germaniae Paedagogica 6.) A. Hofmann&Comp., Berlin, 1888.

F. Teutsch: Die Klosterschulen.

Teutsch, Friedrich: Die Klosterschulen im Sachsenland. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 16 (1893) 1.

F. Teutsch: Bilder aus der Vergangenheit.

Teutsch, Friedrich: Bilder aus der Vergangenheit der sächsischen Volksschule. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 29 (1900) 436–503.

F. Teutsch: Das Alter der sächsischen Schule.

Teutsch, Friedrich: Das Alter der sächsischen Schule. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 37 (1914) 121–124.

F. Teutsch: Kirche und Schule.

Teutsch, Friedrich: Die Kirche und Schule in unserer Geschichte. Rede zur Eröffnung der 64. Hauptversammlung des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 40 (1921) 467–485.

F. Teutsch: *Geschichte der evangelischen Kirche*.

Teutsch, Friedrich: *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*. I–II. W. Krafft, Hermannstadt, 1921–1922.

F. Teutsch: *Kirche und Schule der Siebenbürger Sachsen*.

Teutsch, Friedrich: *Kirche und Schule der Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart*. W. Krafft, Hermannstadt, 1923.

Ub.

Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. II–VI. Hrsgg. Franz Zimmermann – Carl Werner – Gustav Gündisch et al. W. Krafft–Ed. Academie Române, Hermannstadt–București, 1937–1981.

Wattenbach: Archivalische Mittheilungen.

Wattenbach, Wilhelm: Archivalische Mittheilungen. 4. Aus dem Pfarrarchive zu Stolzenburg in Siebenbürgen. *Zeitschrift des Vereins für Geschichte (und Alterthum) Schlesiens*, 10 (1870) 174–176.

Wendehorst: Wer konnte.

Wendehorst, Alfred: Wer konnte im Mittelalter lesen und schreiben? In: Johannes Fried (hrsg.): *Schulen und Studium im sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalters*. (Vorträge und Forschungen 30.) Thorbecke, Sigmaringen, 1986. 9–33.

Az erdélyi szászok elemi oktatása a középkorban

Weijers: *Methods and Tools*.

Weijers, Olga: *Methods and Tools of Learning*. In: Cédric Giraud (ed.): *A Companion to Twelfth-Century Schools*. (Brill's Companions to the Christian Tradition 88.) Brill, Leiden, 2020. 95–112.

Willemsen: *Back to the Schoolyard*.

Willemsen, Annemarieke: *Back to the Schoolyard. The Daily Practice of Medieval and Renaissance Education*. (Studies in European Urban History 1100–1800 15.) Brepols, Turnhout, 2008.

Wittstock – Kartmann: *Die deutsche Literatur*.

Wittstock, Joachim – Kartmann, Arnold: *Die deutsche Literatur Siebenbürgens*. I. Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, München, 1997.

Iulian Mihai Damian

A kétnyelvű (görög–latin) klasszikus oktatás kezdetei az erdélyi humanista iskolákban*

The Beginnings of Bilingual (Greek–Latin) Classical Learning in the Humanist Schools of Transylvania

Renaissance humanism rediscovered the ancient Greek–Latin bilingualism and emulated this fundamental principle of the classical world in an alternative model of school. The transformation of the education system of Latin Europe began in Italy in 1397, reached Vienna around 1500, and quite soon also Transylvania. The paper explores the first humanistic school in Transylvania through the Greek and Latin grammars and schoolbooks published by Johannes Honterus and Valentin Wagner, trying to identify their models, influences, and legacy.

Keywords: Greek–Latin bilingualism, Renaissance humanism in Transylvania, classical languages

A reneszánsz humanizmusának egyik sajátossága a latin Európa kulturális kétnyelvűségének felélesztése a görög nyelvoktatás újrakezdése révén. Ez az eszme központi szerepet játszott a klasszikus és császárkori római oktatásban. A hellén nyelv és kultúra integrációja a nyugat-európai civilizációba, amely a 15. századi Itáliában valósult meg, az emberiség történetének olyan kivételes helyzete, amelyben egy érett irodalmi kultúra magába szívta és finomította egy másik nép nyelvét, állandó helyet biztosítva számára saját oktatási rendszerében.¹ Ezáltal ismét előtérbe került a művelt ember Horatius által megfogalmazott (*Carmina* 3.8.5) és Quintilianus által átvett (*Institutio oratoria* 1.1.12) ókori ideálja, a *vir doctus utriusque linguae*, amely megkívánta az antikvitás két kultúrnyelvének tökéletes ismeretét.

A görög nyelv visszatérése a latin Európába többet jelentett, mint egyszerű, közvetlen hozzáférést az így kodifikált ismeretek világához. Elvi szinten már a humanizmus korai fázisában (Francesco Petrarcatól és az ő nemzedé-

* A tanulmány a RISE-PN-III-P4-ID-PCCF-2016-0064: *The Rise of an Intellectual Elite in Central Europe: Making Professors at the University of Vienna, 1389-1450* (<https://rise-ubb.com/>) című projekt keretében készült. Támogatta a Felsőoktatási, Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Kifizetési Hivatalhoz tartozó Tudományos Kutatás Nemzeti Tanácsa (CNCS – UEFISCDI). A magyar fordítást Kovács Mihai készítette, a nyelvi korrekció Vass Csongor munkája. Köszönet érte!

1 Hankins: Lo studio.

kétől kezdődően) gyógyírnak számított Homérosz nyelvének tanulmányozása a latin nyelv középkori lerakódásainak „barbárságától” való megszabadítására és a nyelvi tisztaság klasszikus színvonalának visszaállítására.² A modell gyakorlatba ültetése az iskola feladata lett. Az iskola az Itáliába menekült bizánci tudósoknak és első tanítványaiknak köszönhetően átalakult a humanizmus ezen alapelve szerint: erre nézve Manuel Chrysoloras és Guarino Veronese a legkiválóbb és legkézenfekvőbb példák. Chrysoloras Firenzében tartott görög előadásai (1397-től kezdődően) egy olyan modellt vezettek be, amely nagy sikernek örvendett az Appennini-félszigeten a következő évszázad első felében, néhány évtizeddel később pedig már az itáliai egyetemeken is helyet kapott a görög nyelv oktatása.

A kétnyelvűség elvének iskolai elfogadását legszembetűnőbben a görög nyelv tanulmányozásához szükséges segédeszközök terjedése jelzi (a könyvnyomtatásnak köszönhetően a jelenség felgyorsult a század vége fele): nyelvtankönyvek, gyakorlókönyvek, ókori propedeutikus szövegek a folyamatban lévő kulturális átalakulás legkézzelfoghatóbb szemléltetői. Csupán a szisztematikus nyelvtanuláshoz nélkülözhetetlen nyelvtankönyvek bemutatására szorítkozva elmondhatjuk, hogy Itáliában (majd fokozatosan Európa többi részén is) olyan bizánci tudósok munkái domináltak, mint Manuel Kalekasz (művét 1391–1396 között szerkeszthette), Manuel Chrysoloras (1406 előtt), Georgios Scholarios (1430 körül), Mattheus Kamariotesz (1490 előtt), Theodórosz Gaza (1461–1462) és Konsztantinosz Laszkarisz (1463–1466). A 15. század utolsó negyedében a bizánci görög anyanyelvű szerzők mellett megjelennek a „latin” tudósok is: Johann Reuchlin (1479–1481), Aldus Manutius (az 1480-as években), Conrad Celtis (1491), Demetriosz Chalcocondyles (1493), illetve Urbano Bolzanio (1497). A 16. század első évtizedeiben a görög nyelvtankönyvek kiadásának központja szemmel láthatóan az Alpoktól északra kerül: 1529 előtt nyomtatják Georg Simler (1512), Ottoman Nachtgall (1517), Johannes Oecolampadius (1518), Philipp Melanchthon (1518), Adrien Amerot (1520), Jean Chéradame (1521), Jacobus Ceperinus (1522), Sanctes Paganinus (1525), Johann Winther (1527) és Johann Metzler (1529) munkáit.³ E szerzők sora egy kvantitatív megfigyeléseken alapuló vázlatos elemzés során is bizonyítja a görög nyelv oktatásának megkésett elindulását az Alpoktól északra, tulajdonképp összhangban a humanizmus eszméinek és formáinak Itálián kívüli terjedésével. A görög nyelv nélküli évezred („Graeca sunt, non leguntur”), amelyet hajlamosak vagyunk kronológiailag a középkorral megfeleltetni (amelynek ez egyik lehetséges meghatározása is lehetne), több mint egy év-

2 Az olyan humanisták, mint Leonardo Bruni, Guarino Guarini, Politianus stb. által gyakran kifejezett gondolat szoros kapcsolatban áll azzal a (tulajdonképpen hamis, de a görög-római ókorban igen elterjedt) meggyőződéssel, mely szerint a latin nyelv a görögből származna. Erről bővebben lásd Garin: *Il pensiero*. 308–312; Grafton: *Quattrocento Humanism*.

3 Botley: *Learning Greek*. 6–53. A hellén nyelvtanulás első eszközei között érdemes megemlíteni az Aelius Donatus munkája által ihletett szöveget is, amely a *Philai* vagy a *Donatus Graecus* címek alatt ismert. Vö. Ciccolella: *Donati Graeci*. 151–262.

századon keresztül rendíthetetlenül ellenállt az Alpokon túlról érkező hatásoknak. De bármennyire csábítónak is tűnne az eszmék és nagy kulturális jelenségek története, számolnunk kell bizonyos személyiségek vagy értelmiségi körök szerepével, valamint az ilyen hatásokra fogékony környezet létezésével is. Kelet-Közép-Európában a görög nyelv tanulmányozásának (igaz, meglehetősen szerény) forradalma a 15. század utolsó éveiben kezdődik: a bécsi egyetem első görög nyelvi előadását Conrad Celtis tartja 1497-ben,⁴ ezt két évvel később egy hasonló kurzus követi Krakkóban.⁵ A két dátum azonban inkább jelképes, mintsem valós változás jelzője. Ha pusztán a bécsi egyetemet nézzük, a hellén nyelvi előadás alig 1523-ban állandósult az *artes* karon.⁶ Ugyanabban az évben, a görög nyelvi oktatás újjászervezésének idején, Georg Rithmayer professzor (az első bécsi tanár, aki a *professor Litterarum Graecarum* címet viselte) mesteréhez, Joachim von Watthoz (*Vadianus*, 1484–1551) írt levelében egyértelműen állítja, hogy Bécsben egy olyan hellén nyelvi oktatási központot kíván létrehozni, amely alternatívát nyújt az itáliai egyetemekkel szemben. A Celtis által alapított *Collegium poetarum et mathematicorum* több tagja támogatja ezt a kezdeményezést; közöttük, Vadianus mellett, ott van Georg Tanestetter (*Collimicius*, 1484–1535) csillagász,⁷ Johannes Stabius matematikus, Johannes Turmair, *Aventinus*, a bajor udvar későbbi történetírója, továbbá Johannes Spiesshaimer, *Cuspinianus* (1473–1529),⁸ a Celtisszel együtt alapított poétikai és retorikai tanszék vezetője, diplomata és hosszú ideig a bécsi egyetem szuperintendense. A görög nyelv iránt érdeklődő bécsi tudósok ezen első csoportja hosszú távon meghatározta a görög–latin humanizmus sajátos, közép-európai válfaját, melynek jellemzője a nyelvi-irodalmi és a tudományos, különösen természettudományos (kiváltképpen Arisztotelész, Ptolemaiosz és a többi antik geográfus művei iránti) érdeklődés együttes jelentkezése. A kulturális kétnyelvűség szellemében nevelkedett bécsi tudósok „második generációjára” jellemző a görög nyelv elmélyültebb ismerete és a nyelvészeti tanulmányok iránti fokozott érdeklődés. A már említett Rithmayer mellett itt meg kell említeni még Philipp Gundelt (1493–1567),⁹ illetve a Brassicanus fivéreket, Johannes Ludovicust és Johannes Alexandert.¹⁰

Az 1497 és 1523 közötti bécsi fejlődéshez kapcsolódnak a hellén nyelv ismeretének első konkrét bizonyítékai az erdélyi és kelet-magyarországi értelmiségi elit körében. Úgy tűnik, hogy Zrednai Vitéz János és unokaöccse, Ja-

4 Vö. Rüegg: *The Rise of Humanism*; Gastgeber: *Der Beginn*; Gastgeber: *Griechischer Humanismus*.

5 Knoll: *A Pearl of Powerful Learning*. 588–590, 637–639.

6 Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*. 346–347.

7 Graf-Stuhlhofer: *Humanismus*. 99–102.

8 Ankwicw-Kleehoven: *Johannes Cuspinian*.

9 Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*. 319–321; Bonorand: *Aus Vadians Freundes*. 26–28.

10 Johannes Ludovicus Brassicanus (1509–1549) és fivére, Ioahannes Alexander (1500–1539), 1524-ben érkeznek Bécsbe. Az 1529–1530-as tanévben Johannes Ludovicus Lipcsében, majd Bécsben (1534–1536) tanítja a görög nyelvet, a későbbiekben jogi tanulmányokat végez. Idősebb testvére, a jogász Johannes Alexander az egyetemi görög oktatás szenvedélyes szószólója.

nus Pannonius (aki választékos görög nevelésben részesült Itáliában Guarino Veronese irányítása alatt),¹¹ továbbá Mátyás kétnyelvű könyvtárának példája elérhetetlen maradt a királyság értelmiségi elitjének többsége számára, ez az állapot kétségtelenül összefüggött az alapfokú görög oktatás hiányával.

Az első erdélyiekénél is, akikről kétségtelenül állíthatjuk, hogy ismerték Homérosz nyelvét, ugyanazt a gondolkodásmódot fedezzük fel, amely a bécsi *Facultas artium* tanárait jellemezte. Bécsben tanult 1515 és 1518 között Martinus Haczius (*Haczaki*), a Vadianus által 1518-ban kiadott és bőséges széljegyzetekkel ellátott Pomponius Mela-féle *Chorographia* bevezetőjében szereplő költemények egyikének szerzője. Haczius, aki a váradi székeskáptalan kanonokja, majd prépostja (1538-tól) és címzetes püspök is volt (1544-től), kivételes kéziratot birtokolt, nevezetesen egy, a Corvina könyvtárból származó görög nyelvű Ptolemaiosz-kódexet. Jakó Zsigmond utalt arra, hogy Haczius Perényi Ferenc püspöktől örökölhette a görög kéziratot,¹² ami azt a feltételezést is támogatja, hogy a Mohácsnál elesett tudós püspök is olvashatta. Haczius további könyvei, a neki tulajdonított bejegyzések révén, megerősítik azt, hogy birtokosuk ismerte a görög nyelvet. Ugyanakkor, kétségtelenül bizonyítják a klasszikus (nevezetesen hellén) irodalom és a természettudományok (elsősorban a geográfia) iránti érdeklődés társulását. Ebben a korban mindez érvényes más Bécsben tanult erdélyiek esetében is, így érdekes tanulságokkal szolgálhatna a szebeni Georg Reicherstorffer (1495 k.–1554) esete.

A legismertebb bécsi irodalmi szellemben nevelkedett erdélyi humanista személyiség azonban vitathatatlanul Joannes Honterus (Johannes Honter, 1496 k.–1549). Geográfusi és kartográfusi munkásságának fontossága és hatása általánosan elismert. Pedagógiai tevékenységét, görög és latin nyelvtan-könyvszerzői szerepét saját kortársai sokkal inkább értékelték, mint a mieink. Az a tény, hogy a „reformáció atyja” volt az erdélyi századok között, illetve hogy a „Magyarország apostola” megnevezéssel került a köztudatba, értelemszerűen háttérbe szorítja sokféle tehetséggel megáldott, igazi reneszánsz személyiségének más vonásait. Noha némi homály fedi a bécsi *artes* fakultáson folytatott tanulmányainak kezdő időpontját (1520 vagy 1515), bizonyos, hogy Honterus itt szerezte meg a borostyánkoszorút 1522-ben, a *magister artium* címet pedig 1525-ben.¹³ Pedagógusi, könyvkiadói és brassói reformátori művének folyta-

11 Elméletben a kétnyelvűség elve már Luxemburgi Zsigmond idejében is helyet kap a magyar királyi udvarban, azonban az első konkrét lépések a Vitéz család két tagjának köszönhetőek. A téma bőséges szakirodalmából lásd Csapodi-Gárdonyi: *Die Bibliothek*; Pajorin: *La cultura*; Ekler: *Propugnacula Christianitatis*; Gastgeber: *Transalpine Greek Humanism*.

12 *Cod. Hist. Gr. I.* Wien, Österreichische Nationalbibliothek; vö. Jakó: *Oradea în istoria bibliotecilor medievale.* 65–70.

13 Továbbra is óvatosan kezelendő a „Johannes Coriarii ex Coroná”-val való azonosítás, aki 1515. április 27-én iratkozott be az egyetemre, viszont „*Johannes Aust ex Corona*” 1520. március 1-jén keletkezett bejegyzése az *artes* kar anyakönyvében már biztosan rá vonatkozik. Nussbächer: *Johannes Honterus*. 15. A bécsi tanulmányok 1515. évi megkezdése mellett szóló érveléshez lásd Englemann: *Johannes Honter*. 8–12.

tója, Valentin Wagner (1510 k.–1557) szorosan kapcsolódik Honterushoz, ám bár Bécshez nem fűzi bizonyítható kötelék.

Ők voltak az első erdélyiek, akiket kortársaik „viri utriusque linguae doctissimi”-nak tartottak.¹⁴ A jellemzés értékét növeli, hogy az nem kisebb személységtől származik, mint Johannes Turmair, *Aventinustól*, aki 1529-ben találkozott velük Regensburgban. A következőkben a fenti kijelentést az erdélyi oktatás görög–latin kétnyelvűség elve szerinti átalakulásának kontextusában fogjuk kifejteni. Honterus ugyanis, Wagner hűséges támogatásával, erre a célra egy koherens programot dolgozott ki, amely az iskolai használatra szánt művek révén vizsgálható. Ez a törekvés már a legkorábbi, 1530-ban, Krakkóban megjelent honterusi kiadványokban is megfigyelhető. Ebben az évben Matthias Scharffenberg sziléziai nyomdász Honterus későbbi „best seller”-je, a *Rudimenta cosmographiae*¹⁵ mellett egy latin nyelvtankönyvet is nyomtatott, amely a Lengyel Királyságban hatalmas, Erdélyben pedig némileg szerényebb sikernek örvendett, tizenhat lengyelországi és mindössze négy brassói kiadással. A krakkói kiadás címe: *De grammatica libri duo ex optimis autoribus ita collecti, ut compendiosa breuitas et accurata distinctio reddat omnia facilia* (Scharffenberg, 1530). Mind a cím, mind a mű tartalma Turmair latin nyelvtankönyvének hatásáról árulkodik, amely különösen a német nyelvterületen volt igen elterjedt, és magyarázza Turmair szerepét Honterus irodalmi tevékenységének megnyilvánulásában.¹⁶ A honterusi nyelvtankönyv brassói kiadásai (ezek közül négy ismert: 1539 – nem maradt fenn példány, 1548–1549, 1555 és 1557) címükben még jobban kifejezik a mű valóságos természetét: *Compendii grammatices libri duo*. A kompendium (görög megfelelője a *synopsis*) Honterus nyelvtani műveinek kongeniális formáját képezi, olyan modellt, amely a téma felépítéséhez szükséges tömörséget és pontosságot hivatott biztosítani, amit olvasói igen nagyra értékelték.

14 „...erant tum apud me duo exules, qui pulsi ex ea parte Daciae sive Getarum vetustissima, quam Sibenpyrgenses (sic) adpellant, viri utriusque linguae doctissimi...”. Turmair: *Sämtliche Werke*. 652.

15 Az első krakkói kiadás címe: *Johannis Honter Coronensis Rudimentorum cosmographiae libri duo*. Mindössze 16 lapon összefoglalja a legalapvetőbb csillagászati és földrajzi ismereteket. 1534-ben ismét Krakkóban és további öt alkalommal Bázelen (1534–1585) nyomtatják ki. Második, négy könyvre bővített és verses kiadását Honterus nyomtatta Brassóban 1541-ben (a következő évben már Wrocławban is átvették). A végső, javított kiadás 1542-ben jelent meg, a későbbiekben pedig egész Európában nyomtatták: Brassóban kétszer, Zürichben tizenhatszor, Anversben ötször, Bázelen kétszer, Rostockban, Prágában és Kölnben pedig egy-egy alkalommal. A részleges kiadásokat és anyanyelvi fordításokat is beleszámítva a 17. század végéig több mint száz kiadást ért meg. Vö. Borsá: *Die Ausgaben des 'Cosmographia'*; Engelmann: *Johannes Honter*. 85–90; Binder: *Johannes Honterus*. 52–55; Nussbächer: *Versuch einer Bibliographie*.

16 Első változatát Aventinus a *Grammatica omnium utilissima et brevissima admirabili ordine composita* (München, Hans Schobser, 1512) cím alatt publikálta; öt év múlva megjelent a bővített kiadás: *Rudimenta grammaticae de octo partibus orationis et constructione* (Augsburg, Johann Miller, 1517).

Itt csupán a honterusi latin nyelvtankönyvre vonatkozó két tanulmány, nevezetesen Erika Ising 1968. évi munkájának¹⁷ és Bartók István 2013-ban megfogalmazott kiegészítéseinek és megfigyeléseinek¹⁸ összefoglalására szorítkozunk. Honterus latin kompendiuma egy tömör, minőségi és meglehetősen eredeti tankönyv, amely Philipp Melanchthon, Jakob Heinrichmann és Despauterius (Jan Van Pauteren, 1480 k.–1520) kortárs munkáin alapszik, de kevésbé ismert és használt munkákból is vesz át bizonyos elemeket, így például az ókori Diomédész *Ars grammaticájából*. Nem véletlen, hogy kortársai értékelték Honterus műveltségét, nem kevésbé nyelvtanári tehetségét, amelyről csodálatra méltó latin kompendiuma tanúskodott.¹⁹ Relevanciája abban áll, hogy igyekszik meghaladni a Donatus grammatikáján (*Ars minor*) alapuló középkori oktatás hagyományát egy olyan nyelvtankönyvvel, amely tökéletesen beleillik a humanista paradigmába. Nem kevésbé fontos a honterusi oktatási módszerek és az általa felhasznált minták megértéséhez a *Cosmographia* végső, verses és bővített változata. A munka egy latin természettudományos és politikai-társadalmi tematikájú szójegyzéket is tartalmaz, amelynek formája elősegíti a memorizálást, célja pedig az írástudó erdélyi társadalom latin szókincsének javítása.²⁰

A honterusi kezdeményezés abszolút újdonsága azonban abban áll, hogy bevezeti a hellén nyelv oktatását Erdélyben, egy olyan területen, ahol Homérosz nyelvét a római Dácia idejétől nem tanították. Nem gondoljuk véletlennek azt, hogy Honterus brassói publikációinak jegyzéke, amelynek összeállítója közeli munkatársa, Pesti Gáspár, éppen a görög nyelvtankönyvvel kezdődik: „primum igitur grammaticam Graecam... edidit”.²¹ Ez a választás tulajdonképpen kiemeli az újítást, amely tökéletesen nyilvánvaló volt bármely korabeli tudós számára. A *Συνόψεις Γραμματικῆς Βιβλία Δύο. I.<ohannis> H.<onteri> C.<oronensis>*, amely 1539-ben jelent meg, mind nyolcadrét alakjával (körülbelül 16x10,5 cm), mind díszített címlapjával mintájául szolgált és elindítója volt a Brassóban nyomtatott tankönyvsorozatnak.²² Első ránézésre is meglepően hat, hogy a díszes címlapon található kezdőbetűk kivételével a teljes szöveg

17 Ising: *Die lateinische Grammatik*. 45; Uő: *Die Herausbildung der Grammatik*. 197.

18 Bartók: *Poëtica est*. 132.

19 Lásd Wojciech Basaj, a krakkói egyetem rektorának (1562–1564) értékelését: „Johannes Honterus Coronensis, auditor professorum academiae Cracoviensis perpetua memoria dignus, non parum ademit laudis veteribus grammaticis cum duobus libris juventuti Polonae relictis, quos Cracoviae in contubernio Ungarorum in gratiam suorum discipulorum profitebatur, miro compendio et docta methodo artem grammaticam illustrat et pro suo ingenio auget.” Basæus: *Observationum grammaticarum*. 12; vö. Ising: *Die Herausbildung der Grammatik*. 192–193; Uő: *Die lateinische Grammatik*. 48; Binder: *Johannes Honterus*. 253.

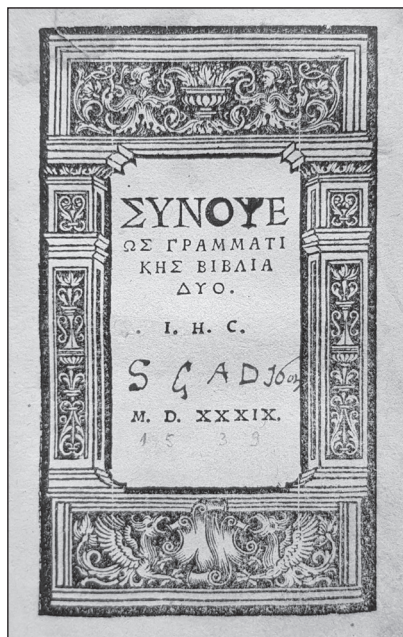
20 Honterus: *Rudimenta Cosmographica*. 919–1357. versek. Nem véletlen, hogy Szenci Molnár Albert (1574–1639) belefoglalta Lexikonába (*Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum*. Hagenau, 1611, 1640) Honterus *Cosmographiájának* negyedik könyvét. Vö. Nussbächer: *Johannes Honterus*. 112.

21 *RMNy*. I. 32. sz.

22 A kutatott példány: Nagyszében, Teutsch-ház; a munka egyetlen másik példánya ismert, amely Budapesten, az Országos Széchényi Könyvtárban található.

(95 lap) kizárólag görögül van, mindenféle latin vagy anyanyelvi magyarázat nélkül (1. kép). A döntés következetesen illeszkedik az 1530-ban publikált latin nyelvtankönyvhöz, azonban még drasztikusabbnak látszik, a szövegnek „különleges jelleget” kölcsönöz „a maga korában, amikor minden humanista latinul írt görög nyelvtankönyvet”.²³ Az utolsó teljesen görögül íródott hel-lén grammatika Aldus Manutius 1515-ben megjelent posztumusz munkája (*Grammaticae institutiones Graecae, Venezia: in aedibus Aldi*), amely a szerző barátjának és munkatársának, Marcus Musurusnak gondozása alatt jelent meg. Erről a munkáról írták, hogy „az egyetlen fennmaradt, görögül íródott nyelvtankönyv, amelynek szerzője nyugati nyelvtudós”;²⁴ azonban ez a kijelentés felülvizsgálatra szorul. Honterus görög nyelvtankönyve, amely sokáig ismeretlen maradt a nemzetközi tudományosság számára, szakszerű vizsgálat híján zavaros leírásokat kapott különféle repertóriumokban: úgy gondolták, hogy Melanchthon nyelvtanát utánozza, tisztázatlan volt a Valentin Wagner által publikált hasonló munkával való kapcsolata.²⁵

E tanulmány keretein belül csupán egy részletesebb összehasonlító elemzés eredményeinek összefoglalására szorítkozunk.²⁶ Formai és módszertani szempontból Honterus görög nyelvtankönyve az Itáliában kiadott legkorábbi humanista grammatikák sorába illeszkedik, amelyek egyenesen Manuel Chrysoloras nyelvtan-, illetve gyakorlókönyvéből, az *Erotematából* (mindkettőt Manutius nyomtatta 1512-ben) származtathatók, és amelyek a nyelvtanulás „természetes”,

1. kép. *Συνόψεως Γραμματικῆς Βιβλία Δύο. Ι<ohannis> Η<onterii> C<oronensis>*, [Braşov: Johannes Honterus], 1539 (címlap)

23 Signes Codoñer: *La quimera*. 303.

24 Botley: *Learning Greek*. 33.

25 Juan Signes Codoñer, valószínűleg az egyetlen ógörög stúdiumokkal foglalkozó szerző, aki a közelmúltban vizsgálta ezt a művet, így foglalja össze bibliográfiai leírását: „La redacción de una gramática griega por Honter en 1539 está envuelta en cierta confusión en las obras de referencia, ya que aunque algunos estudios se la atribuyen, otros en cambio señalan que sólo se limitó a reimprimir o adaptar la gramática de Melanchthon. Para mayor confusión, los repertorios dicen que Valentin Wagner, colaborador de Honter, publicó en Kronstadt, justamente en 1539 [sic!], una gramática griega.” Signes Codoñer: *La quimera*. 303.

26 Damian: *Primele gramatici*; Uő: Honterus and Greek Renaissance.

nyelvi fürdő általi módszerét ajánlották.²⁷ Ugyancsak teljesen görög volt a másik, humanista körökben közkedvelt hellén nyelvtankönyv, a Konsztantinosz Laszkariszé, amelynek szintén számos kiadása született Aldus nyomdájában. Azonban a 16. század második évtizedében a legtöbb görög nyelvtankönyv latin magyarázatokkal volt ellátva; ez a megoldás, amely először Urbanio Bolzanio 1497-ben megjelent munkájában fordult elő, rövid időn belül igen nagy sikert aratott, a nyomtatott könyvek iránti folyamatosan növekvő kereslettől serkentve, különösen a görög nyelvoktatás Alpoktól északra való bevezetésének kontextusában.²⁸ Egy új nyelvtankönyv-típus született, a legelterjedtebb munkák szerzői Melanchthon (1518), Oecolampadius (1518), Ceporinus (1522), Metzler (1529) és Hummelberger (Beatus Rhenanus posztumusz, 1532. évi kiadásában).²⁹ Nem csupán az változott, hogy a tankönyveket latinul írták, de szerkezetük is különbözött az eddigiektől, és a nyelvészeti gondolkodás modernebb szintjét képviselték. És mégis, némely tanár továbbra is többre tartotta a kizárólag görögül írt nyelvtankönyvek „természetes módszerét”. Itt megemlíthetjük Melchior Volmar *Rufust* (1497 k.–1560), akit „Chalcondilas grammatikájának bajnoka”-ként jellemeztek.³⁰ Közelebb áll Honterushoz Georg Rithaymer, aki 1524-ben tette közzé *Ἐπιτομή περὶ τῶν ὀκτῶ τοῦ λόγου μερῶν καὶ σχηματισμοὶ τῶν χρόνων* (Vienna: Iohannes Singrenius) című munkáját.³¹ Tulajdonképpen, a görög cím és a szerző szándékai ellenére, Rithaymer műve nem éri el a célját, és nem tekinthető befejezett munkának. Több szerzőtől származó, latin és görög szövegeket gyűjt össze, és az előszóban a bécsi professzor bocsánatot kér azért, hogy szándéka ellenére sem sikerült egy kizárólag görög nyelvű hellén grammatikát szerkeszteni. Honterus nyilvánvalóan ismerte Rithaymer kezdeményezését. A brassói szerző szabatossága, amellyel a teljes szöveg görög nyelven való nyomtatásához ragaszkodott (még a füzetek számozása is a görög ábécét követi), nem értelmezhető tehát másképp, mint az egykori tanár munkájának meghaladására és Aldus Manutius modelljének lehető legjobb követésére irányuló törekvésként.

Ugyanezen jellemzők következtethetők ki a tartalomból is. A honterusi nyelvtankönyv szorosan követi a Chrysoloras által kezdeményezett és Manutius által folytatott munkák sorát. Ez különösen művének első felében figyelhető meg. Honterus grammatikájának második könyve átveszi a Demetrios Chalcondyles által alkotott igejegyzéket, amely Chrysoloras tankönyvét, az *Erotematát*³² egészítette ki annak 1512. évi aldusi kiadásában;

27 Chrysoloras: Γραμματικῆς σύνοψις ἡκριβωμένη. Aldus Manutius, Venetia, 1512. Vö. Botley: *Learning Greek*. 11; Signes Codoñer: *La quimera*. 196–200.

28 Latinul íródott Georg Simler (*Isagogicum in litteras Graecanicas*, 1512) és Ottomar Nachtgall (*Progymnasmata Graecanicae litteraturae*, 1517) görög nyelvtankönyve. Vö. Botley: *Learning Greek*. 40–44.

29 Signes Codoñer: *La quimera*. 275–277.

30 Botley: *Learning Greek*. 25, 36.

31 Signes Codoñer: *La quimera*. 270–271.

32 Περί σχηματισμῶν τῶν χρόνων (a kvaterniók számozásának megfelelően, a fol. H3v-tól kezdve), illetve Περί ἀνωμάλων ῥήματων, κατὰ στοιχείων (fol. K2v-).

ugyanakkor Chrysoloras művében van a Honterus második könyvének végén található vázlatos mondattani rész megfelelője (ff. M1v–M3v), amely igen tömör megjegyzéseket tartalmaz a legjelentősebb mondatrészek szintaxisáról.

Úgy gondoljuk, hogy Aldus Manutius több szempontból is mély hatást gyakorolt Honterusra: nyomdászként munkáinak többségét az aldusi formátumban és dőlt betűkkel publikálja; mint az ógörög nyelv iránt érdeklődő tudós pedig szorosan követi a Chrysoloras által bevezetett és Manutius időskori projektjében, a görög nyelvű hellén nyelvtankönyvben is átvett didaktikai elgondolásokat és módszereket.

A brassói görög nyelvoktatás legalább egy évtizedig Honterus nyelvtankönyvén alapult. A módszer a tanártól részletes magyarázatokat követelt, a diáktól pedig a nyelvtani szabályok és a példák memorizálását. Ezt a gyakorlatot mindkét oktatási ciklusban általánosan alkalmazták e korban, ez nem volt másként a brassói iskolában sem.³³ Honterus halálának évében, 1549-ben, munkatársa és az iskola élére kinevezett utódja, Valentin Wagner is közreadott egy görög nyelvtankönyvet: *Compendii grammatices Graecae libri tres* (Corona, 1549). Ennek a munkának csak későbbi, 1569-ben, Brassóban megjelent kiadásából ismeretes példány,³⁴ éppen ezért nem tudhatjuk, hogy a Honterus halálának évében Wagner által közzétett szöveg egyezik vagy sem azzal, ami a húsz évvel későbbi kiadásban olvasható. A honterusi görög grammatikához képest azonban már a cím alapján is megfigyelhető egy nyilvánvaló különbség. Azáltal, hogy minden magyarázatot latinul ad meg, Wagner eltávolodik az egyenesen görög nyelven való tanítástól, amit a Manutius és Chrysoloras által kínált eszközök tökéletesítése révén Honterus bevezetett Brassóban.

A szakirodalomban a Wagner görög nyelvtankönyvéről szóló információk még zavarosabbak, mint a honterusi munka esetében. Első látásra Philipp Melanchthon grammatikájának még hangsúlyosabb hatását feltételezhetnénk, mivel Wagner az ő irányítása alatt nyelvészeti és teológiai tanulmányokat folytatott Wittenbergben (ottani jelenléte 1542 és 1552 között bizonyítható, utóbbi évben szerezte meg az egyetemi magiszteri címet).³⁵ Melanchthonnak az elsőként 1518-ban megjelent és rövidesen a magántanárral történő oktatás legelterjedtebb görög nyelvtankönyvévé váló művével való összehasonlító elemzés³⁶ azonban nem mutat közvetlen hatást. Wagner munkája egy sokkal összetettebb és érdekesebb munkának bizonyul, mint azt első látásra gondolnánk. Wagner átírja Honterus hellén grammatikájának első könyvét latinul, kiegészítve azt

33 König: *Schola seminarium*. 23–39, a régebbi szakirodalomra való hivatkozásokkal.

34 *RMNy*. I. 76. sz.

35 Reinerth: *Wagners Wittenberger Studium*; Müller: *Humanistisch geprägte Reformation*. 10–48.

36 Vizsgált kiadások: *Integrae Graecae grammatices Institutiones, a Philippo Melanchthone conscriptae atque pluribus in locis auctae* (ed. Iohannes Secerius, Haganoae, Th. Anshelmus Badensis, 1521), *Libellus Graecae Grammaticae Philippi Melanchthonis, adiectis tabulis flexionum quarundam* (ed. Ioachim Camerarius, Lipsiae, in aedibus Valentini Papae, 1554). Létezik említés a mű brassói kiadásáról is, amely valószínűleg 1548-ban készült, de ebből sajnos nincs ismert, fennmaradt példány. Vö. *RMNy*. I. 73. sz.

a nyelvtani szabályok részletesebb tárgyalásával, táblázatokkal és más munkákra való hivatkozásokkal. Azonban a példák ugyanazok, mint a honterusi nyelvtankönyvben, a névszók kategóriáját pedig nagyon hasonló módon, a Chrysoloras által javasolt flektálásnak megfelelően tárgyalja. Hasonlóképp az ígét is ugyanabban a szerkezetben és ugyanazokkal a példákkal mutatja be, azonban itt már nem jelenik meg a rendhagyó igék jegyzéke, amely a *Synopsis* második könyvének jelentős részét képezte. A diákok számára ezen oly hasznos anyagrész pótlására 1554-ben Wagner egy, a görög rendhagyó igékkel foglalkozó speciális munkát nyomtatott, amelynek szerzője Martin Ruland.³⁷ Másrészt, Melanchthon hatása érződik a nyelvészeti gondolkodás szintjén (a wittenbergi professzor latin nyelvtani kompendiumát gondoljuk az elsődleges forrásnak),³⁸ Wagner következetesen veszi át Melanchthon meghatározásait. Wagner munkájának kétségtelenül legeredetibb része a harmadik könyv, amely kizárólag a mondattant tárgyalja. Ebben a témában a honterusi grammatika vitathatatlanul hiányos volt. Amikor megindokolja eljárását ezen utolsó rész bevezetőjében, Wagner megnevezi azokat a forrásokat is, amelyekből a diákok figyelmébe ajánlott szabályokat merítette: „adjcere uolui plures ex Moschupolo [sic!], Lascare, Varennio Phauorini, Budei; aliorumque lexicis petes”³⁹

Nyelvtankönyve révén Wagner sikeresen ötvözi a Honterus által kezdeményezett brassói grammatikai hagyományt (annak aldusi kiágazásaival, amelyek a Chrysoloras által félmjelzett első itáliai görög humanizmus irányába mutatnak) a modernebb és kifinomultabb nyelvtani gondolkodással, amely Melanchthon nemzedékét jellemezte. Ő a görög nyelv tanulmányozásába integrálja a korai humanizmus görög stúdiumának néhány mesterét, így Theodórosz Gazát (akit kompendiuma A3v lapján idéz) és Konsztantinosz Laszkariszt, de még egy, az itáliai időszak előtti bizánci auktort, Manuel Moschopuloszt (1265 k.–1316) is.⁴⁰ Ezekhez csatlakozik néhány korabeli szerző, mint például Joannes Varennius,⁴¹ Varino Favorino⁴² és Guillaume Budé.⁴³

37 *Sylvula complectens eruditam et copiosam enumerationem verborum heteroclitorum, anomalorum et defectivorum in lingua Graeca, iuxta seriem literarum alphabeti, desumta ex Ruelando*. Vö. *RMNy*. I. 198. sz. A munkát tíz évvel később Brassóban újranyomatták.

38 *Elementa Latinae grammatices*, 1526 (csak ebben az évben négy különböző központban jelent meg: Kölnben, Nürnbergben, Anversben és Strasbourgban). 1554 és 1556 között Wagner is újraközölte Melanchthon latin nyelvtankönyvét. Vö. *RMNy*. I. 119. sz.

39 Wagner: *Compendii grammatices*. fol. O4v.

40 Moschopulos különösen Ερωτήματα γραμματικá című nyelvtani gyakorlataiért volt közzismert.

41 Egy összehasonlító megközelítést a görög szintaxist tárgyaló munka szerzője (*Syntaxis linguae Graecae, ea complectens quae a Latinis dissentiunt*, Louvain: Rutgerus Rescius et Bartholomeus Gravius, 1532); továbbá Joachim Camerariuszal együtt elkészítette Tryphon Alexandrinus munkájának kommentárokkal ellátott kiadását (*Tryphon Grammaticus. Syntaxis linguae Graecae, una cum annotationibus paucis ad praecepta syntaxis Varenniana*, Antwerpen: Joannes Steelsius, 1547).

42 Favorino (1445/1450 k.–1537), Giovanni de Medici (a későbbi X. Leó pápa) preceptor, egy jelentős görög szótár, a *Magnum ac perutile dictionarium* (Roma, 1523) szerzője.

43 Guillaume Budé (1468–1540), aki a Collège de France tananyagát reformálta és humanista alapokra helyezte, Laszkarisz tanítványa, a görög stúdiumok egyik sikeres könyvének, a *Commentarii linguae Graecae* (Paris, 1529) szerzője.

Ezen olvasmányok bizonyítják Wagner tökéletes beilleszkedését a nyugat-európai görög stúdiumok vérkeringésébe, ugyanakkor mutatják azon kezdetleges fázis meghaladását, amelynek jellemzője az állásfoglalás a Chrysoloras és Laszkarisz elsőbbségére vonatkozó vitában. Honterusnak, a bécsi egyetem hatása alatt, határozottabb véleménye volt ebben a kérdésben. Honterushoz hasonlóan Valentin Wagner is Homérosz nyelvének kiváló ismeretéről tett tanúbizonytságot, amely olyan nagynevű tudósok megbecsülésére tette őt méltóvá, mint Aventinus vagy Michael Neander.⁴⁴ Mindemellett tehetséges írónak és pedagógusnak bizonyult.

Különös hangsúlyt fektettünk Honterus és Wagner görög nyelvtankönyveire, mivel ezek voltak a brassói görög nyelvtanulás korai szakaszának és ugyanakkor a kétnyelvű klasszikus stúdiumok erdélyi kezdeteinek alapvető szövegei. Azonban az *in clyta Transilvaniae Coronában* nyomtatott latin és görög nyelvtan- és gyakorlókönyvek száma sokkal nagyobb, közöttük vannak a legfontosabb, Közép- és Nyugat-Európában használt humanista (görög és latin) szöveggyűjtemények. Anélkül, hogy itt újból felsorolnánk ezeket,⁴⁵ csak annyit jegyzünk meg, hogy ezek a publikációk megfeleltek mind a brassói humanista iskolában bevezetett új kurzusok (retorika és dialektika, földrajz, csillagászat és polifonikus zene), mind a hagyományos vagy általában a morális és nevelő célzatú diszciplínák követelményeinek. A szövegek eredeti nyelvű (mind latin, mind görög) közreadása bizonyítja azt a kitartást, amellyel a brassói, majd később a többi erdélyi iskolákban törekedtek a kétnyelvűség elvének bevezetésére. Szemben az 1555-ben alapított gimnázium a klasszikus stúdiumokat valóban a görög–latin kétnyelvűség hagyománya szerint műveli, a honterusihoz hasonló tanterv alapján.⁴⁶

Honterus brassói iskolájának sikere az erdélyi oktatás valóságos forradalmát eredményezte, különösen, ha a folyamatot hosszú távon vizsgáljuk. A többi erdélyi városi iskola – versenyszellemtől lelkesítve – fokozatosan integrálta tananyagába az ógörögöt, akárcsak a humanista oktatás többi jellegzetes tantárgyát.

A kiadások sokat jelző, ám kétségtelenül egyoldalú szempontjából nézve, Brassó egyértelműen a többi erdélyi város előtt állt mind görögbetűs nyomdája, mind világos, pragmatikus humanista irányultsága, továbbá iskolai nyomtatványainak itáliai (aldusi) jellege révén. Kolozsváron Molnár Gergely hatása alatt Heltai Gáspár és Hoffgreff György 1550 és 1554 között kiadták Donatus

44 Neander – akárcsak Aventinus 1529-ben, de itt nevének említésével – úgy határozza meg Honterus munkatársát, mint a klasszikus ókori műveltség „mindkét nyelvben igen jártas” embert: „*quemadmodum etiam Vuagnerum, utrumque doctissimum et linguarum cognitione eximium*”. Idézi Monok: *L'unique editio princeps*. 124.

45 *RMNy*. I. 29., 30., 31., 32., 33., 34., 37., 38., 40., 41., 43., 44., 46., 49A., 50., 51., 61., 62., 71., 71A., 71B., 73., 75., 103A., 104A., 106., 111., 112A., 113., 119., 121., 122., 123., 129., 134., 141., 142., 175., 198., 223., 225. sz.; Binder: *Johannes Honterus*. 84–85; Nussbächer: *Honterus-Forschung 1966–1989*. 25–26.

46 Teutsch: *Geschichte des Gymnasiums*. 22–30; újabban, Popa: *Învățămintul sibian*. 35–36.

latin nyelvtankönyvét⁴⁷ és több humanista ihletettséggű latin grammatikát, így például a Melanchthonét, a Molnár írta kompendiummal együtt (amely a következő évszázadban nagy sikereknek örvendett) – mindkét munka kiadása 1556-ban történt.⁴⁸ Nehéz megmagyarázni, hogy a kolozsvári nyomtatványok között miért nem kaptak helyet Sylvester János latin nyelvtankönyvei, aki az anyanyelven keresztül történő latin és görög nyelvtanulás elkötelezett híve volt,⁴⁹ ebben a tekintetben pedig Heltai ízlését osztotta; ezzel szemben Honterus és Wagner pragmatikusan kerülték ezt a modellt. A következő évek hitvitái bonyolították a legnagyobb erdélyi városok közötti kapcsolatokat is, még az iskolai könyvek megválasztását, az alkalmazott módszereket és didaktikai hagyományokat is polarizálva. Még ha fokozatosan és különféle tényezők hatására is, az erdélyi oktatás végül elsajátította a görög–latin kétnyelvűség elvét.

Hivatkozott szakirodalom

Ankwicz-Kleehoven: *Johannes Cuspinian*.

Ankwicz-Kleehoven, Hans: *Der Wiener Humanist Johannes Cuspinian*. Böhlau, Graz-Köln, 1959.

Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*.

Aschbach, Joseph: *Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhunderte ihres Bestehens*. Verlag der K. K. Universität, Wien, 1865.

Bartók: A humanizmustól.

Bartók István: A humanizmustól a klasszicizmus felé: Molnár Gergely grammatikájának 1700 előtti kiadásairól. *Magyar Könyvszemle*, 111 (1995) 4. sz. 349–360.

Bartók: *Poëtica est*.

Bartók István: *Poëtica est...* Johann Honter latin grammatikájának irodalomelméleti vonatkozásai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 117 (2013) 123–141.

Basæus: *Obseruationum grammaticarum*.

Alberti Basæi Scebesinensis *Obseruationum grammaticarum libri quinque*. Matthæus Siebeneicher, Cracovia, 1567.

Binder: *Johannes Honterus*.

Binder, Ludwig: *Johannes Honterus. Schriften, Briefe, Zeugnisse*. Kriterion, Bukarest, 1996.

47 Aelii Donati viri clarissimi *De octo partibus orationis methodus* (Claudiopoli, 1550–1554). Vö. *RMNy*. I. 107. sz. A hagyományos és a humanista nyelvtankönyvek közötti választóvonalon tulajdonképpen kevésbé jól látható Donatus újabb feldolgozásai esetében, amilyen a Kolozsváron nagy sikert elért Leonard Culmanné is (1534).

48 *Elementa grammaticae Latinae pro recta scholasticae iuventutis institutione ex praecipuis grammaticorum praeceptis*. Vö. *RMNy*. I. 136. sz.; Bartók: A humanizmustól.

49 Sylvester János gondozta a *Rudimenta Grammatices Donati* (Cracoviae, Christoph Hegen-dorph, 1527) című munkát. Felfogásához lásd Bartók István bevezető tanulmányát Sylvester *Grammatica Hungarolatina*jához.

A kétnyelvű (görög–latin) klasszikus oktatás kezdetei

Bonorand: *Aus Vadians Freundes*.

Bonorand, Conradin: *Aus Vadians Freundes- und Schülerkreis in Wien*. (Vadian-Studien 8.) Fehr'sche Buchhandlung, St. Gallen, 1965.

Borsa: Die Ausgaben des 'Cosmographia'.

Borsa, Gedeon: Die Ausgaben des 'Cosmographia' von Johannes Honter. In: Dennis E. Rhodes (ed.): *Essays in Honour of Victor Scholderer*. Karl Pressler, Mainz, 1970. 90–105.

Botley: *Learning Greek*.

Botley, Paul: *Learning Greek in Western Europe, 1396–1529. Grammars, Lexica, and Classroom Texts*. (Transactions of the American Philosophical Society 100.) American Philosophical Society, Philadelphia, 2010.

Ciccolella: *Donati Graeci*.

Ciccolella, Federica: *Donati Graeci: Learning Greek in the Renaissance*. (Columbia Studies in the Classical Tradition 32.) Brill, Leiden–Boston, 2008.

Csapodi-Gárdonyi: *Die Bibliothek*.

Csapodi-Gárdonyi, Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

Damian: Primele gramatici.

Damian, Iulian Mihai: Primele gramatici grecești din Transilvania (jumătatea secolului al XVI-lea). *Anuarul Institutului de Istorie „G. Barițiu”*, 59 (2020) 45–62.

Damian: Honterus and Greek Renaissance.

Damian, Iulian Mihai: Johannes Honterus and Greek Renaissance in Transylvania. In: Ciccolella Federica (ed.): *'Graecia transvolavit Alpes': The Study of Greek in Early Modern Europe*. (Brill's Studies in Intellectual History) Brill, Leiden–Boston, 2021. 134–163.

Ekler: Propugnacula Christianitatis.

Ekler, Péter: „Propugnacula Christianitatis – studia humanitatis.” Relations between Byzantium and Byzantine humanists active in Italy and Hungary in the middle of the 15th century. In: Ferenc Földesi (ed.): *A Star in the Raven's Shadow. János Vitéz and the Beginnings of Humanism in Hungary*. National Széchényi Library, Budapest, 2008. 105–116.

Engelmann: *Johannes Honter*.

Engelmann, Gerhard: *Johannes Honter als Geograph*. Böhlau, Köln–Wien, 1982.

Garin: *Il pensiero*.

Garin, Eugenio: *Il pensiero pedagogico dello Umanesimo*. Giuntine–Sansoni, Firenze, 1958.

Gastgeber: Der Beginn.

Gastgeber, Christian: Der Beginn der Griechischstudien im Wiener Humanismus an der Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert. *Sborník Národního muzea v Praze – Acta Musei Nationalis Pragae. Series C. Historia Litterarum*, 57 (2012) 3. sz. 103–109.

Gastgeber: Griechischer Humanismus.

Gastgeber, Christian: Griechischer Humanismus in der italienischen Renaissance: Aspekte eines idealisierten Kulturtransfers. In: Iulian Mihai Damian – Ioan-Aurel

- Pop – Mihailo Popović – Alexandru Simon (eds.): *Italy and Europe's Eastern Border 1204–1669*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2012. 157–172.
- Gastgeber: Transalpine Greek Humanism.
- Gastgeber, Christian: Transalpine Greek Humanism (Pannonian Area). A Methodological Approach. In: Janika Päll – Ivo Volt (eds.): *Hellenostephanos. Humanist Greek in Early Modern Europe*. (Acta Societatis Morgensternianae VI–VII.) University of Tartu Press, Tartu, 2018. 19–39.
- Graf-Stuhlhofer: *Humanismus*.
- Graf-Stuhlhofer, Franz: *Humanismus zwischen Hof und Universität: Georg Tannstetter (Collimitus) und sein wissenschaftliches Umfeld im Wien des frühen 16. Jahrhunderts*. WUV, Vienna, 1996.
- Grafton: Quattrocento Humanism.
- Grafton, Anthony: Quattrocento Humanism and Classical Scholarship. In: Albert Rabil Jr. (ed.): *Renaissance Humanism. Foundations, Forms, and Legacy. III. Humanism and the Disciplines*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1988. 23–66.
- Hankins: Lo studio.
- Hankins, James: Lo studio del greco nell'Occidente latino. In: Salvatore Settis (a cura di): *I Greci. Storia, cultura, arte, società. III. I Greci oltre la Grecia*. Einaudi, Torino, 2001. 1255–1262.
- Honterus: *Rudimenta Cosmographica*.
- Honterus, Johannes: *Rudimenta Cosmographica. Grundzüge der Weltbeschreibung (Corona/Kronstadt 1542). Ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzte und kommentierte*. Schiller Verlag, Hermannstadt–Bonn, 2015.
- Ising: Die lateinische Grammatik.
- Ising, Erika: Die lateinische Grammatik des Johannes Honterus. *Forshungen zur Volks- und Landeskunde*, 11 (1968) 2. sz. 41–54.
- Ising: *Die Herausbildung der Grammatik*.
- Ising, Erika: *Die Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa: Studien über den Einfluss der lateinischen Elementargrammatik des Aelius Donatus 'De octo partibus orationis ars minor'*. Akademie-Verlag, Berlin, 1970.
- Jakó: Oradea în istoria bibliotecilor medievale.
- Jakó Zsigmond: Oradea în istoria bibliotecilor noastre medievale. In: Uő: *Philobiblon transilvan*. Editura Kriterion, București, 1977. 13–71.
- Knoll: *A Pearl of Powerful Learning*.
- Knoll, Paul W.: "A Pearl of Powerful Learning". *The University of Cracow in the Fifteenth Century*. (Education and Society in the Middle Ages and Renaissance 52.) Brill, Leiden–Boston, 2016.
- König: *Schola seminarium*.
- König, Walter: *Schola seminarium rei publicae. Aufsätze zu Geschichte und Gegenwart des Schulwesens in Siebenbürgen und Rumänien*. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2005.

A kétnyelvű (görög–latin) klasszikus oktatás kezdetei

Monok: *L'unique editio princeps.*

Monok, István: *L'unique editio princeps transylvaine du XVIe siècle: Le Nilus de Johann Honter.* In: Edith Karagiannis-Mazeaud (ed.): *Strasbourg, ville de l'imprimerie. L'édition princeps aux XVe et XVIe siècles (textes et images).* Turnhout, Brepols, 2017. 119–128.

Müller: *Humanistisch geprägte Reformation.*

Müller, Andreas: *Humanistisch geprägte Reformation an der Grenze von östlichem und westlichem Christentum. Valentin Wagners griechischer Katechismus von 1550.* Edition Cicero, Mandelbachtal–Cambridge, 2000.

Nussbächer: *Johannes Honterus.*

Nussbächer, Gernot: *Johannes Honterus. Viața și opera sa în imagini.* Editura Forumului Democrat al Germanilor din România, Sibiu, 1999.

Nussbächer: *Versuch einer Bibliographie.*

Nussbächer, Gernot: *Versuch einer Bibliographie der ausländischen Ausgaben der Werke des Kronstädter Humanisten Johannes Honterus.* In: W. Salgó Ágnes – Stemler Ágnes (szerk.): *Honterus-emplékönyv. Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban, 1999. Honterus-Festschrift. Wissenschaftliche Tagung und Ausstellung zum 450. jährigen Todestage von Johannes Honterus in der Ungarischen Széchényi Nationalbibliothek, 1999. Országos Széchényi Könyvtár–Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 150–190.*

Nussbächer: *Honterus-Forschung 1966–1989.*

Nussbächer, Gernot: *Beiträge zur Honterus-Forschung 1966–1989.* Aldus–Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, Kronstadt–Heidelberg, 2003.

Pajorin: *La cultura.*

Pajorin, Klára: *La cultura di János Vitéz. Camoenae Hungaricae, 2 (2005) 13–22.*

Popa: *Învățământul sibian.*

Popa, Ioan: *Învățământul sibian. Repere istorice și documentare.* Ed. Magister, Sibiu, 2007.

Reinerth: *Wagners Wittenberger Studium.*

Reinerth, Karl: *Des Kronstadter Magisters Valentin Wagners Wittenberger Studium. Archiv für Reformationsgeschichte, 59 (1968) 25–41.*

RMNy.

Régi magyarországi nyomtatványok. I–IV. Összeáll. Borsa Gedeon et al. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971–2012.

Rüegg: *The Rise of Humanism.*

Rüegg, Walter: *Epilogue. The Rise of Humanism.* In: Hilde De Ridder-Symoens (ed.): *A History of the University in Europe. I. Universities in the Middle Ages.* Cambridge University Press, Cambridge, 1992. 442–468.

Signes Codoñer: *La quimera.*

Signes Codoñer, Juan: *La quimera de los gramáticos: historia de la voz media del verbo griego.* Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca, 2016.

Iulian Mihai Damian

Sylvester: *Grammatica Hungarolatina*.

Sylvester, János: *Grammatica Hungarolatina (1539)*. Edidit, introduxit et commentariis instruxit Stephanus Bartók. Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, Budapest, 2006.

Teutsch: Geschichte des Gymnasiums.

Teutsch, Friedrich: Geschichte des evangelischen Gymnasiums A. B. in Hermannstadt. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 17 (1882) 1–132.

Turmair: *Sämmtliche Werke*.

Johannes Turmair's genannt Aventinus: *Sämmtliche Werke*. II. Hrsg. Christian Kaiser K. Akademie der Wissenschaften, München, 1882.

Wagner: *Compendii grammatices*.

Wagner, Valentin: *Compendii grammatices Graecae libri tres*. Valentin Wagner, Corona, 1569.

Balogh Judit – Horn Ildikó

Fejedelmi oktatáspolitikai és az erdélyi középfokú oktatás*

Tanulmányunk a 75 éves Kovács András előtti tisztelegés

Princely Education Policy and Secondary Education in Transylvania

The study presents the educational concepts followed by the rulers of the Principality of Transylvania, their changes and their impact on the school network and society. The Principality of Transylvania, with its multiconfessional and multiethnic characteristics, followed a very specific educational history path, as it established its schools in four officially accepted denominations. The princes had to support all the schools, regardless of denomination, in accordance with the existing political and religious consensus. However, by a variety of means, they managed to ensure that their own denominational viewpoint prevailed. Thus, during the sixteenth century, they first supported the schools of the burgeoning Reformation, with John Sigismund supporting the Unitarians and Stephen Báthory, as a catholic, supporting the Jesuit order. In the seventeenth century, the reformed rulers of Transylvania worked to establish a system of education linked to the European protestant educational system.

Keywords: Transylvanian princes, education policy, secondary education, school network, Jesuits

A kora újkor Európa-szerte alapvető változásokat hozott az oktatásban. A középkorban kiépült alsófokú, városi és kolostori, majd pedig a humanista iskolák rendszere mellett megjelent a középfokú oktatás új iskolatípusa, a líceum vagy gimnázium. A konfesszionális folyamatok is befolyásolták az oktatás korábbi rendszerét, tartalmát. A 16. század második felében kialakult Erdélyi Fejedelemség a multikonfesszionális és multietnikus jellemzőivel egészen speciális oktatástörténeti utat járt be, mert a reformáció különböző irányzatai tartósan meg tudtak maradni, és ki tudták építeni a maguk iskoláit.

* A tanulmány a TKP 2020 IKA keretében a Problémamegoldó rendszerek kutatási projekt támogatásával készült.

A fejedelmek közül sokan tartották fontosnak ebben a sajátos helyzetben az oktatási intézmények támogatását, amivel részben a számukra kedves felekezetet kívánták erősíteni, részben az erdélyi társadalmat igyekeztek alakítani. A német ajkú erdélyi szász közösség már a Magyar Királyság három részre szakadása idejére túl volt a saját felekezetváltásán. A lutheri irány mellé álló szászok az 1540-es években az új felekezet német mintára szervezett iskoláit is létrehozták, amelyek példaként szolgáltak a többi, később létrejövő felekezet számára.

A 15. század derekán induló könyvnyomtatás a reformáció egyházainak a fegyvere lett először. A Szentírást középpontba helyező protestáns felekezetek az anyanyelvű bibliafordítások kiadása mellett az anyanyelvű írás és olvasás elterjedését is szorgalmazták. A fejedelemség időszakát az erdélyi írásbeliség társadalmi kiszélesedése, az egyéni írásbeliség nagymértékű fejlődése jellemezte, amelyben az újonnan megjelenő középfokú oktatási intézmények főszerepet játszottak. A fejedelmek nagy része tudatos oktatáspolitikai elképzelésekkel rendelkezett. Ezt elsősorban az egyetemtervek szintjén láthatjuk, holott a hatásuk a középfokú oktatásban is jelentős, hiszen többen az oktatás egészének megújítását, fejlesztését tekintették céljuknak. Az Erdélyt az államszervezés nehézségeivel egyszerre érintő konfesszionalizációs folyamatok együttesen hagytak nyomot az erdélyi iskolahálózaton is. Az iskolákat ugyan az egyházak működtették, de a fejedelmek már a kezdetektől igyekeztek irányt szabni sokfelekezetű államuk oktatásának.

Az erdélyi uralkodók a 16–17. század folyamán különböző felekezetekhez tartoztak, és ez a különbözőség hatással volt az oktatáspolitikai alakulására is, mert mindannyian fontosnak tartották a középfokú oktatást a felekezeti identitás megszilárdítása miatt is. A tanulmány Erdély kiemelkedő uralkodóinak oktatáspolitikai koncepcióit mutatja be, azok változásait és hatásait az iskolahálózatra, valamint a társadalomra. A célunk nem klasszikus oktatás-, illetve iskolatörténet írása volt, ezért nem elemeztük magának az iskolahálózatnak a működését, annak változásait sem, csak abban az esetben, ahol ez a fejedelmi oktatáspolitikára, illetve annak változásaira mutatott. Ugyanígy kevesebb figyelmet fordítottunk az egyetemekkel kapcsolatos szervezési munkálatok bemutatására, mert azt már a szakirodalom meglehetősen mélységben feldolgozta. Az egyes tanintézetek történetével sem foglalkoztunk, mert ebben a témában is remek munkák születtek már. Tanulmányunk elsődleges célja a fejedelmi oktatáspolitikák íveinek felrajzolása, azok hatásainak a bemutatása volt. Azt kívántuk felvázolni, hogy a fejedelmek hogyan egyengették, befolyásolták azt az utat, amely az új szellemiségű iskolák alapításától a több pólusú, sokszínű iskolarendszer kiépüléséhez vezetett. Egyfajta összképet akartunk adni, rámutatni a fejlődés irányaira, illetve a zsákutcákra, megtorpanásokra, arra, hogy az uralkodók milyen apróbb vagy nagyobb korrekciókat végeztek az erdélyi oktatás rendszerén. Igyekeztünk a fejlődés egyes állomásait meghatározni és a fejedelmi politikának az erdélyi társadalomra és művelődésre gyakorolt hatását bemutatni.

Izabella királyné és az erdélyi iskolarendszer újjáépítése

A Habsburg fennhatóság megszűnése, Izabella királyné és János Zsigmond lengyelországi emigrációjából való visszatérése egy kompromisszumokon alapuló, nyugodtabb időszakot ígért, amelynek a feltételrendszerét az 1556. novemberi országgyűlésen alakították ki. A gyűlésre a királyné és a rendek más-más prioritásokkal és tervekkel érkeztek. Izabella számára a legfontosabb az volt, hogy saját személyes uralmának kereteit minél gyorsabban kiépítse és szilárdan biztosítsa. A rendek a politikai stabilitás megteremtését tartották a legfontosabbnak, emellett a szekularizációs folyamat lezárását és vallási kérdésekben a nagyfokú uralkodói toleranciát szerették volna kiharcolni. Az iskolák ügye szorosan ehhez a két utóbbi törekvéshez kapcsolódott.

A hatalmi kérdés viszonylag gyorsan eldőlt, mert minden érdekcsoport különböző és egymásnak nagyrészt ellentmondó terveket szövögetett. Több meghatározó politikus, így Bebek Ferenc, Balassa Menyhért, Kendi Antal és Ferenc is úgy képzelte, hogy magához ragadva az irányítást, a kiskorú János Zsigmond nevében ő fog majd kormányozni. Döntő hibának bizonyult, hogy előzetesen nem számoltak a királynéval. Izabellát nemcsak saját ambíciói vezették, mögötte állt Zsigmond Ágost lengyel király is, aki nővérén keresztül akarta a térséget ellenőrizni és az eseményeket kontrollálni.¹ A gondos előkészítésnek köszönhetően Izabella szinte puccsszerűen ragadta magához az irányítást, és olyan törvényeket vitt keresztül, amelyek hosszú távra biztosították számára a hatalmat. A kincstartói hivatalt felfüggesztették, és a gyűlés a külügyek mellett az állami jövedelmek kezelését is teljes mértékben a királyné kezébe adta. A királyi tanácsosok kiválasztását és más kormányzati, katonai tisztségek betöltését kizárólagos uralkodói jogkörre tették. A királyné végül még azt az elképzelését is keresztül tudta vinni, hogy külföldieket is kinevezhessen tanácsosává.²

Ugyanakkor a rendek is fontos sikereket értek el a vallási tolerancia, a szekularizáció és az iskolák kérdéskörében. Ezeken a területeken a királynénak nem maradt szinte semmilyen mozgásteret. Alattvalóinak nagy része már a lutheri tanításokat követte, sőt legfontosabb támasza, Petrovics Péter pártfogásával a helvét irányzat szintén terjedni kezdett. Ezzel a helyzettel szembefordulni és a vallási kérdéssel egy újabb frontot nyitni az adott politikai szituációban öngyilkosság lett volna. Így nem meglepő, hogy Izabella beleegyezését az is segítette, hogy nem sokkal hazaindulásuk előtt az öccse, Zsigmond Ágost szintén hasonló engedményre kényszerült a lengyel rendekkel szemben.³

1 Pajewski: *Węgierska Polityka*. 167–182.

2 *EOE*. II. 55–65.

3 *EOE*. II. 10; Jakab: *Magyar-lengyel*. 310.

A szekularizáció ügye viszont nagyobb vitát váltott ki, annak ellenére, hogy a lényegi kérdések már 1556 márciusában eldőlték, amikor a helytartónak választott Petrovics Péter a királyi jövedelmek mellett az egyházi birtokokat és javakat is kézbe vette. Izabellának a novemberi kolozsvári országgyűlésen már csak a szekularizációs folyamat lezárása és legitimálása maradt. Katolikusként nem volt könnyű ilyen végleges és drasztikus döntést meghozni, de sokat nyomott a latba, hogy az elvett egyházi javak nagyban hozzájárultak a királyi uralom anyagi hátterének biztosításához. A kérdés valójában már csupán politikai és hatalmi játszma volt: mit nyernek a rendek, s mennyire lesz szabad keze a királynénak.

A szekularizációval együtt húzódtott az oktatási rendszer újjászervezésének az ügye is. Már az 1556-os áprilisi országgyűlésen megfogalmazódott az az óhaj, hogy az elvett egyházi javak egy részét az oktatásra fordítsák. Ez megfelelt az európai protestáns gyakorlatnak: a megüresedett kolostorépületekben iskolákat állítottak fel, és működésüket részben az elvett egyházi jövedelmekből fedezték. A rendek hasonló intézkedéseket vártak, de végül egy év leforgása alatt három országgyűlésnek kellett foglalkoznia a kérdéssel, amíg kialakult a végső megoldás.⁴

A lassú ügymenet mögött nem elvi ellentétek húzódtak. Izabella neveltetésének és igényesen kialakított személyes környezetének, majd magas műveltségű tanácsadóinak köszönhetően kiskorától kezdve élénk szellemi pezsgésben élt. Őt nem kellett olyan ügyes kis trükkökkel meggyőzni a tudományos és kulturális mecénatúra fontosságáról, mint később Anna húgát, akit a krakkói professzorok marcipánnal, süteményekkel és cukorkákkal kedveskedve tudták csak rávenni arra, hogy egyáltalán belépjen az egyetem területére.⁵ Az erdélyi rendeknek a magasabb szinten oktató iskolák felállítására vonatkozó követelése tehát nem ütközött ellenállásba, még annak ellenére sem, hogy ezek az intézmények már nem katolikus szellemben működtek. Inkább a politikai események (Bebek Ferenc erőszakos hatalmi követelődései), valamint az iskolák anyagi hátterének kialakításához is szükséges szekularizációs tárgyalások és egyéb pénzügyi egyeztetések hátráltatták az ügyet.

Az iskolahálózat kiépítését valóban elindító törvény végül az 1557. júniusi országgyűlésen született meg. A héthónapos csúszás annyiban jót tett, hogy ekkor már pontosabb, a helyszíneket megfogalmazó és a fenntartási költségekre is kiterő szöveg készülhetett.⁶ Ennek értelmében a kolozsvári domonkos, a vásárhelyi ferences és a váradi Mindszentek kolostorában rendelték el a magasabb szintű iskolák, gimnáziumok felállítását. A kolozsvári intézmény költségeire és diákjai fenntartására száz forintot juttattak évente, amit a quartából kellett kifizetni. A vásárhelyi iskolához a székelyek egyházi tizedét rendelték, míg Várad kapcsán ebben a kérdésben a törvény nem rendelkezett, és erről ké-

4 A törvénytövegek: EOE. II. 11, 60; EOE. II. 74–75; EOE. II. 79.

5 Horn: *Könnyező krokodil*. 171.

6 EOE. II. 20–21, 79.

sőbbi információink sincsenek.⁷ A gyakorlatban végül a kolozsvári és a vásárhelyi iskola támogatását megduplázták és évi 200 forintban állapították meg.⁸ Ezután gyors tempóban megkezdődött az épületek iskolai célra való átalakítása, bővítése, a diákság beköltözése, a tanárok felfogadása, a tananyag kialakítása, amelynek azonban csak a kolozsvári menétét ismerjük részletesebben.⁹

Az országgyűlési tárgyalások komoly pozitív hatással voltak a szász iskolaügyre is. Az iskoláknak a reformáció szellemében történő átalakításában Brassó játszotta a vezető szerepet. A város Johann Honter által felvirágoztatott új típusú iskolája lett később a mintaképe a 16. század ötvenes és hatvanas éveiben lezajló első nagy erdélyi iskolareformnak.¹⁰ Honter halála (1549) után azonban a brassói iskola elvesztette primátusát, mert a nagyszabedű gimnáziummal való rivalizálásban végül alulmaradt. Háttérbe szorulása nem a két iskola közötti színvonalkülönbségnek volt köszönhető, hanem a szászok belső erőviszonyaiból fakadt. Szében presztízskérdést csinált abból, hogy az ő iskolája váljon minden szászok közös nagy gimnáziumává, ahol a lelkészeket és az értelmiséget képzik. Először elcsábították Brassó vezető rektorait, majd házakat és telkeket vásároltak fel az iskolaépület kialakítására. Kolozsvárról meghívták Francesco Stancarót, akitől azt várták, hogy ne csak egy gimnázium, hanem egy valódi akadémia tervezetét dolgozza ki. A nagyszabedű tervhez azonban nem volt meg a kellő anyagi háttér, sőt, a Fráter György meggyilkolása után bekövetkezett erdélyi belpolitikai válság miatt még a középiskolájukat is csak hat év múlva, 1555-ben tudták megnyitni. Ekkor viszont a rektor mellé latint és görögöt tanító lektort is alkalmaztak, könyvtárat létesítettek a régi dominikánus bibliotéka felhasználásával, és folyamatosan hozták Németországból a reformáció legfrissebb műveit. Az erdélyi országgyűlési végzések hatására pedig 1557-ben a szász egyetem is fontos iskolaügyi döntést hozott: elhatározták, hogy minden évben 200 forinttal járulnak hozzá a szebeni iskola költségeihez. A megállapodást csak a rivális Brassót támogató Barcaság és a földrajzilag külön eső Beszterce-vidék nem írta alá. Utóbbi nem presztízssokokból, hanem mert a távolság miatt kevesebbet profitálhattak a szebeni iskolából, mint a környező szász kisvárosok és települések. Így ők inkább saját iskolájukat fejlesztették nagy erővel.¹¹

Izabella királyné oktatásügyi intézkedéseinek jelentősége messze túlmutatott azon, hogy hozzájárult három középfokú iskola alapításához és anyagi fenntartásához. Ez akkor is kimondható, ha egyébként tudjuk, hogy a királyné nem rendelkezett önálló oktatási koncepcióval, és valláspolitikája is mélyen alá volt rendelve politikai törekvéseinek. Az iskolák kérdésében egyértelműen a rendek voltak a kezdeményezők. A királyné azonban egy olyan uralko-

7 A kérdést részletesen feldolgozta: Lupescu: A kolozsvári protestáns iskola. 289–294.

8 Lupescu: A kolozsvári protestáns iskola. 296; Koncz: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium.* 81–82.

9 Lupescu: A kolozsvári protestáns iskola. 303–306.

10 Mészáros: Honterus. 9–16.

11 Koch: *Az erdélyi szász iskolák.* 30.

dói magatartásformát és oktatási mecenatúráját alakította ki a válaszlépéseivel, amelyet szinte minden későbbi erdélyi uralkodó önmagára is kötelező érvényűnek tekintett. Az iskolák ügye ekkor került először az országgyűlés elé, és innentől kezdve magától értetődően, számos alkalommal tárgyaltak róla. Ekkortól mondhatjuk, hogy oktatás állami szinten támogatott közérdekké, az uralkodó és a rendek közös felelősségévé vált. Fontos kiemelni azt is, amit Péter Katalin Izabella kapcsán nagyon erőteljesen hangsúlyozott: Izabella oktatási mecenatúrája felülemelkedett a felekezeti érdekeken, és Európa-szerte páratlan volt, ahogy katolikus létére protestáns iskolák állami fenntartását rendelte el.¹² Az Izabella-kori alapításokkal kialakult egy olyan iskolahálózat, amely az ország különböző nemzeteinek és területeinek oktatás iránti igényeit kielégíthette. Az udvarhoz is kapcsolódó és a királyné által már 1542 óta fenntartott gyulafehérvári iskola, valamint a szászok magas színvonalon működő gimnáziumai mellett a kolozsvári iskola az erdélyi vármegyék, a vásárhelyi a székelység, a váradi intézmény pedig a partiumi területek oktatási centrumai, a további terjeszkedés kiindulópontjai lettek.¹³

János Zsigmond oktatáspolitikája

János Zsigmond gondos neveltetésének köszönhetően nyolc nyelven beszélt, több hangszerezen művészi módon játszott, jól táncolt, és szívesen töltötte az idejét történelmi és bibliai olvasmányok olvasásával. Az uralkodásra gondosan felkészítették: Erasmus alapműve mellett a korabeli lengyel királyeszményt állították elé példaként, vagyis az uralkodónak egyfajta mediátor szerepet ellátva, rendi jogait betartva, a politikai harmónia és az egység felé kellett vezetnie az alattvalóit. Válszállásai miatt azonban a történelmi emlékezet ambivalensen ítéli meg a fiatalon elhunyt uralkodót. A negatív képet festők elsősorban a betegeskedését, önállótlanágát, befolyásolhatóságát és kormányzati alkalmatlanságát emelték ki.¹⁴

A kedvezőtlen megítélést először az eszmetörténészek, legnagyobb mértékben Balázs Mihály és munkatársai finomították. Bemutatták az uralkodó kivételesnek tartott teológiai ismereteit és érdeklődését, a hitvitákban való aktív részvételét és a teológiai tárgyú művek kiadásának nagy arányú támogatását. Részletesen elemezték és értékelték hitbéli útkeresését, amelynek során a katolikus egyházból kiindulva több stáción keresztül végül szentháromság-tagadóvá lett.¹⁵ Az újabb történész és művészettörténeti kutatások szintén egy izgalmasabb és összetettebb személyiséget rajzolnak meg. Eszerint János Zsigmondot igencsak érdekelték a katonai dolgok, kedvelte a férfias időtöltéseket, a fegyverekkel kapcsolatos mindenféle játékot. Fiatal férfiakkal teli, főleg

12 Péter: *Reformáció*. 101.

13 A három új iskola alapításánál a tartományi elosztás tudatos szempontját kiemeli Lupescu: A kolozsvári protestáns iskola. 294.

14 Hóman – Szekfű: *Magyar történet*. III. 306.

15 Balázs: *Megjegyzések*. 67–94.

katonákból álló, igen vidám hangulatú udvart alakított ki, amely női részleggel nem rendelkezett, mivel János Zsigmond nőtlen volt. A katonás jelleg az udvari reprezentációban szintén megmutatkozott: a palota falán hadi témájú kárpitok, csatajelenetekről készült festmények, illetve várak képei függtek. Külföldi propagandájában ugyancsak a katonás vonásokat erősítette fel, és érdeklődése hadi fejlesztéseiben is tükröződött. Erődítette Szamosújvárt, Székelyudvarhelyt, Váradon megkezdte az ötszögű modern vár építését, Gyulafehérváron ágyúöntő műhelyt létesített. Emellett folytatta a gyulafehérvári palota átalakítását, ahol a nagy értékű könyv-, ékszer-, fegyver-, ércgyűjteményét és ritkaságokból álló ásványgyűjteményét őrizte. Érdeklődést tanúsított az ókori emlékek iránt, és udvarában számos külföldi művészt foglalkoztatott.¹⁶

Anyjával ellentétben János Zsigmond határozott és teljes körű iskolafejlesztési koncepcióval rendelkezett. Izabellához képest az is támogatta mozgásterét, hogy ő nem maradt a katolikus egyház tagja, így nem kellett összeegyeztetnie a lelkiismeretét az alattvalói törekvéseivel, a politikai és vallási érdekekkel. A kor normáinak megfelelően az oktatás ügye szorosan összefonódott valláspolitikájával, annak szerves részét képezte. Gyakorlatilag a reformáció klasszikus oktatási céljait és metódusait vette át, amelyek saját világi kormányzati elképzeléseihez tökéletesen illeszkedtek, hiszen éppen ebben a korszakban kristályosodott ki az új ország államigazgatási rendszere is. A formálódó adminisztráció nagyszámú és jól képzett világi értelmiséget követelt, amellyel ebben az időszakban Erdély csak igen kis mértékben rendelkezett. Tehát János Zsigmond oktatáspolitikáját elsősorban a nagyszabású vallási vízió, az iskolahálózat erőteljes fejlesztésének és a hivatali adminisztráció biztosításának az igénye határozta meg.

János Zsigmond valláspolitikáját tekintve nem az uralkodó szentháromság-tagadó voltát kell kihangsúlyozni, mert emögött valójában egy sokkal nagyobb ívű és korszerűbb elképzelés húzódott. Ő nem az egyik protestáns felekezetet akarta a másik fölé emelni, hanem ezen a téren is Dávid Ferenc és a teológusnak is kiválóan bizonyuló orvosa, Giorgio Biandrata véleményét tette magáévá és követte, akik még nem az egyházi intézményesülésért vagy egy újabb törvényesített vallás elfogadásának érdekében dolgoztak. Még nem tekintették lezártnak az igaz hit keresésének a folyamatát, és egyelőre óvakodtak attól, hogy tanításaikat és egyházi ceremóniáikat végleges formába öntsék. Végső céljuk az általuk kidolgozott hitelveket elfogadó egyetemes protestantizmus megteremtése volt.¹⁷

Ez a fontos célkitűzés vezérelte János Zsigmondot is. Tehát valójában nem a négy bevett vallás rendszerén alapuló toleráns erdélyi államot képzelte el, ahogy ezt az utókor feltételezte, hanem – mint minden józanul és praktikusán gondolkodó uralkodó – az egyetlen és egységes államvallás mellett tette

16 Kovács A.: Fejedelmi építkezések. 204–206; Uő: Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar. 240–247; P. Kovács K.: *A Szamos menti új vár*. 54–65; Horn: *Minerva és szablya*. 31–49.

17 Balázs: *Megjegyzések*. 75.

le a voksát. Viszont azt is tudta, hogy ennek eléréséhez hosszú út vezet, de ezt az utat Európa számos uralkodójával ellentétben ő nem fegyverrel, véres vallási csatározások közepette akarta megtenni. Ebből a megfontolásból eredően az 1568 és 1571 között született vallási törvények nem az egyházi kerektek merev kialakítására és rögzítésére törekedtek, hanem éppen ellenkezőleg, az isteni igazság további kutatását engedték meg, és a hit szabadságát, vagyis egyfajta vallásszabadságot biztosítottak. Emiatt alakulhatott ki Erdély e korban páratlan szellemi és vallási toleranciája, amely számos szabadgondolkodó tudóst és kiváló koponyát vonzott az országba.¹⁸

Ha el is utasította a vallási erőszakot, János Zsigmond azért minden legitim eszközzel arra törekedett, hogy az általa képviselt vonal, és vele az egyetemes protestantizmus és vallásbéke mihamarabb bekövetkezzen Erdélyben. Az iskolák, mint az új szellemű fiatalság kinevelésének elsődleges eszközei, Dávidék terveiben és elképzeléseiben is főszerepet kapott. A gyors és eredményes hittérítéshez tehát szorosan hozzátartozott az iskolarendszer fejlesztése. Így vált az oktatáspolitikai fontos eszközzé, sőt kifejezetten fegyverré a vallási célok eléréséhez. Az uralkodó teljes iskolarendszer kialakítását tervezte, tehát az alsófokú iskolák felállítása, valamint a már meglévő középszintű iskolák, kollégiumok gyorsütemű fejlesztése mellett egy felsőoktatási intézményt is szeretett volna létrehozni.

Az alsófokú iskolahálózat kiépítését, mint mindenki a korban, ő is egyházi feladatnak tekintette, így ezen a téren „csak” azt a bőkezű támogatást lehet kiemelni, amellyel mindezt elősegítette. Az uralkodó példáját követő mecénás főurak és az egyház erőfeszítéseinek köszönhetően az alsóiskolák száma a század utolsó harmadában jóval kétszáz fölé emelkedett.¹⁹ A középfokú tanintézmények tekintetében ugyanazt a politikát folytatta, amelyet már édesanyja elkezdett. 1562 szeptemberében megerősítette Izabella és saját korábbi adományát, amelynek köszönhetően az egykori kolozsi főesperesnek járó dézsma negyedéből kétszázötven forintot az iskola minden évben megkapott. Ebből ötven forintot a szegények és árvák részére különítettek el, a többit az iskola és a tanulók javára fordították.²⁰ A pénzügyi támogatás folyósítása mellett jelentős építkezések is kezdődtek: ekkor készült el az iskola harmincablakos emeleti díszterme, amelyet Apolló palotájának, vagyis Apellatiumnak neveztek el.²¹

Az 1565 januárjában a kolozsvári országgyűlés az évi kétszázötven forintos támogatást a vásárhelyi kollégiumnak is megadta. „Az székely vásárhelyi scholához az harmadfél száz forint segítséget ő Felsege az megholt kegyelmes asszonyunk leveletartása szerént ez esztendőben is megadatta, ez jövőre is megadhatja Isten segítségével: mert kedvez ő felsege a tanúságnak és a tanuló személyeknek.”²² Az iskolamesterek fizetésére és a szegény tanu-

18 Pirnát: A kelet-közép-európai antitrinitarizmus. 9–59.

19 Fazakas: *Tanügyi rendszerek*. 24.

20 Lupescu: A kolozsvári protestáns iskola. 294–297.

21 Uo. 304.

22 *EOE*. II. 243.

lók segélyezésére nyújtott támogatás évente ismétlődő engedélyeztetése, majd a kifizetés feltehetően időigényes és vontatott lehetett, mert a következő évi országgyűlésen az iskola már azért lobbizott, hogy a pénzüsszeget külön eljárás nélkül automatikusan és folyamatosan megkaphassák.²³

János Zsigmond az uralkodói székhelyen működő gyulafehérvári kollégium kapcsán ugyancsak nagyarányú fejlesztéseket tervezett, amelyek részben az iskola épületeinek kibővítéséből álltak, részben pedig magasabb szintű tanítás bevezetését szorgalmazták, azaz az iskola nagykollégiummá fejlesztését, az akadémiai tagozat, a filozófia és a teológia tanításának bevezetését irányozták elő. A kérdéssel az 1565-ös országgyűlés foglalkozott, és az első ízben magyar nyelven megfogalmazott törvények kimondták, hogy „a fehérvári schola megépítésére jövedelemnek ahhoz szakasztására és tudós személyeknek tartására, kik görögöt, deákot tanítsanak, és az egyházi szolgálat naponként Isten tisztességére, hogy öregbedjék, Ófelsége jól lehet az keresztényi kegyességből azelőtt is gondoskodott róla, de az ő kegyelmek országából való engedelmes intésekre és kívánságokra oly gondot akar viselni, úgy akarja megépíteni a fehérvári scholát, hogy országul Ófelségével egyetemben kedveskedhessünk”.²⁴

János Zsigmond ebben az időszakban lépéseket tett egy felsőfokú oktatási intézmény megalapítására is. Kiindulópontként a gyulafehérvári iskola szolgált volna, amelyet egyetemmé kívánt fejleszteni. Már 1567-ben megkezdte a professzori kar toborzását, két kiszemeltje a Párizsban dolgozó Petrus Ramus és a baseli Celio Secundo Curione.²⁵ Az egyetemet idővel a később kialakítandó új székhelyére, Szászsebesre akarta költöztetni. Gyulafehérvár a földrajzi adottságai miatt egyre kevésbé felelt meg az uralkodói udvar és az azt kiszolgáló, ám a külvárosba kiszorított polgárság igényeinek.²⁶ Ezért tervezte János Zsigmond új udvarának felállítását Szászsebesen, amely Gyulafehérvárhoz és a szász kulturális központokhoz egyaránt közel feküdt. Az uralkodó szerette volna jobban kihasználni a szászok gazdasági és kulturális erejét, és sokkal erőteljesebben be akarta őket vonni az ország szellemi vérkeringésébe. Szászsebes érzelmileg is fontos lehetett a fiatal uralkodónak, mert itt hunyt el az édesapja, Szapolyai János, éppen azután, hogy fia születéséről értesült. A város átépítéséről, kőfállal való erősítéséről az 1571-es marosvásárhelyi országgyűlés hozott törvényt, amelyből egyúttal az is kiderül, hogy az építkezés költségeinek egynegyedét János Zsigmond magára vállalta.²⁷

Az egyetemalapítási tervről bőséges szakirodalom található,²⁸ és részletes ismertetése nem is tanulmányunk célja. Fontos azonban leszögezni, hogy

23 EOE. II. 257; Koncz: *Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium*. 7.

24 EOE. II. 289, 302–303.

25 Balázs: *Megjegyzések*. 83.

26 Kovács A.: *Fejedelmi építkezések*. 204–206; Uő: *Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar*. 240–247.

27 Kovács A.: *Fejedelmi építkezések*. 206.

28 Balázs: *Megjegyzések*. 67–94; Jakó K.: *Petrus Ramus*. 246–250; Uő: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár*. 5–9; Pálfi: *Református felsőoktatás*. 61–69.

az uralkodó nem egy antitrinitárius intézményben gondolkodott. Szenci Molnár Albert egyik művében ugyanis a terv sikertelenségét azzal magyarázta, hogy Ramust a Giorgio Biandrata–Dávid Ferenc duó szentháromságtagadó nézetei tartották vissza az erdélyi szerepvállalástól: „... ifjú János király volt ilyen szándékban, ki amaz híres filozófust, Petrus Ramust is hívatta Párizsból Fehérvárra, de az Blandrata orvosnak doha eliszonyította az bölcseket az odameneteltől.”²⁹ Balázs Mihály viszont bebizonyította, hogy az uralkodó törekvései egy olyan egyetemes protestáns akadémia létrehozására irányultak, amely az arisztoteliánus késő skolasztikai irányzat ellenében a korszak leghaladóbb módszertani újításait követték volna Ramus és Curione szellemében.³⁰ Erdély nehéz politikai és diplomáciai helyzetében talán túlzottan nagy igényűnek tűnhet ez az elképzelés, azonban jól tükrözi János Zsigmond szellemi és kulturális igényét, valamint azt az elhivatottságot is, amelynek köszönhetően töretlenül hitt abban, hogy kicsiny országa lesz a megszületendő egyetemes keresztény vallás bölcsője.³¹

Az uralkodó tisztában volt azzal, hogy egy jól működő egyetemnek szüksége van saját könyvtárra és nyomdára is. Ezért gazdag könyvtárát kívánta az egyetemnek átengedni, amint ezt végrendeletében is megfogalmazta: „mindenféle könyveit öfelsége végrendeletileg hagyja a fehérvári iskolának, hogy a diákok azokból tanuljanak a könyvesházban, amelyet tisztességgel építsenek meg.”³² A végrendelet a gyulafehérvári iskolát nevezte meg a bibliotéka örököséként. János Zsigmond egyébként az iskola tanulóinak is újabb bőkezű adományt tett: „Ezüst marháiból hagy öfelsége 1500 forintot a fehérvári iskolának és diákjainak, hogy az iskolát építsék belőle, és tartsanak tudós tanítómestert, aki tanítson, és a diákok tanuljanak az Isten tiszteletére.”³³

János Zsigmond a nyomdáról is gondoskodott, amely később az egyetem szükségleteit szintén kielégíthette volna, de addig is a hitújítás és az uralkodói adminisztráció szolgálatába tudta állítani. Erdélyben ekkor több helyen működött már nyomda, így Brassóban, Szebenben, Kolozsváron és Debrecenben, majd egy rövid ideig Váradon is. Közülük azonban egyik sem állt kizárólagosan az állam, illetve az uralkodó rendelkezésére. Ennek orvoslására határozta el János Zsigmond a *thypographia regia*, azaz a gyulafehérvári királyi nyomda felállítását. Erre akkor kínálkozott kiváló alkalom, amikor a Raphael Hoffhalter néven ismertté vált, de eredetileg lengyel nyomdász és betűmetsző, a térség egyik legkiválóbb nyomdásza bécsi, debreceni és nagyváradai működés után, 1567 elején Gyulafehérváron állította fel műhelyét.³⁴ A nyomda az ural-

29 Szenci Molnár: *Discursus de summo bono*. 89; Balázs: *Megjegyzések*. 83.

30 Balázs: *Megjegyzések*. 83.

31 Dávid Ferenc 1567-ben bonyolult számítások alapján 1570-re egy olyan döntő fordulatot jósolt meg, amely végül az egyetemes protestantizmus Erdélyből kiinduló világyőzelmét eredményezhette. Pirnát: *A kelet-közép-európai antitrinitarizmus*. 46–47.

32 Heckenast: *János Zsigmond végrendelete*. 169.

33 Uo.

34 Jakó Zs.: *A Hoffhalterek*. 241–260.

kodekisége alatt, az ő anyagi támogatásával dolgozott. Hoffhalter 1568. február végén bekövetkezett váratlan halála után özvegye egy ideig még működtette a nyomdát, amelyet tőle 1569-ben Wagner Gergely, a gyulafehérvári iskola egyik tanára vett át, de 1570-től kezdve egy időre az uralkodói székhely ismét nyomda nélkül maradt. Szerepét viszont átvette a kolozsvári nyomda, amely Heltai Gáspár áttérésének köszönhetően ekkor vált az uralkodói propaganda eszközzé és egyben az új iskolai tankönyvek kiadójává.

Zsigmond oktatáspolitikája legfőbb eredményének az erdélyi iskolahálózat fejlesztését és kiterjesztését nevezhetjük. Ekkor indult meg az a folyamat, amelynek köszönhetően a következő két évtizedben létrejött a felekezeti szerint differenciált protestáns iskolahálózat. A kiemelten kezelt gyulafehérvári, kolozsvári, váradi, vásárhelyi intézmények, valamint a százok gyarapodó számú középfokú iskolái mellett Máramarosszigeten, Nagybányán, Tasnádon, Désen, Nagyenyeden, Hídvégen, Senterzsébeten, Radnóton, Tordán, Torokón, Fogarason, Székelyudvarhelyen, Sepsiszentgyörgyön, Kézdivásárhelyen, Déván létesült valamelyik protestáns irányzathoz tartozó, legalább a triviális iskola fokáig eljutott intézmény.³⁵ Az iskolák életében a kezdeti időszak az anyagi háttér, a működési feltételek, a szervezeti fejlődés, az új tankönyvek és a magas szinten oktató tanárok biztosításáról szólt. Utóbbi megnehezítette az egyes intézmények felekezeti váltása, mert ez sok esetben a jó nevű tanárok távozásával járt. Ez idő tájt került az erdélyi uralkodó látókörébe a debreceni kollégium is, amely kezdetben János Zsigmond és Melius Juhász Péter kapcsolatának különböző stációit jelentette, de később egy sokrétű, gyümölcsöző összeköttetéssé fejlődött.³⁶

Báthory István kétlépcsős oktatáspolitikája

Báthory István személyében ismét egy művelt, nyitott felfogású, széles látókörű uralkodó került Erdély élére. Tanulmányait Várday Pál esztergomi érsek környezetében, majd I. Ferdinánd apródjaként a bécsi udvari iskolában végezte, ismereteit külföldi útjain, főleg nyolchónapos itáliai tartózkodása alatt gyarapította. Széles körű műveltségét azonban nem az iskolapadban, hanem fogságban szerzte, amikor az erdélyi politikán felbőszült Miksa császár a Bécsbe követként érkező Báthoryt bebörtönöztette. A két évre nyúló bécsi raboskodás nagy részét az ifjú diplomata végül a császári könyvtárban tölthette. Egész életében szenvedélyes olvasó és könyvgyűjtő maradt, és az udvarába kerülő magyar és lengyel ifjakat tanulásra és ismereteik folyamatos gyarapítására ösztönözte.³⁷

Akárcsak János Zsigmondot, őt is mélyen érdekelték a teológiai kérdések, és ő is teljes mértékben alárendelte oktatási koncepcióját a valláspolitikájának.

35 Zoványi: *A magyarországi protestantizmus*. 354.

36 Balázs: *Megjegyzések*. 80–81; Péter: *Erdély és a Debreceni Református Kollégium*. 109–114.

37 Lukinich: *La jeunesse d'Etienne Báthory*. 18–27.

Báthory viszont speciális helyzetben volt, mert katolikusként került egy protestáns ország élére. A szintén katolikus Izabella a realitásokkal szembenézve, de mégis önként választotta a toleráns utat, és döntött úgy, hogy az országban lévő összes vallási irányzat védelmezője lesz. Az 1550-es évek derekán viszont még teljesen mások voltak a felekezeti arányok. Báthorynak már úgy kellett a számára idegen és ellenszenves vallási irányzatokat pártfogása alá vennie, hogy közben a saját személyes hitének gyakorlásához már nem voltak meg a törvényes keretek. Az 1550-es évek végére lezajlott szekularizációs folyamatok a katolikus egyház szervezeti felszámolását eredményezték.³⁸ Az 1566 márciusában tartott tordai és a novemberi szebeni országgyűlés már a hitükhöz ragaszkodó katolikus papokat és szerzeteseket is száműzte az országból, amelyet ténylegesen soha nem hajtottak végre.³⁹

Báthory Istvánnak tehát nem volt választási lehetősége, számára a rendek szabták meg a valláspolitikai legfőbb irányvonalát, a törvényekkel biztosított, kötelező uralkodói toleranciát. A kényszer nem jelentette egyben az elfogadást, a fejedelem természetesen szerette volna átrajzolni Erdély vallási térképét. Mivel a hosszú távú vallás- és oktatáspolitikai elképzelései teljesen szembementek a fennálló viszonyokkal és alattvalói nagy többségének az elvárásaival, terveit csak apró lépésekben, az aktuális mozgásteréhez és lehetőségeihez igazítva igyekezett megvalósítani. Emiatt Báthory vallás- és oktatáspolitikája nem volt egységes, alapvetően két jól elkülöníthető részre osztható fel. A mindenki számára nyilvánvaló irányváltás 1579-ben következett be, de az ezt előkészítő folyamat 1576 januárjától, a fejedelem lengyel királlyá választásától kezdődött, amely így Erdély vallási életében is cezúra lett, és alapvető változásokat hozott.

Az első, fejedelmi korszakban a politikai és vallási realitásoknak megfelelően Báthory semmilyen konkrét lépést nem tett a katolikus egyház helyzetének javítására. De ez a megállapítás szigorúan csak Erdélyen belül igaz. Kruppa Tamás kutatásai mutatták meg a legélesebben, hogy a fejedelemségen kívül folyamatos és szívós munkát folytatott a katolikus ügy érdekében.⁴⁰ Kezdetől fogva törekedett a Szentszékkal való kapcsolat kiépítésére, és kereste a lehetőségeket a katolikus püspökség újjáélesztésére. Báthory Istvánt a magánszemély szintjén már 1567-től foglalkoztatta a teológiában is jártas katolikus egyháziak Erdélybe hívása, és erre legalkalmasabbnak a bécsi fogsága alatt megismert jezsuitákat találta, akik a papi teendők mellett a tanítás fontos feladatait is elláthatták volna. De kérésére csupán udvarias, semmire nem kötelező biztatást kapott, amelyet nem követett konkrét előrelépés. Amikor pedig Báthory Bécs helyett Rómához fordult, a XIII. Gergely pápa támogatását élvező akció a Bekes-támadás és a lengyel trón miatt kialakult Habsburg–Báthory konfliktuson bukott meg.

38 Gálfi: Az egyházi javak szekularizációja. 26–35.

39 EOE. II. 302–303.

40 Kruppa: Kísérletek Erdély rekatolizációjára. 42–63.

Báthory fejedelemkori valláspolitikáját két alapvető törekvés jellemezte: a törvényekben elismert irányzatoknak szilárd felekezeti keretek között működő egyházzá szerveztetése, valamint a számára tolerálhatatlan nézeteket valló szentháromság-tagadók és egyéb hitújítók visszaszorítása. Az 1571. szeptember 17-én kibocsátott cenzúrendelet kicsavarta az antitrinitárius térítők kezéből a fegyvert. A rendelet Erdélyben és a Partium területén is megtiltotta, hogy a fejedelem engedélye nélkül bármilyen könyvet kinyomtassanak. A tiltás kiterjedt a korábban megjelent könyvek terjesztésére is, így azok ellen is teljes birtokelkobzási eljárás indult, akiknél eladásra szánt, engedély nélküli könyveket találtak.⁴¹ A cenzúrendeletnek hosszú távon egyébként pozitív hatása lett, a világi témájú népszerű kiadványok számának növekedése és az olvasóközönség kiszélesedése miatt a század utolsó harmadára a művelődés aranykora köszöntött be.⁴²

Az innovációs törvényekkel Báthory sikeresen útját állta a radikális vallási újításoknak, valamint korlátok közé szorította Dávid Ferenc és hittársai szellemi útkeresését. Dávid zsinattartási jogkörét Kolozsvárra és Tordára szűkítette, míg a református püspököknek még arra is engedélyt adott, hogy békés eszközökkel más vallásúak között téríthessen. Dávidék anyagi szempontból is nehéz helyzetbe kerültek, mert Báthory sorra visszavette a korábban János Zsigmond által időlegesen nekik rendelt javadalmakat. A cenzúrendelet miatt komoly nyomdai és könyvforgalmazási bevételektől is elesetek.⁴³

A szigorú intézkedések az oktatásügyben szintén éreztették a hatásukat. A leglátványosabb változás a gyulafehérvári iskola életében következett be, amely az antitrinitáriusok kezéből a reformátusokéba került. A korábbi meghatározó figurák, Óvári Benedek, majd Gyulay Pál rektor, Wagner Gergely lektor, valamint a lelkész Császmái István eltűntek a városból.⁴⁴ Gyulafehérvár egyházi és iskolai életének új irányítója Ilosvai Benedek lett, aki korábban Báthory húga, somlyói Báthory Anna és sógora, ecsedi Báthory György udvarában szolgált. Feltehetőleg ő fogalmazta az iskola első törvénykönyvét is.⁴⁵ Báthory utasítására Ilosvai további református lelkészeket és tanárokat hívott Erdélybe.⁴⁶

A kolozsvári iskola életében nem történt ilyen drasztikus változás, de Báthory intézkedései itt is éreztették negatív hatásukat. Az elődei által adományozott kolozsvári tized negyedét, azaz az évi 250 forintos juttatást 1571. december 17-én Báthory István szintén megerősítette ugyan, de párhuzamosan fellépett

41 *Báthory István emlékezete.* 102. Az unitáriusok elleni korai intézkedések közé szokás sorolni a gyulafehérvári nyomda elvételét, de ez még János Zsigmond halála előtt megszűnt. Balázs – Káldos: Karádi Pál nyomdaja. 215–228.

42 Péter: Aranykor és romlás. 87–90, 239–243.

43 *EOE.* II. 534, 40–541, 577; Jakab: *Dávid Ferencz.* 187–210.

44 Későbbi sorsukról semmit nem tudunk, Óvárit leszámítva, aki Temesváron lelkészként dolgozott tovább. Szabó: Antitrinitáriusok, reformátusok és jezsuiták. 44; Balázs – Káldos: Karádi Pál nyomdaja. 215–228.

45 Szabó: Ilosvai Benedek. 627–633.

46 Többek közt egy név szerint nem ismert kassai lelkészt, valamint Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyást. Barts: *Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás.* 3–11.

az iskola rektora ellen, akit vallási újítással vádolt meg, és az elbocsátását követelte.⁴⁷ Miután Báthory István megvonta a korábbi juttatásokat, és Dávid Ferencnek és munkatársainak komoly anyagi problémákkal kellett szembenézniük, ellentétbe kerültek a városvezetéssel is: állandósultak az iskola fenntartásáról, a tanári fizetésekről, a tandíjakról folytatott vitáik. A megromlott körülmények miatt olyan radikális gondolkozók (például Jacobus Palaeologus, Basilius István) hagyták el Erdélyt, akik korábban az iskola életében is fontos szerepet vállaltak.⁴⁸ További csapást és presztízvesztést jelentett, hogy a Szász Egyetem elfordult a várostól és az iskolától. Az 1574. évi zsinaton megtiltották, hogy fennhatóságuk alatt olyan személyek egyházi pályára lépessenek, akik jelenleg vagy ezután a kolozsvári kollégiumban tanulnak.⁴⁹

Báthory Istvánt 1576. május 1-jén lengyel királlyá koronázták. Erdélyben Kristóf bátyja végezte vajdaként a napi kormányzati teendőket, de a tényleges irányítás továbbra is István kezében maradt. Uralkodásának királyi szakasza, s ebben különösen a vallás- és oktatáspolitikájának drasztikus megváltozása mutatja meg igazán, hogy valójában mennyire korlátozottak voltak az erdélyi fejedelmek lehetőségei, akiknek két nagyhatalom szorításában, a rendektől is függve kellett az ország stabilitását megőrizniük. Báthoryt királyként már nem korlátozták ezek a tényezők, így sokkal szabadabban és eredményesebben tudott az erdélyi katolicizmus érdekében dolgozni. Nagyszabású tervében helyet kapott a jezsuita oktatás bevezetése, egyetem felállítása, a paphiány enyhítése, katolikus világi patrónusok kinevelése, a püspökség visszaállítása. Mindehhez az első lépcsőfokot a jezsuiták Erdélybe telepítése jelentette.

A jezsuita oktatási intézmény erdélyi alapításakor hatalmas előnyt jelentett a korábbi próbálkozásokhoz képest, hogy már nem az osztrák, hanem a lengyel jezsuita provincia szolgált kiindulási pontként. Báthory időközben személyes gyakorlati tapasztalatokra is szert tett, amikor a lengyel–litván állam területén közreműködött hasonló intézmények alapításában, illetve fejlesztésében, tehát a folyamat egészével és buktatóival is tisztában volt. Az alapítás legfontosabb előzetes feltétele a szükséges anyagi háttér biztosítása volt. Ennek megfelelően 1579. május 5-én Báthory Kristóf Tordán kelt adománylevelében a jezsuitáknak adományozta Kolozsmonostoron a volt bencés apátság épületeit, valamint Kolozsmonostor, Bács és Jegenye falvakat összes jövedelmükkel együtt. Ez év júliusában Vilnóban Báthory István, Caligarival, a lengyelországi pápai nunciussal és Franciscus Sunyerrel, a lengyel rendtartomány főnökével egyeztetve, meghozta a végső döntést az iskola megalapításáról.⁵⁰

Báthory első lépésként a jezsuitákat egy kollégium felállításával és működtetésével bízta meg. Már ekkor kikötötte azonban, hogy a grammatikán és retorikán kívül idővel filozófiát és teológiát, tehát felsőbb fokú tantárgyakat

47 Lupescu: A kolozsvári protestáns iskola. 297; Gál: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium*. II. 214, 433.

48 Gál: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium*. I. 32–33.

49 Teutsch: *Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen*. I. 342.

50 Molnár – Siptár: *Egyetem volt-e*. 29–49.

is oktassanak. Húsz diák számára kívánt uralkodói ösztöndíjat biztosítani, valamint ígéretet tett a kollégium anyagi hátterének kiszélesítésére. Báthory Kristóf és István ezen lépései a jezsuiták betelepítését és a kollégium felállítását készítették elő, amelyhez a törvényes kereteket az 1579-es őszi országgyűlésen teremtették meg.

Ekkorra a legfőbb vallási ellenfélnek tartott antitrinitáriusok ellenállását a korábbi évek rendeleteivel és törvényeivel, valamint a pénzügyi lehetőségeik beszűkítésével sikerül teljesen megtörni. Helyzetük tovább nehezült, amikor rövid időn belül meghalt a két legnagyobb főúri pártfogójuk; az uralkodó főtanácsura, Hagymássy Kristóf és az időközben Báthory hűségére tért Bekes Gáspár.⁵¹ A Báthory fivérek gyorsan kihasználta az egyház kiszolgáltatott helyzetét, valamint a Dávid Ferenc és Giorgio Biandrata közt kialakult konfliktust, és a püspököt hitújítás vádjával perbe fogták és bebörtönözték.⁵² Végső csapásként a jezsuitákat az antitrinitárius központ közvetlen szomszédságába tervezték letelepíteni.

Az 1579. októberi országgyűlés támogatta a jezsuiták érkezését, a rendek csak annyit kötöttek ki, hogy az atyák „az mi végre hozatta őket, viseljék csak abba magokat, azaz tanításokon kívül ne menjenek, tartsák az ő tisztekbe tanulásba magokat, hogy az kölembező tanítók kezett háborúság ne következék”.⁵³ A gyűlésen meghozott végzés nem vallásügyi törvény volt, sőt a szövegezésből az is kiderül, hogy a felállítandó kollégiumot nem felekezeti intézményként kezelték. Az iskola vallási megkötöttség nélkül mindenki előtt nyitva állt, a jezsuiták pedig elvben nem egyházi mivoltukban érkeztek, hanem kizárólagosan csak tanításra. Betelepítésük ennek alapján nem ment szembe az 1566-os katolikus egyháziakat kitiltó törvénnyel. A rendek pedig kezdetben még örültek is a kiváló új iskolának, ahová nagy számban írárták be a gyerekeiket.⁵⁴

A jezsuiták első, tizenkét fős csoportja hamarosan megérkezett Lengyelországból, és kéthónapos megfeszített munka után 1580 januárjában megnyitották a kollégiumukat. Az intézmény első alapítólevelét a király 1580. május 18-án Vilnában állította ki. Az alapítólevél különlegessége, hogy Báthory István egyetlen okiratban alapította meg a jezsuita kollégiumot, és rendelkezett az egyetem jövőbeli felállításáról.⁵⁵

Mivel a kolozsmonostori bencés apátság hamar kicsinek bizonyult, és kiessett Kolozsvár nyüzsgő életéből, a két Báthory fivér a polgárok tiltakozása ellenére elérte, hogy a kollégium beköltözhessen a „kincses város” központjába: a ferencesek üresen álló Farkas utcai kolostorát és az egykori apácako-

51 Horn: *Hit és hatalom*. 134–138.

52 Kővári: Dávid Ferenc elítélte. 321–331; Pirnát: *Il martire e l'uomo politico*. 157–190; Balázs: Dávid Ferenc. 202–208.

53 *EOE*. III. 143.

54 Sipos: *Az erdélyi református egyház*. 44–46.

55 Bikfalvi: *A magyar jezsuiták*. <https://jezsuita.hu/a-magyar-jezsuitak-tanintezeteinek-alapitolevelei-16-18-sz/> (letöltés: 2021.12.11.); Balázs: *Vissza a forrásokig*. 30–37.

lostort kapták meg egy szomszédos üres telekkel együtt. 1581. május 12-én pedig az intézmény végleges alapító okirata is elkészült. Az újrafogalmazásnak alapvetően három, egymással összefüggő indoka volt: a kollégiumnak rendelt három faluból befolyó jövedelmek az aktuális költségeket is szűkösen fedezték csak, az akadémiai képzésre ez a pénz pedig eleve elégtelen lett volna. Ezért az anyagi háttér rendezésére Báthory István három újabb falut (Kajántó, Tiburc és Bogártelke) adományozott a jezsuitáknak. Másik fontos szempont a kollégium és a jezsuiták pozícióinak a megerősítése volt, ugyanis már 1581 elején erőteljes tiltakozás kezdődött az atyák missziói és prédikációi ellen, és emiatt sokan erdélyi tartózkodásuk létjogosultságát is megkérdőjelezték.⁵⁶ A harmadik okot az erdélyi ügyeket közvetlenül kézben tartó Báthory Kristóf egészségi állapotának rosszabbra fordulása szolgáltatta.

Mivel tudni lehetett, hogy utóda a protestáns tanácsadókkal körülvett kiskorú fia, Zsigmond lesz, így Báthory Istvánnak és az akkor már haldokló Kristófnak az 1581. májusi országgyűlésen az addigi eredményeiket kellett biztosítaniuk, és a következő korszak kereteit kellett megteremteniük. Ezek közé az intézkedések közé tartozott a kollégium alapításának újbóli megerősítése és anyagi javainak kibővítése. A rendekkel való kemény vita a második alapítólevél szövegében is tükröződik: Báthory István nem elégedett meg a jezsuitáknak adott birtokok egyszerű felsorolásával, hanem aprólékosan ismertette a birtokok történetét és azt, hogy milyen módon és körülmények között vásárolta meg ezeket a területeket, mielőtt eladományozta volna őket. Nagy sikernek számított, hogy az erdélyi rendek végül jóváhagyták a jezsuiták erdélyi működését, és a további terjeszkedésüket megtiltva, Kolozsmonostoron, Kolozsváron és Gyulafehérváron engedélyezték tevékenységüket.⁵⁷

Kolozsváron 1581-ben négy osztállyal kezdődött el a grammatika oktatása. A következő évben beindult a retorikatanítás is. Pontos létszámot nem ismerünk ebből az időszakból, mert elég nagy volt a diákok fluktuációja, de a jezsuita jelentések szerint 150-200 tanuló iratkozott be az iskolába. A diáklétszám 230 főre emelkedett, ekkor indították el a filozófiai képzést is. A jezsuiták számára örvendetes tendenciát jelentett a magyar diákok számának fokozatos növekedése, valamint ezen belül a nemesi ifjak túlsúlya. A katolikus körökben nem is titkolt szándék szerint ugyanis elsősorban velük akarták megtölteni az iskolát, mert a jezsuita módszerek szerint kiképzett és katolikus hitre tért ifjú nemesek lehettek a későbbiek során a várhatóan meginduló rekatolizációs folyamat legfőbb támaszai és letéteményesei.⁵⁸

A jezsuiták működésével párhuzamosan futott egy másik fejedelmi kezdeményezés, amellyel Báthory István az erdélyi paphiányon akart segíteni. A képzett katolikus papok hiánya általános probléma volt a korszak Európájában. Ennek a helyzetnek az orvoslására az 1570-es évek második felében kez-

56 MAH. II. 34. sz.

57 Uo. II. 56. sz.

58 Molnár: A jezsuita rend. 25.

dődött XIII. Gergely pápa nagy vállalkozása, amellyel ezekben a térségekben magára vállalta a papképző szemináriumok felállítását és működtetését. Ennek a szemináriumi hálózatnak egyik jelentős szervezője Antonio Possevino jezsuita atya volt, aki diplomácia és vallási kérdésekben az 1570-es évek végétől kezdve Báthory István legfontosabb segítői közé tartozott. Az ő közreműködésével már 1579-ben felmerült az erdélyi papképző pápai szeminárium felállításának gondolata.⁵⁹ Az előkészítés ezúttal is hosszú időt igényelt, de végül 1583. február elején megszületett a pápai alapítólevél, amelyet Báthory István is aláírt. Ennek értelmében létrehozták a pápai és királyi szemináriumot, amely számára a király évente 1000 arany forintot adományozott a száz papok dézsmájából, a pápa pedig évi 1200 tallér összeg kifizetését garantálta tizenöt esztendőn keresztül. 1585-ben az ötven diákot tanító intézmény tovább bővült; létrehozták a szegény tanulók házát, lehetővé téve ezzel a legszegényebb réteg, a székely falvakból kikerülő fiatalok számára is a tanulást és a katolikus papi pályára való felkészülést.⁶⁰

A jezsuita kollégium alapítólevelében tett óhajának megfelelően Báthory folyamatosan ostromolta XIII. Gergely pápát és a jezsuita rend előjáróit azért, hogy a Kolozsváron működő tanintézményt fejlesszék tovább, és kezdjék meg a filozófiai és a teológiai előadásokat. Először 1583-ban, majd nagyobb eréllyel 1585-ben is megismételte a kérését.⁶¹ Azonban a másik fél nem óhajtotta az előrelépést az egyetem felé fejlődés irányában. A jezsuita rendszabályzat ugyanis előírta, hogy a kollégiumokban csak ott lehetett filozófiai kurzust elindítani, ahol a filozófiai osztály számára hallgatókat a rendtagok közül is biztosítani tudták. A kialakult gyakorlat szerint nem kevesebb, mint a hallgatók felének kellett a jezsuita rend tagjának lennie. Ugyanez a szabály vonatkozott a teológiai kurzusok elindítására is. A jezsuita rendtagok Erdélybe irányítása nem volt egyszerű feladat, nemcsak a rend szempontjából, hanem az erdélyi országgyűlési határozatok miatt sem, mert nem lehetett tetszés szerint felduzzasztani az Erdélyben tartózkodó jezsuiták számát. Az ekkor Kolozsváron tartózkodó, kitűnően képzett Girolamo Fanfoni atya a filozófia tanítását el tudta volna látni, de a teológiai oktatásra nem álltak rendelkezésre képzett tanárok.⁶²

Hosszas szervezőmunka eredményeképpen 1585 őszén végül mégis megkezdődtek a rendszeres filozófiai előadások a kolozsvári kollégiumban, sőt alkalmanként teológiai kurzust is tartottak, de ez utóbbi nem vált állandó stúdiummá. Az örvendetes és ígéretes fellendülésnek az 1586-os nagy pestisjárvány vetett véget, amely elvitte a tanulói ifjúság jelentős részét és a tanári karnak több mint kétharmadát, köztük a filozófiát oktató Fanfoni atyát. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy 1586 decemberében elhunyt az iskola kitalálója és legfőbb pártfogója, Báthory István lengyel király. Ennek ellenére 1587 ta-

59 Uo. 348–359.

60 Kruppa: A katolikus megújulás ügye. 179–182.

61 Balázs: Vissza a forrásokig. 30–37.

62 Sipos: Kolozsvári iskolák. 131–132.

vaszán a jezsuiták szinte a semmiből kezdték újra a rendszeres oktatást, ez azonban ismét kérészetűnek bizonyult, mert 1588 decemberében a megyesi országgyűlés határozatot hozott a jezsuita rend Erdélyből való kiltására.⁶³ A legkevesebb három évig tartó logikát, fizikát, metafizikát és matematikát tartalmazó filozófiai stúdiumok befejezésére senkinek sem nyílt lehetősége. A négyéves teológiai kurzus pedig valójában el sem kezdődött. Vagyis a kolozsvári jezsuita gimnázium nem alakult egyetemmé, és ennek megfelelően a pápai megerősítés is elmaradt.⁶⁴

Az uralkodó kiemelt támogatását élvező jezsuita gimnáziumnak számos olyan jellemzője volt, amellyel a protestáns kollégiumok nem vehették fel a versenyt. A gondosan kidolgozott egységes tanmenet és tananyag mellett külön a feladatra kiképzett tanárok, a legkorszerűbb oktatási módszerek, a szegények számára ingyenes oktatás és bentlakás, a diákok osztályokba szervezése és tutorálása szinte behozhatatlan előnyt jelentett. Ehhez még azt is hozzá kell tennünk, hogy míg a legfejlettebb erdélyi protestáns kollégiumban is maximum két-három külföldön tanult tanár dolgozott, a jezsuitáknak 1584-ben 27 rendtagjuk működött a fejedelemségben, közülük több mint a fele az oktatással foglalkozott.⁶⁵

A jezsuiták megjelenése és tevékenysége ösztönzően hatott a protestáns iskolák fejlesztésére, és katalizátora volt a 16. századi végi ismételt fellendülésüknek. A jezsuiták által teremtett konkurenciaharc ébresztette rá Kolozsvár vezetőit a helyzet tarthatatlanságára. Rövid távú megoldásként külföldről hívtak képzett tanárokat, s ezzel párhuzamosan jelentős összeget fektettek be diákjaik külföldi peregrinációjába. Az oktatás színvonalának emelésével és peregrinációs ösztöndíjakkal igyekeztek visszacsábítani a diákjaikat.⁶⁶ Az 1590-es évek során, különösen Enyedi György püspöksége idején a kollégium kezdte visszanyerni hajdani fényét. Az Ilosvai Péter által vezetett gyulafehérvári református kollégium szintén fejlődésnek indult, és a jezsuiták sikerei felpezsdítették a szászok iskolaügyét is. Ekkor kezdődött el a nagyszabású kollégium igazi fénykora, részben az erdélyi politikai életben is aktív szerepet vállaló Albert Huet nagyszabású királybírónak, részben pedig Georg Deidrich rektornak köszönhetően. Az iskola épületét bővítették, a könyvtárat újjászervezték és tovább gazdagították, az iskola törvényeit új alapokon újrafogalmazták. Hasonlóan virágzásnak indult a beszercei gimnázium Rohrmann Gál magiszter rektorsága alatt, aki szintén az iskolai élet és tanítás átszervezésével érte el sikereit. Emellett addig kevésbé jelentős kollégiumok is felkerültek Erdély oktatási térképére, így például a marosvásárhelyi kollégiumot Laskay Csókás Péter és Baranyai Decsi János rektorsága virágoztatta fel.⁶⁷

63 Balázs: Vissza a forrásokig. 30–37.

64 Molnár – Siptár: Egyetem volt-e. 30–31.

65 Mészáros: *A humanizmus és a reformáció-ellenreformáció*. 80–85; Uő: *Az iskolaügy*. 246; Fazakas: *Tanügyi rendszerek*. 40–44.

66 Gál: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium*. I. 35–43.

67 Koch: *Az erdélyi szász iskolák*. 30–31; Koncz: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium*. 46.

Válságos évek és Báthory Gábor oktatási törekvései

A jezsuiták erdélyi oktatási sikerei kezdetben elsősorban a protestáns tanintézmények vezetőit és fenntartóit töltötték el dühös aggodalommal, mert minden igyekezetük ellenére sem bírták a konkurenciaharcot a rendkívül jó színvonalon oktató és az uralkodó abszolút támogatását élvező atyákkal. Hamarosan széles körben nyilvánvaló lett azonban, hogy az atyák az oktatás leple alatt valójában téríteni érkeztek az országba. Mindez aktivizálta a protestáns rendeket, és elindult egy hosszan húzódó, elkeseredett és az erőszakot sem nélkülöző küzdelem a két fél között.⁶⁸

Valójában a jezsuitáknak a sokszor erőszakig menő missziós hevülete nem volt egyedi. Az iskola a reformáció egyházai számára is a hittérítés és a hitvallásos tudatosság megteremtésének a terepe volt. Noha a magyarországi reformációt az európai átlaghoz képest békésebbnek tartja a történeti hagyomány, Erdélyben, főleg a négy bevett vallás kialakulásának és felekezeti iskolarendszerének kiépülése után, jelentős erőszakra, pusztításra is bőven volt példa. Ennek mélyebb okai Erdély multikonfesszionális helyzetében keresendők. A német államok esetében általánosnak mondható, hogy az augsburgi vallásbélke szellemében viszonylag homogén felekezeti iskolarendszerek jöttek létre. Ehhez képest Erdélyben egy relatíve kis területen nemcsak négy törvényesen elismert vallás, hanem valójában hat-hét felekezet élt együtt, amennyiben az ortodoxiát, a szombatosságot és később az anabaptista betelepülőket is annak tekintjük. Mivel pedig a konfesszionális tudatosságot fontosnak tartó kora újkor számára az iskola az identitásküzdelmek színpontja is volt, nem meglepő, hogy a legkeményebb, pusztításokat is hozó felekezeti harcok szinte a tizenöt éves háborúval egy időben következtek be, amikor a katolikus tanintézetek jelentős fejedelmi támogatást kaptak, míg a kialakuló protestáns iskolahálózat éppen ezáltal egyre inkább fenyegetve kezdte érezni magát.

Hiába tiltotta ki a medgyesi országgyűlés 1588 decemberében a jezsuitákat az országból, az atyák hamarosan visszatérhettek. Először 1591-ben a spanyol Alfonso Carillo érkezett álrühában mint az ifjú Báthory Zsigmond gyóntatója, majd az ellenzék erőszakos és véres félreállítását követően az 1595. évi gyulafehérvári országgyűlésen a megfélemlített rendek hozzájárultak ahhoz, hogy a jezsuiták Monostoron, Kolozsvárott és Gyulafehérvárott ismét letelepedjenek.⁶⁹

Báthory Zsigmond, aki 1588-ban csak kényszerből, teljes jogú fejedelmé választásáért cserében egyezett bele a rend kitiltásába, valójában szívén viselte a jezsuita oktatás kiterjesztését, akár erőszakos módszerekkel is. Ennek egyik első terepe Udvarhelyszék lett, ahol a lakosság közel fele katolikus volt, de mégis sokáig a radikális antitrinitárius szentpáli Kornis család hatása érvé-

68 Molnár – Siptár: Egyetem volt-e. 47.

69 Molnár: A jezsuita rend. 25–26.

nyesült. 1594-től kezdődően a katolikus Mindszenti Benedek udvarhelyi kapitány és főkirálybíró katonai tekintélye és erőszakos fellépése révén sikerült Udvarhelyre a jezsuita rendet betelepítve iskolát alapítani, aminek hatására a városban csekély katolikus többség alakult ki.⁷⁰

A protestánsok, főleg az unitáriusok és iskoláik elleni még keményebb fellépés Giorgio Basta kormányzósága idején kezdődött, erre az is okot adott, hogy egy korábbi uralomváltás idején 1598-ban a gyulafehérvári jezsuitákat úzték ki a városból. Naprágy Demeter, Erdély kinevezett katolikus püspöke 1602 februárjában egy titkos jelentésében azt javasolta Habsburg Rudolfnak, hogy az „ariánusok” templomait be kellene záratni és a prédikátorokat el kellene tiltani az ighirdetéstől. A katolizálóknak kegyelmezzenek meg, míg a megátalkodottak súlyos büntetésekben részesüljenek. Az unitáriusok jövedelmeit is el akarta venni, hogy az udvarhú katolikusoknak adhassa. Megemlítette még, hogy lázadástól nem kell tartani, mert Basta katonái már a két további unitárius központot, Tordát és Dést, azok iskoláival együtt már felégették. Ekkorra már csak Kolozsvár maradt, ahol a püspök székhelye volt. „Ezt a pestises felekezetet onnan is ki kell úzni, ami a legkönnyebben megtehető.”⁷¹

Basta ugyan az 1602. augusztusi medgyesi országgyűlésen kimondta a bevett vallások szabadságát, de szeptember elsején már az ariánusok és a szabbatáriusok kiirtásáról írt. 1603-ban a megtámadottak fellelegezhetek, mert Székely Mózes török és tatár hadakkal kiűzte Bastát Erdélyből. Kolozsvárt a német őrség júniusban adta fel. A császári katonaság távozását az addig fenyegetett unitárius közösség bosszúja követte.⁷² A kolozsvári és az oda menekült unitáriusok kiűzték a jezsuitákat, és megrohanták, kifosztották és lerombolták a templomukat, rendházukat és az iskolájukat is. A kolostor 14 szerzetesét megverték és kigúnyolták, egyikük behalt a sérülésekbe.⁷³ A pusztításban élen jártak az unitárius tanintézet diákjai és mestereik, akik a templom mellett elsősorban a kollégiumot pusztították fejszékkel és egyéb szerszámokkal. A düh az iskoláknak mint a jezsuita misszió fészkeként szólt, és az antitrinitárius támadók úgy vélték, hogy fizikai értelemben is a hitükért küzdenek.⁷⁴

A különböző felekezetű tanintézményeket érő támadások és pusztítások ezekben az években folyamatosak voltak. Gyulafehérvár városa, lakói és iskolái a Basta és Székely Mózes közt lezajlott harcokban pusztultak el.⁷⁵ A helyzet csak Bocskai István fejedelemmé választása és a bécsi béke megkötése után javult, de addigra az erdélyi iskolahálózat nehezen helyrehozható károkat szenvedett. A helyzet rendezése végül az 1608-ban nagy reményekkel megválasztott ifjú fejedelemre, Báthory Gáborra várt.

70 Molnár: Az udvarhelyi „Missio Siculica”. 196.

71 Idézi Gál: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium*. I. 41; Kruppa: A püspök, a fejedelem és a vajda. 23–24.

72 Jakab: Egyháztörténelmi adatok. 388–391.

73 Jakab: *Oklevéltár*. II. 383.

74 Gál: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium*. II. 390.

75 Kovács A.: *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei*. 5–6.

Noha Báthory Gábor fejedelemsége máig a téves intézkedésekről, politikai éleslátás hiányáról ismert, az utóbbi évtizedek kutatásai több olyan szeletét feltárták a fejedelmi intézkedéseknek, amelyekben a tudatosság és a tervezés elemei is megjelentek. Báthorynak a református egyházhoz való viszonya és egyház-, valamint iskolatámogatása is ezek közé tartozik, bár a kutatás jobbára átsiklott eddig felette. A fiatal Báthory Gáborra minden bizonnyal erős hatást tett gyámja, ecsedi Báthory István, akinél tizenegy éves kora óta nevelkedett, és aki nemcsak művelt volt, de mélyen elkötelezett is a református egyház mellett. A nagy tekintélyű országbíró a végrendeletében is foglalkozott gyámfiának a református egyházhoz való viszonyával, a rá jellemző kemény szigorral: „Ha pedig Gábor, te álnokul az Istent meg akarnád csalni s arczzal támadnál reája és az ő anyaszentegyházára: Istennel teszesz fel és az ő szentséges erejével; bosszúállását kívánod és vonod fejedre, kit bizony soha el nem kerülsz, kitől az Isten oltalmazzon meg, szent fiáért, az Úr Jézus Krisztusért. Amen.”⁷⁶

A hivatalosan reformátussá soha át nem tért, katolikusnak keresztelt fejedelem ennek a testamentumnak a szellemében nemcsak megállította az unitárius és katolikus felekezetek terjedését, de jelentős előnyökkel segítette a református egyház megerősödését, amelybe az iskolahálózat támogatása is beletartozott. Oktatáspolitikája nem elsősorban az általános műveltség színvonalának növelését célozta, sokkal inkább a reformátusok térfoglalását az unitáriusokkal szemben. E tekintetben rendkívül céltudatos és koncepciózus volt, és a templomok, lelkészek mellett iskolák felállítását is tervezte a latin iskolák szintjén.

Nemcsak a Basta idején összedőlt gyulafehérvári templomot építtette újjá, de az unitárius felekezet kolozsvári egyeduralmát is megtörte azzal, hogy 1608 szeptemberében az országgyűlésen határozatot fogadtatott el a reformátusok számára lelkész tartásának engedélyezéséről.⁷⁷ Ez azért volt fontos, mert Kolozsváron 1568-ban hivatalosan megszűnt a református gyülekezet, még ha maradtak is reformátusok a városban.⁷⁸ 1609-ben a református közösségnek adományozta az egykori óvári domonkos kolostort és a hozzá tartozó templomot, amely időközben a kincstárra szállt. Ezt az adományozást az 1612-es országgyűlésen meg is erősítették.⁷⁹ A kolostor épülete lehetőséget adott iskola felállítására, amelyet Báthory Gábor további adományokkal látott el. 1610-ben a kolozsvári harmincad jövedelmét, valamint a kolozsvári határról a gyalui várhoz járó dézsma felét adta a gyülekezetnek és az iskolának.⁸⁰ Ugyanígy járt el Tordán, valamint Désen, az unitáriusok számára szintén fontos településen, ahol 1606-ig nem jelent meg református lelkész. A Basta hajdú által elpusztított Tordára Rákóczi Zsigmond fejedelemsége idején költözött be az első református prédikátor, de a város újjáépítésének végére már a kálvinisták voltak

76 Komáromy: Báthory István országbíró. 138.

77 EOE. VI. 106, 124.

78 Pokoly: *Az erdélyi református egyház*. II. 36.

79 EOE. VI. 228.

80 Pokoly: *Az erdélyi református egyház*. II. 38.

többségben. Báthory Gábor 1608-ban a lelkésszel együtt a tanítót is megadómanýozta.⁸¹

A reformok tehát elsősorban a református egyház megerősödését célozták, de a lelkészek mellett mindig gondot fordított a fejedelem az iskolák megerősítésére is, amik a kiskisgimnáziumok szintjéig jutottak. Az általa megerősített református iskolahálózat és egyház kellő alapot jelentett utódja, Bethlen Gábor reformjaihoz.

Bethlen Gábor oktatáspolitikája

Bethlen Gábor oktatásügyi koncepciója volt a leginnovatívabb, a legkreatívabb a fejedelemség másfélszáz éve alatt. Ahogyan a politikája minden elemét megtervezte,⁸² úgy ezt is rendkívüli alapossággal építette fel. A tetteiből egyértelműen kirajzolódik egy nagy ívű vízió, szemlélete az oktatás szerepéről. Bethlen oktatás iránti elkötelezettségét mutatja, hogy szinte rögtön a megválasztása után, az 1614. februári országgyűlésen elrendelte a tizenötéves háború, majd az azt követő hadjáratok közben elpusztult iskolák helyreállítását:⁸³ „Az tanuló iskoláknak is azonképpen minden helyeken, kinek mennyire lehet értéke, mindenütt igyekezzenek helyére állatni és felépíteni.”⁸⁴

A fejedelem fiatalon jó mintát kapott, hiszen a művelt és széles látókörű homoródszentpáli Kornis Farkas, valamint Kovacsóczy Farkas közelében foroghatott. Mellettük megtanulhatta, hogy az oktatásnak milyen fontos szerepe lehet egy állam életében, egy társadalom modernizálásában. Ezért számára az oktatásügy annak a nagy egésznek a része volt, amelyet fel kívánt építeni az országban. Már Kovacsóczy Farkas kancellár, aki az erdélyi államiség kialakulásánál bábáskodott, felfigyelt a kis kálvinista német államra, Pfalzra, és példaként tekintett rá. Pfalz nem csupán református államvallása miatt volt példa, hanem színvonalas heidelbergi egyeteme miatt is.

Egy felekezetiileg homogénebb kálvinista állam létrehozásának terve lebeghetett Bethlen szemei előtt, ám ehhez meg kellett erősítenie a református egyházat és a református oktatást is. Hatalmas előnye volt az, hogy bőséges helyismerettel rendelkezett, hiszen erdélyi volt, a családja számos családdal állt rokoni kapcsolatban, és a 17. század legelején jól integrálódott az erdélyi elitbe is. Amikor megkezdte az uralmát, már nagyon pontos képe volt arról a helyzetről, amit tovább szeretett volna építeni vagy meg szeretett volna reformálni.

A legnagyobb problémája az erdélyi oktatással és különösen a református egyháznak az oktatáshoz való viszonyával az volt, hogy végcélként szinte kizárólag egy vitaképes, a hitvitákban eredményesen megjelenő, térítő pap-

81 MNL OL, F. Szekció, Gyulafehérvári kápt. Liber Regius IV. 39.

82 Benda: Bethlen Gábor. 66.

83 EOE. VI. 317.

84 Uo. 413.

ság kiépítését jelölték ki. Ezzel szemben Bethlen úgy látta, hogy a papképzés, a teológiai oktatás mellett alig jutott figyelem a világiak képzésére. Márpedig a Heidelberget példának tekintő fejedelem egy olyan típusú állam és társadalom megeremtését tűzte ki célul, ahol többségben van a református nemesi elit. Márpedig ennek a nemesi elitnek jó minőségű, használható tudásra volt szüksége, amelyet a korszerű kollégiumokban lehetett megszerezni.

A fejedelem jó érzékeléssel látta meg, hogy a reformáció első évtizedeiben megjelent rendkívül jól képzett, külföldön tanult prédikatori és iskolameszteri állományhoz képest az új nemzedékek minősége, képzettsége csökkent. A református egyház térfoglalása is épp csak elkezdődött Bocskai, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor támogatásának köszönhetően. A háborús pusztítások pedig még a meglévő iskolákat is megtizedelték. Báthory Gábor sokszor erőszakos vallás- és iskolapolitikájának eredményeképpen a református egyháznak az 1610-es évekre megszorodtak a kisgimnázium szintű tanintézetek, de csak kevés számított közülük igazán színvonalasnak.

A kollégiumok közül a marosvásárhelyi és gyulafehérvári iskolákban még ekkor is voltak jó tanárok, de a szászvárosi, az enyedi, a dévai vagy a fogarasi középiskolákban korszerűtlen, kevéssé színvonalas oktatás folyt, nem túl felkészült tanítók vezetésével.⁸⁵ Itt elsősorban a papképzésre koncentráltak, kibocsátott diákjaik egy része pedig a királyság területén működött, ennek pedig Erdélyben pap- és tanárhány lett a következménye. A hiány pótlása mellett már 1614–1615-től elsődleges szempont volt a minőség növelése, ezért a fejedelem összegyűjtötte és Erdélybe hívta mindazokat, akik ebben a segítségére lehettek. A Partiumból és a királyságból is sokakat meghívott, például Váradról udvari papjának Keserői Dajka Jánost, később Vári Alatus Jánost, Deési Istvánt, Milotai Nyilas Istvánt, valamint többeket a saját költségén küldött Heidelbergbe tanulni.⁸⁶

A jól képzett papok és tanítók alkalmazásával a református nemes ifjak oktatását is segítette, ebben a gimnáziumoknak is fontos szerepet szánt. Kemény János emlékiratában számos utalást olvashatunk arról, hogy Bethlen mekkora gondot fordított az udvari nemes ifjak korszerű képzésére. Ezzel az volt a célja, hogy majd a közéletben megállják a helyüket, és a politikai élet tagjai, az udvari tisztviselők műveltek és képzettek legyenek. Keménytől tudjuk azt is, hogy milyen gyakran javasolta a fejedelem a környezetének, hogy olvassanak és tanuljanak,⁸⁷ azt hozva fel előttük, hogy neki fiatalon nem volt módja iskolába járni, ezért ezt felnőtteként kellett pótolnia.⁸⁸

A művelt református nemesség megerősítése mellett Bethlen Gábor fontosnak tartotta a szakképzett értelmiségi réteg kiépítését is. Ezért sok jobbagyfiút, székelyt vagy városi polgárok gyermekeit küldte fejedelmi ösztön-

85 Pokoly: *Az erdélyi református egyház*. II. 59.

86 Uo. 63–64.

87 Kemény János önéletírása. 53.

88 Benda: Bethlen Gábor. 69.

díjjal külföldi akadémiákra. A szakképzett értelmiség megteremtéséhez egész életpályamodellt tárt az alacsonyabb társadalmi csoportok gyermekei elé, akik az iskoláik elvégzése után az államigazgatásban, főként a kancellárián tudtak karriert csinálni. Már 1618-ban azt írta Bojti Veres Gáspárnak, hogy „ne csak a teológiai, hanem a bölcséleti tudományokat is alaposán megtanuld, hogy amikor majd hazatérsz, mind az egyházi, mind a világi dolgokban és a külügyek igazgatásában is segítségednek hasznát vehessük magunk, nemzetünk és hazánk javára”.⁸⁹

Mivel a Bethlen által külföldre küldött peregrinusok többsége nem nemesi származású volt, közöttük sok székellyel, így nem véletlen, hogy ekkor erősödtek meg és lettek jelentősebbé a Székelyföld kisgimnáziumai, a székelyudvarhelyi, a sepsiszentgyörgyi és a kézdivásárhelyi. 1615-ben, tehát fejedelemmé választása után nem sokkal, maga Bethlen alapította a dési gimnáziumot is. Több levelében foglalkozott az erdélyi iskolahálózat minőségének a javításával, azaz meg akarta teremteni azt a kisgimnáziumi, kollégiumi hálózatot, ami fel tudta készíteni az erdélyi fiatalokat a külföldi akadémiákon való tanulásra.⁹⁰ A jobbágyok gyermekeinek tanulását segítette azzal a törvénnyel, amiben 1624-ben elrendelték, hogy egy földesúrnak ne legyen joga az iskolába járó jobbágyfiúkat az iskolától visszatartani.⁹¹

Bethlen művelődéspolitikájának egyik legfontosabb irányvonalát egy új értelmiség kinevelése jelentette. De amíg más országokban ennek köszönhetően a világi értelmiség megerősödése következett be, Erdélyben ugyan szintén erőteljesen nőtt a világi értelmiség létszáma, mégis éppen Bethlen korszakában emelkedett soha nem látott magasságba a protestáns lelkészek megbecsültsége.

Mindez több okkal magyarázható: a református papság nagy szerepet játszott az új fejedelem politikai legitimációjában, majd a későbbi évek során a politikai propagandájában. Bethlen Gábor bizalmasai és tanácsadói között szép számmal találunk prédikátorokat. Elsősorban Alvinczi Péter kassai prédikátort kell megemlíteni, aki már Bocskainak is bizalmas tanácsadója volt, mellette a püspöki rangra emelkedő Keserői Dajka Jánost, és udvari prédikátort, Geleji Katona Istvánt.⁹² De az ilyen magasságokba nem jutó prédikátorok is fontos szerepet játszottak: tőlük függött a falusi iskolák zavartalan és megfelelő színvonalú működtetése, sőt ebben az időszakban nem egy esetben előfordult, hogy a tanárhiány miatt ők maguk kényszerültek tanítani.

A fejedelem tehát az iskolahálózat megerősítése mellett az egész oktatás reformját célozta meg, amikor azt írta Alvinczi Péternek, hogy „az gyermeket tanítsa szorgalmasan, és ne magyar schólákban való hitván szokás szerint tanítsanak, hanem more jesuitarum exerceálja a gyermek magát az oratio csiná-

89 Tarnóc: *Erdély művelődése*. 22, 25.

90 Pokoly: *Az erdélyi református egyház*. II. 65.

91 *EOE*. VIII. 44.

92 Tarnóc: *Erdély művelődése*. 56–59.

lásokban. Legyen jó rhetor, orator, eloquens, ha adatik.”⁹³ Az oktatási rendszer hibáinak kiküszöbölésére már 1617-ben megfogalmazta az akadémia tervét a kolozsvári iskola javára tett adomány szövegében: „Miután látjuk, hogy kedves hazánk, Erdélyország, már néhány év leforgása óta a hadak vészes hullámaintól ezerféleképpen csapdosva és pusztítva, nemcsak tudós férfiakban, de közepes képzettségű emberekben is igen szűkölködik, kötelességünknek tartjuk, hogy híres Kolozsvár városunkban az ifjúságnak a tudományokban való előmenetelére és dicséretes hasznára, s az egyedül igaz vallásnak mintegy koronájául a legelső alkalommal fejedelmi támogatással akadémia állításáról gondoskodjunk.”⁹⁴

Az akadémia terve valójában az egész iskolarendszer reformját eredményezte, hiszen végül Erdélyben minden akadémiai szintű intézetben folyt kollégiumi, gimnáziumi oktatás is. A református kollégiumokat szokatlan bőkezűséggel támogató Bethlen, noha gesztusokat tett a többi felekezetnek is, valójában nem támogatta azok oktatását, amivel világossá tette, hogy az államérdék a református iskolahálózat kiszélesítése és megerősítése. Az unitáriusok és a katolikusok ezért az akadémia létrehozásának grandiózus, építkezésekben,⁹⁵ nagyvonalú professzori fizetésekben is megnyilvánuló terveivel határozottan szembefordultak,⁹⁶ mert ebben vált láthatóvá leginkább Bethlen református egyházat támogató művelődéspolitikája. A Báthory Gábor által alapított és Bethlen által bőségesen támogatott kolozsvári gimnáziumnak minden bizonynyal jelentős szerepe volt abban, hogy 1620–22 között sok kolozsvári váltott felekezetet,⁹⁷ és lett unitáriusból reformátussá.⁹⁸ Az eredetileg Kassán, majd Kolozsváron tervezett egyetem helyett az építkezés végül Gyulafehérváron valósult meg.⁹⁹ Ebben a változtatásban Péter Katalin szerint a Báthory István által is megálmodott teljes egyetemnek tekinthető tanintézettről való lemondás volt benne, ami által így a megvalósítandó intézmény inkább a főiskolai szintet tűzte ki célul, ám lehetséges, hogy pusztán az azonnali eredmény elérése helyett inkább a fokozatosságra helyezte ekkor a hangsúlyt.¹⁰⁰

Még nem épült fel a tervezett akadémia, de Bethlen már az 1620-as évektől fontosnak tartotta színvonalas tanári kar felállítását a gyulafehérvári kollégiumban.¹⁰¹ Ezt az akadémia felé vezető első lépésnek tartotta. A kollégium élén professzorként 1622-től Martin Opitz, a neves német költő¹⁰² és

93 Bethlen Gábor Alvinczi Péternek. In: Szilágyi: Bethlen Gábor és a kassai pap. 10.

94 1617. április 28.: a kolozsvári református egyház javára tett fejedelmi adománylevél. A kolozsvári 1617-es adománylevél. In: Jakab: *Oklevéltár*. II. 234–236.

95 Kovács A.: Fejedelmi építkezések. 199–220; Radvánszky: *Bethlen Gábor*. 229–231.

96 *EOE*. VIII. 108.

97 *ETA*. IV. 195.

98 Pokoly: *Az erdélyi református egyház*. II. 83.

99 *EOE*. VIII. 78–79.

100 Péter: *Az erdélyi magyar iskolázás*. 98–114.

101 Herepei: *Adatok Bethlen Gábor gyulafehérvári*. 239–272.

102 Komor: *Martin Opitz*. passim.

három rektor állt.¹⁰³ Opitz klasszika-filológiát tanított, de mindössze egyetlen évig maradt. Más németországi tanárokat is meghívott a fejedelem, Jacob Kopischt, Franz Paulit és Johann Schwarzenburgot. A fejedelem által külföldi egyetemekre küldött és ott végzett peregrinusok, Csulai György, Balai Mihály, Gálospetri Ferenc, Galgóczi István, Geleji Katona István szintén tanítottak hosszabb-rövidebb ideig Gyulafehérváron. Bethlen élete utolsó évében kezdte meg munkáját a tanítási módszereiről híres, Bethlen Miklós által nagy hálával emlegetett Keresztúri Pál.¹⁰⁴ A tanintézet gyors ütemű fejlődéséről maga Bethlen számolt be, Alvinczi Péterhez írt egyik levelében: „Az mi fehérvári scholánk mily szépen kezdett légyen floreálni, ha kegyelmed egyebektől nem hallotta az mi levelünkéből bizonyosan érti. Jó reménységű ifjak nevelkednek tudományokban, felesedni is kezdetek, vadnak öreg diákok, reméljük hetvenöt vagy nyolcvan is, fő emberek gyermekei is alkalmasint kezdetek gyülekezni, a pápista schola szintén üresen kezdett maradni.”¹⁰⁵ Talán Bethlen utolsó mondata árulkodik leginkább a siker nagyságáról, mert iskolája éppen az általa is nagyra becsült, kiváló színvonalú jezsuita gimnáziumot előzte meg népszerűségben.

Az 1622-es akadémiaalapítási törvény után több év eltelt, mire a Bethlen hívására, de valójában a halála után három professzor megérkezett Gyulafehérvárra. A herborni akadémiáról meghívott Johann Alstedt, Johann Heinrich Bisterfeld és Ludwig Piscator 1630-ra a herborni és heidelbergi mintákat követve¹⁰⁶ a majdani akadémiára két akadémiai tagozatot és öt gimnáziumi osztályt tervezett.¹⁰⁷ Az akadémia fenntartásáról még Bethlen rendelkezett, és az intézménynek adományozta Enyed város, továbbá hét jobbágyfalu jövedelmeit, emellett a tokaji Hétszözlőt, Debrecen évi 2000 arany taksáját és a saját végrendeletéből 20 000 aranyat. Ez alapvető változás volt az erdélyi oktatáspolitikában, mert az egyházi javak 1556-ban bekövetkezett szekularizációja után nem volt példa arra, hogy ilyen birtoktest az országos, katonai, dinasztikus vagy főúri érdekek helyett kulturális célra: professzorok és diákok eltartására fordítottatott volna.¹⁰⁸ Bár a történeti emlékezet Bethlent mint egyetemalapítót tartja számon, a fejedelemnek az erdélyi oktatáspolitikai egészére vonatkozóan voltak tervei és intézkedései is, amelyek alapjaiban határozták meg a következő éveket, és az akadémia szellemi hatása, az ott végzett tanárok a fejedelemség középfokú oktatásának színvonalát is jelentősen megemelték. Az általa támogatott diákok többsége ugyan Heidelbergben tanult, de többen eljutottak holland és angol egyetemekre is, és az a nemzetköziség, amit Bethlen szorgalmazott, hosszú távon a kollégiumok tanári karának átalakulásához, fejlődéséhez vezetett, ami jelentős mértékben járult hozzá egy, a koráb-

103 Tarnóc: *Erdély művelődése*. 26.

104 Jakó Zs. – Juhász: *Nagyenyedi diákok*. 6.

105 P. Szathmáry: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda*. 33.

106 Szógi et al. (szerk.): *Hat évszázad magyar egyetemei*. 20.

107 Váró: *Bethlen Gábor kollégiuma*. 128–130.

108 Jakó Zs. – Juhász: *Nagyenyedi diákok*. 8.

binál műveltebb, egymással házasodó református nemesi elit kialakulásához, akik a Rákócziak korában jelentek meg az országos tisztségekben.

I. Rákóczi György oktatáspolitikája

Az oktatáspolitikai volt az a terület, ahol I. Rákóczi György szakított Bethlen Gábor szellemi örökségével. Ezt a neveléstörténeti szakirodalom egyértelműen negatívan ítélte meg, oktatáspolitikáját decentralizációnak tartották, szemére hányták a konzervatizmusát és azt, hogy Bethlen Gábor gyulafehérvári akadémijából nem építette ki az első protestáns magyar egyetemet. Ehelyett egyidejűleg több református kollégium fejlesztésébe fogott, s így megosztotta, mondhatni szétforgácsolta a felsőoktatás támogatására szolgáló eszközöket. Bár I. Rákóczi György sok területen Bethlen Gábor munkásságát folytatta, nagy elődje elképzeléseit azonban sohasem vette szolgamód át, mindig felmérte az előnyöket, a gyenge pontokat és a megvalósítás lehetőségét.

Így tett a közép- és felsőfokú oktatás kapcsán is, és döntött végül egy más oktatáspolitikai koncepció kidolgozása mellett. Egy sokkal szélesebb alapokon nyugvó, egyenletesebb elosztású, magas színvonalon, nagy kollégiumokkal oktató iskolahálózat kiépítését kezdte meg. Ezzel együttesen egy területi hangsúlyeltolódás is megfigyelhető: míg a minden református kollégiumot valamilyen szinten támogató Bethlen Gábor a két centrum, Kolozsvár és Gyulafehérvár iskoláinak felemelésén dolgozott, Rákóczi, folytatva Bethlen támogatásait, a partiumi területeken és saját birtokain virágoztatta fel és tette még meghatározóbbá az ott lévő központi iskolákat. Ha belegondolunk, valójában nem is tért el Bethlen elképzeléseitől, hiszen elődje hasonló vállalkozásokat kezdeményezett, amikor magyarországi hadjáratai során erre alkalma nyílt; Nagyszombatban és Kassán akart fejedelmi támogatottságú kulturális és iskolacentrumokat kialakítani.¹⁰⁹

Nem felel meg a valóságnak az az állítás sem, hogy Rákóczi György elhanyagolta volna a gyulafehérvári akadémiaát, sőt inkább éppen neki köszönhető, hogy Bethlen terve végül megvalósulhatott, mert a német professzorok közül legalább Alstedet és Bisterfeldet maradásra tudta bírni, az általa felfejlesztett gyulafehérvári nyomdát pedig az iskola és a tankönyvkiadás szolgálatába állította. Tovább növelte a kollégium anyagi alapjait, és az iskolaépület nagyarányú bővítésébe fogott.¹¹⁰ Emellett egyszerre kezdte meg Kolozsvár, Nagyvárad, Sárospatak és Debrecen kollégiumainak felfuttatását. Iskolaszervezői és mecénási tevékenységét a legjobban Medgyessy Pál *A szentatyák öröme* című munkájának ajánlásában foglalta össze: „Sárospatakra is, mely nem csak jószágában vagyon nagyságtoknak, hanem gondviselésében is, mennyit fárad és költ nagyságotok, tudja csak az Isten. Az debreceni egyik scolames-

109 *Erdély története*. II. 763–768.

110 Tarnóc: *Erdély művelődése*. 36–43.

tert is immár egy néhány esztendőktől fogva nagyságotok tartja, Váradon pedig gyakran kettőt is tart. A kolozsváriaknak az tanítókkal egyetemben egytől-egyig nagyságotoktól vagyon. Az fehérvári collegiumnak is, melyet az halhatatlan emlékezetű üdvezelt Bethlen fejedelem fundált bő költséggel és minden szükséges progenitusokkal, nagyságtok taníttat sok költséggel esztendőnként scolamestereket.”¹¹¹

Hogy a fejedelem milyen fontosnak tartotta az iskolákat, azt jól mutatja az 1633. évi fehérvári országgyűlésnek az a törvénycikke, amely kimondta, hogy a végváraknak és a kollégiumoknak építésére együttesen az egész országban minden kaputól egy-egy forint adót adjanak.¹¹² Tehát az iskolák fejlesztését éppen olyan fontosnak tartotta, mint az ország védelmére szolgáló végházak erősítését. Kolozsváron az ő anyagi támogatásának köszönhetően épült fel az új kollégiumépület, és Báthory Gábor, majd Bethlen Gábor próbálkozása után végül neki sikerült a tényleges kálvinista áttörés az unitárius városban. Ekkor indult el az a folyamat, amely során a városban a reformátusok kerültek többségbe. Tehát a korábbi felekezeti ellenállás, amely nagyban gátolta a kolozsvári egyetem felállítását, ezzel elhárult.

Az erdélyi központi iskolák mellett Rákóczi kiemelten támogatta a Partium két kulturális centrumát: Nagyváradot és Debrecent. Nagyváradon a gyulafehérvári akadémiához hasonló intézményt kívánt felállítani, ezért elrendelte, hogy az iskola három professzorral működjön, akik közül kettőnek ő fedezte a fizetését. Először Bethlen Gáborhoz hasonlóan ő is külföldi professzort szeretett volna az iskola élére állítani, de az általa meghívott Marcus Antonius Venetus teológiai professzor két és fél éves váradi tartózkodása nem hagyott mély nyomokat az iskola életében. Ellenben Kecskeméti Mihály rektorsága alatt a nagyváradon valóban a térség legfontosabb iskolai és kulturális központjává vált. Kecskeméti is a reformpedagógusok sorába tartozott, az oktatás Amesius Ramus és Comenius tankönyveiből folyt. 1640-ben a városnak nyomdája is lett, amely többek között a tankönyvek és a tudományos könyvek kiadását is nagymértékben segítette.¹¹³

A Rákóczi-uradalom központjában, Sárospatakon működő református kollégium kiemelt támogatást kapott, a fejedelmi pár az egész Felső-Magyarország protestáns főiskolájává akarta fejleszteni. Újabb tanári, professzori állást létesítettek, így 1648-tól már három, külföldi egyetemen kiképzett professzor állt az iskola élén. A Patakon 1638 és 1642 közt rektorkodó Tolnai Dali János szintén a legújabb és legkorszerűbb pedagógiai irányzatok szerint vezette az iskolát, Comenius szellemében reformálta meg az oktatást, és a nagy cseh pedagógusra is ő hívta fel a fejedelem figyelmét.¹¹⁴ Már Rákóczi György meghívta Comeniust Sárospatakra, de érkezése végül csak 1650-ben,

111 *RMNy.* III. 1826. sz.

112 *EOE.* IX. 316.

113 Herepei: Jász-berényi Mátyás. 119.

114 Herepei: A gyulafehérvári iskola. 558.

Lorántffy Zsuzsanna újabb meghívása után valósulhatott meg. Ugyanekkor történt a sárospataki nyomda felállítása is, amelyet a fejedelem már másfél évtizede tervezett.¹¹⁵ Rákóczi Debrecenben 1636-ban alapítványt tett a második professzori állás fenntartására, valószínűleg azért, mert ebben az évben II. Ferdinánd magyar király elvette a kollégiumtól a tokaji szőlőket, és a jezsuitáknak adományozta.¹¹⁶

A fejedelem a kisebb, nem teljes szerkezetű kollégiumokat is bőkezűen támogatta, így Nagybánya, Zilah, Marosvásárhely iskolaügye az ő uralkodása alatt, az ő anyagi támogatása révén lendülhetett fel. Új iskolákat is alapított, például Munkácson és Máramarosszigeten. Mindkét helyen tizenkét ösztöndíjas diák eltartására tett alapítványt. A munkácsi iskola kapcsán tudjuk, hogy az iskola élére külföldi egyetemen végzett rektort állított. Ez így történt minden más középfokú intézményben is, Rákóczi fejedelem és tudós püspöke, Geleji Katona István a jól kiképzett, gondosan megválogatott rektorok kihegyezésével is emelte a helyi oktatás színvonalát.¹¹⁷

Rákóczi György oktatáspolitikai tevékenységében Comenius közvetlen vagy közvetett hatása tükröződik, ami azt mutatja, hogy a fejedelem hallgatott az iskolaügyben jártas tanácsadóira. 1646-ban határozat született az anyanyelvű leányiskolák létesítéséről minden egyházközségben. Másrészt, mint erről szó volt, Comenius elképzelése szerint minden városban kollégiumnak kellett működni, és minden területi központban akadémiát kellett állítani. Ennek véghezvitelére természetesen sem Rákóczinak, sem az országnak nem volt meg az anyagi lehetősége, de a fejedelem tudatosan törekedett arra, hogy minden térségben legyen egy jó színvonalú kollégium, amelyeket hosszú távon egyaránt magas szintre szeretett volna felfejleszteni. Egy ilyen kiegyensúlyozott, színvonalas középiskolai hálózat néhány akadémiai tagozattal rendelkező kollégiumi központtal már alkalmas lett volna arra, hogy egy erdélyi egyetem számára megfelelő szellemi alapot és emberanyagot szolgáltatson. Addig is azonban Rákóczi a Bethlen Gábor által bevezetett peregrinációs gyakorlatot folytatta, illetve részben továbbfejlesztette. Ugyanúgy, mint elődje, évente meghatározott számú diákot küldött fejedelmi ösztöndíjjal külföldi egyetemekre.

Az egész folyamat Geleji Katona István kezében összpontosult, a napi munkát ő végezte, de Rákóczinak is volt egy mára már elveszett naplója az alumnusokról, akikről püspökének köszönhetően ő is minden lényeges információval rendelkezett. A fontos döntéseket is magának tartotta meg, így például a peregrináció irányát, mert Gelejinek, amikor ki akarta iktatni az angliai egyetemeket, ahol az oda küldött erdélyi diákok „mérgező tudományt szívnak be” (a puritanizmus eszméit), ehhez Rákóczi engedélyét kellett kérnie. Ebben az időszakban elsősorban a németalföldi egyetemek dominál-

115 Takács: *A sárospataki nyomda*. 2–15.

116 Fekete: *A reformáció*. 161–166.

117 Herepei: *A munkácsi iskola*. 560–562.

tak, de Geleji ellenállása ellenére az oxfordi és Cambridge-i Egyetemnek is voltak erdélyi diákjai.¹¹⁸

Azok a diákok, akik fejedelmi ösztöndíjjal külföldön tanultak, az 1646-os szatmárnémeti nemzeti zsinat döntései értelmében kötelezvényt adtak arra vonatkozóan, hogy hazatértük után a fejedelem által meghatározott valamelyik erdélyi kollégiumban három évet fognak tanítani, és ártalmas tanokat nem hirdetnek. Utána vagy lelkészi pályára álltak, vagy a fejedelem által felkínált posztot foglalták el. Rákóczi ugyanis nem csak az egyházi, hanem a világi értelmiség súlyának növelésére is törekedett, és a peregrinusokat a kötelező háromévi rektorkodás után szívesen helyezte el az állami adminisztrációban, például a kancellárián vagy valamelyik uradalmi központban provizornak. Már az egyetemre nem jutó kollégisták is szép számban feltűntek a fejedelem nagyobb kancelláriáján, a Trócsányi Zsolt által összeállított névsorból több korábbi debreceni és sárospataki diákot sikerült azonosítani. A diákoknak az a csoportja, akik külföldi peregrináció után jutottak be a kancelláriára, magasabb szintet képviselt, és az ő pályafutásuk nem rekedt meg, általában szakjogászként vagy az erdélyi diplomáciában kaptak újabb fontos feladatokat.¹¹⁹

Egy rövid időre a fejedelem költségén és az ő kezdeményezésére magánkeretek közt elitképzés is folyt Gyulafehérváron, amikor Rákóczi fiai taníttatása érdekében felállította a Schola Aulicát. Ennek élére a gyulafehérvári kollégiumban a német professzorok mögött háttérbe szorult reformpedagógust, Keresztúri Pált állította. Keresztúri modern szemléletére jellemző, hogy az olvasást és az írást egyszerre tanította diákjainak, és Comeniushoz hasonlóan a szemléltető módszer híve és gyakorlója volt. Soha nem esett a kor nagy pedagógusi hibájába, a terjengősségbe, az új anyagot egyszerű formában, kérdések és feleletek segítségével, lényegre törően rendszerezte. Az ékesszólást kiiktatta a tananyagból, helyette viszont a beszédkézség gyakorlására helyezte a hangsúlyt, nyilvános vitákkal és kis színdarabokkal, inkább dialógusnak mondható jelenetek eljátsztatásával.¹²⁰ Az iskolában a Rákóczi-fiúkkal magyarországi és erdélyi nemes családok gyermekei tanultak együtt, így például a Nyáry, az Ország, a Perényi, valamint a Bethlen, Lázár és Béli családok fiai. Ez a főnemesi elit képzését szolgáló magánintézmény azonban csak átmeneti jelenség volt, miután a fejedelem gyermekei elhagyták az iskolát, jelentősége és vonzereje csökkent.

Összefoglalva tehát Rákóczi oktatáspolitikai érdemeit, fontos kiemelni a református iskolahálózat egyenetlenségeinek és hiányainak megszüntetésére tett erőfeszítéseit, új oktatási kulturális központok felfejlesztését és ezeken a helyeken a comeniusi szellemet követő reformpedagógusok alkalmazását, majd végül a peregrinusok számának növelését és részben világi pályára irányítását.

118 Lukács: David Pareus. 105–119.

119 Trócsányi: *Erdély központi kormányzata*. 355–358.

120 Dienes: *Keresztúri Bíró Pál*. 40 skk.

II. Rákóczi György

Az „öreg” Rákóczi György fejedelem idősebbik fia, György a gyulafehérvári fejedelmi iskolában tanult a korábban már említett kiváló tanártól, Keresztúri Bíró Páltól. Ugyanakkor azt már a fiatal diákról is feljegyezték, hogy nem lelkesedett az iskolapadért, és a lehető leghamarabb be is fejezte a tanulmányait.¹²¹ Rövidre szabott fejedelemsége alatt sem az oktatáspolitikai volt a figyelme és fejedelmi tervei központjában. A kollégiumok, azaz a középfokú oktatás helyszíneinek jó színvonalú fenntartására megtartotta az apja által elkezdett gyakorlatot, így az iskolák jelentős összegű alapítványi pénzekből gazdálkodhattak.¹²²

Ennek ellenére az a gyarapodás, ami még az apja idején is jellemezte az erdélyi középfokú oktatást, az uralma idején megállt. Az újításokkal szemben még apjához képest is óvatosabb volt; Apáczai Csere János oktatási programja és annak lelkes képviselője megrémisztette.¹²³ Ezért Gyulafehérvárról az annál alacsonyabb szintű kolozsvári gimnáziumba helyezte át. A helyére Isaac Basire került,¹²⁴ aki korábban a konstantinápolyi galaták protestáns lelkészeként szolgált.¹²⁵ Basire konzervatív, a puritán, presbiteriánus újításokkal szemben álló professzor volt, aki ebben a szellemben irányította a gyulafehérvári főiskolát is.¹²⁶ Bisterfeld javaslatára ő nevezhette ki maga mellé első rektornak Johannes Crispinus egykori morva menekültet, aki korábban az akadémián tanult, majd holland és angol egyetemeken látogatása után tért vissza, hogy logikát oktasson.¹²⁷

Basire tanárként már korántsem volt olyan kiváló és magával ragadó, mint korábban a gyulafehérvári professzorok. Bethlen Miklós úgy vélekedett róla, hogy „theologus mediocris [...] zsidót, görögöt is igen gyengén tudott, noha tanítani akarta...”¹²⁸ Basire végig Gyulafehérváron volt II. Rákóczi György uralma alatt, de valójában a hatása inkább az Apáczaival folytatott vitára összpontosult,¹²⁹ és a tanítással kapcsolatos elképzelései is meglehetősen szűk határok között mozogtak. Bisterfeld 1655-ben bekövetkezett halála után ő mondta a gyászbeszédet.¹³⁰ A Basire vezetése és egyszemélyi befolyása alatt zajló további négy év nem hozott megújulást az akadémia életében, sőt éppen Bisterfeld halála után nyílt mód a fiatal és tehetséges Apáczai elmozdítására.¹³¹ Noha tanrend, iskolai tervezet, sőt az akadémia továbbfejlesztésének vázlata is kikerült a kezei közül, ezek nem hoztak semmilyen eredményt az erdélyi ok-

121 Szilágyi: *II. Rákóczi György*. 7.

122 Pokoly: *Az erdélyi református egyház*. II. 213.

123 Gyalui: *Apáczai Cseri János*. 14–15

124 Kármán: *Isaac Basire Erdélyben*. 20–42.

125 Szilágyi: *Erdély irodalomtörténete*. 195.

126 Herepei: *Kovácsnai Cs. Péter*. 151.

127 Viskolcz: *Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári*. 263.

128 Bethlen Miklós élete. 547–548.

129 Bán: *Apáczai Csere János*. 439.

130 Viskolcz: *Bisterfeld bibliográfia*. 29.

131 Kropf: *Basirius Izsák*. 493–494.

tatás fejlesztése szempontjából. A Bethlen és I. Rákóczi György által bőséges adományokkal gazdagított Várad és Kolozsvár gimnáziumai azonban éppen ez időben váltak jelentős tanintézetekké.

A váradai iskola a 17. századra fejlődött anyaiskolává, ekkorra már számos partikula tartozott hozzá, többek között Belényes, Biharpüspöki, Bihar, Diószeg, Szalonta, Székelyhíd vagy Telegd.¹³² Herepei szerint 1636-tól sok esetben egyszerre három akadémikus mester tanított itt, azaz ekkor már Gyulafehérvárhoz és Sárospatakhoz hasonlított, és *illustris collegium*nak, azaz főiskolának nevezték.¹³³ 1643-ban kezdett itt tanítani Utrechtből hazatérve Szilágyi Benjámín István, akit Apáczai is elismeréssel emlegetett. Ő ugyan a református ortodoxia híve volt, de akkorra már meghonosodott Váradon a puritán szellemiség, és ezen az ő jelenléte sem változtatott. Az 1646-os szatmárnémeti zsinat puritánellenes döntései értelmében felmentették a lelkipásztorságból Harsányi Nagy Jakab egykori rektort, de az iskola a következő évtizedben a puritán tudományosság egyre jelentősebb központja lett, és ezt a fejedelem sem akadályozta, sőt Harsányi Nagy Jakab sem lett földönfutó: diplomataként kivételes karriert futott be.¹³⁴

Mivel a váradai iskolának nem született főiskolai alapítólevele, és a fejedelmi támogatása is nagyságrendekkel kisebb volt, mint a gyulafehérvári akadémiaé, ezért hivatalosan nem lett belőle akadémia, csupán egy rendkívül jó színvonalú gimnázium és tudományos központ, számos disputa színhelye. A váradai gimnázium mellett, azt támogatva jött létre Erdély legszínvonalasabb nyomdája, amit Szenczi Kertész Ábrahám vezetett, és húsz év alatt 139 kiadványt jelentetett meg.¹³⁵ A híres nyomdász biztatta egyik kiadványában II. Rákóczi Györgyöt, hogy továbbra is támogassa az egyház és az iskolák ügyét, amely azt mutatja, hogy a fejedelemnek létezett ilyen irányú tevékenysége, és ezt a váradai iskolával szemben gyakorolta is.¹³⁶

Míg Gyulafehérváron egy puritán- és presbiterianusellenes professzor oktatott, Váradon és Kolozsváron Apáczai hatására egyre modernebb és színvonalasabb középfokú iskolák működtek, amelyeket II. Rákóczi György nem akadályozott, sőt fejedelmi támogatásukat is biztosította. Apáczai oktatási reformjai azonban megijesztették, anyjának azt írta róla, hogy „nem illik ilyen embernek a javán munkálkodni”.¹³⁷ A Gyulafehérvárról elűzött Apáczai Kolozsváron talált katedrára, ahol az 1656-ban elmondott székfoglalóban nemcsak a kolozsvári kollégium fejlesztését tűzte ki célul, de éles kritikát fogalmazott meg az egész erdélyi oktatási rendszerrel kapcsolatban is, amiben az elmaradt fejlesztések miatti elégedetlenségének adott hangot. Ebben felhívta a figyelmet arra, hogy a század húszas éveiben elindult refor-

132 Gaál: A protestáns iskolarendszer. 2.

133 Herepei: Professzor. 118–128.

134 Kármán: *Egy közép-európai odüsszeia*. 51.

135 V. Ecsedy: „A híres Szentzi Ábrahám.” 390.

136 Uo. 294.

137 Apáczai: Apostasia. Idézi: Pálfi: *Református felsőoktatás*. 88.

mok megakadtak, nem jött létre egyetem, és a modern tudományok oktatása is hiányzik az iskolai képzésből. Ez jól mutatja azt a folyamatot is, ahogyan a bethleni víziót kevésbé átfogó fejedelmi koncepciók váltották fel, különösen II. Rákóczi György uralma alatt.

A román iskolák ügyét sem ő, hanem anyja, az özvegy fejedelemszonykarolta fel a férje halála után is, és 1657-ben alapított anyanyelvű román iskolát a fogarasi uradalomban. Apáczai Csere János az akadémiát egyetemmé alakító tervét végül 1658-ban Barcsai Ákosnak nyújtotta be, de annak megvalósítására már nem maradt idő. A századok nációgyűlésén 1653-ban tárgyalta egyetemalapítási tervek sem válhattak valóra fejedelmi támogatás híján. A meglévő iskolahálózat azonban II. Rákóczi György uralma idején jól működött, és éppen ebben az időszakban érte el a 400 főt a külföldön tanuló erdélyi diákok száma, amely a 16–18. század folyamán a legmagasabb szám volt.

II. Rákóczi György iskolákkal kapcsolatos fejedelmi politikájának része volt, hogy az uralma alatt létrehozott törvénygyűjtemény, az *Approbatae Constitutiones*¹³⁸ vetette fel először a világi gondnoki kar, a kurátorok grémiუმának felállítását, egyelőre a gyulafehérvári kollégiummal kapcsolatosan. Ebből a világiakból és egyháziakból álló vezetőségéből nőtt ki az a főkonzisztórium, ami a következő két évszázadban az erdélyi református egyházat vezette.¹³⁹

Apafi iskolapolitikája

Apafi Mihály, aki Cserei Mihály szerint „papak lett volna alkalmasabb, mint fejedelemnek”,¹⁴⁰ a fejedelemsége első felében különös gonddal fordult az oktatás felé, de már nem a felsőoktatás volt a tervei fókuszában, hanem az alsó- és középfokú oktatás megerősítése. A fejedelem maga is jó oktatást kapott, a korszak legszínvonalasabb gimnáziumának tartott váradi kollégium diákja volt.¹⁴¹ Nem járt viszont külföldön, és ezt az erdélyi nemesifjak számára sem tartotta olyan fontosnak, mint korábban Bethlen Gábor. Az országgyűléseken viszont több esetben foglalkoztak az iskolák kérdésével, elsősorban 1665 és 1681 között.¹⁴²

Az iskolák állapota és a művelődés olyan fontos volt Apafinak, hogy az 1683-as hadjáratához készült hadi szabályzatában is szigorúan megtiltotta a katonáinak, hogy az iskolákat kifosszák, lerombolják: „Valaki zsákmára megyen, lovat, katonát, fejérruhát s egyéb házi eszközöket, ruházatot el ne hozzon, szegény embereket ne fosztogasson, ne saczczolgasson, kastélyokat, udvarházakat, falukat, malmokat, méheket, templomokat, annak kerítését,

138 EOE. XIII. 445–446.

139 Pokoly: *Az erdélyi református egyház*. II. 230.

140 *Nagyajtai Cserei Mihály históriája*. 196.

141 Pálfi: *Református felsőoktatás*. 69.

142 EOE. XIV. 12, 23, 40, 98–106, 15. 4, 94–95; EOE. XVIII. 137, 500.

iskolákat fel ne verjen, rájuk ne szálljon, oda takarított szegénység javait ne háborítsa, fel ne gyújtsa, mert minden kegyelem nélkül meghal érte.”¹⁴³

Apafi fejedelmi képességeit a történeti emlékezet többször megkérdőjelezte, a források alapján bizonytalan az is, hogy politikai terveiből melyek voltak a sajátjai, és melyek származtak a tanácsadóitól, a három évtized alatt egymással is kemény küzdelmet vívó főurakról, kezdetben elsősorban Bethlen Jánostól, később Teleki Mihálytól. A saját felekezetének, a reformátusnak az ügyeit a szívéen viselte, karteziánus műveltségű fejedelemként őszintén támogatta az erdélyi iskolák ügyét. Akármennyi is volt a saját iniciatívája, az tény, hogy az uralma három évtizede az erdélyi iskolaügy jelentős fejlődését eredményezte, éppen a közép- és alsófokú iskolahálózat tekintetében.

Apafi Mihály egy több éves, 1658 óta tartó pusztulás után kezdte meg Erdély irányítását. A folyamatos török, tatár és császári hadak által elkövetett rombolások természetesen az iskolák épületeit, a diákokat és a tanárokat sem kímélték. Várad török kézre kerülésével a híres, puritán szellemiségű kollégiumnak és a köré szerveződött tudományos, kulturális közegnek is menekülnie kellett. A kollégium Debrecenbe költözött, a tanárai, köztük a híres Martonfalvy Tóth György, a nagyszerű puritán tudós, William Ames egyik legjobb magyar tanítványa is ott folytatta tanári pályáját. A debreceni kollégium az ekkor érkezők segítségével magasabb színvonalon tudott működni, az akadémiai tagozat három professzora közül egyet Apafi fejedelem alapítványa biztosított.¹⁴⁴

A gyulafehérvári kollégium, amely Bethlen uralma óta folyamatosan külföldi professzorokat alkalmazott olyan hazai kiválóságok mellett, mint Keresztúri Bíró Pál,¹⁴⁵ a tatár támadások következtében elpusztult. Várad és környékének török kézre kerülése után Kolozsvár, az addigi iskolaváros szintén komoly veszteségeket könyvelhetett el, hiszen a Rákócziak alatt megerősödött református kollégium szinte összes diákja meghalt az 1660-ban a városban tomboló pestisjárványban. A korábbiaknál is nagyobb pusztulás ellenére Apafi uralma alatt Erdély iskolarendszere nemcsak a károk utáni helyreállításra volt képes, de fejlődni is tudott.

Gyulafehérváron az 1658-as török-tatár betörés idején leégett az akadémiaának helyet adó épület is, a tanárok és diákok elmenekültek, a megmaradt iskolai közösség Kolozsváron vészelt át a háborús időköt. A főiskolát Apafi Mihály 1662-ben újjáalapította és Nagyenyeden telepítette le.¹⁴⁶ A fejedelem privilégiumlevelével biztosította a kollégium anyagi helyzetét, emellett az 1660-as évek folyamán az országgyűlés is foglalkozott a fenntartás és a tanintézet anyagi támogatásának kérdésével. Az elit tagjai szinte kivétel nélkül

143 EOE. XVIII. 137.

144 Mészáros: *Az iskolaügy*. 326.

145 Dienes: *Keresztúri Bíró Pál*.

146 Apafi alapítólevele: P. Szathmáry: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda*. 76–77; Váró: *Bethlen Gábor kollégiuma*. 78–79.

jelentős adományokat tettek erre a célra.¹⁴⁷ A gyulafehérvári kollégium újjászervezésének és főképpen Nagyenyedre való átköltöztetésének ötlete Apafi kancellárjától, Bethlen Jánostól származott,¹⁴⁸ aki ebben az időszakban a református egyház és az iskolaügy egyik legfőbb támogatója volt.

Enyeden új szellemiségű kollégiumi élet alakult ki. Míg korábban a fejedelmi udvar közelsége erősen hatott a gyulafehérvári kollégiumra, addig Enyed elsősorban az erdélyi református nemesség és nemesi értelmiség iskolája lett, rendkívül összetartó alumnusi körrel. Külföldi professzorokat már nem hívtak a kollégiumba. A főiskola új jellemzői jól mutatják az Apafi-kori oktatáspolitikai alapvető változásait. A nem az erdélyi elit legfelső köreiből tartozó fejedelem az uralma első két évtizedében nem tervezett grandiózus egyetemalapítást, ezért tudott a figyelme az alsóbb fokú iskolák felé fordulni és ezzel együtt megalapozni azt a református oktatási rendszert, ami a következő századokban is működőképes volt Erdélyben. A professzorok közül Kovásznai Péter egy 1672-es levelében még felvetette a fejedelemnek az egyetemalapítás ötletét, amely azonban visszhang nélkül maradt.¹⁴⁹ Enyeden továbbra is működött a főiskolai kar, de a szerepe elsődlegesen a papképzés volt. Emellett fő célja az lett, hogy a református nemesség gyermekei számára egy inkább középfokúnak nevezhető oktatást biztosítson.

A Gyulafehérvár méretéhez képest jelentősen kisebb Enyeden nagyobb beruházásokra volt szükség a kollégium elindulásához, házak vételére, könyvtár létrehozására, ami Pápai Páriz szerint már ekkor 1600 könyvvel rendelkezett. A főiskolaként is működő kollégium három professzort és hat tanítót alkalmazott, kezdetben húsz, később harminc ösztöndíjas diákot tudott befogadni. Az ösztöndíjasok közül tíz diák ellátását a Bethlen János által tett alapítványból fedezték. Bethlen az alapítványát a végrendeletében is megerősítette. Ezt további adományok követték a református erdélyi nemesek részéről, amely megmutatta, hogy a Bethlen Gábor kora óta épített református elit létrejött, és anyagi ereje, valamint szándéka is volt arra, hogy szerepet vállaljon a református oktatási intézmények fenntartásában. A kollégium fenntartásának szervezeti keretei Apafi Mihály korában változtak meg, ekkor épült ki ugyanis az egyháziakból és világiakból álló kuratórium, amiben az első két világi kurátor Bethlen János és losonczy Bánffy Zsigmond volt.¹⁵⁰ A kollégiumok kuratóriumok általi irányításáról ugyan már 1653-ban döntés született,¹⁵¹ de a tényleges megvalósítás az Apafi-korra maradt még akkor is, ha Bethlen János már Gyulafehérváron is felügyelte a kollégiumot. Az Apafi-kori oktatás-

147 EOE. XIII. 24.

148 Pápai Páriz: *A gyulafehérvár–nagyenyei Bethlen-kollégium*. 12.

149 Herepei: *Az akadémia szükségességének gondolata*. 635.

150 Sipos: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium*. (<https://mek.oszk.hu/04000/04061/04061.htm#n14>, letöltés: 2021.11.29.)

151 Pokoly: *Az erdélyi református egyház*. II. 226–230; *Approbatæ Constitutiones Regni Transilvaniæ*. Pars I. Tit. X. Art. III.

politika tehát több lábon állt, mint a korábbiak, az erdélyi elit a korábbinál jobban jelen volt már az irányok meghatározásában és a megvalósításban is.

A fejedelem 1672-ben a Báthory Zsófia által Sárospatakról elűzött református kollégium tanárait és diákjait is befogadta. A tanintézet a század további évtizedeiben végig Erdélyben működött, sajátos ortodox ellenpólusaként a zöm-mel puritán és karteziánus szellemiségű enyedi és kolozsvári iskoláknak.¹⁵²

Apafi uralma alatt rendbe hozták a falusi iskolákat, és a lányok számára is megnyílt az iskolai tanulás lehetősége. Noha a református egyház az iskolaalapításban és azok fenntartásában is többletjogokat kapott, a négy bevett vallásnak, de még az ortodoxoknak is volt némi lehetőségük iskolák működtetésére. Bethlen János kancellár udvarhelyszéki főkapitányként jól ismerte a fele-fele arányban katolikusok és reformátusok által lakott Udvarhelyszék székelységének tanulási lehetőségeit. A székben a még ekkor is erős unitárius és katolikus közösségek mellett a reformátusok számára kívánt lehetőséget adni arra, hogy ne kelljen Marosvásárhelyre küldeni a gyermekeiket tanulni. Már fia, Bethlen Miklós volt a széki főkapitány, amikor megvalósult a terve, és megalapította a székelyudvarhelyi református kollégiumot, amely az addig a városban működő alsófokú iskolából épült ki.

Az Apafi-kori erdélyi oktatási rendszer az alsófokú falusi iskolákon alapult, amelyek száma nőtt, és épületeinek minősége is javult. Ezekre épültek a középfokú oktatási intézmények, a kollégium vagy líceum típusú iskolák, amikből három egyértelműen kiemelkedett, a korábbi fejedelmi akadémia utódjának számító nagyenyedi, a kolozsvári és az 1672-től Gyulafehérváron működő egykori sárospataki kollégium. A főiskolai vagy akadémiai szintű tanintézetekhez kisebb kollégiumok, latin iskolák, az úgynevezett partikulák tartoztak. Például a nagyenyedi kollégium partikulái voltak Torda, Küküllővár, Vizakna, Szászváros, Borosbenedek, Nagybánya, Fogaras, Déva, Marosvásárhely, Kézdivásárhely, Székelyudvarhely, Gyulafehérvár, Radnót, Balázsfalva, Alvinc, Felvinc, Hátszeg különböző színvonalú és szintű latin iskolái.¹⁵³ Ezek a kisebb latin iskolák között akadtak olyanok, amelyek éppen ezekben az évtizedekben maguk is anyaiskoláivá váltak a közelükben lévő kisebb tanintézeteknek. Ilyen lett a marosvásárhelyi,¹⁵⁴ a nagybányai¹⁵⁵ vagy a szatmárnémeti kollégium.¹⁵⁶ A falusi iskolákban az erdélyi kollégiumokban tanult korábbi diákok tanítottak. Ezek az iskolamesterek néhány évi tanítás után folytatták tanulmányaikat, majd pedig papi vagy világi foglalkozást választottak.¹⁵⁷ Ugyanakkor még ebben a korban sem volt iskola minden településen.

152 Dienes: *A Sárospataki Református Kollégium*. 45.

153 Jakó Zs. – Juhász: *Nagyenyedi diákok*. 21.

154 Koncz: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium*. 27–50.

155 Thurzó: *A nagybányai ev. ref. főiskola*. passim.

156 Bura: *A Szatmári Református Kollégium*. 5–8.

157 Sebestyén: *A Küküllő vidék református népoktatása*. (http://www.kjf.hu/nevelestortenet/index.php?act=menu_tart&rovat_mod=archiv&eid=30&rid=1&id=127, letöltés: 2021.11.30.)

Az ekkorra túlnyomórészt református Marosszéken is jobbára három-három településnek jutott egy tanítómester.¹⁵⁸

A kisebb iskolákban is megnőtt a puritán szellemiségű tanárok aránya, akik nemcsak a puritán kegyességet és annak a nyelvezetét sajátították el, de a kritikus gondolkodást, a karteziánus tanokat és a természettudományokra való nyitottságot is. Ez a folyamat valószínűleg összefügg azzal, hogy Apafi Mihály maga is karteziánus oktatásban részesült, és támogatta egykori tanár- és diáktársait, gyökeresen szembefordulva II. Rákóczi Györgynek az iskolai oktatásban a református ortodoxiát preferáló elképzeléseivel. A fejedelem és felesége ösztöndíjakkal támogatta az erdélyi diákok külföldi peregrinációját, és nemességet adományozott az értelmiségieknek.

Az erdélyi századok alsófokú iskolarendszere az Apafi-korban is Erdély legfejlettebb struktúrája volt, ugyanis már a 17. század közepétől minden gyülekezetüknek volt iskolája.¹⁵⁹

A Bethlen és a Rákócziak idején bekövetkezett konverziók az erdélyi unitáriusok számát jelentősen csökkentették ugyan, de a maradék, felekezetükhöz ragaszkodó unitárius nemesek számára különös fontosságúak voltak az iskoláik. Az erdélyi unitárius oktatás központja Kolozsvár és a kolozsvári unitárius kollégium maradt, amit Apafi koráig kizárólag a kolozsvári városi tanács irányított.¹⁶⁰ Az 1660-as évek végétől azonban, a református egyházi szokásokat követve, a püspök is beleszólást igényelt a kollégium vezetésébe. Ennek oka valószínűleg az unitárius egyház méreteinek a csökkenésében keresendő. Ez a kollégium főiskolaként is működött, a református főiskolákhoz hasonló karteziánus szellemben. A karteziánus fizikát például ebben a korban Régeni Mihály Pál, a kolozsvári unitárius kollégium kiváló tanára tanította. A kolozsvári kollégium tanrendszerét követte az unitáriusok másik jelentős oktatási intézménye, a tordai iskola,¹⁶¹ amit az 1660-as évekig Kolozsvárhoz hasonlóan a város és a városi gyülekezet közössége tartott fenn. A tordai unitáriusok számának csökkenésével azonban 1681-től az iskola irányítása az egyetemes egyház kezébe került, és adományokból, valamint hagyatékokból igyekeztek fenntartani azt. A tordai iskola rektorai a kolozsvári kollégium szeniorjai közül verbuválódtak, csakúgy, mint a református egyház esetében. Pár év rektorkodást követően általában lelkészi szolgálatot vállaltak, vagy külföldi tanulmányokba kezdtek. A tordai diákok Kolozsváron folytathatták a tanulmányaikat. A tordai unitárius iskola elsősorban a székelyföldi unitáriusok képzőhelye volt.

Apafi Mihály uralma alatt tehát sikerült helyreállítani, sőt tovább is fejleszteni az elsősorban Bethlen és a Rákócziak uralma alatt kiépült protestáns oktatási rendszert, aminek a csúcán a főiskolák álltak, ahol a professzorok

158 Sipos: Marosszéki népoktatás. 108.

159 *Erdély története*. II. 764–766.

160 Varga: Katolikus közép- és felsőoktatás. 34.

161 Gaal: A tordai unitárius iskola. 64–93.

külföldön egyetemet járt tanárok voltak, de már nem külföldiek. A kollégiumok alsóbb osztályaiban főképpen az idősebb diákok, a jól tanuló szeniorok tanítottak, akik az akadémiai osztályokat végezték. A jelentősebb kollégiumok alá további, kisebb latin iskolák, úgynevezett partikulák tartoztak. A kollégiumok elvégzése után a diákok egy része a falusi iskolákban vállalt iskolamesteri, rektori feladatokat, majd pár év múlva pap lett, vagy külföldi egyetemre ment. A protestáns kollégiumok szoros kapcsolatot tartottak fenn az alsófokú oktatási intézményekkel, és elősegítették a tehetséges és szorgalmas jobbágygyermek kollégiumi tanulmányait. Az erdélyi protestáns elit által e célra tett adományok az ösztöndíjas diákok taníttatását tették lehetővé.¹⁶² A protestáns nemesek nemcsak a szegény diákok nevelését támogatták, és ezáltal a papképzés utánpótlásáról gondoskodtak, de a saját gyermekeiket és rokonaikat is valamelyik jó nevű kollégiumban taníttatták. Jó példa erre Béli Pál háromszéki főkirálybíró, országos generális, aki a saját fiait, vagy Teleki Mihály, aki a tágabb rokonságát vitte az enyedi kollégiumba.¹⁶³

A katolikus felekezet az Apafi-korban is a négy bevett vallás egyikének számított, de természetesen intézményi háttér híján az iskolarendszer megszervezése és fenntartása nehézségekbe ütközött. Az 1658-ban megkezdődött háborús időszak miatt a kolozsmonostori jezsuita iskola is veszélybe került. A diákok elmenekültek, és beszüntették az oktatást. 1659-ben az állandó török és tatár fenyegetés miatt a jezsuiták beköltöztek a várfallal körülvett és ezért védettebb Kolozsvárra egy magánházba, ahol lassan újraindult az oktatás. Mivel Kolozsvár egy végvár szerepét töltötte be Várad török kézre kerülése után, a város környékén továbbra is számítani lehetett török portyákra. Ezért a városba betelepült szerzetesek és diákok továbbra sem érezték biztonságban magukat Kolozsmonostoron, és Kolozsváron kívántak berendezkedni. Emiatt azonban a következő években folyamatos küzdelmet vívtak részben a kolozsvári magisztrátussal, részben az erdélyi országgyűlés református többségű tagjaival.¹⁶⁴ Az 1660-as években és az 1670-es évek első felében a bécsi kormányzat is igyekezett hatást gyakorolni az erdélyiekre. A kolozsmonostori iskola végleges Kolozsvárra költöztetése ügyében hosszú kérvények születtek, amiknek a katolikus státus próbált támogatást szerezni. Végül először a gimnázium kolozsvári tartózkodását engedélyezték hivatalosan, később azonban templom és plébánia fenntartására is lehetőséget kaptak. A katolikusággal szembeni türelem az 1680-as években tovább nőtt, de 1690-ig meg kellett elégedniük a középfokú oktatással.

Mivel Erdélyben nem tartózkodhatott püspök, a katolikus oktatást a katolikus főurak felügyelték és támogatták. Ők voltak a rektorai a katolikus diákság önkormányzatának, a Mária Kongregációnak is, Apafi Mihály korában

162 Varga: Katolikus közép- és felsőoktatás. 31.

163 Czegei Vass György *napló*i. 4.

164 EOE. XIV. 23–24.

Gyulafi László és Mikola László.¹⁶⁵ A kolozsvári gimnázium diákjainak döntő többsége a székelyföldi katolikus családok gyermeke volt, a legtöbben Háromszékből érkeztek, ahol az Apafi-kor második felére egyértelművé vált a katolikus elit fölénye a Mikes, a Kálnoki és az Apor családok révén. Mivel viszont csak 1680-ban hozták létre a székben, Esztelneken minorita kisgimnáziumot, ezért a háromszéki katolikusok mind Kolozsvárra kényszerültek küldeni a fiaikat. A csíkiak egy része Csíksomlyón, míg az udvarhelyszékiek Székelyudvarhelyen tanultak, és többen nem is folytatták a tanulmányaikat.

A fejedelem a románság oktatásügye tekintetében egyrészt folytatta a Bethlen Gábor és Lorántffy Zsuzsanna által megkezdetteket, azaz támogatta a románok számára református iskola működtetését. Az 1580-as évek folyamán alapított lugosi, karánsebesi és hátszegi román iskolák tovább működtek kisgimnáziumokként, elsősorban a román nemesség gyermekei számára.¹⁶⁶ A Lorántffy Zsuzsanna által 1657-ben alapított fogarasi román iskola¹⁶⁷ algimnáziumként az ortodox pap- és tanítóképzés helyszíne volt Apafi uralma alatt is, aki maga is támogatta az iskolát.

Apafi Mihály művelt fejedelemként maga is a korábbi fejedelmek, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György által kiépített oktatási rendszer gyermeke volt, az általuk kiépített református nemesi elit egyik tagja. Ilyenként hűségesen őrizte és anyagilag is támogatta, sőt újjáépítette és gyarapította az elődei által létrehozott struktúrát, de annak működtetését megosztotta a civilekből is álló kuratórium tagjaival. Uralma alatt megerősödött a meglévő iskolahálózat, de nem kívánt újítani, és a nemzetköziesítés irányában sem tett lépéseket. Uralma a békés működés lehetőségét teremtette meg az erdélyi oktatás számára.

A mérleg

A Magyar Királyság szétesését követően Erdélyben és a Partiumban egy új államot kellett kiépíteniük a fejedelmeknek és a körük szerveződő elitnek. Az uralkodók többsége művelt, nyitott szellemű gondolkodó és a humanista értékek nagy tisztelője volt. A források alapján nem minden esetben bizonyítható, hogy olyan átfogó koncepció állt az oktatáspolitikájuk mögött, mint például Bethlen Gábor esetében, de azt mind tudták, hogy egy kis állam sorsa nagyban függ vezetése, illetve társadalma iskolázottságától és műveltségétől. Ezért még a háborús, belső és külső válságokkal terhelt időszakokban is szinte erőn felül áldoztak az iskolák fejlesztésére, támogatták a külföldi peregrinációt, egy új értelmiség kiépülését.

Az uralkodók törekvései ugyanakkor hatalmas, a lehetőségeket messze felülmúló társadalmi igényekre épültek. Ezeket kezdetben a reformáció táplálta, később pedig öngerjesztő hatásúak lettek, a kiforruló világi értelmiség akar-

165 Varga: Katolikus közép- és felsőoktatás. 67–68.

166 Bitay: Az erdélyi románok. 83–103.

167 Náhlik: Lorántffy Zsuzsanna fogarasi román iskolája. 17–29.

ta reprodukálni önmagát és egyben kiterjeszteni a lehetőségeit és befolyását. Szintén ösztönzően hatott, hogy a mindenkori oktatáspolitikai több társadalmi réteget is megmozgatott. Az egyházi és hivatali pályákon megnőtt az alacsony származásúak aránya, a székelység számára a katonáskodás mellett a tanulás jelentett újabb kitörési lehetőséget. De a polgárság számára is újabb karrierlehetőségek nyíltak meg a magasabb szintű iskolázatásnak köszönhetően.

A korabeli viszonyoknak megfelelően az oktatáspolitikai a fejedelmek valláspolitikájának szerves és fontos részét képezte. Ha az oktatáspolitikai változásokat a fejedelemség korának egészére, folyamatában nézzük, azt tapasztaljuk, hogy sok az újrakezdés, az irányváltás. Számos esetben az Erdélyt sújtó háborúk, pestises időszakok és éhínségek húztak véres cezúrát, küldtek vissza egyes intézményeket a startvonalra. Az éles irányváltások megjelenése fokozottan igaz a 16. század második felére, amikor még maga az ország, azon belül az uralkodói adminisztráció, a felekezeti viszonyok és az iskolarendszer is a szerveződés és kiépülés fázisában voltak. Ebben az időszakban az egymást követő uralkodók, illetve a rendek közötti vallási ellentétek miatt az elért eredmények nem épülhettek egymásra, sok idő és energia ment el az elődtől megörökölt vallási és oktatási környezet lebontására és átalakítására.

A 17. századra megszilárdult vallási keretek pozitív változást hoztak az iskolarendszer fejlődésében is. A protestáns fejedelmek már építhettek egymás munkájára, és a nyugodtabb körülmények között kifejezetten a protestáns többség számára egy jól szervezett, gazdagon dotált, széles körű iskolarendszert tudtak kiépíteni, amely nyitott volt akár a kor legmodernebb szellemi irányzataira is. Mindez a 17. század második felére igazi pezsgő tudományos légkört teremtett Erdély-szerte. A Bethlen által megálmodott gyulafehérvári akadémia egyetemmi alakítása ugyan nem valósult meg, de egészen kivételes tanáregyeniségek sora tanított a leghíresebb kollégiumokban, amelyek az 1650-es évekre igazi központjaivá váltak a könyvnyomtatásnak, az új eszméknek. A puritán hatást befogadó peregrinusok itt tudták a legjobban meggyökereztetni a természettudományok tanítása iránti igényt az iskolákban, és a karteziánus, tehát a korszak legmodernebb elveit valló diákok szép számmal oktatták ezt a kollégiumokban, a kisgimnáziumokban is. A 17. század nemesi levelezései, naplói bőségesen igazolják, hogy még az ekkor partikulának számító marosvásárhelyi kollégium is milyen jó képzést adott a korszak nemesei számára.

Sajátosan és egymástól merőben eltérően alakult viszont a fejedelmi oktatáspolitikán kívül rekedt felekezetek iskoláügye. A katolikusoknak nem sikerült visszaállítani az egyházszerkezetüket, de a Báthory-korszak oktatási törekvéseinek köszönhetően kinevelődött egy összetartó, jelentős külkapcsolatokkal bíró, politikai és gazdasági téren egyaránt erős katolikus elit, amelyet a református fejedelmek sem félreállítani, sem negligálni nem tudtak. Így az ország vezetésében a katolikusok számarányához képest jóval nagyobb teret kaptak a katolikus politikusok. Az ő szívós patrónusi munkájuknak köszönhetően maradtak fenn a középfokú iskoláik is, amelyeket két szerzetesrend,

a jezsuiták és az oktatással eredetileg nem foglalkozó ferencesek működtettek. Miután Bethlen Gábor, immár jóval szűkebb keretek között, de engedélyezte a jezsuiták visszatérését, a katolikus főúri lobbinak kisebb megszakításokkal sikerült biztosítani a folyamatos jelenlétüket Gyulafehérváron, Kolozsmonostoron és Karánsebesen. A jezsuiták korlátozása és fenyegetett helyzete miatt a katolikus főurak kiemelten támogatták a középfokú ferences iskolák létrehozását és munkáját, amellyel elsősorban a székelyföldi oktatási igényeket elégítették ki. Ösztönzően hatott, hogy a peregrináció és papnevelés szintén biztosítva volt az erdélyieknek fenntartott külföldi egyetemi ösztöndíjaknak, majd a nagyszombati egyetemnek köszönhetően, ahol 12 alapítványi helyet létesítettek az erdélyi diákok számára.

Ellentétes folyamat játszódott le az unitáriusoknál, akik sem politikai, sem szellemi téren nem rendelkeztek erős külső támasszal. A századforduló után a belső támaszuk is megroppant: az egyház legnagyobb politikai és anyagi támaszát jelentő főúri családok aránytalanul nagy vérvesztéséget szenvedtek a tizenöt éves háború idején. Emellett a politikai megfontolások és a vegyes házasságok miatti áttérések következtében is folyamatosan fogyatkozott az unitárius nemesség száma. A megmaradtak ráadásul fokozatosan kiszorultak a politikai hatalomból. Az iskolák fenntartását, a lelkészi, tanári utánpótlás biztosítását tehát az unitárius egyháznak és híveinek kellett önerőből megoldaniuk. A kolozsvári kollégiumnak erős konkurenciát jelentett a jezsuiták gimnáziuma, majd a Báthory Gábor által a városba beerőltetett református középiskola. A 17. század első felében és különösen I. Rákóczi György uralma alatt a kolozsvári iskola nem is működött mindig nagy kollégiumként, a filozófia és a teológia oktatása a megfelelő tanárok hiánya miatt sokszor akadozott. Ennek ellenére a külföldi egyetemjárás még a válságos években sem maradt abba, amelyet az unitárius nemesek, a kolozsvári polgárok és a vidéki egyház tagjainak bőkezű adományai tettek lehetővé. A végzett diákok közül feltűnően sokan léptek orvosi és ügyvédi pályára. Ennek részben az volt az oka, hogy egyedi vallásuk eleve beszűkítette a választható egyetemek és stúdiumok körét. Ezenkívül nagy szerepet játszott az is, hogy a jobban fizető hivatali állások a reformátusoknak jutottak, tehát az unitáriusoknak az államtól független, biztos egzisztenciát nyújtó hiányszakmákban volt érdemes elhelyezkedniük.

Az erdélyi iskolarendszer szempontjából korábban úttörőnek számító szász közösség megőrizte imponáló iskolahálózatát a fejedelemség egész ideje alatt. Azonban ők is csak a saját erőforrásaikra támaszkodhattak, jelentős fejedelmi támogatásban ők sem részesültek. A kora újkor folyamán gazdasági értelemben visszaesést megélt Szász Egyetem ezért, noha folyamatosan kapcsolatot tartott a német egyetemekkel és evangélikus iskolahálózattal, a fejedelmi kor végére mégsem tudta megtartani azt a korábbi lendületét, amit az oktatás terén a 16. század első felében mutatott. Diákjai ugyan megjelentek a leghíresebb evangélikus egyetemeken, így Halléban is, az ott látottak mégsem épül-

tek be reformokként a szász tanügyi rendszerbe, ezért iskoláik provinciálissá váltak, és szellemi hátrányba kerültek a református kollégiumokkal szemben.

Az erdélyi oktatáspolitikai irányítói mindig rendkívül hátrányos és nehéz helyzetben dolgoztak. Mozgásterüket sokszor korlátozta a politikai helyzet, a török vazallusság bélyege, a Habsburg ellenpropaganda. Vigyázni kellett a belső egyensúlyra, figyelemmel kellett kísérni a különböző érdekcsoportok törekvéseit is. A legnagyobb akadályt az anyagi lehetőségek szűkössége jelentette, az ország alacsony presztízse mellett leginkább ez akadályozta a folyamatosan felbukkanó egyetemalapítási terveket. A középfokú oktatás terén viszont elvitathatatlanok az uralkodók érdemei. A fejedelemségben az ő uralmuk alatt megjelent gimnáziumok, kollégiumok magas színvonalú képzést nyújtottak, a felekezetek pedig a versenyhelyzetben pozitívan hatottak egymásra. A középkortól a Magyar Királyság egészéhez képest némi lemaradást mutató erdélyi társadalom ugyan egy nehezen változó feudális szemlélettel tekintett az újításokra, de a multietnikus és multikonfeszionális helyzet, valamint az állam fiatal volta nagy nyitottságot eredményezett a beérkező tudósok és eszmék irányába. Ez a kettősség érződik az oktatáspolitikán is, ahol egyszerre lehetett jelen a karteziánus gondolat és a külföldi újdonsággal szemben gyanakvók köre is. Az Apafi-korban egymás mellett működő modern szellemű enyedi és konzervatív pataki kollégiumok jól példázzak mindezt. Ennek ellenére vagy talán ezzel együtt, minden hibájával és az európai élményektől való lemaradásával együtt sikerült egy működő és az erdélyi társadalom általános műveltségét emelő oktatási rendszert kiépíteni.

Emellett fontos megjegyeznünk azt is, hogy ennek a kis államnak az oktatáspolitikája egészen biztosan úttörőnek számít abban, amilyen módon az uralkodók alakították azt. Európában ugyanis az oktatás modernizációja kifejezetten az egyház és társadalom viszonyában bontakozott ki egészen a 18. századig, és csak ekkor vette át a modernizáló szerepet az állam az egyháztól. Erdély fejedelmei közül sokan meghatározó módon vettek részt az oktatásügy modernizációjában, és ezzel megelőzték Európa legtöbb államát. Még ha ezt a szerepet a sokfelekezetűségből fakadó szükség diktálta is, vízióik egy egyedülálló kulturális és tudományos közeg megteremtéséhez járultak hozzá.

Források

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Hivatkozott szakirodalom

Approbatae Constitutiones Regni Transilvaniae.

Approbatae Constitutiones Regni Transilvaniae. Erdély országának három könyvre osztott törvényes könyve. K. n., Kolosváratt, 1779.

Balázs: Vissza a forrásokig.

Balázs Mihály: Vissza a forrásokig. A szegedi egyetem első elődjéről. *Szeged*, 18 (2006) 9. sz. 30–37.

Balázs: Dávid Ferenc.

Balázs Mihály: Dávid Ferenc életútja. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *A reneszánsz Kolozsvár*. Kolozsvár Társaság, Kolozsvár, 2008. 176–212.

Balázs: Megjegyzések.

Balázs Mihály: Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról. *Credo. Evangélikus műhely*, 14 (2008) 1–2. sz. 67–94.

Balázs – Káldos: Karádi Pál nyomdája.

Balázs Mihály – Káldos János: Karádi Pál nyomdája. In: P. Vásárhelyi Judit (szerk.): *Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2003. 215–228.

Barts: *Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás*.

Barts Gyula: *Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései (1576–1601)*. Vitéz Tóth Alajos könyvnyomdai műintézete, Sopron, 1929.

Bán: *Apáczai Csere János*.

Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézet, Budapest, 1958.

Báthory István emlékezete.

Báthory István emlékezete. Szerk. Nagy László. Zrínyi Kiadó, Budapest, é. n.

Benda: Bethlen Gábor.

Benda Kálmán: Bethlen Gábor és a magyar művelődés. *Tiszatáj*, 34 (1980) 10. sz. 65–75.

Bethlen Miklós élete.

Bethlen Miklós élete leírása magáról. In: Illés Endre – Illyés Gyula – Juhász Ferenc (szerk.): *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. (Magyar remekírók) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 399–1243.

Bikfalvi: A magyar jezsuiták.

Bikfalvi Géza: A magyar jezsuiták tanintézeteinek alapítólevelei (16–18. sz.). Budapest, 2016. <https://jeszuita.hu/a-magyar-jezsuitak-tanintezeteinek-alapitolevelei-16-18-sz/> (letöltés: 2021.12.11.)

Bitay: Az erdélyi románok.

Bitay Árpád: Az erdélyi románok a protestáns fejedelmek alatt. In: Bagossy Bertalan et al.: *Az erdélyi katholicizmus múltja és jelene*. Erzsébet Nyomda, Dicsőszentmárton, 1925. 83–103.

Bura: *A Szatmári Református Kollégium*.

Bura László: *A Szatmári Református Kollégium és diákjai (1610–1852)*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 217.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1994.

Czegei Vass György naplói.

Czegei Vass György és Vass László naplói 1659–1739. Közli Nagy Gyula. (Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptorum 35. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból 3.) Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-hivatala, Budapest, 1896.

Dienes: *Keresztúri Bíró Pál*.

Dienes Dénes: *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*. Szerző kiadása, Sárospatak, 2001.

Dienes: *A Sárospataki Református Kollégium*.

Dienes Dénes: *A Sárospataki Református Kollégium története*. Tiszáninneri Református Egyházkerület Hernád Kiadó, Sárospatak, 2013.

V. Ecsedy: „A híres Szentzi Ábrahám.”

V. Ecsedy Judit: „A híres Szentzi Ábrahám nevezetes váradi typográfiája.” In: Kovács Ilona (szerk.): *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1991–1993*. K. n., Budapest, 1997. 289–292.

Erdély története.

Erdély története. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Makkai László – Mócsy András – Szász Zoltán. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.

EOE.

Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta comitialia regni Transsylvaniae. Szerk. Szilágyi Sándor. I–XXI. MTA, Budapest, 1876–1898.

ETA.

Erdélyi történelmi adatok. Szerk. és kiad. Mikó Imre. I–IV. Ref. Főtanoda Nyomda, Kolozsvár, 1855–1862.

Fazakas: *Tanügyi rendszerek*.

Fazakas István: *Tanügyi rendszerek Erdélyben a XVIII. század végéig*. Pallas Akadémia, Csíkszereda, 2006.

Fekete: A reformáció.

Fekete Károly: A reformáció korának oktatástörténeti hatása Debrecenben. *Gerundium*, 9 (2018) 1. sz. 161–166.

Gaal: A tordai unitárius iskola.

Gaal György: A tordai unitárius iskola az erdélyi művelődés szolgálatában. In: Uő: *Műzsák és erények jegyében. Dolgozatok Erdély unitárius múltjáról*. Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2001. 64–93.

Fejedelmi oktatáspolitikai és az erdélyi középfokú oktatás

Gaál: A protestáns iskolarendszer.

Gaál Botond: A protestáns iskolarendszer hatása Szatmár szellemi arculatának kialakulására. Kézirat. Csenger, 1996.

Gál: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium.*

Gál Kelemen: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900).* I–II. Minerva, Kolozsvár, 1935.

Gálfi: Az egyházi javak szekularizációja.

Gálfi Emőke: Az egyházi javak szekularizációja és az erdélyi fejedelmek székvárosának születése. *Erdélyi Múzeum*, 77 (2016) 1. sz. 26–35.

Gyalui: *Apáczai Cseri János.*

Gyalui Farkas: *Apáczai Cseri János életrajzához és műveinek bibliográfiájához. Tanulmány.* Ajtai K. Albert Könyvnyomdája, Kolozsvár, 1892.

Heckenast: János Zsigmond végrendelete.

Heckenast Gusztáv: János Zsigmond végrendelete (1567). In: Galavics Géza – Herner János – Keserű Bálint (szerk.): *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére.* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10.) JATE, Szeged, 1990. 155–171.

Herepei: Jász-berényi Mátyás.

Herepei János: Jász-berényi Mátyás. In: *Uő: Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében.* (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 1.) József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest–Szeged, 1965. 117–119.

Herepei: Adatok Bethlen Gábor gyulafehérvári.

Herepei János: Adatok Bethlen Gábor gyulafehérvári academicum collegiumának előtörténetéhez. In: *Uő: Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében.* (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 1.) József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest–Szeged, 1965. 239–272.

Herepei: A munkácsi iskola.

Herepei János: A munkácsi iskola akadémikus mestere. In: *Uő: Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében.* (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 1.) József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest–Szeged, 1965. 560–562.

Herepei: Professzor.

Herepei János: Adatok a Rákócziak váradi kollégiumának történetéhez. Professzor. In: *Uő: Apáczai és kortársai.* (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 2.) József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest–Szeged, 1966. 118–128.

Herepei: Kovásznai Cs. Péter.

Herepei János: Kovásznai Cs. Péter. In: *Uő: Apáczai és kortársai.* (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 2.) József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest–Szeged, 1966. 149–158.

Herepei: Az akadémia szükségességének gondolata.

Herepei János: Az akadémia szükségességének gondolata Erdélyben 1672-ben. In: Uő: *Apáczai és kortársai*. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 2.) József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest–Szeged, 1966. 633–639.

Herepei: A gyulafehérvári iskola.

Herepei János: A gyulafehérvári iskola újraélése. In: Uő: *Művelődési törekvések a század második felében*. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 3.) József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest–Szeged, 1971. 558–559.

Hóman – Szekfű: *Magyar történet*.

Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–V. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935–1936².

Horn: *Könnyező krokodil*.

Horn Ildikó: *A könnyező krokodil. Jagelló Anna és Báthory István házassága*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007.

Horn: *Hit és hatalom*.

Horn Ildikó: *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*. Balassi Kiadó, Budapest, 2009.

Horn: Minerva és szablya.

Horn Ildikó: Minerva és szablya. János Zsigmond portréja. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Fortuna vagy Fatum árnyékában? Fejezetek az Erdélyi Fejedelemség történetéből*. Komp-Press Kiadó–Korunk, Kolozsvár, 2014. 31–47.

Jakab: *Oklevéltár*.

Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. I., II–III. Összegyűjt., szerk. Jakab Elek. Magy. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, Buda–Budapest, 1870–1888.

Jakab: *Dávid Ferencz*.

Jakab Elek: *Dávid Ferencz emléke. Elítéltetése és halála háromszázados évfordulójára*. Magy. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, Budapest, 1879.

Jakab: Egyháztörténelmi adatok.

Jakab Elek: Egyháztörténelmi adatok. *Keresztény Magvető*, 18 (1883) 6. sz. 388–399.

Jakab: Magyar-lengyel.

Jakab Elek: Magyar-lengyel unitárius érintkezések a XVI–XVII-ik században. *Századok*, 26 (1892) 296–316.

Jakó K.: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár*.

Jakó Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604*. (Erdélyi Könyvesházak 1.) Scriptum KFT, Szeged, 1991.

Jakó K.: Petrus Ramus.

Jakó Klára: Petrus Ramus és az első kísérlet egyetem alapítására Erdélyben. *Korunk*, III. folyam 1 (1990) 2. sz. 246–250.

Fejedelmi oktatáspolitikai és az erdélyi középfokú oktatás

Jakó Zs.: A Hoffhalterek.

Jakó Zsigmond: A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdája. In: Uő: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez.* (METEM Könyvek 18.) Magyar Egyháztörténelmi Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 1997. 241–260.

Jakó Zs. – Juhász: *Nagyenyedi diákok.*

Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848.* Kriterion, Bukarest, 1979.

Kármán: *Egy közép-európai odüsszeia.*

Kármán Gábor: *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században – Harsányi Nagy Jakab élete.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013.

Kármán: Isaac Basire Erdélyben.

Kármán Gábor: Isaac Basire Erdélyben. In: Nagy Gábor – Viskolcz Noémi (szerk.): *Háborúk, alkotások, életutak. Tanulmányok a 17. század közepének európai történelméről.* Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2019. 20–42.

Kemény János önéletírása.

Kemény János önéletírása. In: Illés Endre – Illyés Gyula – Juhász Ferenc (szerk.): *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* (Magyar remekírók) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 5–398.

Koch: *Az erdélyi szász iskolák.*

Koch István: *Az erdélyi szász iskolák a nemzeti fejedelmek korában.* (Művelődéstörténeti Értekezések 23.) Barcza József Könyvnyomdája, Budapest, 1906.

Komáromy: Báthory István országbíró.

Komáromy András: Báthory István országbíró végrendelete. *Századok*, 24 (1890) 2. sz. 124–141.

Komor: Martin Opitz.

Komor Ilona: Tanulmányok a XVII. századi magyar–német kulturális érintkezések köréből. Martin Opitz gyulafehérvári tanársága. *Filológiai Közöny*, 1 (1955) 4. sz. 543–544.

Koncz: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium.*

Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története.* Ev. Ref. Kollégium, Marosvásárhely, 1896.

Kovács A.: *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei.*

Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei. (Erdélyi Történelmi Adatok VI. 2.) Bev. tanulmány-nyal, jegyzetekkel közzéteszi Kovács András. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1998.

Kovács A.: Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar.

Kovács András: Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Balassi Kiadó, Budapest, 2005. 235–258.

Kovács A.: Fejedelmi építkezések.

Kovács András: Fejedelmi építkezések Erdélyben. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Fortuna vagy Fatum árnyékában? Fejezetek az Erdélyi Fejedelemség történetéből.* Komp-Press Kiadó–Korunk, Kolozsvár, 2014. 199–219.

P. Kovács K.: *A Szamos menti új vár.*

P. Kovács Klára: *A Szamos menti új vár. Szamosújvár a 16–19. században.* Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2020.

Kövári: Dávid Ferencz elítéltetése.

Kövári László: Dávid Ferencz elítéltetése. *Keresztény Magvető*, 8 (1873) 4. sz. 321–331.

Kropf: Basirius Izsák.

Kropf: Basirius Izsák életrajzához. *Történelmi Tár*, 1. sorozat 12 (1889) 3. sz. 491–501.

Kruppa: Kísérletek Erdély rekatolizációjára.

Kruppa Tamás: Kísérletek Erdély rekatolizációjára. Tervek az erdélyi püspökség visszaállítására Báthory István és Zsigmond idejében. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 14 (2002) 1–4. sz. 39–75.

Kruppa: A katolikus megújulás ügye.

Kruppa Tamás: A katolikus megújulás ügye Erdélyben a Báthory-korszakban (1580–1605). In: Diósi Dávid – Marton József (szerk.): *Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában.* Szent István Társulat–Verbum, Budapest–Kolozsvár, 2018. 175–237.

Kruppa: A püspök, a fejedelem és a vajda.

Kruppa Tamás: A püspök, a fejedelem és a vajda. Naprághy Demeter kancellár erdélyi tevékenysége és ami után következett (1598–1602). *Arrabona. Regionális Tudományos Évkönyv*, 57 (2019) 11–28.

Lukács: David Pareus.

Lukács Olga: David Pareus irénikus hatása a magyar protestáns egyházakra. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Theologia Reformata Transylvanica*, 63 (2018) 105–119.

Lukinich: La jeunesse d’Etienne Báthory.

Lukinich, Emeric: La jeunesse d’Etienne Báthory (Etienne Báthory, prince de Transylvanie). In: N. N. (ed.): *Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie.* Imprimerie de l’Université des Jagellons, Cracovie, 1935. 18–46.

Lupescu: A kolozsvári protestáns iskola.

Lupescu Radu: A kolozsvári protestáns iskola alapításának körülményei a 16. század közepén. In: Bogdándi Zsolt – Lupescu Makó Mária (szerk.): *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2020. 281–306.

MAH.

Monumenta Antiquae Hungariae. Ed. Ladislaus Lukács. I–IV. (Monumenta historica Societatis Iesu 112.) Institutum historicum S. I., Romae, 1969–1987.

Mészáros: *Az iskolaiügy.*

Mészáros István: *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

Mészáros: *A humanizmus és a reformáció-ellenreformáció.*

Mészáros István: *A humanizmus és a reformáció-ellenreformáció korának nevelésügye.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1984.

Fejedelmi oktatáspolitikai és az erdélyi középfokú oktatás

Mészáros: Honterus.

Mészáros István: Honterus és a brassói iskola. In: W. Salgó Ágnes – Stemler Ágnes (szerk.): *Honterus- emlékkönyv. Emlékkülés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban*, 1999. Országos Széchényi Könyvtár–Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 9–18.

Molnár: A jezsuita rend.

Molnár Antal: A jezsuita rend a 16. századi Magyarországon. In: Uő: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola–L'Harmattan, Budapest, 2009. 17–28.

Molnár: Az udvarhelyi „Missio Siculica”.

Molnár Antal: Az udvarhelyi „Missio Siculica” kezdetei az 1650-es években. In: Uő: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola–L'Harmattan, Budapest, 2009. 195–212.

Molnár – Siptár: Egyetem volt-e.

Molnár Antal – Siptár Dániel: Egyetem volt-e a kolozsvári „Báthory-Egyetem”? In: Molnár Antal: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola–L'Harmattan, Budapest, 2009. 29–49.

Nagyajtai Cserei Mihály históriája.

Nagyajtai Cserei Mihály históriája 1661–1711. Kiadja Kazinczy Gábor. Emich Gusztáv Könyvnyomdája, Pest, 1852.

Náhlik: Lorántffy Zsuzsanna.

Náhlik Zoltán: Lorántffy Zsuzsanna fogarasi román iskolája. In: Mészáros István (szerk.): *Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 17–30.

Pajewski: *Węgierska Polityka*.

Pajewski, Janusz: *Węgierska Polityka Polski w połowie XVI wieku (1540–1571)*. Polska Akademia Umiejętności, Kraków, 1932.

Pálfi: *Református felsőoktatás*.

Pálfi József: *Református felsőoktatás Erdélyben. Universitas-sors a reformációtól a Kolozsvári Tudományegyetemig*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2009.

Pápai Páriz: *A gyulafehérvár–nagyenyedi Bethlen-kollégium*.

Pápai Páriz Ferenc: *A gyulafehérvár–nagyenyedi Bethlen-kollégium alapítása és története*. Kísérő tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Rác Emese. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2016.

Péter: Aranykor és romlás.

Péter Katalin: Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotáiban. In: Uő: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Ráday Gyűjtemény, Budapest, 1995. 77–97, 238–243.

Péter: Az erdélyi magyar iskolázás.

Péter Katalin: Az erdélyi magyar iskolázás a 16. és a 17. században. In: Uő: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Ráday Gyűjtemény, Budapest, 1995. 98–114.

Péter: Erdély és a Debreceni Református Kollégium.

Péter Katalin: Erdély és a Debreceni Református Kollégium. In: Uő: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Ráday Gyűjtemény, Budapest, 1995. 109–114.

Péter: *Reformáció*.

Péter Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás?* (Európai Iskola) Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest, 2004.

Pirnát: A kelet-közép-európai antitrinitarizmus.

Pirnát Antal: A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejéig. In: Varjas Béla (szerk.): *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 9–59.

Pirnát: Il martire e l'uomo politico.

Pirnát, Antal: Il martire e l'uomo politico (Ferenc Dávid e Biandrata). In: Róbert Dán – Antal Pirnát (eds.): *Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century*. Akadémiai Kiadó–E. J. Brill, Budapest–Leiden, 1982. 157–190.

Pokoly: *Az erdélyi református egyház*.

Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. I–V. Erdélyi Református Egyházkerület Állandó Igazgatótanácsa, Budapest, 1904–1905.

Radvánszky: *Bethlen Gábor*.

Radvánszky Béla: *Udvartartás és számadáskönyvek – Bethlen Gábor fejedelem udvartartása*. Athenaeum, Budapest, 1888.

RMNy.

Régi magyarországi nyomtatványok. I–IV. Összeáll. Borsá Gedeon et al. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971–2012.

Sebestyén: A Küküllő vidék református népoktatása.

Sebestyén Kálmán: A Küküllő vidék református népoktatása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. *Neveléstörténet*, 1 (2004) 3–4. sz. (http://www.kjf.hu/neveléstörténet/index.php?act=menu_tart&rovat_mod=archiv&eid=30&rid=1&id=127, letöltés: 2021.12.11.)

Sipos: Marosszéki népoktatás.

Sipos Gábor: Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig. In: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Kriterion, Bukarest, 1980. 107–135.

Sipos: Az erdélyi református egyház.

Sipos Gábor: Az erdélyi református egyház a Báthoriak korában. *Művelődés*, 47 (1994) 1. sz. 44–46.

Fejedelmi oktatáspolitikai és az erdélyi középfokú oktatás

Sipos: *Az Erdélyi Református Főkonvizstórium.*

Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonvizstórium kialakulása 1668–1713–(1736).* (Erdélyi Tudományos Füzetek 230.) Erdélyi Múzeum Egyesület–Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2000. (<https://mek.oszk.hu/04000/04061/04061.htm#n14>, letöltés: 2021.11.29.)

Sipos: Kolozsvári iskolák.

Sipos Gábor: Kolozsvári iskolák a 16. században. In: Nagy Róbert – Rüszt-Fogarasi Enikő (szerk.): *Ablakok a múltba.* Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2012. 126–132.

Szabó: Ilosvai Benedek.

Szabó András: Ilosvai Benedek, gyulafehérvári plébános. In: Imre Mihály – Oláh Szabolcs – Fazakas Gergely Tamás – Száraz Orsolya (szerk.): *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére.* I–II. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. II. 627–633.

Szabó: Antitrinitáriusok, reformátusok és jezsuiták.

Szabó András: Antitrinitáriusok, reformátusok és jezsuiták Gyulafehérvárott, 1557–1588. *Erdélyi Múzeum*, 77 (2015) 1. sz. 42–50.

P. Szathmáry: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda.*

P. Szathmáry Károly: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története.* Szerző kiadása, Nagy-Enyed, 1868.

Szenci Molnár: *Discursus de summo bono.*

Szenci Molnár Albert: *Discursus de summo bono (Értekezés a legfőbb jóról).* Ed. Vásárhelyi Judit. (Régi Magyar Prózái Emlékek 4.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.

Szilágyi: Erdély irodalomtörténete.

Szilágyi Sándor: Erdély irodalomtörténete különös tekintettel történeti irodalmára. *Budapesti Szemle*, 4 (1858) 11–14. sz. 190–241.

Szilágyi: Bethlen Gábor és a kassai pap.

Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor és a kassai pap. In: Szilágyi Sándor et al.: *Magyar protestáns egyháztörténelmi monographiák.* Franklin Társulat, Budapest, 1881. 1–24.

Szilágyi: *II. Rákóczi György.*

Szilágyi Sándor: *II. Rákóczi György 1621–1660.* (Magyar Történeti Életrajzok) Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1891.

Szögi et al. (szerk.): *Hat évszázad magyar egyetemei.*

Szögi László et al. (szerk.): *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái.* Művelődési és Oktatási Minisztérium, Budapest, 1994.

Takács: *A sárospataki nyomda.*

Takács Béla: *A sárospataki nyomda története.* Magyar Helikon, Sárospatak, 1958.

Tarnóc: *Erdély művelődése.*

Tarnóc Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában.* Gondolat, Budapest, 1978.

Teutsch: *Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen.*

Teutsch, Friedrich: *Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen.* I–II. W. Krafft, Hermannstadt, 1921.

Balogh Judit – Horn Ildikó

Thurzó: *A nagybányai ev. ref. főiskola.*

Thurzó Ferenc: *A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története, 1547–1755.* (Művelődéstörténeti Értekezések 13.) Kiadja Morvay Gyula, Nagybánya, 1905.

Trócsányi: *Erdély központi kormányzata.*

Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690.* (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 6.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

Varga: *Katolikus közép- és felsőoktatás.*

Varga Júlia: *Katolikus közép- és felsőoktatás Erdélyben a 17. századtól a 19. század közepéig.* Doktori disszertáció. Kézirat. ELTE BTK, Budapest, 2007.

Váró: *Bethlen Gábor kollégiuma.*

Váró Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma.* Nagyenyedi Könyvnyomda és Papíráruhágyár RT, Nagyenyed, 1903.

Viskolcz: *Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári.*

Viskolcz Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században.* *Magyar Könyvszemle*, 118 (2002) 3. sz. 249–271.

Viskolcz: *Bisterfeld bibliográfia.*

Viskolcz Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfia.* (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 6.) Országos Széchényi Könyvtár Scriptum Rt., Budapest–Szeged, 2003.

Zoványi: *A magyarországi protestantizmus.*

Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig.* (Humanizmus és reformáció 6.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.

Kolumbán Vilmos József

Tanítói fizetések a széki egyházmegyében (17–18. század)

Teachers' Salaries in the Diocese of Szék (Sic) (Seventeenth–Eighteenth Centuries)

We have only a few information about the living conditions of former teachers. So far, researchers' interest has mostly been focused on examining the living conditions of pastors, and less of the teachers. Through the present study we would like to fill this gap. The salary census presented in our study provides an insight into the wages of teachers in the seventeenth-eighteenth centuries. In the present study, we also deal in detail with the employments of teachers and their remuneration. The census made in 1788 also presents, in an almost unique way, how many children were required to attend school and how many of them actually attended it. Through data processing, we also gained insight into the effectiveness of school education.

Keywords: school education, teacher salaries, compulsory schooling, living conditions of teachers

A 17–18. századi erdélyi református lelkészek és tanítók életkörülményeiről viszonylag keveset tudunk. Az utóbbi évtizedekben fellendülő forráskutatás és -feltárás ezt a hiányt némileg pótolta, de még mindig sok olyan vetülete van az egyházi értelmiség életfolytatásának, amely további kutatásra és feltárára vár. Az erdélyi egyházi értelmiséggel foglalkozó szakirodalom figyelme elsősorban a lelkészekre összpontosult, a tanítók életpályája és karrierlehetőségei elkerülte a kutatók figyelmét. A lelkészek életkörülményeiről Tóth Levente közölt hiánypótló tanulmányt,¹ a tanítókéről én magam publikáltam több ízben úgy, hogy elsősorban a tanítók javadalmazását és karrierlehetőségeit vizsgáltam a primer források alapján.²

A mesterek fizetéséről

A gyülekezetek a lelkészek és a tanítók fizetését az úgynevezett díjlevélben (*conventióban*) rögzítették, amelyet csak a parciális zsinat beleegyezésével le-

1 Tóth: Lelkészek életkörülményei. 7–21.

2 Kolumbán: A tanítók életkörülményei. 119–138; Uő: Lelkeszi és tanító fizetések. 273–298.

hetett csökkenteni vagy növelni. A díjleveleknek a sajátosságához tartozik az, hogy nem a lelkészi és tanítói fizetés nominális értékét határozták meg, hanem a gyülekezethez tartozó gazdáknak, özvegyeknek a lelkészi és tanító állás fenntartására vonatkozó fizetési kötelezettségét, illetve a stoláris szolgálókért (esketés, keresztelés, temetés) járó díjat. Tekintettel arra, hogy rendkívül kevés adat maradt fenn a települések lélekszámáról, illetve azok változásairól, a díjlevelek alapján lehetetlen meghatározni a lelkészek és tanítók fizetésének nominális, pénzben kifejezett értékét.

A díjlevelek nagy általánosságban a következő fizetési kötelezettséget írták elő: a gazdáknak évente 3-3 kalangya búzát, 3-3 kalangya zabot, 1 szekér fát kellett fizetni, bortermő vidéken mustot, máshol a sör alapanyagául szolgáló szaladot. A díjlevélben meghatározták a temetésért, esketésért és keresztelésért járó lelkésznek fizetett díjat is. Utóbbiak a következőképpen alakultak: a keresztelésért általában 1 tyúkot és 1 kenyeret, a temetésért gyülekezettől függően 25 dénárt-1 forintot, vagy 1 szekér fát, vagy 1 veder mustot, esketésért 25 dénárt-1 forintot.³ A mesternek, amennyiben a temetéskor külön harangozást is kértek, 25 dénárt kellett fizetni. A gazdaktól kapott fizetés kétharmada a lelkészt, egyharmada a mestert illette meg, utóbbiak viszont nem voltak jogosultak a stoláris szolgálókért járó jövedelemre, a kazuáliákért külön juttatásban részesültek.

A tanító fizetéséhez tartozott továbbá a gyermekek tanításáért járó *didactrum*, vagyis tandíj. Ennek mértékét többnyire egységesen határozták meg az egyházmegyék. A sepsi egyházmegyében a régi előírásokra hivatkozva 1728-ban a következőképpen határozták meg a tandíjat: colligens 24 dénárt, legens 30-at, rudimentista 40-et, grammatista 60-at, syntaxista 100-at, poeta 150-et fizetett.⁴

A gyülekezetek évente elkészített számadásaiból, illetve az egyházmegyei vizitációk jegyzőkönyvéből viszont az derül ki, hogy a tandíj korántsem volt egységes. A széki egyházmegyéhez tartozó Bethlenben 1743-ban a következő összegeket határozták meg: colligensek és abecedariusok évente 34 dénárt, a declinisták, rudimentisták évi 68 dénárt, a grammatisták pedig évi 1 forintot fizettek.⁵ Egy évvel később, 1744-ben az ugyancsak széki egyházmegyéhez tartozó Ördögösfüzesen a következő díjszabást alkalmazták: abecedarius 50 dénárt, rudimentista 1 forintot, grammatista 1,50 forintot, syntaxista 2 forintot fizetett.⁶ Arra is van példa, hogy a tandíjat nem az egyházmegyében alkalmazott díjszabás szerint rendezték, hanem utasították a gyülekezet tagjait, hogy az iskoláskorú gyermekek szülei egyezzenek meg a tanítóval a tandíjat illetően. Ez történt Páncélcsehben 1732-ben, ahol korábban nem fizették a *didactrumot*, ezért a szülők búzában vagy pénzben fizettek a tanításért.⁷

3 Tóth: Lelkészek életkörülményei. 16-17.

4 *A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei*. 14.

5 SzékiEhmLt prot. I/1. 535.

6 Ősz: *A vizitáció*. 183.

7 DésiEhmLt prot. II/1. 182.

Az eddig vizsgált egyházmegyék (erdővidéki, sepsi, udvarhelyi, görgényi) adatait összesítve tűnik fel, hogy a tandíj a tanító évi fizetésének mindössze 5-15%-a volt. Ez azért meglepő, mert a tanító munkaterhelésének túlnyomó többségét nem az úgynevezett liturgikus szolgálat (istentiszteleten való éneklés, harangozás) jelentette, hanem a nagy időráfordítással működő tanítás. Így talán könnyebben megérthető, hogy a korabeli tanítók miért nem fordítottak nagyobb gondot a gyermekek tanítására.

A tanítók fizetéséhez tartozott továbbá a tanító használatában lévő föld (szántó, kaszáló) jövedelme, amelynek mértéke településről településre változott. Egészen kivételes esetben a gyülekezet a lelkésznek és még ritkább esetben a tanítónak a saját, úgynevezett ipari jövedelméből vagy főúri adományból juttatott meghatározott összeget, ami az évi fizetésének akár tízedére vagy akár többre is rúghatott. Azokon a településeken, ahol főnemes is élt, a lelkészek és a tanítók évi fizetéséhez jelentős mértékben járult hozzá a nemesi udvar.

Mesteri fizetések a széki egyházmegyében (1622)

Az egyházmegye legelső iratai 1622-ből és 1643-ból maradtak fenn, amelyek az egyházmegye gyülekezeteinek vagyonösszeírását tartalmazzák. Az adatok közt találjuk a lelkészi és mesteri fizetések jegyzékét is, ami lehetőséget nyújt arra, hogy a 17. század eleji állapotokat összehasonlítsuk a 18. század végi állapotokkal.

Az első, 1622-ből való fizetési jegyzék – amelyet a későbbiekben kiegészítettek – azért értékes, mert ebből tudjuk meg, hogy a jegyzék készítésének időpontjában melyik településen volt tanító (hozzá kell tenni viszont azt is, hogy az 1622-ben lejegyzett adatokat később kiegészítették).⁸ A jegyzék alapján 1622-ben a következő településeken volt mesteri hivatal: Ördögösfüzes, Szépkenyerűszentmárton és filiája, Vice,⁹ Magyarborzás és filiája, Ketel, Mezőveresegyháza, Kékes és filiája, Dellőapáti, Búza, Földvár és filiája, Feketelak, Pusztakamarás, Mezőkeszű, Szentmargita, Árpástó, Magyardecse, Almásmálom, Bethlen és filiája, Szészárma, Sajóudvarhely, Sajószentandrás, Sajókeresztúr, Mócs, Kozárvár, Csicsómihályfalva, Baca, Retteg és Felőr. A jegyzék összesen 49 (38 anya- és 11 leányegyházközség) adatait tartalmazza, ebből – a felsorolás szerint – 28 gyülekezet tartott fenn mesteri hivatalt úgy, hogy a Szépkenyerűszentmárton és Vice, Magyarborzás és Ketel, Kékes és Dellőapáti, Földvár és Feketelak, Bethlen és Szészárma anyaegyházközségként a mellé beosztott filiával közösen fizették a mestert. Így tehát 1622-ben a 49 településen 23 mester tanított. Ha viszont csak az anyaegyházközségeket számoljuk, hiszen gaz-

8 SzékiEhmLt prot. I/1. 1–14.

9 1622-ben Szépkenyerűszentmártonban még nem volt állandó mesteri hivatal. A jegyzékben a lelkész fizetésének meghatározásakor a következőt írták: „...mikor schola mester vagion, egi-eგი kalandgia búzát adnak...”. Uo.

dasági lehetőségeik és népességük révén csak a tehetős gyülekezetek tudták fenntartani a lelkész mellett a mestert is, az arány még jobb: 60,52%. Az adatokat egybevetve megállapítható, hogy 1622-ben a települések (anya- és leányegyházközségek együtt) 57,14%-ában volt tanító. A számítást némiképpen árnyalja az, hogy az 1622-ben készült összeírás nem teljes, ugyanis olyan gyülekezetek hiányoznak a felsorolásból, mint például Bálványosvárálja, Magyarszovát, Noszoly, Szamosújvárnémeti, Szék, Tacs, Várkudu, Visa stb.

Az 1643. évi gyülekezeti összeírás

Az 1643-ban készített latin nyelvű gyülekezeti *conscriptio* Szikszai István rettegi széki esperessége alatt készült. Az összeírást a széki egyházmegye parciális zsinati jegyzőkönyve protokollumának (1622–1726) végére jegyezték be.¹⁰ Az összeírás tulajdonképpen a szokványos gyülekezeti vagyonszeírásnak felel meg, amelyben részletesen lejegyezték a gyülekezet tulajdonában álló klenódiumokat, textíliákat, szántókat, kaszálókat, a parókiát, illetve a lelkész és mester fizetését is. A kéziratot megviselte az idő, szélei szakadozottak, így sok esetben a lapok szélein, alján lévő adatok elvesztek. Az 1643-ban egy kézírással leírt vagyonszeírást utólag több alkalommal is kiegészítették, anélkül, hogy jelezték volna az utólagos bejegyzés dátumát. A *conscriptio* szövegében való eligazodást nehezíti továbbá az is, hogy az eredetileg szellősen és olvashatóan írt sorok közé utólag más kézírással (az utólagos bejegyzések egy része ma már olvashatatlanra fakult) bejegyzett adatoknak már nem volt elég hely, ezért néhány oldallal odébb folytatta a bejegyzést, de nem jegyezték fel a gyülekezet nevét.¹¹

A kaotikus *conscriptio* értelmezése gondot okozhatott, ezért valamikor a 18–19. század fordulóján másolatot készítettek róla. Az ismeretlen másoló igyekezett tisztázni az utólagos bejegyzések helyét. Érdekességként jegyezzük meg, hogy az 1643-ban lejegyzett *conscriptio* lapjainak széle már a másolat készítésének idején szakadozott volt, ugyanis a másoló az átíráskor az eredeti szövegből hiányzó szavak vagy akár mondatok helyét üresen hagyta. Az 1643-as vagyonszeírást a másolat készítése után sem zárták le, annak ellenére sem, hogy 1754-ben az erdélyi egyházmegyékhez hasonlóan a széki egyházmegyében is teljes vagyonszeírást tartottak. Az eredeti, 1643-as *conscriptió*-ban az utolsó pontosan datált feljegyzés 1807-ből való.

A rendkívül részletes vagyonszeírást (például a rettegi *conscriptio* szűk négyoldalnyi) végén olvasható minden esetben a lelkész és – amennyiben volt az adott településen – a mester fizetési jegyzéke. Az összeírást az egyházmegye minden településén elvégezték. A 78 gyülekezetből 45 anyaegyházköz-

¹⁰ Uo. 519–668.

¹¹ Példaként említjük a csicsókeresztúri *conscriptiót*, amely az 525. oldalon kezdődik az eklézsiái klenódiumok felsorolásával, de a felőri anyaegyházközséghez tartozó alsóilosvai filia vagyonszeírásának végén, az 524. oldalon egy Csicsókeresztúrra vonatkozó 1715-ből határozatot másoltak be. Uo.

ség, 33 pedig leányegyházközség (*filia*) volt. Utóbbiak közül 1643 után több gyülekezetet átminősítettek anyaegyházközséggé. Ezek a következők: Somkerék, Mezőkeszű (1694), Visa, Vice (1722), Baca, Sárvár, illetve Vajdakamarás (1723). Az 1643-as adatok szerint az egyházmegye 78 gyülekezetéből 29-ben fizettek a mesteri munkakörért, amelyet 22 mester látott el (a különbség onnan adódik, hogy a filiák egy részében az anyaegyházközség mestere a leányegyházközségben is ellátta a mesteri vagy akár a szószéki szolgálatot).

A mesteri *conventiók* a búzafizetés tekintetében követik az országos szokást, vagyis a mesternek gazdánként egy-egy kalangya búzát fizettek (Rettegen 2 kalangyát). Zabfizetésre vonatkozó előírást csak a bálványosváraljai *conventio* tartalmaz, ahol fél kalangyát írtak elő. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a lelkészek minden gyülekezetben kaptak zabjárandóságot is. A tűzifa mennyiségét néhány kivételtől eltekintve (Magyarnemegyében 1 szekér, Bethlenben, Búzában, Felőrben fél szekér, Bonchidán amennyi elégséges) a beszállított mennyiség egyharmadában (gazdánként 1/3 szekér fa) határozták meg. Pénzjövedelmet mindössze csak a bethleni, bonchidai és ördöngösfüzesi tanító kapott: a bethleni 7 magyar forintot, a bonchidai és az ördöngösfüzesi 10-et. Garaspénzt a bálványosváraljai (5 dénárt), a búzai és a pusztakamarási (10 dénárt), valamint a magyarnemeyei (6 dénárt) kapott gazdánként.

1. táblázat. Az 1643. évi díjlevelek összehasonlítása

Település	Búza (kalangya)	Zab (kalangya)	Bor (veder)	Fa (szekér)	Harangozás (kenyér)	Vetés (kőből)	Pénz (dénár)
Almásmálom	1	–	4	½	1 k.	4	–
Bálványosváralja	1	½	–	⅓	1 k.	–	5
Bethlen	1	–	–	½	1 k.	–	7 m. ft
Bonchida	1	–	–	a. k.	1 k.	–	10 m. ft
Búza	1	–	–	½	1 k.	1	10
Cege (főúri fizetés)	1	1	–	–	1 ty. + 1 k.	–	20 m. ft
Felőr	1	–	8 k.	½	2 k.	–	–
Kékes	1	½	1	⅓	1 k.	4	–
Kisberéte	1	–	–	–	–	–	5
Kisiklód	–	–	–	–	–	–	–

Település	Búza (kalangya)	Zab (kalangya)	Bor (veder)	Fa (szekér)	Harangozás (kenyér)	Vetés (kőből)	Pénz (dénár)
Magyarborzás	1	–	1	½	1 k.	1.	
Magyardécse	1	–	4	⅓	1 k.	–	5
Magyarnemegye	1	–	–	1	1 k.	–	6
Mezőveresegyháza	1	–	1	a. k.	1 k.		
Nagydevecser ¹² (nincs fizetés)							
Ördöngösfüzes	1	–	–	⅓	1 ty. + 1 k.	–	10 m. ft
Pusztakamarás	1	–	–	–	1 k.	11 v.	10
Retteg	2	–	1	a. k.	–	–	–
Sajószentandrás	1			a. k.	1 k.		
Szamosújvárnémeti	1	–	–	⅓	1 k.	–	5
Szásznyíres	1		2	⅓	1 ty. + 1 k.		20
Szék ¹³	–	–	–	a. k.	–		40 m. ft

Magyarázat a táblázathoz: borjárandóságnál a „k.” kupát jelent, a tűzi-fánál az „a. k.” amennyi kell, harangozás díjánál az „1 k. + 1 ty.” jelentése 1 kenyér és 1 tyúk, a szántónál a „v.” vékát, a pénzjövedelmeknél az „m. ft” magyar forintot jelent. Az úgynevezett sabbathalét (a malom szombati vámja) nem jelöltük külön. Ebből a bonchidai, rettegi és szásznyíresi mester részesült. Bonchidán a szombati vám egyharmadát kapta a tanító, a másik két gyülekezetben nem jelölték külön a részesedését, de szinte biztosak lehetünk abban, hogy a vám egyharmadát ítélték a tanítónak.

A gyülekezeti vagyonösszeírás – amellet, hogy pontos adatokat szolgáltat az egyes gyülekezetek 1643-as helyzetéről – a lelkészi és mesteri díjlevél közlésével rámutat arra is, hogy mely gyülekezetek tartottak fenn mesteri állást, illetve feltehetően melyik faluban volt iskola. A *conscriptio* szerint 1643-ban és az azt követő évtizedekben 22 gyülekezet tartott fenn külön mesteri állást.

12 A nagydevecseri eklézsia díjlevele nem tartalmazza a mester fizetését, de a gazdák fizetési kötelezettségénél előírták a mester számára megművelt földeket.

13 Az eredeti, 1643-as összeírásban a széki mester fizetése ma már nem olvasható, ugyanis a lap alja leszakadt.

Összehasonlítva az 1622-es és 1643-as adatsort az tűnik fel, hogy bár mindkét felsorolásban közel azonos önálló mesteri állás volt a széki egyházmegyében (1622-ben 23, 1643-ban 22), a településnevek egybevetése során 21 olyan településnevet találunk, amelyik csak a két lista egyikében jelenik meg. Kizárólag csak az 1622-es összeírásban mesteri állást fenntartó települések: Árpástó, Baca, Csicsó Mihályfalva, Földvár, Kozárvár, Mezőkeszű, Mócs, Sajókeresztúr, Sajóudvarhely, Szentmargita és Szépkényerűszentmárton. Kizárólag csak az 1643-as összeírásban mesteri állást fenntartó gyülekezetek nevei: Bálványosváralja, Bonchida, Cege, Kisberéte, Kisiklód, Magyar Nemegye, Nagydevecser, Szamosújvárnémeti, Szásznyíres, Szék. Egybevetve a két listát: 1622-ben és 1643-ban a széki egyházmegyében összesen 33 olyan gyülekezet volt, amely mestert tartott. A két összeírás közti különbség nem magyarázható. Az egyházmegye közigazgatási besorolása 1622 és 1643 között nem változott. Nem voltak olyan háborús időszakok sem, amelyek az egyes települések népességének számát alapvetően befolyásolták volna. Az egyetlen magyarázat csupán az lehet, hogy az 1622-es vagyonösszeírás nem terjedt ki a teljes egyházmegyére. Ha az 1643-as összeírás anyaegyházközsegeinek számát (45) összevetjük a két összeírás azon gyülekezeteinek számával, amelyek mesteri állást is fenntartottak (33), akkor azt látjuk, hogy az anyaegyházközség 73,33%-a a lelkész mellett mestert is alkalmazott.

Az 1788. évi fizetési jegyzék

1788-ban az Erdélyi Református Főkonzisztórium körlevélben szólította fel az egyházmegyéket, hogy a tanítók 1780–1784 közötti fizetéséről készítsenek részletes kimutatást. A körlevélhez mintát is csatoltak, amelynek alapján össze kellett állítani az iskolai jelentéseket. A jelentéshez szükséges adatok a következők voltak: tanköteles gyermekek száma, az iskolába járó fiú- és leánygyermekek száma (külön-külön), a tandíj alól mentesített gyermekek száma, a tandíj összege, a tanítók terményjövedelme vékában és rénes forintban megadva, tűzifa-jövedelem szekérben és forintosítva, a mesteri lakáshoz tartozó földek jövedelme forintban, a stólaris (esketés, keresztelés, temetés) szolgálatok után járó jövedelem, a harangozásért kapott jövedelem, és végül az összesítés. Néhány egyházmegye (például a sepsi, kükküllői) összeírásában szerepel a mesteri lakás rénes forintban kifejezett értéke is.

A széki egyházmegye 1788. június 2-án küldte be a tanítók fizetéséről való összesítést, amely 22 gyülekezet tanítói fizetését tartalmazza.¹⁴ Ezek a következők: Belső-Szolnok vármegyéből Ördöngösfüzes, Kisiklód, Szásznyíres, Bálványosváralja, Almásmálom, Magyardecse, Árpástó, Csicsó Mihályfalva, Retteg, Felőr, Bethlen, Magyar Nemegye (és filiája, Virágosberek), Somkerék; Torda vármegyéből Szék, Bonchida, Vajdakamarás, Pusztakamarás, Magyarfráta, Búza, Kékes, Szépkényerűszentmárton. Az összeírás azokat a gyülekezeteket tartalmazza, amelyek 1787–1788-ban mesteri állást tartottak fenn.

14 A széki egyházmegye iskolai összeírása. FőkonzLt 1788/208.

Emellett több olyan gyülekezet is volt, amelyek szintén rendelkeztek iskolával, de az összeírás ideje alatt a tanítói állás üres volt. Ezek a következők: Fekete-lak, Kispulyon, Légen, Magyarberéte, Magyarszovát, Melegföldvár, Mezőve-resegyháza, Mócs, Sajószentandrás, Szamosújvárnémeti, Várkudu, Vice. Csú-pán egyetlen olyan gyülekezet volt, a tacsai, ahol az összeírás idején volt tanító, de az összeírásba valamiért nem került be.¹⁵

A jelentés nem mindenben követte a főkonzisztórium előírásokat. A széki összeírást egybevetve a többi egyházmegye jelentésével, lényegesen keve-sebb adatot tartalmaz, szinte hevenyészett (a többi egyházmegye gyülekeze-teiről akár 2-3 oldalnyi adatot is lejegyeztek, a széki egyházmegyében viszont mindössze 0,5-1,5 oldalt írtak). Így például a mester fizetését nem mindig rajnai forintban és krajcárban adták meg, hanem néhol magyar forintban és dénárban. A többi egyházmegye összeírásaitól eltérően nem írtak részletesen a vizsgált évek (1780–1784) földjövedelméről, hanem csak a *conventió*ban (díj-levélnben) meghatározott fizetés magyar vagy rajnai (rénes) forintban mega-dott értékét jegyezték le. Pozitívuma viszont az, hogy néhol jelzik azt is, hogy hány református (egész, félkepes gazda, zsellérek, özvegyek) élt a faluban, ami segít eligazodni a korabeli gyülekezetek lélekszámát illetően.¹⁶ Az összeírás nagy érdeme, hogy közlik az iskolaköteles és az iskolába járó gyermekek szá-mát is, ami kiváló lehetőséget biztosít arra, hogy nyomon követhessük az is-koláztatási hajlandóságot, illetve százalékos kimutatást készítsünk.

A jegyzék készítésének idejéből nem maradt fenn díjlevél, de az össze-írás lehetőséget nyújt arra, hogy a jegyzék alapján rekonstruálni lehessen az 18. század végi mesteri díjleveleket. Alább táblázatban közöljük a rekonst-ruált díjleveleket. Magyarázat: a búzajövedelemnél a „v.” vékát jelent, a bor-jövedelmet vederben mérték, az ettől eltérő mértékegységet, mint például az *octalium*ot (kupa) oct.-tal vagy k.-val jelöltük. A harangozásnál 1 k. + 1 ty. (1 kenyér és 1 tyúk), Bálványosváralján nem tyúkot, hanem 1 fazék főtt ételt fizettek; vetésnél többnyire köbölben határozták meg a szántó területét, de néhol a vékát használják, utóbbi rövidítése v., illetve annak értékét, amit rénes forintban (r. ft) adtak meg. A pénzjuttatásnál magyar forintban (m. ft), illet-ve dénárban (d.) és krajcárban (kr.) vannak megadva az értékek. A tandíjnál a dénárt (d.) és krajcárt (k.), máriást (m.), sustákat (s.) jelöltük, illetve ahol volt fajuttatás, azt szf-el (szekér fa) jeleztük. A temetésnél a krajcárban való fizetést k.-val jelöltük. Ahol nem állt rendelkezésünkre semmiféle mennyiségi adat, de az összeírás szövegéből kimutatható, hogy volt termény- (búza, zab, bor, tűzifa stb.) vagy pénzbeszolgáltatás, azt „van”-nal jeleztük. A szombati vámjö-vedelmet nem jelöltük külön, ugyanis ekkor már csak a széki tanító részesült abban, de ennek mértékét nem ismerjük.

15 Ősz: A Széki Református Egyházmegye történeti névtára.

16 „Vannak pedig a helységben mostan reformatus emberek plus-minus hatvanon vagy hatvan-ötön, kik között félberek is lévén, kik csak egy vékát fizetnek [...]” Ördögösfüzesi összeírás. FőkonzLt 1788/208.

Tanítói fizetések a széki egyházmegyében (17–18. század)

2. táblázat. Az 1788. évi rekonstruált díjlevelek összehasonlítása

Település	Búza (kalangya)	Zab (kalangya)	Bor (veder)	Fa (szekér)	Harangozás	Vetés (kőből)	Széna (szekér)	Pénz (forint)	Tandij (dénár)	Temetés (dénár)
Ördögösfüzes	1	-	-	½	1 k. + 1 ty.	8 v.	2	10,20	24	24
Kisiklód	2 v.	-	-	1	-	4 v.	2	-	-	24
Szásznyíres	1	-	½	½	1 k.	4 k. + 2 v.	-	-	12 k. + 1 szf	12 k.
Bálványosvárjalja	1	½	-	½	1 k. (1 f é)	3,11 r. ft	-	5 d.	van	2 oct.
Almásmálom	1 v.	van	½	½	1 k.	van	van	-	12 k. + 1 szf	-
Magyardécs	1	-	4 oct. must	½	1 k.	-	-	2½ k.	12 k. + 1 v. ¹⁷	1 f. hús ¹⁸
Árpástó	1 v.	-	-	½	1 k.	27	1½	-	van ¹⁹	-
Csicsómihályfalva ²⁰	3 v. ²¹	-	-	van ²²	-	30	4½	-	-	-
Retteg ²³	1 v.	-	van	van	1 k.	23	4	-	18 k.	-

17 A tandij 12 krajcárból és 1 véka sabbathale gabonából állt.

18 Magyardécsen a temetésért a szokástól eltérően fizettek: 1 font hús, 1 kupa sör vagy bor, vagy 1 fertály pálinka (attól függően, hogy mit szolgáltak fel a torban).
19 Tanítványa volt, de nem fizettek.

20 A csicsómihályfalvi (Csicsómihályfalva Bacának volt a filiája) mester kötelezettségéhez tartozott, hogy ünnepnapokon Bacában kellett énekelnie, amiért külön fizetést kapott. Ennek értéke 8 rénes forint és 48 krajcár volt, amihez viszont azt jegyezték fel, hogy bizonytalan fizetés.

21 Összesen 3 véka búzát kapott.

22 Összesen 3 szekér tűzifa.

23 A rettegi mester fizetéséhez tartozott a két főúri udvartól kapott 30 kalangya búza és 6 szekér fa, de az összeírás végén megjegyezték, hogy ez a juttatás nem állandó.

Település	Búza (kalangya)	Zab (kalangya)	Bor (veder)	Fa (szekér)	Harangozás	Vetés (kőből)	Széna (szekér)	PéNZ (forint)	Tandíj (dénár)	Temetés (dénár)
Felőr	1		11 k.	van	van	van	van	-	1 m.	van
Bethlen ²⁴	van	-	van	van	van	van	van	24 d.		
Magyarország és Virágosberek	32 v.			28	1 k.	van	van	van	12 k.	
Somkerék ²⁵	1			1		-	-	-	12 k. + 1 szf	12 k.
Szék ²⁶							van	van	van	
Bonchida ²⁷	1 v.	-	-	van	1 k.	van	2	6 k.	12 k.	-
Vajdakamarás ²⁸	1 v.	-	van	½	-	van	3	-	24 d.	-
Pusztakamarás	1 v.	-	-	-	1 k.	11 v.		15 m. ft + 10 g.		

24 A szokással ellentétben a jegyzék nem egy évi, hanem öt év összjövedelmét tartalmazza.

25 Bizonytalan jövedelemként Somkeréken a következők jegyezték fel: Kendefi Elekné évi 20 véka búzát, 1 véka málé vetést és 3 szekér szénát szokott adni. Fekete Lajos guberniumi tanácsos 4 véka gabonát és 2 szekér fát szokott adni, Szálláspataki Mara Lászlóné 6-6 véka búzát és törökbúzát, valamint 2 szekér fát.

26 A széki mester kamarai jövedelmeként évi 15 rénes forintot és 22 krajcárt kapott. Ha a mester szolgálati lakását bérbe adták, annak jövedelme (6 rénes forint) a mestert illette. A jegyzékben nem határozták meg pontosan a stóliaris szolgálatok díját, hanem csak az összesített jövedelmeit írták le. A stóliaris szolgálatok évi jövedelme 10 rajnai forint 30 krajcár volt.

27 A bonchidai mester fizetését a Bánffy udvar a következővel egészítette ki: 12 véka búza, 8 veder bor, 2 bárány, 2 sajt, 3 szekér fa.

28 A vajdakamarási mester fizetését a két főúri udvar egészítette ki: 30 kalangya búza, 10 veder bor, 2 véka borsó, 10 szekér fa.

Tanítói fizetések a széki egyházmegyében (17–18. század)

Település	Búza (kalangya)	Zab (kalangya)	Bor (veder)	Fa (szekér)	Harangozás	Vetés (kőből)	Széna (szekér)	PéNZ (forint)	Tandij (dénár)	Temetés (dénár)
Magyarfráta ²⁹	1	-	-	van		1 l.	3	van	4 s. + 1 szf	
Búza	1	-	van	1	1 k. + 1 ty.	8 v.	6	-	12 k.	-
Kékes ³⁰	1	-	1 v.	-	-	8 v.	van	-	-	-
Szépkenyerű-szentmárton	1 v.	-	-	van	1 k.	van	-	-	24 d. + 1 szf	24 d.

29 Magyarfráton az eklézsia zselléréi házbért fizettek. Ennek jövedelme évi 5 rénes forint és 6 krajcár volt. A zsellérek évi 5 szekér tűzfát fizettek. A berkenyési és mezőmehesi filiából 15 veka búzát kellett kapnia a mesternek, de a jegyzék szerint ez bizonytalan volt.

30 A Teleki család évi 10 rajnai forint értékben búzát és bort adott a mesternek.

Pénzjövdelmek a széki egyházmegyében

A lelkészek és a mesterek a fizetésüket a díjlevél alapján terményben kapták meg, pénzt csak kivételes esetben kaptak. Utóbbi gyakorisága elenyésző, ugyanis a fizetés pénzzel való kiegészítése csak abban az esetben történt, ha a településen főúr élt, és a gyülekezet iránti felelősségből nemcsak terményadománnyal, hanem pénzzel is támogatta a lelkész és – ritka esetben – a mester fizetését. Ennek mértékét az adományozó szabta meg. Több olyan adományozóról is tudunk, aki egyszeri nagy összeget (akár több száz forintot) adományozott azzal a kikötéssel, hogy annak kamataiból a mester és a lelkész fizetését kell kiegészíteni.

A széki egyházmegye 1788-as összeírásának 22 gyülekezetéből nyolc egészítette ki a mesteri fizetést készpénzzel. Ördöngösfüzesen évente 10,20 magyar forintot adott az eklézsia a maga jövedelméből, ami a mester évi fizetésének (84,33) 12%-át jelentette. Boncidán Bánffy Farkas évi 12 rénes forinttal és 30 krajcárral egészítette ki a mesteri fizetést, amihez készpénzként még minden gazdától 6-6 garaspénzt kapott, így évente készpénzként 17 rénes forint és 8 krajcár volt, ami az évi teljes fizetésének (77,12 rénes forint) 22,15%-át jelentette. Vajdakamaráson a mester évi fizetéséhez (63,5 rénes forint) a két főnemesi udvar 25 rénes forinttal járult hozzá (39,4%).

A pénzbeli fizetés mellett a mesterek járandóságához tartozott az úgynevezett garaspénz, a hétköznapi harangozásért, illetve a temetési harangozásért járó díj is. Ezeknek mennyisége változó volt. Az 1788-as összeírás szerint a 22 gyülekezetből 7 gyülekezet adott a mesternek garaspénzt, amelynek mennyisége 5-6 dénár volt (Magyardécsén $2\frac{1}{2}$ krajcárban határozták meg a járandóságot, ennek értéke hozzávetőlegesen 5 dénár). Magyar Nemegyén, Széken, Pusztakamaráson és Magyarfrátán nem írták le a gazdánként fizetendő garaspénz mennyiségét, csupán a végösszeget közölték. Magyar Nemegyén és filiájában, Virágosberekben, a garaspénz évi összege 1 rénes forint és 36 krajcár volt, ami a helyi mester évi fizetésének (20 rénes forint 22 krajcár) 6,72%-át tette ki. Széken az úgynevezett *stolare beneficium* évi összege 10 rénes forint és 30 krajcár volt, ez a mester évi fizetésének (138 rénes forint és 2 krajcár) 7,46%-ára rúgott. Pusztakamaráson a mester készpénzként 17 magyar forintot kapott. Ebből 15-öt az eklézsia a saját jövedelméből adott, a gazdák pedig további 10-10 dénárral egészítették ki a mesteri járandóságot. A kamarási mester évi jövedelme 38,50 magyar forint volt, amelynek 44,15%-át kapta készpénzben. Magyarfrátán ugyan nem volt garaspénz, de az eklézsia zsellérei házbért fizettek a mesternek, évi 5 rénes forint és 6 krajcár értékben. Az évi fizetése 27 rénes forint volt és 50 krajcár, ennek 18%-át kapta pénzben.

A temetési harangozásért járó pénzjuttatás értéke egységes volt: 24 dénárt fizettek a mesternek (Szászníyíresen és Somkeréken ennek összegét 12 krajcárban határozták meg, amely 24 dénárnak felelt meg). Bálványosváralján pénz helyett 2 *octalium* (kupa) bort fizettek. Magyardécsén egészen különlegesen határozták meg a mester temetési járandóságát, ugyanis pénz helyett 1 font

húst és attól függően, hogy mi volt a torban, 1 kupa sört vagy bort, vagy 1 fertály pálinkát fizettek.

A fentebb ismertetett mesteri készpénzjövodelmek százalékos kimutatása inkább irányadó jellegű, semmint konkrét adat. A díjlevélben meghatározott terménybeszolgáltatás (búza, zab, must, tűzifa) meghatározásakor ugyanis szinte minden esetben lejegyezték azt is, hogy amennyiben a gazda nem terményben fizet, akkor annak a pénzben meghatározott értékét kellett befizetni (Búzában például az 1 kalangya búza árát 20 krajcárban, 1 szekér tűzifa árát 5 krajcárban határozták meg). Arról nincs kimutatás, hogy egy településen belül hányan fizettek terményben, és hányan választották a pénzben fizetést. Így a mestereknek fizetett készpénz a fentebb ismertetett összegeknél magasabb lehetett.

A százalékos kimutatásból kihagytuk a tanításért járó díjat (*didactrum*), ugyanis azt csak egészen kivételes esetben írták bele a díjlevélbe. A díj megállapítása az országos szokásjogon alapult, sőt, az egyházmegye vezetése lehetőséget nyújtott arra is, hogy a falu gyermekes szülői külön megállapodást kössenek a mesterrel.³¹

A terményjövodelmek

A széki egyházmegye fizetési összeírásából is egyértelműen kitűnik, hogy a terményjövodelmek és azon belül a búzabeszolgáltatás jelentette a mesteri jövodellem legalább felét. Legnagyobb búzajövodelmet értelemszerűen a népes egyházközségek adtak. Ezek közé tartozott Ördöngösfüzes, Bálványosváralja, Magyardécse, Árpástó, Szék, Bonchida, Vajdakamarás. Ezeken a településeken a mester évi búzajövodelme meghaladta az 50 kalangyát vagy az annak megfelelő 50 vékát.

Ördöngösfüzesen évi száz véka búzát kapott a tanító, amelynek értéke 1788-ban 50 magyar forint volt. Bálványosváralján 148 véka búzát fizettek, amelynek évi értéke 74 rénes forint volt (1 véka búza ára 30 krajcár volt), ami a mester évi fizetésének több mint 50%-át tette ki. Magyardécsében a mesternek 120 véka búza járt, ennek pénzben kifejezett értéke (1 véka búza = 30 krajcár) évi 60 rénes forint volt, a mester évi fizetésének több mint fele. Árpástón 60 véka búza járt a mesternek, ennek értéke 25,20 magyar forint volt (1 véka = 42 dénár). Az egyházmegye legnagyobb településén a búzajövodelmet nem határozták meg, csupán annyit jegyeztek fel, hogy az eklézsia tagjai a mesternek 90 rénes forintot és 40 krajcárt fizettek. Utóbbi összeg a széki tanító évi fizetésének 65%-a volt. Bonchidán az egyházközség tagjai évi 60 véka búzát adtak, amelyet Bánffy Farkas további 8 vékával egészített ki. A véka búzát Bonchidán is 30 krajcárral számolták, így az évi összesített búzajövodellem 38 rénes forintra rúgott. Vajdakamaráson az egyházközség és a két főnemesi udvar összesen 63 (33 + 30) véka búzát adott a mesternek, amelynek értéke 26 rénes forint és 51 krajcár volt (a mesteri fizetés közel fele). Rettegen 52 véka búzát kapott a tanító, ennek értéke 18 rénes forint és 12 krajcár.

31 DésiEhmLt prot. II/1. 182.

A kisebb létszámú gyülekezetekben a búzafizetésből származó jövedelem értelemszerűen kevesebb volt. Ezek közé tartozott Kisiklód (évi 20 véka búza), Szásznyíres (44 véka és 1 rénes forint azoktól, akik nem tudtak terményben fizetni), Almásmálom (41 véka), Csicsómihályfalva (csak a bacai anyaegyházközségből kapott évi 21 vékát, de azt jegyezték fel erről, hogy bizonytalan), Felőr (a búza mennyiségét nem jegyezték le, csak az összesített terményjövedelmet, amelynek értéke évi 16,38 magyar forint volt), Magyar-nemegye és Virágosberek (32 véka), Somkerék (16 véka, és további bizonytalan jövedelemként feljegyzett 30 véka), Pusztakamarás (20 véka), Magyarfráta (20 véka + 15 véka bizonytalanul jegyzett búza), Búza (30 véka), Kékes (14 véka és Teleki Ádám-tól 10 rénes forint értékben búza és bor), Szépkényerűszentmárton (42 véka).

Bár az erdélyi egyházmegyékben elterjedt szokás volt a mesteri fizetés részként a zabjövedelem, a széki egyházmegyében ennek alig találjuk nyomát. Zab fizetést mindössze a bálványosváraljai és az almásmálomi jegyzékben találunk. Előbbiben évi 14 véka zabot fizettek, Málomban pedig a fél veder bort lehetett megváltani egy véka zabbal. 1788-ban 20 gazdának nem volt bora, így ők bor helyett összesen 20 véka zabot fizettek a tanítónak. A véka zabnak az értékét mindkét településen 12 krajcárban határozták meg.

Az összeírásban szereplő 22 egyházközségből 10 egyházközség (Szásznyíres, Almásmálom, Magyardecse, Retteg, Felőr, Bethlen, Vajdakamarás, Búza, Kékes, illetve Bálványosváralja, ahol a temetésért 2 kupa bort kellett fizetni) adott bort a mesternek, többnyire $\frac{1}{2}$ és 1 veder bor értékben. Kivételt ez alól Magyardecse és Felőr jelentett, ugyanis Décsében a borjárandóság mennyiségét 4 *octalium* (kupa) mustban határozták meg (hozzávetőleges $\frac{1}{2}$ veder bor), míg Felőrben 11 kupa bort kellett minden gazdának fizetni (1 kupa = 1,6 l). Amennyiben a borjárandóságot a gazdák pénzben váltották meg, 1 veder bor helyett 20-21 krajcárt kellett fizetniük, aminek a pénzben számolt értéke az évi fizetés mintegy 10-15%-ára rúgott. Példaként említjük a szásznyíresi tanító fizetését, ahol a borból származó jövedelem (6 rénes forint 40 krajcár) a fizetés (43,31 rénes forint) 14,80%-át tette ki.

Ugyancsak a terményjövedelmek közé számították a mester használatában lévő földekből (szántó és kaszáló) származó jövedelmet is. A 22 gyülekezet esetében ezeknek alakulása és az évi fizetéshez mért százalékos mennyisége a következőképpen alakult:

3. táblázat. Kimutatás a földekből származó jövedelmekről

Gyülekezet neve	Szántó	Kaszáló	Összesített érték	Fizetés
Ördögösfüzes	7,20 m. ft	2,04 m. ft	9,25 m. ft	10,35%
Kisiklód	8,12 m. ft	2,04 m. ft	10,16 m. ft	20,24%
Szásznyíres	1,30 r. ft	1 r. ft	2,30 r. ft	5,31%
Bálványosváralja	van	van	3,11 r. ft	2,28%

Tanítói fizetések a széki egyházmegyében (17–18. század)

Gyülekezet neve	Szántó	Kaszáló	Összesített érték	Fizetés
Almásmálom	4,40 r. ft	2,18 r. ft	6,58 r. ft	12,82%
Magyardécse	–	–	–	–
Árpástó ³²	27 v.	1½ sz.	–	–
Csicsómihályfalva	4,55 r. ft	3,30 r. ft	8,28 r. ft	44,90%
Retteg	17,30 r. ft	4 r. ft	21,30 r. ft	43,47%
Felőr	14,90 m. ft	4,36 m. ft	35,64 m. ft ³³	57,77%
Bethlen ³⁴	5 r. ft	5 r. ft	10 r. ft	17,42%
Magyarnemegye és Virágosberek	van	van	3,40 r. ft	16,81%
Somkerék	–	–	–	–
Szék	–	1 r. ft	1 r. ft	0,72%
Bonchida	0,20 r. ft	1 r. ft	1,20 rf.	1,55%
Vajdakamarás ³⁵	van	van	–	–
Pusztakamarás ³⁶	2 m. ft	–	2 m. ft	5,19%
Magyarfráta	3,40 r. ft	3 r. ft	6,40 r. ft	23,27%
Búza	6 r. ft	6 r. ft	12 r. ft	33,91%
Kékes	3,40 r. ft	3,24	7,04	19,33%
Szépkenyerűszentmárton ³⁷	van	van	–	–

A tűzifából származó jövedelem

A lelkésznek és a mesternek adott tűzifa a terményjövedelmek közé tartozott, amelynek mennyiségét a díjlevélben határozták meg. Általános szokás szerint az egész képes gazdáknak egy-egy szekér fát kellett fizetni az úgynevezett „pap-bérbe”, amelynek egyharmada, vagy ritkább esetben a fele, a mestert illette meg. A széki egyházmegyében a szokástól eltérően Kisiklódon, Búzában és Somkeréken viszont a gazdák egy-egy szekér fát fizettek a mesternek. Amennyiben a helyi

32 Árpástón csak a föld területét jegyezték le, az abból származó jövedelmet nem.

33 A felőri jegyzékben két tételben vezették fel a szántókból és kaszálókból származó jövedelmet. Az első tételben 16,38 magyar forint szerepel anélkül, hogy pontosítanák a kaszálók és a szántók jövedelmét, a másik tételben a táblázatban ismertetett összegek szerepelnek. Az összesített értéknél a két tétel összegét adtuk meg.

34 Bethlenben a szokástól eltérően nem a mester egy évi fizetését adták meg, hanem öt évre számolták ki. A táblázatban ennek az értéknek ötödét szerepeltettük.

35 Vajdakamaráson a tanító használatában volt szántó és kaszáló is, de az ebből származó jövedelmet nem jegyezték fel.

36 Pusztakamaráson a mesternek földet béreltek, amelyet a jövedelemből fizettek.

37 A mester használatában volt szántó és kaszáló is, de sem ezeknek területét, sem az abból származó jövedelmet nem jegyezték le.

gazdáknak nem volt lehetőségük fában fizetni (például erdő hiányában), vagy a fakitermeléshez nem volt megfelelő állatállományuk (például ökör), a természetbeni fizetés helyett lehetőség volt a pénzbeli fizetésre. A tűzifa árát a helyi viszonyoknak megfelelően határozták meg, de többnyire 24 dénárt fizettek egy szekér fáért. Az így beszolgáltatott tűzifa mennyisége a gyülekezet lélekszámával, illetve az egész kepés gazdák számával arányos. A tűzifából származó jövedelem a mester évi bérének 5-25 százalékát jelentette.

Alább táblázatban közöljük a széki egyházmegye tanítóinak járó fa mennyiségét és annak pénzben kifejezett értékét. Az első oszlopban a gyülekezet neve, a másodikban a mester évi fajárandósága, a harmadikban az egy szekér fa értéke, míg az utolsó oszlopban az évi fajárandóság pénzben kifejezett értéke található. Ahol semmiféle adat nem állt rendelkezésünkre, azt „n. a.”-val jelöltük, a zárójelbe írt adatokat az összesített adatokból számoltuk ki. Szásznyíres, Bálványosváralja, Bonchida és Vajdakamarás esetében az egyes adatokat „+”-szal jelöltük. Ennek magyarázata a következő: Szásznyíresen a gazdától 11 szekér fát kapott a mester, viszont volt három gazda, aki fa helyett 5-5 krajcárt adott. Ez az összesített adatoknál $2,12 + 0,15$ rénes forintként jelenik meg. Bálványosváralján az összeírásban az összesített értékénél két külön adatsor található. Az első a 24 szekér fa összesített árát jelöli, míg a második adat (3,10 rénes forint) a „marhátlan” gazdától kapott pénz (gazdánként $7\frac{1}{2}$ krajcár) összesített értékét. Bonchidán a mester fajárandóságához évi nyolc szekér fa tartozott, amelynek összesített értéke 4 rénes forint volt. Ezt egészítette ki Bánffy Farkas három szekér fa árával, évi 1,30 rénes forint értékben. Vajdakamaráson a mester évente 16,5 szekér fát kapott a gazdától 2,22 rénes forint értékben, a két főnemesi udvartól pedig további 10 szekér fát, évi $1,17\frac{1}{2}$ rénes forint értékben.

4. táblázat. Kimutatás a tűzifa-jövedelmekről

Gyülekezet	Hány szekér fa	Szekér fa értéke	Összesített érték
Ördöngösfüzes	20	24 d.	4,80 m. ft
Kisiklód	12	34 d.	4,08 m. ft
Szásznyíres	11 (+ 15 kr.)	(12 kr.)	$2,12 + 0,15$ r. ft (2,94 m. ft)
Bálványosváralja	24	15 kr.	$6 + 3,10$ r. ft (11 m. ft)
Almásfalom	23,5	(11,3 kr.)	$4,33\frac{1}{2}$ r. ft (5,47 m. ft)
Magyardécse	40	9 kr.	6 r. ft (7,2 m. ft)
Árpástó	(40)	6 d.	2,40 m. ft
Csicsó Mihályfalva	(3)	24 d. (12 kr.)	36 kr. (0,72 m. ft)
Retteg	n. a.	n. a.	2,55 r. ft (3,5 m. ft)

Tanítói fizetések a széki egyházmegyében (17–18. század)

Gyülekezet	Hány szekér fa	Szekér fa értéke	Összesített érték
Felőr	n. a.	n. a.	n. a.
Bethlen	35	18 d.	5,18½ r. ft (6,37 m. ft)
Magyarnemegye és Virágosberek	28	n. a.	n. a.
Somkerék	36	9 kr.	5,24 r. ft (6,48 m. ft)
Szék	n. a.	n. a.	n. a.
Bonchida	8	30 kr.	4 + 1,30 r. ft (5,6 m. ft)
Vajdakamarás	10 + 16½	n. a.	1,17½ + 2,22 r. ft (4,38 m.ft)
Pusztakamarás	n. a.	n. a.	n. a.
Magyarfráta	5	24 d. (12 kr.)	1 r. ft (1,2 m. ft)
Búza	(17)	8 kr.	2,40 r. ft (3,2 m. ft)
Szépkenyerűszent-márton	7	n. a.	n. a.

A tandíj

A mester elsődleges feladatköréhez a liturgikus szolgálat (istentiszteleteken való éneklés) és a harangozás tartozott. Ezért a szolgálatkörökért kapta a díjlevélben meghatározott fizetését. A gyermekek tanítása csak kiegészítő feladata volt a mesternek, amelynek díjazását külön megállapodás rögzítette. A tandíj (*didactrum*) megállapítása többnyire az egyházmegyék hatáskörébe tartozott, legalábbis erre utal az, hogy némely egyházmegyei vizitációs jegyzőkönyv kezdőlapjai külön is rendelkeznek az oktatás osztályonkénti tandíjáról.³⁸ Emellett arról is tudunk, hogy az egyházmegyei vizitációs bizottság utasította a gyülekezet tagjait, hogy egyezzenek meg a mesterrel a tandíj összegéről.³⁹ Az eddig vizsgált vizitációs jegyzőkönyvekből feltárt adatok viszont azt valószínűsítik, hogy a vizitációs hatóság által meghatározott tandíj inkább ajánlás volt, semmint kötelező érvényű előírás. Erdély-szerte a gyülekezetek többségében csak kétosztályos iskola működött, holott a vizitációs bizottság a hatosztályos iskola tandíjáról rendelkezett, valamint nem elhanyagolható az a tény sem, hogy az egyházi hatóság előírása ellenére a gyülekezetek nem egyforma díjat fizettek a tanításért.

A széki egyházmegyének a mesteri fizetésekről 1788-ban készített összeírása több szempontból is értékes. A mesteri fizetés részét képező tandíj mellett lejegyezték az iskolába járó gyermekek összesített számát (lányok és

38 A Sepszi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei. 14; DésiEhmLt prot. I/1. 25; Ösz: A vizitáció. 182.

39 Hunyad-Zarándi. II. 380.

fiúk), külön jelezve azokat, akik fizettek a tanításért, illetve azokat is, akik anyagi helyzetük miatt nem tudtak fizetni. Az alábbi táblázatban az iskolába járó gyermekek számánál lábjegyzetben jeleztük, ha volt a faluban ingyen tanuló gyermek.

Emellett a széki egyházmegye egyike volt azon kevés egyházmegyéknek, ahol közölték a tanköteles gyermekek számát is. Utóbbi adat kiváló lehetőséget nyújt arra, hogy az oktatás hatékonyságát, illetve a tanulási hajlandóságot is vizsgálhassuk.

5. táblázat. Kimutatás az iskolába járókról és a tandíjról

Gyülekezet	Tankö- telemek	Tanulók	I. osztály tandíja	II. osztály tandíja	Összesített tandíj
Ördögösfüzes	n. a.	22	24 d.	–	5,28 m. ft
Szásznyíres	25	10	12 kr. + 1 szf	–	4 r. ft (4,8 m. ft)
Bálványos- váralja	123	26	n. a.	–	7,27 r. ft (8,94 m. ft)
Almásmálom	73	0	12 kr. + 1 szf	–	0
Magyardécse	92	30	12 kr. + 1 v. zab	–	6 r. ft ⁴⁰ (7,20 m. ft)
Árpástó ⁴¹	n. a.	8	n. a.	–	0
Csicsó- mihályfalva	–	–	–	–	–
Retteg	n. a.	19	18 kr.	–	5,42 r. ft (6,84 m. ft)
Felőr	53	0	1 m.	–	0
Bethlen	n. a.	48 ⁴²	24 d. + 1 szf.	–	9,28 r. ft (11,36 m. ft)
Magyar- nemege és Virágosberek	44	4	12 kr.	–	48 kr. (0,96 m. ft)
Somkerék	42	6	12 kr. + 1 szf	–	1,45 m. ft ⁴³

40 Magyardécse-n az összesített tandíj csak a pénzfizetést tartalmazza, a zab összesített értékét nem.

41 Árpástón 8 tanítványa volt a mesternek, de ezek közül egy sem fizetett tandíjat.

42 Bethlenben a 48 gyermekből (17 fiú és 31 lány) csak 4 fiú és 22 lány után fizettek tandíjat, a többieket a mester ingyen tanította.

43 Az összesített adat tartalmazza az öt gyermekért járó 1 rénes forintot, valamint az öt szekér fa pénzben kifejezett értékét, 45 krajcárt. A mester hat gyermeket tanított, de mivel egy gyermek a sajátja volt, ezért csak öt gyermek után kapott fizetést.

Tanítói fizetések a széki egyházmegyében (17–18. század)

Gyülekezet	Tankö- telesek	Tanulók	I. osztály tandíja	II. osztály tandíja	Összesített tandíj
Szék	104	50 ⁴⁴	n. a.	n. a.	10 r. ft (12 m. ft)
Bonchida	53	9	12 kr.	24 kr.	3,36 r. ft (4,32 m. ft)
Vajdakamarás	49	6	24 d.	24 d.	1,12 r. ft (1,44 m. ft)
Pusztakamarás	–	–	–	–	–
Magyarfráta	n. a.	4	4 s. + 1 szf	–	2,24 r. ft (2,88 m. ft)
Búza	36	4	12 kr.	–	48 kr. (0,96 m. ft)
Kékes ⁴⁵	24	4	n. a.	–	0
Szépkenyerű- szentmárton	n. a.	n. a.	24 d. + 1 szf	–	n. a.

(Magyarázat: n. a. – nincs adat; d. – dénár; kr. – krajcár; m. ft – magyar forint; r. ft – rénes forint; szf – szekér fa; v. zab – véka zab; s. – susták; m. – máriás)

A kimutatásból jól látszik, hogy a tandíj fizetésében eltérések mutatkoznak. A legtöbb gyülekezetben az egyházi előírások szerint fizették a tandíjat, amely az első osztályban 24 dénár volt (a császári előírás miatt viszont a dénárt krajcárrá konvertálták).⁴⁶ Hét gyülekezet esetében a pénzfizetés mellett (12 krajcár vagy 24 dénár) a gyermekes szülők 1-1 szekér fát is adtak, amelynek értékét beleszámolták a tandíjba. Utóbbi alól csak Magyardecse volt kivétel, ahol a pénzfizetés mellé járó 1-1 véka zab árát nem számolták bele a tandíjba. Magyarfrátán nem krajcárban vagy dénárban adták meg a gyermekek után fizetendő tandíjat, hanem sustákban (1 susták = körülbelül 4 krajcár). Hasonlóképpen jártak el Felőrben is, ahol tandíjként 1-1 máriást fizettek (1 máriás = körülbelül 17 krajcár). Rettegen 18 krajcárt fizettek, ami szintén több volt, mint az előírt 24 dénár.

Az is kitűnik a táblázatból, hogy a széki egyházmegyében két település kivételével kétosztályos iskola helyett csupán egyosztályos iskola működött. Kétosztályos oktatás Bonchidán és Vajdakamaráson volt. Előbbi helyen a második osztályban tanulók tandíja 24 krajcár volt, ami a sajátos átszámítás szerint 48 dénárnak felelt meg, és ez megegyezett a többi egyházmegye második

44 Széken 50-en tanultak az iskolában, ebből 42-en fizettek tandíjat, 8-an nem.

45 Kékesen 4 tanítványa volt a mesternek, de ezek közül senki sem fizetett a tanításért.

46 A krajcárban való számolás során nem a hivatalos átváltási arányt használták (1 krajcár = kb. 1,33 dénár), hanem a sokkal könnyebb 1 krajcár = 2 dénár konvertálást alkalmazták.

osztályának tandíjával. Vajdakamaráson viszont a második osztályba járó gyermekek után is ugyanannyit fizettek, mint az első osztályba járók után, vagyis 24 dénárt.

A következő táblázatban a tandíj teljes összege (pénzjáradék és a tűzi-fajáradék pénzben kifejezett értéke) és a tandíjnak a teljes mesteri fizetéshez viszonyított százalékarányos kimutatása található. Magyarazatként jelezzük, hogy az összegeket az eredeti dokumentumban Ördöngösfüzes kivételével rénes forintban, illetve krajcárban adták meg. A jobb számolhatóság végett a rénes forintban megadott összegeket magyar forintra és dénárra konvertáltuk. Az átváltás során a fizetési jegyzékben használt átváltási aránnyal számoltunk mi is. Eszerint: 1 rénes forint = 60 krajcár; 1 magyar forint = 100 dénár; 1 krajcár = 2 dénár. A zárójelbe tett számok az eredetileg rénes forintban megadott összeg magyar forintra átszámolt értékét tartalmazza.

6. táblázat. Kimutatás a tandíjak összesített értékéről

(Magyarázat: n. a. – nincs adat; d. – dénár; kr. – krajcár; m. ft – magyar forint; r. ft – rénes forint)

Gyülekezet	Összesített tandíj	A tanításért kapott díj az évi fizetéshez viszonyítva %-ban
Ördöngösfüzes	5,28 m. ft	6,26%
Szásznyíres	4 r. ft (4,8 m. ft)	9,19%
Bálványosváralja	7,27 r. ft (8,94 m. ft)	5,46%
Almásmálom	0	0%
Magyardécse	6 r. ft ⁴⁷ (7,20 m. ft)	5,38%
Árpástó	0	0%
Csicsó Mihályfalva ⁴⁸	–	–
Retteg	5,42 r. ft (6,84 m. ft)	10,42%
Felőr	0	0%
Bethlen	9,28 r. ft (11,36 m. ft)	16,41%
Magyarnemegye és Virágosberek	48 kr. (0,96 m. ft)	3,92%
Somkerék	1,45 r. ft ⁴⁹ (2,10 m. ft)	4,71%
Szék	10 r. ft (12 m. ft)	7,24%

47 Magyardécsen az összesített tandíj csak a pénzfizetést tartalmazza, a zab összesített értékét nem.

48 Csicsó Mihályfalva Bacának volt a filiája. A helyi lévita-tanító csak az istentiszteleti szolgálatokat látta el, az iskolában nem tanított.

49 Lásd a 43. jegyzetet.

Tanítói fizetések a széki egyházmegyében (17–18. század)

Gyülekezet	Összesített tandíj	A tanításért kapott díj az évi fizetéshez viszonyítva %-ban
Bonchida	3,36 r. ft (4,32 m. ft)	4,66%
Vajdakamarás	1,12 r. ft (1,44 m. ft)	1,91%
Pusztakamarás	–	–
Magyarfráta	2,24 r. ft (2,88 m. ft)	8,62%
Búza	48 kr. (0,96 m. ft)	2,24%
Kékes	0	0%
Szépkenyerűszentmárton	n. a.	n. a.

A tandíj és az éves fizetéshez viszonyított százalékarányos kimutatása rávilágít arra, hogy a tandíjból kapott fizetés az évi fizetés maximum 16,50%-ára (11,36 magyar forint) rúg. Ennyi volt a bethleni mester fizetése, amit a 26 fizető gyermek után kapott. Ennél többet kapott nominálisan a széki tanító, aki évente 12 magyar forintnak megfelelő összeget (éves fizetése 7,24%-át) kapott a 42 fizető gyermek után. Az eltérés onnan adódik, hogy a széki gyülekezet lényegesen nagyobb volt, mint a bethleni, és így a terményjövedelmek is számottevően nagyobbak voltak, mint Bethlenben. A rangsor másik végén Almásmálom, Árpástó, Felőr és Kékes van. Almásmálomban 73, Felőrben 53 tanköteles gyermek volt, de ezek közül senki sem tanult, így nem is fizetett. Árpástón 8-an, Kékesen a 24-ből mindössze 4-en tanultak, de a szegénység miatt egyik faluban sem fizettek a tanításért. Rendkívül rossz mutatóval rendelkezik Bálványosvárálja, Magyardécse, Magyar-nemegye, Somkerék, Bonchida, Vajdakamarás és Búza, ahol a mester a tandíjból az évi fizetéséhez viszonyítva mindössze 1,91% és 5,46% közötti összeget kapott a tanításért. A széki egyházmegye vizsgált gyülekezeteinek adatait összesítve a tanításért kapott fizetés a mester évi fizetésnek alig több mint 5%-át tette ki.

Nominális értékben a legtöbbet a széki mester kapott (12 magyar forint), őt követte a bethleni évi 11,36 magyar forinttal és a bálványosváráljai tanító 8,94 magyar forinttal. Mint láttuk, Árpástón és Kékesen a mester ugyan elvégezte feladatát, de a gyülekezeti tagok szegénysége miatt egyik helyen sem fizettek. Magyar-nemegyén és Búzában a tanító mindössze 48 krajcárt (96 dénár) kapott évente, ami még szimbolikus díjnak sem felelt meg. Valamivel többet kapott a vajdakamarási (1,44 magyar forint), a somkeréki (2,10 magyar forint) és a magyarfrátai (2,88 magyar forint) tanító.

Azért tartjuk fontosnak akár a százalékarányos, akár a tandíj nominális összegének vizsgálatát, mert ez rávilágít a népiskolai oktatás egyik megoldatlan gondjára: a mesterek fizetésbeli motivátlanságára. Tekintettel arra, hogy a mesteri munkakörnek elsődleges feladata a liturgikus szolgálat ellátása volt, ami vidéktől és gyülekezettől függően a vasárnapi és a hétköznapi istentiszte-

leteken való éneklés volt, ezért kapta fizetésének javát (80-90%-át). A díjlevél alapján munkakörének második feladata az esti harangozás volt, ami ugyan nem volt időigényes, de mivel napi kötelessége volt, ezért idejét úgy kellett beosztania, hogy a harangozás időpontjában otthon legyen. Az iskolai tanítási kötelezettséget nem szabályozta a díjlevél, ezért annak számonkérése messzeemenően nem volt annyira szigorú, mint a többi feladatának ellenőrzése.

Az énekléssel és a harangozással szemben a tanítás összehasonlíthatatlanul időigényesebb munka volt, és ha a mester betartotta a tanítás idejére vonatkozó zsinati előírásokat (ősztől tavaszig kellett tanítani), idejének java részét az oktatás kötötte le. A tanításba fektetett munka viszont nem állt összhangban a javadalmazással, mint láthattuk, nagy átlagban a *didactrum* a fizetésnek mintegy 5%-át tette ki. Talán megkockáztatható az a következtetés, hogy a mester anyagilag nem volt érdekelt abban, hogy tanítson, bár az is bizonyos, hogy optimális körülmények között (magas tanulási hajlandóság, megfelelő iskolai infrastruktúra, megfelelő felkészültség, nagyobb egyháztársadalmi presztízs, illetve a szülők oldaláról az oktatás hasznosságának felismerése stb.) a tandíj akár jelentős jövedelemtöbbletet is eredményezhetett volna. Ennek jó példája lehet a bálványosváraljai gyülekezet iskolája. A feljegyzés szerint a 123 tanköteles gyermekből mindössze csak 26 járt iskolába, a mester pedig évi 8,94 magyar forintot kapott tandíjként. Amennyiben minden iskolaköteles gyermek iskolába jár, és a szülők anyagi helyzete lehetővé teszi a tandíj megfizetését, a mester 8,94 magyar forint (évi fizetésének 5,46%-a) helyett akár 42,29 magyar forintot (éves fizetésének 21,48%-a) kaphatott volna.

Az iskolába járási hajlandóság

Az alább következő táblázatban a rendelkezésre álló adatok alapján az iskolába járási hajlandóságot vizsgáltuk. A táblázatban a gyülekezet neve után következik a tanköteles fiúk és lányok száma, illetve van néhány olyan település, mint például Ördöngösfüzes, ahol csak összesített adatot jegyeztek le az összeírásban. A második oszlopban a tanulók (fiúk és lányok külön) száma található, és ahol ezt az adatok lehetővé tették, százalékarányosan is összehasonlítottuk a tanköteles és iskolába járó fiúk és lányok számát. Végül az utolsó oszlopban a tanköteles gyermekek és az iskolába járók számának százalékarányos összehasonlításával némiképpen választ kapunk a tanulási hajlandóságról is.

7. táblázat. Kimutatás a tanköteles gyermekekről és az iskolába járókról

Gyülekezet	Tankötelesek száma		Iskolába járók száma				Összesített százalékarány
	Fiúk	Lányok	Fiúk		Lányok		
Ördögösfüzes	n. a.		22				–
Szásznyíres	25		10				40%
Bálványosvára	83	40	21	25,3%	5	12,50%	21,13%
Almásmálom	37	36	0	0%	0	0%	0%
Magyardécse	49	43	18	36,73%	12	27,90%	32,60%
Árpástó	n. a.		8				–
Retteg	n. a.		14		5		–
Felőr	25	28	0	0%	0	0%	0%
Bethlen	n. a.		17		31		–
Magyarnemegye és Virágosberek	16	28	2	12,5%	2	7,14%	9,09%
Somkerék	23	19	6	26,08%	0	0%	14,28%
Szék	104		50				48,07%
Bonchida	32	21	9	28,12%	0	0%	16,98%
Vajdakamarás	30	19	5	16,66%	1	5,26%	12,24%
Magyarfráta	n. a.		2		2		–
Búza	36		4				11,11%
Kékes	24		1		3		16,66%
Összesítés	718 (819)		250				20,75%

A rendelkezésre álló adatok alapján tüntettük fel az iskolaköteles és az iskolába járók számát. A tanköteles gyermekek összesített száma nem teljes, ugyanis Ördögösfüzesen, Árpástón, Rettegen, Bethlenben és Magyarfrátán csak az iskolába járók számát adták meg, a tanköteleseket nem. Így az összesített 718 tanköteles gyermekek száma lényegesen nagyobb volt. A széki egyházmegyében a jegyzék készítésének időpontjában legalább 819 tanköteles gyermek volt (a jegyzékben feltüntetett tanköteles gyermekek számát (718) összeadtuk azokban a gyülekezetekben iskolába járó gyermekek számával (101), ahol csak a tanulók számát adták meg, a tanköteleseket nem. Az így összesített érték: 819). A százalékarányos kimutatás során csak azokat a gyülekezeteket vettük figyelembe, ahol megadták a tanköteles és az iskolába járók

számát is. Az eredmény a következő: a 718 tanköteles gyermekből 149 járt iskolába, vagyis a tankötelesek 20,75%-a.

Amint a táblázatban látható, a tanulási hajlandóság Széken volt a legnagyobb, ahol a tanköteles gyermekek 48,07%-a járt iskolába. Szinte hasonló arányú tanulási hajlandóságot mutat Szászníres, ahol a tanköteles gyermekek 40%-a tanult, illetve Magyardécse, ahol a 32,60%-a. Ezzel szemben Almásmálomban és Felőrben egyetlen gyermek sem járt iskolába, pedig Málomban 73 tanköteles gyermek volt, Felőrben pedig 53. Hasonlóan rossz mutatóval rendelkezett Magyar-nemegye, Somkerék, Bonchida, Vajdakamarás, Magyarfráta, Búza és Kékes, ahol 9 és 17% között volt a tanulási kedv. A vizsgált gyülekezetek átlaga 18,51%-os iskolába járási hajlandóságot mutat, ami valószínűleg megegyezik a többi egyházmegye mutatóival.

Amennyiben a fiúk és lányok taníttatását külön vizsgáljuk, a következő eredményeket kapjuk: a tanköteles fiúk 20,67%-a járt iskolába, míg a tanköteles lányok 8,54%-a. Külön-külön vizsgálva a gyülekezeteket, jó eredményt ért el a magyardécsei iskola, ahol a fiúk 36,73%-a, a lányok 27,90%-a járt iskolába. Az átlag feletti eredményességgel tanítottak továbbá Bálványosváraán, Magyardécsén, Somkeréken és Bonchidán, bár az utóbbi két településen egyetlen lány sem járt iskolába.

A széki mesterek fizetése

A gyülekezetekről készített fizetési összeírások végén a legtöbb esetben a mester évi fizetését is lejegyezték, amelyet magyar forintban vagy rénes forintban adtak meg. Csupán néhány olyan gyülekezet van, ahol összezszerűen nem szerepel az évi fizetés összege, de ezen gyülekezetek esetében is kiszámolható a végösszeg a megadott részösszegek összeadásával. Csupán egyetlen olyan gyülekezet van, ahol sem a részjövedelmek (terményjövedelmek, kazuáliák díja, *didactrum* stb.), sem az évi fizetés nincs megnevezve. Szépkenyerűszentmártonban csupán annyit írtak le, hogy a mester használatában egy darab szőlő és két szántó volt. Terményjövedelemként pedig azt jegyezték le, hogy a tanító évi 42 véka búzát, 42 kenyeret és 7 szekér fát kapott, tandíjként minden gyermek után 1 szekér fát és 24 dénárt fizettek a szülők, de sajnos a tanuló gyermekek számát nem jegyezték le. Noha az ebből származó jövedelmeket nem összesítették, a rendelkezésre álló adatok alapján megközelítő értéket lehet számolni. Eszerint 42 véka búza ára a leggyakrabban előforduló értékkel számolva (1 véka búza = 42 dénár) 17,64 magyar forintra rúgott, a kenyér árát 6 krajcárban határozták meg, így tehát a 42 kenyér ára 4,24 magyar forint, a 7 szekér fa ára (1 szekér fa = 24 dénár) évi 1,68 magyar forint jövedelmet jelentett. Ez együttesen 23,56 magyar forintra rúgott, de az évi fizetés ennél nagyobb volt, ugyanis sem a mester használatában lévő föld jövedelmét nem ismerjük, sem pedig a tanításért kapott díj összegét.

Tanítói fizetések a széki egyházmegyében (17–18. század)

Az alábbi táblázatban a széki mesterek fizetése található. Az első oszlopban a gyülekezet neve, a másodikban az összeírásban található évi fizetés rénes forintban vagy magyar forintban, a harmadik oszlopban a tanító évi fizetése magyar forintra átszámolva. A konvertálás során a korábban alkalmazott szabályok szerint jártunk el, vagyis: 1 krajcár = 2 dénár; 1 rénes forint = 60 krajcár; 1 magyar forint = 100 dénár; 1 rénes forint = 1,20 magyar forint.

8. táblázat. Kimutatás a széki tanítók fizetéséről

Gyülekezet	Évi fizetés a jegyzék alapján (r. ft vagy m. ft)	Évi fizetés magyar forintban
Szék	138,02 r. ft	165,64 m. ft
Bálványosváralja	136,14½ r. ft	163,49 m. ft
Magyardécse	111,24 r. ft	133,68 m. ft
Boncida	77,12 r. ft	92,64 m. ft
Ördögösfüzes	84, 33 m. ft	84,33 m. ft
Vajdakamarás	63,05½ r. ft	75,17 m. ft
Bethlen ⁵⁰	(57,4 r. ft)	69,20 m. ft
Retteg	54,42 r. ft	65,64 m. ft
Almásmálom	51,29 r. ft	61,78 m. ft
Felőr	61,69 m. ft	61,69 m. ft
Szásznyíres	43,31 r. ft	52,22 m. ft
Somkerék	37,05 r. ft	44,50 m. ft
Kékes	36,42 r. ft	44,04 m. ft
Búza	35,38 r. ft	42,76 m. ft
Pusztakamarás	38½ m. ft	38,50 m. ft
Magyarfráta	27,50 r. ft	33,40 m. ft
Árpástó	29,60 m. ft	29,60 m. ft
Kisiklód	25,46 m. ft	25,46 m. ft
Magyarnemegye Virágosberek	20,22 r. ft	24,44 m. ft
Szépkenyerűszentmárton	–	23,56 m. ft
Csicsómihályfalva	18,44 r. ft	22,48 m. ft
Átlagfizetés	–	64,48 m. ft

50 Bethlenben az egyévi jövedelem helyett az utolsó öt év jövedelmét adták meg. Ezt elosztottuk öttel, így kaptuk meg az 57,04 rénes forint értékét.

A fizetések helyes értelmezéséhez tartozik, hogy a táblázatban szereplő összegeket inkább megközelítő összegként kell értelmezni, semmint pontos fizetesként. A fizetésekbe csak ritka esetben számolták bele a kazuáliákért (esketés, keresztelés, temetés) kapott jövedelmet (aminek összesített értéke az esketés, keresztelés, temetés számának függvényében évről évre változott). Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy az évi fizetés meghatározó többségét jelentő búzából, fából és borból származó jövedelem az időjárás és terméshozam következtében akár évenként eltérő volt. Az egységárak – a búza vékájának, a tűzifa és bor árának – néhány dénárnyi változása jelentős mértékben módosította az évi fizetés mennyiségét. Azt is hozzá kell tenni, hogy a legtöbb gyülekezetben nem jegyezték fel az özvegyasszonyoktól, félkepes gazdáktól kapott járulékot, ami – ha nem is jelentős mértékben, de mégis – befolyásolta a mester éves fizetésének összegét, vagyis a mesterek fizetése a már ismertetett összegnél nagyobb volt.

A kimutatás alapján a széki mesterek fizetése 165,64 és 22,48 magyar forint közé esett. Az alsó érték (csicsómihályfalvi fizetés) az ismertettnél nagyobb lehetett, ugyanis a csicsómihályfalvi mester a feljegyzés szerint lévitai szolgálatot végzett. Csicsómihályfalva Bacának volt a filiája, és a feljegyzés szerint az anyaeklezsiából is számíthatott jövedelemre. Viszont azt is hozzátették, hogy az anyaegyházközségtől való jövedelme bizonytalan. Szépkenyerűszentmártonban csak becsült értékkel számolhattunk, így a már említett okok miatt a tanító 23,56 magyar forintnál itt is biztosan többet kapott évente. Árpástón is nagyobb volt a mester jövedelme 29,60 magyar forintnál, ugyanis a mester használatában lévő földek jövedelmét nem nevesítették. Rettegen pedig a harangozókenyeret nem számolták bele a fizetésbe.

A mesteri fizetések helyes értelmezéséhez elengedhetetlen annak ismerete, hogy hány lélek alkotta a gyülekezetet. Szerencsére az összeírásban erre vonatkozó adatot is találunk, amelyhez hozzávettük Benkő József 1766-ból származó adatait is.⁵¹

51 Benkő: *Transsilvania specialis*. 407–408.

9. táblázat. Kimutatás a gyülekezetek lélekszámáról

Gyülekezet neve	Egész képes gazdák	Félképés gazdák	Özvegyek	Az 1766-os összeírás adatai		
				Férfiak	Nők	Összesen
Ördögösfüzes	60–65 ⁵²	–	9	172	193	365
Kisiklód ⁵³	11–12 ⁵⁴	–	–	109	100	209
Szásznyíres	25 (40) ⁵⁵	9	5	119	115	234
Bálványosváralja	148 (13) ⁵⁶	–	14	421	432	853
Almásmálom	47	–	–	100	131	231
Magyardécse	120	–	12	304	302	606
Árpástó	40	–	–	106	138	244
Csicsómihályfalva				18	32	50
Retteg ⁵⁷	52	–	–	125	131	256
Felőr	–	–	–	93	100	193
Bethlen ⁵⁸	–	–	–	110	123	233
Magyarnemegye Virágosberek	28	–	–	60	45	105
Somkerék	36	–	–	107	87	194
Szék	–	–	–	629	599	1228
Bonchida	48	–	–	160	162	322

52 Ördögösfüzesen a 60-65 gazdába beleszámolták a félképés gazdákat is. Az eredeti szöveg így szól: „Vannak pedig a helységben mostan reformatus emberek plus minus hatvanon vagy hatvanötön, kik között félbérese is lévén [...]”. A harangozókenyer meghatározásakor viszont 60 gazdával számoltak.

53 Benkő József Vízszilvás és Kisiklód népességadatait együtt adta meg.

54 Kisiklódon a búzafizetésnél 11 gazdával, a fafizetésnél 12 gazdával számoltak.

55 Szásznyíresen az eltérő értékek onnan származnak, hogy a búzajövedelemnél 25 egész képes és 9 félképés gazdával számoltak, a borjövödelem felsorolásánál már 40 gazdát említ az összeírás, amibe valószínűleg beleszámították a félképés gazdákat is, míg a harangozókenyer fizetésénél 38 (vagyis 38 gazdával számoltak) kenyeret írtak össze.

56 Bálványosváraljánál 13 gazdát úgy tüntettek fel, mint akik bizonytalanok, vagyis nem fizettek. Ezeknek számát zárójelbe tettük.

57 Benkő József Retteg és Nyégerfalva népességadatait együtt adta meg.

58 Benkő József Bethlen és Szézsárma adatait együttesen adta meg.

Gyülekezet neve	Egész képés gazdák	Félképés gazdák	Özvegyek	Az 1766-os összeírás adatai		
				Férfiak	Nők	Összesen
Vajdakamarás	33	–	–	188	148	336
Pusztakamarás	20	–	–	78	93	171
Magyarfráta	20 (?)	–	–	35	72	107
Búza	32–38	–	–	94	112	206
Kékes	29 (?)	–	–	65	75	140
Szépkenyerűszentmárton	42			107	163	270

A fizetési kimutatást és a gyülekezetek lélekszámát összehasonlítva egyértelmű, hogy a fizetések nagysága összhangban áll a gyülekezet lélekszámával. Vagyis: a nagy gyülekezetek nagy fizetést adtak, míg a kis lélekszámú gyülekezetek értelemszerűen keveset. A széki egyházmegye legnagyobb fizetéseit Szék, Bálványosváralja és Magyardécse adta. Mindhárom településen a tanítói fizetés 100 magyar forint felett volt, lélekszámuk is messze kiemelkedett az egyházmegyei átlagból, amit jól tükröz az egyházmegyei iskolai összeírás alapján megállapított egész képés gazdák száma, amely mindhárom településen meghaladta a százat. Széken jelentős fizetéskülönbözetet jelentett az, hogy a kamarai alpból évi 15,22 rénes forinttal egészítették ki a fizetését.

A lélekszám alapján számolt fizetési sorból csak azok a gyülekezetek lógnak ki, ahol a helyi főnemes jelentékeny összeggel támogatta a mesteri állás fenntartását. Ezek közé tartozott Bonchida (48 gazda), ahol az éves mesteri fizetés mintegy kétötöde származott a főúri udvartól, és Vajdakamarás (33 gazda), ahol az évi fizetés közel felét adta a két főúri udvar.

A széki egyházmegye tanítóinak fizetéseit összehasonlítva az eddig feltárt egyházmegyék (erdővidéki,⁵⁹ sepsi,⁶⁰ udvarhelyi⁶¹ és marosi⁶²) tanítóinak fizetésével az a meglepő eredmény született, hogy a széki tanítók átlagfizetése (64,48 magyar forint) magas volt, egyezett a sepsi egyházmegye tanítóinak fizetésével, ahol az átlagfizetés 66 magyar forint volt. Ennél nagyobb fizetést csak az erdővidéki egyházmegyében kaptak a mesterek, átlagban 78 magyar forintot. Összehasonlítási alapként jelezzük, az udvarhelyi mesterek átlagban

59 Az erdővidéki egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak jövedelme. FőkonzLt 1782/197.

60 A sepsi egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak jövedelme. FőkonzLt 1782/196.

61 Az udvarhelyi egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak jövedelme. FőkonzLt 1782/195.

62 A marosi egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak jövedelme. FőkonzLt 1782/194.

Tanítói fizetések a széki egyházmegyében (17–18. század)

31 magyar forintot, míg a marosi tanítók 56 magyar forintot kaptak. Alább táblázatban hasonlítjuk össze az eddig vizsgált egyházmegyék fizetési adatait:

10. táblázat. Összehasonlító táblázat az erdélyi református tanítók fizetéséről

Bétkategóriák	Erdővidéki	Sepsi	Udvarhelyi	Marosi	Széki	Tanítók száma	Arány
0–9 r. ft	–	2	3	–	–	5	3,52%
10–19 r. ft	–	1	10	4	2	17	11,97%
20–29 r. ft	1	1	11	7	4	24	16,90%
30–39 r. ft	–	2	7	7	4	20	14,08%
40–49 r. ft	2	7	2	7	1	19	14,38%
50–59 r. ft	2	4	2	10	4	22	15,49%
60–69 r. ft	2	3	2	–	1	8	5,63%
70–79 r. ft	–	1	–	3	2	6	4,22%
80–89 r. ft	–	3	–	4	–	7	4,92%
90–99 r. ft	3	3	–	–	–	6	4,22%
100–109 r. ft	1	0	–	1	–	2	1,40%
110–119 r. ft	1	1	–	–	1	3	2,11%
120–129 r. ft	0	1	–	–	–	1	0,70%
130–139 r. ft	–	–	–	–	2	2	1,40%
Összesen	12	29	37	43	21	142	100%

A kimutatásból jól látszik, hogy a 21 széki tanítóból 15 fizetése 10–59 rénes forint között volt, ennél többet mindössze 6 tanító kapott. Az aránylag magas fizetések magyarázata az, hogy a gyülekezetek lélekszáma nagy volt. Az összehasonlításból kiderül: az udvarhelyi egyházmegye tanítói fizetési voltak a legkisebbek, bár ennek oka továbbra is talány, ugyanis az udvarhelyi gyülekezetek lélekszámát összehasonlítva a többi egyházmegye gyülekezeteinek lélekszámával a fizetésbeli különbség okát nem sikerült felderíteni.⁶³

A fizetések értékére vonatkozóan több adatunk is van. A harangozásért kapott kenyér értéke 6 krajcár volt (12 dénár), Bonchidán 1 bárányt 30 krajcárban, egy sajtot 20 krajcárban számoltak, Vajdakamaráson egy kövér sertés ára 2,33 rénes forint volt. Szigeti Gyula István udvarhelyi professzor 1797-ben a következő árakat jegyezte le: 1 font (körülbelül 0,5 kg) hús 2 krajcár, 12 tojás

63 Az udvarhelyi egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak jövedelme. FőkonzLt 1782/195.

1 garas (3 krajcár), 1 pár csizma 4-5 máriás, egy pár ökör 80-100 forint, ló 50-60 forint, mesterember napi bére 8 garas.⁶⁴ Köpeczi Bodosi Sámuel jegyzéke szerint 1789-ben a must ára 1 magyar forint, 1 font hús 4 krajcár, 1 mázsa só 3 rénes forint; 1791-ben 1 báránybőr 2 rénes forint;⁶⁵ 1780 körül a marosvásárhelyi és székelyudvarhelyi professzorok fizetése 3-400 magyar forint volt.

A széki egyházmegye lelkészeinek fizetéséről nem készült kimutatás, emiatt csak azokra az adatokra hagyatkozhatunk, amelyek a többi egyházmegyéből fennmaradtak. Az eddig ismert fizetési kimutatások az erdővidéki, sepsi, udvarhelyi, küküllői és marosi egyházmegyéből maradtak fenn. Ennek alapján bizton állíthatjuk, hogy a mesteri fizetés fele volt a lelkészi fizetésnek. Nagyobb eltérések (a lelkészi fizetés javára) csak ott mutatkoznak, ahol a lelkészi fizetést főúri, kamarai jövedelmekből, adományokból egészítették ki, így fizetésük jelentősen nagyobb volt a mesteri fizetések kétszeresénél. A székely egyházmegyékben (erdővidéki és sepsi) előfordult olyan eset is, ahol a mester szinte csak szimbolikus javadalmazást kapott. Utóbbiak közé tartozik a sepsi egyházmegyéből a kálnoki és köröspataki tanító javadalmazása, ahol évi 9,36 rénes forintot, illetve 1,36 rénes forintot fizettek.⁶⁶ Ennek hátterében talán az a 16. századi gyakorlat állhatott, mely a zsinati előírások értelmében a tanítót a helyi lelkész fizette a saját osztatlan fizetéséből.

Levéltári források

DésiEhmLt prot. II/1.

A Dési Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában, Kolozsvár. Protokollumok, II/1. Vízitációs jegyzőkönyv, 1721–1775.

FőkonzLt: A Főkonzisztórium Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában, Kolozsvár.

- A marosi egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak jövedelme. FőkonzLt 1782/194.
- A sepsi egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak jövedelme. FőkonzLt 1782/196.
- A széki egyházmegye iskolai összeírása. FőkonzLt 1788/208.
- Az erdővidéki egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak jövedelme. FőkonzLt 1782/197.
- Az udvarhelyi egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak jövedelme. FőkonzLt 1782/195.

Köpeczi: *Nevezetes változások.*

Köpeczi Bodosi Sámuel: *Nevezetes változások, melyeket életem folyása s viszontagságai leírásában maradékom kedvéért feljegyezgettem.* Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. A kolozsvári Református Kollégium kéziratgyűjteménye, 1554. sz.

64 Róth: Udvarhelyi drágaság. 19.

65 Köpeczi: *Nevezetes változások.* f 74r.

66 A sepsi egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak jövedelme. FőkonzLt 1782/196.

Tanítói fizetések a széki egyházmegyében (17–18. század)

SzékiEhmLt prot. I/1.

A Széki Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában, Kolozsvár. Protokollumok, I/1. Vegyes protokollum, 1622–1727.

Hivatkozott szakirodalom

Benkő: *Transsilvania specialis*.

Benkő József: *Transsilvania specialis. Erdély földje és népe*. I–II. Ford., bev. tan., jegyzetekkel közléteszi Szabó György. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 1999.

Hunyad-Zarándi.

A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere. II. 1686–1807. Hátszeg – Marosillye. Összeáll., s. a. r., bev. tan., jegyz., mutatókkal közléteszi Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 2/2.) [Erdélyi Református Egyházkerület], Kolozsvár, 2005.

Kolumbán: Lelkészi és tanító fizetések.

Kolumbán Vilmos József: Lelkészi és tanító fizetések az erdővidéki és sepsi református egyházmegyében. In: Benkő Levente – Demeter László (szerk.): *Adalékok Székelyföld történetéhez. Tanulmányok Egyed Ákos 90. születésnapja tiszteletére*. Háromszék Vármegye Kiadó–Tortoma Könyvkiadó, Sepsiszentgyörgy–Barót, 2019. 273–298.

Kolumbán: A tanítók életkörülményei.

Kolumbán Vilmos József: A tanítók életkörülményei a 17–18. századi Erdélyben. In: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem*. Károli Gáspár Egyetem, Budapest, 2020. 119–138.

Ősz: *A Széki Református Egyházmegye történeti névtára*.

Ősz Sándor Előd: *A Széki Református Egyházmegye történeti névtára a kezdetektől 1848-ig*. Kézirat a szerző tulajdonában. Kolozsvár, 2015.

Ősz: *A vizitáció*.

Ősz Sándor Előd: *A vizitáció az Erdélyi Református Egyházban a 16–18. században*. Kézirat a szerző tulajdonában. Kolozsvár, 2017.

Róth: Udvarhelyi drágaság.

Róth András Lajos: Udvarhelyi drágaság. *Örökségünk*, 2 (2008) 3. sz. 19.

A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei.

A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei, 1728–1790, Aldoboly – Zalán. S. a. r. Kolumbán Vilmos József. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 3.) Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2005.

Tóth: Lelkészek életkörülményei.

Tóth Levente: Lelkészek életkörülményei a Küküllői Egyházmegyében. In: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere*. IV. 1648–1800. Maroscsapó–Vámosgálfalva. Összeáll., s. a. r., bev. tan., jegyz. és mutatókkal közléteszi: Buzogány Dezső – Kovács Mária Márta – Ősz Sándor Előd – Tóth Levente. Tanulmányokkal kiegészítette: Horváth Iringó – Sipos Dávid. Koinónia, Kolozsvár, 2012. 7–21.

Gloviczki Zoltán

Makkai Sándor a nevelésről

Sándor Makkai on Education

Sándor Makkai (1890–1951) was a Reformed theologian and bishop, a defining figure in the intellectual life of Transylvania. From 1936, he was professor of theology at the University of Debrecen. During his university years, he was influenced by pedagogical axiology, and he wrote his doctoral dissertation on personality-centered pedagogy. Although the emphasis of his work is on the theology and fiction, the investigation of his two subsequent pedagogical works makes a significant contribution both to the knowledge and interpretation of his oeuvre and to understanding the Hungarian and European intellectual flows between the two world wars.

Keywords: Sándor Makkai, history of education, axiology, education of the Reformed Church, education between the two world wars

Makkai Sándor (1890–1951) a magyar szellemi életben talán egyetlen vitairatával keltette a legnagyobb és legtovább élő hullámokat. 1937-es *Nem lehet* című esszéje nem csupán – Erdélyből való végleges távozásának, püspökségéről való lemondásának tényével is terhelt – saját korában, de mindmáig elevenen hat.¹ Az évezred kezdetén recepciója elsősorban református teológusként élénk,² életműve ismeretében megdöbbentően rövid, tehát mérhetetlenül intenzív életének és munkásságának igazi jelentőségét azonban egyházi, szépírói és pedagógiai munkásságának egységében ragadhatjuk meg.³ A három hitelesen fonódik egybe, hat egymásra, s ha bár az elméleti pedagógiával való foglalatosság ismerete nélkül értelmezhető az irodalmi és teológiai mű, az alábbiakban igyekszünk rámutatni: azok értéséhez nem csupán hozzájárul, de Makkai életpályájának,

1 Makkai: *Nem lehet*. 49–53. A korabeli viták összefoglalása is: *Lehet – nem lehet? Kisebbségi létértelmezések*, illetve az 1987-ben újra felerősödő vitáról: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*.

2 A jelenségről Veress: Szemléletváltás a Makkai-kutatásban.

3 Jóllehet önmagát egyértelműen lelkipásztorként és teológiai tanárként szemlélte, s kétségtelen, hogy életének, munkásságának vezérfonala ez, vö. Makkai: *Szolgálatom*.

szellemi fejlődésének megértéséhez kulcsot jelent.⁴ Neveléelméleti munkássága⁵ egyúttal apró tükre nem csupán a 20. század első fele magyar pedagógiai és mentalitástörténeti állapotának, folyamatainak, de tanulságos módon rögzít számos olyan pedagógiai, sőt társadalomszemléleti dilemmát, mely mind a mai napig, sőt éppen napjaink Kelet-Európájában drámai módon határozza meg mindennapjainkat.

Makkai már tanulóéveit is az átlagnál gazdagabb élményekkel folytatta.⁶ A nagyenyedi iskolás évek után középfokon a Bethlen Kollégium, a kolozsvári Református Kollégium és a Székely Mikó Kollégium is nyomot hagyhatott benne. Kolozsvári teológiai tanulmányai mellett hallgatott azután bölcsészeti-pedagógiai tárgyakat, s vált mesterévé a neveléstudós Schneller István,⁷ a filozófus Böhm Károly és Pauler Ákos. 1917-től gyakorolja is a nyilvános oktatást Sárospatakon, majd 1918 és 1926 között Kolozsváron, de külön püspöki engedéllyel már 1912-től hitoktató, s 1914-től pedagógiai doktorátusának köszönhetően valláspedagógiai kérdésekről tart előadásokat kolozsvári teológushallgatóknak.⁸ Tízéves püspöki szolgálatát követően végleg a tanítás mellett köteleződdt el, hiszen Magyarországon a debreceni Tisza István Tudományegyetem hívta meg a Hittudományi Kar Gyakorlati Teológia Tanszékének professzori katedrájára.⁹ Szándékos belátással engedjük el elemzésünkben a hitoktatással, bibliaiskolákkal, református gyülekezeti népneveléssel kapcsolatos munkásságát, nem feledve hangsúlyozni az életmű folyamatos egységének jelentőségét.¹⁰

*

- 4 Pályájának is meghatározó pontja, hogy doktori értekezése a pedagógia tárgykörében született. Makkai: *Szolgálatom*. 21. Pedagógiai munkásságáról érintőlegesen ad képet Veres: *A Kolozsvári Iskola*; ifj. Fekete: *Tudománnyal és a hit pajzsával*, a hitoktatáson keresztül Székely: Makkai Sándor reformjai, valamint tömör összefoglalást Pukánszky: Makkai Sándor pedagógiája.
- 5 Makkai neveléelméleti munkásságának bemutatásának gerincét három alapvető műve adja. Makkai: *Bevezetés a személyiség paedagogikájába*; Uő: *Magyar nevelés*; Uő: *Tudománnyal és fegyverrel*. Fontos megjegyezni, hogy Makkai a köznevelési rendszer gyakorlati átalakítására is konkrét javaslatokat tesz műveiben és önéletírásában (Uő: *Szolgálatom*. 70–71.), ahol azok lényegét összefoglalja, utólag számon is kéri a mindenkori hazai oktatásirányítástól, hogy nem vették figyelembe gondolatait (bár Hóman Bálint kultuszminiszter 1937-ben Corvin-koszorúval tünteti ki). Jelen tanulmány, ennél fogva is, elméleti munkásságáról beszél.
- 6 ifj. Fekete: *Egyházunk egyik ébresztője*. 6–9. Diákévei tudatos megélésének tanúsága önéletírásának vonatkozó része, Makkai: *Szolgálatom*. 5–18.
- 7 Schneller István (1847–1939) pedagógiai író, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. 1894–1923-ban a kolozsvári, majd a szegedi egyetemen a pedagógia nyilvános rendes tanára, 1918–1919-ben a kolozsvári egyetem rektora. Kutatási területe a nevelélmélet, a személyiség-pedagógia és a személyiségnevelés volt. Fő műve a *Paedagogiai dolgozatok*.
- 8 Erről Makkai: *Szolgálatom*. 30.
- 9 1939-ben és 1941–1942-ben a kar dékánja.
- 10 A teológiai és egyházvezetői munkásságon keresztül végzett nevelői tevékenységről méltó keresztmetszetet ad ifj. Fekete: *Egyházunk egyik ébresztője*.

Doktori értekezése,¹¹ a *Bevezetés a személyiség pedagógiájába* egyetemi éveinek, a korai élettapasztalatoknak és elméleti hatásoknak az összegzése. Az önállóan is megjelent könyvecske valóban a személyiség köré épül. Arányosan fejti ki a nevelésről általában és a személyiségről mint a nevelés céljáról vallott nézeteit, illetve a személyiség-központúság elvét a nevelésben. Gondosan hivatkozik a viszonylag friss német szakirodalomra, a magyar pedagógia világából Imre Sándorra,¹² de elsősorban mesterére, a kolozsvári professzor Schneller Istvánra, akinek gondolatvilága az egész okfejtés alapja, valamint az ugyancsak óriási hatású helyi filozófiaprofesszor Böhm Károlyra, aki az axiológikus megközelítés, érték-központú nevelés fogalmkörében lesz Makkai vezérfonala.¹³ Magát Pál apostol, Pestalozzi¹⁴ és Schleiermacher szellemi örökségének irányvonalába helyezi. Filozófiai szintre: csak nevelélméletet és nem gyakorlati didaktikát tervez írni. Linde hasonló művére hivatkozik,¹⁵ de úttörő munkát ígér, s a hazai szakirodalomban kétségtelenül eredeti összefoglalását adja a témának.¹⁶

Bevezetésében kimondja az axiológia beemelését a pedagógiai gondolkodásba, a nevelést „céljellegű, ideált megvalósítani törekvő ténykedés”-ként definiálva. Annak kulcsa a „kell”, de nem csupán etikai szempontból, hanem logikáiból és esztétikaiból is. Makkai egész pedagógiai életművének legkövetkezetesebb alapkövét helyezi el, amikor a *szép, a jó és az igaz* átadásának keresésére indul. A korábban kronologikusan és szinkron megközelítésekben is különbözőképpen definiált *nevelés* lényege tehát számára az *érték*. Amit a mindenkori korszellemet képviselő család, iskola, állam, egyház, nevelő értékesnek tartott, azt akarta a jövő generációban megjeleníteni. A nevelés mibenlétét tehát a nevelők mindenkori értékrendje határozta meg – ennélfogva az a történelmi és társadalmi változásokkal együtt mozog. Közös alapja marad, hogy sosem a létező világ, hanem egy értékideál szabja meg tartalmát, vagyis a *cél*. Makkai itt egyszer és mindenkorra elhatárolja magát a nem sokkal korábban fejlődésnek induló pszichológiai megközelítéstől. A pszichológia szerinte csak eszközöket adhat a nevelésnek e feladat célszerű megoldásához, de eszményei nincsenek, hiszen az a természeti folyamatok pusztja leírása. De

11 Makkai: *Bevezetés a személyiség paedagógiájába*.

12 Imre Sándor (1877–1945) magyar pedagógus, szegedi egyetemi professzor, művelődéspolitikus, 1919-ben néhány napig miniszter. Magyarországon elsőként indítványozta 1926-ban a lélektan mint külön diszciplínának egyetemen való oktatását. Szintén Schneller István tanítványa.

13 A filozófiai értékelmélet a századfordulótól egészen a harmincas évekig meghatározza a legjelentősebb hazai pedagógiai gondolkodók munkásságát, de ma is jelen van az oktatás körüli diskurzusban. Vö. Köte: *Neveléstudomány*. 40–50.

14 Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1827) svájci pedagógus, a neveléstörténet egyik legnagyobb hatású alakja. A szegény gyermekek nevelése és a népnevelés ügyében fejtette ki pedagógiai nézeteit.

15 Linde: *Persönlichkeits-Pädagogik*.

16 Makkai műve egyébiránt éppen abból a szempontból is fontos, hogy Schneller, akinek gondolkodása a legnagyobb hatást gyakorolja rá, nem foglalta össze írásban értékpedagógiai nézeteit, vö. Köte: *Neveléstudomány*. 45.

ugyanígy elhatárolódik a kísérleti pedagógiától is: az iskola, ahogy megfogalmazza, nem laboratórium.¹⁷

A valaha lezajlott számos értékrendi változást modellezni, algoritmizálni igyekszik. Az ismert hármas értékelési szempontrendszert alkalmazza, a hedonisztikus, utilisztikus és ideális értékszemlélet egyébként történeti és értékfejlődést is jelentő egymásutánját. Az első fő szempontja a létfenntartás, a kellemesség érzetének elérése („mi tetszik nekem?”). Mivel személyes és emocionális, ezért nem mérhető, és nem mér, ráadásul kiszámíthatatlan és változó, tehát nevelői célt sem képezhet. A hedonisztikus szemlélet kapcsán merül fel először Makkai életművében a német fajelmélettől való látványos, szinte emocionális elhatárolódás – holott 1912-ben még inkább a nietschei alapokról, mintsem a nemzetiszocializmus csírájáról beszélhetünk. A hedonisztikus megközelítést ugyanis, mely világosan az értékskála legalját képviseli, a „szenvedélyes ember” képéhez kapcsolja, egy „szőke bestiához”, az „übere Mensch világához”.¹⁸ A kívülről tekintve hedonisztikus karakterű történelmi-társadalmi tér-idő pillanatokban sem az egyén élvezete tehát a nevelés célképzete: „egyetlen társadalom sem hágathatta tervszerűen nyakára saját gyermekeit”¹⁹ – fogalmazza meg Makkai később egyre erősödő közösségi nézőpontját.

Persze az élvezet lehet tudatos célja is az életnek, de akkor az nem a pillanatnyi gyönyör, hanem az állandó boldogságérzet, pszichofizikai jóllét, és ez a szint már az utilizmushoz vezet. Hasznos az, ami élvezeteket szolgáltat. Itt tehát már nem az önfenntartás érzetei, hanem maga a sikeres önfenntartás a cél, minden más ennek az eszköze. Az önfenntartás természetesen nem csak biológiai, hanem társadalmi szintű is, része tehát a társadalmi szerepek, a hatalom ismerete, ennek megfelelően a mindenkori hatalmi nevelés célrendszeréhez áll közel.

A második értékrendi megközelítéstől kezdve világosan kirajzolódik, hogy Makkai egyúttal kortárs nevelési eszményeket és megközelítéseket is minősít, sőt olyanokat, amelyek a 20. század kezdetétől mindmáig jelen lévők. Életműve máig tartó polémiákhoz szolgál önmagában is változó, fejlődő, ám mindenkor elgondolkodtató szempontokat. Pedagógiai gondolkodásának fejlődési íve egyébiránt ezen a ponton ragadható meg legélesebben, itt foglalja el azt a határozott elvi álláspontot, melynek később éppen ellenkező végétét képviseli majd.

Az utilisztikus megközelítést ugyanis már következetesen a hatalmi szempontú neveléssel azonosítva állapítja meg, hogy az utóbbi célrendszere a – hatalom irányában való – egyéni felelősség, ennél fogva a büntethetőség, az elvárt altruizmus és a közepszerű engedelmesség határozzák meg. Makkai szerint mind a hagyományos családi, mind a társadalmi nevelés alapvetően ilyen jellegű – idesorolva egyébként a tradicionális egyházi nevelést is. A szocialista nevelés születését is e negatív hagyományra válaszoló, egyúttal azonban egy másik hatalom érdekeit szolgáló hiperreakcióként definiálja. Ezt a hatalmi megköze-

17 Makkai: *Bevezetés a személyiség paedagógikájába*. 11.

18 Uo. 15.

19 Uo. 16.

tést általános távolságtartása és a világos értéksorrendben elfoglalt alacsonyabb státusza mellett elítéli azért is, mert ez mellőzi az önállóságra nevelést, tehát bármely változás vagy szinkron sokszínűség esetén zátonyra fut. Ezért is tartja a legmagasabb értékű megközelítésnek az idealisztikus értékalapot.

Az érték ugyanis nem lehet a mulandó önfenntartás, az csupán alapja, kerete lehet valami önmagában vett értéknek. A legmagasabb rangú cél tehát – némileg „idealisztikusan” megfogalmazva – Isten képmására alkotott emberré nevelni a gyermeket. Ez a folyamat Makkai meghatározása szerint annyit jelent, mint kialakítani benne az „önértékű intelligenciát”, utóbbi fogalmat tágan értelmezve: az öntudat, a szabadság és a tisztaság egységeként, amely tagadja a pusztá önfenntartás értékességét, megdönti a merev tekintélyelv uralmát, átmenetinek minősíti a történeti hatalmakat, ugyanakkor megbecsüli és egyfajta spontán etikai alapú altruizmussal közelíti meg a családot, államot és egyházat. Az idealisztikus értékalap születését a reneszánszhoz, a reformációhoz és a német humanizmushoz köti – aminek azután Locke, Rousseau és Goethe nyomán pozitív, ám inkább az önmegvalósítást hangsúlyozó szála él tovább.

Az igazi *személyiség* Makkai szerint a hedonisztikus helyett az intelligens én, amely intelligencia az egyénnek egészséges társadalmi öntudatot és felelősségérzetet is kölcsönöz. Alapja az ember ontológiai valóságként létező teremtettségének potencialitása, ehhez járul a nevelés axiológiai rétege, mely, ha tetszik, a minden egyes emberről létező isteni célgondolat megjelenése. Ezzel a komplex megközelítéssel Makkai – ahogy maga is megállapítja – túllép Schneller István valamivel szekulárisabb személyiségképén, aki a személyiséget „ethizált és tudatra emelt egyéniség”-nek nevezi.²⁰ Makkai szerint is ilyesmi a cél, de a személyiség egyéni hivatását keresi – „általában” etikus és szellemi lények nevelése szerinte lehetetlen. Ilyen eszmények inkarnálódása legfeljebb örökéletű történelmi személyekben történhetett, történhetik meg.

Ezen a ponton Makkai nevelélméletének egy újabb állandó törzselemével szembesülünk, felhíva rá a figyelmet ugyanakkor, hogy gondolati struktúrája itt súlyos belső logikai hibába esik. Kimondja ugyanis – és emellett egész pályafutása alatt pedagógiai, teológiai gondolkodóként, sőt szépíróként is kitarat –, hogy ezek az örök életű történelmi személyiségek az igazi nevelők. Ezzel egyébként gondolatmenetében egy tartós belső antinómiát hoz létre. Egyfelől – korábbi okfejtését folytatva – kritizálja a pedagógia klasszikusaként tisztelt és bírált Herbartot,²¹ hogy „módszertani mesterkedésével, [...] ezzel a pedagógiai aranyborjával ráfekszik a növendék személyiségére és megöli annak sajátosságait objektív ráépítmények kedvéért”. Másfelől ugyanakkor az ideális nevelési folyamatot a *nevelő* személyiségére építi. Ilyenformán kétségtelen, hogy nem valamiféle absztrakt tudás, érzelemgazdagság vagy éppen akara-

20 Idézi Makkai: *Bevezetés a személyiség paedagógiájába*. 66.

21 Uo. 82. Herbart, Johann Friedrich (1776–1841) német filozófus, neveléstudós, pedagógus. A neveléstudomány tudományos megalapozója. A közgondolkodás szerint a 19. századi „porosz” oktatás atyja, valójában a személyiség komplex fejlesztését célzó összetett és gazdag pedagógiai rendszer kidolgozója.

terő elérése a nevelés célja, de nem is a *nevelt* személyiségében rejlő és „róla megálmodott” értelmi, érzelmi lehetőség kibontakoztatása.

Ezt az ellentmondást is némiképp feloldva Makkai a nevelés végső céljaként az önnevelés igényének és lehetőségének kialakítását jelöli meg.

Pedagógiaelméleti munkásságának következő állomása ugyanakkor láthatóan visszatér előbbi gondolatmenetéhez: a nagy személyiségek nevelői jelentőségének – egyébiránt jórészt Böhm Károly nézeteit összefoglaló – hangsúlyozásához.²² A nevelő erővel ható történelmi személyiségek jelentősége az egész Makkai-életmű központi motívumává válik. Alább kirajzolódik a pedagógiai gondolkodásban való jelenléte, de ugyanígy határozza meg a teológiai iránymutatásait, esszéit, a szépírói indulást is.²³

Elutasítja a kor marxista és szociológiai megközelítéseit, amelyek nem ismerik el az egyén hatóerejét a társadalmi mozgásokban. Álláspontja szerint minden történelmi mozgás középpontjában egy-egy személy áll. Hős. A hős, aki nehezen megmagyarázhatóan, de egyértelműen hatást, sőt hatalmat gyakorol fölöttünk, vagy inkább bennünk. Ebben nyilvánul meg pedagógiai hatásuk is, amely a gyermeki vágyon alapul – előbb a szülők, majd a hősök vonzásában. Világképünk megalkotását Makkai belső szükségből, egyfajta hiányérzetből vezeti itt le,²⁴ és erre a hősök adnak választ, mintát. Rövid tanulmánya ugyanakkor csak exponálja e szempontot, és ennek kifejtésére központi művében, a *Magyar nevelés, magyar műveltségben* kerül sor.²⁵

*

Makkai nagy ívű összefoglaló műve csaknem negyedszázaddal első nagyobb tanulmánya után jelent meg, immár debreceni professzorsága idején – ami a mű szempontjából kevésbé releváns változás, mint az 1912 és 1937 közötti történelmi események. Igazi szemléleti fordulatot ugyanis a trianoni döntés hozott az életműben. A nevelés területén is ebből vezeti le a fő célt: „életünket gyökeréből meg kell újítanunk”.²⁶ Fontos alapvetés, hogy Európa közönyéből nem „dacos turánizmusnak”, „faji sajátosságok”, az ősi tradíciók érvényesítésének kell következnie a nemzet kultúrájában. Kell a megújuláshoz, de nem elégséges megoldás. E – szerinte – politikai célrendszer (mert a politikai diskurzusban fogalmazódik meg, ölt testet) helyett a szellemi magyarság építése a cél. A korszak szellemtörténetének ismeretében nem meglepő a megközelítés és a célkitűzés. Ám hogy

22 Makkai: *A nagy személyiségek*.

23 Legegyértelműbben Makkai: *Magyar fa*; Uő: *Egyedül*; Uő: *Magunk revíziója*; Uő: *Harc a szobor ellen*.

24 Hangsúlyozzuk: lényegében Böhm gondolatmenetét követve.

25 Makkai: *Magyar nevelés*.

26 Uo. 4.

ugyanazt a nominális célt milyen eltérően értelmezhetjük s közelíthetjük meg, erre – mások mellett – Makkai életműve is jó példát szolgáltat.²⁷

A komoly összefoglaló mű két fő részből áll, amelyek érdekesen reflektálnak saját korábbi nézeteire. Az első a nevelői gondolkozásról (a nevelői hatalom mibenlétéről, nevelői munkáról, az iskoláról és szereplőiről) egyszerre folytatja – mint majd a második részben is – a *nevelői* (szülői, hősi) *példa* központi szerepeltetését, s jeleníti meg a személyiség-központú megközelítés helyett a *közösség* fókuszát.

A második rész nemzeti műveltségük alapvonalait foglalja össze, vagyis szintén objektív szempontból szemléli a nevelést, a külső tartalomszabályozás és fejlesztési irány felől, az 1913-ban még kárhoztatott nevelői hatalom és a – végül is – herbarti külsőleges célrendszer alapjain. Nem hagyja figyelmen kívül ezt az ugrást. Már bevezetőjében igyekszik elhatárolódni Herbarttól, akinek ezúttal intellektualizmusát emeli ki, amelyet szakszerűnek tart ugyan, de rideg módon módszertan-központúnak, s amely ellen a századforduló általános lázadását teljes mértékben indokoltnak tartja. A herbartianizmusban a módszereket lelketlenül alkalmazó pedagógusi hatalomgyakorlást látja, s az ez elleni lázadás egyik kérdésének, hogy létezik-e egyáltalán legitim nevelői hatalom, ha van, kinek a kezében, s melyek ennek eredete és határai. Igyekszik egyúttal továbbra is tudományos alapra helyezkedni, és elhatárolódni a dilettáns „általános hozzáértéstől”. Látja tehát a változást saját gondolatvilágában, s igyekszik következetesen indokolni, helyén tartani annak vezérmotívumait, kerülve a belső ellentmondásokat. És valóban sikerül visszatalálnia a gyermek személyiségéből való kiinduláshoz. A herbartianizmus elleni lázadás korszakából ugyanis az útkeresés egyik legfontosabb ágaként a gyermektanulmányi iskolát²⁸ emeli ki, amely rámutatott, hogy a gyermekek, fiatalok világa mennyivel komplexebb az egysíkúan alkalmazható pedagógiai algoritmusoknál. S nem csupán névleg, „védekezésből” „tudományoskodva”, hanem valóban a releváns kortárs szakirodalom ismeretéről is tanúságot téve állapítja meg, hogy ettől kezdve lehetetlen a gyermekek – elsősorban pszichológiai – ismerete nélkül pedagógiáról beszélni. Korábbi művéhez csatlakozva ugyanakkor nem tartja elegendőnek, csupán eszköznek a pszichológiát – ahogy a pedológia módszertanát sem, amely a korábban is kárhoztatott *kísérletet* teszi meg a pedagógiai gondolkodás alapjának. Makkai szerint szükséges filozófiai alapra, az eszmények világára is építeni. És ezen a ponton nem vihető tovább párhuzama korábbi okfejtéseivel. Mert bár következtetésként kimondja, hogy a személyiség pedagógiájához érkezünk (a tanulói és tanítói személyiségéhez), ez utóbbi az eszmények és a nevelői hatalom primátusának világával nehezen egyeztethető össze. Makkai mindazonáltal tovább törekszik az össze-

27 A kötetnek az életműben és a Nem lehet-vita korszakában betöltött szerepéről Pukánszky: Makkai Sándor nemzetpedagógiája. 317–320.

28 A gyermektanulmány (pedológia) pszichológiai, pedagógiai irányzat, mely a 19. század utolsó évtizedeiben indult Amerikából. A pedagógiát a megfigyelésen alapuló pszichológiai törvényszerűségek alapján képzeli el, szemben a korábbi, filozófiai alapú nevelési elméletekkel.

egyeztetésre, azzal, hogy a nevelőhatalmat a szeretetnek tulajdonítja.²⁹ Annál is inkább megteheti ezt, mivel a személyiségből az egyéniség felé vezető út folyamán az isteni terv beteljesülését keresi, így a tényleges hatóerő a nevelési folyamatban az isteni szeretet.

Korábbi műveire visszapillantva nyíltan kimondja: a személyiség-központúságot mindenképpen a társadalmi kontextusnak kell felváltania, ahogy – teszi hozzá vitatható párhuzamként – az egész pedagógia a nevelés szociális oldala felé fordult. Hiszen csakis a közösség, a társadalom teheti az embert teljes egyéniséggé. Kérdés marad azonban, hogy valójában mit is jelent ez a „közösség”. Az államot? Valamely pártot, osztályt? Szakmai szervezetet? Egyházat? Makkai tényként állítja,³⁰ hogy a liberális világpolgárság, az osztálynevelés, sőt a racionális állami nevelés is meghaladottá vált: helyettük a nemzetközösség lett a döntő és szükséges nevelőhatalom. A személyiség pedagógiája és az egyetemes pedagógiai gondolkodás szociális vetülete helyébe a nemzetnevelés kora lép.³¹ A nemzeti nevelés lehetősége és feladata, hogy az egyén és az egész emberiség fejlődését mozdítsa elő. Megvédi az egyén szabadságát és szuverenitását, de – ahogy a mű későbbi részében fogalmaz³² – „a szabadságra csak az ad jogot bárkinek is, ha életével szolgálni akar a nemzeti közösségnek”. A nevelőhatalom gyakorlása tehát nem politikai vagy gazdasági célú. Nemzeti célok ellen Makkai nem tiltakozik, sőt evidensnek tartja, hogy a nemzeti nevelés egy széles nemzeti kultúrpolitikával kapcsolódik össze.

A Makkai gondolkodásában beálló fordulat – majd fordulatok – nem egyediek. A húszas évek eszmélése, kármentése és útkeresése után az 1930-as évek egész kultúr- és oktatáspolitikáját, Hóman Bálint közel tízéves miniszterségének korszakát (amelyet 1938–39-ben rövid időre és egyáltalán nem ideológiai szempontból szakít meg Teleki Pál tárcavezetése) a közösségi szemlélet és a „nemzetnevelés” gondolatköre határozza meg.³³

Makkai gondolatmenete mindenképp – máig hatóan – korszerű abból a szempontból, hogy a nemzeti nevelés megvalósítása felé első lépésként az iskolák zárt világának megnyitását tartja a társadalom felé. Az iskola „eddig” öncél volt, ahogy a szentencia fogalmaz: nem az életnek, hanem az iskolának nevelt. Mindez részben jogos önvédelem volt az iskola részéről, nehogy a külvilág pillanatnyi érdekei szerinti gyakorlati tudnivalók gyors átadására alakítsa át az oktatást. Ráadásul – ami egészen más kiváltója ennek az álláspontnak – a szülők igénye is volt az elkülönülés, a lehető leghosszabb védett környezet. Ennek a gondolkodásnak pedig jó szándék, de hazugság az alapja. Egyfajta iskolai „művilág” építése a ló másik oldala. Az iskolának „miniatűr társadalom-

29 Schneller István ugyanezt a „kultúrára” vonatkoztatja, azt személyesen átadott és személyesen elsajátított kultúrkincként értelmezve.

30 Makkai: *Magyar nevelés*. 37.

31 A nemzet nevelőerejének korabeli fogalomrendszerét és vázlatát legkorábban Imre Sándor dolgozta ki: *Nemzetnevelés*.

32 Makkai: *Magyar nevelés*. 109.

33 Vö. Pukánszky: A harmincas-negyvenes évek. 377–380.

nak” kell lennie,³⁴ a társadalmi élet elsajátítására és begyakorlására. Enélkül a köznevelés nem áll a fejlődés szolgálatában.

Az első lépés a három alapfeladat. A természeti, társadalmi és emberi világ³⁵ megismerése, a jellem fejlesztése és a közösséggé nevelés.

Milyen módon indulhat el ezen az úton iskolarendszerünk? Makkai szerint a közvélemény³⁶ a feladat megvalósítását az ismeretközlő oktatástól várja, s a „nevelést” valami iskola előtti és melletti személyes hatásként értelmezi. Szerzőnk nem próbálná hirtelen megváltoztatni ezt a vélekedést, csupán a tanítás/oktatás fogalmát kiterjeszteni, szélesebb és mélyebb jelentéssel felruházni, mint pusztán racionális tényközlés. Oktatás például a célok tudatosítása, az ítélőerő kialakítása stb. Természetesen a tanítás határaival tisztában kell lennünk, hiszen az erkölcs, a jellem egyáltalán nem tanítható: erkölcsi szabályok közlésének nincs hatása a jellemfejlődésre.³⁷ Meg kell tehát szüntetni az oktatás öncélúságát, mind a tervezés, mind a módszertan, mind a tananyag kiválasztása szempontjából, a teljes személy tudatos fejlesztését tűzve ki célul. A máig kényes egyensúlyt keresi a képességfejlesztés és az ismeretátadás között, nem fogadja ugyanis el azt sem, hogy az oktatás pusztán formális eszköz lenne a képességek fejlesztésére, a későbbi önálló ismeretszerzés megalapozására. Szükségesnek látja a „létezéshez szükséges” alaptudás elsajátítását és a későbbi – kétségtelenül önálló – konstrukciókhoz a széles körű tájékoztató iránymutatást, alapismereteket. A cél az „önértékű³⁸ személyiség”, vagyis az önálló értékrendalkotásra és értékes életre alkalmas és felkészült személyiség formálása.³⁹

A fordulat pedagógiai mintájaként Pestalozzit állítja kortársai elé. Aláztatát s azt az elvi kiindulópontot, hogy valamiféle iskolai, oktatói önteltség helyett a cél és a munka áll mind a nevelő, mind a nevelt életében mindennekfelett. Mindketten aszerint felelnek meg hivatásuknak, amilyen minőségben és mennyiségben e célnak engedelmességeknek.⁴⁰ A nevelő nem vezér, hanem kísérő, de felelős kísérő és nem pusztán útítárs. Örökösök azon, hogy a növendék ne térjen tévútra, ne hulljon szakadékba. Eszköze diktátum helyett a tolmácsolás, útmutatás, a lehetőségek feltárása – mindenekelőtt azonban a példamutatás. Már csak azért is, mert miután bölcsen állapítja meg, hogy az ifjúság általános jellemzője a tekintély elleni lázadás, kimondja azt is, hogy a követésre méltó eszmény – ahogy azt korábbi műveiben már kifejtette – felülírhatja a tiltakozást. Ami közel enged a tanítványhoz, az a szeretet, az áldozatosság,

34 Kornis Gyula kifejezését használja. Makkai: *Magyar nevelés*. 28.

35 A szókapcsolat Makkainál az ember testi-lelki-szellemi világának megismerését jelenti.

36 Ahogy többnyire, sajnálatos módon a 21. században is.

37 Makkai: *Magyar nevelés*. 61.

38 Makkai szóhasználatában következetesen az „önálló értékkel bíró”.

39 Érdekes vonatkozás, hogy Makkai szerint a korábbi iskolarendszer azért is alkalmatlan erre, mert úgy várt el vallási és nemzeti elköteleződést, hogy ezek mintaeértékűen jelen is lettek volna benne.

40 Makkai: *Magyar nevelés*. 85.

amely, ha a nevelő személye erre alkalmas, ellenkezés helyett épp a követés vágyát szüli meg. Makkai szerint egyébként ugyanez az emberi közelség adja meg a lehetőséget a tényleges és hatékony tudásátadásra is. A tudományos és tények igazsága ugyanis nem függ ugyan a tanítványok attitűdjétől, ám ha ők nem élik át azok igazságát és jelentőségét, akkor e kétségtelen és fontos tények nem válnak meggyőződésükké, idegenek, hatástalanok, gyümölcstelenek maradnak. Enélkül az azonosulás nélkül nem művelt, hanem „csak” tanult emberek lesznek.⁴¹ Mindez az erkölcsi és esztétikai kultúrára éppúgy vonatkozik, mint a szellemi-tudományos szférára.

Makkai ezen a ponton kitekint a tudományegyetemek világába is. Elismerően idézi fel⁴² a középkortól szerveződő universitasok autonóm tudományosságát, de kimondja, hogy még e keretek között sem folytatható az önmagáért való tudományművelés. A kutatásnak, oktatásnak a való életet kell szolgálnia. Ez természetesen nem gyakorlati képzést jelent, de alkalmassá tételt egy-egy hivatás tényleges betöltésére.⁴³

A nemzeti műveltség összegzéséhez és átörökítéséhez szükséges szervezetrendszer még tágabb dimenzióját is felvillantja, bár ezek a vonatkozások absztrakt módon jelennek meg gondolatmenetében.⁴⁴ „Fel kell állítani és előírni a nemzeti műveltség egységes és kötelező általános kereteit és irányelveit, egységes működést, irányítást és ellenőrzést kell kiépíteni.” Ez a cél egyértelműen az állami iskolarendszer fejlesztésével érhető el – bár fejtegetéseiben diplomatikus tisztelettel szól az egyházi oktatásról is.

Művében a nemzeti műveltség fent említett „általános kereteinek” megalkotásához néhány nevelő szellemi példa felidézésével járul hozzá. Az iskolaalapító Bethlen Gábor, a felvilágosító-ébresztő Zrínyi Miklós, a gyakorlati nemzetnevelő Széchenyi István, a kultúrpolitikus Wesselényi és Eötvös és a kisebbségi létben példát adó Mikó Imre alakját vázolja fel kultúraalkotó elemekként és nevelői példaként. Érdekes, és saját korában különösen érzékeny vonulata a műnek, ahogy Makkai kultúrahordozó és teremtő erőként, távolságtartó, de határozott megbecsüléssel kezeli a népi kultúrát, de egyértelműen elutasítja, hogy nemzeti műveltségünk alapjaként kezeljük. A szellemi konfliktust történeti interpretációval oldja fel, amely szerint a tényleges népi kultúra régen felbomlott, s a „gyöngyösbokrétás színpadiasság” nem fordítja vissza e folyamatot. A népi kultúra értékeit régóta a középosztály kultúrája abszorbeálja. Ugyanígy állást foglal a 20–21. századi másik kritikus kérdésében, a magyarság és az európaiság viszonyával kapcsolatban. Megállapítja annak sebzett dialektikáját (szellemesen a „vitam et sanguinem”-től az „eb ura farkó”-ig).⁴⁵ Kiútként az „európaiságnak” álcázott földhözragadt hétköznapisá-

41 Uo. 102.

42 Uo. 125.

43 Koncepcióját később a *Tudománnyal és fegyverrel* című művében fejti ki.

44 Makkai: *Magyar nevelés*. 126 skk.

45 Uo. 157.

got és a múltba, az irracionalitásba menekülő nacionalizmust egyaránt meghaladó egészséges és kritikus nemzeti-kulturális öntudat kialakítását látja.

*

A trianoni döntés utáni szociálpszichológiai, kulturális fordulatok mechanizmusát mára jól ismerjük. 1920 után az egyén felől a közösség felé fordulni, a személyiség fejlesztése helyett a nemzet megmaradását és közösségét hangsúlyozni olyan szellemi, mentalitásbeli fejlődést jelent, amely nem szorul különösebb magyarázatra. Kevésbé áll rendelkezésünkre a distinkció lehetősége a második világháború előtti jobboldali radikalizálódás (illetve a 20. század bármely irányú radikalizálódásainak) egyéni vetületeit elemezve. Makkai szellemi lépése utolsó pedagógiai tárgyú műve felé⁴⁶ a korszak ismeretében mindenestre szintén nem meglepő.

A mű vitathatatlanul az olasz fasizmus hatása alatt íródott. Mint ahogy vitathatatlan az is, hogy lépten-nyomon fontosnak érzi *expressis verbis* elhatárolódni a német nemzetiszocializmus minden vetületétől, ideológiájától, politikájától, gyakorlatától. Már is egy ritkán kezelt distinkció. A mű teljes címe: „Tudománnyal és fegyverrel (Arte et marte). A nemzetnevelés terve” lényegében összefoglalja a hatás fő irányait, a – hangsúlyozottan olasz típusú – retorika átvételét, valamint a háború fetiszizálását (nem csupán annak retorikai értelmében). Makkai ugyanakkor nem csak a német nemzetiszocializmustól való távolságra, de a mintakövetéssel szembeni nemzeti elkötelezettségére is kényesen ügyel. Maga az alcím, „Arte et marte” Bethlen Gábor 1629-es címeres levelének jelmondataként bizonyos értelemben a kezdőponton történelmi legitimitációt ad a témafelvetésnek.

Nem véletlen, hogy a mű recepciója a történelmi fordulatok során Makkai életpályájának egyik meghatározó elemévé vált, szerencsére nem döntővé. Egyhónapos előzetes letartóztatás után a Debreceni Népbíróság e műve alapján emelt ellene vádat 1945. július 3-án háborús bűntett és népellenes bűntett tárgyában. Mint ahogy az sem véletlen, a mű és az életmű összetettségét is alátámasztja, hogy egy sor feddhetetlen vezető értelmiségi, köztük száznál több egyetemi tanár igazolta a bírósághoz írt kérvényekben Makkai tisztaságát, demokratikus gondolkodását (Ravasz László, Bibó István, Erdei Ferenc, Tamási Áron és mások), mint ahogy az sem, hogy a felületes egyértelmű vádanyag ellenére a bíróság 1946. június 1-jén el is ejtette a vádat.⁴⁷

A kötet két fő része „A nemzetnevelés életkerete: a katonai nevelés”, illetve „A nemzetnevelés tartalma: a nemzeti műveltség”, amelyek közül az első az egész gondolatmenetet meghatározó és egyúttal új szempontot hozó fejezet. Harmadikként egészíti ki a kettőt „A nemzetnevelésről és a keresztyénségről” szóló rövidebb eszme-futtatás.

46 Makkai: *Tudománnyal és fegyverrel*.

47 Az események összefoglalása ifj. Fekete: *Egyházunk egyik ébresztője*. 77–79.

A nemzetnevelés terve Makkainál nem az iskoláskorra és az iskola intézményére korlátozott eszmei elképzelés, hanem a „nemzeti egzisztencia természetéből és szelleméből következő [...] magyar életterv, melyet a nemzet egészére kiterjedő köznevelés útján lehet és kell megvalósítani”.⁴⁸ Ellentétbe állítja a liberális humanizmust és individualizmust (mely az általános emberi műveltséget és az egyéni érvényesülést tartja célnak) azzal a szemlélettel, mely nem csupán az iskoláztatás megszervezésében és irányításában látja az állam szerepét, de az állam jogának és feladatának tartja az „állampolgár” nevelését. Viszont ő ebben az irányban még egy lépést tesz: az állam a nevelést „létérdekből fakadóan” saját önmegvalósító tevékenységévé teheti, vagyis „a nevelés az öncélú nemzeti egzisztencia ügye”.⁴⁹ Némi leegyszerűsítéssel élve, a három lépcső saját pedagógiai gondolkodásának alakulását is tükrözi. A nevelés célja tehát az új álláspont szerint: a neveltet a nemzeti szellem önmegvalósításának „alkalmas, engedelmes, gyümölcsöző szolgájává tenni”.

A nevelési folyamat tervét Makkai a korábban szinte mindig két ellentétes pólus, de legalábbis idősíkot jelentő tanulás és a katonáskodás összekapcsolására építi. Hivatkozik Mussolinire, aki az olasz ifjúságnak puskát és könyvet mutatott fel, de az igazi viszonyítási és kiindulási alapja a mű teljes egészében a levntemozgalom lesz. Az iskolát nem militarizálni kívánja, hanem a honvédelmi nevelés szolgálatába állítani, összekapcsolni a levnteképzéssel, leglátványosabban a heti hat irányított testnevelés óra keretében. A harci ösztönt expressis verbis elé helyezi az „álorcás polgári erkölcs uralmának”, sőt a keresztény pedagógia „külsőlegesen értelmezett jámborsági parancsának” is.⁵⁰

Az általa elképzelt „életkeret” alapja a család. Makkai sajnálatosan ma is érvényes képet fest a család valóságának és fogalmának 20. századi felbomlásáról, ezért a komplex nemzetnevelési koncepció első lépésének tarja a hagyományos értelemben vett család restaurációját. E folyamatban fontos elem számára a nők szerepének tisztázása is (meg kell állítani „a magyar nő nemzetköziesedését”),⁵¹ de sietnünk kell rögzíteni, hogy nem jut el a hitleri Németország spártai eszményéig, sőt elhatárolja magát attól, és a gyermeket legalább a hagyományos család keretei közt tudja biztonságban. Ugyanakkor a nemzetnek „a maga törvényesen gyakorolt szuverén hatalmával feltétlen joga és kötelessége a családi életet irányítani és [...] bele is avatkozni. [...] A gyermek nemzeti tulajdon és nemzeti érték.”⁵² Mindennek részét képezi majd az anyaképző leánynevelés, a „modern” otthon helyett a nemzeti otthon, öltözködés

48 A kötet bevezető gondolataiból.

49 Makkai: *Tudománnyal és fegyverrel*. 9. N. B.: ez a nemzeti létérdek Makkai víziója szerint véget vet egyúttal minden „álpárlamentarizmusnak, pártharcnak és pártérdeknek, egyszóval a politikának is”. Azaz egyszerre látja a fejlődés célját egy – mai fogalmaink szerint – totalitárius diktatúrában, s látja azt egyúttal pártok és politikai érdekek fölött álló egységes érdekérvényesülésnek.

50 Makkai: *Tudománnyal és fegyverrel*. 22.

51 Uo. 50.

52 Uo. 51.

stb. kialakítása. Felmerülnek benne olyan gyakorlati aggályok, mint a gyermektelen nők egzisztenciája, de őket is integrálja a rendszerbe anyahelyettesként. A nőket még a hagyományos irodai, hivatali munkából is kizárná.

A gyermek nevelésének első hat évében a hangsúlyos nevelői szerep az anyáé. Az apa tekintély, tisztelet és utánzás tárgya. Pozitív képet fest a szigorú, de semmiképp sem rideg apáról, aki megbecsüli a gyermek egyéniségét, tiszteli őt (!), nem elnyom, nem kényszerít – utóbbiak akár végzetes károkat okozhatnak. Elannyira, hogy az állami beavatkozás szükségét a zsarnok szülőkkel szemben is fontosnak tartja. Mintha Makkai szakmai és emberi felkészültsége a tényleges gyermeknevelési kérdésekhez közelítve feltörne elméleti konstrukcióinak mélyéből.

A nevelés a családi miliő után egy osztály nélküli, céljaiból fakadóan egyenlő esélyeket, „felszerelést”, azaz eszközrendszert nyújtó világban folytatódik (vesd össze: katonaság), amely ugyanakkor nem valamiféle vak egyenlősdin alapul, hanem e kereteken belül az egyéniségből fakadó és ahhoz mért szerepekre oszlik. Ezzel párhuzamosan tehát a vagyoni különbségek, így a földtulajdon kiegyenlítését is üdvösnek tartja, csak hogy nem egyéni, hanem közérdekből. A nemzetnevelés így alapulhat aztán valóban egységes nemzeti műveltségen, s folytathat egységes gazdasági, szakirányú és elméleti képzést.

A nemzeti műveltség tárgyában előző kötetére utal és épít, az ott megfogalmazott szellemi, erkölcsi és esztétikai nevelést azonban itt két – elsősorban retorikai értékkel bíró – cél alá rendeli, amelyek a „magyar önismeret” és a „magyar igazság”. Nem tagadja meg az egyetemes tudományt és kultúrát, de „mindez a mi számunkra többé nem elméletesdi. Nem szájtátó csodálkozás és nem lusta átvétel tárgya.”⁵³

A családi nevelés elsődleges tényleges tartalmi eleme a tiszta magyar nyelv elsajátítása, míg az iskolarendszeré az egységes, elsősorban gyakorlati felkészítés az életre. Ezért a társadalomnak élénken és hatékonyan be kell kapcsolódnia az iskolai munkába. A 19–20. század szelektív iskolarendszerét a már említett társadalmi egyenlőség mellett a magasztos célt szem előtt tartva is elítéli: „az iskola nem arra való, hogy bárkit is elbuktasson és megakadályozzon élete kiteljesedésében.”⁵⁴

Az iskolai tananyagot négy témakör köré csoportosítaná: nyelvismeret, emberismeret (elsősorban magyar önismeret: néprajz, történelem, filozófia, jogi-alkotmányos-politikai alapismeretek), természet és „életgyakorlat”. Egy élő idegen nyelv tanulását szorgalmazza, bő lehetőséget nyújtva továbbiak fakultatív elsajátítására is, az idegen és antik népek irodalmából és kultúrájából azonban csupán annyit megtartva, hogy a magunké azok kontextusában könnyebben értelmezhetővé válják.⁵⁵ Mindezek alapján konkrét iskola- és

53 Uo. 98.

54 Uo. 106.

55 Ahogy nem tud függetlenedni saját műveltségének a jelen koncepcióba egyáltalán nem illő filozófiai alapjaitól, ugyanúgy ragaszkodik a latin nyelvtanulás hagyományosan meghatározó jelenlétéhez.

óratervet állít össze. Ezekből fontos kiemelnünk, hogy az egészségesség igénye és elve ellenére az – egyébként egységesen és mindkét nem számára (!) kötelező – nyolc évfolyamos középiskola két alapozó év után mégis négy ágra válik: értelmiségi, ipari, kereskedelmi és gazdasági képzés felé ágazva. Utóbbi háromban azonban a latin erőltetése nélkül, de ugyanahhoz az érettségihez vezet az út. Ezek után következhet az igen korlátozott, a nemzeti érdekeket és igényeket szem előtt tartó főiskolai képzés, a fontos, de számban még korlátozottabb tudományegyetemi kimenet.

Izgalmas Makkai álláspontja a nemzetnevelés és a keresztyénség kapcsolatáról. Alapos hitet tesz a politikai keresztyénséggel szemben: „Krisztus országa nem evilágból való”. Haladó és valódi krisztushívóhoz méltó, de szinte anakronisztikus ökumenikus álláspontra helyezkedik – ugyanakkor az egységet a nemzeti egység kereteiben és kereteiért tartja fontosnak. Másfelől ugyanakkor elutasítja az emberszeretet parancsának általános értelmezését, miközben szó szerint érti az „ecclesia militans” fogalmát és igényét. A keresztyénséget tehát fenntartás nélkül a hadra nevelés szolgálatába állítaná, egyébként (ahogy már utaltunk rá) nem az iskolafenntartást, hanem a rendszeres és szervezett iskolai jelenlétet preferálva.

Ahogy művében tucatszor, látványosan elhatárolja magát a nemzetiszocializmus elveitől. Ahogy fogalmaz: a „vér és a faj” összetartó ereje helyett a társadalom testvéri közösségében, a „magyar szeretetben” hisz. Ahogy számtalan kortársa: hatás alá kerül, egyszerre irtózva és intellektuálisan távolságot tartva a hatás lehetséges perspektíváitól.

*

Mi a jelentősége mármost Makkai Sándor pedagógiai munkásságának? Műveinek ismerete, olvasása – mint említettük – szépírói, teológiai műveinek értelmezésében kikerülhetetlen. Pedagógiai szakíróként nem alkotott egyedülállóan inventív vagy korára kiemelkedő hatást gyakorló életművet. Tegyük hozzá, a neveléstörténetet naivítás is jeles gondolkodók szellemtörténeti folyamára felfűzni, hisz Platón éppen úgy nem határozta meg saját korának oktatásügyét, mint Apáczai vagy éppen Schneller István. Plasztikus és autonóm lenyomatát adja ugyanakkor a 20. század első fele egyetemes és különösen magyar nevelésselméleti gondolkodásának. Gondolatainak autonóm voltát mi sem érzékelteti jobban, mint szinte évre kortársa, Karácsony Sándor életművéhez való viszonya. Karácsony a korszak pedagógiai gondolkodásának, sőt általában intellektuális életének, különösen a református egyház hatókörében meghatározó alakja, személyében, műveiben egyaránt közismert és igen népszerű, ráadásul Makkaival egy időben, 1934-től 1950-ig a Debreceni Egyetem tanára, a pedagógia professzora. Makkaival részben egy időben ír alapvető műveket a nemzetnevelés tárgykörében. A két szerző pedagógiai munkássága azonban utalásszerűen sem hivatkozik egymásra (Makkai későbbi műveire és Karácsonyra egyaránt nem

jellemző a tudományos hivatkozás). Indokoltan: tekintettel arra, hogy ugyanazt a vizsgált problémát bármennyire hasonló világlátással és értékrendben, mégis mindvégig teljesen más nézőpontból, szempontok alapján szemlélik és elemzik. Oka ennek a Makkai-féle pedagógiai életmű jó értelemben vett általánossága is, vagyis az, hogy az oktatásiügyet nem a pedagógia tudományának keretein belül vizsgálja, hanem valóban a személyiség és a társadalom irányából. Részben ezért is izgalmas és aktuális mindmáig az életműnek e szelete: személyes gondolatainak fejlődése során az egyén, a társadalom és a nevelés kapcsolatának számos olyan kérdésében inspirál tovább gondolásra és állásfoglalásra, amelyek időről időre újra és újra, vagy akár egyazon korszak egymásnak feszülő álláspontjaiként is megjelennek. Ma is.

Hivatkozott szakirodalom

ifj. Fekete: *Egyházunk egyik ébresztője*.

ifj. Fekete Károly: *Egyházunk egyik ébresztője: Makkai Sándor*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2001.

ifj. Fekete: *Tudománnyal és a hit pajzsával*.

ifj. Fekete Károly: *Tudománnyal és a hit pajzsával. Válogatott Makkai-tanulmányok*. Erdélyi Református Sajtóközpont, Kolozsvár, 2008.

Imre: *Nemzetnevelés*.

Imre Sándor: *Nemzetnevelés*. (A Magyar Társadalomtudományi Egyesület könyvtára 2.) Magyar Társadalomtudományi Egyesület, Budapest, 1912.

Köte: *Neveléstudomány*.

Köte Sándor: *Neveléstudomány és értékelmélet. Új Pedagógiai Szemle*, 48 (1998) 1. sz. 40–50.

Lehet – nem lehet? Kisebbségi létértelmezések.

Lehet – nem lehet? Kisebbségi létértelmezések (1937–1987). S. a. r. Cseke Péter. Mentor, Marosvásárhely, 1995.

Linde: *Persönlichkeits-Pädagogik*.

Linde, Ernst: *Persönlichkeits-Pädagogik. Ein Mahnwort wider die Methodengläubigkeit unserer Tage*. F. Brandstetter, Leipzig, 1901².

Makkai: *Bevezetés a személyiség paedagogikájába*.

Makkai Sándor: *Bevezetés a személyiség paedagogikájába*. (Értekezések a Kolozsvári M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Paedagogiai Szemináriumából 2.) Stief Ny., Kolozsvár, 1912.

Makkai: *A nagy személyiségek*.

Makkai Sándor: *A nagy személyiségek nevelői jelentősége. (Philosophiai tanulmány)* Különlenyomat az „Athenaeum” 1913. évfolyamából. Hornyánszky Ny., Budapest, 1913.

Makkai: *Magyar fa*.

Makkai Sándor: *Magyar fa sorsa. A vádlott Ady költészete*. Soli Deo Gloria, Budapest, 1927.

Makkai: *Egyedül.*

Makkai Sándor: *Egyedül. Bethlen Gábor lelki arca.* Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1929.

Makkai: *Magunk revíziója.*

Makkai Sándor: *Magunk revíziója.* Erdélyi Szépmíves Céh, Cluj-Kolozsvár, 1931.

Makkai: *Harc a szobor ellen.*

Makkai Sándor: *Harc a szobor ellen. Négy tanulmány.* Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1933.

Makkai: Nem lehet.

Makkai Sándor: Nem lehet. *Láthatár*, 5 (1937) 2. sz. 49–53.

Makkai: *Magyar nevelés.*

Makkai Sándor: *Magyar nevelés, magyar műveltség.* Révai, Budapest, 1937.

Makkai: *Tudománnyal és fegyverrel.*

Makkai Sándor: *Tudománnyal és fegyverrel (Arte et Marte). A nemzetnevelés terve.* Révai, Budapest, 1939.

Makkai: *Szolgálatom.*

Makkai Sándor: *Szolgálatom. Teológiai önéletrajz.* K. n., Debrecen, 1944.

Nem lehet. A kisebbségi sors vitája.

Nem lehet. A kisebbségi sors vitája. Vál. Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Az előszót írta Cseke Péter. Az utószót és a jegyzeteket írta Molnár Gusztáv. Héttorony Kiadó, Budapest, 1989.

Pukánszky: Makkai Sándor nemzetpedagógiája.

Pukánszky Béla: Makkai Sándor nemzetpedagógiája. *Módszertani közlemények*, 30 (1990) 5. sz. 317–320.

Pukánszky: Makkai Sándor pedagógiája.

Pukánszky Béla: Makkai Sándor pedagógiája. *Új Pedagógiai Szemle*, 41 (1991) 1. sz. 75–84.

Pukánszky: A harmincas-negyvenes évek.

Pukánszky Béla: A harmincas-negyvenes évek nevelésügye. In: Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla: *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe.* Osiris, Budapest, 2000. 377–380.

Schneller: *Paedagogiai dolgozatok.*

Schneller István: *Paedagogiai dolgozatok.* I–III. Hornyánszky Ny., Budapest, 1900–1910.

Székely: Makkai Sándor reformjai.

Székely Csilla Imola: Makkai Sándor egyházi és nemzetnevelési reformjai. *Református Szemle*, 110 (2017) 3. sz. 249–267.

Veres: *A Kolozsvári Iskola.*

Veres Ildikó: *A Kolozsvári Iskola I.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 2003.

Veress: Szemléletváltás a Makkai-kutatásban.

Veress Károly: Szemléletváltás a Makkai-kutatásban. *Erdélyi Múzeum*, 81 (2009) 3–4. sz. 174–177.

Tibori Szabó Zoltán

A Kolozsvári Zsidó Gimnázium (Zsidlic) elsőosztályosai 1944-ben

Az egykori Zsidlic elpusztított diákjainak és tanárainak, különösképpen dr. Gönczi Magdolna és dr. Steiner Lenke emlékére, akik a diákok önképzőköri tevékenységét a kolozsvári gettóban és Auschwitz-Birkenauban is folytatták.¹

The First Year Students of the Jewish High School of Kolozsvár (Cluj) in 1944

Documents recently discovered in the archives of the Jewish Community of Cluj offered the author the opportunity to complete the lists of students of the former Jewish High School of Kolozsvár (Cluj), a school operating during the Nazi regime, between 1940 and 1944, with the names of the youngest students of this school, who in the school year 1943–1944 were in their first year of study. Most of the students of this high school were sent to the ghetto practically from the school benches and were subsequently deported to Auschwitz-Birkenau, where very few of them survived. Thanks to the new documents, it became possible to make an accurate calculation of the number and percentage of the Jewish student Holocaust survivors from the capital of Transylvania.

Keywords: children, high school, Holocaust, Kolozsvár (Cluj), survivors, victims

A kolozsvári zsidó középiskolai oktatási intézmények viharos sorsa tulajdonképpen az erdélyi zsidóság magyarsággal szembeni lojalitásának és az ebből fakadó tragikus csapásoknak a története. Az első zsidó középiskola Kolozsváron a trianoni békeszerződés utáni hetekben jött létre, amikor a román közoktatási tárca két zsidó gimnázium működésére adott engedélyt. Az autonóm ortodox izraelita hitközséget a 19682-1920. számú engedély fiúgimnázium, a kongresszusi (neológ) izraelita hitközséget pedig a 24859-1920. számú engedély leánygimnázium működtetésére hatalmazta fel. Az engedélyek alapján alakult meg 1920. szeptember 7-én, a két hitközség közös szerveként, a Tarbut Országos Zsidó Iskolaegyesület.² Ez az egyesület, amelynek vezetőségében az ortodoxok és a neológok

1 Bernfeld: *Gönczi néni*.

2 Tarbut = kultúra; részletekért lásd Gidó: *Viața instituțională*. 26–27.

fele-fele arányban képviseltették magukat, egyszersmind a két engedélyezett középiskola kuratóriumaként is működött.

A Tarbut igazgatójává közismert és megbecsült tudóst és pedagógust neveztek ki, Antal Márk matematikatanárt, aki 1942-ben bekövetkezett haláláig szolgálta a kolozsvári zsidó oktatás ügyét. Tőle tudjuk, hogy a létrehozott iskolák a magyar anyanyelv és kultúra ápolását, a diákok zsidó identitástudatának erősítését, a társadalmi együttérzésre, áldozatkészségre és vallásosságra alapozott nevelést, illetve a diákság termelő pályákra történő irányítását tűzte ki céljául.³ A neves igazgató szerint a román kormány célja az volt, hogy „ezeken az iskolákon keresztül az erdélyi zsidóságot megfossza anyanyelvétől, kultúrájától, és teljesen elszakítsa a magyarságtól”, és ennek érdekében a hatóságok a kezdeti hiányosságok fölött is szemet hunytak. Ám, amikor kiderült, hogy magyar disszimilációs és román asszimilációs törekvéseik sikertelenek, sorozatos akadályokat gördítettek a tanintézmények munkájának útjába. Már három nappal az 1920. szeptember 6-i megnyitásuk után az iskolák hivatalos utasítást kaptak, miszerint a két intézményben a magyar nyelv kizárólag „kiszegítő nyelvként” szolgálhat, a „nemzeti tantárgyakat”, azaz a történelmet és a földrajzot viszont kizárólag románul lehet tanítani.⁴ Az új román hatalom azzal az egyszerű ténnyel, hogy 1920-ban, a magyar fennhatóság hivatalos megszűnésének évében, a román nyelvet sem a zsidó diákok, sem pedig a szüleik nem ismerték, egyáltalán nem számolt.

A nyomásgyakorlás a következő időszakban fokozott intenzitással folytatódott. A hatóságok például 1923 júliusában elrendelték,⁵ hogy az iskolák tannyelve még abban az esetben is csak a román lehet, ha a két intézmény nyilvánossági jogáról esetleg lemondana. Rengeteg további hatósági utasítás volt hivatott az iskolákat irányító kuratóriumban, az iskolák tantestületeinek tagjaiban, a diákokban és szülőikben a bizonytalanságérzetet fokozni és a teljes behódolást az egyetlen, elkerülhetetlen járható útként feltüntetni. Amikor pedig kiderült, hogy a tanárok titokban mégis magyarul oktatnak, a román kormány 1927-ben úgy döntött, hogy a két kolozsvári zsidó gimnáziumot mint „irredenta” iskolákat bezárja és felszámolja. A Tarbut bezárása egyben a zsidó tanítóképzést is megszüntette, amelyet 1921 és 1927 között szintén e két kolozsvári intézmény végezte.

Tizenhárom éves kényszerszünetet követően a zsidóellenes politikát folytató magyar kormány adott engedélyt 1940 őszén, a második bécsi döntést követően, a kolozsvári zsidó középiskolák újraalakulására. A hatóság minden bizonnyal úgy látta, hogy a Kolozsváron, később pedig Nagyváradon és Szatmárnémetiben is létrehozott zsidó gimnáziumok megfelelő keretet nyújtanak majd a zsidóságnak a kereszténységtől történő elkülönítésére a diákság szintjén is. Az 1940. november 3. és 1944. március 27. között működő, akkorra már

3 Évkönyv 1940–1941. 7.

4 Uo.

5 Oktatási Minisztérium, 76501-1923.VII.25. számú rendelet.

összevont, zsidó koedukációs gimnázium diákjainak oroszlánrészét 1944 májusában a kolozsvári Iris-telepi téglagyári gettóba hurcolták, ahonnan május 25. és június 8. között Auschwitz-Birkenauba deportálták.

A kolozsvári zsidó gimnázium létének harmadik és egyben utolsó élet-szakasza az 1946 és 1948 közötti évekre esett. A hazatért diákok és pedagógusok 1946 áprilisában indították útnak, és működött mindaddig, amíg 1948 nyarán Románia valamennyi felekezeti iskoláját felszámolták és államosították. Ebben a kétévesnél rövidebb szakaszában a középiskola három nevet is viselt: 1946–1947-ben Kolozsvári Zsidó Liceumnak (Liceul Evreesc din Cluj), 1947–1948-ban pedig Kolozsvári Zsidó Koedukációs Elméleti Liceumnak (Liceul Teoretic Mixt Evreesc Cluj), majd 9. számú Elméleti Liceumnak (Liceul Teoretic nr. 9.) nevezték. Igazgatói Bráver Samu (1946–1947), Nichtburg Erzsébet (1947–1948) és Fuchs Norbert (1948) voltak. Felszámolásával a kolozsvári zsidó oktatás is véget ért.

*

Amikor egy évtizeddel ezelőtt a második időszakban működő Kolozsvári Zsidó Gimnázium 1940 és 1944 közötti történetének megírásához szükséges anyagok akkor elérhető részét összegyűjtöttem, az 1943–1944-es tanév iskolai katalógusait nem sikerült megtalálnom. Emiatt, a 2012-ben Kolozsváron megjelent magyar és angol nyelvű monográfiában,⁶ az említett tanévben az iskola első osztályába kerültek létszámát és nevét – néhány, elsősorban túlélők által közölt kivételtől eltekintve – nem ismertem, következésképpen az elsőosztályosok esetében kénytelen voltam hozzávetőleges számadatokra és oral history forrásokra támaszkodni.

A diákok által egyszerűen Zsidlicnek nevezett Kolozsvári Zsidó Gimnázium 1940 és 1944 közötti levéltári anyagának jelentős része azonban 2016-ban a kolozsvári neológ zsinagóga különböző tárolóhelyiségeiből előkerült, azokat a Leo Beck Intézet és a hitközség szakemberei leltározták, és jelenleg a Kolozsvári Zsidó Hitközség levéltárában hozzáférhetők. Az intézet erdélyi és bukovinai zsidó levéltári anyagok felkutatását és rendszerezését célzó, 2013 és 2019 között véghezvitt projektjét, a Yerusha program keretében, a Rothschild Foundation Hanadiv Europe finanszírozta. A Kolozsváron feltárt zsidó levéltári anyagok között található a jelzett 1943–1944-es tanév két első osztályának a katalógusai is.⁷

Ezeket az osztályozónaplókat, illetve a Román Országos Levéltár kolozsvári fiókja 158., a Kolozsvári „Tarbut” Gimnázium (1921–1948) elnevezésű fondjában található matrikulákból származó egyes adatokat használtam fel annak érdekében, hogy az iskola két első osztályának a névsorait és a szóban forgó osztályokba beiratott tanulók személyes adatait minél teljesebben re-

6 Tibori Szabó: *Zsidlic*.

7 Az 1943–1944-es tanév fiú, illetve leány elsőosztályának (az I.a, illetve az I.b osztály) osztályozónaplói a II. számú fond (Regiszterek, 1904–1948) S-R6 jelzetű dobozában található.

konstruálhassam. Erre azért volt szükség, mert az osztályok naplóiban a tanulónak csak a neve, apjuk neve és címe, továbbá a vidéki tanulók esetében a szállásadók neve és címe van feltüntetve, a matrikulákban ezzel szemben a diák születésének helye, évszáma, illetve anyja neve és apja foglalkozása is megtalálható. Fontosnak tartottam a két osztály esetében felsorolni az osztályfőnökökkel és az oktatott tantárgyakkal együtt a tanáraik nevét is. Az eképpen elkészült két táblázat szerint az I.a (fiú)osztályba 60 rendes és 14 magántanuló, miközben az I.b (leány)osztályba 55 rendes és 15 magántanuló iratkozott be. Ez összesen 144 első osztályos diákot tesz ki. Íme, a két táblázat:

I.a osztály (fiúk)

Osztályfőnök: Dr. Szabó Györgyné Markovics Vilma (1944. január 16-ig);
Róbert Endre (1944. január 17-től)

Hít- és erkölcsstan: Hirsch Hermann

Magyar nyelv és irodalom: Dr. Knöpfler László

Föld- és néprajz: Dr. Szabó Györgyné Markovics Vilma

Latin nyelv: Wiesel Matild

Héber nyelv: Hirsch Hermann

Természetrajz, vegytan: Róbert Endre

Mennyiségtan és mértan: Löbl József

Rajz: Gábor Béla

Testnevelés: Gyémánt János

Ének: Zuckermanné Weisz Kornélia; Fischer Vilmos (1944. január 28-tól
február 27-ig)

1. táblázat. Az 1943–1944-es tanév I.a osztályának tanulói (fiúk)

Sor-szám	Diák neve	Vallása	Születési hely és év	Szülők (gondviselő) neve és lakhelye	A diák kolozsvári lakcíme	Megjegyzések
1.	Almási István Miklós	izr.	Marosvásárhely, 1932	Almási Izor (magántisztviselő), Grossman Irma – Kolozsvár	Széchenyi tér 2.	
2.	Ábrahám Tibor	izr.	Kolozsvár, 1932	Ábrahám Mózes (cipész), Friedmann Erzsébet – Kolozsvár	Árpád út 10.	
3.	Beck Miklós Miksa	izr.	Zsibó, 1932	Beck Mihály (cipész), Deutsch Emília – Zsibó (Wesselényi u. 38.)	Berkovits Jenőné, Fellegvári út 71.	
4.	Berkovits Ottó		Kolozsvár, 1932	Berkovits Manó (magántisztviselő), Rozenzweig Matild – Kolozsvár	Szent István út 70.	hosszas hiányzás miatt nem osztályozták
5.	Boskovits Henrik	izr.	Kolozsvár, 1933	Boskovits Ignác (kereskedő), Dux Erzsébet – Kolozsvár	Deák Ferenc u. 15.	
6.	Braun Vilmos Equador	izr.	Sierra Saloada hajó, 1932	Braun Sándor (kereskedő), Fischer Rozália – Kolozsvár	Hosszú u. 31.	
7.	Dávid Artur	izr.	Kolozsvár, 1932	Dávid Jakab (kereskedő), Glück Fanni – Kolozsvár	Gyufagyár u. 53.	
8.	Deutsch György	izr.	Kolozsvár, 1933	Deutsch Fülöp (kereskedő), Sámson Margit – Kolozsvár	Kossuth Lajos u. 46.	

Sor- szám	Diák neve	Vallása	Születési hely és év	Szülık (gondviselő) neve és lakhelye	A diák kolozsvári lakcíme	Megjegyzések
9.	Dévényi András Gábor	izr.	Kolozsvár, 1932	Dévényi Mór (Móric) (igazgató), Farkas Margit – Kolozsvár	Haller Károly u. 2.	túlélte a vérszor- szakot (a kolozsvári Dermata gyárban bújtatták)
10.	Ehrenfeld Pál	izr.	Kolozsvár, 1933	Ehrenfeld Albert (kereske- dő), Finkler Magda – Kolozsvár	Vasvári Pál u. 13.	
11.	Feldinger Miklós	izr.	Kolozsvár, 1932	Feldinger Ernő (magán- tisztviselő), Grünfeld Fáni – Kolozsvár	Dézma u. 48.	
12.	Frankovits István	izr.	Nagyvárad, 1932	Frankovits Sándor (keres- kedő), Sándor Juliánna – Kolozsvár	Munkácsi u. 16.	
13.	Fruchter Tamás	izr.	Kolozsvár, 1932	Fruchter Lázár (nyomdász), Terkeltaub Hermina – Kolozsvár	Szent István út 26-28.	
14.	Genut Lajos	izr.	Kolozsvár, 1932	?, Genut Ilona – Kolozsvár	Hosszú u. 38.	
15.	Goldenfeld Jenő	izr.	Kíssármás, 1933	Goldenfeld Sándor (ügynök), Hirsch Rozália – Kolozsvár	Györgyfalvi út 41.	
16.	Godfarb Ervin Alfréd	izr.	Kolozsvár, 1932	Goldfarb József (kereskedő), Reichenberger Irén – Kolozsvár	Gizella u. 18.	

A Kolozsvári Zsidó Gimnázium (Zsidlic) elsőosztályosai 1944-ben

Sor- szám	Diák neve	Vallása	Születési hely és év	Szülık (gondviselő) neve és lakhelye	A diák kolozsvári lakcíme	Megjegyzések
17.	Goldstein Jenő	izr.	Kolozsvár, 1932	Goldstein Izidor (Izsák) (vasesztergályos), Krug Ilona – Kolozsvár	Kertész u. 15.	túlélői információk szerint elpusztult a holokausztban
18.	Goldstein Róbert	izr.	Kolozsvár, 1932	Goldstein Fülöp (Filip) (ügynök), Wieder Blanka – Kolozsvár	Földész u. 30.	
19.	Gombos István András (ism.)	izr.	Kolozsvár, 1931	Dr. Gombos Miksa (Izsák) (ügyvéd), Frank Margit – Kolozsvár	Berde Mózes u. 2.	
20.	Grósz László	izr.	Nagyvárad, 1932	Grósz Sándor (kereskedő), Török Ilona – Kolozsvár	Szent István út 67.	
21.	Grünfeld Sámuel	izr.	Magura, 1932	Grünfeld Ignác (kereskedő), Salamon Rozália – Magura	Kánhán Jenőné, Fellegvári út 95.	
22.	Grünwald Iván	izr.	Kolozsvár, 1932	Grünwald Ernő (mechani- kus), Burger Irén – Kolozsvár	Szentgyház u. 27.	túlélői információk szerint elpusztult a holokausztban
23.	Hecht Ervin	izr.	Kolozsvár, 1932	Hecht Naftali (Herman) (szűcs), Schnabel Stefánia – Kolozsvár	Pap u. 34.	
24.	Heller Ádám		Kolozsvár, 1933	Heller Ferenc (kereskedő), Niszel Blanka – Kolozsvár	Kun Géza u. 8.	túlélte a vészkor- szakot (Kaszt- ner-vonat)

Sor- szám	Diák neve	Vallása	Születési hely és év	Szülık (gondviselő) neve és lakhelye	A diák kolozsvári lakcíme	Megjegyzések
25.	Herskovits Sándor	izr.	Kolozsvár, 1932	Herskovits Lajos (keres- kedő), Holländer Regina – Kolozsvár	Krizbai u. 42–44.	
26.	Jakab Gyula		Kolozsvár, 1932	?, Jakab Janka – Kolozsvár	Csaba vezér u. 89.	
27.	Kappel Vilmos	izr.	Kolozsvár, 1932	Kappel Salamon (Izsák) (műszerész), Lázár Ilona – Kolozsvár	Rozsnyai Dávid u. 27.	
28.	Kárl Fedor Mihály	izr.	Magyarláros, 1932	Karl Lázár (kereskedő), Kurdáuder Rozália – Magyarláros	Dr. Weinstein Gyu- lánál, Horthy út 5.	
29.	Kárl Mihály	izr.	Magyarláros, 1932	Karl Lajos (kereskedő), Hibschman Szeréna – Magyarláros	Meister Mártonnál, Széchenyi tér 1.	
30.	Lázár János	izr.	Kolozsvár, 1932	Lázár Mór (asztalos), Mihály Emília – Kolozsvár	Tímár u. 22.	
31.	Lengyel Weinberger Arvéd Tamás		Kolozsvár, 1932	Dr. Lengyel Miklós (Mór) (orvos), Weinberger Jolán – Kolozsvár	Kun Géza u. 3–5.	
32.	Léb Endre	izr.	Kolozsvár, 1932	Léb Béla (utazó), Jakab Gizella – Kolozsvár	Magyar u. 18.	
33.	Lób László	izr.	Kolozsvár, 1933	Lób Izsó (tóraktáros), Rozenberg Jolán – Margitta	Rosenberg Sándor- nál, Hidelvi u. 8.	túlélte a vészkor- szakot (Kaszíner-vonat)

A Kolozsvári Zsidó Gimnázium (Zsidlic) elsőosztályosai 1944-ben

Sor- szám	Diák neve	Vallása	Születési hely és év	Szülık (gondviselő) neve és lakhelye	A diák kolozsvári lakcíme	Megjegyzések
34.	Liebermann Péter	izr.	Kolozsvár, 1932	Liebermann Sámuel (magán- zó), Rácz Ilona; özv. Lieber- mann Sándorné – Kolozsvár	Gyulai Pál u. 11.	
35.	Ligeti Kázmér	izr.	Kolozsvár, 1932	Dr. Ligeti Mór Miklós (ügynök), Abraham Róza – Kolozsvár	Horthy út 9.	
36.	Marcovici Sándor	izr.	Bukarest, 1931	Marcovici Márton (pincér), Ignácz Steiner Berta – Kolozsvár	Hosszú u. 29.	
37.	Moskovits Jenő	izr.	Aranykút, 1930	Moskovics Péter (kereskedő), Moskovits Frida – Kolozsvár	Galamb u. 35.	
38.	Nachmanovits Tibor	izr.	Kolozsvár, 1932	Nachmanovits Náthán (kereskedő), Schwartz Róza – Kolozsvár	Pata u. 31.	
39.	Neufeld Tibor	izr.	Dés, 1933	Dr. Neufeld Jenő (vegyész), Weinstein Erzsébet – Kolozsvár	Szent László u. 7.	
40.	Nussbächer Róbert		Kolozsvár, 1932	Nussbächer József (keres- kedő), Salamon Erzsébet; özv. Nussbächer Józsefné – Kolozsvár	Dávid Ferenc u. 2.	

Sor- szám	Diák neve	Vallása	Születési hely és év	Szülık (gondviselő) neve és lakhelye	A diák kolozsvári lakcíme	Megjegyzések
41.	Nussbächer Hermann Zoltán	izr.	Nagyenyed, 1932	Nussbächer Nathan (Nát- hán) (kereskedő), Grünfeld Ilona – Kolozsvár	Kun Géza u. 4.	túlélői információk szerint elpusztult a holokausztban
42.	Rosenbaum Miklós	izr.	Kolozsvár, 1932	Rosenbaum Éliás (Illés) (kereskedő), Klein Margit – Kolozsvár	Árpád út 61.	
43.	Salamon Fedor	izr.	Kékes, 1932	Salamon Dezső (?), Veis Aranka – Kékes Fő út 131.	Káhán Jenőnél, Fellegvári út 95.	
44.	Salamon Imre	izr.	Kolozsvár, 1932	Salamon Ábrahám Izsák (szabó), Roth Etelka – Kolozsvár	Apafi u. 35.	
45.	Salamon József Pál	izr.	Kolozsvár, 1933	Salamon Lipót (malomtu- lajdonos), Horváth Irén – Kolozsvár	Gyulai Pál u. 24.	
46.	Salamon Sándor		Kolozsvár, 1931	Salamon Jakab (Jenő) (nyomdász), Wallerstein Szerén – Kolozsvár	Mussolini u. 137.	
47.	Sámson Zoltán	izr.	Apahida, 1932	Sámson Géza (mészáros), Dávid Ilona – Apahida	Apahida	
48.	Sámuel Ábrahám	izr.	Kékes, 1932	Sámuel Mór (kereskedő), ? – Kékes, Fő út 12.	özv. Ábrahám Elektnél, Csaba u. 20.	

A Kolozsvári Zsidó Gimnázium (Zsidlic) elsőosztályosai 1944-ben

Sor- szám	Diák neve	Vallása	Születési hely és év	Szülık (gondviselő) neve és lakhelye	A diák kolozsvári lakcíme	Megjegyzések
49.	Schildkraut Károly	izr.	Kolozsvár, 1932	Schildkraut András (li- tografus), Neumann Olga – Kolozsvár	Görgei út 22.	
50.	Schwartz Adolf	izr.	Kolozsvár, 1931	Schwartz Mór (Móric) (kereskedő), Kain Jozefin – Kolozsvár	Nyárfasor u. 7.	
51.	Schwimmer Tibor Miklós	izr.	Galac, 1932	Schwimmer István (kereske- dő), Weinerth Lilly – Kolozsvár	Bem u. 3.	
52.	Somogyi Kálmán		Kolozsvár, 1932	Dr. Somogyi Ferenc (orvos), Bruder Ilona – Kolozsvár	Erzsébet út 24.	
53.	Sonnenwirth András Mátyás		Kolozsvár, 1933	Dr. Sonnenwirth Nathán (Nándor) (orvos), Eisler Melitta – Kolozsvár	Horthy út 2.	
54.	Spitzer Ervin		Kisbács, 1932	Spitzer Béla (kereskedő), Márkus Ida – Kisbács, Fő út 5.	Ferenc Józsefnél, Zrínyi u. 10.	
55.	Steinfeld Ervin	izr.	Kolozsvár, 1932	Steinfeld József (kereskedő), Hersch Janka – Kolozsvár	Horthy út 108.	
56.	Stern Egon		Temesvár, 1933	Stern Salamon (magántiszt- viselő), Granenfels Rozália – Kolozsvár	Szamos u. 24.	

Sor-szám	Diák neve	Vallása	Születési hely és év	Szülık (gondviselő) neve és lakhelye	A diák kolozsvári lakcíme	Megjegyzések
57.	Traub-Katz Ervin	izr.	Kolozsvár, 1933	Traub-Katz Jenő (Juda) (kereskedő), Smilovits Mária Marietta – Kolozsvár	Eszterházi u. 17.	
58.	Ullman Ervin		Kolozsvár, 1933	Ullman Dezső (ékszerész), Fülöp Margit – Kolozsvár	Tímár u. 20.	
59.	Vajna Tamás	izr.	Kolozsvár, 1933	Dr. Vajna Andor (orvos), Jeremiás Erzsébet – Kolozsvár	Széchenyi tér 32.	
60.	Weisz Miklós	izr.	Kolozsvár, 1933	Dr. Weisz Jenő (ügyvéd), Fischer Aranka – Kolozsvár	Fadrusz János u. 13.	
Magántanulók						
1.	Adler Tibor		Bánffyhyvad, 1928	Adler Jakab (tímár), Mózes Blanka – Bánffyhyvad		túlélte a vészkor-szakot**
2.	Grünbaum Imre		Szászbudak, 1931	Grünbaum Illés (ny. kör-jegyző), Grünbaum Cecília – Beszterce		
3.	Grünbaum József		Szászbudak, 1932	Grünbaum Illés (ny. kör-jegyző), Grünbaum Cecília – Beszterce		
4.	Heilprin Richárd		Bánffyhyvad, 1929	Heilprin Sándor (tímár), Landau Helén – Bánffyhyvad		
5.	Holländer Mózes		Kolozsvár, 1922	Holländer Mandel (kereskedő), ? – Kolozsvár		

A Kolozsvári Zsidó Gimnázium (Zsidic) elsőosztályosai 1944-ben

Sor-szám	Diák neve	Vallása	Születési hely és év	Szütlők (gondviselő) neve és lakhelye	A diák kolozsvári lakcíme	Megjegyzések
6.	József Bernát		Borgóprund, 1929	József Ábrahám (mészáros), József Szeréna – Borgóprund		
7.	Korach Róbert György		Kevermes, 1928	Korach Pinkász (fakereskedő), Friedmann Juliánna – Bánffyhunyadi		
8.	Lichtenschtejn Sámuel		Vármező, 1924	Lichtenschtejn Ferenc (rabbi), Paneth Hilda – Vármező		
9.	Lusztig Károly		Kolozgyula, 1930	Lusztig Edmund (Ödön) (ny. körjegyző), Herman Jolanda (Jolán) – Solyómkő		
10.	Moskovics Manó		Mócs, 1927	Moskovics Péter (kereskedő), Moskovics Frida – Kolozsvár		
11.	Schindler Ernő		Szamosújvár, 1925	Schindler Ábrahám (kereskedő), Márk Háni – Kolozsvár		túlélte a vészkor-szakot**
12.	Seif Ábrahám		Naszód, 1930	Seif Ferenc (fogász), Mandel Eszter – Kolozsvár		
13.	Szinetár Tibor		Egeres, 1929	Szinetár József (kereskedő), Fülöp Margit – Kolozsvár		
14.	Zelinger János György		Bécs, 1931	Zelinger Henrik (kereskedő), Habermann Olga – Dés		

** Szerpel a hazatért túlélők névsorában.⁸

8 Gidó (ed.): 20.000 de nume.

I.b osztály (lányok)

Osztályfőnök: Wald Bella

Hit- és erkölcsstan: Klein Éliás

Magyar nyelv és irodalom: Dr. Gönczi Magda

Föld- és néprajz: Dr. Szabó Györgyné Markovics Vilma

Német nyelv: Wald Bella

Héber nyelv: Klein Éliás

Természetrész, vegytan: Dr. Szabó Györgyné Markovics Vilma

Mennyiségtan és mértan: Klein Tivadarné Sohr Anna

Rajz: Gábor Béla

Testnevelés: Zuckermanné Weisz Kornélia

Ének: Zuckermanné Weisz Kornélia

Kézimunka: Fischhoff Imréné Steiner Anna

2. táblázat. Az 1943–1944-es tanév I.b osztályának tanulói (lányok)

Sorszám	Diák neve	Vallása*	Születési hely és év	Szülők (gondviselő) neve és lakhelye	A diák kolozsvári lakcíme	Megjegyzések
1.	Ábrahám Éva		Kolozsvár, 1933	Ábrahám Márton (szabó), Roth Szeréna – Kolozsvár	Györgyfalvi út 87.	
2.	Auerhan Eszter		Kolozsvár, 1931	Auerhan Dezső (fodrász), Klein Ilona – Kolozsvár	Kályhás u. 1.	
3.	Beck Aliz (Alice)		Kolozsvár, 1932	Beck Mózes (kereskedő), Reiter Rozália; özv. Beck Mórné – Kolozsvár	Pata u. 64.	
4.	Berger Rebeka		Dés, 1932	Berger Izsák (kereskedő), Adler Etelka – Kolozsvár	Karolina tér 7.	
5.	Berkovits Judit		Debrecen, 1932	Berkovits József (kereskedő), Guttman Róza – Debrecen	Guttman Dezsónél, Mikes u. 17.	tulélói információk szerint elpusztult a holokausztban
6.	Blum Ágnes Zsuzsánna		Kolozsvár, 1932	Blum Jenő (magánzó), Sala- mon Erzsébet – Kolozsvár	Rákóczi út 93.	
7.	Dosner Eszter		Nagybánya, 1932	Dosner Ferenc (bőrkereske- dő), Rozman Teréz – Kolozsvár	Pap u. 71.	
8.	Farkas Ibolya		Kolozsvár, 1932	Farkas Sámuel (magánzó), Klein Gizella; Farkas Sámuelné – Kolozsvár	Kriza u. 6.	
9.	Friedmann Klára		Kolozsvár, 1932	Friedmann Jenő (alkalma- zott), Goldenberg Antónia – Kolozsvár	Fellegvári út 83.	

Sor- szám	Diák neve	Vallása*	Születési hely és év	Szülők (gondviselő) neve és lakhelye	A diák kolozsvári lakcíme	Megjegyzések
10.	Gerő Borbála		Kolozsvár, 1932	Gerő Sándor (újságíró), Weisz Regina – Kolozsvár	Mikó u. 54.	
11.	Glück Lia		Kolozsvár, 1930	Glück László (kereskedő), Sámson Mária – Kolozsvár	Pataki u. 2.	
12.	Glück Olga		Kováskápolnok, 1931	? (magánzó), Glück Jolán – Kolozsvár	Eötvös u. 30.	
13.	Goldmann Alice		Kolozsvár, 1933	Goldmann Béla (kereske- delmi ügynök), Eckstein Erzsébet – Kolozsvár	Horthy út 73.	
14.	Grünberger Olga		Brassó, 1931	Grünberger Vilmos (szabó), Rosman Ilona – Kolozsvár	Hidélvi u. 8.	
15.	Grünwald Gertrud Ilona Betty		Kolozsvár, 1933	Grünwald Zoltán (magán- tisztviselő), Mark Pirooska – Kolozsvár	Pap u. 79.	
16.	Harfenes Edit		Kolozsvár, 1931	Harfenes Idel (tanító), Schwartz Gabriella – Kolozsvár	Árpád út 24.	
17.	Heller Zsuzsánna Veronika		Kolozsvár, 1932	Heller Sándor (?), Devecseri Anna – Kolozsvár	Apáczai Csere János u. 26.	túlélte a vészkor- szakot (Kaszt- ner-vonat)
18.	Helmer Edit		Kolozsvár, 1933	Helmer Bumen Simon (ma- gántisztviselő), Peran Lili – Kolozsvár	Kazinczi u. 4.	

A Kolozsvári Zsidó Gimnázium (Zsidlic) elsőosztályosai 1944-ben

Sorszám	Diák neve	Vallása*	Születési hely és év	Szülők (gondviselő) neve és lakhelye	A diák kolozsvári lakcíme	Megjegyzések
19.	Herskovits Erika		Kolozsvár, 1932	Herskovits József (kereskedősegéd), Binder Eszter – Kolozsvár	Hosszú u. 29.	
20.	Hirsch Vilma		Kolozsvár, 1932	Hirsch Mór (kereskedő), Kaufman Berta – Kolozsvár	Unió u. 20.	
21.	Indig Éva		Kolozsvár, 1932	Indig Lázár (kereskedő), Kain Fáni – Kolozsvár	Mikes u. 25.	
22.	Janovits Ariana		Kolozsvár, 1933	Janovits Simon (munkás), Fisch Ella – Kolozsvár	Bánffy u. 3.	
23.	Kahan Judit		Kolozsvár, 1932	Kahan Henrik (magántisztviselő), Libermann Margit – Kolozsvár	Pap u. 81.	
24.	Katz Ibolya		Kolozsvár, 1932	Katz Dezső (cipész), Indik Gittel – Kolozsvár	Krizbai u. 71.	
25.	Keller Katalin		Kolozsvár, 1932	Keller Jenő (cipész), Schwartz Rozália – Kolozsvár	Dézsmá u. 32.	
26.	Klein Éva		Kolozsvár, 1933	Klein Jakab (vendéglős), Mózes Erzsébet – Kolozsvár	Horthy út 35.	
27.	Klein Margit		Páncélcseh, 1931	Klein Vilmos (magánalkalmazott), Dászkal Gizella – Páncélcseh	Nagyfaludi Nándornál, Horthy út 75.	
28.	Lázár Erzsébet		Kolozsvár, 1931	Lázár Áron (szabó), Klein Emília – Kolozsvár	Szappan u. 8.	

Sor-szám	Diák neve	Vallása*	Születési hely és év	Szülők (gondviselő) neve és lakhelye	A diák kolozsvári lakcíme	Megjegyzések
29.	Lázár Georgina (Györgyi)		Szatmárnémeti, 1933	Lázár Lajos (fogorvos), Friedman Lenke – Kolozsvár	Deák Ferenc u. 6–8.	ismeretlen módon túlélte a vészkor-szakot, 1945 és 1947 között ismét a Kolozsvári Zsidó Gimnáziumban tanult
30.	Lázár Katalin Judit		Kolozsvár, 1933	Lázár Zoltán (tisztviselő), Simon Margit – Kolozsvár	Pap u. 53.	
31.	Lebovits Ágnes		Kolozsvár, 1932	Lebovits Mózes (kereskedő), Nierenfeld Sima – Kolozsvár	Cimbalom u. 18.	
32.	Legman Margit		Kolozsvár, 1932	Legman Lipót (mészáros), Wieder Blanka – Kolozsvár	Krizbai u. 10.	
33.	Leib Margit		Kolozsvár, 1931	Leib Izrael (szabósegéd), Preisler Ágnes – Kolozsvár	Árpád út 9.	
34.	Levy Mirjám		Kolozsvár, 1932	Levy József (munkás), Leöb Irma – Kolozsvár	Heltai u. 23.	
35.	Markovits Éva		Szinérváralja, 1931	Markovits Jenő (bőtkereske- dő), Wiegner Záli – Szinérváralja	Bergfeld Józsefnél, Boldog u. 24.	
36.	Marmorstein Éva		Kolozsvár, 1933	Marmorstein Márton (bor- kereskedő), Stössel Eszter – Kolozsvár	Gyulai Pál u. 14.	

A Kolozsvári Zsidó Gimnázium (Zsidlic) elsőosztályosai 1944-ben

Sor- szám	Diák neve	Vallása*	Születési hely és év	Szülık (gondviselő) neve és lakhelye	A diák kolozsvári lakcíme	Megjegyzések
37.	Mihály Éva		Kolozs, 1932	Mihály Ignác (kereskedő), Wolf Frida – Kolozs	Bloxyenheim Simon- nál, Mikés u. 3.	
38.	Miselbach Anikó		Budapest, 1933	Miselbach István (kereske- dő), Lób Jozefin – Karcag, Verbőczy u. 4.	Lób Mórnál, Egyetem u. 8.	
39.	Nagyfaludi Rella		Kolozsvár, 1932	Nagyfaludi Mihály Simon (könyvelő), Léb Izabella – Kolozsvár	Árpád út 47.	
40.	Nathanson Ibolya		Kolozsvár, 1932	Nathanson Ferenc (szabó), Gros Jolán – Kolozsvár	Csermalom u. 15.	
41.	Rozenberg Éva		Kolozsvár, 1932	Rozenberg Sámuel (magán- tisztviselő), Biener Margit – Kolozsvár	Gábor Áron u. 11.	
42.	Rosenberg Judit		Kolozsvár, 1932	Rosenberg Juda (v. kir. al- kalmazott), Schwartz Mária – Kolozsvár	Mussolini út 45.	
43.	Rosenberger Ilona		Kolozsvár, 1931	Rosenberger Izidor (pincér), Springer Malvin – Kolozsvár	Benkó József u. 6.	
44.	Salamon Ibolya		Kolozsvár, 1933	Salamon Miksa (cipész- segéd), Farkas Johanna – Kolozsvár	Kriza u. 6.	
45.	Sámuel Johanna (Janka)		Kolozsvár, 1931	Sámuel Dávid (cipész), Schwarcz Szeréna – Kolozsvár	Baromvásár tér 17.	

Sor- szám	Diák neve	Vallása*	Születési hely és év	Szülők (gondviselő) neve és lakhelye	A diák kolozsvári lakcíme	Megjegyzések
46.	Schwartz Anna Mária		Kolozsvár, 1933	Schwartz Henrik (könyvelő), Mund Regina – Kolozsvár	Pata u. 164.	
47.	Swarcz Ibolya (Iboly)		Egeres, 1931	Swarcz Jenő (mechanikus), Grün Matild – Kolozsvár	Donát út 125.	
48.	Schwartz Judit		Kolozsvár, 1932	Schwartz Lajos (nyom- dászsegéd), Barminka Erzsé- bet – Kolozsvár	Csaba u. 68.	
49.	Stegmann Berta		Kolozsvár, 1932	Stegmann Ignác (magán- tisztviselő), Rotschild Lenke – Kolozsvár	Dézma u. 3.	
50.	Stein Ritta		Kolozsvár, 1932	Stein Farkas (magántisztvi- selő), Mátyás Irén	Honvéd u. 49.	
51.	Stern Éva Zsuzsánna		Kolozsvár, 1932	Stern Ödön (kereskedő), Wertheimer Ilona – Kolozsvár	Petőfi u. 12.	
52.	Thalblum Judit		Kolozsvár, 1932	Thalblum Jakab (munkás), Gantz Friederika – Kolozsvár	Krizbai u. 5.	
53.	Weisz Debora		Kolozsvár, 1932	Weisz Izidor (kántor), Rottenstein Margit – Kolozsvár	Mikes u. 24.	
54.	Winter Éva		Nagysomkút, 1931	Winter Jónász (Jónász) (sza- bó), Farkas Ilona – Kolozsvár	Átjáró u. 9.	

A Kolozsvári Zsidó Gimnázium (Zsidlic) elsőosztályosai 1944-ben

Sorszám	Diák neve	Vallása*	Születési hely és év	Szülık (gondviselő) neve és lakhelye	A diák kolozsvári lakcíme	Megjegyzések
55.	Wolf Olga		Kolozs, 1932	Wolf S. Dávid (kereskedő), Mihály Matild – Kolozs	Bloxenheim Simon- nál, Mikés u. 3.	
Magántanulók						
1.	Blau Irén		Bánffyhunyad, 1919	Blau Antal (magántisztviselő), Pollák Dóra – Kolozsvár		
2.	Friedmann Éva		Zsibó, 1929	Friedmann Lajos (kereskedő), Moskovits Derta – Zsibó		
3.	Grünbaum Margit		Nagyiklód, 1926	Grünbaum Áron (ügynök), Moskovits Eugénia – Kolozsvár		
4.	Jakab Antónia		Zsibó, 1930	Jakab Ábrahám Hirsch (cipész), Schwimmer Szeréna – Zsibó		
5.	Janovitz Mária		Hosszúrév, 1928	Janovitz Vilmos (kereskedő), Klein Ilona – Kolozsvár		
6.	József Magda		Bánffyhunyad, 1930	József Simon (cipész), Weisz Sarolta – Szamosújvár		
7.	Klein Olga		Borsaujfalu, 1926	Klein Mórlicz (kereskedő), Lázár Etelka – Borsaujfalu		túlélte a vész- korszakot**
8.	Lampel Katalin		Nagybánya, 1930	Lampel Benjamin (magántisztviselő), Klein Ilona – Nagybánya		

Sorszám	Diák neve	Vallása*	Születési hely és év	Szülık (gondviselő) neve és lakhelye	A diák kolozsvári lakcíme	Megjegyzések
9.	Lázár Ibolya		Magyarlápós, 1929	Lázár József (kereskedő),? – Magyarlápós		
10.	Lóvenstein Anna		Nagyiklód, 1928	Lóvenstein Áron (mechanikus), Wider Eugénia – Kolozsvár		túlélte a vész- korszakot**
11.	Lusztig Karola Kornélia		Kolozsgyula, 1930	Lusztig Edmund (Ödön) (ny. körijegyző), Hermann Jolanda (Jolán) – Solyómkő		
12.	Mihály Ibolya		Kolozsvár, 1929	Mihály Fülöp (asztalos), Sio- vitz Gabriella – Kolozsvár		
13.	Palkovits Erzsébet		Törökfalu, 1930	Palkovits Izidor (ny. köz- írnok), Rosenfeld Zseni – Törökfalu		
14.	Valter Magdolna		Nagybánya, 1930	Valter József (kereskedő), Simon Frida – Nagybánya		
15.	Wieder Taube		Borgóprund, 1924	Wieder Salamon (rituális metsző), Fischer Bruche – Borgóprund		

* A vallásra vonatkozó iskolai katalógusi bejegyzés valamennyi lány esetében elmaradt.

** Szerepel a hazatért túlélők névsorában.⁹

A megtalált adatok lehetővé teszik, hogy a gimnázium 2012-ben kiadott monográfiájában az 1940 és 1944 közötti négy tanévre összesített diák létszámot – amelyet akkor 1300 körülire tettem¹⁰ – ezúttal pontosítsam. Ehhez azonban azt is figyelembe kell vennünk, hogy túlélők közlése alapján a monográfiában közreadott névsorokban az elsőosztályosok közül hat fiút és három lányt már szerepeltettem. Nélkülük a diákok összlétszáma (az utolsó, 1943/1944-es tanév elsőosztályosainak kivételével) 590 fiú és 546 lány volt, amely számok a jelenlegi névsorok alapján 74 fiúval és 70 lánnyal növekszenek. Következésképpen, a végleges számadatok szerint, a Kolozsvári Zsidó Gimnáziumban 1940 és 1944 között 664 fiú és 616 lány, azaz összesen 1280 diák tanult.

Az 1980-as években a Zsidlic túlélő vendiákjainak információiból Vágó Lídia és Mendel Áron összeállította a túlélők listáját. Akkor az életben maradt egykori diákok 177 lány és 182 fiú egykori osztálytársukról tudták bizonyosan, hogy a vézskorszakot túléltek. Eszerint a túlélők lélekszáma a diákok sorában legalább 359 volt. Ugyanakkor 144 egykori diákról, közülük 50 fiúról és 94 lányról tudták biztosan, hogy a holokausztban elpusztult, ami azt jelenti, hogy 777 egykori kollégájuk sorsa sok évtizeddel később is valamennyi túlélő számára ismeretlen volt. Ha megengedjük, hogy csodák folytán ezeknek a diákoknak az öt százaléka mégis túlélte a vézskorszakot, ami persze cseppet sem valószínű, az további 39 további életben maradottat jelentene, ezáltal pedig az életben maradt volt zsidlicisták létszáma 398-ra emelkedne. Ez egyben azt jelenti, hogy a gimnázium 1280 egykori diákjának legalább 70 százaléka elpusztult.

Sokkal rosszabb volt azonban a túlélési arány a legkisebb gyermekek sorában, hiszen a 14 éven aluliak, tehát mindazok, akik az 1943–1944-es tanévben első, második, harmadik és negyedik osztályosok voltak, alig remélheték az auschwitzi rámpán történt szelekciónál, hogy az azonnali gázkamrába irányítást elkerülhetik, hiszen ők munkára semmiképpen nem voltak képesek. Ezeknek az osztályoknak a túlélési arányairól sokat elmondanak a most közzétett elsőosztályosok túlélési adatai. Tudomásunk szerint az 1943–1944-es tanévi I.a fiúosztály 74 tanulójából öten éltek túl a holokausztot, ami 6,76 százalékos túlélési arányt jelent. Hasonló a helyzet az 1.b lányosztály esetében, ahol a 70 tanuló közül négyen maradtak életben, ami 5,71 százalékos túlélési arányt eredményez. Ehhez azonban hozzátartozik az a tény is, hogy az öt fiú közül kettő a Kasztner-vonat kivételezett utasaival együtt Svájcba menekülhetett, Dévényi András Gábort pedig a Dermata bőrgyárban bűjtatták, ahol apja főmérnök volt, akire a termelés érdekében szükség volt, és német engedéllyel nem deportálták. A további két túlélő fiú viszont idősebb, 16, illetve 19 éves magántanulók voltak. A lányok esetében is hasonló a helyzet: Heller Zsuzsánna Veronika a Kasztner-vonaton menekült meg, Lázár Györgyi számunkra ismeretlen körülmények között, miközben a harmadik és a negyedik lány 18,

10 Tibori Szabó: *Zsidlic*. 82.

illetve 16 éves magántanulók voltak, akiknek a kora a túlélést Auschwitzban is sokkal nagyobb mértékben lehetővé tette. Ha a Svájcba jutott diákokat és a Kolozsváron bújtatott Dévényit, illetve a deportálástól szintén megmenekült Lázár Györgyit nem vesszük figyelembe, a túlélési arányok ebben a két osztályban, a fiúk, illetve a lányok esetében csupán 2,70, illetve 2,85 százaléknyi volt. A két osztályból összesen deportált 139 diák közül mindössze négyen – két fiú és két lány – élték túl a borzalmakat, de amint azt már jeleztem, ők a jóval idősebb magántanulók közül kerültek ki. A látogatásos oktatásban részt vevő 10-12 éves elsősök közül 57 fiú és 53 lány, tehát összesen 110-en kerültek Auschwitz-Birkenaubába, akik közül egyetlen gyermek sem élte túl a holokausztot. Ha ez utóbbiak édesanyjának nevét összevetjük a hazatértek nemrég közreadott Bad Arolsen-i listáival, kiderül, hogy e gyermekek anyái közül sem tért haza egyetlen egy sem. Ami arra enged következtetni, hogy ezeket a gyermekeket a megérkezésük után anyjukkal együtt azonnal a gázkamrákba küldték.

Ha a Kasztnner-vonaton Svájcba jutott 40 egykori zsidlicistát a számításközből kihagyunk, és lemondunk arról a feltételezésről, hogy az ismeretlen sorsú 777 egykori diák öt százaléka úgy élte túl a holokausztot, hogy az eltelt háromnegyed évszázad alatt magáról soha életjelt nem adott, akkor az Auschwitz-Birkenaubába hurcolt 1240 zsidlices diák közül mindössze 319 maradt életben, ami 25,72 százalékos átlagos túlélési arányt jelent. Tehát azt, hogy a Kolozsvári Zsidó Gimnázium egykori diákjai közül csak minden negyedik maradt életben, vagyis hogy az iskola 1940 és 1944 közötti zsidó diákságának háromnegyede elpusztult. A túlélési arány jóval magasabb volt az 1940 és 1942 között érettségizett fiúk sorában, akik közül sokak Reviczky Imre ezredes behívóinak köszönhetően élhették túl a vézskorszakot, de nagyszámúval kisebb volt az 1944-ben még iskolába járók esetében.

A Zsidlic túlélő diákjai a felszabadulás után két fő irányba tartottak: egyik részük visszatért Kolozsvárra, a másik részük a felszabadulást követően Palesztinába igyekezett eljutni, jóval kisebb részük pedig nyugati államokba került. A Kolozsvárra hazatértek számát a túlélők mintegy 70-80-ra teszik. Közülük egyesek, mint például Finkler Tamás, Kertész Judit és Krau Edgár nevével a Zsidó Világkongresszus által 1946-ban Kolozsváron készített felmérésében is találkozunk, ők ugyanis kitöltötték a felméréshez szükséges űrlapokat.¹¹

A vézskorszakot túlélő egykori zsidlicisták közül később többen megírták a nácizmus és a horthyzmus poklaiban, a légerekben és a munkaszolgálatban általuk átélteket. Hogy csak néhányat említsünk közülük: Balázs (Blatt) Egon,¹² Erdélyi Lajos,¹³ Fränkel Dávid,¹⁴ Fried (Szmuk) Hédi,¹⁵ Knöpfler

11 Gidó – Sólyom: *Kolozsvár, Nagykároly és Nagyvárad*. 124–125.

12 Balas: *Will to Freedom*; Balas: *A szabadság vonzásában*.

13 Erdélyi: *Túlélés*.

14 Fränkel: *Erre emlékszem*.

15 Lásd például a Fried: *Fránturi* kötetet vagy az egykori zsidlicista író többi könyveit.

(Deutsch) Klára,¹⁶ Lusztig Tibor,¹⁷ Márton Sándor,¹⁸ Mihalevici Relly,¹⁹ Stern (Martin) János,²⁰ Vágó Béla,²¹ Rosenfeld (Vágó) Lídia.²² Mások sorsát interjúikból ismerjük, így például a Bischitz Györgyét (George Bishop)²³ és a Nussbaum (Nuszbaum) Lászlót.²⁴

Általában véve azok, akik a lágerek és a munkaszolgálat borzalmait túlélték, a háború után igyekeztek beilleszkedni, tanulni és sikeresnek lenni, és ez a nagy többség számára sikerült is. Vágó Béla történész professzor, a Zsidlic 1943-ban érettségizett egykori diákja, 1972-ben ekképpen fogalmazott: „A háború után szomorú mérleget állítottunk fel: osztályunk közel fele elpusztult, ami az én nemzedékemnél az átlagnál magasabb arány. Azok azonban, akik megmaradtak, olyasmit tudtak nyújtani vagy kicsikarni a mostoha élettől, ami csak a szellemi elitnek jut osztályrészéül. [...] heten egyetemeken tanítanak vagy tanítottak, a többiek pedig, kettő kivételével, átlagon felüli eredményeket felmutató értelmiségiek. Van kitűnő orvos, vegyész, matematikus és egyéb szakember köztük.”²⁵

Az 1941-es magyarországi népszámlálás adatai szerint a 0 és 14 év közötti lakosság lélekszáma az összlakosság 26 százalékát tette ki.²⁶ Eszerint a deportálások és a munkaszolgálat által érintett mintegy 155 ezer észak-erdélyi zsidó közül legalább 40 300 volt 14 év alatti gyermek, és ezek túlélési aránya a nullához közelített. Legfeljebb öt százaléknyan élhették túl valamilyen csoda folytán a haláltáborokat, de csakis azok közül a 13-14 évesek közül, akik nagyon fejlettek voltak, továbbá azok a gyermekek, akiket kimenekítettek Svájcba vagy pedig elrejtettek. Eszerint a 14 év alatti észak-erdélyi gyerekáldozatok lélekszáma legkevesebb 39 ezer volt. Mivel azonban Erdélyben a gyermekvállalás az országos átlagon felüli volt, a túlbecsülés általi tévedés veszélye nem fenyeget, ha a holokauszt észak-erdélyi gyermekáldozatainak körülbelüli számát 40 ezerben állapítjuk meg. Ez a számadat akkor is valósnak tűnik, ha összevetjük más számításokkal, amelyek szerint a magyarországi zsidóság gyermekáldozatainak lélekszáma összesen 190 ezerre emelkedett.²⁷

Az elpusztult diákok emlékét is az az emlékmű őrzi, amelyet Kolozsvár közössége – Lövith Egon szobrászművész tervei szerint – a holokauszt áldo-

16 Knopfler: „*I Am Still Here.*”

17 Lustig: *Familia mea.*

18 Marton: *Am scápat.*

19 Mihalevici: *Sors és túlélés*; Uő: *Noemi.*

20 Martin: *Sorsvállalás.*

21 Vágó Béla munkaszolgálatból szökött meg Gyöngyösön, 1944. november 19-én; részletekért lásd Vágó: *A megváltás.*

22 Rosenfeld Lídia és húga, Rosenfeld Anna Ravensbrück egyik fióklágerében, Neustadt-Glewében szabadultak fel 1945. május 2-án; részletekért lásd Vágó: *A történelem*; Uő: *In limbo.*

23 Cashman: *Grapevine.*

24 Nussbaum: *Centropa.*

25 Vágó: *Beszéd.* 1.

26 Kollega Tarsoly (főszerk.): *Magyarország.*

27 Vö. *Hetedízigen.*

zatainak emlékére állított, és amelynek felavatására 2014. május 27-én, a deportálások 70. évfordulóján került sor. Az elpusztított negyvenezer ártatlan erdélyi zsidó gyermekre azonban külön semmi nem emlékeztet. A most közreadott névsorok azt célozzák, hogy legalább a neveik maradjanak fent.

Levéltári források

Kolozsvári Zsidó Hitközség levéltára: II. fond (Regiszterek, 1904–1948), S-R6. doboz.

Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala, Kolozsvár (Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Cluj, Cluj-Napoca), Fond nr. 158, „Tarbut” Zsidó Liceum 1921–1948 (Liceul Evreiesc „Tarbut” 1921–1948), Anyakönyvek (Foi matricole).

Hivatkozott szakirodalom

Balas: *Will to Freedom*.

Balas, Egon: *Will to Freedom: A Perilous Journey through Fascism and Communism*. Syracuse University Press, Syracuse, NY, 2000.

Balas: *A szabadság vonzásában*.

Balas, Egon: *A szabadság vonzásában. Veszélyes utazás fasizmuson és kommunizmuson át*. Vince Kiadó, Budapest, 2002.

Bernfeld: *Gönczi néni*.

Bernfeld, Chana: *Gönczi néni* (http://www.zsiglic.org/Memories.html#Gonci_Neni; letöltés: 2021.03.18.)

Cashman: *Grapevine*.

Cashman, Greer Fay: *Grapevine: A school of survivors*. *The Jerusalem Post* [Jerusalem], 2010. október 26. (<http://www.jpost.com/Features/InTheSpotlight/Article.aspx?id=192894>; letöltés: 2010.11.10.)

Erdélyi: *Túlélés*.

Erdélyi Lajos: *Túlélés. Egy fotográfus visszaemlékezése*. *Survival. Memories of a Photographer*. Lauder Javne Iskola–Aura Kiadó, Budapest, 2006.

Évkönyv 1940–1941.

A Kolozsvári Zsidó Gimnáziumok Évkönyve az 1940–41. iskolai évről. Az iskolák fennállásának XXI. évében közzétette Antal Márk igazgató. Kiadta az iskola igazgatósága, Fraternitas Rt. nyomása, Kolozsvár, 1941.

Fränkel: *Erre emlékszem*.

Fränkel Dávid: *Erre emlékszem*. Pont Kiadó, Budapest, 2004.

Fried: *Frânturi*.

Fried, Hédi: *Frânturi dintr-o viață. Drumul la și de la Auschwitz*. Editura Vreimea, București, 2007.

A Kolozsvári Zsidó Gimnázium (Zsidlic) elsősztályosai 1944-ben

Gidó: Viața instituțională.

Gidó, Attila: Viața instituțională a comunității evreiești din Cluj. In: Andrea Ghiță et al. (ed.): *File din istoria evreimii clujene*. Editura Mega, Cluj-Napoca, 2011. 23–31.

Gidó – Sólyom: *Kolozsvár, Nagykároly és Nagyvárad*.

Gidó Attila – Sólyom Zsuzsa: *Kolozsvár, Nagykároly és Nagyvárad zsidó túlélői. A Zsidó Világkongresszus 1946-os észak-erdélyi felmérése. The Surviving Jewish Inhabitants of Cluj, Carei, and Oradea. The Survey of The World Jewish Congress in 1946*. (Studii de atelier – Working Papers – Műhelytanulmányok 35.) Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca, 2010.

Gidó Attila (ed.): *20.000 de nume*.

Gidó Attila (ed.): *20.000 de nume. Evidența deportaților din Transilvania de Nord rămași în viață*. Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca, 2020.

Hetediziglen. Gyermekek a holokausztban (http://www.terrorhaza.hu/idoszaki_kiallitas/korabbi_kiallitasok/hetediziglen_gyermekek_a_.html; letöltés: 2013.12.30.)

Knopfler: „*I Am Still Here*.”

Knopfler, Clara: „*I Am Still Here*.” *My Mother’s Voice*. Author-House, Bloomington, 2007.

Kollega Tarsoly (főszerk.): *Magyarország*.

Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században. II. kötet: Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság*. Babits Kiadó, Szekszárd, 1997. (<http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/171.html>, letöltés: 2013.12.29.)

Lustig: *Familia mea*.

Lustig, Tiberiu: *Familia mea – Șase generații ale unei familii de evrei din Ardealul de Nord*. Magánkiadás, București–Jerusalim, 1996.

Martin: *Sorsvállalás*.

Martin János: *Sorsvállalás. Egy megtért erdélyi magyar emlékiratai*. Verbum Kiadó, Kolozsvár, 2007.

Marton: *Am scăpat*.

Marton, Alexandru: *Am scăpat de la Auschwitz*. Editura Hasefer, București, 2000.

Mihalevici: *Sors és túlélés*.

Mihalevici, Relly: *Sors és túlélés*. Kriterion Könyvkiadó–Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2011.

Mihalevici: *Noemi*.

Mihalevici, Relly: *Noemi. O viață, mai multe vieți*. Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2011.

Nussbaum: *Centropa*.

Nussbaum László: *Centropa*-interjú, 2001. december (<https://www.centropa.org/hu/node/77963>; letöltés: 2021.03.19.)

Tibori Szabó: *Zsidlic*.

Tibori Szabó Zoltán: *Zsidlic. A Kolozsvári Zsidó Gimnázium története (1940–1944). The History of the Jewish High School of Kolozsvár (1940–1944)*. Mega, Cluj-Napoca, 2012.

Tibori Szabó Zoltán

Vágó: *Beszéd.*

Vágó: *Beszéd a Tarbut Zsidó Gimnázium alapításának 50. évfordulóján.* Kézirat, Tel Aviv, 1972. április 19.

Vágó: A megváltás.

Vágó Béla: A megváltás hamis bibora. *Izraeli Szemle* [Haifa], 2007. szeptember–október, 24.

Vágó: A történelem.

Vágó Lídia: A történelem nagy pillanatai. „Vájna kaput”. *Izraeli Szemle* [Haifa], 2008. május–június, 24–25.

Vago: *In limbo.*

Vago, Lidia (née Rosenfeld): *In limbo: In the Black Hole of Our Planet Earth.* Petah-Tikva, Israel, 1995–2016, kiadatlan kézirat, a szerző kéziratgyűjteményében.

Novák Csaba Zoltán

Oktatás, kultúra, közművelődés a Székelyföldön az államszocializmus időszakában¹

Education, Culture, Public Education in Szeklerland during the Period of State Socialism

The transitional period after WW2 and the building of the dictatorship of the Communist Party opened a new chapter in the history of Romania's ethnic Hungarians. The construction of the Soviet-type political and economic system brought about a turning point regarding the conditions of existence of the minorities. The political, economic and cultural frameworks, networks that significantly determined the existence of the ethnic Hungarian community have now ceased to exist. Also the rule of law, private property were eliminated, specific minority cultural networks ceased to exist or have been reorganised. During 1948–89 culture, education, cultural life in the Szeklerland existed within the framework of the socialist state ruled by the PCR (Romanian Communist Party) having been exposed to the Party's cultural and national policies. Within this nearly half a century one can talk about sub-periods with alternating signs, during which one can find the possibilities of institutional growth, with a significant internal room for manoeuvring, at the same time one can observe the phase of partial and then almost total degradation. The fifties were characterised by a new period of institution-building and restructuring, with a strong ideological charge, subordinated to the socialist change of society. In the RAM (Hungarian Autonomous Region) that worked like a cultural greenhouse there was a fairly protected educational and cultural institutional network built on Hungarian language and Hungarian cultural heritage, that in the contemporary conditions with a central hub that was the university of Cluj-Napoca, was able to meet such needs. During the first half of the sixties this network has gone through a significant reorganisation and then degradation. This process was mostly felt by education that was always a weak link, especially by vocational education, and by higher education, as the conditions for later institutional degradation have been created. By establishing counties and due to the political easing that was felt at that moment, a new era of building institutions has arrived in almost every field, bringing significant improvements. On a county level, cultural institutions were given a new momentum, Hungarian language local schools could be reopened, however in vocational education not even the

1 A tanulmány szövege a 2016-ban megjelent *Székelyföld története* III. kötet összeállításához kapcsolódó kutatásokon alapszik.

level of the fifties was reached. The ideological change brought about by the seventies resulted in the biggest crisis of the socialist state and in the life of Romania's ethnic Hungarians during the last 100 years. The cultural, educational institutional system that played a major role in preserving self-identity became the victim of a gradual emptying of its contents, and was followed by a period of almost total elimination.

Keywords: education, culture, communism, theatre, Hungarian minority, elites, national policies, Szeklerland

Az osztályharc évei

A második világháború utáni rövid átmeneti időszak, majd a kommunista párt diktatúrájának kiépítése új fejezetet nyitott a romániai magyarság történetében. A szovjet típusú politikai és gazdasági rendszer kiépítése töréspontot jelentett a kisebbségi lét feltételeit illetően is. Megszűntek azok a politikai, gazdasági és kulturális keretek, hálózatok, amelyek addig nagymértékben meghatározták a kisebbségbe került magyar közösség létét. Megszűnt a jogállamiság, a magántulajdon, megszűntek vagy átszerveződtek a sajátos kisebbségi kulturális hálózatok, intézmények. Az állam által hatalmi erőszakkal beindított és véghezvitt politikai-gazdasági folyamatok eredményeként jelentős társadalmi átalakulás zajlott le a romániai magyarság körében, a teljes tagoltságú kisebbségi társadalomból csonka társadalom alakult ki, amely folyamatosan ki volt szolgáltatva az állami homogenizációs törekvéseknek. A kisebbségi létben hangsúlyos társadalomszervező szerepet is betöltő egyházak befolyása az ellenük indított támadások és megszorítások következtében jelentősen meggyengült. A politikai tagoltság megszüntetése és az egypártrendszer bevezetése átalakította a kisebbségi politizálás addigi kereteit. Az önálló kisebbségi politizálást felváltotta az ország és a kommunista párt magyarságpolitikáján belüli érdekképviseleti lehetőségek keresése. Az úgynevezett proletárdiktatúra kiépülésével radikális elitváltás zajlott le gazdasági, politikai és kulturális területen egyaránt. A nemzetiségi szigetek fokozatosan eltűntek, a zsidók és a németek világháborús veszteségei és tömeges elvándorlása után Erdélyben a hetvenes évekre csupán két meghatározó etnikai elem maradt, a román és a gazdasági, politikai súlyából jelentősen veszítő magyar. A világháborúkat átvészelő társadalmi és településszerkezeteket, regionális jellemzőkkel bíró kulturális szigeteket a homogenizáló szocialista rendszer számolta fel, majdnem teljes mértékben. Közel fél évszázad alatt a szocialista típusú modernizáció során megváltozott Erdély, a nagyvárosok társadalmi, etnikai összetétele, sokszínűsége, a különböző kistérségek arculata.

Az önálló politikai, gazdasági struktúráktól megfosztott erdélyi magyarság számára felértékelődött az oktatási és kulturális intézményhálózat kiépítése, fenntartása. A szocializmus időszakában a romániai magyar elit arra törekedett, hogy egy, lehetőleg minél önállóbb kulturális és oktatási intézményhálóza-

tot működtessen, és hogy azokat a korszak aktuális politikai-ideológiai kihívásai közepette az önazonosság megőrzése szempontjából megfelelő tartalommal töltsse ki. Tanulmányunkban arra törekszünk, hogy bemutassuk a művelődés, kultúra és oktatás szintjén bekövetkezett fontosabb változásokat, időszakokat, a párt oktatás- és művelődéspolitikájának lecsapódását székelyföldi vonatkozásban. Meglátásunk szerint a Székelyföld a történelmi-kulturális öröksége és az etnikai adottságai miatt az államszocializmus éveiben is sajátos, kiemelt szerepet játszott a Román Kommunista Párt nemzetiség- és kultúrpolitikájában.²

A világháborút követően a székelyföldi hatalmi vákuumban, a frissen megalakuló Magyar Népi Szövetség (továbbiakban MNSZ) kezdeményezésével új, az esetek többségében legitim, alulról építkező önkormányzati szerveződések jöttek létre. A kulturális egyesületekbe tömörülő helyi értelmiségiek a legtöbb erdélyi városban már 1945-től, a frontvonal átvonulása után azonnal megpróbálták újjászervezni a művelődési életet. Központi szervezés hiányában helyi rendezvényeket, előadásokat, irodalmi beszélgetéseket szerveztek többnyire helyi előadókkal, bár előfordult az is, hogy a nagyobb városokból Kolozsvárról vagy Marosvásárhelyről érkeztek előadók. A két világháború közötti kulturális és művelődési egyesületek újjászervezése és működése mellett egyre nagyobb teret hódított, a fokozatosan megszerveződő kommunista párt és helyenként a Magyar Népi Szövetség által is támogatott úgynevezett kulturális forradalmi mozgalom, amely a baloldali kultúrát (munkásszínház, forradalmi verses kultúrműsorok) propagálta. A térségben megjelenő lapok, mint a marosvásárhelyi *Szabad Szó*, az udvarhelyszéki *Szabadság* hetilap vagy a sepsiszentgyörgyi próbálkozások, a *Dolgozók Szava* vagy az *Új Székely Nép* is a politikai életben lezajló váltást, szemléletmódot tükrözték. Vidéken több településen újraindult a közművelődési élet a helyi művelődési házakban, könyvtárakban, színházi csoportokban.

Az átmenet politikai légkörét kihasználva, a romániai magyar elit megpróbált önálló kulturális intézményhálózatot kiépíteni Erdélyben, valamint minél többet megtartani mindabból, ami az 1940–1944 közötti időszakban épült ki. A Kolozsváron működő egyetem és más kulturális intézmények mellett Marosvásárhelyen 1945 után megalakult a Székely Állami Színház, illetve a Kolozsvárról áthelyezett Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet. Az MNSZ irányításával és támogatásával több településen is úgynevezett népi kollégiumok szerveződtek, amelyeknek az volt a célja, hogy továbbtanulási lehetőséget biztosítson az anyagi gondokkal küszködő családok tehetséges gyerekeinek. A székelyföldiek számára a kolozsvári Móricz Zsigmond Kollégium mintájá-

2 Székelyföld alatt – a második világháború után – a történelmi Székelyföldet magába foglaló közigazgatási egységeket értjük: Maros-Torda, Csík, Udvarhely, Háromszék megyék 1950-ig, Maros és Brassó (Sztálin) Tartományok 1950-ig, Magyar Autonóm Tartomány 1960-ig, Maros Magyar Autonóm Tartomány és Brassó Tartomány 1968-ig, Maros, Hargita és Kovászna megyék 1968-tól. A Székelyföld helyzetéről az államszocializmus időszakában részletesebben lásd Bottoni: *Sztálin a székelyeknél*; Nagy – Olti: *Érdekképviselet vagy pártpolitika?*; Novák: *Aranykorszak?*; Uő: *Holtvágányon*.

ra és fiókszervezeteként Marosvásárhelyen megszervezett Tolnai Lajos Népi Kollégium jelentett lehetőséget. Az önkéntes alapon és közösségi támogatással működő kollégium tanárai az egyetemi és főiskolai hallgatók közé vidékről toborozott tehetséges fiatalokat. A népi kollégiumok világa, majd a kolozsvári Bolyai Egyetem egy új értelmiségi generáció szemléletének kialakulásában és pályakezdésében játszott szerepet Erdély-szerte.³

A két világháború közötti időszakra jellemző polgári, nemesi mecenatúra a második világháború utáni rövid átmenti időszakban a változó politikai kontextus miatt szinte teljesen felszámolódott, a kegyelemdőfést az 1948-as hatalomváltás adta meg, miután az oktatás, a kulturális élet megszervezése a Székelyföldön is a párt helyi intézményeinek hatáskörébe került, és elkezdődött a társadalmi és politikai átalakulások szolgálatába helyezett, több fronton zajló kultúrforradalom. A székely megyék kulturális életének irányítása a megyei művelődési bizottságok hatáskörébe és kontrollja alá került. A kommunista párt szemléletváltást, ideológiai üzenet megfogalmazását, elitcserét várt el és hajtott végre a kultúra helyi intézményeiben.⁴

A Magyar Autonóm Tartomány (MAT) létrehozásával 1952-ben a székelyföldi kulturális életet két fontos hatás érte: egységes közigazgatási irányítás alá került, ugyanakkor a MAT fémjelezte nemzetiségpolitikai tartalom hordozójává is vált. A nemzetiségpolitikai szempontból jelentősen felértékelődött tartomány területén a korábbi időszakokhoz viszonyítva nagyfokú kultúra-koncentráció ment végbe, és bővültek az intézményes keretek. Marosvásárhely az erdélyi magyar kulturális élet Kolozsvár utáni második legfontosabb központja lett. A tartomány területén, elsősorban a központban több kulturális intézményt alapítottak, vagy a meglévőket szervezték át, erősítették meg. A MAT büszkeségének számított a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem (MOGYE), a térség legrangosabb felsőoktatási intézménye. A MOGYE 1945-ben alakult meg, először a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem fakultásaként, majd az 1948-as tanügy reform után Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet (OGYI) névvel önállósodott. Az egyetemnek 1948-ban már 750 hallgatója volt tucatnyi neves orvosprofesszor irányítása alatt. A hallgatók száma az ötvenes években elérte az ezret. Az egyetem meghatározó szerepet töltött be a helyi kulturális, társadalmi életben. A diákok, tanárok magatartása, állásfoglalása fontos tényezőnek számított a politikum számára, nem csak az ötvenes évek osztályharca vonatkozásában. Az 1956-os magyar forradalom során a diákok egy részének és egyes tanároknak a magyar forradalommal történő szimpatizálása miatt a pártvezetés kiemelt figyelemben részesítette az OGYI-t.⁵

Marosvásárhelyen 1946-ban alakult meg a Székely Nemzeti Színház Tompa Miklós vezetésével. A társulat 1973-ig a Kultúrpalota épületében működött. Sepsiszentgyörgyön 1948-ban alakult meg az úgynevezett munkás-

3 Vincze: *Illúziók és csalódások*. 29–78, 185–190; Szabó: A Marosvásárhelyi Tolnai Lajos. 166–174.

4 Novák: A nomenklatúra színrelépése. 339–363.

5 Bottoni: *Sztálin a székelyeknél*. 168–299.

színház, amely Állami Magyar Színházként folytatta a tevékenységét. 1949 tavaszán Marosvásárhelyen Vörös Fecske néven bábszínház is alakult. A tartomány színházi élete 1954-től egy újabb fontos és meghatározó intézménnyel bővült. A Kolozsváron működő színművészeti oktatási intézményt Szentgyörgyi István Színművészeti Intézet néven Marosvásárhelyre költöztették. Az önálló felsőoktatási intézmény Románia egyetlen magyar nyelvű színész-képző műhelye volt.⁶ A MAT területén a hetente háromszor megjelenő *Steaua Roșie*t leszámítva kizárólag magyar nyelvű lapok és folyóiratok jelentek meg. 1953-tól Marosvásárhelyen jelent meg az *Igaz Szó*, a Román Népköztársaság Írószövetségének MAT-beli folyóirata a sajátos szerkesztői- és káderkarriert befutó Hajdu Győző vezetése alatt. A lapot a Marosvásárhelyre visszakerülő vagy az ide letelepedő fiatal irodalmárok működtették: Hajdu Zoltán, Gagy László, Sütő András, Gálfalvi Zsolt, Izsák József, Székely János. A folyóiratban neves hazai, magyarországi szerzők publikáltak, és a lap kivette részét az ideológiai „kulturharcból” is. Ugyancsak itt jelent meg Sütő András főszerkesztésében az *Új Élet* című hetilap. A tartomány magyar nyelvű napilapja volt a Brassóból Marosvásárhelyre költöztetett *Vörös Zászló*. A marosvásárhelyi Filharmóniát 1950-ben alapították meg, majd 1955-ben hozták létre az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó helyi fiókját.⁷

Marosvásárhelyen az 1886-ban alapított Székelyföldi Iparmúzeum örökségét az 1949-ben újjászervezett Tartományi Régészeti és Néprajzi Múzeum vette át. A nagyobb székelyföldi városokban levő múzeumok, gyűjtemények többsége (Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely, Gyergyószentmiklós, Székelykeresztúr, Csíkszereda) úgynevezett rajoni múzeummá alakultak az ötvenes években, és régi elnevezéseiket elhagyva, betagozódtak a tartományi múzeumhálózatba. A kezdeti időszakban a múzeumok többségében – szakképesített munkaerő hiányában – jobbra történelem-földrajz szakos tanárok látták el a szakmai feladatokat. Az ötvenes évek második felében a tartomány kulturális intézményhálózata bővült. 1957-ben megalakult a Székely Népi Együttes, a román rádió területi stúdiója 1958-ban kezdte meg működését a teljes Székelyföldet lefedő műsorszórással, 1960-ban pedig Tanítóképző Főiskola alakult.⁸

A romániai magyar kulturális életben a népi demokrácia kibontakozása után több hagyomány ötvöződött: a felülről diktált szocreál mellett helyett kapott a kolozsvári *Korunk* által képviselt baloldali munkáskultúra-hagyomány és a két világháború közötti népszolgálati eszmeiség is. A MAT területén tevékenykedő művészek, írók, lapszerkesztők számára összetartó erőt jelentett a kommunista ideológia és a népi mozgalom szellemi öröksége, a pártszolgálat és a közösségszolgálat kettősége. Az ötvenes években a párt a kulturális elitet tekintve a MAT-ban is elsősorban az úgynevezett új nemzedékre, a népi kollégiumok, a kolozsvári egyetem világából érkező, döntően a népi származású ér-

6 Kötő: Politikum és esztétikum. 278-301.

7 *RMIL*. V. 1. (<http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/m.htm>, letöltés: 2021.01.27.)

8 Uo.

telmiségiekre-káderekre támaszkodott. Ugyanakkor igyekeztek integrálni az új rendszerbe az előző korszakból néhány, ideológiai szempontból használható értelmiségit: ilyen volt például Kós Károly, Molter Károly, Antalfy Endre, Berde Mária, az OGYI több professzora vagy a sepsiszentgyörgyi Székely Zoltán múzeumigazgató.⁹ A tartomány területén működő kulturális intézmények többsége és azok működtetői ebben az időszakban kettős funkciót tölthettek be. Meg kellett felelniük a rendszer ideológiai elvárásainak, ugyanakkor az úgynevezett progresszív (haladó) kultúra és hagyományok ápolásának égisze alatt jelentős szerepet tölthettek be a magyar önazonosságtudat és a térség székely-magyar kulturális hagyományai egy részének továbbvitelében. A „haladó hagyományok” hangoztatása már a MAT előtt jellemző volt a magyarországi kommunista mozgalomra is, amelynek az volt a célja, hogy beemelje a hivatalos kánonba a magyar történelem azon szereplőit, amelyek összeegyeztethetőek voltak a munkásmozgalommal. Ez alapján a MAT-ban az országos szinten elfogadott Petőfi, Dózsa, Budai Nagy Antal alakja mellett helyet kaphattak a Bolyaiak vagy Aranka György.¹⁰

Az ötvenes évek osztályharca közepette az *Igaz Szó*, a *Vörös Zászló*, a Székely Színház, a színjátszó csoportok, a kórusok számos esetben ideológiai munkát is végeztek: „harcoltak a nacionalizmus, az egyházi miszticizmus, az ellenséges propaganda ellen”. Az *Igaz Szó*ban publikáló helyi értelmiség kitüntetett figyelemben és támogatásban részesült, ugyanakkor munkáiban megjelent az új rendszer dicsérete, az ellenségnek titulált kulákság és a klerikális reakció leleplezése, valamint az úgynevezett kispolgári hatások bírálata is. A kulturális élet egyes súlypontjainak Marosvásárhely irányába történő elmozdulása kiélezte a helyi és a Kolozsvár központú értelmiségi csoportok közötti ellentétet, amelyet a titkosszolgálat, főleg az ötvenes évek második felétől, táplált és gerjesztett. A MAT-ban és az *Igaz Szónál* tevékenykedő értelmiségiek többsége (főleg kolozsvári szemszögből) „balosabbnak” számított. Az 1956-os magyar forradalmat megelőző viták, majd a forradalom megítélése során ez be is bizonyosodott. A Hajdu Győző nevével fémjelzett csoport már a kezdetektől elítélte az „ellenforradalmat”, de a politikai nyomás hatására és azért, hogy a nemzetiségi kulturális intézményhálózatban megmaradhasson, a tartomány kulturális elitje is ugyanezt tette. Az ötvenes években lezajló viták során a marosvásárhelyi csoport, kifejezve párthűségét, azt is elérte, hogy Földes Lászlót, a kolozsvári *Utunk* főszerkesztőjét eltávolítsák tiszttségéből.¹¹

A marosvásárhelyi Székely Színház és a sepsiszentgyörgyi színház tevékenysége is sokrétű volt. Tompa Miklós vezetése alatt az ötvenes évekre a marosvásárhelyi társulat komoly szakmai teljesítményt tudhatott maga mögött, amelyet több országos és magyarországi turnéval erősítettek meg. A komoly állami támogatás fejében ugyanakkor részt kellett vállalnia a párt által szorgalmazott ideológiai

9 Bottoni: *Sztálin a székelyeknél*. 170–171.

10 Uo. 205.

11 Kötő: *Politikum és esztétikum*. 278–301; Bottoni: *Sztálin a székelyeknél*. 572–614.

harcban: elsősorban vidéken megtörni az egyház és a hagyományok befolyását. A színház arra kényszerült, hogy megfelelő ideológiai tartalmú művekkel, verses, szórakoztató összeállításokkal hetekig a Székelyföld falvait járja, elsősorban a hagyományos egyházi ünnepek ellensúlyozása vagy a mezőgazdasági kampányokra való mozgósítás érdekében. Ugyanakkor ez a politikai elvárásoknak való megfelelés lehetővé tette, hogy az ideológiai kontroll ellenére a színház kulturális szempontból olyan minőségű darabokat is színre vigyen, mint Vörösmarty *Csongor és Tündéje* vagy Illyés Gyula *Fáklyalángja*. A szovjet munkásmozgalmi darabok mellett színpadra vitte Molière, Csehov vagy Schiller darabjait is. A *Vörös Zászló* napilap a legfontosabb hírcsatornának számított, többezres székelyföldi előfizetővel. A lap teljes mértékben kiszolgálta a párt ideológiai utasításait; tájékoztatót, de közösségteremtő funkciót is ellátott. A tartományi múzeumok munkatársai igyekeztek bekapcsolódni a főként Kolozsvárról kezdeményezett szakmai (néprajzi, régészeti, muzeológiai, természetrajzi stb.) tevékenységekbe, ugyanakkor részt kellett venniük az ideológiai harcban is. Kiállításokkal és más rendezvényekkel segíteniük kellett a kollektivizálást, az állami ünnepek népszerűsítését. Az RKP és a munkásmozgalmat történetére vonatkozó kiállítások pedig kötelezőek voltak minden múzeum számára. A MAT kulturális életére jellemző kettősség (ideológiai és közösségszolgálat) tetten érhető a múzeumok történelmi tematikájú kiállításaiiban is. A Dózsa-féle parasztlázadás vagy az 1848-as forradalom bemutatása és tematizálása – az ideológiai üzenet megfogalmazásán túl – a magyar nemzeti történelem és hagyomány továbbadását is jelentette.¹²

A MAT nem rendelkezett valós politikai és gazdasági autonómiával, de intézményhálózata révén megfelelő terepet teremtett a térségben a magyar nyelv hivatalos szinten történő használatának, hogy a szocialista tartalmú kulturális élet művelése és működtetése közben lehetőség adódjon a térség székely-magyar kulturális öröksége egy részének továbbadására és új szellemi termékek létrehozására. A korszak kulturális életének megszervezésére jellemző volt, a gazdaságpolitikához hasonlóan, hogy elsősorban a tartományközpontok megerősítésére törekedett. A MAT létrehozása kulturális szempontból is elsősorban Marosvásárhely intézményes megerősödését eredményezte. Az új tartományközpont jelentős kulturális intézményhálózattal bővült, rajoni szinten ugyanakkor alig beszélhetünk látványosabb változásokról, kulturális intézmények és felsőoktatási hálózat nélkül csupán fogyasztói lehettek a tartomány- és esetenként a más központból érkező kulturális termékeknek, ami kiegészült a közművelődési intézmények és egy-egy művész alkotó tevékenységével. Az ötvenes években ugyanakkor létrejött a Székelyföld területén az a közművelődési intézményhálózat, amely megteremtette azt a másodlagos keretet, amelyben a kommunista párt elkezdhetette a térség lakosságának mentalitását átalakítani.

A kommunista párt ideológiai és kultúrpolitikájának fontos célkitűzése volt a társadalom szélesebb rétegeinek elérése. A hatalomváltást követően nagy hangsúlyt helyeztek a közművelődés feltételeit megteremtő intézményrendszer kiépíté-

12 Boér – Gagyai: Ideológusok és szakemberek. 508–571.

sére és működtetésére. Ez kezdetben a megyei, majd az ötvenes évektől a tartományi szintű művelődésügyi bizottságok hatáskörébe tartozott. Ezek koordinálták azt a hálózatot, amelynek része volt többek között: a Népi Alkotások Háza, a Tudomány és Kultúra Terjesztő Társaság, a közkönyvtári hálózat, a kultúrház hálózat, a filmszínházak, a városi, községi vagy üzemi művelődési csoportok, kórusok, táncscsoportok stb. A vidéki kulturális élet megszervezésében az úgynevezett kultúratanácsok által igazgatott művelődési házak játszották a legfontosabb szerepet. A művelődési házakat működtető állami és pártszervek első lépésként felmérték az adott régió, település kulturális hálózatát (dalárda, táncscsoport, felekezeti, egyleti könyvtárak stb.), ezeket a megszervezett kultúrházak irányítása alá helyezték. Ezek száma folyamatosan nőtt, az ötvenes évek második felében minden fontosabb településen működött művelődési ház, kultúrotthon. 1958-ban az országban található kultúrházak és olvasótermek 4,6%-a (563) működött a MAT területén. Ezek mellett összesen 834 könyvtár is létezett a tartományban. A vidéki tanárok, tanítók vezetésével ezekben szerveződött meg a művelődési élet, amelynek igazodnia kellett ugyan az általános ideológiai keretekhez, ugyanakkor rendkívül fontos közösségsszervező szerepet is betöltött. A műsorok, a színdarabok, énekdarabok központi program és utasítás alapján álltak össze, de a munkásdalok mellett a népdalok és szocialista színdarabok, a népi színjátszás egyes darabjai is megfértek. Az ideológiai útmutatást a magyar nyelvű *Művelődési Útmutató* lapból kapták meg, amely gyakran közölt színdarabokat, verseket, kottákat, sőt teljes programjavaslatokat is. Az újjászervezett és ideológiai tartalommal feltöltött kultúrházhálózat a Székelyföldön átvette a második világháború előtti időszakban meghonosodott, az adott település civil szerveződéseit tömörítő népházak helyét. A falusi társadalom civil közösségi szerkezetéből viszont csak az maradhatott meg (tánc-, színjátszó csoport, dalegylet), amit az osztályharc szolgálatába lehetett állítani. A felekezeti, gazdasági típusú szerveződések megszűntek. A vidéki társadalom szórakoztatását és ideológiai nevelését szolgálták a mozik és a térség legapróbb falvaiba is eljutó muzikaravánok. Az ötvenes évek végén az országban létező 2097 mozi közül 127 a Székelyföldön működött. A vidéki lakosságot a sportrendezvények mellett kultúrversenyekkel is mozgósították, főleg a fontosabb állami és pártünnepélyek alkalmával, de kiemelt szerepet szántak az egyházi ünnepek ellensúlyozásában. A rajonközpontokban is létrehoztak úgynevezett kulturális központokat. Ilyen volt például a csíkszeredai Népi Athenaeum, amelynek volt saját színjátszó csoportja, irodalmi köre. Gyergyóditróban ugyanakkor helyi kezdeményezésre 150 tagú vegyes kar alakult, több népi zenekar, fúvószenekar és több színjátszó csoport, Székelyudvarhelyen pedig 1957-ben épült fel a város új művelődési háza, ahol színjátszó csoport, népi fúvós- és kamarazenekar működött.¹³ Az ötvenes-hatvanas években a gazdasági élet államosítása mellett lezajlott a „kultúra államosítása” is, amely jelentős akkulturációs folyamatot jelentett. A közösségi együttlét alkalmi, ahol megszerezhető volt a hagyományos tudás jelentős hányada, megszűntek, átalakultak. A kultúra ideologizálása és az új ér-

13 Gyagy: *A krízis éve*. 98–101; *RMIL*. V. 464.

telmiségi réteg tevékenysége megbontotta a vidéki közösségeknek a környezettel összhangban levő kultúráját.

A frontvonal átvonulása után az oktatás, a fennálló problémák ellenére (tanerőhiány, infrastruktúra hiánya, a háború okozta emberi, anyagi veszteségek), fokozatosan újjászerveződött a Székelyföldön is. A béketárgyalások előtti politikai helyzet, a kisebbségi státútum elfogadása, a Groza-kormány kezdeményezte részleges nyitás kedvezően hatott Erdély-szerte a magyar tannyelvű oktatási hálózat bővítésére. A két világháború között oly fontos szerepet betöltő egyházi iskolák működése meghatározó szerepet játszott a székelyföldi gyerekek oktatásában. A második világháború utáni nagy politikai-gazdasági változások előtt felmerült a székelyföldi oktatás strukturális átszervezésének gondolata is. Az MNSZ holdudvarában napvilágot látott gazdasági elképzelések mellett megjelent néhány, az oktatási kérdésekre vonatkozó elképzelés is. Az egyik legátfogóbb tervezet a székelyudvarhelyi geológus, Bányai János nevéhez fűződik. Bányai az 1945-ben kidolgozott tervezetében azzal érvelt, hogy a kompakt tömbben élő körülbelül hétszáz ezres székelyföldi magyarságot megilletné egy fejlettebb felsőoktatási rendszer, ami elősegítené a térség szellemi felemelkedését, és gazdaságilag is ösztönző lehetne a Székelyföld számára. Az új rendszert az adott régiók helyi sajátosságaira alapozva képzelte el. Székelyudvarhely központtal javasolt létrehozni egy főiskolát. A diákok két év alapképzés után a különböző székely városokban létrehozott szakokon, karon folytatták volna a szakmai képzést: Marosvásárhelyen gép- és faipar, Székelyudvarhelyen bánya, kohó és humán karon, Csíkszeredában famérnöki karon, Sepsiszentgyörgyön pedig textilmérnöki szakon.¹⁴ Az anyanyelvű oktatási hálózat fenntartásában fontos szerepet játszott a két magyar nyelvű, kolozsvári és brassói magyar tankerületi főigazgatóság és a 11 megyei tanfelügyelőség. Ezek mellett, ha rögtönzött változatban is, de létezett saját tanterv, és elkezdték kidolgozni egyes tantárgyak esetén az új tankönyveket.¹⁵

Az 1948. augusztus 3-i tanügyi reform teljesen átszervezte a meglévő oktatási intézményrendszert. A nemzetiségi oktatásban fontos szerepet játszó egyházi iskolákat államosították, köztük olyan patinás intézményeket, mint a marosvásárhelyi, sepsiszentgyörgyi, székelyudvarhelyi református kollégiumok vagy a csíkszeredai és székelyudvarhelyi katolikus gimnáziumok. Az oktatást központosították és az új gazdaságpolitikai helyzetnek rendelték alá. A középfokú oktatásban négy típusú iskolát hoztak létre: líceumok, technikai iskolák, tanítóképzők és szakiskolák. A politikaihoz hasonlóan az oktatási rendszert is kettősség jellemezte. Felszámolták a hagyományos, egyházi struktúrákat, az ellenségesnek tartott társadalmi kategóriák (arisztokrácia, polgárság, papok, kulákok) gyermekei nem vagy csak bonyolult körülmények között részesülhetnek középiskolai vagy felsőoktatásban, a felekezeti iskolák tanszemélyzetét csak

14 Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Hivatala, fond Udvarhely Megyei Pártbizottság (Comitetul Județean de Partid Odorhei), 3/1945. dosszié, 225–227. f.

15 Vincze: *Illúziók és csalódások*. 191–195.

részben vették át az új oktatási intézmények, ugyanakkor a társadalmi mobilitást megcélzó új oktatási rendszer jelentős mértékben bővítette, elérhetőbbé tette az általános oktatáshoz való hozzáférést. A támogatott társadalmi kategóriák gyerekeit ösztöndíjakkal is segítette. A negyvenes évek végén, ötvenes évek elején több szakiskola indult a térségben, a tanulók bentlakásos (kollégiumi) rendszerben éltek, és állami segélyben részesültek. Jelentősen megkönnyítették, elsősorban az államilag preferált munkásság számára, az érettségi megszerzését, amelyet egy rövidített program keretén belül lehetett teljesíteni.

Az ötvenes években az erdélyi magyar tannyelvű oktatás a Székelyföldön, a MAT-ban számított a legvédelettebbnek. Az 1952–1953-as tanévben a tartományban 250 hétosztályos elemiből 201 (80%), a 12 középiskolából pedig 9 (75%) volt magyar tannyelvű. Ugyancsak ebben az időszakban a moldovai csángó falvak egy részében is magyar tannyelvű elemi iskolák létesültek, 1948-ban 824 csángó gyerek tanult magyar nyelven.¹⁶ Az 1958–1959-es tanévben a tartomány területén 503 óvoda, 520 négyéves, 254 hétéves és 23 tizenegy éves képzést biztosító tanintézmény működött.¹⁷

Az állandó problémákkal küszködő magyar nyelvű szakiskolai képzés helyzete is csupán a MAT területén számított kielégítőnek. A második világháború után indult fejlődésnek és a MAT létrehozásával teljesedett ki a székelyföldi felsőfokú oktatás első fejezete, Marosvásárhelyen a Kolozsvárról áttelepített OGYI és a Színművészeti Főiskola, majd később a pedagógiai főiskola. Az ötvenes években a felsőfokú oktatási intézményekben és kollégiumokban tanító tanárok változatos összetételű kategóriát alkottak. A „polgári világból” származó professzorokat és tanárokat fokozatosan nyugdíjazták, helyüket újonnan végzett, megfelelő társadalmi származással rendelkező oktatók vették át. Az új oktatási rendszernek is köszönhetően abszolút számokban nőtt a diplomások száma a tartományban, a lakosság arányaihoz viszonyítva azonban nem sokkal. A hivatalos adatok szerint az új alsó tagozatos oktatási rendszer legnagyobb teljesítménye az volt, hogy az erőteljes alfabetizációs kampány eredményeként a tartomány területén 1949–1954 között az írástudatlanok számát 36 ezerről 9 ezerre csökkentették. Az iskolázottsági szint emelkedése ugyanakkor lassúnak mondható, és elsősorban a városokra koncentráldott.¹⁸ Az 1956-os magyarországi forradalom hatására bekövetkezett iskolaegyesítések érzékenyen érintették a térség oktatási intézményeit is, ahol a vidék tömbmagyar jellege ellenére tucatnyi iskolát tagozatosítottak, azaz párhuzamos román tannyelvű tagozatokat hoztak létre bennük. Ez a lépés a magyar tannyelvű osztályok működését nem befolyásolta, csupán az iskolák magyar jellegét (magyar szimbólumok és a magyar nyelv használata az iskolai adminisztrációban).

Az 1956. évi magyar forradalmat követő időszakban a román pártvezetés az önálló nemzetiségi intézményrendszer működésében és tartalmi ösz-

16 Uo. 196–200.

17 *Románia Szocialista Köztársaság Statisztikai Évkönyve, 1959.* 260–261.

18 Bottoni: *Sztálin a székelyeknél.* 238.

szetevőjében látta a magyarság sikertelennek tartott politikai integrációjának magyarázatát. A sajátos státust élvező MAT-ban megszorodtak a Bukarestből érkező ellenőrző bizottságok, amelyek a politikai lojalitás kérdése mellett egyre inkább szóvá tették, hogy az önálló kisebbségi kulturális intézményrendszer nem tölti be az elvárt politikai-ideológiai küldetését: egyes írók nem álltak ki eléggé a magyar forradalom elítélése mellett; az OGYI diákjainak jelentős része „ellenségesen nyilvánult meg”; gondok vannak a román nyelv ismeretével és tanításával az oktatási intézményekben, ahol sok „reakciós, nacionalista elem” húzódott meg; a közkönyvtárakban nincs megfelelő számú román nyelvű könyv; a folyóiratok, színházak működésének tartalmi része nem tükrözi kellőképpen a pártpolitikát és a román kultúrát; a magyar egyházi berkekben különösen erős a klerikális, nacionalista reakció.¹⁹

A forradalom hatásainak értelmezése következtében az ötvenes évek végére megváltozott a többség–kisebbség viszonyrendszere, amely az önálló kulturális intézményrendszer részleges felszámolásával, átszervezésével járt. Első lépésként 1958-ban a kolozsvári Bolyai Egyetemet összevonták a Victor Babeş nevét viselő román tannyelvű egyetemmel. Ugyanebben az évben, az intézmény történetében először, az OGYI végzettjeit román többségű tartományokba helyezték ki. Központi kampány indult meg a magyar nyelvű tankönyvek tartalmának módosítása érdekében is. Ezt a lépést 1960-tól kezdődően a középiskolák összevonása követte. Az OGYI-n egyes tantárgyak esetében bevezették a román nyelvű oktatást. A MAT 1960-ban lezajlott átszervezésével megszűntek a magyar kulturális intézményhálózat számára üvegházként működő keretek. A tartomány központjában, Marosvásárhelyen elkezdődött a párhuzamos román intézményrendszer kiépítése: román nyelvű napilap, román tagozat a színháznál és az OGYI-n, román nyelvű kulturális folyóirat, iskola-összevonások. Jelentősen visszaszorult a tartomány időszakában még helyenként működő magyar tannyelvű szakiskolai képzés. A MAT felszámolása megszüntette a térség kulturális életét egybefogó és meghatározó szerkezetét. A székely rajonok központjai nem csak gazdasági, hanem kulturális téren is periférikus helyzetben maradtak, kevés, tartalmilag kiürült intézménnyel. A kulturális életből jelentős mértékben visszaszorultak a MAT által korábban legitimált, a pusztán ideológiai kérdéseken sok szempontból túlmutató nemzetiségi-kulturális témák.

Újjászületés és leépülés a Ceauşescu-rendszerben

A közigazgatás 1968-as átszervezése változásokat eredményezett a régió kulturális életében.²⁰ A reform előkészítése során körvonalazódott azon elv, miszerint a tartományok időszakában periférikus helyzetben maradó kisebb régiók a gaz-

19 Uo. 299–313.

20 Az 1968-as közigazgatási reformról bővebben lásd Novák: *Aranykorszak?* 33–45; Novák – Tóth-Bartos – Kelemen: *Újjászületés*. 17–91.

dasági felzárkóztatást biztosító keretek mellett kulturális intézményhálózatot is kapnak. A magyar többségű székelyföldi megyék esetében a nemzetiségi kultúrát biztosító intézményeket ígérték. A hatvanas évek második felében tapasztalható politikai enyhülés és az új közigazgatási keretek lehetővé tették a magyar értelmiségiek számára, hogy a párton vagy a közigazgatási apparátuson kívül is felelős tisztségekhez jussanak. Ehhez egyrészt a központi vezetésnek a magyar értelmiségiekkel szemben alkalmazott integrációs politikája biztosított keretet, másrészt pedig az újonnan létrehozott közigazgatási egységek intézményhálózatának kiépülése.

A Nicolae Ceaușescu által kezdeményezett értelmiségi találkozókól és tanácskozásokból nem hagyták ki az erdélyi magyarságot sem. A magyar értelmiség meghívott képviselői és az RKP vezetősége 1968. június 28-án találkoztak Bukarestben. A tanácskozást megelőzően, a különböző értelmiségi körök számbavételekor a Székelyföld esetében már nem csak a marosvásárhelyi értelmiségiekkel számoltak, hanem a sepsiszentgyörgyiekkel és a csíkszeredaiakkal is. A megyei kulturális életet irányító bizottságokat, szintén országos minta alapján, a helyi értelmiségiekből állították össze, akik helyet kaptak a szintén 1968-ban létrehozott Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának megyei szerveiben is.²¹ A két új székely megye központjaiban magyar nyelvű napilapok indultak, Sepsiszentgyörgyön a *Magyar Tükör*, Csíkszeredában pedig a *Hargita*. A tartományi lap, a *Vörös Zászló* Maros megye napilapja maradt. A lapokkal és az új, időszakos kiadványokkal újjáéledt az 1948-ban megszűnt helyi nyomdaipar is. A napilapok nem csak a tudósítások és híradások miatt játszottak fontos szerepet az adott megyék életében, hanem hozzászóltak az országos szellemi élet számos kérdéséhez, és magukhoz vonzották a romániai magyar irodalom új nemzedékének számos képviselőjét. Külön szint képviselt a sepsiszentgyörgyi *Magyar Tükör*, melynek szerkesztősége a kezdés lendületétől és a hagyományos népszolgálatosság eszméjétől vezérelve sajátos módon, rendkívül aktívan és építően kritikus hangvételben vette ki a szerepét a megye közéletéből.²²

A hatvanas évek viszonylagos liberalizációja pezsdítően hatott a térség magyar nyelvű színjátszására is. A marosvásárhelyi és a sepsiszentgyörgyi társulatok színes repertoárral folyamatosan turnéztak a székely városokban, de gyakori látogatónak számítottak az Erdély különböző színházaitól érkező rendezők és a kolozsvári társulat is. Az ideológiai szigor enyhülésével Tamási Áron, Sütő András, Veress Dániel, Székely János stb. művei mellett helyet kaptak a világirodalom klasszikus darabjai is. 1968 óta a sepsiszentgyörgyi színházban Pódium néven stúdiószínház működött, és ez a színház adott otthont 1978-ban és 1980-ban a Nemzetiségi Színházi Kollokviumnak, ahol magyar, német és jiddis társulatok egymás mellett léptek fel és szerveztek szakmai tanácskozásokat.

Székelyföld irodalmi élete, leszámítva néhány alkotót, a megyésítés előtti szakaszban Marosvásárhelyre koncentrálódott. Az új megyei lapok körül

21 Novák: *Aranykorszak?* 233.

22 Novák – Tóth-Bartos – Kelemen: *Újjászületés*. 135–139.

a hatvanas évek végétől kezdődően több fiatal tehetség jelent meg új generációs csoportot alkotva az erdélyi magyar irodalmi életben: Farkas Árpád, Magyar Lajos, Sylvester Lajos, Vári Attila Kovászna megyében, Ferencz S. István, Váli József, Balázs F. Attila, Kozma Szilárd, Oláh István Csíkszeredában.²³ A legtöbb városban irodalmi körök alakultak, ahol a meghívottak bemutatták munkáikat, és a korszak szellemi életének kérdéseiről rendeztek vitákat. Marosvásárhely továbbra is erős irodalmi-kulturális centrum maradt a meglévő intézmények, illetve az itt tevékenykedő alkotók révén: Oltyán László, Jánosházy György, Sütő András, Székely János stb. Az utóbbi két alkotó munkássága nemcsak országos viszonylatban volt ismert és népszerű, hanem a hetvenes évektől Magyarországon is nagy visszhangot keltett. Sütő András irodalmi munkássága a nyolcvanas évektől kezdődően az erdélyi magyarság nemzeti elnyomás elleni küzdelmének szimbóluma lett Erdélyben és Magyarországon egyaránt. 1980-ban a Domoikos Géza vezette Kriterion Könyvkiadó ernyője, a *Korunk* és *A Hét* védnöksége alatt Gyergyószárhegyen írótalálkozót szerveztek. A tanácskozásokon romániai magyar és román nemzetiségű írók, értelmiségiek vettek részt és cseréltek eszmét a műfordításokról, a különböző szakmai és műhelyproblémákról és nem utolsósorban a romániai magyar irodalom időszerű kérdéseiről. A máskülönben hivatalosan engedélyezett tanácskozás és annak utóhangjai nem kerültek el az éber állami szervek figyelmét, amelyek végül megtiltották a folytatást.²⁴

A megéjszítés után az addigi rajoni minősítésben szereplő székely múzeumok is új életre keltek. A sepsiszentgyörgyi múzeum, annak ellenére, hogy iratanyagának egy részét át kellett adnia a levéltárnak, új épületszárnyal, vidéki (Kézdivásárhely, Barót) kiállítóhelyekkel bővült, és a nyolcvanas évek végéig rendszeresen megjelent az intézmény évkönyve, amely az utolsó időszakban az akkor legnagyobb terjedelmű kisebbségi magyar szakmai periodikának számított. A múzeum régészei és Székely Zoltán igazgató bekapcsolódtak a romániai és magyarországi szakmai munkálatokba, ásatásokon vettek részt, és rendszeresen publikáltak a különböző szaklapokban. Csíkszeredában 1968-tól kezdte meg működését a Mikó-várban az újjászervezett megyei múzeum János Pál igazgatása alatt. Az államosított ferences könyvtárat 1961-től a múzeum igazgatása alá helyezték. Székelyudvarhelyen a Református Kollégium gyűjteményéből kinövő helyi múzeum új épületbe költözött, 1983-ban már több mint 55 ezer tárgyat tudhatott a magáénak. 1985-ben pártrendelet alapján a csíkszeredai, a gyergyószentmiklósi, a székelykeresztúri és a székelyudvarhelyi múzeumokat, a gyergyószárhegyi gyűjteményt egy közös struktúrába szervezték, a Hargita Megyei Múzeumi Komplexumba. A korábbi városi rangú intézmények részlegekké váltak, az igazgatók pedig úgynevezett felelősökké.²⁵ 1968-ban a marosvásárhelyi Székely Népi Együttes szétválasztásával létrejött Csíkszeredában a Hargita megyei népi együttes. Minden megyeközpontban megalakult a Romá-

23 RMIL. V. 121–134.

24 Uo. 355–357.

25 Uo. 442–444.

niai Képzőművészek Országos Szövetségének helyi fiókjá. Több képzőművész telepedett vissza egykori szülővárosába, például a székelyudvarhelyi Maszelka János, Kraft László, Márton Árpád, Gaál András, Csíkszeredában pedig Nagy Imre festőművész tevékenykedett. Sepsiszentgyörgy meghatározó képzőművésze volt Baász Imre, aki 1970-től rendszeresen szerepelt kiállításokon, modern és merész stílusával, technikáival új szintet vitt be a helyi képzőművészet világába.²⁶

A hatvanas évek második felére kikristályosodott a szocialista kultúrpolitika új iránya. Az ideológiai nevelést megpróbálták fogyasztható tömegkultúrává átalakítani. A meglévő intézményhálózatot (művelődési otthonok, könyvtárak, athenaeumok) újakkal egészítették ki, úgynevezett művészeti népiskolák, népi alkotások házai stb. alakultak meg. Nagy hangsúlyt fektettek a közművelődési fesztiválokra, amelyek közül a legnagyobb a hetvenes években debütáló „Megéneklünk, Románia” lett, amely idővel a párt által propagált nacionalizmus legfőbb hordozójává vált. Számos helyi fesztivált is szerveztek. A hatvanas évekre a kultúrházak száma jelentős mértékben növekedett. 1969-ben a három megyében 620 kultúrház (az országos hálózat 8,3%-a) és 19 rajoni, illetve municípiumi kultúrház (az országos hálózat 9%-a) működött. Emellett volt 392 könyvtár és 447 mozi (az országos hálózat 7%-a).²⁷ 1983-ra a mozik száma 361-re csökkent, a könyvtáraké 352-re, a kultúrházak száma viszont 674-re emelkedett.²⁸ 1968-ban létrehozták az országos és a megyei Szocialista Művelődési és Nevelési Tanácsokat, amelyek a pártbizottságokkal és a propagandaosztályokkal karöltve irányították, ellenőrizték a művelődési életet. A társadalom tömegkultúra iránti igényeit az állam széles körben hozzáférhető, olcsó és új eszközökkel támogatta. A szórakoztatásban és a rendszer normáinak közvetítésében a könyvtárak, mozik, színházak mellett egyre nagyobb szerepet kapott a televízió és a rádió. A Román Televízió magyar nyelvű adása rendkívüli népszerűségnek örvendett, és a szerkesztőség gyakran készített műsorokat a Székelyföldön. A hatvanas években a Székelyföld szinte összes településén létezett kultúrház, és ezekben egy vagy több helyi műkedvelő csoport, a községközpontokban közkönyvtár és sok helyen filmszínház működött.

A hatvanas években a helyi értelmiség igyekezett kihasználni a lehetőségeket, a kultúrotthonok, tánc- és színjátszó csoportok tevékenységében jelentős szerephez jutott a néphagyomány és a helytörténet. A folklór ápolása, kutatása tömeges méreteket öltött ebben az időszakban. A diákokat gyűjtésre ösztönözték, helyi kiállításokat szerveztek. Nagy népszerűségnek örvendtek a kórustalálkozók. A nagyobb települések általában rendelkeztek kórossal, amelyek regionális fesztiválokon (Nyárádszereda, Zágon, Vargyas stb.) találkoztak, mérték össze tudásukat. Jelentősen bővült a mozihálózat, és a liberalizáció időszakában a filmkínálat is változatosabb volt. Ugyanakkor hangsúlyosabb propagandatartalommal szerveztek úgynevezett tudományos-ateista

26 Uo.

27 *Románia Szocialista Köztársaság Statisztikai Évkönyve, 1969.* 611–615.

28 *Románia Szocialista Köztársaság Statisztikai Évkönyve, 1984.* 286–296.

ismereteket terjesztő előadássorozatokot, amelyekkel az egyház szerepét, hatását igyekeztek mérsékelni.

Szovjet mintára már 1949-től szerveztek folklórfesztiválokat, népünnepélyeket. A megyésítés után minden megye kialakíthatta a saját, jellegzetes népünnepélyét. Ilyen volt a Leányvásár Maros megyében, a Tavasz a Hargitán és a Kovászna megyei Bálványos fesztivál. Ezek kimondottan a közösségteremtés igényét célozták meg. A folklórizmus hatására nagyobb népszerűsége telt szert a táncházmozgalom, amelynek éves találkozóit és szakmai konferenciáját 1978-tól Székelyudvarhelyen tartották. A könnyűzenei élet kiteljesedése és a lakosság ilyen jellegű igényeinek növekedése hatására könnyűzenei fesztiválokat is szerveztek. Az 1967-ben indított *Szejke* fesztivál 1970-től országos könnyűzenei fesztivállá nőtte ki magát. Idesorolható még a Rétyi Nyírben megszervezett *Tavirózsa* és a Hargita megyei *Ezüst fenyő*. Természetesen nem hiányoztak a kelléktárból az állami vagy pártünnepnek sem, ahonnan a hatvanas évektől kezdődően kikerültek a sztálinizmus időszakának internacionalista, szovjet elemei, helyüket elsősorban román nemzeti és történelmi témák, személyiségek, események vették át.

Az újonnan létrehozott székelyföldi megyék esetében a kulturális intézményhálózat a MAT-korszakra is jellemző módon kettős szerepkört töltött be: ideológiai és propagandacsatornaként működtek, a működtetők révén viszont a helyi identitás és közösségépítés eszközei is voltak. A megyékké átszervezett Székelyföld esetében a hivatalos propaganda és kultúra sokkal inkább a helyi (megyei) identitások megteremtését szolgálta, mintsem egy regionális (székely) öntudatét. Az egykori Udvarhely és Csík megyékből összeálló Hargita megyében az úgynevezett hargitaiság megteremtése és propagálása kezdődött el, az egykori Háromszék megyét megöröklő Kovászna megyében pedig a kovásznaiság.²⁹ Ha nem is fektettek rá különösebb hangsúlyt, az említett két megyében a regionális, székely azonosságtudat nem szorult annyira háttérbe, mint a román többségű Maros megyében.

Az 1968-ban megalapított Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa megyei szervezeteiben több meghatározó értelmiségi is helyet kapott. A tanács csupán konzultatív jelleggel bírt, de így is javaslatokkal, ötletekkel segíthették a helyi pártvezetés kultúrmunkáját. A megyei pártvezetések által is támogatva a hivatalos kultúrpolitikába bekerült több helyi kötődésű magyar történelmi személyiség vagy esemény.³⁰ A törekvést több, a térség településein megjelenő szobor, emlékház teljesítette ki. Több településen szerveztek nagyobb megemlékező ünnepségeket, koszorúzásokat, amelyek díszletei, kellékei között erőteljesen jelen voltak a helyi, nemzeti szimbólumok is. A magyar kultúra és hagyományok olyan szintű szimbolikus térfoglalása zajlott le (élen járt ebben Kovászna megye), amelyre az 1945 utáni Erdélyben és Székelyföldön eddig nem volt példa. A „népszólgálat” és a „szülőföld” ideológiákat (igaz, egy másik történelmi kon-

29 Bíró A. – Bodó: A „hargitaiság”. 195–211; Novák – Tóth-Bartos – Kelemen: *Újjászületés*. 110–114.

30 Novák: *Aranykorszak?* 60.

textusban) legalább annyira sikeresen, ha nem sikeresebben, állították Hargita és Kovászna megyékben a regionális konstrukciók szolgálatába, mint az egykori MAT esetében, ahol a Kolozsvár ellenében „felépített” Marosvásárhelyen volt a hangsúly. A hivatalos diskurzus szerint a megyében szocializmust építettek, a félnyilvánosságban ez gyakran úgy értelmeződött, hogy valójában a magyar múltból táplálkozó, emberibb és az etnikai identitás érvényesítésének megfelelőbb székely-magyar jövő épül a térségben. A hatvanas években újjászületett a székelyföldi kulturális élet új alapokon és új tartalommal, amely a hivatalos ideológiai üzenet mellett csírájában magában hordozta a térség kulturális-történelmi örökségének egy részét, amelyből viszont teljesen hiányzott a keresztény és jelentős részben a Trianon előtti magyar történelmi hagyomány megjelenítése.

A meggyésítés utáni első évek az oktatás terén nem eredményeztek látványos változást a székely megyékben. Az RKP magyarságpolitikájának egyik leggyengébb láncszeme továbbra is az oktatásügy maradt. Az 1966-os tanügyi törvény továbbra se kezelte prioritásként az ötvenes évek második felében szinte teljesen felszámolt magyar tannyelvű szakiskolai oktatást és a hatvanas évek elején történt iskola-összevonások problémáját. A későbbi politikai enyhülésnek volt néhány pozitív hozadéka. A pártvezetés ígéretet tett az anyanyelvi oktatás kiszélesítésére a szakoktatásban és magyar tannyelvű iskolák létesítésére. 1969-ben eltörölték a román nyelvű vizsgákat a nemzetiségi tannyelven tanult tantárgyak esetében. 1971-ben hat önálló magyar tannyelvű középiskola kezdte meg működését, köztük három a Székelyföldön: a sepsiszentgyörgyi 1-es (volt református Mikó Kollégium), a marosvásárhelyi Bolyai Farkas (volt Református Kollégium) és a csíkszeredai 1-es számú (a volt csíksomlyói római katolikus főgimnázium). A következő évben pedig a szakiskolák is indíthattak magyar nyelvű osztályokat. 1972-ben Székelyudvarhelyen ipari, Sepsiszentgyörgyön építőipari, Marosvásárhelyen vegyipari és gépgyártóipari magyar tannyelvű szakliceumi osztályokat indítottak be. A hatvanas évek kultúrpolitikájának köszönhetően lehetőség nyílt a több száz éves magyar iskolák alapításának megünneplésére. A székelyudvarhelyi volt református iskola alapításának 375. évét, a csíkszeredai (a volt csíksomlyói katolikus iskola) 300., míg a volt székelykeresztúri unitárius iskola fennállásának 175. évét ünnepelhette meg. Az 1969/70-es tanévben elkezdődött a kötelező tízosztályos tanterv bevezetése, amely előírta, hogy az általános műveltséget jelentő tantárgyakon kívül az általános műszaki kultúra körébe tartozó tantárgyakat is tanuljanak, mint például technológiát, műszaki rajzot és könyvvitelt. A falusi líceumok számára pedig kötelezően előírták a mezőgazdasági tanfolyamok szervezését, amelyek a tanulókat gyakorlati munkákban alkalmazták, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek által biztosított földeken.³¹

Az ország és ezen belül a Székelyföld oktatási stratégiájának alakulását elsősorban a gazdaságpolitikai tényezők határozták meg. Az oktatási rendszer átalakítását alárendelték az iparosítási politikának. A középiskolai oktatás egyre inkább a szakiskolai képzés felé mozdult el, az elméleti oktatás rovására. A kö-

31 Demeter: A székelyföldi oktatás. 98–99.

zépiskolákat szakosították, az elméleti líceumokban bevezették a gyakorlati szakmák oktatását is: hímzés, lakatosság, autóvezetés, asztaloság, szabászat, sőt, az általános iskolákban is műhelyeket szereltek fel. Minden oktatási intézménynek megvolt a saját gazdasági üzemi, gyári partnere, amellyel egyfajta közös stratégiával szervezték meg a szakmai gyakorlatot. A Székelyföld gazdasági szerkezetének átalakulása pillanatában, a hetvenes évek második felében az oktatás már teljes mértékben a szakiskolai képzés irányába tolódott el. A szakmai képzés egy részét helyi intézményekben, szakiskolákban oldották meg, ugyanakkor jelentős volt azon székelyföldi diákok száma, akik nagyobb centrumokban (Marosvásárhely, Brassó, Szeben, Târgu Jiu stb.) folytatták tanulmányaikat.³² 1969-ben a három megyében 735 óvoda (országos szinten 9725), 947 általános iskola, 45 elméleti líceum, 25 szakiskola (nappali és esti tagozattal), 17 posztliceális technikai iskola működött.³³ 1983-ban 904 általános iskola működött, és az óvodák száma 863-ra, a líceumok száma 67-re, a szakiskoláké pedig 43-ra növekedett. Ezek mellett működött még 16 úgynevezett mesterképző iskola.³⁴

Az RKP KB 1971. júliusi plenáris ülésén Nicolae Ceaușescu hangzatos beszédet mondott a politikai-ideológiai tevékenység és a párttagok marxista nevelésének feljavításáról, amely később a „júliusi tézisek” néven vonult be a köztudatba. A tézisek előírták a párt szigorúbb beavatkozását a politikai-ideológiai és kulturális életbe: erőteljesebb ideológiai nevelés és indoktrináció a párt- és az állami oktatásban, a propaganda fokozása és látványosabbá tétele, a kaderszelekció szigorítása, a társadalmi mobilizáció fokozása, a nyugatról beáramlott filozófiai és kulturális irányzatok kiszorítása a médiából, a szocialista cenzúra erősítése. A társadalmi életre és a kultúrára, annak minden műhelyére, termékére újból általános ideológiai szigor nehezedett. A júliusi tézisek, majd a diktatúra kiteljesedése két szakaszban érintette a magyar kulturális intézményhálózatot. A hetvenes években a keretek folyamatos szűküléséről, tartalmi kiürüléséről beszélhetünk. A tézisek bejelentése után az intézményvezetőknek önkritikát kellett gyakorolniuk, és felül kellett bírálniuk korábbi tevékenységüket. Az addig sajátos karaktereket is hordozó kisebbségi kulturális intézményeknek és orgánumoknak kötelező módon még hangsúlyosabban kellett tükrözniük a párt új irányvonalát. A liberalizáció lehetőségeit korábban kihasználó színházakra, közéleti-kulturális lapokra egyre nagyobb nyomás nehezedett, a nemzetiségi, kulturális témák aránya jelentős mértékben szűkült az ideológiai propagandaanyagokkal szemben.³⁵

A jelenség a Székelyföld viszonylatában a megyésítés után beindult helyi identitásépítésre, örökségésítésre volt a legnagyobb ellenhatással. A hetvenes évek első felében több hivatalos bírálat érte a székely megyék vezetését, kultúrpolitikáját a szocializmus kérdéseinek elhanyagolása miatt. 1972-ben a KB

32 Novák – Tóth-Bartos – Kelemen: *Újjászületés*. 171–183.

33 *Románia Szocialista Köztársaság Statisztikai Évkönyve*, 1969. 574–594.

34 *Románia Szocialista Köztársaság Statisztikai Évkönyve*, 1984. 286–296.

35 Novák: *Aranykorszak?* 64–72.

küldötte élesen bírálta például a Kovászna megyei vezetést, amiért az nem fektetett kellő hangsúlyt a szocialista öntudat építésére, és sokkal inkább a „helyi dolgokra” koncentráltak. A Szocialista Művelődési és Nevelésügyi Bizottság megyei ülésein kijelölték a megyei múzeumok, emlékházak, a történelmi műemlékállítások új szerepét és irányvonalát. Ebben az időszakban több, a helyi kultúra szervezésében meghatározó szerepet játszó személyt leváltottak, más munkaterületre neveztek ki. A hetvenes évek kulturális szempontból is a kiütékes időszakát jelentették az egyre szűkülő kertek között.³⁶

A Ceaușescu-diktatúra nyolcvanas években történő kiteljesedése újabb negatív fordulatot eredményezett a kulturális életében. A Magyarországgal diplomáciai hidegháborúba keveredő, a magyar politikai és kulturális ellittel szemben egyre bizalmatlanabbá váló pártvezetés nyíltan a kisebbségi oktatási és kulturális intézményrendszer felszámolására törekedett. Többfrontos harcának egyaránt része volt a szerkezeti átalakítás, a személycserék és a tartalmi rész kiüresítése. A kulturális életet irányító intézmények élén is érvényesítették a káderrotációt, így a nyolcvanas évek második felére jelentős személyi változások következtek be. A szerkesztőségek, igazgatóságok, tanfelügyelőségek több vezető munkatársát leváltották, nyugdíjazták vagy más, a korábbihoz mérten jelentéktlenebb állásba helyezték át. A sepsiszentgyörgyi Sylvester Lajos a Kovászna megye kulturális életét irányító tanácstól került a színházhoz, majd onnan újságírói állásba. A nyolcvanas évek közepétől a Hargita Megyei Tanfelügyelőség élére Nicu Vrabie személyében román nemzetiségű személyt neveztek ki, aki jelentős szerepet játszott az oktatási rendszer átszervezésében. A Hargita Megyei Múzeumi Komplexum élén Szócs János helyét Soiom Viorica vette át. A Ceaușescu-korszak elején a magyar értelmiségiek számára még fennálló intézményes integrációs lehetőségek beszűkültek. A nyolcvanas évek fiatal értelmiségi generációjának tagjai számára a lapok, folyóiratok, szerkesztőségek, igazgatóságok stb. egyre kevesebb álláslehetőséget biztosítottak. Több értelmiségi, tanár a Magyarországra történő kivándorlás mellett döntött. A nyolcvanas években a „káderhiány” egyre erőteljesebben jelentkezett a székely megyékben is.³⁷

A pártvezetés ellen fellépő értelmiségieket a hatalom és a titkosrendőrség megfélemlítette. A magyar kisebbséggel szembeni diszkriminatív politika ellen számos levélben tiltakozó Páll Béla gyergyóditrói matematikatanárt 1983. május 19-én hurcolták el otthonából az államhatalmi szervek. Két hónap múlva Borbély Ernő csíkszeredai történelem–filozófia tanárt két társával, Bíró Katalinnal és Búzás László műszaki rajzolóval együtt államrend elleni összeesküvés vádjával hétévi börtönbüntetésre ítélték. A cenzúra az ötvenes éveket meghaladó szigorral sújtott le az irodalmi és színházi életre. Az is előfordult, hogy a pártvezetés már a kulturális ügyekben megbízott cenzor munkájában sem bízott meg, ezért egyes esetekben a helyi párt- és politikai szervek hoztak döntést. Így történt meg, hogy a hatalommal egyre mélyebb konfliktusba

36 Novák – Tóth-Bartos – Kelemen: *Újjászületés*. 103–105.

37 Novák: *Holtvágányon*. 44–50, 86–93.

kerülő Sütő András *Pompás Gedeon élete, halála és feltámadása* című darabjának már jóváhagyott és meghirdetett sepsiszentgyörgyi bemutatóját a helyi pártbizottság az előadás előtti este tiltotta be, amikor a meghívottak, kritikusok, a televízió stábjá már megérkezett a városba. A nyolcvanas évek második felében betiltották a sepsiszentgyörgyi nemzetiségi színházi kollokviumot. A tömegrendezvények, fesztiválok egy részét megszüntették, a megmaradtak – amelyek között még mindig a „Megéneklünk, Románia” számított a legfontosabbnak – kimondottan propagandaeszközként működtek. A nyolcvanas évek második felében megszüntették a Román Televízió magyar nyelvű adását és a területi rádióstúdiókat, így a Székelyföldre sugárzó marosvásárhelyit is. A napilapok tartalmilag kiürültek, a nemzetiségi témák szinte teljesen eltűntek, a földrajzi megnevezéseknek csak a román nyelvű változatát közölhették, és gyakran a helyi vagy központi román nyelvű napilapok magyar tükörfordításaként jelentek meg.

Már a hetvenes években is több sebből vérző nemzetiségi oktatás néhány év leforgása alatt szinte kilátástalan helyzetbe került. A nyolcvanas évek második felében, 1985 és 1989 között több mint 30%-kal csökkent a magyar nyelven beiskolázott diákok száma.³⁸ 1985-től az addig viszonylag védettebbnek számító Székelyföldön is sorra szűntek meg a magyar tannyelvű osztályok. A pártvezetés tudatosan építette le a magyar pedagógusképzést, szűkítette az egyetemi oktatás lehetőségeit, több tanítóképzőt felszámolt. A székelyudvarhelyi tanítóképzőben már csak egy kilencedik osztály indulhatott. A magyar nemzetiségű pedagógusokat távoli, román többségű településre (többnyire Moldovába) helyezték ki, helyükbe pedig román nemzetiségű tanárokat neveztek ki, így kényszerítve a magyar tanulókat a román nyelv használatára. Az 1985/86-os tanévben a Hargita megyébe kihelyezett 123 fiatal tanárból csak nyolc volt magyar nemzetiségű, míg Kovászna megyében 109-ből hét. Három év múlva Hargita megyében a további újonnan kinevezett 67 tanár közül már csak egy volt magyar anyanyelvű. Ecaterina Brisc Hargita megyei agitáció- és propagandatitkár az Országos Nevelési Tanács határozataira hivatkozva arra utasította a községi és városi propaganda főtitkárokat, hogy az iskolákban a feliratok csak román nyelvűek lehetnek, és az ifjúság politikai nevelése is kizárólag román nyelven folyhat. A hatóságok 1988 nyarán egy újabb lépést tettek a székelyföldi magyar nyelvű oktatás felszámolására. Hargita megyéből 1100 tizedik osztályt végzett magyar anyanyelvű diákot kellett a déli, regáti megyékbe beiskolázni, ahonnan „cserében” 940 diákot kellett fogadni. A magyar tannyelvű oktatási intézmények élére román nemzetiségű igazgatókat neveztek ki. A sepsiszentgyörgyi Textilipari Szakközépiskolába az 1989/1990-es tanév elején négy magyar és egy-egy román tannyelvű osztály indítására jelentkeztek tanulók. A tanintézmény igazgatója a román diákokból négyet-ötöt szétosztott a négy magyar osztályba, így egyetlen magyar

38 Horváth: Változó környezet. 33.

nyelven működő osztály sem maradt. Az egykori Székely Mikó Kollégiumban több román tannyelvű osztály indult, mint magyar.³⁹

Az intézményi szerkezet drasztikus leépülése, a cenzúra és a titkosrendőrség nyomása mellett a helyi értelmiség, pedagógusok számára a szűk körű, gyakran konspiratív módon megszervezett szakmai találkozások jelentették az egyetlen kiutat. A csíkszeredai KAM Regionális és Antropológiai Kutatások Központja keretében nem nyilvánosan tartott esti tanácskozásokon tanárok és mérnökök tudományos és módszertani kérdéseket vitattak meg heti rendszerességgel. Hasonló csoport működött Marosvásárhelyen, a Színművészeti Egyetem, az *Igaz Szó* és más intézményekből érkező értelmiségiek részvételével. Sepsiszentgyörgyön a Megyei Könyvtár falai között kapott menedéket a *Tudományelméleti Műhely* elnevezésű kör, amely a magyar művelődési élet nem hivatalos keretek közötti megszervezésére tett kísérletet. Összejövetelien a hivatalos társadalomelmélettel ellenkező megközelítések is megvitatásra kerültek. A művészeti szférában hasonló szellemű kezdeményezés volt a Baász Imre körüli csoportosulás (Ütő Gusztáv, Damokos Csaba). A hivatalos kultúrpolitika direktíváitól merőben eltérő akcióművészetük méltán ébresztették fel a hivatalos szervek gyanakvását. A formabontó megnyilvánulásaik mellett ugyanakkor a kisebbségi lét kérdései is élénken foglalkoztatták őket, alkotásaik is nagyrészt ebből ihletődtek.⁴⁰ A kisebbségi intézményhálózat drasztikus leépítése közepette a helyi közösségek életében fontos szerepet töltöttek be a művelődési házak körül szerveződő kultúr csoportok (színjátszás, ének, tánc). Ezek kevésbé voltak kitéve a központi cenzúra ellenőrzésének, és a helyi hatalmi szervek hallgatóságos beleegyezésével tevékenykedhettek. A saját lehetőségeikkel a helyi nyilvános térben továbbra is megjelentették a magyar nyelvet és kulturális örökséget, ugyanakkor fontos közösségépítő és -szervező szerepet töltöttek be.

Következtetésként elmondhatjuk, hogy a művelődés, az oktatás, a kulturális élet 1948–1989 között a Székelyföldön az RKP által irányított államszocialista rendszer keretein belül működhetett, kiszolgáltatta a párt kultúr- és nemzeti-ségpolitikájának. Ebben a közel fél évszázadban váltakozó előjelű alkorszakokról beszélhetünk, amelyekben megtalálhatjuk az intézményes bővülés lehetőségeit, jelentős belső mozgástérrel, ugyanakkor eljutunk a részleges, majd a majdnem teljes leépülés fázisáig. Az ötvenes éveket egy új, intézményépítési és átszervezési időszak jellemezte, erős ideológiai töltettel, alárendelve a társadalom szocialista típusú átalakításának. A kulturális üvegházként működő MAT-ban egy viszonylag védett, a magyar nyelvre és kulturális hagyományokra épülő kulturális és oktatási intézményhálózat épült ki, amely a korabeli viszonyok közepette, a kolozsvári egyetemi központ segítségével el tudta látni a térség ilyen jellegű igényeit. Ez a hálózat a hatvanas évek első felében jelentős átszervezésen, majd leépülésen ment keresztül. Ezt a folyamatot a leginkább az amúgy is leggyengébb láncszem-

39 Forró: Az 1989-es rendszerváltás. 237–283; Nagy: Háromszék központjának viharos fél éve. 323–355; Vincze: *Illúziók és csalódások*. 211–224.

40 Nagy: Háromszék központjának viharos fél éve. 323–355.

nek számító oktatás, főként a szakoktatás szenvedte meg, valamint a felsőoktatás, mert kialakultak a későbbi leépülés intézményes feltételei. A meggyesítéssel és az akkor észlelhető politikai nyitással egy új intézményépítés időszaka következett minden területen, jelentős javulással. A kulturális intézmények megyei szinten új lendületet kaptak, magyar tannyelvű elméleti iskolák alakulhattak újjá, a szakoktatás területén viszont nem sikerült elérni még az ötvenes évek szintjét sem. A hetvenes évek közepétől érzékelhető ideológiai fordulat az államszocializmus és az elmúlt száz év legnagyobb válságát eredményezte a romániai magyar közösség életében. Az önazonosság megőrzése szempontjából fontos szerepet játszó kulturális, művelődési és oktatási intézményrendszer egy fokozatos tartalmi kiürülés áldozatává vált, amelyet a majdnem teljes felszámolás időszaka követett.

Hivatkozott szakirodalom

Bíró A. – Bodó: A „hargitaiság”.

Bíró A. Zoltán – Bodó Julianna: A „hargitaiság.” Egy régió kultúraépítési gyakorlatáról. In: Bodó Julianna (szerk.): *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja–Pro-Print, Budapest–Csíkszereda, 1998. 195–211.

Boér – Gagy: Ideológusok és szakemberek.

Boér Hunor – Gagy József: Ideológusok és szakemberek. A MAT múzeumai. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm székelyek? Székelyföld változása az „ötvenes” években*. Pro-Print, Csíkszereda, 2005. 508–571.

Bottoni: *Sztálin a székelyeknél*.

Bottoni, Stefano: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)*. Pro-Print, Csíkszereda, 2008.

Demeter: A székelyföldi oktatás.

Demeter Csanád: A székelyföldi oktatás az 1960–1980-as években. *Pro Minoritate*, 21 (2012) 1. (tavasz) sz. 93–109.

Forró: Az 1989-es rendszerváltás.

Forró Albert: Az 1989-es rendszerváltás csíkszeredai eseményei. In: Bárdi Nándor – Gidó Attila – Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Együtt és külön. Az erdélyi magyarok önszerveződése (1989–1990)*. ENKI, Kolozsvár, 2014. 237–283.

Gagy: *A krízis éve*.

Gagy József: *A krízis éve a Székelyföldön 1949*. Pro-Print, Csíkszereda, 2004.

Horváth: Változó környezet.

Horváth István: Változó környezet, állandósuló trendek? In: Uő (szerk.): *Erdély és Magyarország közötti migrációs folyamatok*. Scientia, Kolozsvár, 2005. 9–133.

Novák Csaba Zoltán

Kötő: Politikum és esztétikum.

Kötő József: Politikum és esztétikum. Színház a totalitarizmus markában (1945–1989). In: Lengyel György (szerk.): *Színház és diktatúra a 20. században*. Corvina–OSZMI, Budapest, 2011. 278–301.

Nagy: Háromszék központjának viharos fél éve.

Nagy Botond: Háromszék központjának viharos fél éve, 1989. december–1990. május. In: Bárdi Nándor – Gidó Attila – Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Együtt és külön. Az erdélyi magyarok önszerveződése (1989–1990)*. ENKI, Kolozsvár, 2014. 323–355.

Nagy – Olti: Érdekképviselő vagy pártpolitika?

Nagy Mihály Zoltán – Olti Ágoston (szerk.): *Érdekképviselő vagy pártpolitika? Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez, 1944–1953*. Pro-Print, Csíkszereda, 2009.

Novák: *Aranykorszak?*

Novák Csaba Zoltán: *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája I. (1965–1974)*. Pro-Print, Csíkszereda, 2010.

Novák: *Holtvágányon*.

Novák Csaba Zoltán: *Holtvágányon. A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája II. (1974–1989)*. Pro-Print, Csíkszereda, 2016.

Novák: A nomenklatura színrelépése.

Novák Csaba Zoltán: A nomenklatura színrelépése. Rendszer- és politikai elitváltás a Székelyföldön a második világháború után. In: Horváth Gergely Krisztián (főszerk.): *Vidéktörténet 1. Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században*. MTA BTK, Budapest, 2017. 339–363.

Novák – Tóth-Bartos – Kelemen: *Újjászületés*.

Novák Csaba Zoltán – Tóth-Bartos András – Kelemen Kálmán Lóránt: *Újjászületés. Háromszékből Kovászna. Kovászna megye megszervezése és intézményesülése, 1968–1972*. Pro-Print, Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy, 2013.

RMIL.

Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. I–V/1–2. Főszerk. Dávid Gyula. Kriterion–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár–Bukarest, 1981–2010. (<http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/m.htm>, letöltés: 2021.01.27.)

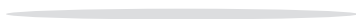
Szabó: A Marosvásárhelyi Tolnai Lajos.

Szabó Miklós: A Marosvásárhelyi Tolnai Lajos Népi Kollégium (1947–1948). In: Novák Csaba Zoltán – Pál-Antal Sándor (szerk.): *Marosvásárhely történetéből 2*. Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely, 2007. 166–174.

Vincze: *Illúziók és csalódások*.

Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda, 1999.

MÚHELY

WORKSHOP

Gáll Erwin – Högyes Mihály Huba

**11. századi migrációk
az Erdélyi-medence irányába?
Roska Márton és az erdélyi Árpád-kori
bevándorlás kérdésköre Vajdahunyad-
Kincseshegy és Várfalva temetőinek tükrében***

Bóna István halálának 20. évfordulójára

**Eleventh Century Migrations to the Transylvanian Basin? Márton
Roska and the Issue of the Árpadian Age Immigration in Transylvania
in the Light of the Cemeteries of Vajdahunyad (Hunedoara)-
Kincseshegy and Várfalva (Moldovenesti)**

The present study re-examines the issue of integration of the Transylvanian region in the framework of the eleventh century Hungarian Kingdom, through the perspective of two emblematic archaeological sites, namely the funerary sites of Várfalva (Moldovenesti) and Vajdahunyad (Hunedoara), excavated and published in the early twentieth century by Márton Roska. The presence of the population of the two cemeteries (by which early Árpadian-age forts were discovered later, as well) was largely explained with migrations from the core-regions of the early centralized Hungarian state, an idea rooted in the historicist views of the previous century, and perpetuated, in different forms, since Roska, in regards of the archaeology of Transylvania.

By re-examining the archaeological data regarding the two cemeteries, this paper questions the exclusive validity of this migrationist point of view, arguing instead, that beside the aforementioned theory, the interpretational limits of the currently existing archaeological data make the idea of a – state facilitated – vertical structural integration process of pre-existing populations an equally plausible scenario.

Keywords: eleventh century, question of migrations, Várfalva (Moldovenesti), Vajdahunyad (Hunedoara), material culture

* A tanulmány a Tématerületi Kiválósági Program 2019. évi, „Késő avar reform és következményei” című pályázata (NKFIH-832-15/2019) keretében készült.

Dolgozatunk két lelőhely kapcsán próbálja elemezni Roska Márton¹ és az utána jövő 20. századi régészet elképzelését, tudományos pozícióját a migrációról mint történetiszociológiai jelenségről Erdély azon korszakában, amelyet a régészet kora Árpád-kornak nevez.² Roska feltárásainak jelentősége – az addigi magyarországi gyakorlathoz képest nagyobb fokú technikai szakszerűség mellett – azért is kimagasló, mert mindkét esetben a temetkezőhely környezetében Árpád-kori várakat is regisztráltak (később), tehát adott volt a későbbiekben a vár mint adminisztratív centrum és a temető népességének összehasonlítási lehetősége.

A következőkben azonban nem e kérdéskörre, hanem Vajdahunyad és Várfalva temetőinek elemzése kapcsán egy olyan problémára térünk ki, amelyek meghatározták Roska régészeti és történeti szemléletét a 11–12. század régészete által is dokumentálható jelenségek kapcsán, és pedig a 11. századi Magyar Királyság erdélyi strukturális jelenléte/megjelenése (amely szerinte a honfoglalás korának folytatása), illetve az ezzel szoros kapcsolatban levő, az Erdélyi-medence irányába történő migráció kérdéskörére. E két kérdést a Roska nevéhez kötődő két nagy jelentőségű – a vajdahunyadi és várfalvi nekropoliszokról szóló – közlemény kapcsán vizsgáljuk, amelyek a maguk korában jelentősen túlmutattak az akkori magyarországi temetőkutatás eredményein,³ ha elméleti megközelítésük kapcsán nem is mutatnak jelentős eltérést. A várfalvi temető publikációjában Roska erre egyértelműen céloz is, amikor megemlíti: „...a magyarországi rendetlen turkálásokkal szemben rendszeres ásatások eredményeire fogunk⁴ támaszkodhatni...”.⁵ Írásunk szempontjából lényegtelen, de mindenképpen érdekes eszmetörténeti aspektus, hogy az erdélyi régész láthatóan választóvonalat húz a „magyarországi” és az „erdélyi” fogalmak közé! Mielőtt a Roska által tárgyalt kérdéskört kritikai vizsgálat alá vonnánk, szükségesnek tartjuk újra nagyon röviden elemezni a két nekropolisz időrendjét.

A. A Roska Márton által feltárt temetők elemzése

A.1. Vajdahunyad-Kincseshegy⁶

A Vajdahunyad és Rákos közötti út melletti emelkedőn található 261 m magas Kincseshegyen 1911-ben Roskának 54 sírt sikerült feltárnia, Kőváry Ernő három sírt érintő leletmentését követően. Terepi megfigyeléseink alapján az út bal oldalán húzódó lejtőn előkerült temető rész sírjait a domboldal ÉK-i oldalán tárták fel, azonban a feltárt sírsorok csupán a temető egy kis részét képezik.

1 Roska Márton életútjára lásd Vincze: *Pósta Béla*. 158–167.

2 Valójában Szőke Bélánál a honfoglalás kora a 900–970-es időszak, amelyet az államalapítás kora, illetve a kora Árpád-kor követ. Szőke: *A honfoglaló és kora Árpád-kori*.

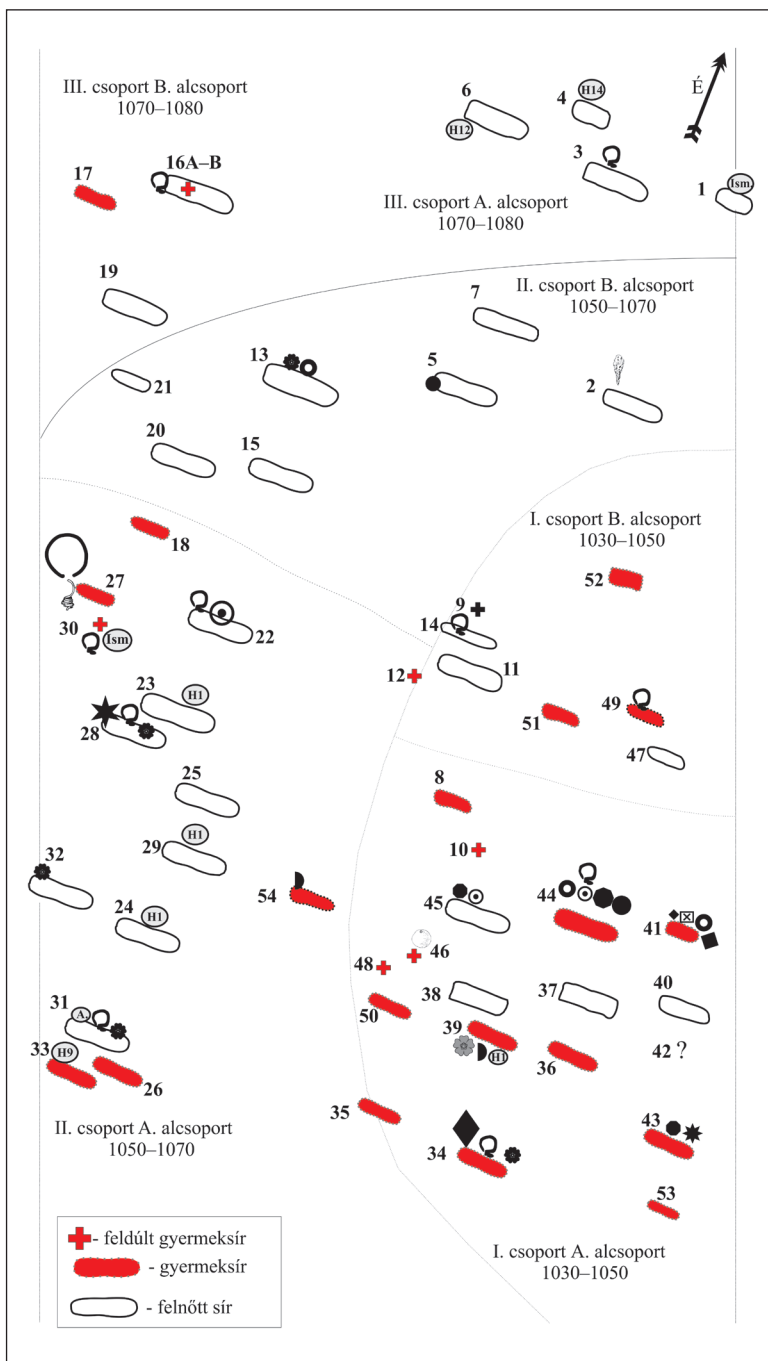
3 Minderre Bóna István is utal. Bóna: *A honfoglaló magyarok*. 217–218.

4 A Roska-féle közleményben ebben a formában jelent meg.

5 Roska: *Várfalva*. 165.

6 Roska: *Vajdahunyad*. 166–198.

11. századi migrációk az Erdélyi-medence irányába

1. kép. Vajdahunyad-Kincseshegy, értelmezett temetőterkép

Eddigi adataink alapján körülbelül 110 temetkezés került elő Vajdahunyad mellett, amelynek azonban csak egy részét tárta fel régész, csaknem 60 sír még Kőváry leletmentése előtt elpusztult. Roska Márton ásatásának köszönhetően a temető egy szegmensét szerencsére ismerjük. A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy Roskának a temető magját alkotó sírok egy részét (mintegy felét) sikerült feltárnia. Ezeket a sírokat újabb, koncentrikus sírsorok vehették körbe.

Az összesítő temetőterkép alapján a Kincseshegyen előkerült temető sírjai sorokba rendeződnek, ezek között pedig kisebb-nagyobb sírcsoportokat különíthetünk el. Az ásatást bemutató és elemző tanulmányból azonban az is leszűrhető, hogy Roska csak egy kisebb részét tárhatta fel a temetőnek, amelyből, ha nehezen is, a sírkert sugaras „fejlődési” rendszerét, „benépesítését” lehet kiolvasni. Az értelmezett temetőterképünkön I. A–B csoportba sorolt sírok leletanyaga a 11. század első felébe sorolható (A alcsoport: 8., 10., 34–46., 48., 50., 54. sírok; B alcsoport: 9., 11–12., 14., 47., 49., 51–52. sírok) (*I. kronológiai fázis*), ezek leletanyaga hasonlít a Gyulafehérvár-Brândușei utcai temetőrész IV. fázisába sorolt sírok leletanyagához. Ezt támasztják alá az itt előkerült kis- és nagyméretű S végű hajkarikák, a sodrott négyzet és sokszög átmetszetű gyűrűk, a sodrást és fonást utánzó öntött gyűrűk, a négyzet és sokszög átmetszetű karperecek, illetve egy H1. típusú érme (39. sír) is. Ezt a temetőrészt a 11. század húszas-harmincas éveitől keltezhetjük, egészen a század közepéig.

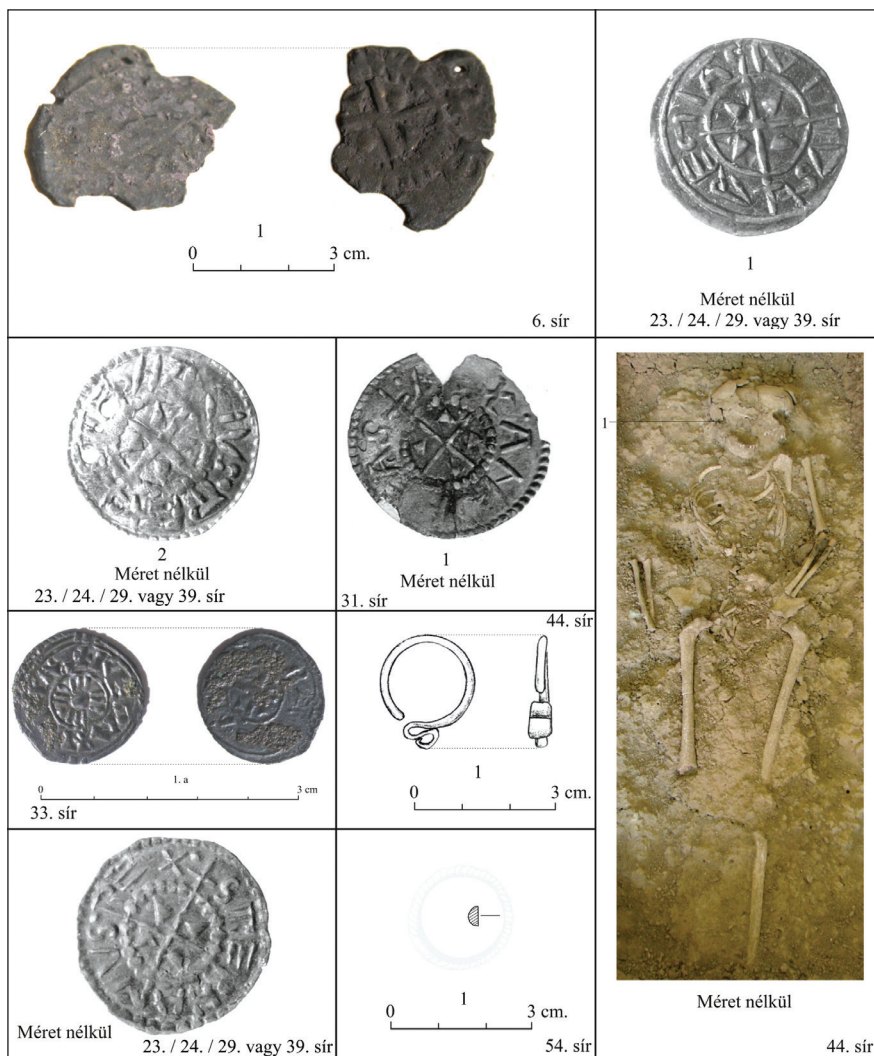
A D-i irányból É-ra húzódó II. csoport A alcsoportjának sírjai közül egyeseket I. (Szent) István érméi (22–23., 29. sír) kelteznek, szorosan ezek mellett azonban I. András H9. típusú érme és egy pontosan nem azonosított I. András-érme által keltezett két sír ismert (31. és 33. sír). A 23. – H1. típusú érme segítségével datált – sír mellől került elő a 28. sír, amelyből *bordázott S végű hajkarika* került elő. Ezen adatok alapján ezt a II. csoportot (*II. kronológiai fázis*), amely a kutatási stádium miatt látszólag csak félköröszerűen veszi körbe az I. csoportot, a 11. század közepére–második felére keltezhetjük. Ebből a csoportból ismert még sima S végű hajkarika, kiszélesedő spiráldíszítéses hajkarika, sodrott gyűrű, valamint sima huzalnyakperec és huzalgyűrű is.

A II. csoport B alcsoportjának mellékletanyagát nehezen lehetne a 11. század bármelyik időszakához sorolni, azonban mivel topográfiai szempontból a fentebb említett félkört alkotó sírcsoport része volt ez az alcsoport is, ezért a 11. század második felére keltezzük ez utóbbit is. Ennek nem mond ellent az itt előkerült sodrott ezüst és bronz karikagyűrű, illetve a rövid vágóélű, deltoid nyílcsúcs sem.

A kronológiai rendszerünk *III. kronológiai fázisába* sorolható további két alcsoport (A alcsoport: 16. A–B, 17. sír, 19. sír; B alcsoport: 1., 3–4., 6. sír). A B alcsoportból előkerült I. Béla dux H12. és Salamon H14. típusú érméi eléggé pontosan a 11. század 70-es éveire keltezik ezt a csoportot. Valószínűleg tehát ez a temető legalább a 11. század végéig használatban maradt.

Ezek alapján úgy véljük, hogy az elpusztított 60 sírral együtt a vajdahunyadi temetőben mintegy 200 ember nyugodhatott. Ugyanakkor a nagyszá-

11. századi migrációk az Erdélyi-medence irányába

2. kép. Vajdahunyad-Kincseshegy, 6. sír: 1; 31. sír: 1; 33. sír: 1; 44. sír: 1; 23., 24., 29. v. 39. sírok összekeveredett érméi: 1–2; 23. v. 24. v. 29. v. 39. sír összekeveredett érméje: 1; 54. sír: 1.

mú gyermek sír alapján a közösség úgy mond „aktív”, felnőtt rétegéből⁷ mindössze 29 sír került feltárrásra, amelyet körülbelül az 1030–1080 közötti időszakra

⁷ A kora középkori szociális felfogás szerint a 15-16 évesek már felnőttnek számíthattak, erre utal(hat)nak az avar- és honfoglalás kori sírokból származó veretes övek, mint a felnőtt férfiak szimbólumai.

keltezhetünk.⁸ Ha a 29 felnőtt–25 gyermek, vagyis a majdnem 53–47% arányt kiterjesztjük a 200 síros temetőre, akkor a temető működése alatt mindössze 110 felnőttel számolhatunk, amelyet ha lebontunk több évtizedre (az előbb említett 1030–1080 közötti periódusra), akkor körülbelül 25-30, egyazon időben élő felnőtt, reprodukálni képes egyén közösségével számolhatunk.

A.2. Várfalva⁹

A lelőhely a mai Várfalva község területén, az Aranyos egy alsóbb teraszán, báró Jósika Gábor udvarházának kertjében helyezkedik el, Várhegy várától nem messze. A helyszínen először báró Jósika Aladárnak sikerült megmentenie 3 sírt, amelyet 1914-ben közölt is. Ugyanakkor a családi hagyomány szerint korábban is kerültek elő sírok az udvarház kertjében, ezekről azonban nincs más adatunk. Jósika Aladár értesítésére az akkori Erdélyi Nemzeti Múzeum Roska Mártont küldte ki, akinek e három síron kívül még további 54 temetkezést sikerült feltárnia.

A feltárt sírok egy jóval nagyobb sírszámú temető egyetlen sávját képezik. E sávban egymástól jól elválaszthatóan kilenc sírcsoportot figyelhetünk meg, ezek között pedig – a sírokba helyezett pénzek alapján – egyértelmű időrendi különbségek mutathatók ki. Úgy tűnik, hogy a feltárt szegmens (a 9 sírcsoport) összesen öt időrendi horizontba sorolható. Az említett temetőterkép alapján a temetőmagból kiinduló sugaras időrendi fejlődést feltételezhetünk, melynek nyomán gyanítható, hogy a temető legnagyobb része feltáratlan maradt. Talán nem tévedünk sokat, ha a feltárt sírok százalékos arányát 10%-ra becsüljük a temető egészéhez viszonyítva, következőképp úgy sejtjük, hogy a temető kb. 500-600 síros lehetett. A temető sugaras fejlődésének lehetőségét próbáltuk illusztrálni a 3. képen.

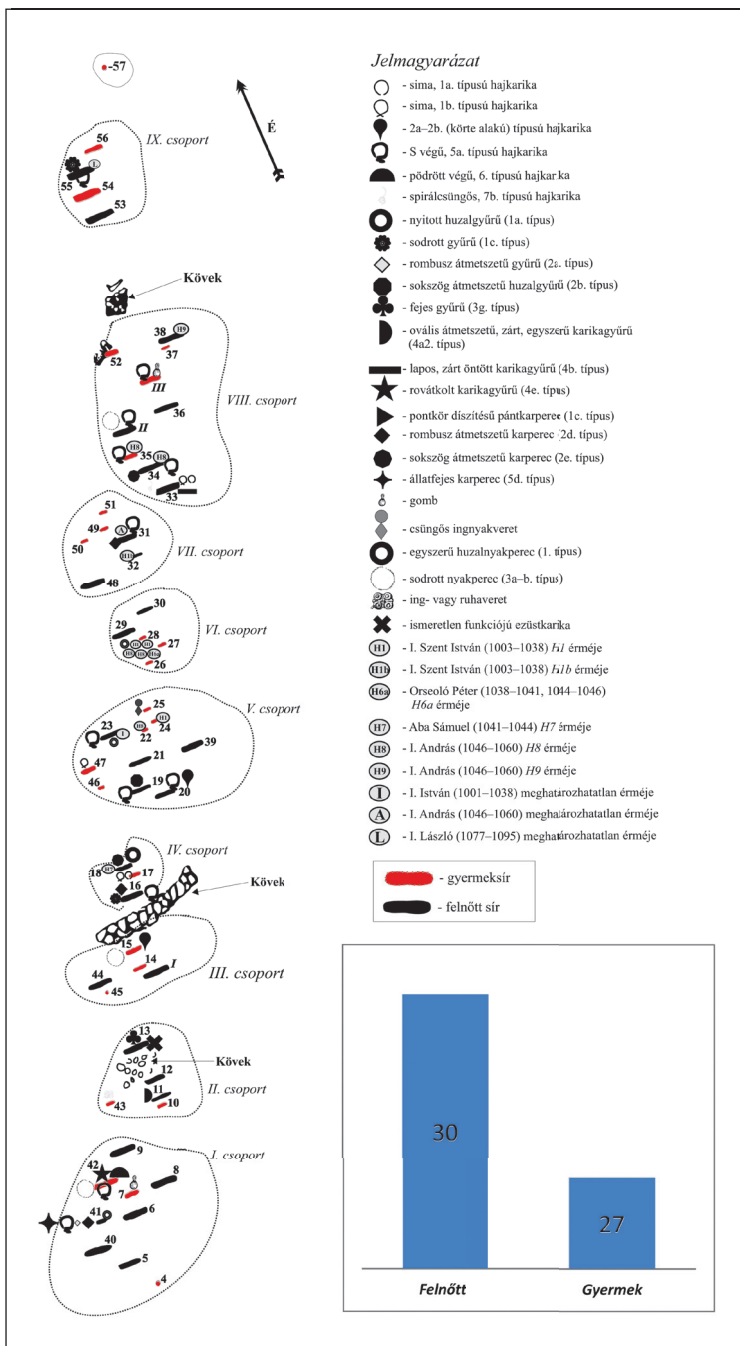
Az első időrendi horizonthoz az I–III. sírcsoport tartozik, amelyet később a IV., V–VII., illetve a VIII–IX. sírcsoportok követtek. Ezek a sírcsoportok a temető időrendjének keresztmetszetét nyújthatják.

Az általunk az I–III. csoportba sorolt sírokból előkerült tárgyak alapján a 11. század első harmadától keltezhető ez a temetőrész: az I. csoporthoz tartozó 5., 7–9., 40–42. sírokból előkerült rombusz átmetszetű gyűrű és karperec, állatfejes karperec, pödrött végű hajkarika és zárt gyűrű összességében a 11. századra keltezhető leletek, akárcsak a II. sírcsoportban (10–13., 42. sír) előkerült négyzet alakban kialakított zárt karikagyűrű, körponcolt négyszögletes ruhaveret stb. A sodrott nyakperec, a 2a. típusú körte alakú és az 5. típusú S végű hajkarika arra utal, hogy ezek a sírok is a 11. század első harmadában kerülhettek a földbe. Klasszikus régészeti eszközökkel nem lehet eldönteni e csoportok időrendjét, következtetésképpen nem ördögtől való Bóna István 10. század végi keltezése sem, azonban demográfiai szempontból nem tudjuk megmagyarázni a következő sírcsoportok keltezését, ugyanis nem messze tőlük a IV. sírcsoportot már

8 A 16. sírban egy felnőtt és egy gyermek csontvázát regisztrálták.

9 Roska: Várfalva. 125–168, 167–187.

11. századi migrációk az Erdélyi-medence irányába

3. kép. Várfalva–Jósika Gábor kertje, értelmezett temetőtérkép

Aba Sámuel H7. típusú érme keltezi a század második negyedére–közepére (18. sír). A következő, V–VII. csoportokat I. András (1046–1060) H8. típusú érmeje keltezi a 11. század közepére–második felére. A VIII. csoport valamelyest fiatalabb: egyetlen érméjét, a 38. sírből előkerülő I. András H9. típusú érmét 1050 körül bocsátották forgalomba, a temetőben elfoglalt helyzete alapján (nem volt messze az I. László érmeje által datált sírtól) pedig valószínűsíthető, hogy ezt a sírt már a 11. század 60-70-es éveiben áshatták. A temetőtérkép alapján a fentiekől jelentősebb távolságra kerültek elő a IX. csoport sírjai, amelyeket a leletanyaguk alapján a század végére keltezhetünk. Tehát a feltárt temetőrész nagyjából a 11. század első évtizedétől kezdődően volt használatban.

Nem tudjuk, hogy mennyi sír pusztulhatott el együtt, összességében. Ha megállja a helyét az előbb említett 500-600 sír, akkor a nagyszámú gyermeksírral alapján a közösség úgymond „aktív”, felnőtt korcsoportjából¹⁰ mindössze 29 sír került feltárássra, amelyet körülbelül az 1000–1080 közötti időszakra keltezhetünk. Ha a 30 felnőtt–27 gyermek,¹¹ vagyis a nagyjából 55–45% arányt kiterjesztjük az 500-600 síros temetőre, akkor – 500 sírral való számolás esetén – a temető működése alatt összesen 275 felnőttet valószínűsíthetünk. E demográfiai mennyiséget ha lebontjuk a feltételezett 70 évre, akkor összességében 3 felnőtt generációval számolhatunk, amely 80-90, azonos időben „aktív” egyént ad ki.

B. A migráció és régészet. Mennyire valószínűsíthető az Alföldről történő bevándorlás a temetőrégészet fényében?

Roska Márton mindkét temető népességét a magyar királyok által elfoglalt Erdélyi-medence népességének tartotta, azonban a várfalvi temető területéről előkerülő szórvány nyílcsúcs alapján véleménye szerint „Várfalva és környéke már az első erdélyi foglalás területébe esik”,¹² vagyis szerinte már a 10. században számolni kell honfoglaló magyarokkal Várfalva környékén.¹³ Roska kronológiával kapcsolatos véleménye meghatározta az Erdélyi-medencével foglalkozó kora középkori 20. századi régészetet: az öt követő régészgenerációk, Kurt Horedttól Bóna Istvánig,¹⁴ Bakó Géza kivételével,¹⁵ gyakorlatilag az erdélyi régész 1914-es

10 Lásd a 7. jegyzetet.

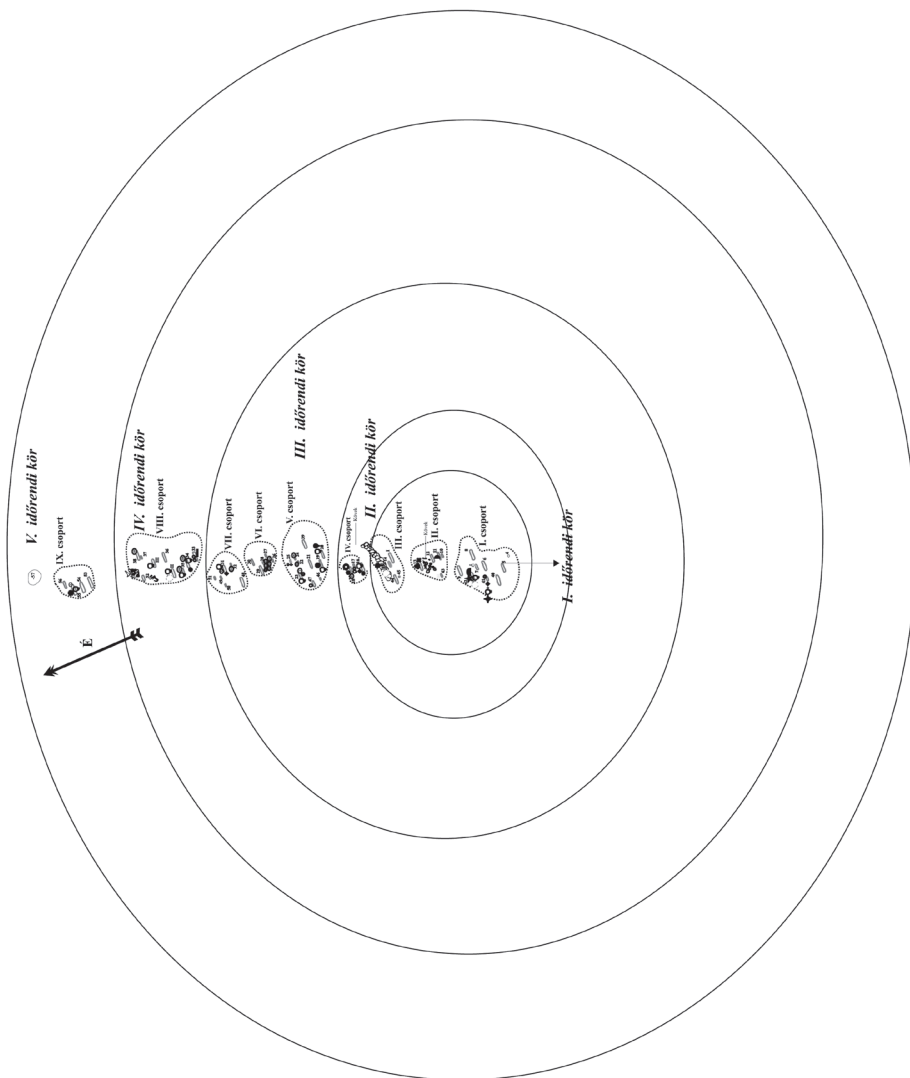
11 Eltérő, hibás adatok: Bakó: Moldovenești. 337.

12 Roska: Várfalva. 168.

13 Annak ellenére, hogy egyrészt semmi sem indokolja a nyílcsúcs temetkezéshez való kötését, másrészt ilyen jellegű fegyverek előfordulnak a 11. században is (pl. éppen Vajdahunyad-Kincseshegy 2. sírjában). Gáll: *Az Erdélyi-medence*. I. 508, II. 275. tábla 1.

14 Kurt Horedt a Bjelo Brdo-kultúra I. fázisába sorolta, míg Bóna a honfoglalás kori leletanyaghoz való kapcsolódást emelte ki, összességében mindketten a 10. század második felébe/végére sorolták. Horedt: *Siebenbürgen*. 112, Abb. 47; Bóna: *A honfoglaló magyarok*. 217–218.

15 Társadalomtörténeti specifikus elemzésében Bakó a 11. század elejétől keltezi a temetőt. Bakó: *Moldovenești*. 337.

4. kép. Várfalva–Jósika Gábor kertje temetőrészének feltételezett sugaras időrendi fejlődése, a sírcsoportok és értelmezésük (a jelmagyarázatot lásd a 3. képen)

véleményét vitték tovább. A 2013-as munkájában¹⁶ azonban e sorok egyik szerzője arra a következtetésre jutott, hogy a leletanyag alapján a várfalvi temetőrész a 11. század első harmadától, a vajdahunyadi temetőrész népességének feltárt temetkezései pedig körülbelül az 1030-as évektől keltezhetőek.¹⁷

Roska úgy Várfalva, mint Vajdahunyad esetében e népességek temetőinek megjelenését *migráció* eredményeként értelmezi,¹⁸ ezzel megerősíti korának történeti elképzeléseit, viszont az addigi kánon ellen is föllép: a történeti interpretációba ő vonja be először az Erdélyi-medence kora középkori régészeti anyagával együtt a honfoglalás kori temetőket. A régió 10–11. századi „elfoglalását” I. és II. fázisra bontja, amelynek keretében a foglalás (ezalatt a betelepedést is érti – ahogyan kiderül a szövegkörnyezetből) I. fázisát a „vezérek korára”, a II. fázist pedig Szent István korára teszi. A 11. századi népesség – demográfiai és gazdaságtörténeti szempontból kellőképpen nem definiált – szétvándorlása azóta is a történeti irodalom toposza, viszont – Roska elképzelésével ellentétben – nem a formálódó keresztény királyi (magán)állam politikájának eredményeként, hanem gyakorlatilag *véletlenszerű népességi diffúzióként*¹⁹ forog a köztudatban.

A következő lépésben e kérdést próbáljuk megvizsgálni: számolhatunk-e, az eredeti, Roska-féle történetiszociológiai képnek megfelelően, az Erdélyi-medence irányába történő, több hullámú (10., illetve 11. századi) bevándorlással, *migrációval*? A tanulmányunk alapkérdése: ezt az elméletet mennyire lehet régészeti adatok alapján elfogadni és összekapcsolni a várfalvi és vajdahunyadi temetőikkel?

B.1. Általánosan a migráció fogalmáról

Először is néhány szót a *migráció* fogalmáról. Az ember tereket átívelő, földrajzi értelemben kifejezhető mozgása, a latin eredetű szóval jelölt társadalmi, szociológiai jelenség egyidős az emberiséggel.²⁰ Akárcsak a modern korokban, a helyüket elhagyó egyének, kisebb csoportok vagy makrócsoportok mozgására számos adat utal a kora középkorban is, következésképpen a „migráció”/„vándorlás” fo-

16 Gáll: *Az Erdélyi-medence*. I. 520, 535.

17 Ezen elemzés eredményeit vette át Révész: *A 10–11. századi temetők*. 81–83, 87. Érthetetlen számunkra (hacsak nem a budapesti – szegedi régészeti iskolák ellentétének késő, 21. századi reminiscenciájáról van szó?) a várfalvi temető keltezése kapcsán a csak Bóna Istvánt megcélzó Révész-féle kritika, hiszen a budapesti régészprofesszor mindössze átvette a 20. században majdnem általánosnak számító kelteztést, ugyanis – Bakó Gézát leszámítva (Bakó: Moldovenești. 337.) – a szakemberek nagy többsége (pl. Kurt Horedt, Robert Radu Heitel, Ferenczi István, Alexandru Madgearu stb.) Roska korai, 10. századi kelteztését fogadta el, sőt Kurt Horedt a Bjelo Brdo-kultúra I. fázisát éppen a várfalvi temető I. fázisával illusztrálta! Lásd a 4., 6–7., 9. sz. jegyzeteket.

18 Roska: *Vajdahunyad*. 190; Roska: *Várfalva*. 168.

19 Utoljára e kérdésről Thoroczkay Gábor ezt írja: „...a Szent István által felszámolt törzsi területek lakói döntően a 11. század folyamán az országban szétvándorolva (de bizonyosan nem széttelepítve!)...”. Thoroczkay: *A középkori Magyarország*. 18–19.

20 Hautzinger – Hegedüs – Klenner: *A migráció*. 5, 18.

galma alkalmazható a római kor utáni évszázadokban történt szociológiai jelenségek leírására, hiszen azokat a mozgásokat körülbelül ugyanazzal az ok-okozati tényezőkkel írhatjuk le. A kora középkor kapcsán nemcsak magát a fogalmat, hanem e migrációs jelenségek elemzését, értelmezését sok ideig meghatározta a romantika korának specifikus gondolkodásmódja,²¹ amely Roska eszmefuttatásai esetében is tetten érhető.

A migráció mint történetiszociológiai jelenség „időtlen”, egyszerűen egy adott – többnyire rövid – történeti időszakban, földrajzi értelemben, aktív emberi, személyes vagy csoportos magatartásformát jelöl, amely kapcsolatban áll az ember, az emberi közösség mobilitásra való biológiai és társadalmi hajlamával. A migrációkat földrajzi kiterjedésük alapján általában három kategóriába sorolják: 1. rövid távolságú migráció; 2. középtávolságú migráció; 3. hosszú távolságú migráció.²² E három távolságalapú kategória meghatározása természetesen nagyon relatív, hisz a távolság fogalmi keretei is változóak (függnek például egy tárgyalt korszak technológiájától, ugyanis az utazás feltételei teljesen mások a 11., illetve a 21. században), szükséges tehát rendszereznünk, hogy jelen tanulmány keretén belül mit értünk rövid, közép- és hosszú távolságú migráció alatt. Ha megpróbáljuk rendszerezni, a rövid távolságú migrációk kistájakon belüli mobilitásra vonatkoztathatóak, a középtávolságú migrációk alatt viszont már a néhány száz kilométer hatósugarú mobilitások érthetőek. Meglátásunk szerint a hosszú távolságú migrációkat a makroregionális helyválasztáshoz köthetjük. Mindhárom, jellegében különböző hatósugarú, földrajzi kiterjedésű migráció lehet individuális, kis-, illetve nagycsoportos migráció.

A modern migrációelemzések megkülönböztetik a belső és külső migrációt.²³ Ezek a terminológiák a kora középkorra, illetve a középkorra egyáltalán vagy alig alkalmazhatóak, ugyanis a középkori államok esetében nem lehet határvonalakról, hanem csak határrégiókról beszélni, következképpen helytelen lenne akár a római, akár a modern szemlélet alkalmazása.²⁴ A kora középkori, illetve középkori kortársak esetében nem ismerjük az ilyen jellegű – alapjában véve a modern korba kategorizált – fogalmakkal kapcsolatos felfogást. A középkori krónikákban feltűnő fogalmak viszont ismerik a „kivándorlás” fogalmát;²⁵ a ki-, illetve a befelé irányuló migrációs jelenségek fogalma – ha nem is a napjaink tudományos igényeit kielégítő formájában – előfordul a középkori írott forrásokban is.

21 A különféle értelmező szótárak többnyire ezt, a romantika korának hatását tükrözik a jelenség értelmezése kapcsán. E szempontból találó Stefan Burmeister megjegyzése a fogalom félreértelmezése és romantizálása kapcsán: „A striking gap is revealed here between archaeological research and that of the other social sciences.” Burmeister: *Archaeology and Migration*. 539.

22 Bővebben Gáll et al.: *Kis-Szamos*. 143.

23 Lőrincz – Zámbo: *Migrációs ismeretek*; Papp: *Mozgásszabadság*.

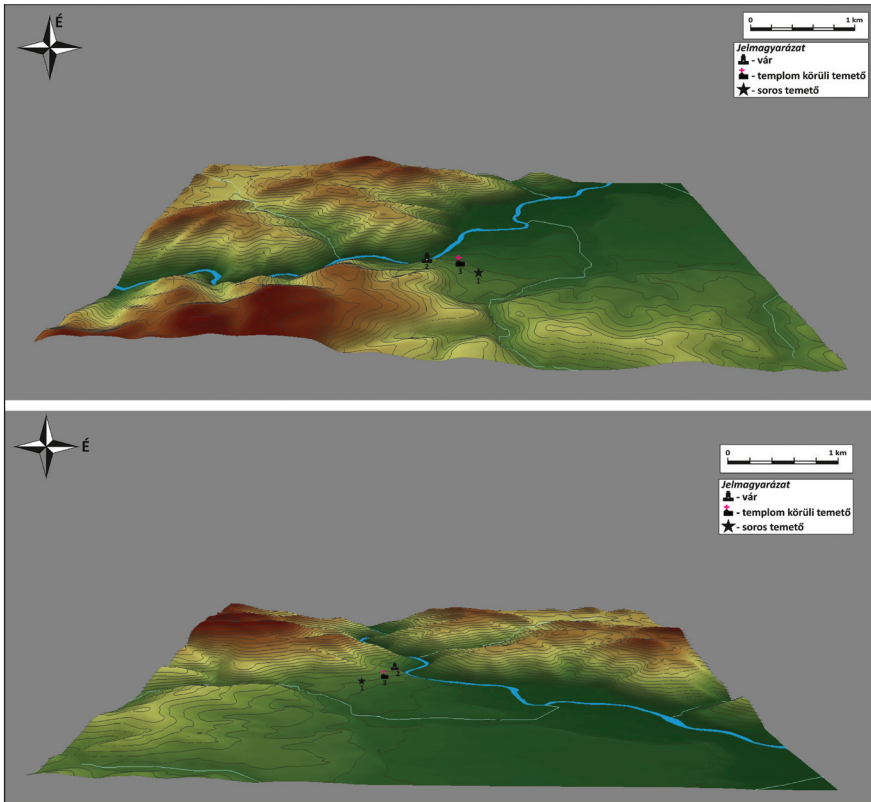
24 A kora középkori határrégió kapcsán lásd pl.: Pohl – Reimitz (hrsgg.): *Grenze und Differenz*. 17–18.

25 Például a Képes Krónika szövege szerint „...anno ab incarnatione Domini sexcentesimo LXX-o VII-o, a morte vero Atyle, regis Hungarorum anno centesimo quarto, tempore Constantini imperatoris tertii et Zacharie pape, sicut scribitur in cronica Romanorum, Hungari de Scythia secundo egressi sunt hoc modo...”. *SRH*. I. 284.

B.2. A vajdahunyadi és a várfalvi temetők mint a középtávolságú migráció jelei?

Fentebb sort kerítettünk a két temetőrész régészeti elemzésének rövid bemutatására, amely az antropológiai elemzések hiányában elsősorban a kronológiai kérdéseket érinthette, és megállapítottuk, hogy letelepedett közösségek által több évtizeden át használt temetkezőhelyekről van szó. Szükségszerű ezért feltenni a kérdést: e két közösség esetében beszélhetünk-e – és ha igen, milyen régészeti bizonyítékok alapján – bevándorló első generációról?

Ilyen jellegű megközelítés nem új a régészetben, azonban ebben az esetben is legalább két álláspont emelhető ki. A migráció és a régészeti források összekapcsolását módszertani szempontból elutasító álláspontot Sebastian Brather képviseli: őszerinte a migráció nem mutatható ki régészeti módszerekkel, mivel a vándorlás régészeti nyomai nem különböztethetők meg más jelenségektől, mint például a kereskedelem és a kommunikáció eredményeképp-

5. kép. Várfalva területén feltárt 11–12. századi régészeti lelőhelyek: soros temető, vár és templom körüli temető (1. Jósika Gábor kertje, soros temető/11. század; 2. 11–13. századi vár; 3. templom körüli temető/11. század vége → ?)

pen elterjedő „trendektől”.²⁶ Bratherrel szemben, Volker Bierbrauer szerint, ha a „kulturmodell” kimutatása megtörtént az úgynevezett „kivándorlási területen” (*Auswanderungsraum*) és „bevándorlási területen” (*Einwanderungsraum*), beszélhetünk a migráció lehetőségeiről.²⁷

Ha a Roska-féle szemléletből kiindulva hipotetikusan elfogadjuk e történet-szociológiai jelenséget, akkor a Kárpát-medence nyugatabbra fekvő területéről érkező bevándorlást a *középtávolságú migráció* kategóriájába sorolhatjuk, vagyis az Erdélyi-medence kistérségeibe – ebben az esetben Várfalva és Vajdahunyad környékére – jelentősebb távolságról érkezhettek kisebb vagy nagyobb csoportok.²⁸ Ez ugyan elképzelhető, viszont a fentebb említett régészeti értelmezési problémák miatt a következőkben próbáljuk összegezni a fenntartásainkat.

1. Módszertani szempontból a régészeti forrás egymagában nem történeti események, folyamatok rekonstruálására alkalmas (elsősorban), hanem társadalmi jelenségek, evolúciók, gazdasági összefonódások, kultúrtranszferek, közösségek közötti kapcsolatok, hatalmi hálózatok lenyomatát nyújthatja, következtetésképpen kérdéses, hogy a régészeti forrást, illetve ennek valamely aspektusát értékelhetjük-e egyértelműen a migráció régészeti lenyomataként. Konkrétan a jelen cikk egyik szerzője 2013-as munkájában a várfalvi 25. gyermeksír nagyon kopott, elhasznált csüngős ingnyakveret-garnitúrája, illetve a 43. sír négyzetes veretének közeli, 10–11. századi dél-alföldi párhuzamai alapján gondolt arra az elméleti lehetőségre, hogy a várfalvi közösség egy része/egyes elemei a Maros–Körös környékéről érkezhettek Ó-Tordavár környékére, vagyis elméleti lehetőségként a várfalvi közösség egy része esetében az Alföldről érkező migrációs hátteret gyanította. Fontos hangsúlyozni: tisztán az anyagi kultúra alapján!

2. A két elemzett lelőhely esetében, mivel feltárásuk csak részlegesnek mondható, elképzelhető egy korábbi és/vagy egy későbbi használati fázis is. Azonban mindkét esetben a kora Árpád-kori, 11. századi vár magyarázhatja a két temető ottlétét, ahogyan az ezek környékén feltárt 11. század végi–12. századi templom körüli temetők (Vajdahunyadon körülbelül 400, Várfalván

26 Brather: *Ethnische Interpretationen*. 551–559.

27 Csak abban az esetben fogadható el a vándorlás ténye, ha az pusztán régészetileg, az írott források bevonása nélkül kimutatható. Legutoljára erről Bierbrauer: *Ethnos und Mobilität*; a magyar honfoglalás kor esetében lásd Türk: *A korai magyar történelem*. A szerző azonban elmulasztja a különbséget tenni az áruk diffúziója és a migráció között; az elkövetett módszertani hiba mellett reflektálatlanul kerül be az etnicitás fogalma is, egy olyan korszakra és tág régióra jellemző tárgyra vonatkozóan, mint a körte alakú kengyel típus, ugyanis igazolhatatlan, hogy az bármilyen – akár magyar – etnikumhoz köthető lenne. A hivatkozott moldvai körte alakú kengyel sajnos illegális műkincs-kereskedelem révén vált ismertté, és ez adatként való használatát teljes mértékben bizonytalanná teszi.

28 Bakó Géza – több mint valószínű, László Gyula és Szőke Béla munkáinak hatása alatt – nagy- és kiscsaládok egyéneinek végső nyughelyeként értelmezte a két temetőt. Bakó: *Moldovenești*. 339.

mintegy 250 m)²⁹ és telepek³⁰ is magyarázatot adhatnak arra a tényre, hogy talán miért hagyják fel a pogány kor szokásaival (kések, nyílcsúcsok, gazdagabb melléklet)³¹ kapcsolatot mutató temetőiket.

3. A temetkezési szokások elemzése során kiderült, hogy e két temetőt használó közösség szokásai *kisebb mértékben hasonlítanak* a 10. századi pogány szokásokhoz (ilyen például a kések és egy esetben nyílcsúcs sírba tétele), de ez elégséges-e önmagában ahhoz, hogy migrációs háttérrel rendelkező közösségre gondoljunk?

Tehát e lelőhelyek *migrációs* értelmezése – vagyis nyugati irányból történő „magyar” betelepülés – az írott források eredményeképpen, a történeti tudás(unk) alapján, annak hatása alatt született, kezdődően Roskával és bezárólag e sorok egyik szerzőjével (még ha feltételes módban is fogalmazott).³² Ha – játsszunk el a gondolattal amolyan őskoros régészként!³³ – nem állnának rendelkezésünkre a későbbi korokból írott források (melyek alapján gyakori szokás visszakövetkeztetni a korábbi állapotokra), hogyan értelmeznénk e két temetőt: migráció vagy pedig *akkulturáció*, *kultúra-* vagy *divatváltás* régészeti lenyomataként? Fontolóra kell venni azt az amúgy triviális szociológiai megfigyelést is, hogy nemcsak az emberi közösségek, hanem – mondhatni – a tárgyak is „vándorolnak”, *társadalmi vándoroltatásuk* az emberi élet része, ezekkel együtt pedig az ezeken megtalálható díszítések, jelképek, szimbólumok; átvételüket pedig a legtöbb esetben egyszerűen az emberi szubjektív – egyéni és csoportos – tényező határozta meg.

A fentebb említett munkában széles körű tárgytípológiai elemzés keretében megállapíthattuk, hogy a 11. századi kapcsolati hálózatrendszerük legalább az Alföldig terjedt. Valóban elégséges mindössze ennyi, hogy Ny → K irányú vándorlásokról beszéljünk? A két temető régészeti leletanyagának részletes elemzése alapján³⁴ elmondható, hogy a temetőrészek sírjainak mellékletei a 11. századi Kárpát-medence nagy részére általánosan jellemző anyagi kultúra példányai (sima és S végű hajkarikák, karperecek, gyűrűk, csüngős veretek), tökéletesen leképezve és kirajzolva a két (európai szempontból) nagy birodalom periferiáján létrejövő Magyar Királyság keleti részeinek a 11. századi gazdasági és hatalmi

29 Vajdahunyad-strada Toamnei: <http://ran.cimec.ro/sel.asp?loc=1999&Lang=RO&crsl=2&csel=2&clst=1&lpag=20&campsel=loc&nr=2> (letöltés: 2021.01.21.); Várfalva-Unitárius templom: Horedt: *Siebenbürgen*. Taf. 10. Szükséges megjegyeznünk, hogy Csók Zsolt kisebb méretű ásatásán újabb sír nem került elő. Csók: Várfalva. 115–127.

30 Grădina Castelului: <http://ran.cimec.ro/sel.asp?descript=hunedoara-municipiul-hunedoara-hunedoara-situl-arheologic-de-la-hunedoara-gradina-castelului-cod-sit-ran-86829.01> (letöltés: 2021.01.21.)

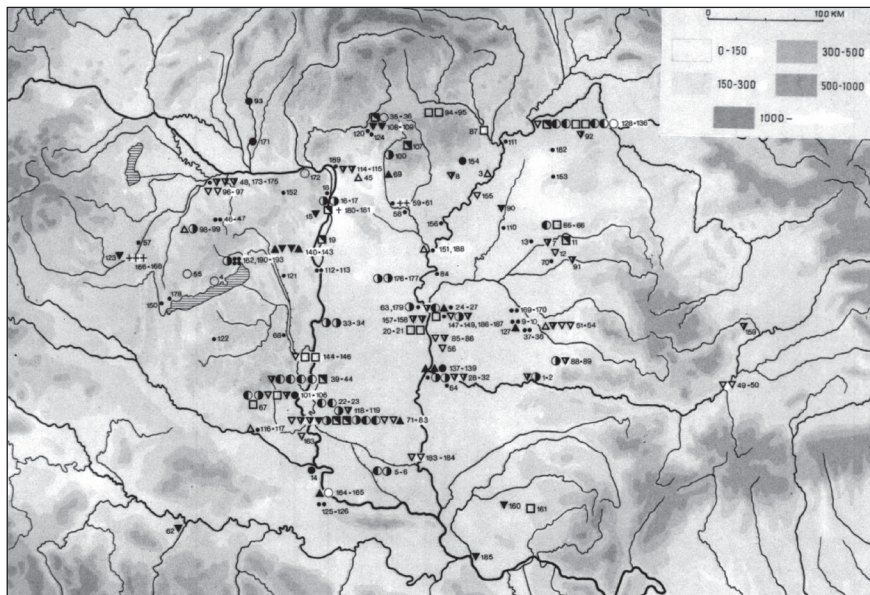
31 Ugyancsak az említett munkában összehasonlítottunk néhány ún. pogány, illetve 11. századi temetőt, de a mellékletek mennyisége (és felhasznált anyaguk) szempontjából lényeges eltérést nem tapasztaltunk, jóval nagyobb eltérés látszik e temetők és a beszentelt templom körüli temetők között. Gáll: *Az Erdélyi-medence*. I. 842–843, 300. kép.

32 Uo. I. 521, 536.

33 Paradox módon Roska és Bóna őskoros régészek (is) voltak.

34 Gáll: *Az Erdélyi-medence*. I. 521, 536.

hálózatrendszerét (mindezt a hasonló építésű várak és I. István és utódai által vert érmefémesek pontosan szemléltetik), utalva ennek territorialitására (is).

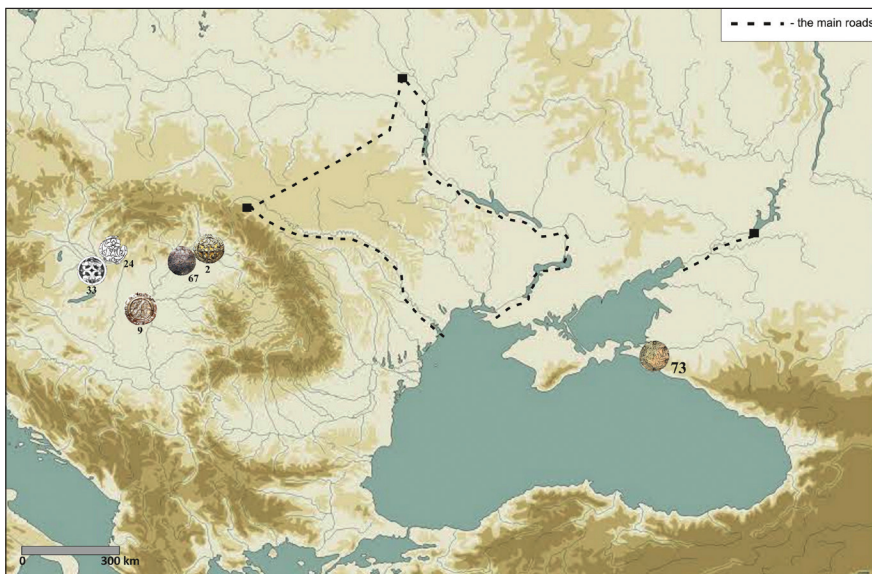
6. kép. Állatfejes karperecek elterjedése a Kárpát-medencében (jól láthatóan a Maros középső területéig követhető a Kárpát-medencére jellemző „know-how” hálózata)

Az egymástól nagy távolságra előkerülő, azonos funkciójú tárgyakat általában könnyen értelmezik kis- vagy nagycsoportos migráció eredményének, a helyzet azonban nem annyira egyszerű. Jó példa erre a kaukázusi Anapa-Andrejevskaya Scsel-i lemezcs hajfonatkorong esete (7. kép), melyet Kárpát-medencei díszítésbeli párhuzamai miatt e két terület közötti migráció bizonyítékként is értelmezhetnénk. Azonban e temetőhöz tartozó más tárgyak kapcsolatrendszere sokkal nagyobb területre helyezhető, egészen Skandináviáig és a Kárpát-medencéig követhető, mint például a vágott palmettamintás övveretek, a tarsolylemez vagy a sodrott spirális fejcsigolyú (8. kép), következtetésképpen igencsak veszélyes lenne különféle népességi migrációkat feltételezni a Kárpát-medence, Skandinávia és a Kaukázus között, mint inkább a „know-how” izzósorjellegű makrogeográfiai elterjedését.³⁵

Ezen esetet azért hoztuk fel példának, mert – mint említettük – jómagunk is előhozakodtunk a csüngős veretek párhuzamai kapcsán a Maros-Körös-Tisza környékéről történő migráció lehetőségével.

4. Ugyanakkor természetesen nem akarunk átesni a ló túloldalára: az *antimigracionista* elmélet minden egyes helyzetre vonatkoztatva hasonlóképpen egyoldalú szemlélet, hiszen a népességi mobilitást végképpen logikátlan lenne

35 Новичихин – Лежак – Галл: Андреевская щель. 246–249.

7. kép. A lemezes hajfonatkorong kaukázusi és Kárpát-medencei párhuzamainak elterjedése

8. kép. Sodrott spirális fejesgyűrű földrajzi elterjedése

kizárni a régészeti anyag értelmezési lehetőségei és keretei közül.³⁶ Mindezt figyelembe véve ugyanakkor az egyértelműsíthető, hogy pusztán a régészeti leletanyag alapján a 11. századra vonatkozathatóan nyugati irányból történő migráció ebben az esetben mindössze elméleti lehetőségként merülhet fel, *nem bizonyított tényként*. A „valahonnan áttelepített népesség” jellegű elmélet feltételezésszintű, és e kritika bármely erdélyi Árpád-kori centrumra vonatkozatható.³⁷

A 11. században megnövekvő mennyiségű, a sírok számát tekintve is nagyobb temetők megjelenésében véleményünk szerint inkább az adminisztratív és egyéb jellegű struktúrák megszervezése utáni népességnövekedés érhető tetten, mintsem az eddig magyarázat nélküli, a nemzeti romantika korában gyökerező történelmi narratíva több száz kilométerekről történő áttelepítései.

C. Kitekintés

1. Úgy véljük, hogy hatalmi hálózatok – esetünkben a 11. századi Magyar Királyság – földrajzi terjeszkedésének alapfeltétele nem a nagy(obb) tömegeket mozgató migráció, hanem a helyben talált emberanyag vertikális struktúrákban való megszervezése.

2. Nem vagyunk meggyőződve arról, hogy nagy tömegek középtávolságú migrációs áttelepítéséhez a 11. század eleji formálódó területiális jellegű magyar államszervezetnek³⁸ megvoltak az infrastrukturális alapfeltételei.

3. Mindezzel nem azt szeretnénk állítani, hogy egyáltalán nem beszélhetünk a 11. századi Kárpát-medencében lezajló Ny → K irányú (kis- és nagyobb csoportos) migrációkról, de e jelenséget nem látjuk bizonyíthatónak régészeti módszerekkel a vajdahunyadi és várfalvi temetők esetében. E szempontok alapján a jövőben egyértelműen tekintetbe kell vennünk e mikrorégiók késő avar kori településhálózatai közösségei kontinuitásának lehetőségét, illetve új mikroregionális kutatásokat kezdeményezni (például az Aranyos völgyében több avar kori temető ismert, ellentétben ezzel honfoglalás kori egyetlen egy sem,³⁹ de a környékről számos feltárt telepet is dokumentáltak a 8–10. századra keltezve).⁴⁰

4. Jogos kérdés marad, hogy létezett-e egyáltalán olyan demográfiai többlet a Kárpát-medence azon részein, amelyet az István-féle hatalmi struktúra ellenőrzött, s melyet a központi hatalom helye elhagyására kényszeríthetett vagy csábíthatott.

36 Lásd például Alexandru Niculescu kritikai elemzését. Niculescu: *Adio migrații?* 77–84.

37 Talán csak a Gyulafehérvár Brândușei utcai II. számú temetője esetében képzelhető el egy bevándorló csoport jelenléte. Gáll: *Az Erdélyi-medence*. I. 174–184.

38 Szűcs: König Stephan. 17–40.

39 Bóna: *Az avar uralom*. 177–178; Cosma: *Războinici avari*. 52–53.

40 Ilyen pl. Aranyosgyéres, Bágyon, Kercsed, Tordatúr (3 lelőhely!): <http://cronica.cimec.ro/detalii.asp?k=3535>; <http://cronica.cimec.ro/detalii.asp?k=5427&d=Stejeris-Moldovenesti-Cluj-Stejeris-II-A10-Turda%96Sebes-Lot-4-Sit-6-km-65+600%9665+900-2014>; <http://ran.cimec.ro/sel.asp?lang=EN&descript=campia-turzii-municipiul-campia-turzii-cluj-asezarea-romana-si-mediavala-de-la-campia-turzii-cod-sit-ran-55366.04> (letöltés: 2021.05.03.)

5. Az Erdélyi-medence nyugati részeinek integrációját az istváni államban az e területeken levő, katonai és adminisztrációs egységek jelenlétére utaló, azok központját képező várak egyértelműsítik (Gyulafehérvár, Kolozsmonor, Várfalva, Doboka,⁴¹ Vajdahunyad). Mindez ugyanakkor a közösségek vertikális struktúrákban való megszervezésére, integrációjára biztosít kellő adatsort, nem pedig nagy tömegű, a medence felé tartó, Ny → K irányú népeség migráció(i)ra!

6. Ennek a (régészet által sugalmazott) 11. századi geopolitikai és gazdasági rendszernek az előképét megelőlegezi a korábbi korszakok régészeti leletanyaga. Akár az avar korszak (amelyet általában 568 és a 9. század első fele közé kelteznek), akár a honfoglalás korának (9–10. század) régészeti leletei nemcsak azt az általános tendenciát rajzolják ki, hogy a földrajzilag félig független Erdélyi-medence e hatalmi struktúrák periférikus régiójának számított, hanem, ami talán fontosabb, hogy mind az avar,⁴² mind a honfoglalás kori⁴³ specifikus régészeti leletanyag az Erdélyi-medence nyugati részére koncentrálódik, amit egyértelműsít, hogy a Kárpát-medence központi régióit uraló hatalmi struktúrák hálózatrendszerének közvetett jelei (azaz a sírok) gyakorlatilag a Közép-Maros középső folyásáig és a Kis-Szamos vidékéig adatolhatóak a 10. század esetében, illetve a Közép-Maros és a Kükküllők középső szakaszáig az avar kor esetében. E területek főleg a só iránti igény kielégítése és a sóval történő kereskedelem ellenőrzése céljából voltak fontosak a nyugatra levő hatalmi struktúrák számára.⁴⁴ A Maros középső folyásának vidékétől és a Kis-Szamos medencéjétől keletre egyetlen 10. századi temetőt sem ismerünk, de az avar kor vonatkozásában is elmondható, hogy Baráthelytől keletre ismét „más” világ bontakozik ki – legalábbis a temetők látéletén keresztül.

Zárásként: mindezen adatok tükrében, ebben a pillanatban, régészeti szempontok alapján, nagyobb méretű 11. századi, Ny → K irányú migrációról nem beszélhetünk. Úgy véljük, hogy a régészet hagyományos eszközei ilyen jellegű következtetésekre nem alkalmasak. Előrelépés a jövőben a mobilitás, illetve a migrációs kérdéskör kapcsán csakis a természettudományos módszerek (például stronciumizotópos vizsgálatok) segítségével képzelhető el, bár e módszerek jelenlegi korlátainak tükrében egyelőre ezek eredményessége sem

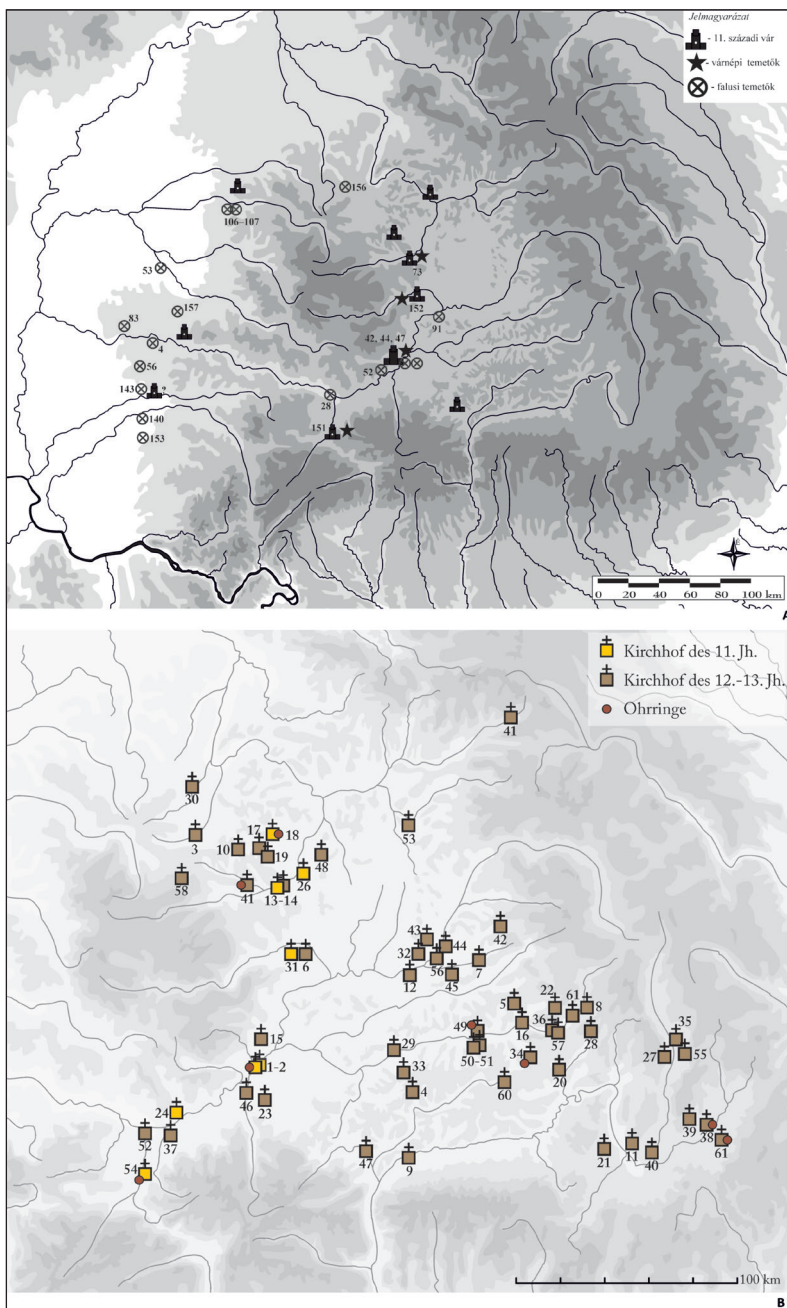
41 Az eddig feltárt temetőket a 11. század végétől datálhatjuk, a vár viszont a 11. század első harmadától keltezhető. Mordovin: *A várszervezet kialakulása*. 160.

42 Bóna: *Az avar uralom. 159–177*; Cosma: *Rázboinici avari*. Harta 5.

43 Gáll: *Az Erdélyi-medence*. I. 826–837.

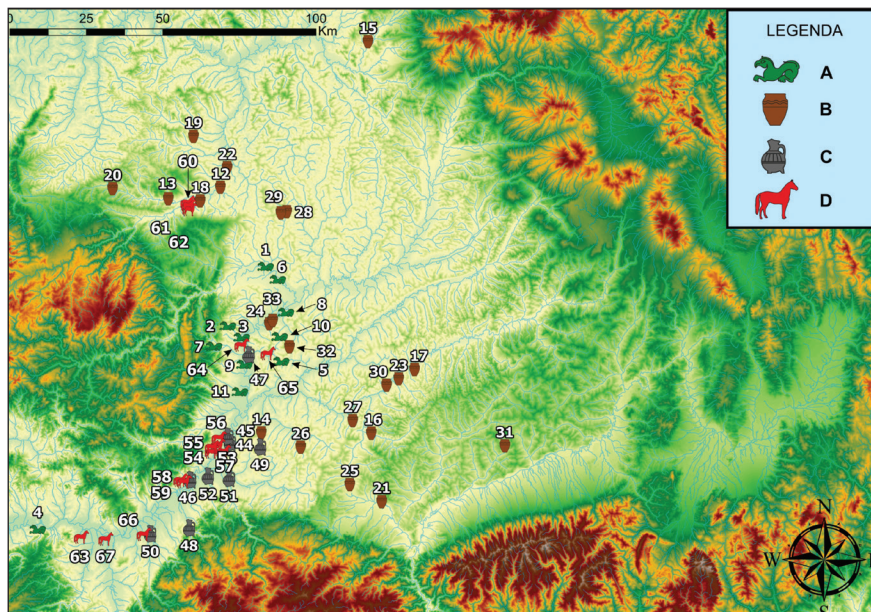
44 Összehasonlítva a Kárpát-medence alföldi, Felső-Tisza-vidéki, kisalföldi, dunántúli avar és 10. századi honfoglaló magyar leletanyagával, az Erdélyi-medencében csak szigetszerűen ismertek avar és honfoglalás kori temetők, tehát nem masszív betelepítésekről/betelepedésről, hanem más jellegű hódításról, illetve politikai, kulturális realitásokról beszélhetünk. Éppen ezért akár az avar, akár a 10. századi „magyar hatalmi hálózat” keretén belül az Erdélyi-medence nyugati része periférikus helyzetet foglalt el, amit a Kárpát-medence más területeihez viszonyítva a régészeti leletanyag szegénysége nagyon hűen tükröz.

11. századi migrációk az Erdélyi-medence irányába

9. kép. Az adminisztrációs központokat jelző várak, az ezek mellett előkerülő temetők a 11. században (A) és az Erdélyi-medencei 11. és 13. század elejére keltezhető templom körüli temetők (B)

feltétlenül garantálható.⁴⁵ Tehát úgy is fogalmazhatunk: elértünk a régészet abszolút korlátaihoz. Ez mondható el tehát úgy Várfalva és Vajdahunyad neopoliszai, mint általában az eddig ismert 11. századi erdélyi temetők kapcsán.⁴⁶

10. kép. A 7–10. századi temetők az Erdélyi-medencében (jól láthatóan a legkeletibb temetkezési helyek az úgynevezett birituális vagy hamvasztásos temetők, melyeket általában a kutatás szlavofon népességekhez köt)

Hivatkozott szakirodalom

Bakó: Moldovenești.

Bakó, Géza: Despre structura socială a populației din epoca feudală timpurie de la Moldovenești. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 20 (1969) 2. sz. 337–342.

Bierbrauer: *Ethnos und Mobilität*.

Bierbrauer, Volker: *Ethnos und Mobilität im 5. Jahrhundert aus archäologischer Sicht: Vom Kaukasus bis Niederösterreich*. (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Abhandlungen, Neue Folge 131.) Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München, 2008.

45 A stronciumizotópos módszer korlátaira Andrei Soficaru kollégánk hívta fel a figyelmet, amelyet hálásan köszönünk. Összegző jellegű elemzés: Gregoricka: Moving Forward.

46 Lásd a 37. jegyzetet.

11. századi migrációk az Erdélyi-medence irányába

Bóna: Az avar uralom.

Bóna István: Az avar uralom századai. In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. I. 159–178.

Bóna: A honfoglaló magyarok.

Bóna István: A honfoglaló magyarok az Erdélyi-medencében. In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. I. 194–237.

Brather: *Ethnische Interpretationen*.

Brather, Sebastian: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 42.) Verlag Walter de Gruyter, Berlin–New York, 2004.

Burmeister: *Archaeology and Migration*.

Burmeister, Stefan: *Archaeology and Migration. Approaches to an Archaeological Proof of Migration*. *Current Anthropology*, 41 (2000) 4. sz. 539–567.

Cosma: *Războinici avari*.

Cosma, Călin: *Războinici avari în Transilvania / Avar warriors in Transilvania*. (Interferențe etnice și culturale în milenii I a. Chr. – I p. Chr. 23.) Editura Mega, Cluj-Napoca, 2017.

Csók: Várfalva.

Csók Zsolt: Várfalva unitárius templomának régészeti kutatása. *Unitárius Közlöny*, 30 (2020) 7. sz. 115–127.

Gáll: *Az Erdélyi-medence*.

Gáll Erwin: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői*. I–II. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6.) MTA BTK Régészeti Intézet–SZTE Régészeti Tanszék–MNM, Szeged, 2013.

Gáll et al.: *Kis-Szamos*.

Gáll Erwin – Petruț Dávid – Dobos Alpár – Kapcsos Norbert – Wanek Ferenc – Piroška Eszter – Nagy Szabolcs – Iván András: „Daciától Ultrasilvaniáig”. *A Kis-Szamos medencéjének településtörténeti változásai. 3/4–12/13. század*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2017.

Gáll – Fülöp – Hőgyes: „Periferiile periferiilor”?

Gáll, Erwin – Fülöp, Réka – Hőgyes, Mihály Huba: „Periferiile periferiilor”? Fenomen arheologic sau stadiul cercetării: de ce nu au fost descoperite necropole din perioada secolelor VIII–X în Transilvania estică și centrală, respectiv în nordul și centrul Olteniei și Munteniei? In: Sorin Forțiu (ed.): *In Honore Alexandru Rădulescu. Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie*. (Arheovest VIII₁.) JATEPress Kiadó, Szeged, 2020. 385–413.

Gregoricka: *Moving Forward*.

Gregoricka, Lesley A.: *Moving Forward: A Bioarchaeology of Mobility and Migration*. *Journal of Archaeological Research*. <https://doi.org/10.1007/s10814-020-09155-9> (letöltés: 2021.02.20.)

Harhoiu et al.: *Schäßburg – Weinberg*.

Harhoiu, Radu – Boroffka, Nikolaus – Boroffka, Rodica – Gáll, Erwin – Ioniță, Adrian – Spânu, Daniel: *Schäßburg – Weinberg / Sighișoara – Dealul Viilor. II.* (Archaeologia Romanica VI. Hrsgg. Radu Harhoiu – Svend Hansen) Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung–Rumänische Akademie Archäologisches Institut „Vasile Pârvan”–Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2020.

Hautzinger – Hegedüs – Klenner: *A migráció.*

Hautzinger Zoltán – Hegedüs Judit – Klenner Zoltán: *A migráció elmélete.* Nemzeti Közszolgálati Egyetem Rendészettudományi Kar, Budapest, 2014.

Horedt: *Siebenbürgen.*

Horedt, Kurt: *Siebenbürgen im Frühmittelalter.* (Antiquitas 28.) Habelt, Bonn, 1986.

Kovács: *Das früharpadenzeitliche.*

Kovács, László: *Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs.* (Varia Archaeologica Hungarica 6.) Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest, 1994.

M. Lezsák – Novichikhin – Gáll: *Andreyevskaya Shhel.*

M. Lezsák, Gabriella – Novichikhin, Andrey M. – Gáll, Erwin: *The analysis of the discoid braid ornament from Andreyevskaya Shhel (Anapa, Russia) (10th century).* *Acta Archaeologica Carpathica*, 53 (2018) 143–168.

Lőrincz – Zámbo: *Migrációs ismeretek.*

Lőrincz Aranka – Zámbo Katalin: *Migrációs ismeretek.* Egyetemi jegyzet. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest, 2012.

Mordovin: *A várszervezet kialakulása.*

Mordovin Maxim: *A várszervezet kialakulása a középkori Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban a 10–12. században.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar Régészeti Tanszék, Budapest, 2016.

Niculescu: *Adio migrații?*

Niculescu, Alexandru: *Adio migrații? Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 65 (2014) 1–2. sz. 77–84.

Papp: *Mozgásszabadság.*

Papp András László: *Mozgásszabadság. Alkotmányjogi és nemzetközi jogi alapok.* L'Harmattan, Budapest, 2009.

Pohl – Reimitz (hrsgg.): *Grenze und Differenz.*

Pohl, Walter – Reimitz, Helmuth (hrsgg.): *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter.* (Denkschriften. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historischen Klasse 287; Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 1.) Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2000.

Révész: *A 10–11. századi temetők.*

Révész László: *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunaig.* (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 13.) Martin Opitz, Szeged–Budapest, 2020.

11. századi migrációk az Erdélyi-medence irányába

Roska: Vajdahunyad.

Roska Márton: Árpádkori temető Vajdahunyadon. *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*, 4 (1913) 166–198.

Roska: Várfalva.

Roska Márton: Árpád-kori temető Várfalván. *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*, 5 (1914) 125–168, 167–187.

SRH.

Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.
I–II. Ed. Emericus Szentpétery. Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica, Budapestini, 1937–1938.

Szőke: *A honfoglaló és kora Árpád-kori.*

Szőke Béla: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* (Régészeti Tanulmányok 1.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.

Szűcs: König Stephan.

Szűcs, Jenő: König Stephan in der Licht der modern ungarischen Geschichtsforschung. *Südost-Forschungen*, 31 (1972) 17–40.

Thoroczkay: *A középkori Magyarország.*

Thoroczkay Gábor: *A középkori Magyarország. Állam és ideológiák.* ELTE BTK, Budapest, 2019.

Türk: A korai magyar történelem.

Türk Attila: A korai magyar történelem régészeti kutatásainak aktuális eredményei és azok lehetséges nyelvészeti vonatkozásai. In: Klima László – Türk Attila (szerk.): *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében Budapest, 2020. november 11–13.* (A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai 23; Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 2.) Martin Opitz Kiadó–Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézet–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Budapest, 2021. 163–212.

Vincze: *Pósta Béla.*

Vincze Zoltán: *A kolozsvári régészeti iskola a Pósta Béla-korszakban (1899–1919).* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2014.

Новичихин – Лежак – Галл: Андреевская щель.

Новичихин, А. М. – Лежак, Г. – Галл, Э.: Параллели между находками из могильника Андреевская щель близ Анапы и материалами Карпатского бассейна. In: Skhatum, R. B. – Ulitin, V. V. (ред): IX. «АНФИМОВСКИЕ ЧТЕНИЯ» ПО АРХЕОЛОГИИ ЗАПАДНОГО КАВКАЗА. Проблемы исследования древних и средневековых поселений и могильников Западного Кавказа. К 110-летию со дня рождения Н.В. Анфимова. Материалы международной археологической конференции (г. Анапа, 29-31 мая 2019 г.). ИП Смородин Е. В., Краснодар, 2019. 246–254.

Képjegyzék

1. kép. Vajdahunyad-Kincseshegy, értelmezett temetőterkép. Gáll: *Az Erdélyi-medence*. I. 132A. kép.
2. kép. Vajdahunyad-Kincseshegy, 6. sír: 1; 31. sír: 1; 33. sír: 1; 44. sír: 1; 23., 24., 29. v. 39. sírok összekeveredett érméi: 1–2; 23. v. 24. v. 29. v. 39. sír összekeveredett érméje: 1; 54. sír: 1. Gáll: *Az Erdélyi-medence*. I. 276–278. táblák összeszerkesztett változata.
3. kép. Várfalva–Jósika Gábor kertje, értelmezett temetőterkép. Gáll: *Az Erdélyi-medence*. I. 137. kép nyomán.
4. kép. Várfalva–Jósika Gábor kertje temetőrészének feltételezett sugaras időrendi fejlődése, a sírcsoportok és értelmezésük. Gáll: *Az Erdélyi-medence*. I. 140. kép nyomán.
5. kép. Várfalva területén feltárt 11–12. századi régészeti lelőhelyek: soros temető, vár és templom körüli temető (1. Jósika Gábor kertje, soros temető/11. század; 2. 11–13. századi vár; 3. templom körüli temető/11. század vége → ?)
6. kép. Állatfejes karperecek elterjedése a Kárpát-medencében (jól láthatóan a Maros középső területéig követhető a Kárpát-medencére jellemző „know-how” hálózata). Kovács: *Das früharpadenzeitliche*, Abb. 32. nyomán.
7. kép. A lemezes hajfonatkorong Kárpát-medencei párhuzamainak elterjedése. M. Lezsák – Novichikhin – Gáll: *Andrejevskaya Shhel*, Fig. 12. nyomán.
8. kép. Sodrott spirális fejesgyűrű földrajzi elterjedése. Новичихин – Лежак – Галл: *Андреевская щель*, Рис. 5.
9. kép. Az adminisztrációs központokat jelző várak, ezek mellett előkerülő temetők a 11. században (A) és az Erdélyi-medencei 11. és 13. század elejére keltezhető templom körüli temetők (B). Gáll: *Az Erdélyi-medence*. I. 299. kép; Harhoiu et al.: *Schäßburg – Weinberg*, Abb. 102. nyomán.
10. kép. A 7–10. századi temetők az Erdélyi-medencében. Gáll – Fülöp – Hőgyes: „Periferiile periferiilor”?, Fig. 13.

Kovács Mihai

Várdai Ferenc itáliai tanulmányai

The Studies of Ferenc Várdai in Italy

Although Ferenc Várdai was one of the representative personalities of the early Transylvanian Humanism and his letters sent home from the Italian universities of Padua and Bologna (he probably did not study in Rome, as earlier scholars believed) were well known, these sources were neither edited nor systematically analysed yet. An analysis of the aforementioned sources combined with the results of recent historiography provided the possibility to reconstruct Várdai's intellectual profile, relationship network and career strategy. Both the external and internal characteristics of his letters show his adherence to the core values of Humanism in the early stage of his ecclesiastical career. During his stay in Italy, he consciously strengthened relationships with the most influential prelates of Hungary in order to obtain further benefices. Some of his fellow students from Italy kept their connection to Várdai after he returned to Hungary and eventually became bishop of Transylvania.

Keywords: university students, Humanism, intellectual profile, relationship network, career strategy

Bevezetés

Az egyetemi hallgatók által hazaküldött magánlevelek már több mint egy évszázada az értelmiségképzés történetének elsőrangú forrásai.¹ A szokásos formulák és klasszikus irodalmi idézetek mellett a magánlevelek értékes adatokat szolgáltatnak szerzőjük életrajzáról, társadalmi státuszáról, képzettségéről, gondolkodásmódjáról, hétköznapi életéről, kapcsolatairól. A tartalom mellett az egyes levelek őrzési helye, írásképe, nyelvezete, pecsétje vagy éppen annak hiánya is tanulságos lehet.²

A forráspusztulás már közhelynek tűnik a középkorkutatásban, ez az általános jelenség még gyakoribb lehetett a magánlevelek esetében, ugyanis megőrzésük a jogbiztosítás szempontjából haszontalan, a kényes információk bizalmas kezelésére nézve pedig egyenesen káros lett volna. Ezenfelül a leve-

1 Haskins: The Life of Medieval Students.

2 Dincă: Scrisori private. 365.

lekben közölt információk egy része rövid időn belül elvesztette relevanciáját, ez a tény sem kedvezett a levelek megőrzésének. Pedig a jelek szerint a maguk korában, különösen a középkor végén, nem lehettek ritka jelenségek.³ Ilyen körülmények között nem csoda, hogy bár több ezer magyarországi hallgató járt valamely közép- vagy nyugat-európai egyetemen, és bizonyára sokan írtak is otthoni rokonaiknak vagy támogatóiknak, viszonylag kevés ilyen jellegű levél ismert. Még nagyobb ritkaság, talán egyedülálló eset a Várdai családé, amelynek levéltára három Itáliában tanult tagjának episztoláit is őrzi. A 15. század derekán Padovában és Ferrarában is megforduló Várdai István későbbi kalocsai érsek levelezése jól ismert Lukcsics Pál forráskiadásának⁴ és Kristóf Ilona tanulmányának köszönhetően.⁵ Várdai Mátyás későbbi boszniai püspök egyetlen fennmaradt itáliai levelének kiadása is megjelent a múlt század elején.⁶ Nem mondható el ugyanez Várdai Ferenc, a későbbi erdélyi püspök 1500 és 1504 között írt tíz leveléről. Bár a magyar kutatók közel egy évszázada ismerik és különféle kontextusban idézik ezeket a forrásokat,⁷ a közelmúltig nem született részletes elemzésük, kiadásuk pedig még mindig várat magára.

Várdai Ferenc kétségtelenül a középkori erdélyi egyház- és művelődéstörténet egyik legismertebb személyisége.⁸ Vele kapcsolatban elsősorban bőkezű mecénási tevékenységét⁹ és párját ritkítóan gazdag végrendeletét szokták emlegetni,¹⁰ de a Taurinus által is megénekelt¹¹ parasztháborús szereplése sem került el a kutatás figyelmét.¹² Bár köztudott, hogy Itáliában, a reneszánsz és a humanizmus hazájában végezte tanulmányait, a korábbi kutatás nem foglalkozott szisztematikusan Várdai tanulmányainak és az Itáliában szerzett műveltségének, korai intellektuális profiljának kérdéskörével. Milyen gondolatok foglalkoztatták a későbbi erdélyi püspököt tanulóévei alatt? Egyáltalán miért adta tanulásra a fejét egy negyvenes éveiben járó, meglehetősen gazdag nemesi család sarja és több egyházi javadalom birtokosa? Milyen műveltség birtokában érkezett Itáliába, és miben fejlődött ott-tartózkodása alatt? Hogyan járult hozzá az Itáliában szerzett tapasztalat a későbbi püspök humanista gondol-

3 Uo. 379–380.

4 Lukcsics: Várdai István. 125–136.

5 Kristóf: „Vester Stephanus de Warda.” 76–82.

6 DL 81 853, kiadása: *Zichy okmánytár*. XI. 309–311.

7 Lukcsics: XVI. századi levelek. 222; *Zichy okmánytár*. XII. 366; Veress: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók*. 68, 173–174; Gerézdi: Bologna. 156–157; Köblös: *Az egyházi középréteg*. 375–376; Néző: Egy humanista főpap. 233–234; C. Tóth: Várdai Ferenc pályája. 19. 71. jegyz.; Haraszi Szabó – Kelényi: *Magyarországi diákok francia, angol, olasz és német egyetemeken*. 578. sz.

8 Lásd a 7., 9. és 10. jegyzetben idézett szakirodalom mellett Vekov: Az erdélyi reneszánsz; Dincă: *Forme umanistiche*. 117–119.

9 Balogh: *Az erdélyi renaissance*. 50–52, 65–66, 150, 573–574.

10 C. Tóth: Várdai Ferenc erdélyi püspök. 73–113; Vekov: Egy erdélyi reneszánsz püspök. 531–548.

11 Taurinus: *Paraszi háború*. 5. könyv. <http://mek.niif.hu/02500/02570/02570.htm> (letöltés: 2021.02.02.)

12 Neumann: Bulgária – Erdély – Temesvár. 103–154; Barta – Fekete Nagy: *Parasztháború*, különösen 183–190.

kodásának alakulásában? Milyen mértékben rekonstruálható Várdai Ferenc kapcsolati hálója? Az említett források elemzése az utóbbi évek historiográfiai eredményeinek felhasználása mellett választ adhat mindezekre a kérdésekre. Jelen írásommal egy nemrég megjelent angol nyelvű közleményem¹³ továbbgondolására teszek kísérletet.

A feladó, a címzett, a „posta” és a levelek

A levélíró a jelek szerint 1460 körül született, Várdai (III.) Miklós és Drágfi Fruzsina második fiaként, a Ferenc mellett az Aladár keresztnévet is viselte.¹⁴ A 15. század második felében családjának két Itáliában tanuló és egyházi pályára lépő tagja megszerezte a püspöksüveget: István kalocsai érsek (1456–1470), Mátyás pedig boszniai püspök (1486–1489) volt.¹⁵ Minden bizonnyal Ferenc is hasonló reményeket dédelgetett. Az 1490-es évek második felétől egyházi javadalmak élvezőjeként tűnt fel, bár pappá szentelése, a kor szokásának megfelelően, jóval később következett be.¹⁶ Valamikor 1495 után megszerezte a dombói apátságot, 1498-ban komáromi főesperes és esztergomi kanonok is lett. 1500. március 20-án megkapta a királytól a székesfehérvári őrkanonokságot is.¹⁷ Ugyanezen a napon kelt első itáliai levele is.

Az összesen tíz ismert levél címzettje a feladó apja, Várdai Miklós, a tekintélyes kisvárdai és bátmonostori uradalmak birtokosa. Az 1480-as évek közepén Kinizsi Pál bodrogi alispánja, a századforduló után pedig előbb Szabolcs (1502–1504), majd Bodrog (1507–1513) megye ispánja volt.¹⁸

A levélküldés gyakoriságát ma már igen nehéz rekonstruálni. A fennmaradt levelek keltezése közötti időintervallumok két nap és hat hónap között váltakoznak. Itt természetesen számolni kell az ilyen típusú dokumentumok megőrzésének esetlegességével és azzal is, hogy a kor meglehetősen nehéz utazási viszonyai között nem minden levél ért el címzettjéhez. Ez utóbbi eshetőségre Várdai Ferenc levelezése is szolgáltat példákat: apja nehezteléséről olvasva, a padovai hallgató azzal mentegetőzik, hogy ő minden korábbi levélre válaszolt, válaszleveleinek el nem jutásáról nem ő, hanem a levélhordók tehetnek.¹⁹

A mindenkori levélváltás sikeres lebonyolításához elengedhetetlenül szükséges a megbízható levélhordó. Várdai Ferenc levelei több ilyen küldönc

13 Kovács: „Si Italie creverit.”

14 Várdai életkorának kérdéséhez lásd Néző: Egy humanista főpap. 232–233; a név kérdéséhez lásd DL 82 137, idézi C. Tóth: Várdai Ferenc pályája. 17.

15 C. Tóth: Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. 34–35, 42.

16 Lásd Kovács: Patru invitatii. 175–176.

17 C. Tóth: Várdai Ferenc pályája. 17–18, 24.

18 Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. 76–78, 246.

19 DL 82 195: „Accedo ad aliam partem epistule, in quam summopere desiderari meas litteras ostendebat, quod me fecisse hucusque crediderim, sin autem non perlate fuerint, non mea, sed hominum culpa accidisse.”

nevét is megőrizték. A leveleket többnyire az itáliai egyetemista szolgálatára rendelt kísérői szállították. 1500 második felében a levélíró említi korábbi, Barber Imre által hazavitt episztoláját.²⁰ A második ismert levelet egy Balázs nevű személy vitte Magyarországra.²¹ Nem kizárt, bár további érvek híján nem is bizonyítható minden kétséget kizáróan, hogy Balázs évtizedek múlva is megmaradt a Várdaiak szolgálatában, ő lehetett a későbbiekben említett Balázs deák püspöki káplán, az erdélyi káptalan *succustosa*.²²

1501 májusában Várdai Ferenc egy Ferenc nevű szolgát menesztett Magyarországra levelével és néhány hazaszállítandó ajándékkal, azt kérve apjától, hogy ugyanőt küldje vissza, vagy ha alkalmatlannak találná, akkor valaki mást, de semmiképpen sem Bertalant, akiben a levél írója már csalódott annak faragatlansága miatt.²³ Valószínűleg ez a Ferenc a következő évben említett Tárnoki Ferenczel azonos.²⁴ A Bertalannal szembeni harag oka minden bizonnyal az általa terjesztett szóbeszéd, amely egy időre megmérgezte a Várdai Ferenc és apja közötti kapcsolatot. Várdai Miklós ugyanis Bertalan révén értesült arról, hogy fia nem kívánná rábízni jövedelmeinek kezelését.²⁵ Egy 1502. évi, közelebről nem datálható levelet Mihály doktor, kalocsai kanonok szállított Magyarországra.²⁶ A korábban fehérvári kanonokságot és kánonjogi doktorátust is szerző Mihály feltehetően azonos azzal a Székesfehérvári Mihállyal, aki 1507-től bodrogi főesperes, 1512-től pedig kalocsai prépost lett.²⁷

Dénes, valószínűleg Várdai kísérője és szolgálója, legalább háromszor szállított leveleket Itáliából Magyarországra, 1503 januárjában²⁸ és júliusában,²⁹

20 DL 82 171: „tamen per Emericum Barber familiarem in litteris meis feceram certiore[m] vestram dominationem.”

21 DL 82 171: „Rogo dominationem vestram atque iterum peto ut non dilatet mittere pecunias de archidiaconatu Strigoniensi, que ego intimavi vestre dominationis per hunc Blasium, nostrum fidelem, adhibere dignetur.”

22 DF 253 764; *Zichy okmánytár*. XII. 412, 417.

23 DL 82 178: „De Bartholomeo litterato, ut superioribus meis litteris certiore[m] ipsam reddideram perinde et nunc ob causa illa cupio tuam dominationem esse notiore[m], ut nullo pacto comittat ipsum in stato pristino, sed alterum loco ipsius deputet, quia idem mihi videtur esse inconditus et impolitus ac inutilis erga res meas, prout etiam perspectum et recognitum ex litteris suis propriis habui: postremo, si iste noster Franciscus perspiceret esse competens tue dominationi ad negocia mea, eligat ipsum, si autem non quemcumque voluerit et cognoverit magis tibi exitisse aptum et idoneum.”

24 DL 82 934: „Tamen volo ut ille sit Franciscus Tharnoky et dominatio tua quamprimum poterit expediat et cum expensis.”

25 DL 82 163: „Deinde scribit se accepisse ab Andrea Pethri quin perspicitur intellexisse a Bartholomeo litterato, quo ipse significaveram meis in litteris eidem Bartholomeo ut nihil proventuum ad manus tue dominationi daret. More italico possum secure proferre sine ulla iniuria non dixisse verum, tanquam vaniloquax vel potius dicam velut immemor sue humanitatis et honoris, quia nunquam meminisse me e mente ita esse elapsam, ut tale flagicium ac deliramentum contra eandem commissem.”

26 DL 82 934.

27 Lásd C. Tóth: *A kalocsa-bácsi főegyházmegye archontológiája*. 86, 97, 103.

28 DL 82 195, DL 82 196.

29 DL 82 199.

illetve 1504 áprilisában.³⁰ A Várdaiak bizalmi embere lehetett, egy alkalommal Ferenc rá bízta, hogy szóban fejtse ki Miklósnak egy bizonyos ügygel kapcsolatos teendőket, és kifejezetten kérte édesapjától, hogy őt és ne másat küldje vissza Itáliába, jó lóval és minden szükséges dologgal ellátva.³¹ Elképzelhető, hogy azzal a Dénes pappal azonosítható, akinek Várdai Ferenc 1500 második felében írt a komáromi főesperesség jövedelmének kezelésével kapcsolatban.³² Dénes további sorsáról egyelőre nem rendelkezem információkkal.

A levelek egyetlen esetben értesítenek a küldöncök fizetéséről: 1501-ben a Ferenc nevű familiáris egy hordó borban részesült fáradságáért.³³ Két évtizeddel későbbi adatok szerint az egy hordó bor pénzben kifejezett értéke nagyobb volt, mint egy lovas katona havi zsoldja.³⁴

A levélhordók nem csak a családtagok közötti kommunikációt közvetítették, hanem Magyarországról Itáliába pénzt vittek (vagy kellett volna vigenek),³⁵ onnan pedig különféle ajándékokkal és másoknak szóló, írott és szóbeli üzenetekkel tértek haza. Ezek a korábban kialakított kapcsolati háló megőrzését és megerősítését szolgálták. Így 1501. április 10-én Várdai Ferenc arra kérte apját, hogy ajánlja fel szolgálatait Várad Péter kalocsai érseknek, aki családjuk iránt jóindulatot mutatott. A kéréshez egy igen hízelgő üzenetet is csatolt,³⁶ azonban az érsek pontosan a levél keltezésének napján halt meg,³⁷ így az Itáliában tanuló klerikus nem húzhatott további hasznot a vele való

30 DL 82 207.

31 DL 82 196: „Isque idem sit, nemo aliud, quod ad me repedantur quantoque celerius id fieri poterit [...] quum autem tua dominatio ipsum ad iter accinxerit, prestat quaeso eidem bonum equum et ad talem iter aptum. Hec sunt que volui tuae dominationi in presenti perscribere, licet multa erant perscribenda, tamen tempus non suppetebat, adeo fuit regens recessus ipsius Dionisii, cuius dictis non secus velim credat quam suo Francisco totaliter sibi devoto.”

32 DL 82 171: „Dionisium vero presbiterum nos fecimus in litteris nostris certiore de rebus archidiaconatus Strigoniensis.”

33 DL 82 178: „[...] hunc nostrum Franciscum pro expensis suis, quas tunc fecit, dominatio tua dignetur dare sibi facere ratione expensarum suarum unum vas vini.”

34 Egy hordó bor ára kb. 4 forint, lásd DL 82 418, DL 82 598 (Szentmihályi András udvarbíró a bor túl alacsony árára panaszkodva 4 forintra taksálja egy hordó értékét); egy lovas katona havi zsoldja 3 forint. Lásd *Zichy okmánytár*. XII. 427–428.

35 DL 82 171: „in litteris meis feceram certiore vestram dominationem, ut michi mitteret flores ducentos, II, et nunc atque maxime atque diligentissime oro et peto ut fuit aliqua mora mittat prout citius poterit eadem”; DL 82 934: „ad hoc tua dominatio scribit ad me mississe ducatos I^c non plus quam XL am<...> hec quoque miserit suis in litteris”; DL 82195: „Q<...> autem scribit, quod per Dionisium missum fecisset octuaginta ducatos, Deum invoco Inmortalem, quod ne obolum quidem vidi.”

36 DL 82 175: „Etiam rogo dominationem, ut dignetur me commendare illi excelentissimo ac reverendissimo domino archiepiscopo Colocensi, cui omnem benevolentiam ac animi tranquillitatem erga nostram familiam perspexi, cuius etiam fama propter singularem doctrinam ac ingenii elegantiam eloquentieque omnipotentem vim nedom totam Italiam invasit, sed etiam omnes alias orbes partes, ad quas latina litteratura pervenit. Huic, igitur, me ad omnia sua servicia expositum esse meo nomine tua dominatio referrat ac plurimum commendatum faciat.”
Kiadása: Lukács: XVI. századi levelek. 222.

37 C. Tóth: *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája*. 20.

kapcsolatból. A történeti kutatás már régóta bebizonyította, hogy Váradi érsek nem volt a Várdaiak rokona.³⁸ Egyelőre csak találgatni lehet, hogy miben nyilvánult meg a Várdaiak iránti jóindulata. Elképzelhető, hogy közbenjárt Mátyás boszniai püspöki kinevezése érdekében, vagy esetleg Ferencnek segíthetett valamely egyházi tisztségének elnyerésében.

A következő hónapban Várdai Ferenc magának II. Ulászló királynak küldött néhány, közelebről meg nem nevezett ajándéktárgyat, azzal a kéréssel, hogy apja az uralkodó szolgálatára ajánlja. Nem titkolt célja a család javának előmozdítása,³⁹ ami annál is inkább érthető, hogy a király mint főkegyúr kezében volt a jelentősebb egyházi javadalmak adományozása. A királyi kegyben való reménykedését Várdai az utolsó itáliai levelében is kifejezésre juttatta, valószínűleg a királyi titkári kinevezése már akkor is szóba került.⁴⁰ Bár első említése ebben a tisztségben csak 1507-ből való, elképzelhető, hogy már korábban kerülhetett a király szolgálatába. Az idézett utalás mellett erre mutat Várdai 1506. május 5-én kelt levele is, ekkor ugyanis Budán tartózkodott, II. Ulászló környezetében.⁴¹ Az uralkodó jóindulatának elnyerése igencsak „kifizetődő” volt Várdai egész karrierje során: már Itáliába való utazása előtt elnyerte a komáromi főesperességet, padovai tanulmányai idején a székesfehérvári örkanonokságot is, hazatérése után pedig előbb királyi titkár, majd kincstartó és váci püspök lett, 1513-tól pedig az erdélyi egyházmegye élére került.⁴²

Egy 1502. évi levélben az Itáliában tanuló Várdai arra kérte édesapját, hogy néhány „apróságot” és leveleket juttasson el az esztergomi érsekhez, továbbá a pécsi és a váradi püspökökhöz.⁴³ Ebben az évben az esztergomi érseki szék birtokosa Bakóc Tamás, a pécsi püspök Ernuszt Zsigmond, a váradi pedig Szatmári György volt.⁴⁴ Várdai mindhármukkal való kapcsolata más forrásokból is ismert.

C. Tóth Norbert feltételezte, véleményem szerint helyesen, hogy a király Bakóc Tamás javaslatára adhatta Várdainak a komáromi főesperességet, majd

38 Váradi származásának kérdéséhez lásd Véber: *Két korszak*. 9.

39 DL 82 178: „deinde misi aliqua minuscula serenissimo domino nostro generoso per nostrum Franciscum, super qua re peto eandem ut dignetur maiestati regie offerre et condonare meo nomine, me vero commendare ac refferre ad omnia sue maiestati servicia subpositum eque obnoxium esse quoad vita supererit, verbo que scriptura mandata dedi, quo perspicacius ac limpidius eadem possit teneri, non modo de rebus domesticis verumetiam de aliis omnibus que in futurum familie domuique nostre non mediocra conducibilia afferret.”

40 DL 82 207: „[...] ad munia regia si me idoneum sufficientem esse conspicerem, cogitarem de reditu [...] Nichilominus tamen benignitas principis nostri generosi in tantum me animavit, ut nihil expavescere sciam utpote qui litteratis ex idiotis largiter se prestare solet.”

41 DL 82 246, vö. DF 200 595, DL 26 115.

42 Lásd C. Tóth: Várdai Ferenc pályája. 24.

43 DL 82 934: „litteras et minuscula quedam misi ad reverendissimum dominum cardinalem et domino Quinqueecclesiensi ac Vardiensi, que peto ut dominatio tua, eis offerre nomine meo dignetur. [...] Crumenam hac et bursam reverendissimo domino Quinqueecclesiensi dominatio tua det. Cingulum autem nigrum reverendissimo domino cardinali et Strigoniensi, cingulum vero alterum una cum pectine domino Georgio Vardiensi.”

44 C. Tóth: *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája*. 29, 91, 112.

a titkári megbízatást.⁴⁵ Várdai a későbbiekben is az érsek-bíboros bizalmasa maradt, ugyanis az 1514-re tervezett keresztes hadjárat kihirdetésére Bakóc vicelegátussá nevezte ki, és rábízta az erdélyi toborzást.⁴⁶ Ugyanakkor erdélyi püspökként Várdai levelezett Bakóccal,⁴⁷ a bíboros unokaöccsét, Erdődi Jánost pedig kükküllői főesperessé nevezte ki.⁴⁸

Az Ernuszt Zsigmonddal való kapcsolat, akitől a dombói apátság jövedelmét szerezte meg az 1490-es évek második felében,⁴⁹ különösen intenzív lehetett. Várdai Ferenc 1502-ben is kérte apját, hogy ajánlja Ernuszt szolgálatába,⁵⁰ később pedig a pécsi püspök tanácsára fontolgatta a Rómába való költözést.⁵¹

Szatmári is jelentős mértékben befolyásolhatta Várdai karrierjét, amint ezt Neumann Tibor nemrég bizonyította.⁵² Az általa megfogalmazott érvek mellé további két adat is felhozható kapcsolatuk tartósságának alátámasztására: 1515-ben Satmári hozzásegítette Jánost, Várdai Ferenc öccsét, a *decemviri* státusz megszerzéséhez,⁵³ 1519-ben pedig a két egyházfő egyazon politikai szövetség tagja volt.⁵⁴

Az erős kapcsolati háló nélkülözhetetlen volt a további egyházi javadalmak szerzéséhez és ezáltal a család társadalmi pozíciójának megszilárdításához. Ugyanebből a célból a külföldön tartózkodó klerikusok figyelemmel kísérték a különböző hivatalok megüresedését. Így Várdai 1501-ben közölte apjával Ascanio Sforza bíboros, a pécsváradi és szekszárdi apátságok komendátorának halálhírét.⁵⁵ A leginkább azonban a székesfehérvári örkanonokság ügye foglalkoztatta: kevéssel Itáliába való utazása után kapta meg ezt a javadalmat, amelyből Vitus Rasmant idegen származása miatt mozdították el.⁵⁶ Bár a jelek szerint a fehérvári káptalan már októberben elismerte örkanonokjának, a császári udvarban szolgáló Vitus nem mondott le olyan könnyen javadalmáról, 1501-ben a pereskedés a pápai kúriánál és Magyarországon is folyt, legalábbis erre mutat az, hogy Várdai mindkét helyre küldött megbízottakat jogai képviselőre.⁵⁷ A vizsályról szóló utolsó adatok 1502-ből szár-

45 C. Tóth: Várdai Ferenc pályája. 17, 19.

46 Barta – Fekete Nagy: *Parasztháború*. 189; Neumann: Bulgária – Erdély – Temesvár. 106–110.

47 DF 249 065.

48 Lásd Hegyi – Kovács: Taurinus. 14.

49 C. Tóth: Várdai Ferenc pályája. 14.

50 DL 82 195: „Si reverendissimi domini Quinqueecclesiensi convenerit tua dominatio me commendare eidem cupio ne supersedeat cui me plurimum deberi video.”

51 Lásd alább a 71. jegyzetet.

52 Neumann: Bulgária – Erdély – Temesvár. 108.

53 DL 89 053.

54 DL 23 150, kiadása Szabó: *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*. 147–149.

55 DL 82 171: „Fama vero erat, ut cardinalis Ascanensis vitam suam mutasset cum morte, que gubernabat abbatias Pechwaradiensem et Zekzardiensem.” A hír hamisnak bizonyult, ugyanis Sforza török fogságba esett, de hamarosan kiszabadult, csak 1505-ben halt meg. Lásd Miranda: *The Cardinals. Sforza, Ascanio Maria*. (<http://cardinals.fiu.edu/bios1484.htm>, letöltés: 2021.02.16.)

56 C. Tóth: Várdai Ferenc pályája. 17–18.

57 Haraszi Szabó – Kelényi: *Magyarországi diákok francia, angol, olasz és német egyetemeken*. 578. sz.; Köblös: *Az egyházi közélet*. 375; Varga: *Magyarországi tanulók*. 214–215.

maznak. Ekkor a király a per Pietro Isvalies bíboros legátus előtti tárgyalását kérte. Ugyanebből az évből való Vitus Rasman supplicatiója, amelyben ismét a fehérvári örkanonokságot kérte a pápától.⁵⁸ Valószínűleg a legátus Várdai javára döntött, ugyanis a későbbi időszakból nem ismertek Rasman igényének további említései.

A külföldön tartózkodó egyetemi hallgatóknak igen fontos szerepük lehetett az európai híráramlásban is. Mivel az 1500 körüli Európában és különösen Magyarországon az egyik legnagyobb érdeklődést keltő aktualitás az Oszmán Birodalom terjeszkedése volt, nem csoda, hogy a Padovában tanuló Várdai is ezzel kapcsolatos híreket közölt és kért. Második itáliai levele éppen egy ilyen híradás alapján keltezhető pontosabban. A levélen ugyanis csak az 1500-as évszám áll, de mivel értesít Modon (Methoni) velencei erődítmény törökök általi meghódításáról,⁵⁹ amely augusztus 9-én történt,⁶⁰ a levél keltezése minden kétséget kizáróan augusztus 10. és december 31. közé helyezendő. Ugyanebben a levélben Várdai Ferenc Magyarország esetleges törökellenes hadjárataról érdeklődik, hozzátéve, hogy a velenceiek minden reménye a magyar fegyverekben van.⁶¹ Bár a kijelentés nyilvánvalóan túlzó, az utóbbi évek hadtörténeti kutatásai bebizonyították, hogy Magyarország serege még Mohács előestéjén is számottevő lehetett,⁶² így 1500 körül a velencei közvélemény valóban komoly jelentőséget tulajdoníthatott a szövetséges II. Ulászló király haderejének.⁶³

Mikor, hol (nem), mit és kikkel együtt tanult Várdai Ferenc?

A korábban idézett, 1500. március 20-án kelt levél Várdai Ferenc itáliai jelenlétének első dokumentuma.⁶⁴ Bár elutazásának időpontjára nézve nincs biztos adat, két közvetett bizonyíték is szól amellett, hogy valószínűleg nem sokkal, legfeljebb néhány hónappal korábban érkezhetett a padovai egyetemre. 1498. május 27-én, amikor elnyerte a komáromi főesperességet és az ezzel együtt járó esztergomi kanonoki stallumot, nem történt semmilyen utalás arra, hogy külföldön tartózkodott.

58 A két oklevél kiadása: *A veszprémi püspökség oklevéltára*. IV. 101–102, 128; idézi Köblös: *Az egyházi középréteg*. 375–376.

59 DL 82 171: „Nova Italie hec sunt: Thwrci expugnaverunt quendam civitatem venetorum nomine Modon, que est fortissima civitas et nunc fama in dies augetur vel augmentatur, ut iterum de novo volunt redire et venire huc Italiam.”

60 *Kastrologos. Castles of Greece. Methoni*. (<https://www.kastra.eu/castleen.php?kastro=methoni>, letöltés: 2021.02.16.)

61 DL 82 171: „dominatio vestra scribit michi in litteris suis aliqua nova de Hungaria, si volunt contra Thwrkos ire aut non [...] spes nulla in mundo ipsis venetiis preter hungaros, quia ab Hungaria habent totam spem et vitam.”

62 B. Szabó – C. Tóth: Árnycékboksz; B. Szabó: A Magyar Királyság hadszerkezete.

63 Az 1499 és 1502 között működő törökellenes koalíció tevékenységéhez lásd Bánlaky: *A magyar nemzet*. XII. A. 11. (<https://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0012/905.html>, letöltés: 2021.03.08.)

64 DL 82 163: „Datum Patavii, vigesimo die mensis martii, anno Domini millesimo quingentesimo.”

kodott volna.⁶⁵ Ezenfelül 1500 őszén intézkedett arról, hogy esztergomi jövedelmét minden évben juttassák el hozzá Itáliába,⁶⁶ ami közvetett módon arra mutat, hogy az előző év őszén, amikor a tizedek nagy részét gyűjtötték be, erre még nem volt szükség. Másrészt, amint már említettem, 1500 márciusában már hivatkozott egy korábbi levelére. Mindezek alapján feltételezhető, hogy valamikor 1500 elején vagy esetleg 1499 legvégén érkezhetett meg Padovába.

Valamikor 1503 első felében ment át a bolognai egyetemre,⁶⁷ a következő év áprilisában még mindig ott volt, de már komolyan fontolgatta a hazatérést.⁶⁸ 1505. május 14-én már biztosan ismét Magyarországon tartózkodott.⁶⁹

A szakirodalomban meglehetősen elterjedt az a nézet, miszerint Várdai Ferenc Rómában is tanult.⁷⁰ Ez a feltételezés két forráson alapszik: az első magának Várdainak 1503. július 23-án kelt levele, amelyben édesapjának tanácsát kéri a Rómába való költözéssel kapcsolatban;⁷¹ a második forrás, Romulus Amasaeus panegirikusza, amely néhány évvel később, vélhetően 1509 körül, nem sokkal Várdai váci püspökké való kinevezése után kelt, azt állítja, hogy a későbbi püspök Rómában tanult irodalmat, majd onnan ment Bolognába, ahol kánonjogi stúdiumokat kezdett.⁷² A két forrás kronológiája ellentmond egymásnak, ugyanis Várdai Ferenc már Bolognában tartózkodott, amikor megfogalmazódott a Rómába való költözés gondolata.⁷³ Az ellentmondás eddigi egyetlen feloldási javaslata Köblös Józseftől származik, ő ugyanis azt feltételezte, hogy Várdai utolsó ismert bolognai levelének megírása után, azaz 1504. április 20-át követően utazhatott Rómába.⁷⁴ Köblös elgondolásának ellentmond az, hogy, amint már említettem, az április 20-i levél éppen a hazautazásról, nem pedig a római tanulmányokról szól, semmi jele nincs annak, hogy az egy évvel korábban felvetődő gondolat még mindig aktuális lett volna. Ezek alapján elmondható, hogy bár Várdai római tanulmányainak hipo-

65 Lásd DL 82 137; kiadása C. Tóth: *Az esztergomi*. 286–287; idézi C. Tóth: Várdai Ferenc pályája. 17.

66 DL 82 171: „Breviter ista est intentio nostra de archidiaconatu Strigoniensi, ut omnino volumus illius proventus huc ad Italiam nobis singulis annis mittere et administrare, peto eadem, ut in istis aliquam difficultatem non faciat.”

67 1503. január 21-én még Padovából keltezte levelét, ugyanazon év július 24-én már Bolognában volt, lásd DL 82 196, DL 82 199.

68 DL 82 207: „Scribis me, pater, meam reditionem te diligenter expectare et admones insuper ut ad munia regia si me idoneum, sufficientem esse conspicerem, cogitarem de redditu, quod facerem omnino, nisi certa res me detineret.”

69 A DL 82 225 jelzetű levelét Várdai Ferenc Székesfehérvárról keltezi.

70 Haraszi Szabó – Kelényi: *Magyarországi diákok francia, angol, olasz és német egyetemeken*. 700. sz.; Gerézdi: Bologna. 156–157; Révész: *Romulus Amasaesus*. 28.

71 DL 82 199: „Superest deinde ut perscribam scripta reverendissimi domini Quinqueecclesiensi ad te, qui mediante suarum mihi consulti litterarum ut Romam me conferre, quod ipsum ex aia bono dicere arbitrator. Utcumque tamen sic nolui te inscio hec deliberare, velim, igitur, mi pater, ut de hac eadem re alloquere, quos licet et ipsum quoque reverendissimum dominum episcopum a post hanc, igitur, congressione vestram quicquid nobis videbitur, id ego sim facturus.”

72 Révész: *Romulus Amasaesus*. 59–60.

73 DL 82 199.

74 Köblös: *Az egyházi közélet*. 375–376.

tézise nem zárható ki teljes bizonyossággal, igen valószínűtlennek tűnik, akár 1503 első felében, akár a következő év során. Elképzelhető, hogy a Várdaiakat különben jól ismerő Amasaeus – munkájának műfaji sajátosságaiából adódóan – Padovát szándékosan cserélte fel Rómával.

A jelek szerint Várdai Ferenc nem szerzett semmilyen egyetemi fokoza-
tot, leveleiben pedig soha sem említi meg tanulmányi előmenetelét. Mégis, el-
hamarkodott következtetés volna a tudomány és műveltség iránti vonzalmát
lebecsülni, már csak azért is, mert két évtizeddel később, erdélyi püspök ko-
rában, nem kevesebb mint százegy kötetes könyvtárral rendelkezett,⁷⁵ amely
minden bizonnyal az akkori Magyarország egyik legnagyobb gyűjteménye le-
hetett. Elképzelhető, hogy ennek a könyvtárnak egy részét itáliai tanul-
mányai során szerezte. Biztos állításokat viszont nem lehet megfogalmazni
ezzel kapcsolatban, mivel Várdai Ferenc egykori könyvei közül ma már csak
egy Bécsben őrzött *pontificale* ismert.⁷⁶ A múlt század első felében Lukcsics
Pál látott még a Zichy család zsélyi levéltárában egy jóskönyvet⁷⁷ és egy két
lapból álló misekönyvtöredéket,⁷⁸ azonban mára ezek is elvesztek.

Várdai Ferenc a padovai egyetemi élet aktív résztvevője volt. Így például
1501 októberében, több másik magyar hallgatóval, többek között Brodarics
Istvánnal, a későbbi krónikással együtt, tanúként vett részt Pécsi András két
doktori vizsgáján.⁷⁹

Kasza Péter kutatásai alapján igen valószínűnek tűnik, hogy Várdai Fe-
renc, Brodaricshoz hasonlóan, Ioannes Calphurnius (1443–1503) humanista
szellemiségű retorikai és poétikai előadásait hallgathatta. Feltűnő, hogy Vár-
dai utolsó padovai levele 1503. január 21-én, Calphurnius halála után mind-
össze néhány nappal kelt.⁸⁰ Ez lehetne véletlen egybeesés is, azonban Kasza
felhívta a figyelmet egy másik érdekes adatra is: 1505-ben egykori tanuló társa
azt írta Brodaricsról, hogy miután Calphurniusnál tanult több évig, a bolognai
egyetem hallgatója lett.⁸¹ Romulus Amasaeus Várdairól szóló panegirikusza
megemlíti, hogy főhőse Bolognába költözve elkezdte a kánonjogi tanulmá-
nyokat, azonban nem kizárt, hogy nem adta fel teljesen korábbi retorikai és
irodalmi érdeklődését, hanem Brodaricshoz hasonlóan hallgatta az akkori-

75 DL 82 568, kiadása: *Zichy okmánytár*. XII. 422: *Libri diversi in maiore volumine numero LXXXI-III; Libri in minori volumine XVII*.

76 Berkovits: Várdai Ferenc; Csapodi – Csapodiné Gárdonyi (szerk.): *Bibliotheca Hungarica*. I. 114. sz.

77 Lukcsics: XVI. századi levelek. 222. 3. sz.

78 Lukcsics: *Miniature*. 265–266; Csapodi – Csapodiné Gárdonyi (szerk.): *Bibliotheca Hungarica*. II. 2964. sz.

79 Kasza: Egy karrier. 1189. 9. jegyz.; Haraszti Szabó – Kelényi: *Magyarországi diákok francia, angol, olasz és német egyetemeken*. 578. sz.

80 DL 82 196; *Dizionario Biografico. Ruffinoni, Giovanni Perlanza, detto Calfurnio*. (https://www.treccani.it/enciclopedia/ruffinoni-giovanni-perlanza-detto-calfurnio_%28Dizionario-Biografico%29/, letöltés: 2021.02.05.)

81 Kasza: Egy karrier. 1195–1196; Haraszti Szabó – Kelényi: *Magyarországi diákok francia, angol, olasz és német egyetemeken*. 578. sz.

ban igen népszerű idősebb Filippo Beroaldo (1453–1505)⁸² előadásait.⁸³ A fel-tételezés valószínűségét növeli az, hogy korábban Várdai egyik pártfogója, Szatmári György Beroaldo tanítványa volt,⁸⁴ másik jótevője, Váradi Péter pe-dig az 1490-es években levelezett a bolognai mesterrel.⁸⁵

Az újabb paleográfiai kutatások rámutattak arra, hogy a humanista írásforma Alpokon túli terjesztői elsősorban az Itáliában tanuló egyetemisták voltak, továbbá, hogy ezen írásforma használata a humanista értékrend elsajátítását is jelzi.⁸⁶ Különösen érdekes ebben a tekintetben Várdai Ferenc levelezése. Az azonos kéz által végzett javítások és betoldások, az aláírás és a főszöveg írásképeinek egyezése, illetve a levelek bizalmas jellege mind arra utalnak, hogy Várdai Ferenc saját kezével írhatta ezeket. Az itáliai tanulmányai előtti magánleveleiben még a gótikus kurzívát használta,⁸⁷ itáliai levelezésében már a humanista folyóírást preferálta, sőt, az idézett források alapján humanista írástechnikájának szinte folyamatos fejlődése is nyomon követhető.⁸⁸ Érdekes kivétel az 1500 márciusában kelt „tisztá” humanista levelet követő, 1500 második felében fogalmazott második padovai levél, amelyben túlsúlyban vannak a gótikus folyóírás ismertető jegyei.⁸⁹ A látszólagos „viszszafejlődés” oka a sietséggel párosuló gyakorlathiány vagy akár a két írástípus tudatos ötvözése is lehetett.

Várdai Ferenc első ismert, 1484. évi levelének pecsétjén a család címerképe szerepelt.⁹⁰ Egy bő évtizeddel később, 1496-ban már az itáliai leveleken is látható gemmapecsétet használta.⁹¹ Minden bizonnyal a gemmák pecsételésre való használatának ugrásszerű növekedése a 15. század utolsó negyedében és a 16. század elején⁹² a humanizmusra jellemző antikvitások iránti érdeklődés-

82 Beroaldo életrajzához lásd *Dizionario biografico. Beroaldo, Filippo, il Vecchio*. ([https://www.treccani.it/enciclopedia/beraldo-filippo-senior_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/beraldo-filippo-senior_(Dizionario-Biografico)/)), letöltés: 2021.02.05.)

83 Brodarics tanulmányaihoz lásd Kasza: Egy karrier. 1189–1198.

84 Haraszi Szabó – Kelényi: *Magyarországi diákok francia, angol, olasz és német egyetemeken*. 272. sz.

85 Véber: *Két korszak*. 105–109. Nem valószínű, hogy Váradi Beroaldo tanítványa lett volna, ugyanis Váradi 1465-ben került Itáliába, ekkor Beroaldo még mindössze tizenkét éves volt. Vö. Haraszi Szabó – Kelényi: *Magyarországi diákok francia, angol, olasz és német egyetemeken*. 236. sz. Lásd még a 82. jegyzetet.

86 Dincă: *Forme umanistiche*. 100–101. összefoglalja a téma releváns szakirodalmát.

87 DL 81 915, DL 88 805: *c* felső keresztvonalának összekapcsolása a következő betűvel, szóvégi *m* utolsó lábának hosszabbítása, hosszú *s*, *b* és *l* hurokszerű szára, *d* balra dőlő, néha hurokszerű szára; vö. Battelli: *Lezioni*. 212–213; Derolez: *The Palaeography*. 142–154.

88 DL 82 163, DL 82 175: jobbra dőlő írás, *d* egyenes szára, lekerekített *u*, egyenes *r*; DL 82 178, DL 82 195, DL 82 196: *p*, *M*, *N* száraihoz csatlakozó rövid hajszálvonalak; DL 82 199, DL 82 207: *e caudata*, *ct* és *st* traktációjá; lásd továbbá az összes idézett levélben a humanista írásra jellemző nagy sorközöket. Vö. Battelli: *Lezioni*. 227–229; Dincă: *Forme umanistiche*. 129–143.

89 DL 82 171: *d* hurokszerű szára, *l* jobb oldali szára, szóvégi *n* utolsó lábának hosszabbítása. Lásd Battelli: *Lezioni*. 212–213; Derolez: *The Palaeography*. 142–154.

90 DL 81 915.

91 DL 88 805; a pecsét leírásához a DL 82 195 és DL 82 196 nyomán lásd Gesztelyi – Rác: *Antik gemmapecsétek*. 106–107. 65. sz.

92 Gesztelyi – Rác: *Antik gemmapecsétek*. 42.

sel hozható összefüggésbe. Ha ez Várdai esetében is így volt, akkor az 1496. évi, Pozsonyban kelt levél volna a humanizmus iránti érdeklődésének első fennmaradt jele. Az bizonyosan elmondható, hogy a családi címertől különböző jelkép használata az egyéni reprezentáció igényét fejezte ki.⁹³ Lehet, hogy a Thalia (vagy esetleg Maenas) műzsát ábrázoló gemma sem volt véletlen választás, ismerve Várdai néhány évvel későbbi irodalmi érdeklődését.

Az itáliai levelek szövege Várdai humanista gondolkodásának további bizonyítékait szolgáltatja. Bár leveleinek címzettje és célja főlegessége tette volna a sok irodalmi idézetet, néhány szófordulat mégis sejteti a szerző antikvitás iránti vonzalmát. Így például apja jóindulatát megnyerni próbálva az istenek és szülők iránti engedelmesség fontosságára hívja fel a figyelmet.⁹⁴ Az istenek többes száma nyilvánvaló utalás a humanisták által ideálisnak tartott görög-római világ politeizmusára. További humanista vonás az antik epiztolákra jellemző búcsúzó formula, a *vale* használata is.⁹⁵ Amikor kifejezi abbéli reményét, hogy hazatérésekor a király majd kegyben részesíti, tudniillik titkárává nevezi ki,⁹⁶ a humanistákra oly jellemző önbizalommal azt is siet hozzátenni: a deákok sokkal előbbre valók kellene legyenek, mint a tudatlanok.⁹⁷

Várdai Ferenc humanista értékrendjét bizonyítja testvéreinek taníttatása is. Már egyetemi évei alatt sürgette János nevű testvérének Itáliába való küldését.⁹⁸ Később, amikor Várdai Ferencnek sikerült Itáliába juttatni Jánost, tanítását és nevelését Romulus Amasaeus humanistára bízta,⁹⁹ Ambrus nevű öccse pedig egy másik neves humanistánál, Achille Bocchinál lakott.¹⁰⁰

Tanulótársai közül talán Brodarics István állhatott legközelebb Várdaihoz. Kapcsolatuk elsősorban Kasza Péter kutatásai révén vált ismertté.¹⁰¹ Amint már említettem, valószínűleg együtt hallgathatták Calphurnius előadásait, mesterük halála után pedig egyszerre költöztek Bolognába. Ezenfelül, legalább egy közös támogatójuk volt Bakóc Tamás személyében.¹⁰² Figyelemre méltó az a tény is, hogy hazatérése után Brodarics a tanulótársát, Várdait is

93 Uo. 53.

94 DL 82 163: „nam deos et patres tenemur cum pietate obsequi.”

95 Lásd DL 82 199, DL 82 207.

96 Lásd C. Tóth: Várdai Ferenc pályája. 19.

97 DL 82 207: „sciam utpote, quod litteratis ex idiotis largiter se prestare soleat.”

98 DL 82 934: „Iohannem, filium suum amantissimum, meum autem fratrem carissimum ad me mittere posset gratia erudiendi [...]. Serio hoc dico, si Italie creverit puer ille, erit sulcimentum et patronum totius familie nostre.”

99 Révész: *Romulus Amasaeus*. 24–33; Haraszti Szabó – Kelényi: *Magyarországi diákok francia, angol, olasz és német egyetemeken*. 312. sz.; *Dizionario Biografico. Amaseo, Romolo Quirino*. ([https://www.treccani.it/enciclopedia/romolo-quirino-amaseo_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/romolo-quirino-amaseo_(Dizionario-Biografico)/)), letöltés: 2021.02.13.)

100 Borsa: Bornemisza Pál. 48–58; Haraszti Szabó – Kelényi: *Magyarországi diákok francia, angol, olasz és német egyetemeken*. 344. sz.; *Dizionario Biografico. Bocchi, Achille*. ([https://www.treccani.it/enciclopedia/achille-bocchi_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/achille-bocchi_(Dizionario-Biografico)/)), letöltés: 2021.02.13.)

101 Lásd Kasza: *Egy korszakváltás szemtanúja*. 31, 33, 106, 141.

102 Kasza: *Egy karrier*. 1192–1193.

támogató Szatmári György püspök szolgálatába állt.¹⁰³ Így elképzelhető, bár közvetlen bizonyíték híján biztosan nem állítható, hogy Brodarics már egyetemista korában kapcsolatban állt Szatmárral is.¹⁰⁴ Amennyiben Brodarics csak Itáliából való hazatérése után ismerkedett meg patrónusával, nem kizárt, hogy éppen a közös ismerős, Várdai mutathatta be neki. Várdai és Brodarics kapcsolata a későbbiekben is szoros maradhatott. Az 1520-as évekből fennmaradt Brodaricsnak két Várdaihoz intézett levele. Az elsőben az Itáliában tartózkodó diplomata arra kérte az erdélyi püspököt, hogy László János halála után nevezze ki Kálnai Imrét a kükküllői főesperessébe.¹⁰⁵ A második levélben, különféle aktuálpolitikai hírek közlése és Kálnai újabb ajánlása mellett, Brodarics közölte Várdaival, hogy közreműködött egy Rómában tárgyalt perének kedvező elbírálása érdekében.¹⁰⁶

Pécsi András említett doktori vizsgáinak két további tanújával kapcsolatban bizonyítható, hogy közvetlen kapcsolatban álltak Várdaival. Ráskai (vagy Gesztelyi/Csicseri Orosz) Zsigmond zólyomi főesperes kanonoktársa volt az esztergomi káptalanban,¹⁰⁷ Paksi Balázs, a későbbi budai prépost és győri püspök, jelen volt a padovai székesegyház sekrestyéjében, amikor Várdai Ferenc felhatalmazta ügyvédeit a székesfehérvári kanonokságért folytatott perben.¹⁰⁸ Egy további tanú, Török Ferenc,¹⁰⁹ és maga az újdonsült doktor, Pécsi András,¹¹⁰ zágrábi kanonokságuk révén Brodaricccsal állhattak közelebbi kapcsolatban.

Amint a fentiekben említettem, Várdai 1503. évi, Velencében kelt levelét Székesfehérvári Mihály kalocsai őrkanonok szállította haza. A kettejük közötti bizalmat szemlélteti az is, hogy Várdai nem csak levelét, hanem más üzeneteket is küldött haza Mihálytól, illetve kérte apját, hogy a küldöncnek adjon át egy kisebb összeget, amit korábban kölcsön vett valamilyen szükségletének fedezésére.¹¹¹

103 Vö. uo. 1193–1194.

104 Lásd Haraszi Szabó – Kelényi: *Magyarországi diákok francia, angol, olasz és német egyetemeken*. 304. sz.

105 DL 82 611, kiadásai: Brodericus: *Epistulae*. 76–77; Lukcsics: XVI. századi levelek. 222–223; lásd továbbá Lakatos: Kálnai Imre. 412–426; Kasza: *Egy korszakváltás szemtanúja*. 153–155.

106 DL 82 621, kiadása: Brodericus: *Epistulae*. 80–82; Lukcsics: XVI. századi levelek. 223–225.

107 Haraszi Szabó – Kelényi: *Magyarországi diákok francia, angol, olasz és német egyetemeken*. 595. sz.; vö. C. Tóth: *Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája*. 107.

108 Haraszi Szabó – Kelényi: *Magyarországi diákok francia, angol, olasz és német egyetemeken*. 589. sz.

109 Uo. 590. sz.

110 Uo. 572. sz.

111 DL 82 201: „Nonnulla ad me spectantia per hunc dominum Michaellem doctorem custodemque et canonicum ecclesie Colocensis ad te detulli, cui haud secus credere volo ac si ipse tecum una verba facerem. Deinde vehementer tuam dominationem peto, ut acceptis litteris eidem prestare velit ducatum unum et denarios LXXII, nam in negociis instantissimis illam pecuniam ab uno hic Venetiis sumpseram.”

Igen valószínű, hogy Várdai a vele egy időben Padovában tanuló Várdai Mihállal¹¹² is kapcsolatban állt. Már Köblös József is feltételezte, hogy Mihály székesfehérvári kanonokságát Várdai közbenjárásának köszönhette.¹¹³ Feltételezését megerősíti az, hogy miután Várdai Ferenc elnyerte az erdélyi püspökséget, Várdai Mihály gyulafehérvári kanonok, sőt rövid időre vikáriátusi bíró is lett.¹¹⁴

Minden bizonnyal Várdai kapcsolati hálója ennél kiterjedtebb lehetett. A padovai és bolognai anyakönyvek beható vizsgálata további adatokat tárhat fel. Kapcsolati hálójának további tagjaira, így például a levelei alapján kikövetkeztethető itáliai ismerősök személyére,¹¹⁵ valószínűleg soha sem fog fény derülni.

Összegzés

A Várdaiak familiárisai és bizalmasai viszonylag folyamatosan járták az Itália és Magyarország közötti utat, biztosítva a családfő és fia közötti rendszeres kommunikációt. Kronológiájuk csak viszonylagos pontossággal rekonstruálható a vizsgált források alapján: az első két küldönc, Bertalan és Barber Imre sorrendje tisztázhatatlan, mindketten valószínűleg az 1500. év első felében teljesítettek szolgálatot; 1500 vége fele Balázs volt a levélhordó, 1501 és 1502 között Ferenc, 1502-ben egy alkalommal Székesfehérvári Mihály kalocsai kanonok is vitt levelet Magyarországra, 1503-ban és 1504-ben pedig egy Balázs nevű személy közvetítette a két Várdai közötti kommunikációt.

Tanulmányai során Várdait elsősorban egyházi karrierjének felívelése és ezzel együtt családjának felemelkedése foglalkoztatta. Előmenetelét származásának, kitűnő kapcsolati hálójának és itáliai tanulmányainak egyaránt köszönhette. A II. Ulászló királlyal és az ország legbefolyásosabb főpapjaival, Bakóc Tamás és Várdai Péter érsekekkel, továbbá Ernuszt Zsigmond és Szatmári György püspökökkel való kapcsolatát tudatosan ápolta, levelek, szóbeli üzenetek és ajándékok révén. A kutatás során szinte bizonyossá vált, hogy Várdai Ferenc nem tanult Rómában, hanem „csak” Padovában és Bolognában. Itáliai tanulmányútja során elsősorban a retorika és az irodalom iránt érdeklődött, elsajátította a humanista írásformát és az ehhez kapcsolódó értékrendet is, ennek köszönhetően a későbbiekben a korai erdélyi reneszánsz egyik legjelentősebb személyiségévé válhatott. Itáliai tanulmányai műveltség mellett jelentős presztízst is biztosítottak Várdainak, és valószínűleg megkönnyítették számára a püspöksüveg megszerzését. Tanulmányai idején kap-

112 Padovában tanult 1500-ban, lásd Haraszi Szabó – Kelényi: *Magyarországi diákok francia, angol, olasz és német egyetemeken*. 584. sz.

113 Köblös: *Az egyházi közélet*. 374.

114 DL 82 489, idézi Kovács: Várdai Ferenc. 52.

115 Lásd a 36. és 61. jegyzetet.

csolati hálóját tovább bővítette, néhány egykori tanulótlársával, így Brodarics Istvánnal vagy Váradi Mihálllyal későbbi karrierje során is együttműködött.

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

- DL: Diplomatikai Levéltár
- DF: Diplomatikai Fényképgyűjtemény

Hivatkozott szakirodalom

Balogh: *Az erdélyi renaissance.*

Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance.* Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1943.

Barta – Fekete Nagy: *Parasztháború.*

Barta Gábor – Fekete Nagy Antal: *Parasztháború 1514-ben.* Gondolat, Budapest, 1973.

Battelli: *Lezioni.*

Battelli, Giulio: *Lezioni di paleografia.* Libreria Editrice Vaticana, Roma, 2002.

Bánlaky: *A magyar nemzet.* XII. A. 11.

Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténelme.* I–XXIV. Grill, Budapest, 1928–1942. XII. Az ország süllyedése a Jagellók alatt. A mohácsi katasztrófa (1490–1526). A. II. Ulászló királlyá választása és háborúi (1490–1516). 11. Bonyodalmak és háborúskodások Moldva birtoklása miatt. Nagyszabású támadó hadjárat terve a törökök ellen; ennek száználmasan gyenge, erőtlen végrehajtása. Hétévi fegyverszünet a törökkel (1497–1503). (<https://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0012/905.html>, letöltés: 2021.03.08.)

Berkovits: Várdai Ferenc.

Berkovits Ilona: Várdai Ferenc pontificaléja Bécsben. *Magyar Könyvszemle*, 66 (1942) 3. sz. 259–266.

Borsa: Bornemisza Pál.

Borsa Gedeon: Bornemisza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi, Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 87 (1983) 1. sz. 48–58.

Brodericus: *Epistulae.*

Brodericus, Stephanus: *Epistulae.* Edidit, introduxit et commentariis instruxit Petrus Kasza. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova) Argumentum Kiadó–Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2012.

Csapodi – Csapodiné Gárdonyi (szerk.): *Bibliotheca Hungarica.*

Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt.* I–II. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 23, 31.) Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest, 1988–1989.

Derolez: *The Palaeography*.

Derolez, Albert: *The Palaeography of Gothic Manuscript Books. From the Twelfth to the Early Sixteenth Century*. (Cambridge Studies in Palaeography and Codicology 9.) Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

Dincă: Forme umanistice.

Dincă, Adinel C.: Forme umanistice di scrittura in Transilvania: comparsa, diffusione, evoluzione (circa 1500). In: Iulian Mihai Damian – Monica Fekete (a cura di): *Convergenze culturali: umanesimo e spazio romeno (secoli XIV-XVI)*. *Atti del Convegno di Studio (Cluj-Napoca, 24-25 maggio 2018)*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2020. 99–143.

Dincă: Scrisori private.

Dincă, Adinel C.: Scrisori private din Transilvania medievală în context local și european. *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, 59 (2020) 361–384.

Dizionario Biografico.

Dizionario Biografico degli Italiani. (<https://www.treccani.it/biografico/index.html>, letöltés: 2021.02.16.)

Gerézdi: Bologna.

Gerézdi Rabán: Bologna és a magyar humanizmus. *Irodalomtörténet*, 29 (1940) 4. sz. 146–158.

Gesztelyi – Rác: *Antik gemmapecsétek*.

Gesztelyi Tamás – Rác György: *Antik gemmapecsétek a középkori Magyarországon. Antike Gemmensiegel im mittelalterlichen Ungarn*. (Studia ad archaeologiam classicam pertinentia quae in aedibus Universitatis Debreceniensis rediguntur 19.) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2006.

Haraszti Szabó – Kelényi: *Magyarországi diákok francia, angol, olasz és német egyetemeken*.

Haraszti Szabó Péter – Kelényi Borbála: *Magyarországi diákok francia, angol, olasz és német egyetemeken a középkorban*. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 3.) MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, Budapest, 2019.

Haskins: *The Life of Medieval Students*.

Haskins, Charles H.: *The Life of Medieval Students as Illustrated by their Letters*. *The American Historical Review*, 3 (1898) 2. sz. 203–229.

Hegyí – Kovács: Taurinus

Hegyí Géza – Kovács Mihai: Taurinus Erdélyben. In: Kasza Péter (szerk.): *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon – Stephanus Taurinus és a 16. századi latin nyelvű epika*. (megjelenés alatt)

Kastrologos. Castles of Greece.

Kastrologos. Castles of Greece. (https://www.kastra.eu/home_en.php, letöltés: 2021.02.16.)

Kasza: Egy karrier.

Kasza Péter: Egy karrier hajnala. Adalékok Brodarics István tanulmányainak és családi viszonyainak kérdéséhez. *Századok*, 142 (2008) 5. sz. 1187–1208.

Várdai Ferenc itáliai tanulmányai

Kasza: *Egy korszakváltás szemtanúja.*

Kasza Péter: *Egy korszakváltás szemtanúja. Brodarics István pályaképe.* (Sziluett – Korszerű történelmi életrajzok 5.) Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Budapest, 2015.

Kovács: Patru invitații.

Kovács, Mihai: Patru invitații la prima liturghie a episcopului Franciscus Várdai. *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu.” Series Historica. Supliment*, 58 (2019) 175–182.

Kovács: „Si Italie creverit.”

Kovács, Mihai: „Si Italie creverit puer ille, erit sulcimentum et patronum totius familie mee.” *The Letters of Ferenc Várdai, a Hungarian University Student around 1500. Philobiblon*, 24 (2019) 2. sz. 353–363.

Kovács: Várdai Ferenc.

Kovács Mihai: Várdai Ferenc erdélyi püspök egyházi és világi helyettesei. *Erdélyi Múzeum*, 82 (2020) 1. sz. 47–64.

Köblös: *Az egyházi középréteg.*

Köblös József: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával).* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994.

Kristóf: „Vester Stephanus de Warda”.

Kristóf Ilona: „Vester Stephanus de Warda scholaris iuris canonici” – Várdai István egyetemi éveit Itáliában. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Historiae*, 36 (2007) 65–82.

Lakatos: Kálnai Imre.

Lakatos Bálint: Kálnai Imre főesperesi és királyi titkári kinevezése (1523–1525). Adalékok a pápaság magyar személyi politikájához Mohács előtt. *Századok*, 144 (2010) 411–431.

Lukcsics: Miniature.

Lukcsics Pál: Miniature egy XV. századból származó miscellányból. *Archaeologiai Értesítő*, 43 (1929) 265–266.

Lukcsics: Várdai István.

Lukcsics Pál: Várdai István ferrarai diák levelei (1448–1449). *Történeti Szemle*, 14 (1929) 124–136.

Lukcsics: XVI. századi levelek.

Lukcsics Pál: XVI. századi magyar irodalomtörténeti vonatkozású újabb levelek a szélyi levéltárból. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 40 (1930) 2. sz. 221–227.

Magyarország világi archontológiája 1458–1526.

C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás – W. Kovács András: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526.* I–II. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2016–2017.

Miranda: *The Cardinals.*

Miranda, Salvador: *The Cardinals of the Holy Roman Church.* (<http://cardinals.fiu.edu/cardinals.htm>, letöltés: 2021.02.16.)

Neumann: Bulgária – Erdély – Temesvár.

Neumann Tibor: Bulgária – Erdély – Temesvár. Szapolyai János és a parasztháború. In: C. Tóth Norbert – Neumann Tibor (szerk.): *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2015. 103–154.

Néző: Egy humanista főpap.

Néző István: Egy humanista főpap. Várday Ferenc élete és tevékenysége. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve*, 51 (2009) 231–259.

Révész: *Romulus Amasaeus*.

Révész Mária: *Romulus Amasaeus. Egy bolognai humanista magyar összeköttetései a XVI. század elején*. (Dissertationes Sodalium Seminarii Philologici Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Francisco-Iosephinae. Nova series 3.) Athenaeum, Szeged, 1933.

Szabó: *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*.

Szabó Dezső: *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Budapest, 1909.

B. Szabó – C. Tóth: *Árnyékboksz*.

B. Szabó János – C. Tóth Norbert: „Árnyékboksz az árnyéksereggel” – avagy már megint mindenért Szapolyai a hibás. *Hadtörténelmi Közlemények*, 131 (2018) 2. sz. 287–320.

B. Szabó: *A Magyar Királyság hadszervezete*.

B. Szabó János: *A Magyar Királyság hadszervezete és hadserege (1490–1529)*. In: Uő – Fodor Pál (szerk.): *Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2019. 67–92.

Taurinus: *Paraszti háború*.

Taurinus István: *Paraszti háború*. Ford. Geréb László. Magyar Helikon, Budapest, 1972. (<http://mek.niif.hu/02500/02570/02570.htm>, letöltés: 2021.02.16.)

C. Tóth: Várdai Ferenc erdélyi püspök.

C. Tóth Norbert: Várdai Ferenc erdélyi püspök végrendeletének utóélete. In: Garda Dezső (szerk.): *A mezővárostól a rendezett tanácsú városig*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2011. 73–115.

C. Tóth: Várdai Ferenc pályája.

C. Tóth Norbert: Várdai Ferenc pályája az erdélyi püspöki szék elfoglalásáig. *Erdélyi Múzeum*, 78 (2016) 1. sz. 13–25.

C. Tóth: *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája*.

C. Tóth Norbert: *Magyarország késő középkori archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelők az 1440-es évektől 1526-ig*. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 27.) Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr, 2017.

C. Tóth: *Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája*.

C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája 1100–1543*. (Subsidia ad historiam Medii Aevi Hungariae Inquirendam 9.) Magyar Tudományos

Várdai Ferenc itáliai tanulmányai

Akadémia–Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Szegedi Tudományegyetem–Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, Budapest, 2019.

C. Tóth: *A kalocsa-bácsi főegyházmegye archontológiája.*

C. Tóth Norbert: *A kalocsa-bácsi főegyházmegye káptalanjainak középkori archontológiája.* (Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények Kiadványai 15 – Subsidia ad historiam Medii Aevi Hungariae Inquirendam 11.) Magyar Tudományos Akadémia–Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Szegedi Tudományegyetem–Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, Kalocsa, 2019.

Varga: Magyarországi tanulók.

Varga Imre: Magyarországi tanulók a padovai egyetemen a XV–XVI. századfordulón. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 79 (1975) 2. sz. 211–218.

Vekov: Egy erdélyi reneszánsz püspök.

Vekov Károly: Egy erdélyi reneszánsz püspök és a gyulafehérvári székesegyház kincstára. In: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének 80. évfordulójára.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1996. 525–548.

Vekov: Az erdélyi reneszánsz.

Vekov Károly: Az erdélyi reneszánsz és a mátyási modell. *Korunk*, III. folyam 9 (1998) 5. sz. (<https://epa.oszk.hu/00400/00458/00005/5k03.htm>, letöltés: 2021.02.16.)

Veress: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók.*

Veress Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864.* (Olaszországi magyar emlékek 3.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1941.

A veszprémi püspökség oklevéltára.

A veszprémi püspökség római oklevéltára. I–IV. Szerk. Fraknói Vilmos – Lukcsics József. Római Magyar Történeti Intézet, Budapest, 1896–1907.

Véber: *Két korszak.*

Véber János: *Két korszak határán. Várdai Péter humanista főpap, kalocsai érsek pályaképe.* (Sziluett – Korszerű történelmi életrajzok 6.) Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Budapest, 2016.

Zichy okmánytár.

A zichi és vásonekeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. Nagy Imre et al. Magyar Történelmi Társulat, Pest–Budapest, 1871–1931.

Gál Zsófia

A népiskolától a gimnáziumig: a római katolikus egyház kolozsvári iskolaépítészete a dualizmus korában

From Primary School to the Gymnasium: Roman Catholic School-Architecture in Kolozsvár (Cluj) during the Austro-Hungarian Monarchy

The paper presents a comparative analysis of three school buildings and their history, erected in Kolozsvár (Cluj) by the Roman Catholic Church in the last decades of the Austro-Hungarian Monarchy. The city was an important educational and cultural centre from the early modern period, its primacy being emphasized by the founding of the country's second university in 1872. Alongside the government's attempts to establish some much-needed schools, the local churches also played a pivotal role in the development of the system. The three schools (the mixed elementary school in Kókert Street, the Augusteum Kindergarten and Elementary School for Girls, and the Marianum Institute for Girls) present the changing attitude of the local Roman Catholic Church towards the issue of (girls) education.

Keywords: Kolozsvár/Cluj, school buildings, education, Roman Catholic Church, architecture

Annak gondolata, hogy a jó nevelés a legjobb nemzeti politika, már az 1825–27. évi magyar országgyűlésen megfogalmazódott. Az új nemzeti művelődési eszmény körvonalazásában és kialakításában fő szerepet vállaló Széchenyi István, a közoktatás helyzetét felmérve többször szót emelt annak javítása érdekében, s megállapította, hogy az iskolák kínálata és a társadalom igényei nem fedik egymást.¹ Nem sokkal később, 1848 nyarán, az első magyar felelős kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, báró Eötvös József is felhívta a figyelmet a közoktatás elmaradottságára, s annak fejlesztését szorgalmazta, mondván: a kultúrában visszamaradott országok az iparban, a mezőgazdaságban, tehát az anyagiakban is elmaradottak. Eötvös törvénytervezete a kötelező iskolai oktatást, az állami felügyeletet és az oktatás ingyenességét vezette volna be,² a tör-

1 Császár (szerk.): *Épülettípusok*. 81.

2 Mészáros I. – Németh – Pukánszky: *Neveléstörténet*. 301–302.

vénytervezet iktatására azonban – módosításokat követően – csupán a kiegyezés után, 1868-ban került sor. A népiskolai törvény tankötelezettséget írt elő a 6–12 évesek számára, s a megfelelő tanerő biztosítása érdekében országszerte húsz új tanítóképző létesítését helyezte kilátásba.³

Kolozsvár már a kora újkortól fontos erdélyi oktatási központnak számított, iskolaváros jellegét a 19. század második felében számos újonnan létrehozott iskola erősítette. Regionális elsőbbségét végül az 1872-ben alapított egyetem pecsételte meg, mely egészen a dualizmus korának végéig egyedül állt a vidéki egyetemek sorában. A felsőoktatási intézmény megalapítása egy átfogó, új iskolahálózat létrehozását tette szükségessé, megnövelte az érettségit biztosító iskolák iránti igényt, egyben sürgetve az ezek befogadására alkalmas modern épületek kialakítását.

A dualizmus fél évszázada alatt az országos tendenciához hasonlóan számos új iskola épült Kolozsváron, köztük olyanok is, melyek máig az oktatási rendszer fontos láncszemét képezik. Ezek egy része állami, illetve városi támogatással működött, ugyanakkor jelentős hányaduk a városban jelen lévő egyházak kezdeményezésére épült fel. Ezek sorában egyaránt találunk elemi és polgári iskolákat, valamint gimnáziumokat. A legreprezentatívabb példák értelemszerűen a felső iskolai ciklust szolgálták, nagy gondot fordítva a korszakban elterjedő modern iskolaépítészeti programok, oktatási irányelvek, korszerű higiéniai szempontok alkalmazására.⁴

Az egyik első ilyen vállalkozás a Városi Polgári Fiúiskola Malom (ma Barıtiu) utcai épülete volt,⁵ mely két évvel az 1868-as népiskolai törvényt követően valósult meg a kiegyezés utáni korszak első középületeként. Az 1890-es évek nagy iskolaépítő hullámát a Herczeg Zsigmond által tervezett Állami Tanítóképző Intézet⁶ épülete nyitja, melyet számos további kiemelkedő beruházás követett a század utolsó éveiben. Ilyen az Állami Ipari Szakiskola (1896–1898) Pákei Lajos által tervezett épülete (ma a Műszaki Egyetem egyik épülete), mely a Városi Polgári Fiúiskola szomszédjaként épült fel, igazodva annak jellegéhez. A század utolsó éveiben valósult meg a Sétatér déli oldalán az Alpár Ignác által elgondolt Állami Felsőbb Leányiskola (1898–1901), más néven a De Gerando Leányiskola nagyszabású épülete (ma a BBTE Kémia és Vegyészmérnöki Karának ad otthont).⁷ A századforduló éveiben két jelentős egyházi iskolával bővült az érettségit biztosító oktatási intézményeket szolgáló

3 Lásd Gergely (szerk.): *Magyarország története*. 465–472; 1868. évi XXXVIII. törvénycikk.

4 Hegedűs: *A fővárosi újabb iskolák*. Hegedűs a fővárosi iskolák példáján foglalja össze az ideális iskola ismérveit. Leírásában meghatározza úgy az ideális környezet jellemzőit és a legkedvezőbb városon belüli elhelyezkedést, mint a terek ajánlott paramétereit, az ideális térszervezés jellemzőit és a belső részletek kialakításának módját.

5 Az iskola mindössze egy szűk évtizeden keresztül működött, az 1879–1880-as tanévtől kezdődően a Felső Kereskedelmi Iskola vette át az épületet. Vais: *Clujul eclectic*. 94.

6 Tk. Tanítónőképző. Az intézményt 1870-ben alapították, egy évvel később jött létre a fiúk számára alapított Állami Elemi Tanítóképző.

7 Elnevezését az intézményt huszonöt éven át vezető De Gerando Antonina (1845–1914) igazgatónról kapta.

ló épületek sora, melyek közül mindkettő már létező, több évszázados intézmény számára épült. Az első az Unitárius Kollégium új, klasszicizáló épülete volt (Pákei Lajos, 1899–1901),⁸ ezt követően valósult meg a Petőfi utcában az első női építész által tervezett Új Református Kollégium szintén klasszikus formakincsből építkező épülete (Paulas Erika, 1900–1902).⁹ Egy bő évtizeddel később, az 1910-es évek elején a római katolikus egyház egy többtagozatos leánynevelő intézetet hozott létre a Ferenc József úton, melyet az iskolát működtető Miasszonyunk iskolanővérekről Marianum névre kereszteltek (1910–1911). Az Állami Elemi Tanítóképző¹⁰ klinkertégla homlokzatú épülete az első világháború kitörése előtti egyik utolsó jelentős építkezés (Nagy Károly, 1912), mely a nagy költségvetésű, korszerű iskolák sorát gyarapította.

A felsorolt nagy volumenű beruházások mellett számos kisebb iskola is épült, melyek szerény építészeti programja sokszor már az építés pillanatában sem felelt meg a kor sokrétű kívánalmainak. Ezek a jellemzően egyemeletes, visszafogott megjelenésű épületek a népoktatást szolgáló elemi és polgári iskolák számára épültek. Belső tereik nem egyszer csupán a legfontosabbnak vélt funkciókat vonultatták fel, eltekintve a korban már megkívánt mellék-helyiségek, tornatermek kialakításától. Építészeti nyelvezetük a gazdaságosság szempontjait követve jobbra egyszerű volt, a korban elterjedt tendenciák provinciális jellegű tükröződéseivé válva. Akárcsak az első típus esetében, ebben a kategóriában is találunk úgy állami alapítású és fenntartású (például Millenniumi elemi iskola), mint egyházi intézményeket (például Magyar utcai református iskola, kökerti Római Katolikus Elemi Iskola).¹¹

Bár a központi szerepvállalás hatására az állami fenntartású népiskolák aránya a korszak végére jelentősen megnövekedett, az egyházi iskolák továbbra is megőrizték domináns szerepüket.¹² Városunkban a római katolikus egyház a dualizmus korában három új iskolaépülettel gyarapította nagy múltú oktatási hálózatát, melyek közül kettő kifejezetten a népoktatást szolgálta. A három épület eltérő jellege jól illusztrálja a megrendelő oktatáspolitikai iránti változó érdeklődését, mely az 1890-es évek végén tapasztalható vízióélküliségtől az 1910-es évek elejére határozott szerepvállalással erősödött. A továbbiakban e három iskolaépület történetének és építészeti sajátosságainak ismertetésére vállalkozunk.

8 Lásd Gaal: A kolozsvári Unitárius Kollégium.

9 Lásd Mészáros Zs.: Magyar női építészek. 187–198.

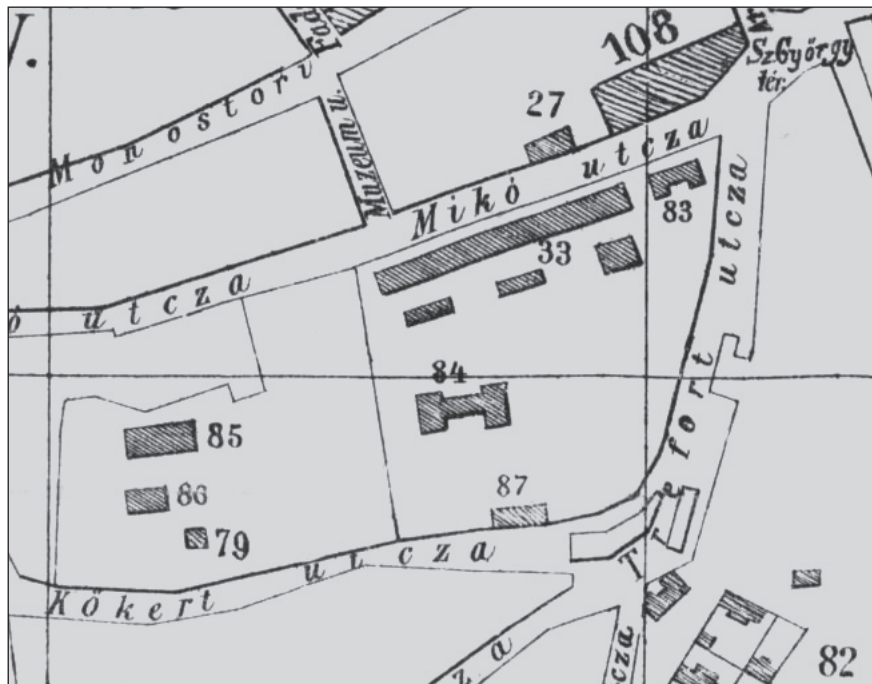
10 A már említett fiúk számára alapított tanítóképző intézet épülete.

11 Az Osztrák–Magyar Monarchia korának kolozsvári iskolaépületeiről bővebben lásd Fazakas – Ferenczi – Fodor – Gál: *Minta és felzárkózás*. 184–191.

12 Míg az 1890-es években az állami népiskolák aránya 10% körüli volt, 1913-ra ez az arány már 30%-ra növekedett. Gergely (szerk.): *Magyarország története*. 465.

A Kőkert utcai elemi iskola (Papp Ferenc, 1899)

A számba vett három épület közül időrendi tekintetben a Kőkert utcai elemi iskola és óvoda élvez elsőbbséget. Az 1899-ben felépített, Papp Ferenc által tervezett épület egy már létező és működő intézmény számára biztosított új hajlékot. Az iskola régi épülete a történelmi városrész határain kívül húzódó Kőkert utca északi során, a Feleki-domb lejtőjén kapott helyet,¹³ s mint ilyen a 19. század végére a több szakaszban kiépülő egyetemi klinikák együttesének közvetlen szomszédjává vált.

1. kép. Részlet Kolozsvár 19. század végi térképéről,
a régi kőkerteri iskola 87-es számmal jelölve

A Mikó-kerttől keletre elterülő, állami érdekeltségű terület déli vonalából a Kőkert utcai régi iskola és annak telke egy jelentős szeletet hasított ki, ebből kifolyólag az építendő 1897-ben az egyházi telek felvásárlására tett ajánlatot.¹⁴

13 A Kőkert utcai régi iskolának csupán az alaprajza ismert, egy 1893-ban készült felmérés alapján. Váradi Albert rajzán egy hosszan elnyúló, téglalap alakú épület bontakozik ki, mely két tantermen kívül két kisebb lakrészt foglalt magába. *A Kőkerteri rom. kath. elemi népiskola telkének helyszín és alaprajza. Felmérte és rajzolta Kolozsvárt 1893-ban Váradi Albert.* StátusLt, IV.6c, Építkezések, 4. doboz.

14 KvGyLt, 290/h, 3. doboz, Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyvek, 1896–1897, 1897.04.11.-i bejegyzés. Az „alsó komplexum” három teraszon bontakozott ki, melyek kiépítése a Mikó utcától,

A római katolikus egyház választmánya támogatólag viszonyult a kérdéshez, mindössze egy észszerű feltételhez kötve az adás-vétel lebonyolítását: az otthonát vesztő iskola számára egy megfelelő telket, azon pedig a célt szolgáló épületet kért a hajdani iskoláért cserébe. Az átadásra váró telekért a választmány a Kőkert utca 2. szám alatti parcella, valamint az ezzel egybenyitható, a szomszédos Holdvilág utcából nyíló 10-es számú telek megvásárlását, valamint az új iskola felépítéséhez szükséges 22 680 forintos fedezetet kérte az államtól.¹⁵

A cserefeltételek fogadtatása nem lehetett maradéktalanul pozitív az állam képviselői részéről, az egyeztetés ugyanis több mint egy évre elakadt. A tárgyalásnak ebben a szakaszában a csere tárgyaként több lehetséges telek is felvetődött, melyek mindegyike a régi iskola közelében terült el. Ez az egyházi oktatáspolitikai szempontjából elengedhetetlen volt, figyelembe véve, hogy az intézmény a környék római katolikus ifjúságának nevelését volt hivatott ellátni. 1898 végén a jegyzőkönyvek tanúsága szerint a választmány három szomszédos telek együttes megvásárlását vette számításba: a Belánszki Sándorné tulajdonát képező Kőkert utca 32. szám alatti telket, mely egyúttal a Holdvilág utcára is kijárást biztosított (7600 ft),¹⁶ a Genersich Antal-féle 30. szám alatti telket (2800 ft), valamint egy az állam birtokát képező harmadikat, mely enyhén belenyúlt az első vonalába (1800 ft).¹⁷ A választmány ezúttal a régi telek, illetve az azon álló épület becsült értékét határozta meg vételárként, s egyúttal jóváhagyta a fent említett ingatlanok megvásárlása felé irányuló első lépések megtételét.

Az állami szervek és az egyház 1899 elején jutott végül egyezsége: a becsült értéket túl magasnak ítéltó Davida Leó¹⁸ egyetemi tanár az állam képviseletében egy 35 000 forintos maximális vételárat határozott meg azzal az engedménnyel, hogy az adás-vétel kapcsán felmerülő kiadások fedezetét az állam magára vállalja. Továbbá a Belánszki-féle telekbe nyúló állami parcellát is díjmentesen felajánlotta az egyháznak. Tekintve, hogy a fennmaradó két telek vételára, valamint az új iskolaépület költségvetése fedezhetőnek tűnt a befolyó összegből, a választmány elfogadta az ajánlatot,¹⁹ s a püspöki engedély sem váratott sokáig magára.²⁰

azzal párhuzamosan kezdődött, szintenként haladva dél fele, a Kőkert utca irányába. A harmadik teraszon pénzügyi okokból csupán két épület valósult meg az első világháborúig, vélhetően 1903 és 1908 között. Itt kapott helyet az Apácapavilon, valamint a Tüdőbetegek Pavilonja. Vais: *Clujul eclectic*. 196.

15 KvGyLt, 290/h, 3. doboz, Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyvek, 1896–1897, 1897.05.16.-i bejegyzés.

16 A szomszédos Holdvilág utca 33. szám alatti telek szintén Belánszki Sándorné (sz. Pertin Róza) tulajdonát képezte, a két telket egyben szándékozta eladni.

17 KvGyLt, 290/h, 3. doboz, Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyvek, 1898–1899, 1898.12.18.-i és 1899.01.06.-i bejegyzés.

18 Davida Leó (Srogow-Dólny, PL, 1952. március 8.–Budapest, 1929. november 24.) orvosdoktor, anatómus, a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Orvosi Karának dékánja.

19 KvGyLt, 290/h, 3. doboz, Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyvek, 1898–1899, 1899.01.06.-i bejegyzés.

20 Majláth Gusztáv Károly püspök engedélye. KvGyLt, 290/b, 85. doboz, plébániai iratok, 234/1899. sz. ügyirat, 1899.01.18.

A környék új római katolikus iskolaépületének megtervezésével a rajzok tanúsága szerint Papp Ferenc²¹ mérnököt bízták meg, számos jegyzőkönyvi utalás azonban arra enged következtetni, hogy néhány módosítás a Római Katolikus Státus mérnökének, Pápai Sándornak a nevéhez köthető. A tervező építész távollétében 1899 januárjában a választmány Pápaít kéri fel a készülőfélben lévő tervek véleményezésére és továbbgondolására,²² majd azok kiegészítésére és leegyszerűsítésére is.²³ Pápai szignóját viselő tervek híján nehéz megállapítani, hogy az egyes részletek mely tervező elképzelései nyomán nyertek kontúrt, a végleges kivitelezési tervek mindenesetre Papp Ferenc, mint fő tervező, kézjegyét viselik. A kivitelezés folyamata minden bizonnyal 1899 nyarának végén vehette kezdetét, a kivitelezésre pályázó helyi építőmesterek ugyanis augusztus 22-én nyújtották be ajánlataikat, november 11-én pedig már a bokrétaünnep költségeiről adnak számot a jegyzőkönyv sorai. A Nagy Ferenc és Deretei Ferenc kivitelezők által végzett építkezés befejezése viszonylag sietős volt, ugyanis a Karolina kórház részére megvásárolt régi ingatlanra az új tulajdonosnak 1900 májusában már szüksége volt.²⁴ Bár a kivitelezők által benyújtott végszámlára történő utalás alapján arra következtetnénk, hogy 1900 júliusának elején az épület készen állt,²⁵ Papp Ferenc július 2-i jelentéséből egyértelműen kiderül, hogy a július 1-jei határidőre a munkálatok egy része még nem készült el.²⁶ Ezen túl, a kertben elhelyezett árnyékszékek felépítésére vélhetően a főépület befejezése után, az ősz folyamán került sor.²⁷

A tanulmányban ismertetett három épület közül az új Kőkeri iskola a legegyszerűbb és legvisszafogottabb, a korban épített elemi iskolák sajátosságait mutatja. Mindössze héttengelyes, kimért főhomlokzata mögött négy funkcionális egység bontakozott ki: az óvoda és az iskola terei, két tanítói lakás, valamint az alagsorban kialakított tárolóhelyiségek. A korban szükségesnek ítélt terek közül csupán négy tantermet és két tanítói lakást találunk az épületben, az ekkor már szintén elengedhetetlennek számító mellékhelyiségek, tornaterem és díszterem létrehozását nem tartották fontosnak. Szembeötlő, hogy a hol rozogaként, hol jó állapotúként emlegetett régi épület feladását követően az új iskola tervezése folyamán az egyház részéről nem mutatkozott igény mi-

21 Papp Ferencnek kevés életrajzi adata ismert, a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet évkönyve szerint 1872-ben szerzett diplomát. MMÉE évkönyve, 13. évfolyam, Budapest, 1913. 207.

22 KvGyLt, 290/h, 3. doboz, Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyvek, 1898–1899, 1899.01.22.-i bejegyzés. A folyosó átdolgozására kéri, valamint arra, hogy tegyen az épület egyszerűsítésére javaslatot.

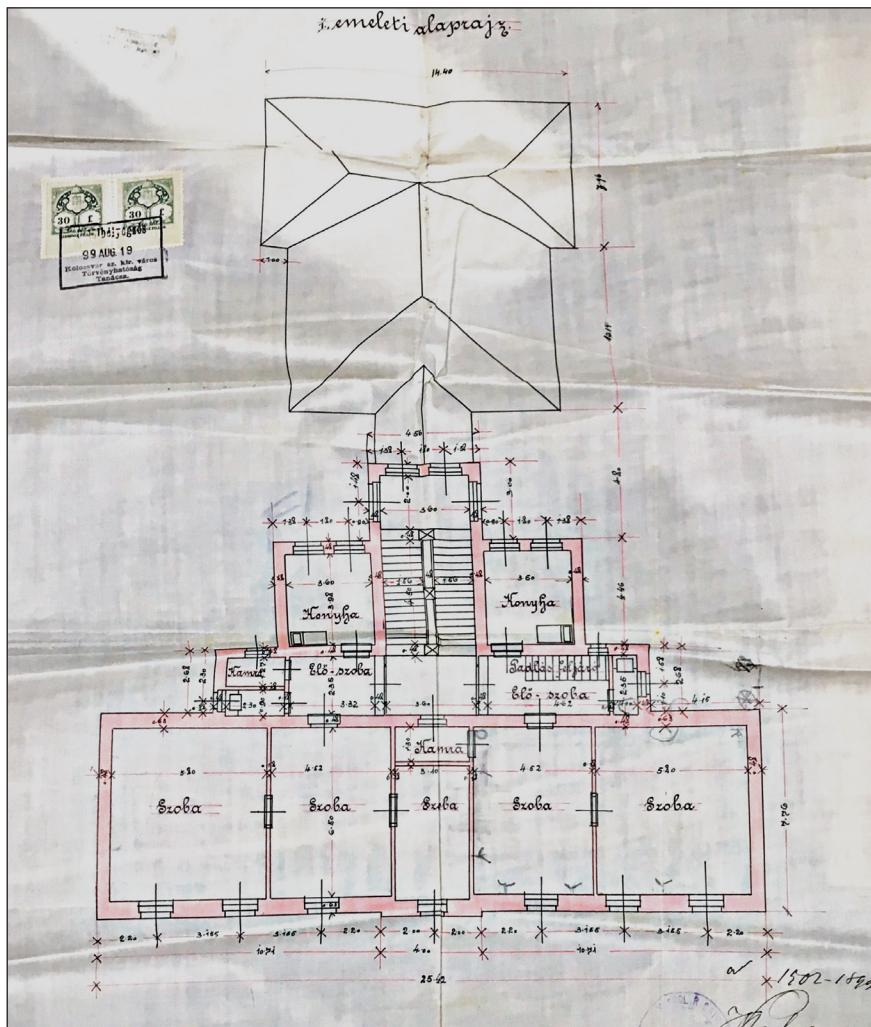
23 „...a Római Katolikus Státus mérnöke [ti. Pápai Sándor] által tervrajz készítettett...”. KvGyLt, 290/h, 3. doboz, Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyvek, 1898–1899, 1899.06.04.-i bejegyzés.

24 KvGyLt, 290/h, 3. doboz, Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyvek, 1898–1899, Engel Gábor igazgató levele Biró Béla plébánosnak. Kolozsvár, 1900.02.01.

25 KvGyLt, 290-b, 86. doboz, Szt. Mihály-plébánia iratai, 1900, Papp Ferenc a benyújtott, átnézett végszámlára tesz utalást, 1900.07.07.

26 KvGyLt, 290/b, 86. doboz, Szt. Mihály-plébánia iratai, 1900. Papp Ferenc műépítész jelentése, hogy a Kőkeri utcai iskola felépítése a szerződéses határidőre nem készült el, 1900.07.02.

27 KvGyLt, 290/b, 86. doboz, Szt. Mihály-plébánia iratai, 1900. Építkezési engedély, 1900.09.25.

2. kép. A Kőkert utcai új iskola emeleti alaprajza (1899)

nőségibb oktatási körülmények megteremtésére. A jövőbe mutató elképzelések hiánya így egy olyan ingatlant eredményezett, mely – mivel a színvonalas oktatást nem ösztönözte – rövidesen idejétmúlttá vált. Az iskolaszék jegyzőkönyvei továbbá arra is rávilágítanak, hogy az intézményben oktató nevelők sem élveztek megfelelő támogatottságot. Kielégítő feltételek hiányában az iskola egyik tanítója az iskolai órák végeztével jövedelme kiegészítése céljából a városi tanácsnál vállalt másodállást. A megbecsültség hiánya és a múltban gyökerező mentalitás ugyanakkor kihatott az oktatók és a diákok környeze-

tükhöz való viszonyulására is. Egy 1906-os vizsgálat²⁸ szerint a mindössze pár éve átadott épület ablakai szinte egytől egyig be voltak törve, a klozettek egy része tyúkketrecként szolgált, az udvar közepét pedig rút szemétdomb csúfította. A jegyzőkönyv szóvá teszi, hogy az egyik tanító „éktelen piszkos ruhában” mutatkozott a bizottság előtt. A jó példa és a következetesség hiánya miatt²⁹ a növendékek az elfogadhatónál sokkal rendszertelenebbül látogatták az iskolát.³⁰

Vélhetően ezen körülmények vezethettek oda, hogy az egyház 1910-re az iskola beszüntetése és az épület funkciójának átalakítása mellett döntött. A hír valószínűleg az egyetemi klinikák vezetőségéhez is eljutott, ugyanis az intézmény Genersich Gusztáv egyetemi tanár által az új épület kibérlésére vagy lehetőség szerint annak megvásárlására tett ajánlatot egy gyerekkórház elhelyezése céljából. Az egyház választmánya nyitottnak bizonyult a felvetésre, s mind a bérbeadás, mind az eladás tekintetében ajánlatot tett az állam képviselőinek. Az ügy kimenetele források hiányában nem fejthető fel részletességgel, az azonban bizonyosnak tűnik, hogy ha az egyház bérbé is adta az egyetemnek épületét, tulajdonosváltásra ekkor még nem került sor. Erre Kolozsvár 1917-es, Csányi-féle térképe alapján következtethetünk, melyen az épület még római katolikus iskolaként szerepel, s ezt a feltételezést látszik igazolni az Orosz Ferenc által összeállított 1933-as kolozsvári kalauz és címtár is, mely a kolozsvári gyermekkórházak sorában nem említi Kőkert (akkor már B. P. Haşdeu) utcai intézményt.³¹ A hajdani iskola épülete vélhetően a második világháborút követően került az állam birtokába, jelenleg is gyermekkórház működik benne.

Az Auguszteum³²

Az Auguszteum óvoda és iskola Kolozsvár hajdani nyugati peremén, a város kelet–nyugati irányú főutcája – a Kül-Monostor utca –, valamint a Nép utca kereszteződésénél helyezkedett el, szinte félúton a város főtere és Kolozsmonostor között. A Kőkert utcai iskolához hasonlóan egy óvodát és egy népiskolát magába foglaló külvárosi intézményről beszélhetünk, mely elsődlegesen a környéken lakó családok sarjait volt hivatott nevelni. Mintegy két évszázados története során az Auguszteum számos átalakuláson ment keresztül mind intézménytörténeti, mind építészettörténeti szempontból. Történetének hajnalán az erdélyi szociális

28 KvGyLt, 290/b, 94. doboz, Szt. Mihály-plébánia iratai, 1906.12.06.-i jegyzőkönyvi bejegyzés.

29 Uo.

30 Uo.

31 A korban a Majális (Regalâ) utca 22. szám alatt, a Zápolya (Tunarilor) utca 17/B. szám alatt, valamint a Honvéd (Dorobanşilor) utca 23. szám alatt működött gyerekkórház, illetve gyermekgyógyászat. Orosz (szerk.): *Cluj-Kolozsvári kalauz*.

32 Az Auguszteum történetéről bővebben lásd Gál: A vallásos nevelés. 77–86. Jelen összehasonlító jellegű tanulmány az idézett cikk fontosabb pontjait foglalja össze.

gondoskodás egyik fontos alapítványává vált, majd a későbbi évtizedek folyamán a kolozsvári egyházi oktatás és nevelés egyik számottevő létesítményévé alakult.

Az intézmény 19. század eleji előzményekre tekint vissza. Létrejött Jósika Jánosné Csáky Rozália nevéhez és az általa létrehozott *Kolozsvári Nemes Jótévő Asszony Egyesülethez* (később *Erdélyi Jótévő Asszonyi Egyesület*) köthető, melynek célja egy szegénységélyző intézmény létrehozása volt. Ennek érdekében az egyesület megvásárolta a Kül-Monostor és a Nép utca sarkán található Halter-kertet annak „szép épületével együtt”. Az egyesület tagjainak adományaiból megnyitották „mindkét nembeli szegények segélyezésére a dolgozó ház institutumát”,³³ mely negyven szegény sorsú számára biztosított minimális megélhetést. Az 1826-ban létrehozott dolgozóház mellett a báróné kezdeményezésére aggmenházat, óvodát és iskolát alapítottak.³⁴ Csáky Rozália végakaratóban úgy rendelkezett, hogy halála után az aggmenház, valamint az iskola felügyelete és gondnoksága a római katolikus püspökségre szálljon.³⁵

Az együttes az 1826-os intézményalapítást követő évtizedekben fokozatosan épült ki, két korai épülete – melyek ekkor a dolgozóházat, az iskolát és az óvodát szolgálták – a 19. század közepén egy neogótikus kápolnával egészült ki. Az intézmény birtokában lévő, fokozatosan bővülő épületek állaga az évtizedek során meglehetősen leromlott, a funkcionalitást tekintve idejémtúltta váltak. A problémát tetézte, hogy 1905-re az Auguszteum iskolát fenntartó hasonló nevű pénzalap válságos helyzetbe került: olyan mértékű hiánnyal küszködött, amely a főegyház számára nemkívánatos teherré vált, így az egyháztanács 1906-ban az iskola fokozatos bezárása mellett döntött. Az intézmény válságos helyzetét az is súlyosbította, hogy sem az iskola, sem az óvoda helyiségei nem feleltek meg a törvény által meghatározott előírásoknak: a királyi tanfelügyelő utasításának – tudniillik az iskolát és az óvodát be kell zárni és egy arra alkalmas épületbe kell átköltöztetni – látszólag nem volt lehetőség eleget tenni.³⁶

Hirschler József plébános kinevezése után mindössze néhány hónappal a választmány azonban újra napirendre tűzte az Auguszteum ügyét, s javaslatára az intézmény újjászervezése mellett döntött. Az egyházi érdek tulajdonképpen azt követelte meg, hogy a külvárosi iskola tovább működjön, de oly módon, hogy az egyházközség számára pénzügyi terhet ne jelentsen. A legnagyobb kihívást az intézmény anyagi fenntartásának kérdése jelentette. Mivel az Auguszteum-alap önmagában továbbra sem volt elegendően erős az iskola kielégítő színvonalú működtetésére, egy újabb egyházi alap bevonására is szükség volt. A megoldást a Schütz-alap jelentette, melyet azonban kifejezetten árvaházak támogatására alapítottak. A jogi problémákat egy, az Augusz-

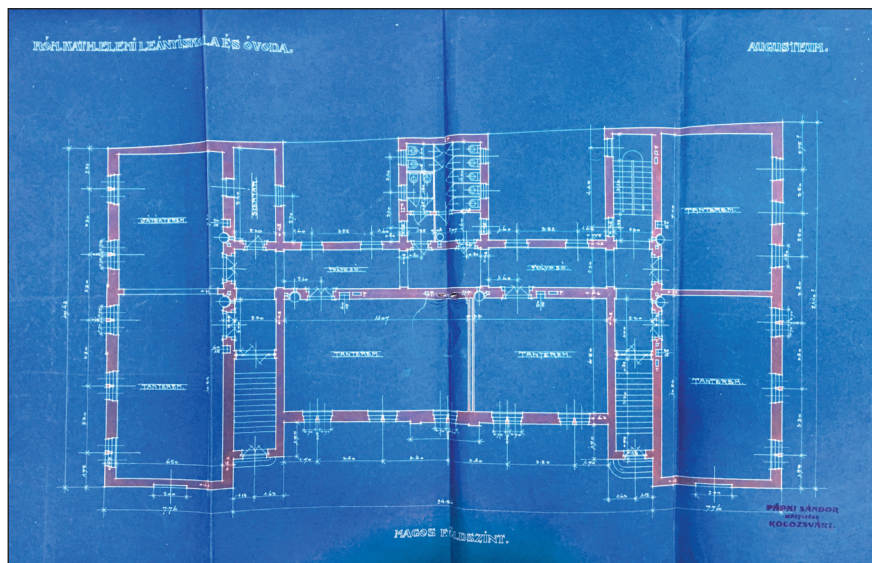
33 Csizmadia: *Szociálpolitika*. 7.

34 Csáky Rozália tevékenységéről és az Auguszteum korai történetéről bővebben lásd Csizmadia: *Szociálpolitika*.

35 Sas: *Marianum*. 18.

36 KvGyLt, 290/h, 4. doboz, Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyvek, 1905–1908, 1905.10.14.-i bejegyzés.

teum keretei között működő árvaház létrehozásával oldották meg, mely az iskolával egyetemben a Miasszonyunk iskolanővérek vezetése alá került.³⁷ Hirschler egy hatosztályos elemi leányiskolát képzelt el, három összevont osztállyal, ezzel párhuzamosan gazdasági ismétlőiskolával.³⁸ Tekintettel az épületek rossz állapotára és alkalmatlan kialakítására, azok átalakítása is felvetődött.

3. kép. Az új Auguszteum-iskola magas földszintjének alaprajza (1907)

Az elhatározást követően a tervek megvalósítása nem váratott sokat magára. Az 1907 augusztusát követő három hónap alatt lebontották a haszontalannak vélt épületrészeket, s a jegyzőkönyvek tanúsága szerint októberben már javából zajlott az új iskola építése.³⁹ A tervező, valamint a kivitelező kilétéről jószerevével csak a tervrajzok tanúskodnak, a különböző munkafázisok datálásában is ezekre támaszkodhatunk.⁴⁰ Gyakorlati oka lehetett annak, hogy a gyorsan elvégzendő átalakítás megtervezésével Pápai Sándort, a Római Katolikus Státus építészét bízták meg. Pápai 1898 óta állt a Státus szolgálatában, s korábban az Unió utca 3–5. szám alatti bérház tervezőjeként bizonyíthatta

37 Lásd Tornay (szerk.): *Marianum*.

38 KvGyLt, 290/h, 4. doboz, Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyvek, 1905–1908, 1907.03.14.-i bejegyzés.

39 StátusLt, IV/6 c., 7. doboz, 1907. augusztus 8-án kelt telekrendezési terv és annak szöveges melléklete, KvGyLt, 290/d. 31. doboz, Szt. Mihály-plébánia iratai, Iskolaszéki ülések jegyzőkönyvei, 1907.10.16.-i bejegyzés.

40 StátusLt, IV/6c, 7–8. doboz, Tervrajzok, illetve KvGyLt, 290/f, 4. doboz, Kolozvári építési iratok, Egyéb egyházi épületek.

szakértelmét.⁴¹ Elképzeléseinek kivitelezője Sütő Lajos kőművesmester, kolozsvári vállalkozó volt.

Az 1907-ben megkezdődő felújítás során az Augusteum átfogó átalakításon ment keresztül, melynek eredményeként az épületegyüttes egységes arculatot kapott.⁴² Pápai tervei nyomán készült el az új, kétszintes iskolaépület, mely az óvodának is otthont adott, s ezzel egyező új megjelenést nyert az apácalak, illetve a főútra néző régi épületszárny. A legmeghatározóbb szerep az új, kétszintes iskolaépületnek jutott, hisz homlokzatának kialakítása és belső részletei az apácalak, illetve az árvaház átalakulásának is irányt szabtak. A legnagyobb változáson a régi iskolaépület ment át. Nyugati szárnyát lebontották, helyet biztosítva az új iskolaépületnek, belső tereinek átszervezését követően pedig az árvaház szolgálatába állították. A szomszédos apácalak szintén új, szecessziós köntöst kapott, zárt erkélye egy nem sokkal későbbi hozzáépítés eredménye. Az egységes stílusra való törekvés a kerítés részletein is észrevehető. Kivételt mindössze a kápolna jelent, melyen tudomásunk szerint lényegi módosítást nem ejtettek.⁴³

A munkálatok gyors ütemű befejezésének köszönhetően a Miasszonyunk iskolanővérek már 1907. szeptember 8-án beköltözhettek a felújított apácalakba, majd két hónappal később, december 1-jén a diákok előtt is megnyitotta kapuit az új iskolaépület.⁴⁴ Népszerűségét jól illusztrálja, hogy már a használatbavételt követő első évben felmerült a bővítés szükségessége.⁴⁵ Hogy az egyházi iskolaszék mennyire vette komolyan az átépítés gondolatát, források hiányában nehéz megállapítani. Egy dolog azonban bizonyos: az Arany János utcai bérházak megtervezésével megbízott Károly Lajos és Markovits Sándor 1911-ben egy bővítési javaslatot készített az iskola és az óvoda számára.⁴⁶ El-

41 Egyéb iskolaépületei: marosvásárhelyi Római Katolikus Főgimnázium (1903–1905), csíkszeredai Római Katolikus Főgimnázium (részben Alpár Ignác tervei alapján, 1908), udvarhelyi Római Katolikus Főgimnázium (1908), kézdivásárhelyi Római Katolikus Főgimnázium (1904). Lásd Ladó: Az Erdélyi Római Katolikus Státus. 157–172.

42 Ez alól mindössze a kápolna kivétel, tudomásunk szerint ezt nem érintette a felújítás.

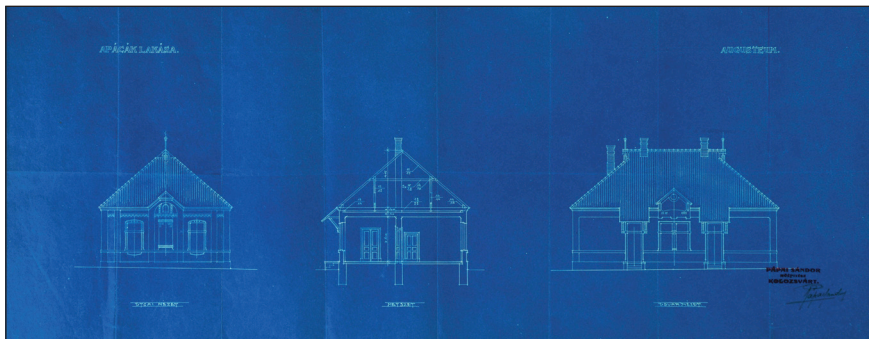
43 Pápai Sándor aprólékos elképzeléseit mára mindössze néhány kivitelezési rajz őrzi. A sorozat korántsem teljes, az eddigi levéltári kutatások során nem sikerült a tervek nagy részének nyomára bukkanni. Az újonnan építendő iskola két alaprajza (alapozás és magas földszint) a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában található (KvGyLt, 290/f. 4. doboz), az árvaház tervei közül néhány az Erdélyi Római Katolikus Státus levéltárában lelhető fel (StátusLt, IV/6 c, 7–8. doboz), míg az apácalakról Sas Péter közölt egy homlokzatrajzot a Római Katolikus Egyház építőtevékenységét számba vevő munkájában (hivatkozás híján a tervrajz holléte nem azonosítható. Közölte Sas: *A római katolikus egyház.* 120). Ügyszintén fennmaradt egy kerítésterv, mely a kapuk eredeti elhelyezésének megjelölésével a közlekedési és az épületek közötti kapcsolatrendszer megértésében segít (StátusLt, IV/6 c, 7. doboz).

44 Hirschler: Bevezető. 3.

45 Hirschler József levele az iskolaszéknek 1909.05.06.-án, közli Sas: *Marianum.* 348–350, 349. „...úgy az óvoda, mint az elemi iskola számára tanterem szaporításról kell a Schütz-alapnak gondoskodnia, mégpedig sürgősen.”

46 StátusLt, IV/6c, 7. doboz. Tervrajzok. Károly Lajos és Markovits Sándor tervei az Augusteum Római Katolikus Iskola és Óvoda számára.

képzelésük a Pápai által tervezett épületből indult ki, a teremhiányt a régi struktúra megtartása mellett egy újabb emelet és egy fél manzárd ráépítésével

4. kép. Az Augusteum részét képező Apácalak homlokzatai (1907)

kívánták megoldani. A terv minden bizonnyal a Ferenc József úton létrehozott több tagozatos Marianum Leánynevelőintézet tágas épületének megépítése miatt maradt papíron, hiszen az új iskola megvalósítása szükségtelenné tette az Augusteum kiterjesztését. A telkén ma is álló három épület tehát az iskola építéstörténetének ezt az 1907-es fázisát őrzi napjainkig. Az 1948-as államosítást követően az együttes továbbra is oktatási intézményként szolgált. Ebben az időszakban a leglényegibb átalakítás az utca vonalába belenyúló kápolna elbontása volt, melyre az 1950–1960-as évek fordulóján került sor.

A Marianum⁴⁷

A Marianum Római Katolikus Leánynevelő Intézet épülete a századforduló táján épp kiépülő Ferenc József úton (korábban Nagy, ma Horea út), a belvárostól nem messze épült fel. 1870 után, a kolozsvári vasút felavatásával az állomást a központtal összekötő útvonal jelentősége jelentősen megnövekedett. Ennek következtében a belvároshoz immár szervesen kapcsolódó útszakasz szövege teljes mértékben átalakult. A korábban külvárosias jellegű környéken széles, reprezentatív sugárutat nyitottak a Nagy és a Zsidó utca összevonásával, melynek vonalát zárt sorú, utcavonalas beépítésű, elegáns bér- és lakóházak sora szegélyezte.

A környéken a római katolikus egyház már 1889-től kezdődően rendelkezett egy iskolaépülettel, melyet a főtérsi Szent Mihály-templom körüli parazitaépületek elbontásáért kapott cserébe.⁴⁸ A hajdani iskoláról archív felvételek, valamint 20. század eleji iskolaszéki jegyzőkönyvek beszámolóí alapján

47 A Marianum történetéről bővebben lásd Gál: A kolozsvári Marianum. 181–222. Jelen összehasonlító jellegű tanulmány az idézett dolgozat fontosabb pontjait foglalja össze.

48 StátusLt, IV.6. c. Építkezések, 5. doboz, Kisajátítási szerződvény, 1888.12.22.

5. kép. Az Auguszteum együttese a Kül-Monostor út felől nézve (1910 k.)

tudunk hozzávetőleges képet alkotni. A bizottság jelentése szerint az 1889-es átvételt követően az eklézsia nem fordított különösebb gondot az egyszintes, kisméretű épület karbantartására, a beszámoló mindössze két előnytelen átalakításról, valamint a tanítói lakás alkalmatlanságáról tesz említést, hosszasan taglalva a szükséges javítások lajstromát.⁴⁹

Mivel a kibővült Auguszteum számára a felújított Kül-Monostor úti épület már az átszervezést követő évben szűknek bizonyult, a polgári leányiskolát a Ferenc József úti Schütz-iskolában működő fiú- és leányiskola mellett helyezte el az egyház.⁵⁰ A megoldás a hiányosságok ellenére ideig-óráig megfelelőnek tűnt, ám az egyházközség 1910-ben tett intézkedései arra engednek következtetni, hogy az iskola igényeit e két épület együttesen sem tudta ellátni, ezért új beruházások váltak szükségessé a megfelelő működés érdekében. A polgári iskola működtetését, melyben továbbra is az iskolanővérek oktattak, Hirschler egyházpolitikai szempontból is kiemelkedően fontosnak tartotta, egyrészt a Kőváry-telepi iskolahiány miatt, másrészt mivel az elemi osztályok végeztével a katolikus leányoknak nem volt más lehetősége felekezeti iskolában továbbtanulni.

49 KvGyLt, 290/d, 31. doboz, Szt. Mihály-plébánia iratai, Iskolaszéki ülések jegyzőkönyvei, A kolozsvári róm. kath. iskolák felülvizsgálására kiküldött bizottság jelentése. 1905.08.21.

50 KvGyLt, 290/b, 97. doboz, Plébániai iratok, 1908, Hirschler József levele Majláth Gusztáv Károly püspöknek. 1908.06.08.

Hirschler József plébános a régi ingatlan helyére egy többszintes, modern épületet álmódott meg, mely a tantermeken kívül az iskolát vezető apácáknak, illetve a más településről érkező diákoknak is szálláshelyet kellett biztosítson. A Magyar Kereskedelmi Bank által támogatott nagyvonalú, internátust is magába foglaló építkezés Hübner Jenő Budapesten tevékeny építész tervei szerint valósult meg 1910–1911 között. A Marianum Római Katolikus Leánynevelő Intézet a korabeli iskolaépítészeti előírásokkal, valamint technikai vívmányokkal lépést tartó modern, tágas és impozáns épületet kapott, mely minden részletében a minőségi leánynevelést szolgálta. A felsőfokú leánynevelés ügye a 19. század utolsó éveiben vált különösen aktuálissá, amikor Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter a nők számára is lehetővé tette előbb a magánérettségi vizsgára való beiratkozást, majd az egyetemek bölcsész- és orvosi karán való továbbtanulást. Az oktatási rendszer megreformálása és kibővítése egy új iskolatípust hívott életre. Magyarországon az első nyilvánossági joggal felruházott leánygimnázium 1896-ban jött létre Budapesten.⁵¹ A fővárosi iskola létrehozását követően nem sokkal már Kolozsváron is lehetősége nyílt a De Gerando Antonina vezette felsőbb leányiskola diákjainak magántanulóként érettségi vizsgát tenni. A Marianum ilyen értelemben hiánypótló kezdeményezésnek bizonyult, amit az intézet sikere is igazolt.

A Ferenc József úton mélyen elnyúló telket Hübner Jenő mesterien kihasználta, logikus, könnyen áttekinthető belső tereket alkotva. Az épület úgy technikai, mint esztétikai, higiéniai és pedagógiai szempontból is eleget tett a kor igényeinek: a telken való elhelyezése egy tágas udvar létrehozását is lehetővé tette, figyelembe véve a funkcionalitás és a tantermek ideális megvilágításának szempontját is. A korabeli előírásoknak megfelelően az együtteshez tornaterem is kapcsolódott, mely az egyházi jellegből adódóan imateremként, valamint díszteremként is hasznosult. A nővérek hitgyakorlatát ezenkívül egy igényes kialakítású, mázas kerámiával és falképekkel ékesített kápolna szolgálta.

Az intézmény hiánypótló jellegét jól mutatja, hogy méretes épülete már az első években szűkösnek bizonyult. A növekvő igényeket észelve az egyházközség már 1913-ban elhatározta egy úgy szárny felépítését, mely az internátust volt hivatott befogadni. A főépület második emeletén felszabaduló helyiségeket – melyek korábban a bentlakó diákok élettereként szolgáltak – tantermekké alakították.⁵² Az új épületrész megvalósítását az I. világháború kitörése lassította. A háborús körülmények okán az építőanyagok beszerzése nehézkessé vált, a drágulás és a munkaerőhiány miatt a kivitelezés több ízben szünetelt, így a szintén Hübner által tervezett internátus felavatására csak 1916 decemberében került sor.⁵³ Az épületegyüttes máig megőrizte oktatási

51 A leánygimnázium az 1869-ben alapított Országos Nőképző Egylet keretei közt jött létre. Bővebben lásd Kéri: *Leánynevelés*. 449.

52 Az internátus megépítése a közben kitörő I. világháború okán 1916-ig elhúzódott.

53 MTA Kézirattár, Hirschler József levele Márki Sándornak, 1916.12.05., Ms 5162/135–144, 140.

6. kép. A régi polgári iskola mögött épül a Marianum északi szárnya (1910)

funkcióját, az 1948-as államosítás óta azonban a felsőoktatást szolgálja, jelenleg a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara működik falai közt.

Összegzés

A népoktatás kiterjesztésének következtében országos szinten rohamosan növekedett mind a népiskolák, mind az érettségizet biztosító oktatási intézmények száma. A hatóságok által hozott, a közoktatás minőségének javítását célzó intézkedések hatása kétségkívül termékeny volt, ennek ellenére a század első feléből örökölt hiányosságokat az egymást követő építési programoknak, a bőkezű anyagi támogatásoknak⁵⁴ vagy a mintaterveknek sem sikerült teljes mértékben orvosolniuk. Az iskolák összképe, kialakítása, mérete és felszereltsége vidékenként, iskolatípusonként, az iskolafenntartó anyagi lehetőségeinek, valamint oktatáspolitikájának függvényében változott, jelentős minőségbeli különbség ész-

54 A főváros például 1874-től 1912-ig 53 millió koronát költött iskolai beruházásokra, míg útépitésre 68-at, csatornázásra 22,5-öt, kórházépítésre mindössze 12,5 milliót. A világháborút megelőző évtizedben Budapest a költségvetés 20%-át fordította a közoktatás fejlesztésére, ugyanezkor Párizsban 14%-ot, Bécsben 14%-ot használtak fel hasonló céllal.

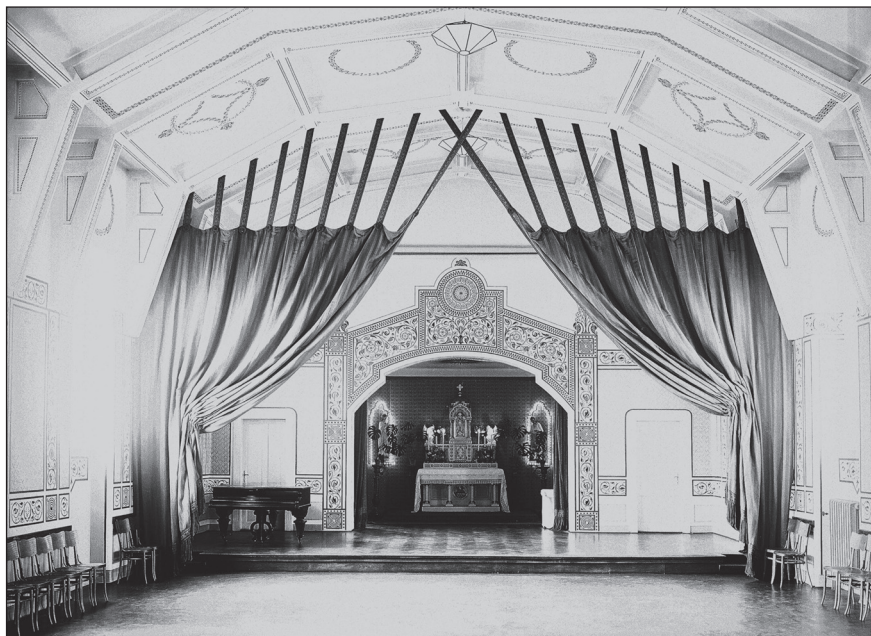

7. kép. A Marianum internátusának szárnya végén kialakított tetőtéri terasz (1920-as évek)

lelhető a mintaként szolgáló budapesti, illetve nagyvárosi iskolák és a szerényebb vidékiek között.

Az ismertetett három iskolaépület a kiegyezést követő oktatási reformok által kiváltott átalakulás szűk keresztmetszeteként is felfogható, ugyanakkor a helyi, egyházi oktatáspolitikában végbemenő folyamatokat is jól illusztrálja. A fent felsorolt sokrétű tényezők hatása talán a két népiskola történetében érhető a leginkább tetten. Noha mind a Kőkert utcai iskola, mind az Auguszteum a külvárosi népoktatást szolgálta, a két intézményt létrehozó és fenntartó szemlélet eltért. Míg a Kőkert utcai iskola újjáépítése kínálta lehetőséggel az egyházi vezetőség nem kívánt élni, Hirschler József plébános kinevezését követően egy jószerével megoldhatatlannak tűnő helyzetből is volt mód előnyt kovácsolni. Az Auguszteum sikerében nagy szerepet játszott az intézményt vezető Miasszonyunk iskolanővérek kinevezése, akik színvonalas, szigorú oktatási rendet dolgoztak ki. Ebből a csírából nőtt ki néhány évvel később a város második érettségit biztosító leányiskolájaként a hattagozatos Marianum Leánynevelő Intézet, melynek vezetésével szintén a leánynevelés iránt elhivatott Miasszonyunk iskolanővéreket bízta meg az egyházközség. A színvonalas oktatás megszervezésén túl az Auguszteum és a Marianum esetében szembevetendő az igényes épített környezet iránti elkötelezettség. A haladó és előrelátó gondolkodás, gondos tervezés, illetve a jelentős anyagi áldozat meg-

hozta gyümölcsét: a két utóbbi intézmény átvészelte a két világháború hozta változásokat, tevékenységüknek csupán az 1948-as államosítás szabott gátat.

8. kép. A Marianum multifunkcionális terme (1920-as évek)

Források

1868. évi XXXVIII. törvénycikk: 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei>, letöltés: 2020.05.10.)

KvGyLt: A Gyulafehérvári Főegyházmezei Levéltár Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár

MTA Kézirattár: A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Budapest

StátusLt: A Római Katolikus Státus Levéltára, Kolozsvár

Hivatkozott szakirodalom

Császár (szerk.): *Épülettípusok*.

Császár László (szerk.): *Épülettípusok a kiegyezés utáni Magyarországon*. Építésügyi Tájékoztatási Központ Kft., Budapest, 1995.

Csizmadia: *Szociálpolitika*.

Csizmadia Andor: *Szociálpolitika a reformkori Kolozsváron*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1943.

Fazakas – Ferenczi – Fodor – Gál: *Minta és felzárkózás*.

Fazakas László – Ferenczi Szilárd – Fodor János – Gál Zsófia: *Minta és felzárkózás. Kolozsvár és Marosvásárhely fejlődéstörténetének összehasonlítása Szvacsina Géza és Bernády György polgármestersége idején*. Iskola Alapítvány Kiadó–Lector Kiadó, Kolozsvár–Marosvásárhely, 2021.

Gaal: A kolozsvári Unitárius Kollégium.

Gaal György: A kolozsvári Unitárius Kollégium építéstörténete. *Keresztény Magvető*, 107 (2001) 3–4. sz. 190–219.

Gál: A kolozsvári Marianum.

Gál Zsófia: A kolozsvári Marianum Római Katolikus Leánynevelő Intézet épülete. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat*, 10–11. (20–21.) (2015–2016) (Kolozsvár, 2019) 181–222.

Gál: A vallásos nevelés.

Gál Zsófia: A vallásos nevelés szolgálatában: az Auguszteum Római Katolikus Óvoda és Lányiskola története. *Korunk*, III. folyam 30 (2019) 10. sz. 77–86.

Gergely (szerk.): *Magyarország története*.

Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

Hegedűs: *A fővárosi újabb iskolák*.

Hegedűs Ármin: *A fővárosi újabb iskolák építéséről*. Különlenyomat az „Egészség” 1903. évi 10. és 12. számából. Franklin, Budapest, 1903.

Hirschler: Bevezető.

Hirschler József: Bevezető. In: *A Miasszonyunkról nevezett szegény iskolanővérek vezetése alatt álló kolozsvári római katolikus óvoda, elemi és polgári leányiskola értesítője az 1908–1909-es iskolai évről*. Szent Bonaventúra Könyvnyomda, Kolozsvár, 1909.

Kéri: *Leánynevelés*.

Kéri Katalin: *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2018.

Ladó: Az Erdélyi Római Katolikus Státus.

Ladó Ágota: Az Erdélyi Római Katolikus Státus csíkszeredai főgimnáziumának tervezéséről. In: Székely Miklós (szerk.): *Kóstolni a szép-tudományba*. CentrArt, Budapest, 2014. 157–172.

Mészáros I. – Németh – Pukánszky: *Neveléstörténet*.

Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla: *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

Mészáros Zs.: Magyar női építészek.

Mészáros Zsolt: „...haladásunk legújabb tanúsítója: az asszony építész.” Magyar női építészek a múlt századalon. In: Kovács Zsolt – Orbán János (szerk.): *Táguló horizont. Tanulmányok a Fiala Művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadá-*

A népiskolától a gimnáziumig

saiból. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Maros Megyei Múzeum–Entz Géza Művelődés-történeti Alapítvány, Marosvásárhely–Kolozsvár, 2013. 187–198.

Orosz (szerk.): *Cluj-Kolozsvári kalauz*.

Orosz Ferenc (szerk.): *Cluj-Kolozsvári kalauz és címtár*. Erdélyi Kárpát-Egyesület, Kolozsvár, 1933. (<https://mek.oszk.hu/16800/16897/16897.pdf>, letöltés: 2021.05.10.)

Sas: *A római katolikus egyház*.

Sas Péter: *A római katolikus egyház szerepe Kolozsvár építészettörténetében*. Verbum, Kolozsvár, 2011.

Sas: *Marianum*.

Sas Péter: *Marianum*. Verbum, Kolozsvár, 2011.

Tornay (szerk.): *Marianum*.

Tornay Krisztina (szerk.): *Marianum. Az erdélyi iskolánővérek nyomában 1858–2008*. Mi-asszonyunkról nevezett Szegény Iskolánővérek Magyar Tartománya, Debrecen, 2008.

Vais: *Clujul eclectic*.

Vais, Gheorghe: *Clujul eclectic. Programe de arhitectură în perioada dualistă 1867–1918*. UT Press, Cluj-Napoca, 2009.

Képjegyzék

1. kép. Részlet Kolozsvár 19. század végi térképéből. A Kőkert utcai régi iskolát a 87-es szám jelöli.
2. kép. Papp Ferenc – A Kőkert utcai új iskola. Emeleti alaprajz, 1899. KvGyLt, 290. f. 4. doboz.
3. kép. Pápai Sándor – Az új Auguszteum-iskola alaprajza. Magas földszint, 1907. KvGyLt, 290. f. 4. doboz.
4. kép. Pápai Sándor – Az Auguszteum részét képező Apácalak terve, 1907. Közli: Sas: *Marianum*. 21.
5. kép. Pápai Sándor – Az Auguszteum együttese a Kül-Monostor út felől nézve, 1910 körül. Közli: Sas: *Marianum*. 20.
6. kép. A régi polgári iskola mögött épül a Marianum északi szárnya, 1910.
7. kép. Hübner Jenő: A Marianum Római Katolikus Leánynevelő Intézet. Az internátus szárnyának végén kialakított tetőtéri terasz. Fénykép az 1920-as évekből. Közli: Sas: *Marianum*. 32.
8. kép. Hübner Jenő: A Marianum Római Katolikus Leánynevelő Intézet. A multifunkcionális terem (tornaterem, díszterem, kápolna). Fénykép az 1920-as évekből. Közli: Sas: *Marianum*. 273.

Demeter Csanád

Kálvária. A szentegyházásfalui oktatás története a két világháború között

Calvary. The History of Education in Szentegyházásfalu (Vlăhița) between the Two World Wars

The period between the two World Wars meant a complex and sophisticated process from the point of view of the Hungarian education in Romania, since the Romanian nation-building politics were contrary to the battle fought for the persistency of the national minorities.

It was in no vain the fact that the priests of the Catholic church of Szentegyházásfalu (today Vlăhița) and the maintainers of the denominational schools named this period the era of Calvary, since the more than hundred years old denominational education got in danger by the fact that their wealth was expropriated, the school-buildings were nationalized, the pedagogues were harassed, the students were brought in a disadvantageous situation, and by the creation of the state schools a dissention was eventuated. But the belief and the endurance brought their worthy harvest, since in spite of the above-mentioned attempts in Szentegyházásfalu – besides the creation of the state school – the denominational education persisted and condignly fulfilled its tutorial and educational role.

Keywords: education, school, Szentegyházásfalu, Roman Catholic Church

Szentegyházásfalu

Mint a legtöbb székelyföldi település esetében, Szentegyházásfalu¹ létrejöttének sem ismerjük a pontos dátumát, hiszen kevés történelmi forrás maradt ránk a korai időszakból. A keltezés körüli problémát nehezíti, hogy a meglévő középkori oklevelek egy részéről utóbb kiderült hamisítványjellegük. Ezért legtöbbször a szájhagyomány által megőrzött információkra hagyatkozhatunk a falu elnevezését és kialakulását illetően. Ma is vitatható, hogy a település első lakói románok vagy székelyek voltak, azonban mindenki egyetért abban, hogy már

1 Oláhfalú, Szentegyházás-Oláhfalú településnév volt használatos a 18–19. században.

a 13. századtól magyarul beszéltek az itt lakók. Azt viszont tudjuk, hogy Kápolnásfalu és Szentegyházásfalu 1876-ig egy közigazgatási egységet alkotott, 1838-ig pedig ugyanazon egyházközséghez tartozott. Szentegyházásfalu Kápolnásfalival közösen volt önálló törvényhatóságú város 1872–1876 között, valamint az ezt követő egy évben rendezett tanácsú város, majd évtizedekig községként élte mindennapjait.²

Az első világháború után, a Romániához csatolt Erdélyben románosítják a helységneveket, így Szentegyházásfalu elnevezés helyett a Vlahica (vlah, valah – oláh) megnevezés kezd elterjedni. Az 1952-es szovjet típusú alkotmány létrehozta a Magyar Autonóm Tartományt, az új közigazgatási törvény pedig Szentegyházásfalu községhez csatolta a szomszédos Szentkeresztbányát (Újvlahica, Újváros), amely azelőtt Lövéthez tartozott.³ A meggyésítés után, 1968 májusában, az 1136-os minisztertanácsi határozattal, az előzetes terveknek megfelelően városi rangra emelkedett Szentegyháza.⁴ Mivel nem rendelkezett megfelelő területi nagysággal és lakossággal, a településhez csatolták Homoródfürdőt és Lövétebányát. A Ceaușescu-korszaknak megfelelően csak román nyelven lehetett bejegyezni a közigazgatási egységeket, ezért a „Vlăhița” (magyarosan Vlahica) helységnév válik hivatalossá. A rendszerváltás után a település felveszi a Szentegyháza nevet, visszatérve az egykori megnevezéshez.

Az oktatás kezdetei Szentegyházásfaluban

A szentegyházás-oláhfalusi népoktatásról az első írásos adat 1612-ből származik, ahol egy peres iratban „Cherey Mihalj Schola mester” nevét említik, az iskolaépületéről pedig 1691-ből vannak adataink.⁵ A szentegyházi római katolikus plébánia levéltárában a legkorábbi dokumentum 1746. február 14-i keltezéssel található. Ez egy vizitációs jegyzőkönyv, amely Barabás Márton főesperes látogatásáról számolt be. A dokumentumban az egyházfő arról rendelkezik, hogy a településen szolgálatot végző tanítónak járó bért maradéktalanul adják ki.⁶ Az intézményesült felekezeti népoktatás kezdetét 1760-tól számítjuk biztosan.

A szentegyházi római katolikus egyház levéltárában további vizitációs jegyzőkönyvek találhatók, amelyek a 18–19. századi helyi oktatást érintették. A dokumentumok szerint a kezdeti időszakban a kántor egyedül végezte a tanítói teendőket, de 1778-ban megemlítenek egy helybéli tanítót, Kércse Istvánt, aki segítette a kántor munkáját. Egy 1781-es jegyzőkönyv szintén a fizetés körüli problémákkal foglalkozik, amely a segédtanítók javadalma-

2 Szabó: Vlahica város monográfiája. 6.

3 Ábrám: *Szentegyháza*. 125–133.

4 Demeter: *Így lettünk város*. 21.

5 Mihály: Iskola- és oktatástörténeti „morzsalékok” Udvarhelyszékről. 147.

6 RKPHLt, *Historia Domus I*, o. n.

zásánál a felcsiki egyházközségek gyakorlatát tekinti igazságos megoldásnak (ez a kántor fizetésének harmadát jelentette).

1812-ben Xaverius Vízi Ferenc, Udvarhelyszék főesperese érkezik látogatóba Oláhfaluba, aki többek között szóvá teszi az egyházi és oktatási épületek gyatra állapotát, és a hibák kijavítására szólítja fel az illetékeseket. A főesperes külön kéri Raymund János szentegyházafalui plébánost, hogy minden erejével igyekezzen elősegíteni a gyermekek oktatását. Kiemelte, hogy a szülők, lelkiismeretük szerint, kötelesek a gyerekeiket – függetlenül, hogy fiúk vagy lányok – taníttatni „Isten dicsőségére és saját maguk örömére”.⁷

1821-ben Szentegyházafaluban Lakatos Istvánt alkalmazták tanítónak a kántor mellé. Az 1860-as évektől az oroszhegyi Pap József tanító oktatta a szentegyházafalui diákokat, aki az udvarhelyi gimnáziumban poétikát tanult, nős volt, és előzőleg Székelykeresztúron szolgált. Segédtanítója, Aichler János, szintén kivette a részét a mindkét nembeli gyermekek tanításában.⁸ Ekkor 50 fiúgyermek és 36 leány látogatta a szentegyházafalui iskolát, Kápolnásfaluban pedig 30 fiú és 42 lány szerepelt a nyilvántartásban.

A plébániai levéltár dokumentumainak egyik érdekessége közé tartozik a Szöcs–Mártonffi Alapítvány története. A községből származó Szöcs Mihály mint az „Udvarhely növelde régense” 1818. augusztus 14. napján alapítványt hozott létre, amely 787 forint 24 krajcár összeggel rendelkezett, és amely az alapító akarata alapján a családból származó, továbbtanuló diák székelyudvarhelyi, gimnáziumi lakhatását és élelmezésének költségeit állta minden tanévben.⁹ Ez a kezdeményezés 1853-ban válságba jutott, hiszen időközben a gazdasági-pénzügyi események változtak, és a meglévő pénz kamata már nem tudta fedezni a diákok anyagi költségeit. Ekkor lépett be támogatóként az alapítványba a szintén helyi születésű Mártonffi János. Mártonffi csikkoz-mási plébános anyai ágon rokonságban állt Szöcs Mihály családjával, így nem okozott gondot az alapítvány felkarolása. 1860. május 12-én az alapítványnak új nevet adtak, amely a továbbiakban a Szöcs–Mártonffi megnevezést használta. A meglévő 787 ezüst forint 24 krajcár alaptőkét Mártonffi János 748 forint 23 krajcárral kipótolta, így már 1500 pengő forint állt a tanulni vágyó diákok rendelkezésére. Az előbbieken felvázolt támogatások és az alapítvány ösztönzőleg hatottak a közösség viszonyulására az iskolához, mert az 1868-as főesperesi látogatás alkalmával az elemi iskolát, a templomot és megyei épületeket megvizsgálva, az egyházi előjáró teljes megelégedésének adott hangot.

Az 1868-as népiskolai törvény jelentősen megváltoztatta az oktatást Erdélyben, hiszen az általános tankötelezettség bevezetésével egyre több tanuló került be az iskolapadokba. Ehhez köthető a szentegyházafalui római katolikus iskola államosításának vagy, ahogy a korban nevezték, „közösítésének” a kísérlete. A település világi előjárói a felekezeti iskola államivá válását szor-

7 Uo.

8 Uo.

9 Uo.

galmazták, míg a helyi plébánosok elutasították ezt. Végül sikerül megegyezniük, és 1881-ben elkezdik egy öt tantermes felekezeti, elemi iskola építését, amely napjainkban is betölti oktatási szerepét.

Az 1899–1900-as tanévben összesen 359 tanuló járt ide, emellett 187 ismétlőköteles.

Az első világháború kitörésével nehéz idők következtek az oktatás életében, hiszen a férfiakat a frontra szállították, így 1915 tavaszán a 350 tanköteles gyermek egy tanítónőre maradt. Pap Albert lelkész, „hogy a tanügy szekere kátyúba ne kerüljön”, osztályt vezetett, ugyanakkor a tanfelügyelőség Berényi Margit szentkeresztbányai tanítónőt küldi segítségül. 1916-ban az iskola teljes felszerelése megsemmisül, az ellenség kórházat szervez benne, erre használja a románok kiűzésekor a honvédség is. A román betörés utáni számbavételkor a következőket jegyzik fel: „[...] összetört padok az udvaron, szekrények összetörve, az ifjúsági könyvtár széthordva”. 1917-ben igyekeznek rendbe tenni az iskolai berendezéseket, így márciusban elkezdődik az oktatás, viszont nagyon rendszertelenül járnak a gyerekek. A háború befejezésével, 1918-ban hazaérkeznek az egykori férfi tanítók, de sajnos most sem tartott sokáig az oktatás, mivel 1918 októberében az új járvány, a „spanyolnátha” ütötte fel a fejét, így az iskola hat héten át szünetelt.

Oktatási törvények a két világháború között

A háború befejezése után a román megszállással, majd a trianoni békeszerződéssel (1920. június 4.) Erdély Romániához került, így elkezdődött a magyar oktatás „kálváriája”. A román nemzetépítési politika felismerte a magyar felekezeti iskolák jelentőségét az anyanyelv és a nemzeti öntudat megőrzésében, ezért mindent megtektek, hogy felszámolják ezt az oktatási formát.

1918-ban az erdélyi oktatáspolitikát a gyulafehérvári határozat és a kisebbségi szerződés határozta meg, amely kimondta, hogy a nemzeti kisebbségek számára biztosított az anyanyelven való tanulás, ugyanakkor saját költségükön oktatási és más nevelőintézeteket tarthatnak fent. A megszállt erdélyi területeken az elemi iskolák túlnyomó többsége (72%) 1919-ben felekezeti és községi iskolaként működött, az oktatás nyelve 48,4%-ban magyar volt.¹⁰ Azokon a településeken, ahol a nemzeti kisebbségek többségben voltak, jog szerint anyanyelven tanulhattak a diákok.¹¹ Ez viszont nem tartott sokáig, hiszen 1919 decemberében államosították a magyar állami iskolákat, egy hónap múlva az állami elemi iskolák nyelvét a településen lévő többségi etnikum szerint határozták meg. A felekezeti, községi, alapítványi és magániskolák oktatási nyelvét az iskolafenntartó hatáskörébe helyezték.¹²

10 Bíró: *Kisebbségben és többségben*. 351.

11 Gidó: *Oktatási intézményrendszer*. 19–20.

12 Uo.

1921-ben az Averescu-kormány földbirtokreform címen kisajátította a felekezeti iskolák alapítványi birtokait, így a magyar történelmi egyházak teljes birtokainak mintegy 84,54%-át elvette a román állam.¹³ Ennek köszönhetően megszűnik az egyház pénzügyi támogatottsága, eltűnnek a segélyező alapítványok, az egyházi oktatás a hívek finanszírozására szorul. Feltételezhetőleg ekkor szűnik meg a Szócs–Mártonffi Alapítvány a székelyudvarhelyi gimnáziumban.

A felekezeti iskolák, habár tovább működhetek, rájuk nézve is kötelezőek voltak az állami nevelésügyi szabályok. Így bevezették az általános iskolákban az egységes tantervet, kötelezővé válik a román nyelv oktatása, elkezdődik a tanulók név- és származáseredetének vizsgálata.¹⁴ Az utóbbi nagyon sok visszaéléssel járt, hiszen sokszor elferdítették a lakosság származásának mibenlétét, a családnevek eredetét. A tanítók alkalmazásánál a román nyelv ismerete kötelező volt, ugyanakkor a már gyakorló, de más anyanyelvű tanítóknak vizsgát kellett tenniük az állam nyelvéből.

Az 1924. július 26-án kibocsájtott oktatási törvény, amely az állami elemi iskolai oktatásról és tanítóképzésről rendelkezett, jelentősen háttérbe szorította a kisebbségi oktatást. A Constantin Angelescu vallás- és közoktatásügyi miniszter nevéhez fűződő jogszabály szerint az elemi oktatás megszervezése és irányítása kizárólag az állam feladata, így függetlenül attól, hogy milyen alapítású az iskola, minisztériumi engedélyhez kötött annak a működése. Kötelezővé és ingyenessé válik az elemi oktatás, ezért elrendelik az iskolaköteles gyerekek évenkénti összeírását, pénzbüntetéssel sújtva az iskolakerülést. A román származású szülők gyerekeiket kötelezően az állami román iskolába íratják, függetlenül attól, hogy az adott településen milyen nyelvű oktatási forma létezett. Az oktatás hivatalos nyelve a román volt, viszont olyan településeken, ahol többségben más nemzetiségűek éltek, elvileg lehetőség nyílt az anyanyelven való tanulásra.

Az 5–7 éves gyermekek számára óvodákat hoztak létre, az elemi oktatást IV. osztályról VII. osztályosra bővítették. Az utóbbit két tagozatra osztották:

1. Az I–IV. osztályok az alsó szintet jelentették, ahol egységes tanrend szerint oktattak, a kisebbségek részben anyanyelvükön, részben románul (a román nyelvet, Románia földrajzát, történelmét és alkotmánytanát) tanulhattak.

2. Az V–VII. osztályokban a tanulási nyelv kizárólag a román lehetett.

Bizonyítványt csak a VII. osztályt elvégzettek kaphattak, így nagyon sok magyar diák maradt diploma nélkül, akik nem akartak/tudtak románul tanulni. A tanítók számát a gyerekek létszáma határozta meg, 60 tanuló alatt egy tanító, 60–120 között két tanító, 120–160 között három, 160–220 között négy tanítót lehetett alkalmazni.¹⁵ Amennyiben az elemi iskolások száma az alsó tagozaton meghaladta a 220-at, akkor kötelezően leányiskolát is kellett működtetni.¹⁶

13 Szabó K. A.: Az első világháború. 7.

14 Gidó: *Oktatási intézményrendszer*. 22.

15 Barabás: A romániai állami elemi oktatás. 22.

16 Uo.

A tanerőket kétféle státusba sorolták: rendes (képesítéssel rendelkeztek) és segédtanítók (képesítés nélkül oktattak). Állami tanító továbbra is csak az lehetett, aki ismerte a román nyelvet, és vizsgát tett belőle.

A román hatóságok nem titkolt célja közé tartozott a gyors asszimiláció megszervezése, így került az oktatási törvénybe a „kultúrzóna” politikája. Eszerint főleg a kisebbségek által lakott megyékben kedvezményekkel csábították a román anyanyelvű pedagógusokat szintiszta magyar településekre. 50%-kal magasabb béreket, földet, lakást, nyugdíjkezelményeket és más kiváltságokat ígértek az idetelepülteknek.¹⁷ A statisztikák szerint nagy sikerrel járt ez a politika, hiszen a húszas évek közepére már a magyar iskolák több mint felét elrománosították.¹⁸ A törvény előírta, hogy a tanulóknak abban az iskolában kellett kötelezően végezniük, ahová elsőnek beiratkoztak, ezzel kizárták az állami és felekezeti iskolák közötti átjárást. Ez az oktatási törvény 1939-ig maradt érvényben, így másfél évtizeden keresztül mély nyomot hagyott a romániai magyar oktatáson.

Az egyházi iskolák sorsát az 1925-ös magánoktatási törvény lehetetlenítette el, amely magánintézménnyé minősített minden felekezeti iskolát. A rendelkezés előírta, hogy a magániskolák oktatási nyelvét a fenntartónak előre meg kell határoznia, így más nemzetiségűeket nem vehettek fel. Ez főleg a magyar nyelvű zsidók számára jelentett hátrányos megkülönböztetést. Természetesen, ezekben a kisebbségi iskolákban szintén kötelező volt a román nyelv, az alkotmánytan, Románia földrajzának és történelmének az oktatása, amelyeket lehetőség szerint román nyelvű oktatókra bízta.¹⁹ A jogszabály előírta viszont, hogy a magániskolák csak igazolásokat állíthattak ki végzőseiknek, oklevelet csak az kaphatott, aki állami iskolában románul tette le a vizsgát, így a legtöbb elemi iskola elveszítette a nyilvánossági jogát. A felekezeti iskolák többszörösen is hátrányba kerültek, hiszen magánintézményként az itt tanulók nem kaphattak államsegélyt, nem részesültek utazási kedvezményekben, nem vizsgázhattak az anyanyelvükből, kétséges volt a pedagógusok nyugdíjkérelmének az elfogadása.²⁰

A román nemzetépítési stratégia sikerességét bizonyítja, hogy az 1930–31-es tanévben Erdélyben 23 magyar nyelvű felekezeti polgári iskola, 17 líceum, 7 tanítóképző, 4 felsőkereskedelmi és 4 gazdasági téli iskola működött.²¹ 1932–1937 között 74 magyar iskolát vagy tagozatot szüntettek meg.²² Ellehetetlenült a magyar tanítóképzés is, hiszen 1938-ban a kinevezett 5600 állami tanítóból csak 19 volt magyar anyanyelvű, 436 állami tanár közül csupán 4.²³ Ennek a folyamatnak kis ideig a II. világháború kitörése vetett véget.

17 Szabó K. A.: Az első világháború. 9–10.

18 Uo.

19 Uo. 30.

20 Balló: A csíkszentimrei felekezeti iskola.

21 Portik: Erdélyi magyar kisebbségi sorskérdések. 64.

22 Diószegi: A romániai magyarság története 1919–1940. 25.

23 Portik: Erdélyi magyar kisebbségi sorskérdések. 64.

A szentegyházásfalui oktatás helyzete az 1920-as években

Az első világháború után Szentegyházásfaluban az egyetlen oktatási intézmény a több évszázados múlttal rendelkező római katolikus felekezeti iskola volt, amely a nehézségek ellenére igyekezett ellátni oktató-nevelői tevékenységét. Az iskolaszéki iratokban Bakó Károly, Berényi Margit, Donáth Gyula, Hozó János, Kónya Etelka tanítók nevével találkozunk. A statisztikai adatok azt mutatják, hogy a négy tanerős intézményben az 1920-as évek közepéig az iskolakötelesek száma évente meghaladta a 300 főt: az 1918–1919-es tanévben 332, az 1919–1920-as tanévben 327, az 1920–1921-es tanévben 341, az 1921–1922-es tanévben 354, míg az 1922–1923-as tanévben 309 magyar tanulót tartottak számon.²⁴

A pedagógusokkal kapcsolatos dokumentumokban szinte kivétel nélkül a bérezési problémák szerepelnek. A felekezeti iskolákban tanítók fizetését az egyházközségi és egyházmegyei alapból, valamint az állami segélyekből fedezték. Az utóbbi sokszor késett, és nem tudta biztosítani az állami fizetések maximumát, ezért többször alakult ki vita az egyházi előljárók és a tanítók között.

1920-ban a szentegyházásfalui felekezeti iskola tanítói elégedetlenkednek az államsegély elmaradása miatt, és kérik a hitközséget, hogy szavazzanak meg számukra, az egyházmegyei segély mellé, anyagi pótlékot, különben kénytelenek lesznek beszüntetni az oktatási tevékenységüket. A hitközség végül a tanítók részére természetbeni pótlást állapított meg, így Bakó Károly és Hozó János 1800-1800 lejnek megfelelő korona, Berényi és Donáth 1600-1600 lejnek megfelelő korona természetbeni kiegészítést kapott. Mire valamelyest rendeződni látszott a fizetések körüli probléma, jött az osztrák–magyar pénz leváltása, ami a korona-lej 2:1 arányban való átváltásával újból nehéz helyzetbe hozta a pedagógusokat.²⁵

1922-ben újból fizetési gondokról olvashatunk az iskolaszéki bejegyzésekben, hiszen a tanítók továbbra sem kapták meg az állam által előírt új bérezést, amelynek összege elérte az 50 000 lejt. Az elégedetlenség oly mértékben jelen volt a pedagógusok között, hogy perrel fenyegették meg az iskolaszéket. Mivel azonban az állam által viselt terhekért való pereskedés kimenetele kérdésessé vált, végül elálltak a feljelentéstől. A felekezeti tanítók egy része ezért fontolóra vette az egyházi iskola államosításának lehetőségét, kivéve Berényi Margit tanítónőt. Végül a nyár folyamán a segélyek megérkeztek: júniusban fejenként 500-500 lejt, augusztusban Bakó, Hozó tanítók 1000-1000 lejt, Berényi, Donáth tanítók pedig 500-500 lejt, majd szeptemberben további 3200-3300 lejt és 300-300 lejt kaptak.

Az 1921–1922-es tanév megnyitása az eddigieknél is nehezebben ment. Az állam az erdélyi felekezetek főpásztorainak 20 millió államsegélyt ígért, amiből a tanítók fizetését szépen lehetett volna rendezni, „de az igazságot az állam – mint annyi sokat – nem váltotta be”.²⁶ Ennek tudatában a beíratást nem akarták a tanítók megkezdeni, Berényi tanítónő viszont „a katolikus hit és a magyar faj

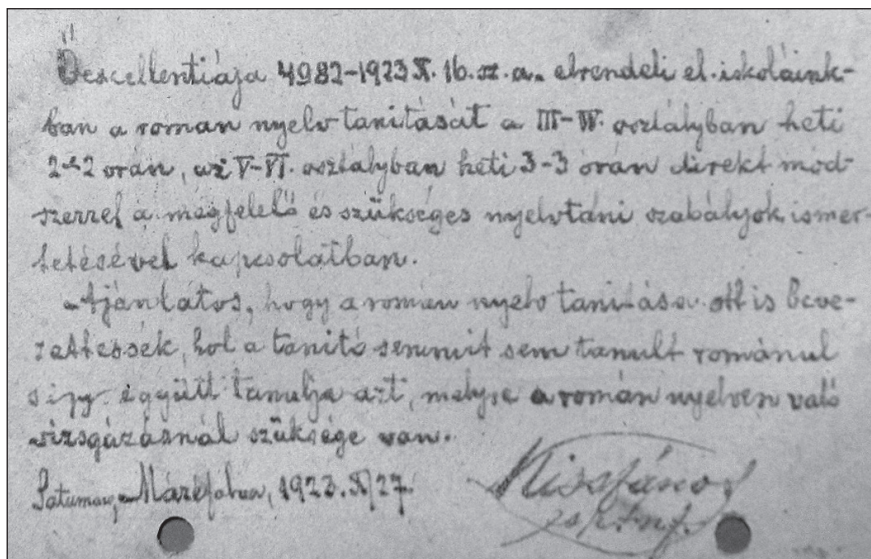
24 N. N.: A magyar oktatás ügyéhez. 456–457.

25 RKPHLT, Historia Domus II, o. n.

26 Uo.

védelmét szolgáló felekezeti iskola fontosságáról és tanító hivatásáról áthatva²⁷ a kollégái ellenzése és eljárásának helytelenítése dacára, felajánlotta segítségét a plébánosnak, így szeptember 28-án megkezdték a beiratkozást. Nagy nehezen október 10-én kezdetét vette a tanítás Szentegyházasfaluban, ahol a negyedik tanítói állást nem pályázta meg senki a tankötelesek nagy száma miatt, viszont osztályokat sem vonhattak össze, így a IV. osztály vezetését Sass Antal plébános vállalta magára. A tanítás zavartalanul folyt december 8-ig, amikor a tanítók nehéz anyagi helyzetükre való hivatkozással, a megszavazott fizetés késése miatt, önkényesen beszüntették az órátartást, vagyis sztrájkhoz folyamodtak. A szülők részéről vegyes érzelmeket keltett az iskolabeszüntetés, egyesek megértően álltak melléjük, mások abban reménykedtek, hogy így legalább nem kell iskolapénzt fizetniük. Négy nap múlva a tanítók ráébredtek, hogy hasztalan a próbálkozásuk, és a tanulók látják kárát, így újrakezdték az oktatást.

Ugyanebben a tanévben, 1922. január 18-án először látogatja meg a katolikus iskolát román állami tanfelügyelő. Fura módon a tanítók működésével meg van elégedve, de az iskolafenntartó ellen kifogásokat emelt, úgymint: „a tananyag beosztása nincs meg, miért vannak csak magyar nyelvű nyomtatványok, miért használnak magyar közoktatási minisztérium által jóváhagyott tankönyveket, stb.”. Fájdalmas az akkori plébános megjegyzése: „Akié a hatalom, azé az igazság.”²⁸ Büntetést kaptak a hiányzó gyerekek szülei, viszont az eddigi gyakorlattól eltérően a kirótt pénzbüntetést nem az iskolai alapba, hanem az állami adóhivatal kasszájába kellett befizetniük.

1. kép. A román nyelv tanításának elrendelése (1923)

27 Uo.

28 Uo.

Kálvária. A szentegyházásfalui oktatás története a két világháború között

Később még nehezebb feltételeket szabtak a felekezeti iskola működéséhez, így egészségügyi okokra hivatkozva igyekeztek bezárattatni az intézményt. Ultimátumot kapott az egyháztanács, hogy záros határidőn belül oldja meg az iskola vízellátását, különben megvonják az engedélyét. Az egyházközség és az iskolaszék nem tétlenkedik, hiszen az iskolát feljavítják, a tanítói lakásokból új osztálytermeket alakítanak ki, így öt osztályterem jön létre a három helyett. A szülők segítségével új padokat és székeket készítenek, bútorokat vásárolnak. Az iskola és a templom mezején mélyfúrással, 20-24 m mélyre leásva, vizet találtak, és így sikerül megoldaniuk a vízellátást. Egy érdekes megoldást alkalmaztak a vízvezetésre, a csőrendszerben láncon gumilabdákat fűztek fel egymás után, és mikor ezeket mozgásba helyezték, a két gumilabda között egy vedernyi víz ömlött ki.²⁹ Ez kitűnően működött, az iskolát felújítják, a felső részt újracserpezik, tehát azokat a feltételeket, amelyeket az ellenőrző bizottság kikötött, teljesítették, így megmarad a katolikus iskola – állt a plébános bejegyzésében.³⁰

Az iskola fenntartására és a tanítók fizetésének biztosítására 1924. augusztus 14-én egy bizottságot jelöltek ki, azzal a céllal, hogy beszedjék az erre kirótt lakossági adót. A bizottság első dolga volt a hitközség tagjainak a számbavétele, majd azoknak jövedelem szerint 5 fizetési kategóriába való besorolása: az 1. osztály 270 lej, a 2. osztály 210 lej, a 3. osztály 150 lej, a 4. osztály 80 lej és az 5. osztály 40 lej adóval tartozott.³¹

262-1926 Vizsgalap

Vizsgázó neve		Bírálati feladat					Vizsga eredménye		Vizsga dátuma	
Értekezési hely	Értekezési cím	Értekezési hely	Értekezési cím	Értekezési hely	Értekezési cím	Értekezési hely	Értekezési cím	Értekezési hely	Értekezési cím	
Szentegyházásfalui elemi népiskola.	Szentegyházásfalui elemi népiskola.	24	28	52	24	27	57	1926. jún. 10-én.	10-én.	
Szentegyházásfalui elemi népiskola.	Szentegyházásfalui elemi népiskola.									

Szentegyházásfalui, 1926 június 10-én.

Farkas István s.k. vizsgázó elnöke. Kiss János s.k. esperesi káplánjelölt. Lakó János s.k. vizsgázó elnöke.

2. kép. Vizsgalap (1926)

29 Demeter: *Így lettünk város*. 122.

30 RKPHLT, *Historia Domus* II, o. n.

31 SzRKGyLt, *Iskolaiügyi iratok* (701/c), 1. doboz, 1896–1948, o. n.

A szentegyházásfalui felekezeti iskola számára új helyzetet teremtett, hogy 1924-ben a szomszédos Szentkeresztbányán, a vasgyár közvetlen közelében létrehozták az első állami román iskolát a Demeter-féle lakásban, amely egy tanerővel és 3-4 tanulóval működött. Ez előre jelezte, hogy a térségben elkezdődött az állami oktatási intézményhálózat kiépítése. Ennek következményeként, a szentegyházásfalui római katolikus iskolaszéknek hónapokon keresztül hitet kellett tennie arról, hogy fenntartja a felekezeti iskolát, és nem adja át az államnak. Az alábbiakban idézzük az I. Ferdinánd román királyhoz fogalmazott 1925-ös iskolaszéki határozatot: „Az elnöki előterjesztésre a gyűlés elhatározta, hogy a szülőktől aláírásokat gyűjt annak a kifejezésére, hogy iskolánkhoz mindig ragaszkodni akarunk, abban egy percig sem habozunk. Azt továbbra is fenn akarjuk tartani, ezért arra kérjük Öfelségét, hogy a mostani törvényjavaslatban rejlő veszedelemtől szabadítsa meg katolikus iskolánkat és az iskolánk államosításának veszedelmét felőlünk elhárítani kegyeskedjék, mert mi ezután is hűséges alattvalói leszünk Öfelségének.”³²

1928. szeptember 1-jétől Szentegyházásfaluban, Felszegben a Tamás Dénes és Tóth Antonné tulajdonát képező házat³³ kibérelte a községi román jegyző, és állami iskolát rendeztetett be, ahol kezdetben egy tanerőt alkalmaztak, Szőke Mihály személyében. Az ingyenesnek hirdetett állami iskola, a helyi plébános szerint, a községnek 44 ezer lejébe került (az iskola fenntartása a helyi tanács hatáskörébe tartozott), ahová 12 tanuló járt, ehhez még a felekezeti iskolában rendszeresen beírt tanítványok közül, névelemzés útján négyet igyekeztek átíratni.³⁴

A helyi lakosság nemtetszését váltotta ki az új állami oktatási intézmény, hiszen 1928. szeptember 30-án, a szentmisét követően gyűlést tartottak az ügyről a felekezeti iskolában. Az iskolaszéki jegyzőkönyv szerint az asszonyok még az iskola folyosóján is tolongtak, hogy megmozdulásukkal tiltakozzanak, és megmutassák: „[...] hogy az őseik által emelt és fenntartott hitvallásos iskolájuk sorsát lelkükön viselik, ahhoz ragaszkodnak és gyermekeiket ők is a saját iskolájukban akarják neveltetni és attól semmiféle terror, ígéretes vagy megfélemlítés nem fogja őket eltéríteni...”³⁵ Lakó János plébános beszéde után a tömeg hangos kiáltással vállalta, hogy iskoláját nem hagyja, és gyermekeit más oktatási intézménybe nem íratja, ezzel tiltakozva az új állami iskola ellen. Ettől kezdve elindult a versengés a két oktatási intézmény, a két tanári kar között, sőt fenyegetésekre is sor került. „Nem volt ritka az az eset sem, amikor a katolikus magyar tanítókat megfélemlítették, sőt »horribile dictu« (kimondani is borzalom) Barabás Áron kántortanító nemcsak kollégái és lelkipásztora ellen áskálódott, hanem a hatóságokat folyton informálta

32 Uo.

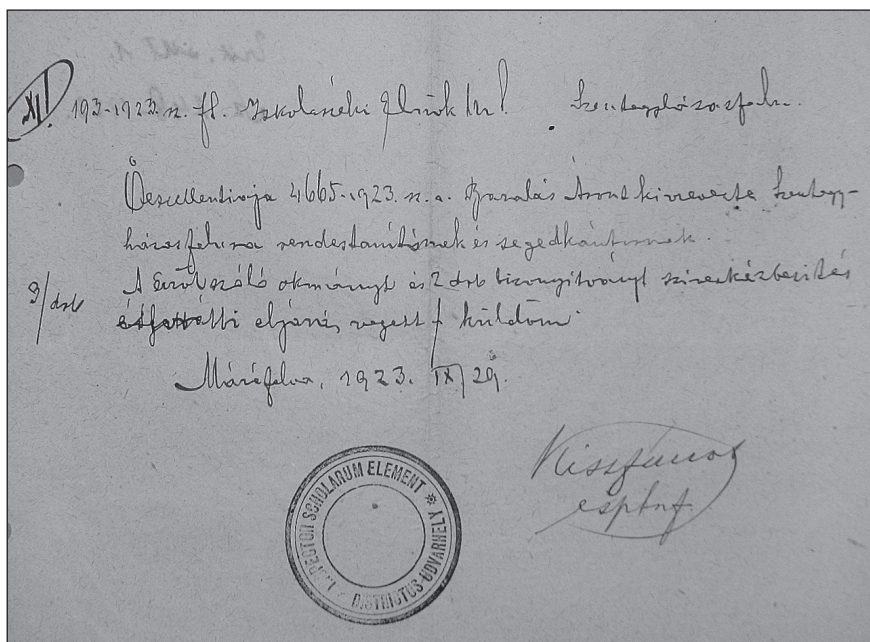
33 Ekkor az épületben a községi kocsmá működött, amit elvesznek, hogy iskolát indítsanak benne, majd 1940-ben visszaadnak, és újra kocsmá lesz belőle. 1951-ben szintén iskolaként szolgál.

34 SzRKGYLt, Plébániai iratok (701/b), 12. doboz, 1927–1929, o. n.

35 SzRKGYLt, Iskolaiügyi iratok (701/c), 1. doboz, 1896–1948, o. n.

mindazon dolgokról, melyeket iskolánk biztosítására terveztünk.”³⁶ Az állami iskolában tanítók lenézték az egyházi iskolákban dolgozó társaikat, akik továbbra sem engedték, hogy beleszóljanak oktató-nevelő tevékenységükbe.³⁷ Végül az ellentétek kiküszöbölése végett, az 1930-as években megegyezés történt az állami iskola, illetve a Tanfelügyelőség között, hogy az iskolaköteles tanulók közül az I–IV. osztályos diákok a katolikus iskolába járjanak, míg V. osztálytól fölfele az állami iskolába.

Az egyházközség és az iskola hétköznapi életét, közel egy évtizeden keresztül, Barabás Áron kántortanító tette elviselhetetlenné. A „Barabás-ügy” akkor kezdődött, mikor az egyházközség és az iskolaszék nem őt választotta a megürült főkántori székbe (1927-ben), így az elkövetkezendőkben megtett mindent annak érdekében, hogy rossz színben tüntesse fel a plébánost és az egyháztanács tagjait.

3. kép. Barabás Áron kinevezése (1923)

Egy bejegyzésben ezt olvashatjuk a kántortanítóról: „Községünkben a heves iskolapolitika folytán nyugtalanság és zajos kifakadások történtek az egyháztanács, iskolaszék részéről, hol a lelkipásztort hibáztatják, mert nem eléggé erélyes a tanítóság közötti torzsalkodás lecsillapításában. Sajnos, minden kellemetlenség Barabás elégedetlenségéből származik, aki elég leleményes

36 RKPHLt, Historia Domus II, o. n.

37 Uo.

ahhoz, hogy minden hamisság elkövetésével bosszút álljon az egyházközségen és vezetőin, azért, hogy nem választották meg főkéntornak. Segéd- és főkéntor közötti ellentétek kiélesednek, sőt nyilvánosságra kerül Barabásnak rosszindulatú levele is, melyben a Státus vezetősége előtt megrágalmazza főkéntorát és lelkészi pásztorát. Ő maga is piszkos levélnek ismeri el saját tulajdon keze írását. A nehéz viszony nem könnyebbedik...³⁸

A korabeli szóbeszéd szerint Barabás a brassói revizorátust (tanfelügyelőség) is felkereste, hogy őt nevezzék ki az újonnan létrehozott állami iskolában rendes tanítónak, a lelkésztől elbocsájtó bizonyítványt is kért, de mikor kiderült, hogy csak segédtanítói állás várna rá, lemondta, és tagadott mindent.³⁹

Az általános elrománosítási kísérlet nem volt idegen a székelyföldi magyarok településeken, sokat foglalkozott ezzel a korabeli sajtó is: „A taktikázás, az erőszakos elrománosítás azonban más községekben is, Homoródmástól Galambfalváig, egyforma lelkesedéssel folyik. Oláhfaluban például azért csináltak román iskolát, mert érvelésük szerint ha egy falut Oláhfalunak hívnak, az akkor is román eredetű község, ha egyébként szintiszta székelység lakja. A jó urak ellenben elfelejtik, hogy ezt a községet azért hívják Oláhfalunak, mert annak idején egy Oláh János nevű ember alapította.”⁴⁰

Berényi Margit szerint a település neve is hozzájárult az elrománosítási szándékhoz, hiszen annak ellenére, hogy 1896-ban a magyar képviselőtestület kimondta, hogy a község hivatalos neve Szentegyházásfalu, mégis a helyiek Oláhfalunak hívták. Mindez pedig okot adott a hatóságoknak, hogy tüzzel-vassal bizonygassák a település román eredetét. Ezt a célt szolgálta az állami oktatási intézmények megjelenése és a katolikus iskola személyzetének ellehetetlenítése is. Véleménye szerint a hatóságok túlkapásai miatt a legtöbbit Lakó János plébános szenvedett, aki súlyos ideg-összeroppanással három hónapig kórházban feküdt, továbbá Hozó János igazgató, majd később Zitzmann György igazgató, kántortanító, akik sokszor kenyerük veszélyeztetésével védtek a katolikus iskola törvény adta jogait.⁴¹ Ennek ellenére a felekezeti iskola pedagógusai, a sokszor megalázó körülmények dacára, vállalták az embert próbáló munkát. Közéjük sorolhatjuk Hozó János (igazgató), Bakó Károly, Berényi Margit, Fehér Rozália, Donáth Gyula, Tekár Róza, Zitzmann György, Ambrus Gábor, Oláh Anna, Sebők Béla és a sokat vitatott Barabás Áron tanítókat.

Az új iskolai törvények értelmében minden kisebbségi iskolát – vagyis magániskolát – köteleztek, hogy működési engedélyt kérjen a tanügyminisztériumtól, különben elveszítette létjogosultságát. Ezen engedély elnyeréséért még az 1925-ös év elején be kellett nyújtani a kérést, a szükséges okmányokkal együtt. A szentegyházásfalui felekezeti iskola vezetősége eleget tett a követelménynek, viszont a megyei királyi tanfelügyelő személyesen hozta vissza

38 Uo.

39 SzRKGyLt, Plébániai iratok (701/b), 12. doboz, 1927–1929, o. n.

40 (l. e.): Székelyudvarhely, 1930. 14.

41 Berényi: Szentegyházásfalui településtörténete. 2–3.

az iskolához a beadott kérést, mivel a minisztérium más kiegészítő okiratokat kért. Ezen iratok beadására rövid határidőt szabtak, így a vezetőségnek gyorsan kellett lépnie. Az iratokhoz kellett csatolni, többek között, a hitközségnek azon nyilatkozatát – a törvény végrehajtási utasítása 13. cikkének d) pontja értelmében –, amely szerint a hitközség rendelkezik olyan anyagi alapokkal és forrásokkal, amelyből az iskolát saját erejéből fenn tudja tartani és pedagógusait fizetni.⁴² Az utóbbinál a rendelkezés előírta, hogy ugyanolyan fizetést kell biztosítani a tanítóknak, mint az állami iskolákban dolgozóknak. Az iskolaszék és egyházközségi gyűlés hosszú tárgyalás után a következő döntésre jutott: „Mindenek előtt kijelenti, hogy iskoláját a régi jelleggel fenn akarja tartani, ahhoz ragaszkodik, s minden telhető áldozatot meg is hoz annak érdekében az eddigi költségvetésben megállapított terheket hordozza továbbra is, de segély nélkül a saját erejéből, tekintve a népünk szegénységét, az összes terheket nem bírja hordozni, még a más oldalakról is felmerült sok megterheléssel együtt, hanem kéri az ország Kormányának jóindulatát iskolánkkal szemben s a tanítók fizetésének államsegéllyel való kikényszerítését.”⁴³

A húszas évektől a községben ifjúsági egyesület működött Berényi Margit tanítónő vezetésével, ahol műkedvelő előadásokat, szavalóesteket tartottak. 1926-ban Berényi szavalatot adott elő, azzal a felhívással, hogy „Magyar anyák, gyermeketekkel beszéljétek magyarul”. Emiatt, politikai izgatás címén, vizsgálatot indítottak ellene. A meghurcolást, a „jegyzőkönyvelés és vizsgálgatásokkal járó kellemetlenségeket izgalommal bár, de állhatatosan kiállván”, a vád nem bizonyosodott valósnak.⁴⁴

Ugyancsak nagy port kavart és országos hírűvé vált a román községi jegyző (Gheorghe Crăciunescu) és a helyi lakosság közti konfliktus, amely végül az előbbi távozásával ért véget, viszont később ezt az ügyet többször felhasználta a hatóság a szentegyházásfaluiak ellen. (Az alábbiakban teljes terjedelmében idézzük az *Ellenzék* című újságban megjelent beszámolót.)

„Szentegyházásfalui székely népe kiüldözte a községből erőszakkal románosítani akaró jegyzőjét. Szűnjön meg már végre a Székelyföld embertelen zaklatása és az ott folyó lelkiismeretlen lélekrablás. Csíkszereda. (Az *Ellenzék* tudósítójától).

Egy megalázott székely község kiüzte a falujából a meggyűlölt jegyzőt. A szorgalmas, békés, törvénytisztelő *Oláhfalui* már hónapokkal ezelőtt panaszkodott, kilincselte, kért igazságot, belátást, segítséget. *Nem kapott*. Ujra instanciázott, *ujra süket fülekre talált*. Így maga oldotta meg keserű és megbántott sorsát végső elkeseredésében. Ennyi történt. De lássuk egyenként az eseményeket:

42 SzRKGyLt, Iskolaügyi iratok (701/c), 1. doboz, 1896–1948, o. n.

43 Uo.

44 RKPPLt, Historia Domus II, o. n.

A virágzó felekezeti iskola és a műhazafi jegyző áldatlan harca

Oláfalut tisztességesen *Szentegyházásfalunak* hívják. Lakossága híres volt famunkájáról, hiszen Bethlen Gábor fejedelemnek is 10.000 zsindelemmel róttá le adó- kötelezettségét. Nevezetes volt Oláhfalu a >>két eszéről<< is, róla irtak száz és száz anekdotát, őt énekelte meg Jókai Mór gyönyörű szinnekkel Erdély aranykorában. A jelenben Szentegyházásfalu jámbor népének egy virágzó róm. kath. elemi iskolája és egy műhazafi jegyzője, *Craciunescu* volt. Itt volt a baj! A jegyző érdemeket akarva szerezni, valamilyen titkos sugallatra elhatározta, hogy Szentegyházásfalva székely községét román faluvá változtatja mert régen Oláhfalunak hívták.

A Tamásokat Tamasiunak, a Bálintokat Balantiunak keresztelte s megparancsolta, hogy gyermekeiket az állami elemi iskolába irassák, ahová ebben a tanévben egyetlenegy, idegenből jött gyermek iratkozott be. A szegény oláhfalusiak elmentek Székelyudvarhelyre a tanfelügyelőséghez és egy tisztességes és becsületes kérdésben kértek segítséget a jogtalan zaklatások ellen, ahol azonban panaszuk meghallgatása és sérelmük orvoslása nélkül, heves fenyegetések között kitessékelték őket. A jegyző, most a felső támogatásban bizva *birssággal sujtotta* azokat a szülőket, akik nem voltak hajlandók gyermeküket az állami iskolába küldeni.

Szentegyházásfalu nem azért volt híres mindig józan és becsületes eszjárásáról, gerinces, büszke magyarságáról, hogy egy jogtalan és igazságtalan büntetést gyermekeik lelkén keresztül végrehajtsák. *Nem fizették meg a birságot, nehogy ezáltal jogot adjanak arra, hogy gyermeküket elrabolják tőlük!!* A jegyző végrehajtót küldött rájuk, mire most a székely asszonyok vették át a szót s minden házban állandóan főzték a forró vizet, azzal a kétségbeesett elszántsággal, hogy jöjjön, aki jönni akar gyermeklelket lopni!! *A forróság megtette a hatást. A jegyző leszerelt.*

>>Itt hagyod a fogadat! << – mondja a népitélet.

Most azonban Craciunescu jegyző cselhez folyamodott. Ha ma nem sikerül embertelen terve, majd sikerül holnap. Van ugyanis a Székelyföldön egy orozvagyilkoló recept, amely a következőképpen szól: Minden gyermek öt és hét éves korában óvodába tartozik járni. Felekezeteknek nem szabad óvodát állítani! Az a gyermek pedig, amelyik egyszer állami iskolába (óvodába) járt, csak állami iskolában folytathatja tanulmányát. Más szóval kiirtjuk lassu méreggel a felekezeti iskolákat és benépesítjük a Székelyföld állami iskoláit. Craciunescu elővette a receptet, hozzáadta a feleségét, mint *diplománélküli óvónőt* és megnyitotta Szentegyházás községben az állami óvodát.

A harc újra kezdődött. Panasz, süket fülek, fenyegetés, pénzbírság, forróviz... De hogy a jegyző valami új csalafintaságon ne tudja törni a fejét, **a mult éjjel a tulfeszített emberi indulat bezuzta a jegyző minden ablakát** s egy nagy kőre csombolygatva a következő levelet juttatták a jegyző házába – az ablakon keresztül: >>*Ha öt napon belül nem távozol, itt hagyod a fogadat!*<< Craciunescu nem válaszolt a levélre, összepakolt és másnap csa-

ládjával együtt eltűnt a helységből. Maga a prefektus, dr. Bálint Simon és a csendőrpáncsnok szállt ki a felzavart Szentegyházás községbe, ahol **igazságos vizsgálattal le tudták csillapítani a felajzott kedélyeket**. Erről a sajnálatraméltó esetről példát kellene, hogy vegyen a kormány, hogy egyszersmindenkorra megszűnjön a Székelyföld embertelen zaklatása és lelkiismeretlen lélek-rablása. A jegyző csak bűnhődött a népitélete miatt, de a bűn azoké, akik a rendeletet kiadják. Érdekes, hogy az udvarhelymegyei Magyar Párt terjedelmes jelentésében kérelem formájában hónapokkal ezelőtt Oláfalu panaszát az illetékes hatóság elé terjesztette, de ez is süket fülekre talált! Komolyan, emberségesen és igazságosan kell kezelni ezt a ragadós példát!⁴⁵

Az iskolai statisztikákat figyelembe véve elmondhatjuk, hogy az 1928–29-es tanévre előírt tankötelesek száma a következőképpen alakult: 123 fiú és 118 lány, 4 tanulót az állami iskolába írtattak. Az osztályok eloszlása a következő: I. osztály: 31 fiú, 26 lány, II. osztály: 21 fiú, 34 lány, III–IV. osztály: 27 fiú és 27 lány, V–VII. osztály: 35 fiú és 14 lány. A tanítók régiségéről így szólnak a dokumentumok: I. osztály: Zitzmann György 10 éve tanító, II. osztály: Hozó János 34 éve tanító-igazgató, III–IV. osztály: Berényi Margit 24 éve tanítónő, V–VII. osztály: Barabás Áron 7 éve tanító.⁴⁶

4. kép. A szentegyházásfalui római katolikus templom (1930)

A szentegyházásfalui oktatás helyzete az 1930-as években

A felekezeti iskolák életében egy újabb csapást jelentett a nyilvánossági jog elvesztése. Így vallott az egyházközségi elöljáró 1930-ban az új rendelkezésről: „Ezen év folyamán elfogadta a Minisztérium a kat. iskolák nyilvánossági jogától való megfosztásáról szóló dekrétumot (rendeletet), melynél fogva katolikus iskolánk csakis államilag kiküldött bizottság előtt elvégzett vizsgáztatás folytán nyerhetne

45 (I.): Szentegyházásfalui székely népe. 4.

46 SzRKGyLt, Plébániai iratok (701/b), 12. doboz, 1927–1929, o. n.

érvényes bizonyítványt. Ellenben az állami iskolánál minden különösebb vizsgáztató bizottság nélkül elvégezhetik a vizsgáztatást. Végeredményben az állami iskolánál ragyognak és tündökölnek a kitűnő bizonyítványok tudomány nélkül is, viszont katolikus iskolánál, ha tud is, elbukik, ha reá esik a százalék. Egyházi embereink igen súlyos megpróbáltatáson mentek át azon tevékenység miatt, hogy pártolják a katolikus iskolánk ügyét. Jelen alkalommal is éppen Barabás Áron tanítónk közreműködésével alakult katolikus iskola ellenes társaság, minden katolikus érdeket kész volt feláldozni, azért, hogy iskolánk az államnak átadassék. Azért ezzel szemben megválasztott megyebíránk Márton Mihály és mellette álló egyháztanácsosok hűséges magaviselete mindig fenntartotta a közvéleményt, hogy a hitközség a katolikus iskola fenntartása mellett kitartott [...].⁴⁷

Az állami hatóságok képviselői a szülőket arra biztatták, hogy amennyiben szeretnék biztosítani gyerekük továbbtanulását, írassák az állami iskolába, hiszen itt nem kell magas vizsgadíjat fizetni, és a végzősök minden különösebb vizsgáztató bizottság nélkül letehetik a záróvizsgát.

5. kép. Az állami iskola fejléce és pecsétje (1930)

A nyilvánossági jog elvesztése ellen az egyházközség többször panaszt tett, mert szerintük amíg az állami iskola nem létezett, senki sem kérdőjelezte meg a felekezeti oktatás létjogosultságát, most pedig egy olyan intézményt támogat az állam, amelyben csak 10 tanuló jár (1930–1931-es tanév).⁴⁸ A jogta-

47 RKPHLt, Historia Domus II, o. n.

48 SzRKGyLt, Plébániai iratok (701/b), 13. doboz, 1930–1932, o. n.

lanságot bizonyítva számos beadványban értesítették az illetékes hatóságokat, hogy a felekezeti iskola megfelel minden előírt követelménynek, így nem indokolt az ellehetetlenítése.⁴⁹ Mivel ezek a kísérletek nem jártak sikerrel, 1931. július 16-án a szentegyházásfalui iskolaszék a katolikus Státus segítségét kérte az ügyben. A válaszban javasolták, hogy a püspök úrhoz terjesszék fel a nehézségeiket, mert ő közbenjárhat a nyilvánossági jog visszaadása ügyében, másrészt javasolták, hogy keressék fel az 1931. július 27-től pár napig Udvarhelyen, a gimnáziumban tartandó tanító tanfolyamon részt vevő dr. Bitay Árpád miniszteri tanácsos urat, hogy járjon közbe a miniszterelnöknél a határozat megváltoztatásában.⁵⁰ Sajnos ez a próbálkozás szintén nem járt sikerrel.

A helyi plébános a kudarcok sorozatáért önmagát okolta, ideg-összeroppanást kapva, több hétig a dicsőszentmártoni elmeintézetbe került. A következőket jegyezte be a *Domus Historiába*: „Viszont iskolánk nyilvánosságának elvesztése azért állandóan foglalkoztatja lelkemet, s azt a gondolatot érleli meg bennem, mintha egyedül az én, előttük irredenta magatartásom az oka annak, hogy az iskola nem kaphatja meg nyilvánossági jogát, holott a miénknél sokkalta gyarlóbb iskolák régóta élvezik azt.”⁵¹ A viszontagságok ellenére az egyházi oktatás tovább folytatódott 2 épületben, 5 tanteremben (ekkorra már 5 osztályosra bővült), Berényi Margit, Hozó János (ebben az évben hosszabb ideig betegszabadságon volt, így többen helyettesítették), Zitzmann György, Veress Andor, Andrassy Gyula, Barabás Áron tanítók révén.⁵²

1931-ben létrehozták a román óvodát a községben, ahova a két alsó tízből beírták hivatalból az óvodaköteleseket. 1932-ben egy iskolaellenőrzéskor a tanfelügyelőség hibát talált, ugyanis a Románia földrajza tantárgy oktatására használt térképet egy régi Nagy-Magyarország térkép hátára ragasztották, így azonnal el kellett távolítani. Az ellenőrzés következményeiről ezt olvashatjuk: „Tekár tanítónőt megfélemlítették, s mindegyik tanítót a lelkész tudta nélkül felszólítanak, hogy csatlakozzanak az államhoz. Tanítóink ekkor szépen vallást tettek iskolánkhoz való ragaszkodásuk mellett. Hozó elutasította az ajánlatot magas korára és hosszas szolgálati évre való hivatkozással. Berényi inkább saját keze munkája után dolgozik, semhogy a katolikus iskolától megváljon. Zitzmann az egyháznak kántortanítója, akkor sem vesz el, hogyha minden iskola megszűnne, Tekár gondolkodik, Barabás kérte már 1918-ban az itten létesítendő állami iskolához való kineveztetését.”⁵³ Ebben az évben Hozó János meghalt, betegsége alatt Veress Andor képesítés nélküli tanító helyettesítette, az igazgatói teendőket Zitzmann kántor látta el. Nagy gondot okozott, hogy a VII. osztályt tanító Tekár Róza elfogadta állami kinevezését Bibarcfálvára, és elhagyta a települést. Helyettesítésével Kifer Vilmát bízták meg, viszont ő nem pótolhatta elődje tapasztalt oktatói tevékenységét.

49 Uo.

50 Uo.

51 Uo.

52 Uo.

53 Uo.

Lakó János plébános, iskolaszéki elnök 1932 júliusában a gyulafehérvári püspökhöz írt levelében elpanaszolta, hogy miként igyekeznek a hatóságok – a vizsgáztatást kihasználva – ellehetetleníteni a felekezeti oktatást:

„Nagyméltóságú és Főtiszt. Gr. Pp. Úr! K. A.

Múlt holnap napján tiszteletteljes kérdést intéztem Kegyelmes Püspök Atyámhoz, a magániskolává lealázott iskolánk év végi keserves vizsgáztatásánál, vizsgázatlan maradt, illetőleg azon elbukott iskolás növendékeink sorsa felől. Jelen alkalommal az alatt idecsatolt revizori rendelet mindegyiket állami iskolába utasítja, egy általunk fel nem talált, mellékletben sem idézett törvény alapján. Eszerint a jövő tanévre iskolánkból átmenne 47 vizsgázatlan és 102 bukott, összesen 149 római katolikus magyar növendék a román tagozatú módra beállított állami iskolába. Aztán csak még egy ilyen aratás kell a revizornak, mit egy újabb vizsgáztatáskor biztosra számít, és az eredmény az lesz, hogy kisebbségben marad a római katolikus iskolánk, meg az állami iskolaépítéshez tehetetlen lakosság, önként adja fel az ősi iskola épületét és jogát az erőszakos állami hatalomnak. Bár növendékekkel túlszűfolva is van a katolikus iskolánk, mégsem látom jogosnak, sem célszerűnek ilyen nagyszámú gyermeksereget fellettes egyházi Főhatóságom tudta és megkérdése nélkül átengedni. Ezért is alázattal kérem Kegyelmes Püspökatyámnak ez irányú kegyes irányítását.”⁵⁴

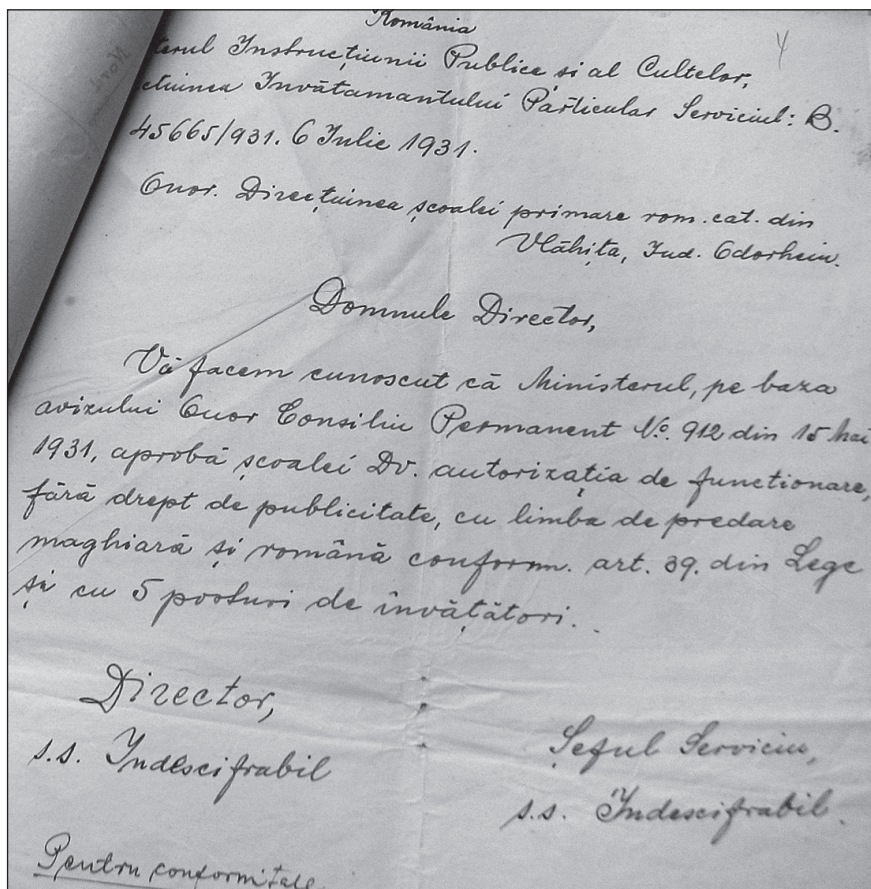
1934-ben a gyulafehérvári római katolikus püspökség tanügyi osztályának körlevele tisztázza a nyilvánossági joggal nem rendelkező iskolák vizsgáztatási szabályait. Eszerint egy háromtagú állami tanítókból álló bizottság méri fel a végzősök tudását írásbeli (román és magyar nyelv, mennyiségtan) és szóbeli próbák révén. A tanulók kötelesek voltak vizsgadíjat fizetni a bizottsági tagoknak, ami egy napra fejenként 160 lejbe került egy vizsgaülés alkalmával, amelyen egyszerre 20 diák vehetett részt, vagyis tanulónként 24 lejbe került a megméretetés.⁵⁵ Ezt az összeget legtöbbször átvállalta az egyházközség vagy a püspökség.

Ha mindez nem okozott volna elég bosszúságot az egyházközségnek, akkor egy újabb zseniális húzással álltak elő a román hatóság képviselői. Szemet vetve a felekezeti iskola épületére, igyekeztek azt minden eszközzel állami tulajdonba venni. Az ördögi terv úgy indult, hogy felkutatták az 1881-es évben megállapított közbirtokossági arányjog osztás- és telekkönyvezésekből azt a szerződést, amely átadta a 74 hold arányjogot az 1881-ben épült községi iskola számára. Az itt feltüntetett fogalmakat kiforgatva, azzal vádolták az 1883-ra elkészült ősi katolikus iskolát, hogy jogtalanul birtokolja e tulajdont, hiszen felekezeti iskola és nem községi, így átruházandó az állami iskolára, mert az számít községi iskolának. Ez ellen az egyháztanács és az iskolaszék a leghatározottabb módon tiltakozott, így a jegyző azzal fenyegetőzött, „hogy ha szép szerével át nem ruházzák az állami iskolának, per útján is kiveszi azt [...]”.⁵⁶ A fenyegetések ellenére, az egyháztanács kiállása révén az épület továbbra is felekezeti iskolaként működött.

54 Uo.

55 SzRKGYLt, Plébániai iratok (701/b), 14. doboz, 1933–1936, o. n.

56 Uo.

6. kép. Értesítés a nyilvánossági jog elvesztéséről (1931)

1938-ban egy megvesztegetési botrány tör ki a katolikus iskolában, amelynek a híre eljutott a püspökségig és az oktatási minisztériumig. A vád alapján Zitzmann György iskolaigazgató az év végi állami vizsgáztatás alkalmával 5000 lej baksist adott a jelen lévő Stănilă tanfelügyelő-helyettesnek (subrevizor), abban a reményben, hogy a tanfelügyelő közbenjár az iskola nyilvánossági jogának a visszaszerzésében.⁵⁷ Az igazgató bevallása szerint Stănilă kölcsönkérte ezt a pénzt Lakó János plébánostól, amelyről nyugta van, és amelyet folyamatosan törleszt. Az ügy további részleteit nem ismerjük, viszont azt tudjuk, hogy a feljelentést az állami iskola tanítói tették, aminek következményeként ideiglenesen felfüggesztették a tanfelügyelőt, és fegyelmi eljárást indítottak Zitzmann igazgató ellen.

57 Uo.

Az elrománosítási politikának köszönhetően 1938-tól az iskolába való beiratkozás szintén bonyodalomokkal járt, hiszen a tanfelügyelő az állami román iskolaigazgató előzetes engedélyéhez akarta kötni a felekezeti magyar iskolába való beiratkozást. Az állami iskola vezetőjének egy igazolást (úgynevezett „dovadă”) kellett volna kiállítania a gyerekek számára, engedélyezve ezzel a beiratkozást. Mindezt nehezítette, hogy a hatályos rendelkezések alapján egy tanítóra csak 30 gyerek oktatása juthatott, így a nagyszámú egyházi iskola létszám feletti diákjaival igyekeztek benépesíteni a létszámhiánnyal küzdő román tanintézeteket.⁵⁸ 1939. augusztus 20-án a plébános jelenti, hogy egy tanító 42 gyermeket taníthat a törvény szerint, így az iskolába 190 gyermek íratható be, ami az eddigi évekhez képest sokkal kevesebbet jelent.⁵⁹

A katolikus iskola tantestülete az 1930-as évek második felében: Zitzmann György kántortanító, igazgató, Berényi Margit, Ambrus Gábor, Oláh Anna, Sebők Béla tanítók.

1939-ben az Erdélyi Római Katolikus Státus igazgatótanácsa ezen a néven utoljára adta ki jelentését, a november 17-re összehívott őszi közgyűlés már az „Egyházmegyei Tanács” néven alakult meg. Az igazgatótanácsnak ebből a jelentéséből kiténik, hogy az elmúlt iskolai esztendőben tovább dolgozott az a hatalmi elképzelés, amely a felekezeti iskolák életét igyekezett lehetetlenné tenni, és amely a magyar lakosság katolikus iskoláit arra igyekezett kötelezni, hogy kizárólag román nyelven tanítsanak. A tanfelügyelői ellenőrzéskor többször a tanítók szemére vetették, hogy romántudásuk nem megfelelő, sőt elrendelték, hogy az iskola könyvtárában lévő román könyveket olvassák, majd havonta készítsenek tartalmi ismertetést az esperesi tanfelügyelőnek.⁶⁰ Berényi Margit így vallott a korabeli műveltségéről: „Írni, olvasni nem tudók száma a román megszállás alatt növekedett. 1918-ban, a cigányokat leszámítva, alig néhány öreg volt, aki a nevét nem tudta leírni. Ma többen vannak. A lakosság szeret olvasni és a vagyoni állapotához viszonyítva sok újság jár a faluba. Csak helyes irányú lapokat olvasnak: *Katholikus Világ, Szív, Szt. Kereszt, Magyar Katolikus Naptár, Gazda, Méhészet*, stb. Gyermeküket azért taníttatja, hogy jobb sorsba jussanak, a fiatalokban van tanulási vágy is. A román megszállás alatt még gondolni sem mertek gyerekeik taníttatására, mert az a pár kiváló eszű gyermek, aki végzett 4–8 gimnáziumot, nem juthatott be semmi hivatalba. Többen közülük Szentkeresztbányán a vasgyárban kaptak munkát, például az öntvények csiszolásánál vagy az edények zománcozásánál. Mivel darabszámra dolgoztak, elég szép keresetet tudtak maguknak biztosítani szorgalmukkal. Néhányan azzal az elhatározással, hogy nem lesznek román katonák, kimentek Budapestre, és szorgalmas küzdelemmel szép társadalmi állásba emelkedett, sőt vezető hivatali állásokat töltenek be. Ez nem távolította el őket a szülőföldtől. Sok esetben értékes segítséget nyújtottak

58 Ferencz: *Szentegyháza monográfiája*. 25–28.

59 SzRKGyLt, Iskolaügyi iratok (701/c), 1. doboz, 1896–1948, o. n.

60 SzRKGyLt, Plébániai iratok (701/b), 15. doboz, 1937–1939, o. n.

községünknek, s tudjuk, hogy mindenkor számíthatunk reájuk.⁶¹

Az újabb állami nyomásra, illetve a gyermeklétszám fokozatos növekedésével a helyi hatóságok arra a következtetésre jutottak, hogy egy új állami iskolát kell építeni a főút mellett (a mai központi épület elődje). A helyi közbirtokosság vállalta (hatósági kényszerre), hogy az építkezéshez szükséges faanyagot és anyagi fedezetet az erdő részéből biztosítja, így 1936–1937-ben felépült fából, közmunkával az út menti, új, román tannyelvű intézmény, négy tanteremmel, irodával, igazgatói lakással.⁶² Az első igazgató Ioan Georgescu volt, aki később tanári oklevelet szerzett, majd a háború után Székelyudvarhelyen tanított, és onnan ment nyugdíjba.⁶³ Kádár Levente egykori iskolaigazgató szerint: „A Közbirtokosságot kötelezték itt is és Kápolnáson is, hogy építsenek a román iskolák számára egy-egy épületet. Itt fog felépülni (a mai kultúrház mellett) a régi iskola előtt egy

7. kép. A köztisztelőben álló Berényi Margit tanítónő, akinek ma utca őrzi a nevét Szentegyházán

fa épület,ilyent fognak felépíteni Kápolnáson is a román iskolának. Emellett elindul a főút mellett a román iskola, és ebben lassan szaporodik a látogató tanulók száma, mert ha valaki a katolikus iskolában megbukott, akkor itt pótvizsgáztatták, és átengedték a következő osztályba, tehát tovább mehetett. Ha valakinek az édesapját erdőlopáson elfogták, akkor a tárgyalást megsemmisítették, ha a gyermekét ide adta be. Így lassan ez is feltöltődött, de a másik iskola⁶⁴ is működött normálisan.”⁶⁵

Az újabb tördőfésről Zitzmann György felekezeti iskolai igazgató jelentésében olvashatunk, miszerint a revizor a nemrég tett iskolalátogatásakor Ambrus Gábor, Zitzmann György és Berényi Margit tanítókat a további tanítástól eltiltotta, így Zitzmann helyett Sebők Béla tanító személyére ruházták át az igazgatói teendőket. A lemondatot intézményvezető a revizori döntés alapján kérte az egyháztanácsot, hogy mentsék fel az igazgatói teendők alól, és válasszanak helyette mást. Az egyháztanács és az iskolaszék egyetértett abban, hogy a tanítók felfüggesztésének ügyében a revizor túllépte a hatáskö-

61 Berényi: *Szentegyházásfalui településtörténete*. 22–23.

62 Ferencz: *Szentegyháza monográfiája*. 25–28.

63 Szabó: *Vlahica város monográfiája*. 18.

64 Az egyházi iskola.

65 Demeter: *Így lettünk város*. 122.

rét, s ezért a tanítók további helyzetét, valamint az igazgatói személyváltást „a Nagy Méltóságú Püspök úrra, mint minden katolikus iskola legfőbb igazgatójára” bízta.⁶⁶ Végül sikerült elérni a tanítók visszahelyezését állásukba.

A statisztikai közleményekben, az erdélyi püspök joghatósága alatt működő római (örmény) katolikus iskolák 1930–1931. tanévről szóló jelentéseiben a következő adatokat olvashatjuk az iskoláról:⁶⁷

Község neve	Szentegyházásfalu
Alapítási éve	1760
Tannyelv	magyar
Tanerő	5
Tanosztály	7
Tanterem	5
Rendes tanuló	336
Plusz-mínusz tanuló	139

A templom melletti felekezeti iskolán kívül 1931–1939-ig az iskolával átellenben lévő tanítói lakásban, ahol segédkantori és tanítói lakás is volt, egy tanteremmel még egyházi iskolai osztály működött.⁶⁸

1939. október 8-án végre megtérült a sok utánajárás, és a plébános örömmel jelenthette be, hogy a felekezeti iskola újra megkapta a nyilvánossági jogot. „Írás van róla. Évvégén iskolánk tanítói vizsgáztatják az iskola növendékeit [...]. Szóval az iskolát kifogástalanná kellett átalakítani. Ezen kiadásokra a Kegyelmes Püspök úr 15 000 lejt adott. Az ezen felüli összegre fedezet nincs. Erre nézve az az indítványa, hogy a rendes egyházi adón kívül, minden család fizessen 20 lejt. 10 lejt az 1938-as évre és 10 lejt az 1939-es évre, amelyet a megyefiak gyűjtsék össze.”⁶⁹

A plébános továbbá bejelentette, hogy a hatóságok új fizetést állapítottak meg az állami tanítók részére, s így az egyházi Főhatóság a felekezeti tanítóknak hasonló arányban köteles rendezni a bérüket, ennek ellenére 20%-kal mégis kisebb volt a felekezeti tanítók fizetése. A katolikus iskola tanítói: Ambrus Gábor, Berényi Margit, Sebők Béla igazgató, Oláh Anna, Oláh Margit, Kálmán Sándor.⁷⁰

A nehézségek ellenére tovább folytatódik a kulturális élet szervezése, a tantestület műkedvelő előadásokkal igyekezett bevonni a szülőket a művelődésbe. Egy korabeli beszámoló szerint: „Minden esztendőben van legalább 1-2 értékes előadás. A nép nagyon kedveli a mulattató népszínműveket.

66 SzRKGYLt, Iskolaügyi iratok (701/c), 1. doboz, 1896–1948, o. n.

67 Fritz: Róm. kath. oktatási intézetek. 599.

68 Ferencz: *Szentegyháza monográfiája*. 25–28.

69 SzRKGYLt, Iskolaügyi iratok (701/c), 1. doboz, 1896–1948, o. n.

70 SzRKGYLt, Plébániai iratok (701/b), 13. doboz, 1930–1932, o. n.

A fiatalság hálás a rendező fászerző munkájáért, és szívesen fogadja a nevelő utasításait. Szép szóval azonban sokkal szebb és maradandóbb eredményt lehet elérni velük, mint kemény »akarnokoskodással«. Túlságosan önérzetes a fiatalság. Igen jó hatású a fiatalságra nézve a velük való foglalkozás. Különösen szeretik a szép népdalokat. Sajnos, a kántornak nincs férfigyógyítója, aki legalább az énektanításban valamennyire segíthetné őt emberfeletti munkájában. Ezért csak nagyon kevés időt szentelhet az énekkar vezetésére.⁷¹ Ebben a vészterhes, de kitartó tevékenységben érte Szentegyházásfalut a második bécsi döntés, amely egy új fejezetet nyitott úgy az oktatás, mint a település történetében.

Összegzés

A romániai magyar oktatás szempontjából a két világháború közötti időszak egy összetett és bonyolult folyamatot jelentett, hiszen a román nemzetépítési politika ellentétes volt a nemzeti kisebbségek megmaradásáért folytatott harccal. Nemhiába nevezték a szentegyházásfalui katolikus egyház papjai és egyben a felekezeti iskolák fenntartói a „kálvária” időszakának ezt a periódust, hiszen a több száz éves felekezeti oktatás került veszélybe azáltal, hogy tulajdonaikat kisajátították, iskolaépületeiket államosították, pedagógusaikat zaklatták, a tanulóikat hátrányos helyzetbe hozták, az állami iskolák létrehozásával széthúzást eredményeztek. A hit és a kitartás viszont meghozta méltó gyümölcsét, hiszen a fent említett próbálkozások ellenére Szentegyházásfaluban – az állami iskola létrejöttével mellett – megmaradt a felekezeti oktatás, és méltóan töltötte be oktatói-nevelői szerepét.

Levéltári források

Berényi: Szentegyházásfalui településtörténete.

Berényi Margit: Szentegyházásfalui településtörténete. Kézirat, é. n.

RKPHLt, Historia Domus I–II: Római Katolikus Plébániai Hivatal Levéltára, Szentegyháza, Historia Domus I (1730–1800), Historia Domus II (1864–1943).

Szabó: Vlahica város monográfiája.

Szabó Albert: Vlahica város monográfiája. Kézirat, 1980. Városi Könyvtár, Szentegyháza.

SzRKGyLt: Székelyudvarhelyi Római Katolikus Gyűjtőlevéltár, Székelyudvarhely

- Iskolaügyi iratok (701/c), 1. doboz, 1896–1948.
- Plébániai iratok (701/b), 10. doboz, 1919–1923; 11. doboz, 1924–1926; 12. doboz, 1927–1929; 13. doboz, 1930–1932; 14. doboz, 1933–1936; 15. doboz, 1937–1939.

71 Berényi: Szentegyházásfalui településtörténete. 22–23.

Hivatkozott szakirodalom

- (l.): Szentegyházasfalu székely népe.
- (l.): Szentegyházasfalu székely népe kiüldözötte a községből erőszakkal románositani akaró jegyzőjét. *Ellenzék*, 50 (1929) 257. sz. (november 10.) 4.
- (l. e.): Székelyudvarhely, 1930.
- (l. e.): Székelyudvarhely, 1930. *Keleti Újság*, 13 (1930) 209. sz. (szeptember 22.) 13–14.
- N. N.: A magyar oktatás ügyéhez.
- N. N.: A magyar oktatás ügyéhez. (Ötödik közlemény). *Magyar Kisebbség*, 2 (1923) 12. sz. 456–457.
- Ábrám: *Szentegyháza*.
- Ábrám Zoltán: *Szentegyháza*. Juventus, Marosvásárhely, 1998.
- Balló: A csíkszentimrei felekezeti iskola.
- Balló Laura: A csíkszentimrei felekezeti iskola kálváriája a két világháború között. *Keresztény Szó*, 28 (2017) 8. sz. 18–23.
- Barabás: A romániai állami elemi oktatás.
- Barabás Endre: A romániai állami elemi oktatás. In: Kornis Gyula (szerk.): *Az elszakított magyarság közoktatásügye*. A Magyar Pedagógiai Társaság Kiadása, Budapest, 1927. 13–50.
- Bíró: *Kisebbségben és többségben*.
- Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002.
- Demeter: *Így lettünk város*.
- Demeter Csanád: *Így lettünk város*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2012.
- Diószegi: A romániai magyarság története 1919–1940.
- Diószegi László: A romániai magyarság története 1919–1940. In: Diószegi László – R. Süle Andrea (szerk.): *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989*. Magyarországi Kutató Intézet, Budapest, 1990. 11–44.
- Ferencz: *Szentegyháza monográfiája*.
- Ferencz József: *Szentegyháza monográfiája*. Városi Könyvtár, Szentegyháza, 1957.
- Fritz: Róm. kath. oktatási intézetek.
- Fritz László: Az erdélyi róm. kath. püspök joghatósága alatt működő róm. (örmény) kath. oktatási intézetek az 1930–31. iskolai évben. *Magyar Kisebbség*, 10 (1931) 15–16. sz. 593–600.
- Gidó: *Oktatási intézményrendszer*.
- Gidó Attila: *Oktatási intézményrendszer és diákpopoláció Erdélyben 1918–1948 között*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 276.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2013.
- Mihály: Iskola- és oktatástörténeti „morzsalékok” Udvarhelyszékről.
- Mihály János: Iskola- és oktatástörténeti „morzsalékok” Udvarhelyszékről. *Areopolisz*, 18 (2019) 133–152.

Kálvária. A szentegyházásfalui oktatás története a két világháború között

Portik: Erdélyi magyar kisebbségi sorskérdések.

Portik Erzsébet-Edit: Erdélyi magyar kisebbségi sorskérdések a két világháború között. *Iskolakultúra*, 22 (2012) 9. sz. 60–66.

Szabó K. A.: Az első világháború.

Szabó Kálmán Attila: Az első világháború és az azt követő békediktátum hatása az erdélyi tanítóképzésre és népoktatásra. *Magiszter*, 12 (2014) 1–2. sz. (tavasz–nyár) 112–135.

II. Hatalomváltás Erdélyben (folytatás) 3. sz. (ősz) 100–115.

Képjegyzék

1. kép. A román nyelv tanításának elrendelése (1923). SzRKGyLt, Plébániai iratok (701/b), 10. doboz, 1919–1923.
2. kép. Vizsgalap (1926). SzRKGyLt, Plébániai iratok (701/b), 11. doboz, 1924–1926.
3. kép. Barabás Áron kinevezése (1923). SzRKGyLt, Plébániai iratok (701/b), 10. doboz, 1919–1923.
4. kép. A szentegyházásfalui római katolikus templom (1930). RKPHLt, Historia Domus II.
5. kép. Az állami iskola fejléce és pecsétje (1930). SzRKGyLt, Plébániai iratok (701/b), 13. doboz, 1930–1932.
6. kép. Értesítés a nyilvánossági jog elvesztéséről (1931). SzRKGyLt, Iskolaügyi iratok, (701/c), 1896–1948.
7. kép. A köztisztviselőben álló Berényi Margit tanítónő, akinek ma utca őrzi a nevét Szentegyházán. A szentegyházi Svella család tulajdonában levő kép.

Bartos-Elekes Imre

Hunyadi János vagy Iancu de Hunedoara? A nándorfehérvári diadal kovácsa a romániai tankönyvekben

**John Hunyadi or Iancu de Hunedoara? The *Triumphator* of
Nándorfehérvár (Belgrade) in the Romanian Textbooks**

The paper tries to encounter the different interpretations of the same historical events and narratives during my high-school years. As a student who belongs to the Hungarian minority in Romania, I wondered, how can be explained the huge difference between the interpretations of the historical past in the history textbooks written for the Romanian and the Hungarian students.

During the past decades a significant quantity of historical literature has been written about the canons and the myths of the Romanian and Hungarian historiography, as well as about the changes in their historical discourse. While reading these historiographical works, I decided to examine the school textbooks of history from a similar perspective. The focus of my research is the depiction of the past in the history school textbooks in Romania. Several question has been raised: how does John Hunyadi appear in the Romanian history textbooks? How did he become a symbol of the struggle against the Ottoman Turks? How does a historical figure become a hero? To demonstrate the differences between the Hungarian and Romanian interpretations of the past, I have analysed the history textbook written for Hungarian students (6th–7th grade) and the Romanian history textbook used by both Hungarian and Romanian students (8th grade).

Keywords: education, textbooks, Hungarian minority, John Hunyadi, myths and canons

A történelemtanítás alapvető feladata az állampolgári nevelés, meghatározott értékek közvetítése és rögzítése, vagyis identitáspolitikai funkciót lát el. Ugyanakkor egyfajta tárgyi tudással is felvértezi a diákokat nemzetük, valamint a tágabb világ múltjáról.¹ A közoktatásban a történelem tantárgy és a történelem

1 Gyáni: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. 93.

tankönyvek mindig is kiemelt szerepet kaptak a társadalmi szocializációban, az emlékezetpolitika alakításában.²

Az 1989-es rendszerváltás óta – három évtized alatt – komoly szakirodalom született a román és a magyar történetírás kánonjairól, mítoszairól, a történeti diskurzus változásairól és arról, hogy a történetírás a különböző történelmi korszakokban milyen szerepet játszott a nemzetállam építésben. Ezzel párhuzamosan a tankönyvek emlékezetpolitikában játszott szerepéről is megindult a szakmai diskurzus, egyre jobban tudatosult a felismerés, hogy a történelemtankönyvek szerepe a társadalmi tudatformálásban nem elhanyagolható. Például Lucian Boia *Történelem és mítosz a román köztudatban* című művében úgy vélte, hogy a tankönyvek nagyobb hatást gyakorolnak a társadalmi emlékezetre, mint a szakmai művek: „Egy tankönyv össze nem mérhetően nagyobb számú közönségre gyakorol hatást, mint az elithez szóló történetírói mestermű.”³

Kutatásom témája Hunyadi János személyiségének megítélése a romániai iskolai tankönyvekben.⁴ Írásomban összevettem a romániai magyar, illetve román anyanyelvű diákoknak készült történelemtankönyvek diskurzusait; vizsgálom, hogy a két tankönyv történetírása mennyire eltérő Hunyadi-képeket prezentál a fiatal nemzedékek számára, illetőleg mennyire más hangsúlyokkal, a tankönyvszerkesztők mit emelnek ki és mit hallgatnak el ennek a középkori hősnak az életével kapcsolatban, és hogy mi az oka a különböző eltéréseknek. Továbbá kísérletet teszek arra is, hogy megértsem, a román és a magyar történetírásból ismert különböző mítoszok hogyan élnek tovább az általam elemzett történelemtankönyvekben.

Kutatásom során két, az iskolákban a közelmúltban is gyakran használt tankönyvre támaszkodom: az 1999-es kisebbségtörténetire⁵ és a 2011-es román nyelvből fordított történelemtankönyvre.⁶ A két tankönyvet egyszerre, párhuzamosan használták a 2010-es években.

Módszertani szempontból igyekeztem a román és a magyar történetírás korábbi előzményei mellett figyelembe venni azokat a tantárgy-didaktikai megfontolásokat, alapelveket és adottságokat is, amelyek befolyásolták a szerzőket a tankönyvek megírásakor. Ezeket a szempontokat figyelembe véve fogalmazok meg kritikát a tankönyvekről, és ezek alapján igyekszem összegezni saját történelemdidaktikai javaslataimat is.

Írásom elején érdemes pár kulcsfogalmat tisztázni, amelyek kutatásom fogalmi keretét jelentősen meghatározták. A mítosz egy olyan képzeletbeli alkotás, amelynek az a feladata, hogy kozmikus és társadalmi jelenségek lé-

2 Dévényi – Gözsy: Szempontok a történelemtankönyvek dekódolásához. 145–166.

3 Boia: *Történelem és mítosz*. 7.

4 Jelen tanulmány bővített, átírt változata egy korábbi, az ETDK-n bemutatott dolgozatomnak, amelyben Hunyadi alakjával csupán egy alfejezet erejéig foglalkoztam. Bartos-Elekes: *Történelemoktatás és nemzeti mítoszok*.

5 László – Vincze: *A romániai magyar nemzeti kisebbség történelme*.

6 Oane – Ochescu: *A románok történelme*.

nyegét kidomborítsa, szoros viszonyban a közösség alapvető értékeivel, és az a célja, hogy biztosítsa annak összetartó erejét.⁷

Az 1950-es, 1960-as évektől vita tárgyát képezi a történettudományban, hogy a nemzet, a nemzeti érzés milyen időbeli kiterjedéssel rendelkezik a történelemben, és milyen tényezők játszottak szerepet a nemzetek születésében. Különböző nacionalizmuselméletek léteznek arra vonatkozóan, hogy mikortól beszélhetünk nemzetről. Ezen elméletek két fő csoportba oszthatók: modernistákra és esszencialistákra.⁸ A modernizmus képviselői a nemzetre mint modern jelenségre tekintenek.⁹ Ennek a szemléletnek az egyik legfontosabb képviselője Ernest Gellner, aki a nemzetet, a nemzeti szellem eredetét a modernitással kapcsolja össze: „A nacionalizmus a modern nemzet támaszát jelentő legitimációs doktrínaként nyeri el alapvető jelentőségét. A nemzet pedig a modernitás legfontosabb politikai tere”,¹⁰ vagy az iparosítással.¹¹ A nacionalizmussal kapcsolatos elméletek másik csoportja az esszencialistákhoz köthető, akik a nemzetet olyan esszenciális tényezőkhöz kötik, mint a szocio-biológia vagy kulturális elemek és mitikus szimbólumok, így ők a nemzetek keletkezését általában az ókorig vagy a középkorig vezetik vissza.¹²

A súlyos morális, politikai válságokkal terhelt történelmi periódusokban megnövekedik a társadalmi igény a megmentők iránt. A rendkívüli személyiség – aki közvetítő az emberek és a történelem között – egy válságos történelmi időszakban lép színre, különleges képességekkel rendelkezik, küldetése a fenyegető veszélyekkel szembeni kíméletlen küzdelem. A „hős” szerepét valós történelmi szereplő is betöltheti egy közösség, nemzet, állam emlékezetpolitikájában, aki rendszerint valamilyen történelmi, politikai mozdulatot személyesít meg, és könnyen azonosulható morális üzenetet hordoz. Egyetemes ősmintáról beszélünk: egyetlen társadalmi közösség sem vonhatja ki magát a „hősök” és „megmentők” varázsa alól. A rendkívüli személyiség tekintélyt szerez magának a hagyományos, ősi és a modern, szkeptikus, demokratikus szellemiségű társadalmakban egyaránt.¹³

Az ősminta ugyan egyetemes, de annak sajátos megnyilvánulásai – természetesen az eltérő történelmi körülmények miatt – eltérően jelentkeznek a különböző társadalmak, nemzetek emlékezetében. Hunyadi János része ennek az ősmintának, ő is lényegében hősként, megmentőként jelenik meg a történetírásban. Rendkívüli személyiség: bámulatos stratégiai érzékkel rendelkezett, a hosszú hadjárat során több csatában is győzelmet aratott az oszmán haderő felett, a birodalom erőit a Balkán-hegységig üldözte, ennek hatására a szultán 10 évre szóló békekötésre kényszerült. Egy válságos történelmi kor-

7 Boia: *Történelem és mítosz*. 8.

8 Koller: *Nemzet, identitás és politika*. 21.

9 Uo. 29.

10 Gyáni: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. 46.

11 Gellner: *A nemzetek és a nacionalizmus*. 57.

12 Koller: *Nemzet, identitás és politika*. 21–22.

13 Boia: *Történelem és mítosz*. 242.

szakban kellett helyt állnia: V. László kiskorúsága idején, 1446 és 1453 között Magyarország kormányzója volt, és az a tény, hogy Nándorfehérvárnál képes volt megállítani az Oszmán Birodalom haderejét, alkalmassá teszi őt arra, hogy a „mi védtük a Nyugatot a török hordáktól” történelemszemlélet őt a törökellenes küzdelem szimbólumává tegye. Hunyadi János ugyanakkor megosztott történelmi szereplő, hiszen a román és a magyar történetírás is saját hőseként tartja számon ezt a zseniális hadvezért.¹⁴ Vitatott származása lehetőséget teremt arra, hogy a karakter mindkét történetírás számára kiszámítható legyen. Mondhatni, Hunyadi János az a történelmi személyiség, akit megosztanak „a román történelem és a magyar történelem között”.¹⁵

A magyar kisebbségi, illetve a román tankönyv történetírása egyaránt igyekszik őt heroizálni, a keresztény Európát megmentő hős szerepébe helyezni. Bár Hunyadi János közös történelmi szereplő, a két történetírás nem ugyanolyan hangsúllyal kezeli a törökverő hős életének és tetteinek a bemutatását. A magyar történetírás már a középkorban megalapozta a Hunyadi-kultuszt (itt elsősorban Antonio Bonfini és Heltai Gáspár munkásságát érdemes megemlíteni), és azóta is jelentős a Hunyadi János pályafutásával foglalkozó munkák száma.¹⁶ Ezzel szemben a román történetírásban időben később és lassabban alakult ki Hunyadi János kultusza. A román történelmi gondolkodás fokozatosan építette be Hunyadi Jánost a román történelem folyamatába. A 19. században a román történészek még csak szerény mértékben foglalkoztak a nándorfehérvári diadal kovácsával, és ők is többnyire erdélyiek voltak. A hadvezér asszimilációját a román emlékezetpolitika tulajdonképpen a két világháború között kezdte meg, és csak a második világháború után fejezte be. Ugyanakkor ma sem beszélhetünk egyértelmű Hunyadi-kultusról Romániában, hiszen Hunyad megye kivételével sehhol sem állítottak neki szobrot, vagy neveztek el róla iskolát.¹⁷

A *török elleni harc* toposzának különleges szerepe van a román történelmi gondolkodásban. Ez a küzdelem hármaskör-funkciót lát el a mitikus történelemképben: segítségével jobban ki lehet domborítani a románok hősiességét és erényeit, a szüntelen támadások, háborús áldozatok igazolják a történelmi lemaradást, a dicső harc pedig jelzés Nyugat számára, hogy elismeréssel tartozik a román népnek, amiért megvédték a civilizációt az „oszmán hordákkal” szemben.¹⁸ A „Nyugat védőbástyái voltunk” diskurzus *A románok történelme* című tankönyvben is megtalálható: „a román államok a kereszténység védőbástyáiként szolgáltak a muszlim törökökkel szemben”.¹⁹

A tankönyv szerzői ebben a szerepben jelenítik meg Hunyadi Jánost is. A szerzők leginkább a hosszú hadjáratban és a nándorfehérvári csatában játszott szerepét emelik ki mint szemléltető példát arra vonatkozóan, hogy

14 Lupescu: Hunyadi János alakja. 385.

15 Boia: *Történelem és mítosz*. 166.

16 Lupescu: Hunyadi János alakja. 385–386.

17 Uo. 396.

18 Boia: *Történelem és mítosz*. 194–195.

19 Oane – Ochescu: *A románok történelme*. 70.

az oszmán invázióval szemben milyen ellenállást tanúsítottak a „román államok”. A tankönyv szerzőinek szemléletében a három román ország: Havasalföld, Moldva és Erdély. Mindhárom „román államból” kiemelnek egy vagy két olyan történelmi személyiséget, akik sikeresen harcoltak a törökökkel szemben. Havasalföld részéről Mircea cel Bătrân és Vlad Țepeș vezette a haderőket a muszlim törökökkel szemben, Moldva részéről pedig Ștefan cel Mare. Ebben a kontextusban Erdély küzdelmét Hunyadi János képviselte, aki a hosszú hadjárat ideje alatt Erdély vajdája volt. Hunyadi János karakterét a tankönyv szerzői igyekeznek kisajátítani, beilleszteni a román történelembe. A „nagy vajdák galériája” adattárban Mircea cel Bătrân, Alexandru cel Bun, Vlad Țepeș, Ștefan cel Mare, Petru Rareș mellett ott találjuk Hunyadi Jánost, Erdély vajdáját is mint hős törökellenes ellenállót. Nemcsak társadalmi, politikai pozíciója teszi alkalmassá arra Hunyadi Jánost, hogy a román történelem törökellenes harcosa legyen, hanem a tankönyvírók által előnyben részesített hátszegi származáselemzés révén is. Így válik Hunyadi János román hőssé, aki Erdély vajdajaként és Magyarország kormányzójaként védte Európát a Ialomița folyó mentén és Nándorfehérvárnál: „Hátszgeből származó román kenézként áttért a katolicizmusra, fiatalon elsajátította a fegyverforgatást, 1441-ben Erdély vajdájává, 1446-ban Magyarország kormányzójává választották”.²⁰

A 20. század közepéig a román történetírásban Hunyadi János nem is rendelkezett egyértelmű névvel, az egyes román történészek különböző megnevezésekkel illették: *Ioan Corvin de Hunedoara* (George Barițiu), *Iancu de Hunyad* (Iosif Bălan), *Ioan Corvin* (Nicolae Iorga). A ma is ismert, a nyolcadikos tankönyvben is olvasható névváltozatot (*Iancu de Hunedoara*) 1957 után honosította meg a román történetírásban egy kolozsvári történészcsoporthoz, amely névváltozat a mai napig domináns a romániai történelemtankönyvekben.²¹

A nyolcadikos tankönyv szerzői tehát nemcsak Hunyadi János hátszegi származása révén igyekeznek a hadvezérnek román etnikai hátteret biztosítani, hanem nevének románosított alakján keresztül is. Ilyen értelemben a román emlékezetpolitika a diákok számára egy olyan Hunyadi Jánost kínál, aki román származású, pályafutása a román történelembe illeszthető be, és még a neve is román. Ezt az üzenetet a magyar nyolcadikos tanulóknak is igyekeznek közvetíteni, ugyanis a nyolcadikos tankönyv magyar nyelvű fordításában azoknak a történelmi szereplőknek a nevét, akiket ez az emlékezetpolitika nem akar kisajátítani (például Bethlen Gábor, I. Rákóczi György) csak magyarul írták le a tankönyvben,²² míg Hunyadi János magyar neve mellett zárójelben ott van a román megfelelője is: Iancu de Hunedora.²³

A *védőbástya* retorika szintén megjelenik *A romániai nemzeti kisebbség történelme és hagyományai* című tankönyvben. Az oszmánellenes küzdelem

20 Uo. 70–71.

21 Lupescu: Hunyadi János alakja. 397.

22 Oane – Ochescu: *A románok történelme*. 74.

23 Uo. 70.

hőse Hunyadi János, akiből a szerzők igyekeznek Európát védő megmentőt faragni, és ezt már a lecke címe is jelzi: „Európa megmentője: Hunyadi János”.²⁴ A nyolcadikos tankönyvvel ellentétben a kisebbségi tankönyv szerzői sokkal nagyobb terjedelemben foglalkoznak Hunyadi János személyével, szerepével a hosszú hadjáratban és a nándorfehérvári ütközetben: míg az előbbi tankönyv szerzői két bekezdést szentelnek a „nándorfehérvári hősnek”, addig az utóbbi esetében „Európa megmentője” két és fél oldalt kap. Hunyadi János szerényebb mértékű idézése a nyolcadikos történelemtankönyvben jól illeszkedik a román történetírás 19. század óta kialakított struktúrájába. Hunyadi a román nemzeti panteonban ugyan helyet foglal, de nem annyira hangsúlyosan, mint például Ștefan cel Mare vagy Mihály vajda. A visszafogottabb megjelenítés hátterében Hunyadi János származásának román–magyar kettőssége állhat,²⁵ hiszen ha még figyelembe is vesszük Hunyadi román származását, katolikus vallása és a Magyar Királyság történetében játszott politikai, katonai szerepe mindenképp kettős identitást ad neki, így nem lehet őt egyértelműen elhelyezni a *román nemzeti hősök csarnokában*, Mihály vajdával és Vlad Ţepeșsel egy szinten. A másik magyarázat az lehet, hogy viszonylag későn, az első világháború után jelentek meg a román történetírásban azok a művek, amelyek a román nemzeti panteonban megalapozhatták Hunyadi helyét.²⁶ A kettős identitás problémája a kisebbségi tankönyv esetében nem jelentkezik, a leckében nincs említve Hunyadi János hátszegi származása.²⁷

A tankönyvek esetében nemcsak arra érdemes figyelni, hogy a szerzők milyen tényeket emelnek ki, hanem legalább annyira követni kell az elhallgatásokat is, hiszen ezek jelzik a szerzők történetírói nézeteit.²⁸ A kisebbségi tankönyv esetében ez azt jelenti, hogy a szerzők nem tartották fontosnak Hunyadi János származását, a nyolcadikos tankönyvvel ellentétben. E téma tárgyalásánál a két tankönyv szerzői két ellentétes nemzetfelfogást képviselnek. Míg az előbbieket a nemzettudatot nem vetítik vissza a középkorba, addig az utóbbiak esetében a nemzeti identitás a 15. században is megjelenik. Ebből az következik, hogy *A romániai magyar nemzeti kisebbség történelme és hagyományai* című tankönyv szerzőpárosa a Hunyadi János leckénél a román szerzőpáros nemzetkoncepciójától eltérő nemzetfelfogást képviselnek. Ennél a leckénél nem vetítik vissza a nemzet fogalmát a középkorba, tehát ebben a leckében nem az esszencialista történelemszemlélet jelenik meg (mely irányzat a nemzet létét képes akár az ókorban, a középkorban is feltételezni). Ugyanakkor kérdéses, hogy a kisebbségi tankönyv szerzői képviselik-e a modernista szellemiséget (amely koncepció a nemzet létrejöttét a 18–19. századi folyamatokkal kapcsolja össze),²⁹ hiszen más, középkori és kora újkori eseményeket tárgyaló leckékben

24 László – Vincze: *A romániai magyar nemzeti kisebbség történelme*. 58.

25 Boia: *Történelem és mítosz*. 247.

26 Lupescu: Hunyadi János alakja. 396.

27 László – Vincze: *A romániai magyar nemzeti kisebbség történelme*. 58–60.

28 Dévényi – Gözsy: Szempontok a történelemtankönyvek dekódolásához. 157.

29 Koller: *Nemzet, identitás és politika*. 21–22.

megjelenik a nemzet fogalma mint a történelmi folyamatokat befolyásoló tényező. A *románok történelmé*t író tankönyv szerzői viszont kétségkívül esszencialista nemzetfelfogást képviselnek, hiszen Hunyadi János esetében fontosnak tartották kiemelni román származását, ami által könnyen elhelyezhették a román történelem hőseinek nemzeti panteonjába.³⁰

A *romániai magyar nemzeti kisebbség történelme és hagyományai* című tankönyv nem számol be Hunyadi János hátszegi származásáról, ennek hátterében egyrészt az állhat, hogy egyszerűen nem tartották fontosnak megemlíteni ezt a tényt (hiszen Magyarország kormányzójának származása nem befolyásolta katonai pályafutását), illetve a magyar történetírásban eleve eltérő álláspontok vannak a Hunyadi család származását illetően,³¹ másrészt az eltérő nemzetfelfogás is szerepet játszhatott abban, hogy egy középkori hős etnikai származására nem tettek utalást. A származás meg nem említése egyszerűbbé teszi a szerzők számára, hogy a katonai génuszt elhelyezzék a magyar történelemben. Ellenkező esetben a szerzőknek el kellene magyarázniuk, hogy a középkorban nem bírt jelentőséggel a nemzetiség; így, annak érdekében, hogy a diákok még véletlenül se tekintsenek Hunyadira román hősként, inkább a magyar hadvezér szerepkörét tulajdonítják neki. Másfelől nem biztos, hogy egy ilyen magyarázattal érdemes terhelni a diákokat. Hunyadi János, a tehetséges katonai vezető így egyértelműen kiemelkedő helyet foglalhat el a magyar történelemben. A tankönyvszerzőknek jó oka van Hunyadi Jánost a magyar hadtörténet hőseként interpretálni, hiszen képes volt megállítani a Konstantinápolyt elfoglaló II. Mehmed szultánt. A leckében több helyen is elismerik a szerzők Hunyadi János hadászati tehetségét: „A délvidéki harcokban tanúsított vitézsége és rátermettsége folytán királyaink Hunyadira bízták a szörényi bán és az erdélyi vajdaság kormányzását”.³² A szerzők kiemelik szervezői képességét is, mondván, hogy a marosszentimrei vereséget követően Hunyadi János képes volt hamar új, erős hadsereget felállítani: „A felkészületlen Hunyadi a marosszentimrei csatában vereséget szenvedett. Szervezői képességét dicséri, hogy néhány nap alatt ütőképes hadsereget állított fel, s a zsákmánnyal és hadifoglyokkal visszatérő ellenséget valahol Gyulafehérvár és Szeben között megsemmisítette.”³³ A nyolcadik tankönyvhöz hasonlóan szintén hangsúlyozzák a szerzők Hunyadi hosszú hadjáratban játszott katonai teljesítményét. Az 1444-es vesztes várnai csata esetében kiemelik, hogy bár a sebtében toborzott haderő elégtelennek bizonyult, Hunyadi hadvezéri tehetsége legalább esélyt adott arra, hogy a csata ígéretesnek induljon: „Hunyadi hadvezéri tehetségét dicséri, hogy ennek ellenére a várnai csata (1444) ígéretesnek indult”.

30 A pontos idézet így szól: „Hátszegről származó román kenézként áttért a katolicizmusra, fiatalon elsajátította a fegyverforgatást, 1441-ben Erdély vajdájává, 1446-ban Magyarország kormányzójává választották”. Oane – Ochescu: *A románok történelme*. 71.

31 Sokatmondó az a tény is, hogy a magyar történetírás inkább a Hunyadi család havaselvi származását valószínűsíti.

32 László – Vincze: *A romániai magyar nemzeti kisebbség történelme*. 58.

33 Uo.

A csata elvesztésének felelőssége nem Hunyadi Jánosé, hanem I. Ulászló magyar és lengyel királyé, aki „meggondolatlanul bekapcsolódott a küzdelembe, s elesett”.³⁴ Hunyadi János sorsa, a hősi halál az 1456-os nándorfehérvári csatát követően teljesebbé válik: „A győztes seregeknek most a törököknél is könyörtelenebb ellenséggel, a pestissel kellett szembenéznie. Az áldozatok között volt a győzelem két kovácsa, Hunyadi János és Kapisztrán is. De állt Nándorfehérvár. Jó két évtizedig Magyarország és Közép-Európa védelmének biztos kulcsa maradt.” Az üzenet egyértelmű: Hunyadi, bár meghalt a pestisben, áldozatával megvédte Nándorfehérvárt, és ezáltal Magyarországot és Közép-Európát is. A törökellenes harc szimbóluma beteljesítette küldetését.³⁵

Összegzésként megállapítható, hogy mindkét tankönyv esetében jelen van a „Nyugat védői voltunk” diskurzus, ennek az eszmének képviselője Hunyadi János, a nándorfehérvári hős.³⁶ A nyolcadikos tankönyv és a hatodikos kisebbségi tankönyv is elismeri katonai teljesítményét, mindkettő igyekszik őt heroizálni, beemelni a nemzeti panteonba, még ha a két tankönyv eltérő terjedelemben is foglalkozik az erdélyi vajdával. Ebben a leckében komoly különbség jelentkezik a két tankönyv között, ami a nemzet időbeli kiterjedését illeti: a nyolcadikos tankönyv fontosnak tartja hangsúlyozni Hunyadi hátszegei román származását, míg a hatodikosok számára készült mű nem tulajdonít jelentőséget ennek a ténynek. Hunyadi János kisajátításának vágya jelzi, hogy a magyar és a román tankönyv-történetírásban még egyaránt jelen van az erőskezű vezető, a megmentő, a rendkívüli személyiség iránti nosztalgia.³⁷

34 Uo.

35 Uo. 60.

36 Nem egyértelmű, hogy le kell-e bontani ezt a hősképet minden korosztály számára. Egyrészt, Hunyadi János mint hős, megjelenik a hatodikosok számára készített tankönyvben, és úgy vélem, hogy 12-13 éves korban szükség van hősökre, akik pozitív példát mutatnak. Másrészt azonban kérdéses, hogy a történelemoktatásnak minden esetben példaképeket és dicső, feddhetetlen hadvezéreket kell-e mutatnia az idősebb korosztályok számára is (például a nyolcadikos tankönyv esetében, amely 14 és 15 évesek számára készült). Szerintem ebben a korban érdemes a kritikai érzéket is fejleszteni a diákoknál. Fontos figyelembe venni, hogy a történelemoktatás egyben politikai, állampolgári nevelés is, és ezen az iskolai órán egyben értékátadás is történik. Emiatt a hőskultuszt építő történelemoktatás könnyen olyan nemzedékeket nevelhet ki, amelyek politikai-történelmi képzetében ott él az erőskezű vezető/hadvezér, államférfi képe, aki válság esetén megmenti a nemzetet („a nemzet atyja”). Vajon egy demokratikus társadalom értékrendjébe mennyire illik bele ez az „apa” figura?

37 Boia: *Történelem és mítosz*. 242.

Tankönyvek

László – Vincze: *A romániai magyar nemzeti kisebbség történelme.*

László László – Vincze Zoltán: *A romániai magyar nemzeti kisebbség történelme és hagyományai. Tankönyv a VI. és a VII. osztályosok számára.* Stúdium Könyvkiadó, Kolozsvár, 1999.

Oane – Ochescu: *A románok történelme.*

Oane, Sorin – Ochescu, Maria: *A románok történelme. Tankönyv a VIII. osztály számára.* Ford. Nagy Andrea, Nagy Gabriella és dr. Váradi Éva-Andrea. Editura Didactică și Pedagogică, București, 2011.

Hivatkozott szakirodalom

Bartos-Elekes: Történelemoktatás és nemzeti mítoszok.

Bartos-Elekes Imre: Történelemoktatás és nemzeti mítoszok. A XXIII. Reál- és humántudományi Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencián bemutatott és leadott dolgozat. Témavezető: Fehér Andrea. Kézirat. Kolozsvár, 2020.

Boia: *Történelem és mítosz.*

Boia, Lucian: *Történelem és mítosz a román köztudatban.* Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 1999.

Dévényi – Gözsy: Szempontok a történelemtankönyvek dekódolásához.

Dévényi Anna – Gözsy Zoltán: Szempontok a történelemtankönyvek dekódolásához. In: Csóka-Jaksa Helga – Schmelcz-Pohánka Éva – Szeberényi Gábor (szerk.): *Pedagógia – Oktatás – Könyvtár. Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére.* Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, Pécs, 2014. 145–166.

Gellner: *A nemzetek és a nacionalizmus.*

Gellner, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.

Gyáni: *Nemzeti vagy transznacionális történelem.*

Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem.* Kalligram, Budapest, 2018.

Koller: *Nemzet, identitás és politika.*

Koller Boglárka: *Nemzet, identitás és politika Európában.* L'Harmattan–Zsigmond Király Főiskola, Budapest, 2006.

Lupescu: Hunyadi János alakja.

Lupescu Radu: Hunyadi János alakja a magyar és a román történetírásban. *Századok*, 139 (2005) 2. sz. 385–420.

ARCÉL

PROFILE

Zágorhidi Czigány Balázs

Szent Domonkos és Magyarország 1221–2021

Saint Dominic and Hungary 1221–2021

In 2021, the Dominicans in Hungary commemorated a double anniversary: 800 years ago, St. Dominic died in 1221 and also 800 years ago the Hungarian Province (*Provincia Hungariae*) of the Order of Preachers (*Ordo Fratrum Praedicatorum*) was founded. According to the order's tradition, the founder of the order himself was prepared for Hungary to participate in the conversion of the pagan Cumans, but this could no longer take place due to his early death. The second general chapter of the order, held in Bologna on Pentecost in 1221 – still under the leadership of Dominic – decided to establish the Hungarian province, and sent master Paul of Hungary (*Paulus Hungarus*), the former professor of the University of Bologna, to Hungary for this purpose. The first generation of Hungarian Dominicans achieved extraordinary success: they attracted many prominent ecclesiastical and secular personalities, founded about 20-25 houses in the country, led the two – the Cuman and Bosnian – missionary bishoprics, and even undertook special missions, as the expeditions of Friar Julian and his companions in search of the eastern Hungarians. These results were swept away by the Mongol invasion in 1241–1242, during which many members of the order, including the founder of the province, died martyrdom.

Keywords: St. Dominic, Hungarian Dominican province, Paulus Hungarus

A magyarországi domonkosok 2021-ben kettős évfordulóra emlékeznek: 800 éve, 1221-ben halt meg Szent Domonkos, és 800 éve jött létre az általa alapított Prédikátor Testvérek Rendjének (*Ordo Fratrum Praedicatorum*) Magyar Rendtartománya (*Provincia Hungariae*). A két esemény természetesen szorosan összekapcsolódik. A rendi hagyomány szerint Domonkos maga is Magyarországra készült, hogy részt vegyen a kunok megtérítésében, sőt a regényesebb legendaváltozatok szerint egyenesen azért növesztett szakállt, hogy a pogányok könnyebben befogadják. 1221 tavaszán azonban már érezhette, hogy erre a rendkívüli vállalkozásra nem futja az erejéből. Ennek az évnek a pünkösdjén Bolognában tartották a rend második nagykáptalanját, amely többek között döntött a magyar provincia megalapításáról is. Domonkos egyik munkatársát, a bolognai egyetem volt tanárát, Magyar Pál mestert bízta meg a feladat elvégzésével, aki három társával rögtön a káptalan után el is indult Magyarország felé. Domonkos

pedig még ennek az évnek a nyarán elhunyt Bolognában. A történet két szála így kapcsolódik össze.

Domonkos tehát lehetett volna akár a magyar történelem egyik válságos korszakának fontos szereplője is: Béla ifjabb király munkatársa, a kunok megkeresztelője és Magyarországra telepítője, sőt – ha jóval hosszabb életet él – a tatárjárás egyik vértanú áldozata. A történelmietlen lehetőséget természetesen csak azért vetettük fel, hogy lássuk, az első magyar domonkosok a rendalapító személyes küldetését valósították meg. Talán ennek tulajdoníthatók emberfeletti erőfeszítéseik és áldozataik, és talán ennek köszönhetőek rendkívüli eredményeik is.

Hol és mikor fogalmazódhatott meg a rendalapítóban ez a különleges cél? Szent Domonkost elsősorban mint az eretnekek visszatérítésén fáradozó prédikátort ismerjük. Pedig életfordulóin legalább annyira megfogta őt a pogány népek megtérítésének gondolata, mint az eretnekek elleni küzdelem kihívásai. Domonkos egyházi pályáját mint székesegyházi kanonok kezdte. Ebből az ugyancsak nyugodt és kiegyensúlyozott életből egy utazás zökkenett ki. Hazájából, a korabeli Kasztíliaból – a mai Közép-Spanyolországból – egy politikai küldetés részeként püspökével a messzi északra, Dániába vagy Svédországba indult. Az út során két meghatározó élmény érte: útja elején, a Pireneusok túloldalán, a mai Dél-Franciaország területén eretnekekkel találkozott, északon pedig értesüléseket szerzett az Európa határainál megjelenő pogány népekről. Ettől kezdve kettős cél lebegett a szeme előtt: egyfajta belső misszió, azaz a korabeli egyház megerősítése és megtisztítása az eretnek tanításoktól, és egyfajta külső misszió, azaz a pogány népek megtérítése és a keresztény világ határainak kiterjesztése.

Mint tudjuk, rövid életét elsősorban a belső misszióknak szentelte. A dél-franciaországi és észak-itáliai eretnekek között végzett eredményes munkája során kristályosodott ki az a – Szent Prédikációnak nevezett – módszer, amely a rend tevékenységének alapját képezte. Ez nem volt más, mint az egyszerű és szegény apostoli élet gyakorlása, összekötve az evangélium örömhírének folyamatos terjesztésével, a prédikációval, az egyház tanító feladatának gyakorlásával. Ez a munka természetesen jól képzett – a korabeli papság átlagát messze meghaladó – egyházi személyeket kívánt. Domonkos sikerét nem csak az eredményes térítőmunka jelezte, hanem jól mutatta az is, hogy nagy számban csatlakoztak hozzá ezek a bizonyos jól képzett egyháziak, akikkel idővel nem csak az eretnekeket, hanem a korabeli egyetemeket is sikerült meghódítania.

Mindettől függetlenül folyamatosan ott lebegett szeme előtt az a cél is, hogy ezt a munkát egykor majd a pogány népek között folytatja. Életének dokumentumaiban a korábbi időkben – elsősorban utazásai kapcsán – északi népek és – hazája adottságai révén – a szaracénok szerepelnek. Élete vége felé azonban egyértelműen a kunok kerülnek erre a helyre. 1233-ban, alig egy évtizeddel halála után a szentté avatási vizsgálat során egyik rendtársa úgy

vallott, hogy Domonkos azt szokta mondogatni: „Miután elrendeztük a rend ügyeit, a kunok közé megyünk misszióba.”

De honnan származhattak Domonkos információi a kunokról? Feltehetően közvetlen munkatársától, Magyar Pál mestertől, aki Bolognában, a korabeli egyetemi világ egyik központjában az 1210-es években a jogtudomány professzora volt. Személyéről nemcsak a rendtörténeti források szólnak, hanem az egyetem belső dokumentumaiban is mint jeles tanárt, sőt egy időben az egyetem rektorát emlegetik. Fennmaradt egy széles körben ismert és használt jogi munkája (*Notabilia*), amelyet különféle pápai dokumentumok egyházjogi magyarázatának szentelt. (Ezek a magyarázatok mellesleg számos magyar vonatkozású adatot tartalmaznak.) Már domonkos szerzetesként írhatta azt a gyóntatói segédkönyvet (*Summa de poenitentia*), amely szintén hosszú időn keresztül használatban volt, és számos másolatból ismert. Többnyire *Paulus Hungarus* vagy *Paulus de Hungaria*, azaz Magyar vagy Magyarországi Pál néven szerepel, ami egyértelműen utal magyarországi származására. (A horvát kutatás – egy kései *Paulus Dalmata* névalak nyomán – felvetette dalmát származását, amit a korai adatok, de leginkább Pál mester küldetése meggyőzően cáfolnak.)

Pál mestert tehát úgy képzelhetjük el, mint a korabeli egyházi elit vezető rétegének képviselőjét: tekintélyes egyetemi állással, biztos jövedelemmel és széles körű társadalmi megbecsültséggel. Domonkos egy ilyen embert – és nem csak egyet! – is ki tudott zökkenteni megszokott életéből, sőt egészen extrém vállalkozásokra ösztönözni: legyen kolduló szerzetes, térjen vissza hazájába, kezdje meg a kunok térítését, és vállalja akár a vértanúhalált is.

Ahogy Pál mesteren keresztül megjelentek a korabeli magyar állammal és egyházzal kapcsolatos információk az egyetemi oktatásban, úgy kerülhettek a rendi tudatba a korabeli magyar egyház nagy kihívásai, mindenekelőtt a kunok megtérítésnek gondolata. Pál mester legkésőbb 1218-ban belépett a Domonkos-rendbe, Domonkos haláláig legalább három éve volt arra, hogy ezeket az információkat átadja és tudatosítsa. Domonkos megértette, hogy ez a kihívás nem csak a magyar egyháznak szól, hanem fontos az egész korabeli kereszténység szempontjából is: a keresztény világ határvidékét kellett pacifikálni és lehetőség szerint kiterjeszteni azt messzi keletre.

Pál mester életéről ezután már kevés adatunk van. Az úgynevezett „Magyar domonkos őskronika” beszámol – csodás eseményeket sem nélkülöző – útjukról, az újdonság erejével ható első magyarországi szereplésükről, aztán a misszió rendkívüli eredményeiről. A kegyesrendi hagyomány szerint Pál a kunok között halt vértanúhalált számos társával együtt – de nem a kunok ölték meg, hanem a kunokat és magyarokat is fenyegető tatárok. A tatárjárás elsöpörte mindazt, amit az első domonkos generáció megteremtett Magyarországon és keleti határvidékein. Elpusztultak a rendtörténeti források is, így csak főbb vonalakban tudjuk elképzelni ezeket az eredményeket: a korabeli ország területén legalább 20-25 rendházat alapítottak, ezekben a közösségek-

ben nagyszámú utánpótlást neveltek, akik aztán szinte tömegesen tudtak részt venni a missziókban (erről tanúskodnak a korai mártírjegyzékek számadatai), nem csak Kunországban, hanem Boszniában is, ahol a bogumil eretnekséggel vették fel a harcot. A két missziós terület révén két püspökség vezetését látták el a magyar domonkosok: a kunok kapcsán a milkói püspökséget, a bogumil eretnekek kapcsán a boszniai püspökséget. Mindezek mellett azonban még olyan rendkívüli vállalkozásokra is foghatók voltak, mint Juliánusz barát és társai keleti expedíciói, amelyek valójában nem földrajzi felfedezőutak vagy őstörténeti kutatóutak voltak, hanem igazi domonkosi értelemben vett missziók: a magyar domonkosok keleten maradt pogány testvéreikhez szerették volna elvinni a hit fényét.

A magyar domonkosok első nemzedékének tevékenysége tehát igazi sikertörténet lehetett, amit leginkább a rendalapító személyesen átadott küldetése indokolhatott. Talán még a számszerű adatoknál is jobban igazolja ezt az a néhány személyes életút, amelyet legalább vázlatosan, egy-egy adatból ismerünk. Bizonyára a korabeli magyar egyházi elitből került ki Teodorik, az első kun püspök, vagy Pósa testvér, aki a boszniai püspökség előjárója lett. Ők még nem a renden belül szerezhették meg a klerikus képzettségüket, bizonyára olyan magyar egyháziak voltak, akiket az új szerzetesrend vonzereje ragadott magával. Egy sejtethetően hasonló életpályát kissé közelebről is ismerünk: Énoch mester mint nyitrai főesperes tűnik fel a forrásokban az 1220-as évek végén, ahol elsősorban egyházi peres ügyekben szerepel, ami magas jogi képzettségére utal. Az 1230-as évektől aztán már domonkos szerzetesként találkozunk vele hasonló ügyekben mint egyházi bírót. Énoch mester jól példázza azt a magasan képzett papi réteget, amelyre Szent Domonkos a Prédikátorok Rendjének munkáját alapozta. Hasonló pályát futhatott be Boldog Szádok szandomíri vértanú, legalábbis neve erre utal. Az Énoch és a Szádok személynév ószövetségi eredetű papi név, amelyet a középkorban nagy előszeretettel használtak az egyházi pályára szánt gyermekek elnevezésére. Szádokot ott találjuk Magyar Pál társaságában, amikor Bolognából útra kelt Magyarország felé, tudjuk, hogy később zágrábi perjel lett, élete utolsó szakaszát pedig a lengyelországi Szandomírban töltötte, ahol számos társával együtt vértanúhalált halt az úgynevezett második tatárjárás idején.

Még különlegesebb példára bukkanhatunk egy világi előkelő megtérésére és a rendhez való csatlakozására Boldog Buzád bán legendájában. Ami nem is annyira legenda, Ferrari Zsigmond, a rend török idők utáni újjászervezője – hacsak másolatban is – még látta a Buzád bán által 1233-ban kiállított oklevelet, amelyben így szól magáról: „Én Buzád, egykori bán, most a prédikátorok rendjének legkisebb testvére.” Megdöbbenő a kontraszt: a IV. Béla – ekkor még ifjabb – király legszűkebb köréhez tartozó előkelő főúr (ebben a minőségében lehetett szlavón vagy szörényi bán), bizonyára miután megözvegyült, belépett a rendbe, és kolduló szerzetes lett. A krónikák szerint jeles prédikátor

vált belőle, életét pedig vértanúként fejezte be: 1241-ben híveivel együtt a pesti domonkos kolostor templomában mészárolták le a tatárok.

Simon Tugwell domonkos szerzetes és rendtörténész szerint Szent Domonkos a „határvidék embere” volt – konkrét és elvont értelemben is. Szülőhazája, az Ibériai-félsziget a keresztény és az iszlám világ határán terült el, de utazásai során eljutott Európa északi végvidékeire, és gyakran találkozott a társadalom, az egyház vagy egy szűkebb közösség peremvidékére szorult személyekkel. Érdekelték azok az emberek, akik ott éltek a közelében, esetleg csak egy határvonal választotta el őket tőle, de a keresztény hittől, amit ő maga vallott, nagyon is távol álltak. Valójában az ő lelkük megmentését tekintette saját személyes céljának és a Prédikátor Testvérek Rendje fő feladatának. Ez az élethelyzet és attitűd nagyon is ismerős lehetett azon egyháziak számára, akik a keresztény Európa egy másik, ugyancsak mozgalmas végvidékén, a Magyar Királyság területén éltek és dolgoztak. Bizonyára ennek is köszönhető, hogy Szent Domonkos rendje bőven talált hivatásokat a 13. századi Magyarországon.

Irodalom

- Szovák Kornél: A domonkos írásbeliség első korszaka. In: Csurgai Horváth József (szerk.): *Az első 300 év Magyarországon és Európában. A Domonkos-rend a középkorban*. Alba Civitas Történeti Alapítvány, Székesfehérvár, 2017. 33–43.
- Zágorhidi Czigány Balázs: A domonkosok letelepedése Magyarországon. In: Barna Gábor (szerk.): *A Szent Domonkos Rend és a kunok*. (MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport. A vallási kultúrakutatás könyvei 22.) MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2016. 105–114.
- Zágorhidi Czigány Balázs – Legeza László – Török Sándor: *Domonkosok*. (Szerzetesrendek a Kárpát-medencében) Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, Vasvár, 2021.

Horváth Richárd

Erdődi Bakóc Tamás (1442–1521) (Életrajzi vázlat)*

Thomas Bakóc of Erdőd (1442–1521) (A Short Biography)

The paper surveys the career of Thomas Bakóc of Erdőd, Archbishop of Esztergom, who died five hundred years ago, in 1521. It presents the emergence of his family from peasantry to prominence in the Hungarian church. Having attended several Italian universities, Thomas returned to Hungary in the 1470s. After 1480, he became personal secretary to King Matthias Hunyadi, a post which set him on the path that led to the top group of the kingdom's political elite. As a result of his royal secretaryship, Bakóc was appointed bishop first of Győr and later of Eger, finally to become head of the Hungarian church as cardinal-archbishop of Esztergom. As a supporter of King Wladislas II, he also obtained important lay offices after 1490: he was secret and chief chancellor. His wide personal network earned him a place in international politics, as well; for some time he was the chief representative of Venetian interests in the Hungarian court, and staged himself as a credible candidate at the papal election of 1510. His accumulation of immense landed wealth served the rise of the powerful Erdődy family in the early modern era.

Keywords: Thomas Bakóc, Archbishop of Esztergom-Hungary, medieval career, political network, papal election in 1510

Amikor megkaptam a jelen megtisztelő felkérést, hogy a félezer éve meghalt esztergomi érsek-kancellár életpályájáról egy összefoglalást készítsek, először bizony meglepődtem. Mert bár kétségtelen tény, hogy jómagam fő kutatási területe a késői középkor, de abból is inkább Hunyadi Mátyás uralkodása, mintsem a Jagelló királyok korszaka, amire Bakóc politikai, főpapi működésének nagyobb része esett. Ám ekkor felöltött, hogy közel két évtizede részese lehettem egy nagyszabású – s akkoriban úttörőnek számító – vállalkozásnak, melynek célja az volt, hogy elkészítse az esztergomi érsek életrajzi lexikonát. E vállalkozás számára akkor készítettem el a Bakóc érsekről szóló részt,¹ s így kerülhettem a mostani kötet szerkesztőjének látókörébe.

* A kutatást és a kézirat elkészítését az NKFI K 134690. sz. pályázata is támogatta.

1 Horváth: Bakóc IV. Tamás.

Nos, ezen előzmények figyelembevételével született meg a döntés, hogy sor kerüljön egy újabb, modernebb, rövid életrajz összeállítására, amelynek megtételében két fontos körülmény játszott közre – most az ötszázadik, s magától adódó, halálévfordulót nem tekintve.

Egyfelől, a magyar nyelven íródközépkorkutatás az elmúlt két évtizedben nagy erőket mozdított meg a Mátyás- és Jagelló-kor kutatása terén, ami számos új publikációban, s ami ennél is fontosabb, új szempontok és eredmények megjelenésében öltött testet. E téren Bakóc esetében különösen C. Tóth Norbert kutatási eredményei kiemelendők. Másfelől még a kutatásnál is fontosabb, mondhatni forradalmi változás állt be Bakóccal és családjával, az Erdődyekkel kapcsolatosan: a család Bécsben őrzött s sokáig nem vagy csak nehezen kutatható levéltára az utóbbi időkig bezárólag lényegében korlátlanul állt a kutatás rendelkezésére. Külön érdekessége és jelentősége az Erdődy-levéltárnak, hogy a család felemelkedésére, birtokszerzéseire vonatkozó késő középkori oklevelés anyag szinte hiánytalanul korunkra maradt.² Ez a két fontos eredmény jelentett alapot ahhoz, hogy az alábbiakban egy, a korábbinál frissebb, a legújabb eredményeket ötvöző életrajzi vázlat készülhessen, mellyel kapcsolatban nyomatékosítani kell, hogy csak vázlatról van szó, már csak a terjedelmi korlátok miatt is. Bakóc Tamás életútja valójában új monográfusra vár.

*

Tamás Bakóc Ferenc mezővárosi jobbágy harmadik fiaként látta meg a napvilágot 1442 táján a Bélteki Drágfiak³ erdődi birtokán, ahol az apa kerékgyártó mesterként dolgozott. Felmenőiről lényegében semmit sem tudunk, testvérei (Bálint, Miklós, Ferenc, Pál, Orsolya és Katalin) forrásokban való feltűnéseiből akár még arra is gyanakodhatunk, hogy Bakóc Ferenc gyermekei nem egy, hanem két, akár három egymás utáni házasságból származtak az apa megözvegyülése miatt.⁴ A vélhetően jó képességekkel bíró fiatal Tamás számára nem volt más lehetőség, mint a tanulás.

Tudnivaló, hogy a kései középkorban jobbágyi sorból birtokos nemessé válni rendkívül nehéz volt. Mindez a kor „állami” és közösségi szervezetébe volt kódolva, a születési előjogok – vagy épp azok teljes hiánya – határozták meg a társadalmi helyzetet. Egyetlen kitörési út létezett a (jobbágyorsorból nézve különösen) nagy lépéshez, az egyházi karrier, ráadásul ez sem volt túl gyakori Magyarországon.⁵

2 Erdődy Lt. Az iratanyag 1387 előtti része már magyar nyelvű regesztakiadásban is elérhető: B. Halász – Piti: *Erdődy regeszták*.

3 A család középkori történetének legfrissebb összefoglalását lásd *Szilágyáság*. passim.

4 A család genealógiai adatait rendkívül alaposan feldolgozta, immáron az Erdődy-levéltár adatainak ismeretében C. Tóth: Bakóc rokonság. 8–30. Amikor külön nem idézem, a szövegben szereplő genealógiai utalások e dolgozattól származnak.

5 Még évszázadokkal vagyunk Stendhal és a reguláris hadseregek kora előtt, amikor a katonai pálya lesz a második esély, a „vörös a fekete mellett” a szegényebb társadalmi rétegek ifjainak felemelkedése számára.

Tamásnak e téren kétségkívül szerencséje volt, ráadásul kettős szerencséje. Először is azért, mert legidősebb testvére, Bálint 1448-ban tűnik elénk mint a krakkói egyetem hallgatója, ahonnan egyenes út vezetett a magasabb egyházi posztokig. S így is lett, Bálint előbb a titeli prépostságig (1459–1480), majd a tehetős sárospataki plébánosságig (1480–1484) jutott.⁶ Mindez lehetővé tette számára, hogy ifjabb testvére tanulmányait finanszírozza, akinek így tehát nem kellett „szponzor” után néznie, ifjúkorától kezdve a tanulmányaira és karrierjének építésére összpontosíthatott. A másik szerencsés elem ugyancsak Bálint testvéréhez kapcsolódik: ő volt Gúti Ország Mihály főkincstartó (1436–1438, 1440–1453), asztalnokmester (1438–1439) és ajtónállómester (1453–1458) káplánja (*specialis capellanus*), ami kevéssel később hallatlan politikai támogatást jelentett a család számára.⁷ Gúti Ország ugyanis a Hunyadiak régi híveként Mátyás király 1458. évi trónra kerülését követően rögvest a legnagyobb befolyású politikusok egyike lett: az amúgy is bárói tisztségnek számító ajtónállómesterből 1458 júliusának végén, augusztusának elején Mátyás a királyság nádorává emelte, amit 1484. évi haláláig viselt is.⁸ Erdődi/Bakóc Bálint hű szolgálatait ezt követően hamar elnyerték jutalmukat: Gúti Ország nádori kinevezését követően bő esztendővel, 1459-ben kijárta az Erdődi/Bakóc család (egészen pontosan Bálint és testvérei: Miklós, Tamás és János, valamint utódaik) részére a nemesi rangot és a királyi címet,⁹ ennél fogva mire Tamás elérte a fiatal felnőttkort, nemesnek tudhatta magát.

Tanulmányait a krakkói egyetemen kezdte meg, ahol 1463–1464-ben tanult és baccalaureatusi fokozatot szerzett.¹⁰ Innen Bolognába ment, ahol 1465 végén megszerezte a „mindkét jog doktora” fokozatot, ám e címét itthon nem használta.¹¹ Kevéssel később, 1469/70-ben egy időre a ferrarai egyetemen is kimutatható, de legkésőbb 1470-ben visszatért Magyarországra.¹² Több esztendei itáliai és krakkói tanulmányai eredményeképpen magasan képzett egyházi személyként tért vissza hazájába, egyházi-politikai működésére ugyanakkor inkább a pragmatizmus volt jellemző, mint a korban oly „divatos” humanista szónoki és írásbeli elemek alkalmazása.¹³ Bakóc igit-végig két lábbal a földön álló, gyakorlati politikus volt, amit későbbi pályája is ékesen bizonyít.

A későbbi esztergomi érsek működésének forrásait ismerve roppant meglepő, hogy a Bakóc visszatérését követő évtizedből lényegében alig van róla érdemi információnk. Sőt, egyenesen úgy fogalmazhatunk, hogy az 1470-es

6 C. Tóth: Bakóc rokonság. 10; C. Tóth: *Kalocsa-bácsi archontológia*. 140.

7 Ország Mihály tisztségeire: *Archontológia 1301–1457*. I. 47, 51, 53. A káplánságra lásd Botka: Adalékok. 552.

8 C. Tóth: Nádorváltás 1458-ban. 98–101.

9 „...vobis et per vos Nicolao, Thome et Iohanni fratribus vestris eorumdemque fratrum vestrorum hereditibus et posteritatibus universis”. Az oklevél 1459. szeptember 3-án kelt. Botka: Adalékok. 552.

10 Haraszti Szabó – Kelényi – Szőgi: *Prága és Krakkó*. II. 166–167. (1367. sz.)

11 Haraszti Szabó – Kelényi: *Francia, angol, itáliai és német egyetemek*. 144–145. (237. sz.)

12 Uo. 312. (855. sz.)

13 Ezt a benyomást erősíti levelezésének átfogó elemzése is. Dreska: Bakócz Tamás, a levélfíró. 329–339.

évek voltaképpen rejtélyesek a Bakóc-életútban. Az Erdődy-levéltárból ezekből az esztendőkből nincs egyetlen forrásunk sem Tamás működésére, aminek persze magyarázata, hogy a későbbi érsek birtokszerzései majd csak bő évtizeddel később vették kezdetüket (minderről alább még lesz bővebben szó, de 1483 előtti, Tamásnak és/vagy családjának szóló királyi adományt jelenleg nem ismerünk). Ha a korábbi szakirodalomra hagyatkozunk, csupán elszórt információkkal dolgozhatunk. A „legbiztosabb” forrásnak Bónis Györgynek a középkori jogtudó értelmiségről készült monográfiája számít. Eszerint Bakóc visszatérését követően ismeretlen időben ugyan, de Rangoni (Veronai) Gábor erdélyi, majd egri püspök-kancellár szolgálatába lépett, s így került az udvar közelébe.¹⁴ Nos, mindez roppant logikusnak tűnik, ám forrásokkal alig-alig támogatható, maga Bónis sem hoz ilyet. Egyetlen kapaszkodónk e téren Antonio Bonfini egy anekdotája. Eszerint 1474 szeptemberében, amikor Mátyás hadaival a közeledő cseh és lengyel csapatok elől Boroszlóba húzódott, bizonytalan volt abban, hogy a sereget a városban vagy azon kívül helyezze el. Egyik ebéd közben Gábor püspök is szóba hozta a kérdést, amikor az írnok, Tamás – akinek későbbi jövőjéről ékes szavakkal emlékezik meg Bonfini – egy kettős megoldást javasolt.¹⁵ Ebből az elejtett megjegyzésből, azaz Gábor püspök-kancellár írnoki tisztségéből sejtették/sejtjük Bakóc udvari karrierjének kiindulópontját. Mindezt az időrend sem zárja ki: Rangoni Gábor 1476-ban lett titkoskancellár, majd ezt követően 1476 és 1480 között töltötte be a fő- és titkoskancellári tisztséget, azaz az 1474. évi boroszlói eseményeket kevéssel követően lett az udvarban meghatározó szereplő.¹⁶ A kérdést árnyalando, látnunk kell, hogy az 1470-es évek második felében indul útjára több, tehetséges, Itáliában tanult s a későbbiekben fontos pozíciókra jutott egyházi személy pályája. Gondoljunk csupán Bakócra, Váradi Péter kalocsai érsekre vagy éppen ifj. Vitéz János későbbi veszprémi püspökre.

Bakóc korai éveit illetően még egy információmorzsával rendelkezünk. Igaz, némileg későbbi követjelentésből, de alighanem hihetően hangzóan arra történt utalás, hogy Tamás ifjúkorában a fegyverekkel is foglalkozott, azok forgatásához is értett. Mindez, lássuk be, származását illetően talán nem is feltétlenül adódik automatikusan.¹⁷

14 Bónis: *Jogtudó értelmiség*. 230–230. Az 1470 és 1480 közötti esztendőkről érdemben Bakóc életrajzírója, Fraknói Vilmos sem írt.

15 „Gabriel cum inter cenandum de re ista forte dissereret, Thomas scriba eius acerrimi compos ingenii et qui ab adolescentia, qualis futurus esset, ostendit, utrunque faciendum esse dixit, intrus et extra ponenda castra.” Bonfini. IV/III. 138.

16 *Archontológia 1458–1526*. I. 69. Rangoni személyének jelentőségét és a királlyal fennálló jó kapcsolatot mi sem mutatja meg hívebben, minthogy Mátyás többször is kísérletet tett a Szentszéknél arra, hogy Rangoni kerüljön a bíborosok sorába, amit végül 1477 végére sikerült elérnie. Temesváry: *Erdélyi püspökök*. 400–404. Rövid ideig tartó erdélyi püspökségét követően pedig a jóval gazdagabb egri püspöki székbe helyezte át. C. Tóth: *Főpapi archontológia*. 49–50. Rangoni továbbá számos alkalommal királyi követként is eljárta. Egyházi pályafutására és legatusi működésére lásd Kalous: *Plenitudo potestatis in partibus?* 224–233.

17 „Antequam sacris initiararis, victicia arma es prosecutus”. Fraknói: *Bakócz élete*. 11.

Az igazi változást ugyanakkor az 1480. esztendő hozta el Bakóc életében, amikor belépett – s élete végéig, bő négy évtizeden át el sem hagyta azt – a „nagy-politika” világába. Fő pártfogója, Rangoni Gábor ugyanis ettől az esztendőtől fogva szinte folyamatosan (számos alkalommal az uralkodó megbízásából) Rómában tartózkodott, s 1486-ban ott is halt meg.¹⁸ Távozásával üresedés állt elő a kancelláriában, s ide Mátyás korábbi titkárát, Bakóc kor- és udvarbéli pályatársát, Váradi Pétert nevezte ki, aki 1474-től volt az uralkodó titkára (*secretarius regius*).¹⁹ A kései Mátyás-korban a titkári tisztség jelentősége rendkívüli volt. Ehelyütt most nincs tér, s talán szükség sem arra, hogy a mátyási kormányzat 1475 utáni jellemzőit, a király növekvő magányosságát és bizalmatlanságát bemutassam, legyen elég annyit rögzíteni, hogy a királyi titkár azon kevés személyek közé tartozott, akit Mátyás bizalmasának tekintett, az uralkodó elé kerülő ügyek zömmel az ő kezén keresztül mentek át. Nos, ezt a szerepet töltötte be Váradi Péter az 1470-es évek végéig, amikor fő- és titkoskancellárrá lépett elő.²⁰ Ezzel Bakóc „helyzetbe került”, s Mátyás titkárává emelte. Kinevezésének idejét pontosan nem ismerjük, arra vélhetően az esztendő őszén került sor.²¹ Titkári megbízását mai tudásunk szerint 1488 elejéig biztosan megtartotta.²² Jellemző a bizalmi tisztelet betöltő titkár lehetőségeire, hogy a titkárságban (ahogy majd később főpapi méltóságban) 1489-től utóda nem más, mint testvére, Szatmári Ferenc budai, majd pápoci prépost, azután győri püspök lett. Ennek kieszközlése bizonyosan Tamás befolyásának eredménye volt.²³

A világi befolyás növekedésével arányosan lépett előre az egyházi ranglétrán is. Ahogyan Bálint nevű bátyja, korábbi támogatója 1480-ban elhagyni kényszerült a titeli prépostságot, utóda szinte automatikusan Bakóc Tamás lett, erre 1480 októberéből már biztos adattal rendelkezünk.²⁴ A kései közép-korban mindez bevett gyakorlat volt: az uralkodó szolgálatába állt személyek kisebb-nagyobb egyházi javadalmakat kaptak, voltaképpen ez jelentette honorálásukat. Titel esetében ugyanakkor egy speciális Bakóc-jelenséget is megfigyelhetünk. Emlékezzünk: 1459-től testvérbátyja, Bálint volt a prépost. Őt követte, amint láttuk, Tamás, aki 1487-ig volt prépost, majd különféle jogcímen egészen a század végéig vezette az intézményt, és húzta annak jövedelmét. 1499-től pedig Tamás unokaöccse, János nevű testvérenek ugyancsak János névre hallgató fia lett a titeli káptalan elöljárója, egészen 1517-ig.²⁵ En-

18 Temesváry: *Erdélyi püspökök*. 406–408.

19 Véber: *Váradi Péter*. 25–27.

20 *Archontológia 1458–1526*. I. 70.

21 Az első olyan királyi oklevél, amelynek kancelláriai jegyzetében feltűnik Tamás neve, jelen ismereteink szerint 1480. október 6-án kelt Zágrábban. DL 18 414 („ad relationem Thome de Erdewd”).

22 Utolsó ilyen adatunk 1488 februárjából ismert: „T. secretarius”. DF 293 294.

23 Szatmári Ferenc rövid pályafutására lásd Köblös: *Egyházi középréteg*. 316–317. Itt terjedelmi okokból nem részletezhető, közvetett adatok ugyanakkor nem zárják ki, hogy Mátyás haláláig titkár maradt.

24 C. Tóth: *Kalocsa-bácsi archontológia*. 140.

25 Uo. 140–141.

nélfogva a család közel hat évtizeden át „családi vállalkozásként” tekinthetett az itteni prépostságra.

A préposti cím a királyi titkárság fizetsége volt. A bizalmi állás ugyanakkor egyenesen vezetett ahhoz, hogy adandó alkalommal Tamás magasabb egyházi méltósághoz is jusson. Ennek elérésében – igaz, akaratán kívül – Tamás korábbi pártfogója, Rangoni Gábor is szerepet játszott. Emlékezzünk: Rangoni ekkor már bíborosi rangban, egri püspökként, ám javarészt Rómában működött. Itt is érte a halál 1486 nyarán. Az egri főpapi székbe utódjául az addigi győri püspököt s a régi királyi bizalmast, a pénzügyek legfőbb irányítóját: Nagylucsei Orbán győri püspököt jelölte az uralkodó.²⁶ Az áthelyezést az indokolta, hogy az egri lényegesen jobban jövedelmező püspökség volt, mint a győri, s Orbánt Mátyás király mindenképpen kiemelten kívánta jutalmazni. Érseki széket nem adhatott neki, lévén épp 1486 tavaszán nevezte ki a gyermekkorú Estei Hippolitot esztergomi érsekké, s ugyanekkor tartotta fogságban Váradi Pétert, Kalocsa érseket, ezért szabadon adományozható érseki szék nem állt rendelkezésre.²⁷ Ezekben a hónapokban tehát a legmagasabb presztízsű, szabadon adható főpapi cím Egeré volt. Nos, Mátyás ezt szánta Orbánnak, s 1486 októberében ki is nevezte, aki így elhagyta a győri egyházmegyét. A király pedig nyomban ide nevezte ki Bakócot, még ugyancsak az 1486-os esztendő utolsó heteiben.²⁸ Döntése vitathatatlanul a Bakóc irányába meglévő bizalomról és a vele való elégedettségről tanúskodik.²⁹

Egyházi pályafutása is az előzményeknek megfelelően alakult. Orbán kincstartó és egri püspök 1491 végén meghalt, s az ekként felszabaduló tekintélyes püspökség élére az új király, II. Ulászló – bizonyára nem függetlenül Bakócnak Ulászló trónra kerülésében játszott szerepétől, amelyről alább még lesz szó – ahogyan korábban Orbán püspököt, most Bakócot helyezte át.³⁰ Egri működése azonban nem volt hosszú, az ambiciózus és az uralkodó által

26 C. Tóth: *Főpapi archontológia*. 51.

27 Uo. 27, 36–37.

28 Uo. 51, 71.

29 1489-ben így emlékezett meg Mátyás egy oklevelének narrációjában Bakóc hűségéről: „Quod nos respectum habentes ad fidelitatem et plurima servitiorum merita fidelis nostri reverendi in Christo patris, domini Thome episcopi ecclesie Iauriensis secretarii et consilarii nostri etc., que ipse maiestati nostre et sacre regni nostri Hungarie corone, cum summa fide et fidelitate, omnibus in rebus nostris, eiusdemque regni nostri, cure et fidei sue creditis et commissis non fideliter solum, sed etiam utiliter, ac prudentissime exhibere curavit. Ac tametsi, ab initio eius, huiusmodi fidem integritatem et diligentiam in nonnullis rebus quas ei committebamur, plane experiebamur, verumtamen posteaquam sibi secreta nostra committere, et consequenter eiusdem ad consilia rerum nostrarum et regni nostri, ac ad maxima queque adhibere cepissemus, tum plane experti sumus eius fidelitatem cum summa sapientia coniunctam, maximo nobis sui extitisse, eiusque officiosa obsequia, plurimum et nobis, et regno nostro utilitatis attulisse.” Botka: Adalékok. 553–554.

30 Neumann: Győr és Eger között. 357–366. Arról is érdemes megemlékezni, hogy miként korábban Orbán püspök Egerbe kerültével megnyílt a lehetőség Bakóc számára a püspökségre Győrött, most, az ő távozását követően ide testvére, Szatmári Ferenc juthatott. C. Tóth: *Főpapi archontológia*. 72.

is támogatott Bakóc figyelme egyre inkább Esztergom felé fordult. Ulászló is támogatta ebben, hiszen eleve kellemetlen volt számára a Mátyástól „örökölt” – 1490-ben még csak tizenegy esztendő – Beatrix-rokon, Estei Hippolit érseksége. Így a két fél közötti megbeszélésekre, majd az Eger/Esztergom cserére 1497 végén, 1498 elején került sor, s ekkortól lett Bakóc Tamás 1521. évi haláláig a magyar egyház vezető személyisége.³¹

Talán magyarázni sem érdemes, hogy egyházi pályafutása nem kizárólag Magyarország határain belül volt említésre méltó. VI. Sándor pápa 1500 őszen bíborossá kreálta, majd II. Gyula pápa – Velence hathatós támogatásával, akinek az érdekeit Bakóc korábban és később sem habozott képviselni – konstantinápolyi pátriárkává tette, ami, bár formális tisztség volt csupán, de éves plusz jövedelmet és gyakorlatilag a pápa utáni első tiszteleti címet jelentette számára. Épp ezért nem meglepő, hogy felismerte: Rómában komoly lehetőségek várnak rá. Bakóc 1511 őszen Itáliába utazott, hogy a magyar egyház képviselőjeként az V. Lateráni Zsinaton vegyen részt. Befolyásának és tekintélyének köszönhetően a II. Gyula pápa 1513. február 20-i váratlan halálával bekövetkezett interregnum tartamára megválasztott háromtagú szentszéki kormányzótanács tagja lett, ezáltal eséllyel indult magán a pápaválasztáson is. A konklávé azonban 1513. március 11-én Giovanni de’ Medicivel (utóbb: X. Leó) szemben alulmaradt.³² Az új pápa, mintegy kárpótlásul, 1513. július 15-én észak-, közép- és kelet-európai (Magyarország, Csehország, Morvaország, Lengyelország, Poroszország, Svédország, Lauschwitz, Szlavónia, Dalmácia, Oláhország, Dánia, Norvégia, Litvánia, Szilézia és Moszkva) teljes hatáskörű apostoli legátusává nevezte ki, s megbízta a törökök elleni keresztes hadjárat toborzásával és megszervezésével.³³ Az erről szóló pápai bullát Bakóc 1514. április 9-én hirdette ki, de miután a gyülekező keresztes hadak hamarosan a Dózsa György-féle parasztháború néven ismert eseménysor csapataivá lettek, a bullát május 15-én visszavonta.³⁴

Egyházi tisztségei mellett kora politikai berendezkedésének megfelelően országosan is rendkívül fontos világi méltóságokat viselt. Királyi titkári megbízásának megszűnését, illetőleg Mátyás király halálát követően – nem függetlenül egyházi pályáivének fentebb látott emelkedésétől – hamar „megtalálták” az új feladatok. Méghozzá nem várt gyorsasággal. A kancellária korábbi nagyhatalmú vezetője, Filipec János váradi püspök ugyanis 1490. szeptember 27-én váratlanul az új királynak, II. Ulászlónak bejelentette, hogy minden egyházi és világi tisztségéről lemond. Külön érdekessége a lemondásnak, hogy arra Ulászló koronázását követően néhány nappal, az uralkodó Budára érkezett követően

31 Uo. 29–31, 52–53.

32 Kubinyi: Diplomáciai érintkezések. 125–126.

33 Kalous: *Plenitudo potestatis in partibus?* 368–370.

34 A Dózsa-kérdésre legutóbb átfogóan: *Keresztesekből lázadók*. passim.

került sor.³⁵ Utóda a fő- és titkoskancellárságban Bakóc Tamás lett.³⁶ Formális és informális befolyására legyen itt ehelyütt elég csak azt a széles körben ismert velencei követjelentést idézni 1506-ból, amelyik egészen egyszerűen másik vagy második királyként (*alter rex*) nevezi meg Bakócot.³⁷ 1503-tól részben visszavonult a kancelláriai munkától, de főkancellári címét és persze páratlan informális befolyását, kapcsolati rendszerét haláláig megőrizte.³⁸ Titkoskancellári feladatkörét egyik pártfogoltja, Szatmári György váradi, majd pécsi püspök vette át, kinevezésére 1503. február 2-án került sor.³⁹ Ezenközben Szapolyai István nádorral megosztva 1493–1497 között a koronaöri tisztséget is betöltötte.⁴⁰

A Magyar Királyság sorsát meghatározó legfontosabb események aktív részese, szervezője volt három évtizeden át. Ő szorgalmazta majd személyesen celebrálta 1490-ben II. Ulászló király és Beatrix özvegy királyné kánonjogilag előretervezetten hibás házasságkötését, amely az új király trónra segítésében fontos momentum volt: Ulászló kellő anyagi segítséghez jutott a Habsburg Miksa és testvére, János Albert elleni háborúhoz.⁴¹ Világosan látszik, hogy ezt követően Bakóc az új király támaszává szegődött, meglehetősen kölcsönös érdekeken (alkalmasint pedig szimpátián) alapult. A Magyarországra érkező Ulászlónak egy itteni viszonyokat és politikai intrikákat ismerő segítőt, oly szüksége volt, mint egy falat kenyérre, s ezzel Bakóc is tisztában lehetett. S a Mátyás mellett eltöltött évtized során jól kitanulhatta a politika művészetét, megismerte politikusi pályatársai személyiségét, tudhatta azok gyengeségeit. Akárhogyan is jött létre a helyzet, Bakóc döntése végleges volt: 1492/93-ban ő volt az egyik motorja annak a kezdeményezésnek, hogy a Mátyástól „megörökölt” vezető bárók – ilyen volt például az erdélyi vajda/országbíró Bátori István – befolyását Ulászló próbálja meg a maga javára csökkenteni.⁴² Ugyanebbe a folyamatba tartozik, hogy Bakóc volt Ulászló egyik legfőbb támogatója az 1494/95. év fordulóján az Újlaki Lőrinc ellen folyt hadjáratnak is, ugyancsak azzal a szándékkal, hogy a nagybirtokos herceg – és alighanem közvetve ezáltal Szapolyai István nádor – hatalmát a lehető legjobban megnyirbálják. Amikor a hadjárat folyamán az Újlakiak rezidenciája, Újlak is ele-

35 *Archontológia 1458–1526*. I. 70. (különösen a 34. jegyz.)

36 Bonfinire megy vissza abbéli tudásunk, miszerint a Filipec utódjaként Bakóc kinevezésére nem Budán, szeptember vége táján, hanem még Székesfehérvárott került sor, így – bár Filipec visszavonulási szándéka biztosan tőle eredt – az sem kizárható, hogy döntését Bakóc kinevezése is előmozdíthatta. Bonfini. IV–X. 134–135.

37 Szilágyi: Kancellária. 53.

38 Remek példája ennek 1519-ből egy királyi oklevél, amely szerint az érsek budai házában szokás az országlakosok (értsd: politikában szerepet játszó nemesek) ügyeiről határozni: „in domo reverendissimi domini cardinalis Strigoniensis legati, in qua scilicet cause regnicolarum nostrorum adiudicari consueverunt”. DL 23 219.

39 *Archontológia 1458–1526*. I. 71. Szatmári pályafutásának legutóbbi összefoglalását lásd Farbaký: *Szatmári György*. 13–20.

40 Iván: *Visegrád*. 200–203.

41 Neumann: II. Ulászló. passim; Uő: Jagelló–Habsburg. passim.

42 Horváth – Neumann: *Ecsedi Bátori István*. 125–128.

sett, Tamás püspök maga vezette a királyi nehézlovasokat a győztesek városba történt bevonulásakor.⁴³

1510-ben, amikor Ulászló király Csehországba ment, s távolléte idejére maga helyett Perényi Imre nádort nevezte ki általános helytartójának, az erről a szlavón rendeket tájékoztató parancsában fontosnak érezte megemlíteni, hogy a helytartó számára legfőbb segítségül Tamás érseket és persze a többi főpapot és bárót rendelte. Jellemző módon csak az érsek szerepelt kiemelten.⁴⁴ Még ugyanebben az esztendőben a tatai országgyűlésen, ahol európai szinten is fontos kérdéssről: Magyarországnak Velencével való szembefordulásáról, avagy annak elmaradásáról tárgyaltak a velencei, német, francia, lengyel és szentszéki követek, Bakóc szerepe – Velence támogatójaként – kiemelkedő volt. Fontosságát jól mutatja, hogy június 22-i tatai érkezésekor az egész királyi udvar és az addig megérkezett külföldi követek is kivonultak fogadására.⁴⁵ 1515-ben tevékeny része volt Bakócnak a Habsburg–Jagelló szerződés és ketős házasság létrejöttében, sőt lényegében ő volt az egyik „motorja” a megegyezésnek.⁴⁶ II. Ulászló király halálát követően (1516) visszavonultan élt Esztergomban, de politikai befolyása ennek ellenére is töretlen maradt.⁴⁷

Kivételes politikai szerepét és személyes kapcsolatait természetesen családja, rokonsága anyagi gyarapodása számára is felhasználta. Többek közt befolyásának latba vetésével, kölcsönös örökösödési szerződésekkel, kölcsönökkel és megegyezésekkel bő két évtized alatt teremtette meg azt a magán-, illetve családi birtokgyűttest, amely a később oly jelentős történelmi szerepet játszó Erdődi/Erdődy család számára biztosította a felemelkedés és az országos politikában való megjelenés alapját. A jelen sorok bevezetőjében már említett Erdődy-levéltárnak köszönhetően a kutatás már tételes pontossággal rekonstruálta ezeket a birtokszerzéseket, az Erdődi-vagyon kialakulásának történetét.⁴⁸ Eszerint – most terjedelmi korlátokra való tekintettel – csak a legjelentősebb birtokkegységekkel: a vár- és kastélyuradalmakkal számolva is legkevesebb tizenhat ilyenre tett szert Tamás érsek élete végéig. Ezek az alábbiak voltak: Szarvaskő vár, Monoszló castellum, Okics vár, Somló vár, Monyorókerék vár, Vörösvár castellum, Körmend castellum, Szinyér castellum, Csábrág vár, Blatnica vár, Kruppa vár, Márévár, Jasztrebarszka castellum, Gerencsér vár,

43 „Rex validissime arcis expugnatione debilitatis fractisque prorsus inimicorum suorum animis eodem die hora duodecima eo ordine urbem est ingressus, it Agriensis antistes cum longa equitatus gravis armature presederet”. Bonfini. V–IV. 60. A hadjáratról önálló monográfia is született újabban: Fedeles: *A király és a lázadó herceg*.

44 C. Tóth: Perényi Imre. 169–170.

45 Lakatos: Tata. 38–43 (a fogadásra különösen a 72. jegyz.).

46 Az események hátterére legújabban Tringli: *Doppelheirat 1515*. 235–260.

47 Élete utolsó öt esztendejében a nevében kelt levelek, oklevelek keltezései elsöprő többséggel esztergomiak, s gyakran a korban divatos, humanista alakban íródtak. Pl.: „Ex arce mea Strigoniensi” (DF 267 757).

48 Mindezt korábban – ugyancsak a családi levéltár részleges ismeretének fényében – Fraknói Vilmos is megtette. Fraknói: *Bakocs birtokszerzései*. passim.

Császárvár vár, Rohonc castellum.⁴⁹ Esélye volt a Korotnai-hagyaték megszerzésére is, amelyet 1506-tól több szerződéssel kívánt elérni.⁵⁰ Megszerzett birtokainak sorsáról 1517-ben kelt végrendeletében határozott. Eszerint nagyobb részük unokaöccse: Erdődi Péter (a fentebb tárgyalt Erdődi család őse), kisebb részük a család másik ága, illetőleg azok magtalan halála esetére az esztergomi egyház (és az esztergomi Bakóc-kápolna) kezelésébe került.⁵¹ Fentebb azt is láttuk, hogy a győri püspöki székben ifjabb testvére követte, de ez nem volt egyedüli eset. Már esztergomi érseksége idején, 1502-ben tette meg unokaöccsét, Szatmári Jánost az esztergomi székeskáptalan nagyprépostjává, aki a tisztséget 1517-ig viselte.⁵²

Joggal merülhet fel a kérdés, a több európai egyetemet is megjárt főpapot vajon mennyire érintette a humanizmus hatása. Nos, a kutatás eddigi eredményei szerint Bakóc Tamásra kevésbé tekinthetünk humanista értelmiségiként, mint inkább pragmatikus politikusként és nagy léptékben gondolkodó diplomataként. Mindez ugyanakkor nem zárta ki, sőt inkább feltételezte, hogy jelentős, a korban kiemelkedőnek számító műveltségre tegyen szert. A korábbi kutatások világosan bizonyították ugyan, hogy a hagyományosan a személyéhez kötött díszes kódexek (ilyen például az elhíresült, ma Esztergomban őrzött s a világ egyik legnagyobb méretű kódexeként ismert Bakóc-graduálé is) nem vagy csak aligha köthetők személyéhez.⁵³ Ugyanakkor kiderült a bíboros-érsekről, hogy birtokosa volt például egy – ugyan dísztelen, de épp ezért vélhetően rendszeres használatra/olvasásra szánt –, ma Bécsben őrzött görög nyelvű kódexnek, amely többek közt Hésziodosz, Euripidész, Szophoklész műveit tartalmazta, s amely ékes bizonyítéka Bakóc magas szintű, gyakorlati görög tudásának.⁵⁴ Ami levelezését illeti, a kép megint csak kettős. Részben örülhetünk, mert közel kétszáz levél kelt a nevében vagy épp saját kezétől, ám ezek elsőprő többsége hétköznapi, kormányzati, egyházi ügyeket érint. Birtokigazgatás, külpolitika, diplomáciai kapcsolattartás, egyszerű tisztartói utasítás vagy éppen építkezésekkel kapcsolatos ügyintézés alkotja e levelek tárgyát,⁵⁵

49 Legújabbban a levéltár szisztematikus áttekintése után táblázatos formában jelent meg az érsek-bíboros birtokszerzéseiről a legteljesebb összefoglaló: C. Tóth: Bakóc rokonság. 21–24; Schmidtmayer: Gerencsér. 77–78. Császárvár csupán korszakunk végén realizálódó szerzemény volt, de jogilag 1492-től Bakóc-birtoknak számított, ahogyan Rohonc is, de ezt sem sikerült megszerezniük (1527-től a Batthyányiaké lett): Erdődy Lt DL 11 109, DL 46 191.

50 Véghely: Korothnay Katinka. 14–29.

51 A végrendelet szövege magyarul is elérhető: Bolla – Rottler (szerk.): *Szemelvények*. II. 241–244.

52 C. Tóth: *Esztergomi archontológia*. 26, 288–289.

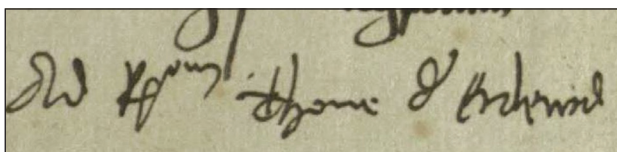
53 Csapodi: Bakócz Tamás, a humanista. 61; Kovács: *Graduale Strigoniense?* 137–138.

54 Csapodi: Bakócz Tamás, a humanista. 63.

55 Az érsek levelezésének bemutatását lásd Dreska: Bakócz Tamás, a levélíró. 329–339. Újabbban, egy morvaországi levéltári kutatás során korábban nem ismert Bakóc-levél is napvilágot látott: Horváth – Neumann – Pálosfalvi – C. Tóth: Németi Pál levelesládája. 85–116.

ám klasszikus értelemben vett humanista írásmű kevés akad köztük.⁵⁶ Mindez megint csak a személyiség korábban bemutatott elemeit látszik igazolni.

Az írásos emlékeken túl jelentős kulturális-művészeti emlékek is kapcsolódnak nevéhez. Érseki udvarából került ki a korábban titkárként dolgozó Lázár deák is, aki a Magyar Királyság első nyomtatott térképét készítette el 1528-ban.⁵⁷ Még egri püspökként kezdte meg a székesegyházban a középső kápolna építését (befejezése Bakóc anyagi támogatásával 1501-re tehető). Szintén Egerben saját költségén üvegfestő mestert is tartott a székesegyház munkálatainak idejére.⁵⁸ Ezenkívül kápolnaalapításai is kiemelkedőek. Rozsnyón – amely város a 13. század végétől folyamatosan az esztergomi érsekség birtokát képezte – a Szent Kereszt (mestere: Vincenzo de Ragusa),⁵⁹ Esztergomban pedig Szűz Mária tiszteletére emeltetett kápolnákat. Ez utóbbi a magyarországi reneszánsz egyházi építészet gyöngyszeme, s miután halála után az érseket e kápolnában temették el, így jelenleg is a Bakóc-kápolna nevet viseli (épült 1506–1511 között).⁶⁰ Halála után ingó javainak nagy részét, habár tekintélyes összeget hagyott a végvárok fenntartására is, a kincstár lefoglalta és elárverezte.⁶¹ A birtokvagyon sorsát és az Erdődy család felemelkedésében játszott szerepét fentebb már láttuk.

1. kép. Zágráb, 1480. október 6. Az első királyi oklevél, amelynek kancelláriai jegyzetében feltűnik Tamás neve („ad relationem Thome de Erdewd”). DL 18 414.

Mit mondhatnánk zárásképpen? Bakóc Tamás pályafutása remekül mutatja be a késő középkori magyar társadalom jellegzetességeit, s főleg időszakos változásait. Élete legaktívabb korszakában különleges lehetőség nyílt meg előtte: itt most nem részletezhető okokból Mátyás király az 1470-es és 1480-as években számos új, megbízható és viszonylag alacsony származású egyházi és világi személyt „hozott helyzetbe”. Ez a gyakorlat korábban nem

56 Kevés ilyen misszilisének egyike – amely voltaképpen maga is egy diplomáciai levél, bár akadnak benne humanista elemek, „kiszólások” – 1491 áprilisából ismert, s Bakóc Maffeo da Treviglio hercegi követnek küldte Bolognába. *MHL.* 425–431.

57 A térképről legújabban, a korábbi irodalom áttekintésével Lakatos: Lázár deák. 103–127.

58 Egri tevékenységére Sugár: *Egri püspökök.* 191–200.

59 Tököly: *Rozsnyó.* 28.

60 Balogh: *Bakócz-kápolna.* 67–79; Tóth: *Bakócz-kápolna.* 207–228.

61 Fraknói: *Bakócz élete.* 199–202. Megjegyeznivaló ugyanakkor, hogy ez a foglalás, részben az ekkor már évszázados „ius spolii” gyakorlatra, részben a korszak más főpapjai vagyonának sorsára való tekintettel nem számított egyedinek. Vö. Kubinyi: *Az egyház szerepe.* 94–95. Ugyanakkor azt sem feledhetjük, hogy 1521-ben vagyunk, Nándorfehérvár elestének, a török fenyegetés addigi legjelentősebb esztendejében.

volt szokásban a magyar királyi udvarban. Pártfogóinál és tehetségénél fogva Bakóc esélyt kapott: bekerült a királyi udvarba, majd egyenesen az uralkodó bizalmasává, titkárává lett. Ez olyan lehetőséget jelentett, amelyet csak elrontani lehetett, ám Bakóc ezt nem tette meg. A páratlan lehetőség és a személyes kvalitások ez esetben találkoztak, ami lehetővé tette a kivételes pályafutás kibontakozását.

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

- DF: Diplomatikai Fényképtár
- DL: Diplomatikai Levéltár

Erdődy Lt = Familienarchiv Erdődy (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Österreichisches Staatsarchiv, Wien)

Hivatkozott szakirodalom

Archontológia 1301–1457.

Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457.* I–II. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996.

Archontológia 1458–1526.

C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók.* (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2016.

Balogh: *Bakócz-kápolna.*

Balogh Jolán: *Az esztergomi Bakócz-kápolna.* (Magyar Műemlékek) Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1955.

Bolla – Rottler (szerk.): *Szemelvények.*

Szemelvények az 1526 előtti magyar történelem forrásaiból. I–II. Szerk., jegyz. Bolla Ilona – Rottler Ferenc. Tankönyvkiadó, Budapest, 1993.

Bonfini.

Bonfinis, Antonius de: *Rerum Ungaricarum decades.* (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Saeculum XV.) Edd. I. Fögel – B. Iványi – L. Juhász. K. M. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941.

Bónis: *Jogtudó értelmiség.*

Bónis György: *Jogtudó értelmiség a középkori Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

Botka: Adalékok.

Botka Tivadar: Adalékok az Erdődy Bakócz-család elsőkorai elágazásához. *Századok*, 9 (1875) 547–556.

Erdődi Bakóc Tamás (1442–1521) (Életrajzi vázlat)

Csapodi: Bakócz Tamás, a humanista.

Csapodi Csaba: Bakócz Tamás, a humanista. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 87 (1983) 59–66.

Dreska: Bakócz Tamás, a levélíró.

Dreska Gábor: Bakócz Tamás, a levélíró. In: Krász Lilla – Oborni Teréz (szerk.): *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2008. 329–339.

Farbaky: *Szatmári György*.

Farbaky Péter: *Szatmári György, a mecénás*. (Művészettörténeti Füzetek 27.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002.

Fedeles: *A király és a lázadó herceg*.

Fedeles Tamás: *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495)*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 27.) Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2012.

Fraknói: Bakocs birtokszerzései.

Fraknói Vilmos: Bakocs Tamás primás birtokszerzeményei. *Századok*, 22 (1888) 97–128.

Fraknói: *Bakócz élete*.

Fraknói Vilmos: *Erdődi Bakócz Tamás élete*. Méhner Vilmos kiadása, Budapest, 1889.

B. Halász – Piti: *Erdődy regeszták*.

B. Halász Éva – Piti Ferenc: *Az Erdődy család bécsi levéltárának középkori oklevélregesztái 1001–1387*. Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, Budapest–Szeged, 2019.

Haraszi Szabó – Kelényi: *Francia, angol, itáliai és német egyetemek*.

Haraszi Szabó Péter – Kelényi Borbála: *Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban 1100–1526*. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 3.) Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára–MTA–ELTE Egyetem-történeti Kutatócsoport, Budapest, 2019.

Haraszi Szabó – Kelényi – Szögi: *Prága és Krakkó*.

Haraszi Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szögi László: *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken 1348–1525*. I–II. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 2.) Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára–MTA–ELTE Egyetem-történeti Kutatócsoport, Budapest, 2016–2017.

Horváth: Bakócz IV. Tamás.

Horváth Richárd: Bakócz IV. Tamás. In: Beke Margit (szerk.): *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szent István Társulat, Budapest, 2003. 228–232.

Horváth – Neumann: *Ecsedi Bátor István*.

Horváth Richárd – Neumann Tibor: *Ecsedi Bátor István. Egy katonabíró életpályája 1458–1493*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2012.

Horváth – Neumann – Pálosfalvi – C. Tóth: Némethi Pál levelesládája.

Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás – C. Tóth Norbert: Némethi Pál budai kanonok, majd bozói prépost levelesládája. Magyar vonatkozású középkori oklevelek feltárása Morvaországban. In: Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél

(szerk.): *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. I–II. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Budapest–Debrecen, 2014. I. 85–116.

Iván: *Visegrád*.

Iván László: *A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig*. Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma, Visegrád, 2004.

Kalous: *Plenitudo potestatis in partibus?*

Kalous, Antonín: *Plenitudo potestatis in partibus? Papežští legáti a nunciové ve střední Evropě na konci středověku (1450–1526)* (Pápai legátusok és nunciások Közép-Európában a középkor végén, 1450–1526). Matice moravská, Brožovaná, 2010.

Keresztesekből lázadók.

Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról. Szerk. C. Tóth Norbert – Neumann Tibor. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2015.

Kovács: *Graduale Strigoniense?*

Kovács Andrea: *Graduale Strigoniense? Rítusidegen elemek a Bakócz-graduáléban*. *Magyar Zene*, 55 (2017) 121–138.

Köblös: *Egyházi középréteg*.

Köblös József: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1994.

Kubinyi: *Diplomácia érintkezések*.

Kubinyi András: *Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490–1526)*. In: Zombori István (szerk.): *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 1996. 119–134.

Kubinyi: *Az egyház szerepe*.

Kubinyi András: *Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén*. In: Uő: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. (METEM Könyvek 22.) Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 1999. 87–99.

Lakatos: *Tata*.

Lakatos Bálint: *A tatai országgyűlés és diplomáciai háttere (1508–1510)*. In: László János (szerk.): *A diplomácia válaszutján. 500 éve volt Tatán országgyűlés*. (Annales Tataienses 6.) Tata Város Önkormányzata és a Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, Tata, 2010. 29–63.

Lakatos: *Lázár deák*.

Lakatos Bálint: *Lázár deák Tabula Hungariae-jának (1528) helyrajza és a késő középkori úthálózat*. In: Kádár Zsófia – Lakatos Bálint – Zarnóczki Áron (szerk.): *Archivariorum historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára*. Magyar Levéltárosok Egyesülete, Budapest, 2013. 103–127.

MHL.

Magyar Humanisták Levelei XV–XVI. század. Közreadja V. Kovács Sándor. Gondolat Kiadó, Budapest, 1971.

Erdődi Bakóc Tamás (1442–1521) (Életrajzi vázlat)

Neumann: II. Ulászló.

Neumann Tibor: II. Ulászló koronázása és első rendeletei. (Egy ismeretlen országgyűlésről és koronázási dekrétumról) *Századok*, 142 (2008) 315–337.

Neumann: Győr és Eger között.

Neumann Tibor: Győr és Eger között. Egy püspöki áthelyezés története. In: Juan Cabello – C. Tóth Norbert (szerk.): *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére.* (A Jósa András Múzeum Kiadványai 68.) Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Múzeumok Igazgatósága, Nyíregyháza, 2011. 357–366.

Neumann: Jagelló–Habsburg.

Neumann Tibor: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán: A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) (Első közlemény). *Századok*, 144 (2010) 335–372, (Második közlemény) 145 (2011) 293–347.

Schmidtmayer: Gerencsér.

Schmidtmayer Richárd: Gerencsér és várának története az írott források alapján. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei*, 16 (2010) 69–86.

Sugár: *Egri püspökök.*

Sugár István: *Az egri püspökök története.* Szent István Társulat, Budapest, 1984.

Szilágyi: Kancellária.

Szilágyi Loránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban. *Turul*, 44 (1930) 45–83.

Szilágyság.

A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század). Szerk. Hegyi Géza – W. Kovács András. (Erdélyi Tudományos Füzetek 277.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2012.

Temesváry: *Erdélyi püspökök.*

Temesváry János: *Erdély középkori püspökei.* Ny. Minerva és Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Cluj–Kolozsvár, 1922.

C. Tóth: Perényi Imre.

C. Tóth Norbert: Perényi Imre nádor királyi helytartóságai. In: Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): *Aktualitások a magyar középkorkutatásban.* Pécsi Tudományegyetem BTK Történettudományi Intézet Középkori és Koraiújkorai Történeti Tanszék, Pécs, 2010. 141–170.

C. Tóth: Nádorváltás 1458-ban.

C. Tóth Norbert: Nádorváltás 1458-ban. Mátyás király első országgyűlésének időpontja. *Turul*, 84 (2011) 98–101.

C. Tóth: *Főpapi archontológia.*

C. Tóth Norbert: *Magyarország késő-középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig.* (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 27.) Egyházmegyei Levéltár, Győr, 2017.

- C. Tóth: Bakóc rokonság.
- C. Tóth Norbert: Erdődi Bakóc Tamás érsek rokonsága (Rekonstrukciós kísérlet). *Turul*, 91 (2018) 8–30.
- C. Tóth: *Esztergomi archontológia*.
- C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája 1100–1543*. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 9.) Magyar Tudományos Akadémia Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Szegedi Tudományegyetem–Magyar Nemzeti Múzeum Magyar Medievisztikai Kutatócsoportja, Budapest, 2019.
- C. Tóth: *Kalocsa-bácsi archontológia*.
- C. Tóth Norbert: *A kalocsa-bácsi főegyházmegye káptalanjainak középkori archontológiája*. (Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 15. – Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 11.) Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, Kalocsa, 2019.
- Tóth: Bakócz-kápolna.
- Tóth Sándor: Az esztergomi Bakócz-kápolna történelmi helye. *Ars Hungarica*, 18 (1990) 207–228.
- Tököly: *Rozsnyó*.
- Tököly Gábor: *Ki kicsoda Rozsnyón*. Méry Ratio, Somorja, 1999.
- Tringli: Doppelheirat 1515.
- Tringli, István: Der Weg des Ungarischen Hofes zur Doppelheirat 1515. In: Bogusław Dybaś – István Tringli (hrsgg.): *Das Wiener Fürstentreffen von 1515. Beiträge zur Geschichte der Habsburgisch-Jagiellonischen Doppelvermählung*. Research Centre for the Humanities Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 2019. 235–260.
- Véber: *Váradi Péter*.
- Véber János: *Két korszak határán. Váradi Péter humanista főpap, kalocsai érsek pályaképe*. (Sziluett. Korszerű történelmi életrajzok) Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Budapest, 2016.
- Véghely: Korothnay Katinka.
- Véghely Dezső: Korothnay Katinka. *Századok*, 4 (1870) 14–29.

Gebei Sándor

Uralkodóválasztás 1571-ben. Báthory István vajda a fejedelemség élén

Ruler Election in 1571. Voivode Stephan Báthory on the Head of the Principality

Four and a half decades passed since the dual king's election after the defeat of Mohács (1526, 1527) to the ratification of the Treaty of Speyer (1571) when the Principality of Transylvania was established. During this time a special state formed with internal but without external sovereignty. A state formation led by an elected ruler (*princeps electus*) whom the Ottoman sultan and also the Hungarian king supported in the exercise of power. Stephan Báthory was the first elected ruler of the Transylvanian Principality, but his official title – according to the Treaty – could only be an appointed voivode. Only Báthory's election to King of Poland (1575) and the coronation (1576) changed the situation. The Hungarian king was forced to acknowledge and legitimize the Principality of his „raised-to-king-voivode”. The dual determination of Principality of Transylvania, which existed on the periphery of the Habsburg and Ottoman Empire, prevailed until the expulsion of the Ottomans from Hungary.

Keywords: Treaty of Speyer (1571), Principality of Transylvania special state, voivode – *electio libera* – princeps, dual determination

Amikor somlyói Báthory István (1533–1586) hatalomra kerülésének történeti előzményeit és körülményeit számba kívánjuk venni, bonyolult politikai és közjogi problémákkal találjuk magunkat szembe. Ezeknek a problémáknak a feltárásával, vizsgálatával történészek generációi foglalkoztak, legutóbb Horn Ildikó professzor asszony az akadémiai disszertációjában¹ és Oborni Teréz, a kora újkori Erdély történetének szakavatott művelője az erdélyi országgyűlések kapcsán.² A széles forrás- és gazdag szakirodalmi bázisra támaszkodó munkáik nélkülözhetetlen alap bármely korai újkori magyar téma megjelenítéséhez. Az alábbi írásunk sem függetlenítheti magát az említett szerzők műveitől. Számunkra komoly előny származott abból, hogy a szóban forgó művek alapos historiográfiai áttekintést tartalmaznak, így nem kellett foglalkoznunk a szakirodalmi előzmények szerteágazó részleteinek bemutatásával, kivéve a mondandónk kifejtéséhez

1 Horn: *A hatalom pillérei*.

2 Oborni: *Erdélyi országgyűlések*.

szükséges minimális hivatkozásokat. Továbbá az is könnyítést jelentett tanulmányunk elkészítésében, hogy a történészkollégák kutatási eredményeivel alapvetően egyetértünk, ily módon csak a „különutas” véleményre, következtetések kimondására koncentrállhattunk.

Már a tanulmányunk címének megválasztásával is szeretnénk érzékeltetni, hogy a 450 évvel ezelőtt, 1571. május 25-én megejtett „fejedelmválasztás” egy történeti paradoxont rejt magába, mert hogyan is magyarázzuk meg azt a tényt, hogy a *speyeri pacificatio* eredményeképpen megszületett Erdélyi Fejedelemség³ gyulafehérvári országgyűlése egyhangúlag Báthory Istvánt, Szapolyai János király egykori vajdájának a fiát választotta meg az elhalálozott János Zsigmond fejedelem (*princeps*) utódjául vajdai titulussal. (Ezt a történeti szituációt Horn Ildikó „Vajda fejedelmi jogkörrel” fejezetcímmel érzékeltette.⁴)

A fejedelemség élére megválasztott utódot hogy-hogy nem illette meg automatikusan a fejedelmi cím? De egyáltalán ki biztosította az „erdélyi karoknak és rendeknek” a szabad választás jogát (*electio libera*), amellyel az erdélyi országgyűlés most, 1571-ben élt először? A helyzet bonyolultságát jelzi, hogy a vajdaválasztást sem a közjog, sem a szokásjog nem ismerte, erre az országos posztra mindenkor a királyok nevezték ki a bizalmi embereiket. Az 1571. évi „fejedelmválasztás” előtti utolsó Erdélybe szóló vajdai kinevezéseket I. Ferdi-

3 „*Articuli et conditiones pacificationis* (kiemelés – G. S.) inter sacr[ramissi]mam C[esar]eam ac Hungariae et Bohemiae R[eg]iam etc. M[aiesta]tem et ser[enissi]mum principem d[omi]num Joannem ser[enissi]mi Joannis, regis Hungariae, filium, principem Transylvaniae et partium regni Hungariae tractati et conclusi cum eadem sacr[amissi]ma C[esar]ea M[aiesta]te per spectabilem et magnificum Casparum Bekes, supremum cubicularium, consiliarium et oratorem ser[enissi]mi principis cum pleno mandato et potestate ad id missum, interveniente et mediante ser[enissi]mi regis Poloniae oratore et ad eam tractationem plenissima cum facultate commissario rev[erendissi]mo d[omi]no Adamo Conarski de Cobelyn, episcopo Posnaniensi et regni Poloniae consiliario Spiriae die decima sexta mensis Augusti anno domini millesimo quingentesimo septuagesimo.” Gooss: *Österreichische Staatsverträge*. 190. A pacificatio egy másolata a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában is megtalálható. (Letöltés: 2021.03.16.) Lásd: <https://www.ieg-friedensvertraege.de/treaty/1570%20VIII%2016%20Vertrag%20von%20Speyer/t-437-7-de.html> Aláírva: Speyer, 1570. augusztus 16. Ratifikálva: János Zsigmond által 1570. december 1., Miksa császár által 1571. március 10. (Kihirdetésére viszont János Zsigmond 1571. március 14-i halála miatt nem került sor.)

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy Erdély Magyarországtól való „elkülönülése”, ahogyan azt Mikó Imre *Erdély különválása Magyarországtól* című nagy hatású munkája nyomán a szakirodalom is számon tartja, Szapolyai János király halálával vette kezdetét. Ám az uralkodó élők közül való távozása 1540-ben még nem jelentette az Erdélyi Fejedelemség megszületését, csupán az elkezdődött folyamat felgyorsulásáról beszélhetünk. Előrebocsátjuk, hogy a szakirodalomban fellelhető köztes dátumokat (1542, 1556, 1559) nem tekintjük, de nem is tekinthetjük a fejedelemség „születési évszámának”. Így 1542-t sem (a tiszántúliak részvétele az erdélyi országgyűlésen), 1556-ot sem (Izabella királyné és fia, János Zsigmond Lengyelországból való hazatérése), 1559-et sem (Izabella királyné halála, János Zsigmond egyedüli uralkodása) fogadhatjuk el a különálló ország születési dátumának, hiszen az ifjú Szapolyai János Zsigmond *rex electusként* még egy évtizeden át harcolt és egyezkedett hatalmának elismertetéséért Miksa császárral és magyar királlyal, folytatva az apák, Habsburg I. Ferdinánd és Szapolyai János királyok viaskodását. (Szakirodalmi hivatkozások a későbbiekben.)

4 Horn: *A hatalom pillérei*. 215.

nánd király 1552-ben, 1553-ban foganatosította. Ecsedi Báthory András 1552. április 1-jén kinevezve, 1553. május 26-án felmentve; Dobó István, Kendi Ferenc (két vajda!) 1553. május 26-án kinevezve, megbízatásuk 1556. november 28-tól névlegessé vált Izabella és János Zsigmond Erdélybe való hazatértével.⁵

A „vajdai kinevezés megszűnése” és „a fejedelmi választás” közötti periódusból (1556–1571) témánk szempontjából az látszik célszerűnek, hogyha csak az Izabella királyné halála utáni tízéves periódusra (1559–1570) koncentrálnak, amikor is János Zsigmond *rex electus* „önállóan” küzdött az örökségének, politikai jussának elismertetéséért. A II. Miksa császárral folytatott egyezkedések kapcsán érhetjük tetten azokat a közjogi problémákat is, amelyek az Erdélyi Fejedelemség kiformalódási folyamatát és létezésének feltételeit (létfeltételeit) végigkísérték. Mindenképpen tanulságos, hogy ez a *speyeri pacificatio*s okmány aláírásáig tartó évtized történelmi értékelése erősen változó, többféle interpretációt hozott a felszínre, és mind a mai napig a felszínen is tart.

Mind a régi, mind az újabb, a 20. század második felétől számított szakirodalom a vizsgálódásait a kettős királyválasztástól (1526 – Szapolyai János, 1527 – Habsburg I. Ferdinánd) indítja, vagyis a „Keleti Magyar Királyság”⁶ de facto létezésétől, hangsúlyozva azt, hogy a „különválás” folyamata igazán csak 1540-től gyorsult fel. Nem véletlen, hogy a történelmi vélemények innen

- 5 Neuman: A vajdai adományozás. 261–269; Jakó: Az erdélyi vajdák kinevezéséről. 75–76. A vajdák meghatározatlan ideig gyakorolták megbízatásukat. Katonai, bírói, gazdasági (bányaüzemeltetés), pénzügyi (adókiivetés, -behajtás) szolgálataikért fizetésben részesültek. A vajdai bandérium fenntartási költségeihez és egyéb katonai kiadásokhoz a király anyagi támogatást nyújtott. Így például 1504-ben 9000 ft készpénzzel és 3000 ft értékű só kiutalásával támogatta a hadi készültséget. Báthory András 1552-ben 15 000 ft-ot kapott 200 lovas és 100 gyalogos zsoldjának fedezésére. A Dobó–Kendi vajdapáros 1553-ban már 30 000 ft-ot igényelt ugyanolyan létszámú katonaság fenntartására, nem számítva az uralkodó által fizetendő várórségek javadalmazását. A neves kolozsvári történész az 1553. évi vajdai kinevezést, illetve annak dokumentumát úgy tekintette, mint a fejedelmválasztási jog elnyerésének közvetlen előzményét. Idevonatkozóan lásd még I. Ferdinánd 1552. április 1-jén kelt utasítását Báthory András erdélyi vajdának a kinevezése alkalmából: *Ordinatio facta cum fidele nostro Spectabili et Magnifico Andrea de Bathor, Wayvoda nostro Transsylvano, et Siculorum nostrorum Comite stb.* Szilágyi: *Levelek és államokmányok.* 5–8.
- 6 Oborni Teréz közlése szerint a „Keleti Magyar Királyság” terminus technicusát Makkai László használta először az *Erdély története* (Renaissance Könyvkiadó, Budapest, 1944) című munkájában. Ez a megjelölés általánosan elfogadottá vált a szakirodalomban alapvetően Barta Gábor több kiadást is megélt *Az erdélyi fejedelemség születése* (História sorozat. Gondolat, Budapest, 1979, 1984) című munkája, valamint a háromkötetes *Erdély története* I. kötetében (szerk. Makkai László – Mócsy András. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986) általa írt, „A keleti Magyar Királyságtól az Erdélyi Fejedelemségig” című fejezet alapján. In: Oborni: *Az Erdélyi Fejedelemség állama.* 8–16. Lásd még ennek szó szerinti átvételét „A Keleti Magyar Királyságtól az Erdélyi Fejedelemségig” fejezetcímmel in: Uő: *Erdélyi országgyűlések.* 95–164. Kiegészítő megjegyzésként azért említsük meg, hogy Marczali Henrik *Erdély történetében* már 1935-ben használta a „keleti” megkülönböztetést (Káldor Könyvkiadó, Budapest, 1935). Könyve egyik alfejezetének címe „Keleti Magyarország: János Király és Fráter György”: „Annak a keleti államnak, amelynek több mint két századon át az a hivatás jutott, hogy kettészakadása ellenére is fenn tudta tartani a magyarságot, ő [Fráter György] a megalkotója.” Uo. 92.

datálhatóan differenciálódnak a tekintetben, hogy az „új ország” világra jöttét melyik esemény befolyásolta döntő módon. Mikó Imre 1859-ben elhangzott akadémiai székfoglalójában 1542 mellett tette le a voksát – Tordán 1542-ben tartották „az első alkotmányos és államszervező országgyűlést, mely e haza önállása történeteiben egyik leginkább figyelemre méltó esemény, sőt oly történeti mozzanat, melyet a nemzeti fejedelmi korszak kiindulási, vagy kezdőpontjának mondhatni”⁷ –, kiegészítve az államforma végleges megszilárdulásának dátumával, 1556-tal: „1556-ban... az ideiglenesen létesített közállapotok helyébe, Erdély, Magyarország Tiszán inneni megyéivel és várórségeivel együtt önállóságot vívott ki, s független választó fejedelemséggé lett”⁸. Az autentikus Erdély-kutató Szilágyi Sándor elfogadva Mikó álláspontját, ő is úgy tekintett az 1542. márciusi tordai országgyűlésre, mint az új állam létezésének első jelére, mert az erdélyiek először ekkor „szervezték önállóan az országot”, mert Izabella királyné ekkor költözött Gyulafehérvárra, és ekkor rendezte át a püspöki palotát „fejedelmi palotának”⁹. Vajda Gyula a fentiekkel ellentétben a „nemzeti fejedelemség” létrejöttét eleve 1540-hez kapcsolta, és 150 éves fennállását I. Apafi Mihály fejedelemnek 1690. április 15-i halálával zárta. Az 1556-os szászsebesi országgyűlés jelentőségét „csak” abban látta, hogy „az erdélyi Rendeik által János Zsigmond újból fejedelemmé választott”¹⁰.

Az államjog- és alkotmánytörténetben szaktekintélynek számító Márkus Dezső (1862–1912), a *Corpus Juris Hungarici* főszerkesztője szerint az erdélyi fejedelmek regisztere 1559-cel kezdődik: János Zsigmond 1559–1571, Báthory István 1571–1576, Báthory Kristóf 1576–1581, Báthory Zsigmond 1581–1598 [stb.], és Apafi Mihállyal 1662–1690, II. Apafi [sic!] Mihállyal 1690–97 végződik.¹¹ Szilárd Katicza és Bíró Vencel fejedelmi jogkör formálódását bemutató írása tulajdonképpen egy két részből álló egésznek tekinthető, hiszen Bíró az 1556–1571-ig terjedő „fejedelmi” időszakkal foglalkozó Szilárd-féle dolgozatot saját munkája előzményének fogadta el. Ő szigorúan csak az 1571–1690 között uralkodó fejedelmek korlátlan (belpolitikai, bírói, pénzügyi) hatalmának érvényesülését kísérte nyomon. Ugyancsak ezt az álláspontot képviselte Endes Miklós, a Magyar Királyi Közigazgatás ítéldbírája 1935. évi munkájában.¹² Lukinich Imre, az 1943-ban Corvin-lánccal kitüntetett történész az 1556. márciusi szászsebesi országgyűlést jelölte meg a fejedelemség létezése kezdő eseményének, mert itt Szapolyai János fiát „egyenlő akaratból” „fejedelmül és királyul” választották. Ily módon Erdély közjogilag választófejedelemséggé alakult.¹³

A historiográfiai példák sora még gyarapítható lenne, de elegendő hivatkozás gyűlt össze ahhoz, hogy levonjunk egy fontos következtetést. Nevezete-

7 Mikó: *Erdély különválása*. 78.

8 Uo. 129.

9 Szilágyi: *Erdélyország története*. 345–346.

10 Vajda: *Erdély viszonya a portához*. 15.

11 *CJH*. Pars secunda, 26. 1. lábjegyzet.

12 Szilárd: *Az erdélyi fejedelem*; Bíró: *Az erdélyi fejedelem jogköre*; Endes: *Erdély három nemzete*.

13 Lukinich: *Erdély területi változásai*. 167–168; *EOE*. I. (1540–1556) 570.

sen azt, hogy az Erdély kora újkori történetét kutató szakembereknél a „fejedelmi cím” és a „fejedelemség” (mint „ország”) többnyire egymástól eltérően keltek életre. Ez a sokszínű szakirodalmi örökség tovagyűrűzött a későbbi történelmi felfogásokban is, példának okáért Jancsó Benedeknél,¹⁴ Szekfű Gyulánál,¹⁵ a korábban említett Marczali Henriknél, Makkai Lászlónál, de a legutóbbi történelmi generációnál is. Például Trócsányi Zsoltnál, az utóbbi évtizedek fejedelmekori Erdély történetének legmélyebb tudású történésznél, aki az erdélyi országgyűlésekről írt alapvető munkájában az 1540–1690 közötti diétákat vette górcső alá.¹⁶ Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései címet viselő elaborátuma azt sugallja, hogy a fejedelemség élt 150 évet, mintha a fejedelemség megszűnt volna létezni 1690 után, mintha országgyűlésekre nem került volna sor 1690 után! Csizmadia Andor jogászprofesszor hasonló következtetésekre jutott: „Az 1540-ben megalakult erdélyi fejedelemséget az erdélyi rendek – kiegészülve a keletmagyarországi rendekkel – az 1556. évi szászsebesi erdélyi országgyűlésen új magyar fejedelemséggé deklarálták...”; „Erdély 1540 és 1690 között önálló fejedelemség volt, ország, mely állami szuverenitással rendelkezett”.¹⁷

Barta Gábor korszakos, *Az erdélyi fejedelemség születése* című könyvében „az ország születésének” első lépését szintén 1556-ban jelölte meg, amikor is „Erdély most már önmagától is létezik, a külső kényszer mellett a belső erők is fennmaradásán munkálkodnak”.¹⁸ A „külső kényszer” és a „belső erők” számbavételekor a szerző a háromkötetes *Erdély történetében* már Speyer közvetlen előzményeinek, az 1565. évi szatmári megegyezésnek, az 1566. évi török szerződéslevélnek (ahdnáménak), az 1567. évi János Zsigmond-i végrendeletnek is komoly figyelmet szentelt.¹⁹ Az egyetemes és magyar történelem elválaszthatatlanságát hirdető Szakály Ferenc ugyancsak 1556-nak tulajdonított kiemelt jelentőséget. „Az erdélyi rendek 1556-ban visszahelyezték János Zsigmondot és anyját, Izabella királynét az ország élére. Tulajdonképpen innen számíthatjuk a külügyeiben ugyan Isztambultól függő, de belügyeit önállóan szabályozó és intéző erdélyi fejedelemség történetét.”²⁰ Ugyanezt az álláspontot erősíti Fodor Pál oszmanológussal egyetemben Pálffy Géza is a legújabb Magyarország története szintézisben.²¹

14 „Harmincz évig (1541–1571.) tartó szakadatlan küzdelem után lett e [speyeri] szerződés alapján Erdély külpolitikailag is elismert önálló fejedelemséggé.” Jancsó: *Erdély története*. 104.

15 „Fráter György hatalmát is fejedelminek kell neveznünk.” Hóman – Szekfű: *Magyar történet*. III. 299; „Erdély önállósága 1541-től” érvényesül; „Tradíciók híján az uralkodó építi ki az állam közjogát...”. Uo. III. 309.

16 Trócsányi: *Az erdélyi fejedelemség*.

17 Csizmadia: *Generalis congregatiok*. 626–627.

18 Barta: *Az erdélyi fejedelemség*. 121.

19 *Erdély története*. „A Keleti Magyar Királyságtól az Erdélyi Fejedelemségig” c. fejezetben belül 442–444.

20 Szakály: *Virágkor és hanyatlás*. 125.

21 Pálffy: *Magyarország két világbirodalom határán*. 338; Fodor: *Egy ország, melyet senki sem akart*. 392–398. Meglepő, hogy a közelmúltban kiadott *Erdély jogtörténetében* (Szerk. Veress

Az itt nem érintett historiográfiai előzményeket is számba véve bennünket igazán Lukinich Imre egyik lábjegyzete ragadott meg és készített felvetésének továbbgondolására. Izabella királyné halála után az 1560. július 12-én aláírt fegyverszüneti okiratban az „Illustrissimus **dux Joannes Sigismundus** (kiemelés – G. S.), Ser[eniss]mi quondam regis Joannis filius” címzés tűnik fel, és ezt egy évtizeden keresztül változatlanul használták; 1570-ig ez maradt János Zsigmond hivatalos megszólítása – állítja Lukinich.²²

1560–1570 között János Zsigmond még *dux*, a speyeri egyezmény alapján már *princeps*? Vajon milyen lényegbeli különbség húzódik a titulusok között? Mi a magyarázata annak, hogy a *dux princeps*szerű módosult? Nyilván, II. Miksa császár, magyar király, *rex electus ac coronatus* és János Zsigmond *rex electus* között megváltozott a hivatalosság. Hogyan és miért történt mindez? (Erre a problémára a későbbiekben még visszatérünk.) Ami viszont tény, hogy ennek a változásnak következményei messzemenőleg kihatottak az „új ország” és uralkodóinak későbbi helyzetére.

A fenti kérdések megválaszolása érdekében úgy véljük, hogy a szakirodalomban is érintett szatmári megállapodás²³ előzményét, János Zsigmond a követének, Báthory Istvánnak adott utasítását (1565. március 2.)²⁴ kell alaposabban szemügyre vennünk. Ebben az instrukcióban a *rex electus* II. Miksa császár korábbi ajánlatainak a tarthatatlanságát indokolja. A Habsburg császár azt követelte vetélytársától, hogy a királyi titulusról mondjon le, a címet ne bitorolja, és elégedjen meg a csupán Erdély területére jogosító *dux*, a *princeps* vagy a *palatinus* titulussal (*Maiestas Caesarea ante omnia postulat, ut sola Transsilvania cum titulo Ducis aut Principis vel Palatini contentissimus, neque Regium titulum usurpemus*). Elfogadhatatlan ez a követelés – olvashatjuk a követutasításban –, mert „atyánktól patrimoniumként, örökségképpen szállt reánk ez a titulus” (*titulus iste in nos a parente nostro haereditarie devolutus est, quasi patrimonium nostrum*) az országgal együtt, az országglakosok

Emőd. Forum Iuris, Kolozsvár, 2018) szerkesztői és lektori figyelmetlenségéből adódóan értelmezési hibákhoz vezető fejezetcímeket találunk: „Erdély a Magyar Királyságban (1000–1540)” 114–173, a következő, az előbbivel opponáló fejezet pedig „Az Erdélyi Fejedelemség (1526–1690)” címet viseli 175–251. Nem kifejtve, de megjegyezve: a földrajzi, a történeti földrajzi, a politikatörténeti fogalmak pontatlan használata már önmagában is téves következtetéseket sugallhat. (Erdély 1540 után része vagy nem része a Magyar Királyságnak? A fejedelemség pedig mintha 1526-ban már létezett volna? stb.)

22 Lukinich: Az erdélyi fejedelmi cím. 97. 3. jegyz. Megjegyzés: vannak olyan iratok is, ahol a *rex electus* aláírás szerepel. Itt köszönném meg Oross András levéltári delegátus önzetlen segítségét, aki a bécsi levéltárból adatokkal mozdította elő a tanulmányom elkészítését. Lásd pl. Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Haus- Hof- und Staatsarchiv. Ungarische Akten, Fasc. 88. Konv. A. fol. 43–44. Miksa – János Zsigmond „in negocio Debrecensi” 1564. márc. 15.; Fasc. 88. Konv. A. fol. 56–59. Miksa – János Zsigmond 1564. márc. Bécs; Fasc. 88. Konv. C. fol. 41–45. Miksa – János Zsigmond 1564. márc. 9.; Fasc. 88. Konv. B. fol. 54. János Zsigmond – Miksa 1564. jún. 18. Gyulafehérvár; Fasc. 88. Konv. B. fol. 54. János Zsigmond – Miksa 1564. jún. 18. Gyulafehérvár; Fasc. 89. Konv. A. fol. 8–9. János Zsigmond – Miksa 1564. nov. 8.

23 Oborni: *Erdélyi országgyűlések*. 137–142.

24 Veress: *Báthory István levelezése*. I. 37–39.

pedig királyukká választották. Egyébként az atyai örökség nemcsak Erdély területét, hanem a kelet-magyarországi részeket is magába foglalja, ezekről lemondani semmiképpen nem szabad. Ha Isten segédelmével örökssel ajándékozna meg őt a sors, hát milyen örökséget hagy maga után az utódjára? A királyi „tekintély és méltóság” (*nostra autoritas et dignitas*) megköveteli, hogy az elődkirályok hagyományát kell követnie, hozzájuk hasonlóan kell a hatalmat gyakorolnia ezután is (*regnum nostrum possidere volumus, qua alii reges Hungariae possederunt*). Amennyiben bekövetkezne mégis a lemondása, hogyan lenne érvényesíthető a jövőben az uralkodói hatalom az adományozásokban, a törvényhozásban, a jogszolgáltatásban? Ez megengedhetetlen, a királyi „méltóság és tekintély” nem csorbulhat.

A kategorikus visszautasítások ellenére 1565. március 13-án Szatmáron mégis aláírták a megbízottak (Miksa oldaláról: csendi Báthory András országbíró, Lazarus von Schwendl (Schwendi) felső-magyarországi főkapitány, János Zsigmond oldaláról: somlyói Báthory István váradi kapitány, Nieżowski Stanislaus főpohárnok, pecsétőr) a kiegyezési okmányt.²⁵ Eszerint János Zsigmond és egyenes ági leszármazottjai a királyi titulusról lemondanak, de a királyi vérből való származást tiszteletben tartva az *Illustrissimus dux Transylvaniae* cím viselésére jogosultak, országuk pedig Erdély, megnövelve Várad várával és Bihar vármegyével. Munkács és Huszt vára valamennyi tartozékával együtt viszont a magyar királyt illeti. A *dux* az örökösök nevében is elismeri, hogy Erdély a Magyar Királyság egyik alkotóeleme (*membrum regni*), ezért a *dux* és örökösei hűséggel viseltetnek a mindenkori magyar királyoknak és örököseiknek, akik védelmüket és támogatásukat biztosítják nekik (*mutua defensio et protectio*). A *dux* és egyenes ági leszármazottjai Miksa császárt és magyar királyt „a Magyar Királyság fejének és magánál főbbnek” ismeri el (*in regno Hungariae pro superiori domino et capite recognoscant*).²⁶

Báthory Kassa–Szepesváralja érintésével Bécsbe érkezett 1565 áprilisában a béke véglegesítésére,²⁷ ám a folyamatban lévő egyezkedések a Portát erősen aggasztották. János Zsigmondot figyelmeztették Sztambulból, hogy az apjának, Szapolyai János királynak adományozott szultáni adomány (ajándék), vagyis „az ország”, a törvényes fiát csorbítatlanul megilleti, területi egyezkedésekről szó sem lehet. II. Miksa császár követelése sértik a szultán adott szavát, ígétét, azoknak engedni nem szabad és nem kell, mert a szultáni védnökség garantálja János Zsigmond személyes biztonságát és örökségének érinthetetlenségét. Ennek az információnak birtokában a már Bécsben tartózkodó Báthory újabb (március 24., április 21.) követi utasításokat kapott a lezárt egyezség módosítására. A törökkel való fenyegetőzés, illetve a megál-

25 Gooss: *Österreichische Staatsverträge*. 178–181; Lukinich: *Az erdélyi fejedelmi cím*. 179–180; Oborni: *Erdélyi országgyűlések*. 137–138.

26 Gooss: *Österreichische Staatsverträge*. 180.

27 Lukinich: *Az északkeleti várháborúk*. 370–394, 584–605.

lapodás felrúgásának szándéka oda vezetett, hogy a szavát szegő János Zsigmond követét, Báthoryt letartóztatták június 5-én.²⁸

Báthory Istvánt két éven át tartották fogva a császárvárosban, ez alatt pedig Erdély jövőjére nézve komoly változások mentek végbe. Szulejmán szultán 1566. évi utolsó magyarországi hadjárata nyomán Gyula, Borosjenő is török kézre jutott, a temesvári vilajet határa egészen a Körösökig nyúlt fel északra. A hódoltság keleti szandzsákjai Bihar, Zaránd vármegyével lettek szomszédosak. Mivel ugyanebben az évben Kánuni (Törvényhozó) Szulejmán meghalt, ezért II. Miksa császár és az 1566-ban trónra került II. Szelim szultán a „császárok” viszonyát rendezni kényszerültek, a háború vagy béke kérdésében dönteniük kellett. Amíg a keresztény és az iszlám világ vezetői a béketárgyaláson a nagypolitika mellékhadszínterét jelentő Erdélyről is szót ejtettek, az 1567-ben súlyosan megbetegedett János Zsigmond végakarát írásba fektette.²⁹ Végredelelte igazolja, hogy tisztában volt „országának” nemzetközi helyzetével, hiszen az első helyen Szelim szultánról (1566–1574), második helyen pedig Miksa császárról és magyar királyról (1564–1576) emlékezett meg. Már ez a sorrend is arról árulkodik, hogy „országának” jövőjét, sorsát a két nagyhatalom által meghatározottnak vélte. A sorrendiség azt is jelzi, hogy a közvetlen befolyást, az érzékelhető „veszélyt” a török jelentette Erdélyre. Egyébként a fő örökösök a Jagellók voltak: János Zsigmond nagybátyja (Zsigmond Ágost lengyel király) és három nagynénje, továbbá a testamentum végrehajtásáért felelős, a János Zsigmonddal azonos hitelveket valló nagyurak. Az unitárius Csáki Mihály kancellár, egykori tanítója, Hagymási Kristóf váradi kapitány és Bekes Gáspár. (A negyedik testamentumos úr János Zsigmond tejestestvére, az ugyancsak unitárius lengyel, Niezowski Szaniszló (Stanisław) tanácsos volt.)³⁰ Heckenast Gusztáv precíz elemzése szerint a testamentumban elfoglalt előkelő helyezésük János Zsigmond országának belső hatalmi viszonyait tükrözi. A kormány a négy testamentumos úr kezében volt, s a hagyakozó fejedelem olyan mértékben árasztja el őket adományaival, hogy megfogalmazható az a gyanú, miszerint az említett főurak visszaéltek a fejedelem szellemi és testi gyengeségével. A Báthory testvérek, István és Kristóf „megbecsültségét” a végrendeletben említett sokadik hely jelzi, illetve a testamentumos urakra hagyott ezer-ezer forinttal szemben őket ötszáz-ötszáz forintra érdemesítette a végrendelező.³¹ Egyértelmű, hogy János Zsigmond nem a Báthoryak vezetésével képzelte el a halála utáni Erdélyt.

28 Báthory István újabb követi utasításáról, bécsi követségéről és raboskodásáról lásd N. N.: Oklevelek a bécsi cs. titkos levéltárból. 456, 471; Veress: *Báthory István levelezése*. I. 47–53, 73–75, 88, 96–97, 102–103.

29 Heckenast: János Zsigmond végrendelete. 317–334. Közölve korábban in: *Collectanea Tiburtiana*. 155–169.

30 Horn: *Hit és hatalom*. Életrajzi adataik 161–170, 171–182, 183–191, 192–196.

31 Heckenast: János Zsigmond végrendelete. 331. Az említett testamentumos urak mellé az 1567. évi gyulafehérvári országgyűlés további négy végrehajtót választott a belső erőviszonyoknak megfelelően. Az erdélyi magyarok Bornemisza Farkast, a székelyek András Márton, a szászok

A végrendekezéssel összhangban született meg az 1567. szeptemberi országgyűlés azon határozata, amely az erdélyieket „fejedelemválasztásra” kötelezte, „ha ő felségét az úr isten ez világból kivenné”. „[...] az úr isten ő felségét szüntelen betegségekkel látogatja meg; mely gyűlésünkben ő felsége kegyelmesen erre intett vala múnket, hogy közöttünk egybe kötelekednénk, hogy ha ő felségét az úr isten ez világból kivenné, mű magunk között meg ne szakadoznánk, kiből nagy romlásunk következhetnék; hanem egyenlő akarrattal választanánk fejedelmet magunknak, miképen ezt ő felsége az hatalmas török császárnál is megnyerte volna, és nagy költségével ez választásról levelet is szerzett volna.”³² János Zsigmond tehát a „török császár” jóváhagyása alapján testamentumába foglaltatta az uralkodóválasztás szabadságát, de annak titulaturában kifejezett minőségét nem érintette. A Porta felé ezt nem is kellett érintenie! A Porta számára csak egyetlen momentum számított, a hűség kinyilvánítása. Ennek nélkülözhetetlen attribútuma az évi adó pontos beszolgáltatása, illetve az Oszmán Birodalom külkapcsolatait nem veszélyeztető, a megválasztott erdélyi uralkodó ceremóniális beiktatása (ahdnámé és az uralkodói jelvények átadása) volt.³³

János Zsigmond egészségének stabilizálódásával újfent a területi sérelmek korrigálásán törte a fejét. Követségbe indította bizalmasát, Bekes Gáspárt a Portára, hogy engedélyt szerezzen Nagybánya, Erdőd és Szilágycsehi fegyverrel történő visszavételére. A Porta megálljt parancsolt az erdélyi ambícióknak, mert II. Miksa császár és II. Szelim szultán nyolc évre békét kötöttek 1568. február 21-én Drinápolyban a status quo alapján. Ez pedig az Erdély határain kívül fekvő magyarországi területekre is vonatkozott, következésképpen a Portán előadott erdélyi tervek realizálásához – János Zsigmond Tokaj, Szatmár Erdélyhez való csatolását is szorgalmazta – nem kaphatták meg a törökök támogatását.³⁴ Jó okunk van feltételezni azt, hogy ez a drinápolyi békében gyökerező portai tilalom az 1565-ben elejtett, Bécshez idomuló diplomáciai vonal felélesztéséhez vezetett. Báthory eredménytelen követségét átértékelve János Zsigmond a tárgyalások újrakezdését egy olyan személyre

Miles Simont, a magyarországi magyarok („a részek magyarjai”) Telegdi Miklóst. Az elfogultságot sejtető megjegyzést Heckenast Gusztáv azért engedte meg magának, mert Forgách Ferenc, a katolikus püspökségét pápai engedéllyel letéve Báthory István szolgálatába „szegődött el”, kancellárjaként tevékenykedett.

32 *EOE*. II. 335; Gálfi János önéletirata. 88. (Gálfi János először Csáki Mihály kancelláriáján, majd Báthory Kristóf vajda mellett hivatalnokoskodott.)

33 Szilágyi: *Erdélyország története*. 469. Szulejmán szultán János Zsigmondnak adott 1566. évi ahdnáméjából: „Te is országoddal együtt ígéreted szerént, az megígért adót esztendőnként beszolgáltadod, utánnad valók is fényes tárházunkba beszolgáltatják. Szabadságtokban pedig örökké megtartlak, oltalmazlak, fejedelmet, országod kit akar választani, szabadságában lévén, s minket is megtalálván annak ékesítésére jó szerszámos lovamat, botomat, zászlómat, kardomat tollas süveggel együtt, fejedelemség megerősítésére kiküldök.”; Mikó: *Erdély különválása*. 118–119.

34 Lukinich: *Erdély területi változásai*. 127. (Pl. a budai, a temesvári vilajetek területe 1552-höz képest módosultak.)

kívánta testálni, akiben maradéktalanul megbízott, aki Báthory Istvántól eltérően Miksa császár szemében nem volt ellenszenves, aki minél hamarabb eredményeket produkál, és aki potenciálisan netán Erdély élén is szóba jöhetne a halála után.

A kortárs Istvánffy Miklós (1538–1615), Ghymeszi Forgách Ferenc (1535–1577) közlése szerint 1565 után Bekes olyannyira befolyása alá vonta János Zsigmondot, hogy a *magnificusszá* emelkedett főúr minden ügyben érvényesíthette akarátát. A politikai kurzusváltás megvitatására azért mégis összegyűlt egy speciális bizottság, a 30-ak tanácsa, de ebben a bizottságban is a Bekes-féle elképzelés kerekedett fölül. Egy Miksa császárral kötendő megállapodás nem válthatja ki a Porta bosszúját – állította a „vlach származású Gaspar Beques” (*ex Valachis oriundus*) –, mert az lekötött a Velencével vívott Ciprusért folyó háborúban. Az alkalmat meg kell ragadni a félbeszakadt kapcsolatok felújítására – győzködte a társait. „Mindnyájan [30-ak tanácsa] osztán lassan ballagva egyetértének, minekutána eszekben vötték volna azt, hogy az fejedelemnek szívében, ki egyedül csak Bekesnek akarátjától függene, azon dolog gyökeret vert volna, s erősen állana.”³⁵ Lazarus von Schwendl (Schwendi Lázár) kassai főkapitány közvetítésével sikerült a félbeszakadt tárgyalások fonalát felvenni Béccsel. János Zsigmond a katolikus Báthory Istvánt mellőzve ezúttal a Portán is megfordult Bekest, a szentháromság-tagadó bizalmasát delegálta Miksa császárhoz az 1560 óta élő problémák végleges megoldása céljával.

Bekes küldetése rövid időn belül sikert hozott, eredménye a német-római birodalmi gyűlés idején, az 1570. augusztus 16-án ledátumozott *speyeri pacificatio* (békesség) lett. Nem véletlenül hangsúlyozzuk a megegyezés hivatalos megnevezését, a *pacificatiót*, mert az a *rex electus ac coronatus* és a *rex electus* közötti konfliktust simította el, egy 1540-ben keletkezett belső (magyar) konfliktust, egy polgárháborúval is terhelt időszakot zárt le. Az augusztus 16-i dokumentumot János Zsigmond december 1-jén aláírásával, pecsétjével, esküjével megerősítette, II. Miksa császár-király 1571. március 10-én tette megüanezt a diplomáciai aktust.³⁶ Mivel a ratifikált szerződés János Zsigmond

35 Istvánffy Miklós *históriája*. I/2. 467; János Zsigmond környezetében „senki, ha nem csak ariánus volna, nem tartott böcsületben, senkinek fő tisztviselések s kapitányságok, hanem azal a dögleletességgel megveszetetteknek adatnának, és sokan a tiszteknek kívánásától, s nem valami lelkiismeretnek félelmétől arra nagy ocsmányon és szentelenül állanának.” Uo. I/2. 472; Ghymeszi Forgách Ferenc *históriája*. 460–462. (*Szamosközy István történeti maradványai*. Liber Tertius egyértelműen forrásként hasznosították Istvánffy és Forgách munkáját. Bethlen Farkas ugyancsak Istvánffy alapján mutatja be Bekes Gáspárt: „tekintélyben és vagyonban Erdély csaknem valamennyi előkelőjét felülmúlta”. Már János Zsigmond életében úgy viselkedett, mint aki „a legmagasabb hivatal jelöltje” lehet, azaz utódja lehet Erdély élén. Bethlen: *Erdély története*. II. (II–V. könyv) A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571). 339.)

36 Gooss: *Österreichische Staatsverträge*. 189–199; János Zsigmond esküje az erdélyiekre is kiterjesztve: „Juramentum Transylvanorum. Én N. esküszöm atyának, fiunak és szent léleknek, tellyes szentháromságnak, egy bizon Istennek, hogy én az én Kegyelmes Uramnak, fejedelemnek, császáromnak, második Rudolphusnak az szent Római birodalomnak császárának és Magyarországnak koronás királyának és az utána következő Magyarországnak koronás

1571. március 14-i halála miatt nem került kihirdetésre, az uralkodó nélkül maradt erdélyi elitnek kellett kezébe vennie az ország irányítását. Horn Ildikó kifejezésével élve, „a politikai erőterbe” tartozók felelőssége volt Erdély jövőbeni sorsának alakítása.

A hogyan tovább kérdésre egy feloldhatatlannak tűnő dilemmán keresztül vezetett az út. A *speyeri pacificatio* értelmében, ha a *rex electus* címéről lemondott János Zsigmond fiú utód nélkül távozik az élők sorából, úgy Erdély és a Részek a magyar királyhoz, Miksa és örököseihez visszaszármaznak (*ditio Transylvaniae et partium Hungariae in manus Sacrae C[aesar]eae R[eg]liaeque M[aiesta]tis deveniret*),³⁷ a Magyar Királyság területi egysége helyreáll, kivéve a hódoltságot. Ám az 1566. évi szultáni ahdnámé és az 1567. évi szabad uralkodóválasztást előirányzó országgyűlési végzés az 1570-ben megszületett Erdélyi Fejedelemség önállóságát, a magyar királytól való elkülönülését jelölte meg a követendő iránynak. Eldöntendő kérdés volt az is, hogy az *electio libera* a spirai (= speyeri) „frigy és békességben” rögzített *princeps* (= herceg, fejedelem) titulus a *princeps* választására adott felhatalmazást, vagy a visszaszármazás következtében egy királyi hűbéresküre kötelezett vajda kiemelésére. Arról nem is beszélve, hogy 1565-ben János Zsigmond választott királyi titulusról történő lemondásának a címbeli kompenzációja a *dux Transylvaniae* stb. volt, ami 1570-ben már a *princeps* (*Serenissimus dei gratia princeps Transylvaniae ac partium regni Hungariae*)³⁸ redukálódott. Véleményünk szerint a *dux* titulus a királyi vérből való származás elismerését, a dinasztiahoz való vérségi tartozást és az ettől elválaszthatatlan jogszerű örökítést, örökségbe kerülést reprezentálja (például [*archi*]dux Austriae, dux Saxoniae, magnus dux Lithuaniae stb.), ellenben a *princeps* titulus a császár, király kegyéből történő adományozást, kvázi uralkodói jogok átruházását fejezi ki a megadományozott személy területén („országában”, tartományában). Ebből az alapelvből logikusan következik az a magyarázat is, hogy miért vált olyan fajsúlyossá a *pacificatio*s okmány császár-király feljebbvalóságának, majoritásának és szuperioritásának említése az elismert *princeps*hez képest; továbbá miért lett olyan jelentőség annak írásba foglalása, hogy a magyarországi részekkel bővített Erdély a Magyar Királyság alkotóeleme. („Caeterum ser[eniss]imus princeps unacum suis descenditibus posteris habebit et recognoscet Sacram C[esar]eam

királyinak, kik legitime succedálnak, minden időben igaz és hiv lesznek és mindenekben az ő Felsége parancsolatjához tartom magamat, ellenséginek ellensége, barátinak barátja lesznek, ellene sem titkon, sem nyilván se cselekedetemmel, se tanácsimmal nem járok, hanem tehetőségem szerint minden ellene való dolgoknak ellene állok. És valaminemü rendet és formát ez mű országunknak Erdélynek és Magyarország részeinek gubernálásában vagy per absolutum principatum vagy per gubernatorem országunkban rendel, mindenben az ő Felsége rendelésit acceptálom és fejem fennállatáig hiven megállom és mindenekben az ő Felsége akaratjához és köztánk való rendelkezéséhez tartom magamat. Erre Isten engemet úgy segéljen!” Uo. 198; Istvánffy Miklós *históriája*. I/2. 468–469; lásd még az Istvánffy munkáját forrásul használó Bethlen: *Erdély történetét*. II. 325–327.

37 Gooss: *Österreichische Staatsverträge*. 196.

38 Uo. 190–191.

R[eg]iamque M[aiesta]tem pro capite totius Christianitatis, pro rege Hungariae et maiore et superiore suo, ipsamque Transylvaniam ac partes Hungariae, quas possidet, pro membro regni Hungariae [...] ac in omnibus necessitatibus pro defensione et conservatione eiusdem regni Hungariae M[aiesta]ti Suae C[esar]eae ac successoribus suis Hungariae regibus fideliter assistet...”³⁹

Amikor „az Isten Christus az dögletes tudománnak vallóját [János Zsigmondot] s az ő isteni dicsőségének szörnyű rágalmazóját éretlen halállal elvévén” és erről Miksa császár- király értesült, a speyeri békeség ratifikációja céljával udvarában tartózkodó Bekest haladéktalanul visszaindította Erdélybe 18 erdélyi politikai bennfenteshez intézett levéllel,⁴⁰ hogy az összehívandó országgyűlésen ejtsék meg az aktuális választást. Speyer értelmében a vajdaválasztást, amely tisztséget – elvárásai szerint – csakis az erdélyi illetőségű személy, Bekes Gáspár töltheti be.

Ellenlábasa a 38 éves partiumi főúr, a somlyói Báthory István váradi főkapitány, János Zsigmond 1565 előtti bizalmasa, aki – Istvánffy szavainak helyt adva – „gyűlöléssel s bosszúállás kívánságával felgerjedvén, s a törökök oltalmazásához és szorgalmatosságához bízván, ítéli vala méltóságához tartozónak lenni, hogy az véle vetekedő nyakáról elvétetvén, az országnak csendes bírásához juthatna”.⁴¹

Báthory határozottan cselekedett, nemcsak a kedvező pillanatot, Bekes távollétét használta ki, de a Bekes-ellenes hangulatot is a maga javára tudta fordítani. Bekes népszerűtlensége az alacsony sorból felemelkedett emberek rossz tulajdonságaiban, az önteltségben, a dölyfösségben, a kivagyiságban ragadható meg, de vlach származása és hitehagyottsága (unitáriussága) szintén nem volt jó ajánlólevél a hatalomért folyó vetélkedésben.⁴² Báthory jó takti-

39 Uo. 191–192.

40 „...litterae ab Maximiliano ad XVIII viros”. *Ghymesí Forgách Ferencz históriája*. 469. A 18-ak között a püspöki hivatalát elhagyó és a Báthoryakhoz csatlakozó Forgách Ferenc is megkapta Miksa levelét és bocsánatát az elpártolása miatt. Bekes megválasztását szorgalmazta nála is: „Idcirco volentes huic conditioni satisfacere, ex certa nostra scientia, animo bene deliberato, ac omni meliori modo et forma, quibus potuimus, et debuimus, Magnificum Franciscum Forgach, pro nobis et haeredibus nostris assecravimus, et certificavimus, ac vigore praesentium assecuramus, et certificamus, promittentes sub fide, et verbo nostro Caesareo Regioque pro nobis et Successoribus nostris nos ob fidelia servitia, per eundem Franciscum Forgach ipsi Serenissimo Principi moderno praestita eum non infestatos, neque injurias, nobis aut nostris forte illatas ullo unquam tempore ulturos, neque in bonis, Juribusque Possessionariis, aut in persona, ob id ipsum quoquo modo interturbatos esse.” Uo. LXX–LXXII. Lásd még *Istvánffy Miklós históriája*. I/2. 472–473.

41 *Istvánffy Miklós históriája*. I/3. 13; Horn: Báthory István uralkodói portréja. 363–401. Az ideális uralkodó „non per dormire” – nem aludhat, mindig ébernek kell lennie, nem mulaszthatja el a kínálkozó lehetőségeket. Uo. 370; Brzeziński: Báthory István alakja. 99–109.

42 Báthory István és Bekes Gáspár ellentétes ívű pályafutásáról és a János Zsigmond-i utódlásért folytatott küzdelméről a kortársak (Istvánffy, Forgách, Gálfi) megfigyeléseire alapozottan Bethlen Farkas tudósít. Bethlen: *Erdély története*. II. 338–340. Lásd még idekapcsolódóan Szádeczky: *Kornyiati Békés Gáspár*. Első rész: Békés mint államférfi. IV. alfejezet – oldalszámozás nélküli – <http://mek.oszk.hu/05600/05691/html/> (letöltés: 2021.03.17.), Szilágyi Sándor 1571. évi eseményekkel foglalkozó tanulmányát, elemzését az *EOE*. II. kötetében 389–405. Összefoglalóan Horn: *A hatalom pillérei*. 150–160.

kai érzékét beszédesen illusztrálja az körülmény, hogy a budai és a temesvári beglerbégek jóindulatát maga mögött tudva a Porta támogatását sikerült magának biztosítania. A szultán csasza Báthory nevére kiállított fermánnal már Gyulafehérvárott tartózkodott, amikor az erdélyi országgyűlés János Zsigmond temetésére és az utód megválasztására gyülekezett. Erről a körülményről a kassai főkapitány is értesült, magától Báthorytól.⁴³ Az országgyűlés valójában a kész tények elől már nem hátrálhatott ki. Azaz minden olyan döntés, amely nem Báthory megválasztását eredményezte volna, a törökökkel való szembeszegülést jelentette volna. Az erdélyiek életösztöne, vagyis a két nagyhatalomhoz való alkalmazkodás politikája ezúttal is világosan érvényesült. Úgy kellett eleget tenni a Miksa császár-királyal kötött egyezménynek, hogy a „szultáni ajándék” eszméje se szenvedjen csorbát. A gyulafehérvári országgyűlés (1571. május 23–29.) Báthory István hatalomba választásával eleget tett a portai elvárásoknak május 25-én, de a csasz hivatalos fogadására és a szultáni fermán nyilvánosságra hozatalára szigorúan csak a választás után kerítettek sort, nehogy a moldvai, havasalföldi gyakorlat vegye kezdetét Erdélyben is. Ugyanis ezekben az egyértelműen török vazallusállamokban a szultán nevezte ki az uralkodókat, a vajdákat. A Miksa császár-király iránti lojalitást, illetve Speyer szellemének tiszteletben tartását a megválasztott János Zsigmond utód titkos hűségesküje és a vajdai titulushasználat fejezte ki.⁴⁴ Tehát Miksa császár-király értelmezésében az erdélyi országgyűlésen „egyhangú konszenzussal” (*unanimes consensu*),⁴⁵ törvényesen megválasztott somlyói Báthory István a János Zsigmondra ruházott *princeps* címmel nem

43 Báthory Hans Ruebernek 1571. május 13. Kassára „advenit enim Cyawsius ab Imp[eratore] Turca[rum] missus, qui licet nondum sit auditus, certo tamen ab eodem per nunciu[m] intellexi, habere se in mandatis, vt nomine sui Imperatoris, me electum declararet”. Veress: *Báthory István levelezése*. I. 113.

44 EOE. II. 463. (1571. május 29. Báthory Kassára Rueber főkapitánynak a megválasztásáról *nos in officium vaiuodatus huius regni Transsylvanici sumus electi et pronunciatii*); EOE. II. 464–471. (1571. május 30. Báthory beszámolója Miksa császárnak a megválasztásáról és a gyulafehérvári országgyűlésen történekről *Vayuoda sim tantum Transsylvanus, salua deliberatione Maiestas vestra sacr. velit clementer adijcere ad solennem titulum et partium Hungariae locumtenens*); Oborni: *Erdélyi országgyűlések*. 145–148.

45 *Ghymesí Forgách Ferencz históriája*. 472: „proceres (előkelők) et regnicolae unanimi consensu Stephanum Bathoreum XXV. Maji principem creaverunt”; Bethlen Farkas Báthory alkalmosságát eltülozva magasztalja: „Báthory István egyhangú fejedelemmé választásához hozzájárult páratlan jámborsága”, „...királyi termete, díszes és telt arca, hajának ékessége”, amelyek a „legnagyobb és legkiválóbb személyek iránti tiszteletet még inkább erősítik”, „...a király nem a hivatalt adta a férfitúnak, hanem a férfit a hivatalnak”. Bethlen: *Erdély története*. II. 338. Fontos megemlíteni, hogy Bethlen a latin nyelvű eredeti munkájában mindenhol a vajdaságba való választásról ír, miközben a fordításban hol a vajda, hol a fejedelem szavak állnak. Wolfgangi de Bethlen: *Historia de rebus Transylvaniae*. Tomus secundus, Liber V. Cibini, 1782: „Stephanus Bathory Vajvoda declaratur” (224); „Vajvodam Transylvaniae Albae Juliae declarant”; „electus et proclamatus Vajvoda Transylvaniae” (225); 1571-ben „ex clementia Caesareae Majestatis Bathoreo in officio Vojvodatus adjungatur” (226). A fordításbeli pontatlanságra pl.: Bethlen: *Erdély története*. II. 341.

rendelkezik, nem rendelkezhet, viszont a speyeri megegyezésben rögzített, Erdélyi Fejedelemségre vonatkozó pontokat érvényesnek fogadja el és megtartja.

A politikai realitásokat világosan kezelő Báthory a megválasztását hitelesítő országgyűléssel megerősítette az erdélyi nemzetekre érvényes adókievetés módját, nagyságát, mivel „az hazának megmaradása az hatalmas (török) császár adójának idein való beszolgáltatásától függ”. Ugyancsak ekkor fogadták el a képviselők a Báthory hatalmának anyagi bázisát jelentő passzust is. „[...] máttól fogva mindenféle jövedelmek, akármi névvel neveztessenek, mind Erdélyben, mind Magyarországon vajda urunk ő nagysága kezébe szolgáltatassanak.”⁴⁶

Ilyen felhatalmazással *Stephanus vayvoda* késedelem nélkül hozzá is fogott a stratégiai pontok megszerzéséhez. A vajdai intézkedésekről a testamentumos urak szinte azonnal, 1571. július 3-i panaszlevelükkel informálták Miksa császárt-királyt. A várak, erősségek, minden külső és belső tartozékaikkal együtt már a vajda kezén vannak – írták a választási vereséget szenvedett főurak. „Dewa, Karansebes et Lwgos simul cum fortalicijs ac Sydowar, arces Gyalw, Uywar, atque Varadinum ad manus domini Stephani Báthory de Somlyo vaywodae cum vniversis inventarys internis, externis, machinis bellacis, globis, pulueribus et id genus omnibus pro functione nostra fideliter consignavimus: castra quoque Veech [Vécs], Georgeny, atque vna Zekeltamatt [Székelytámadt] et S[z]arhegy inter Siculos erecta citra cunctationem consignabuntur.”⁴⁷ A várakban, erősségekben szolgáló várnagyokat, intézőket eskütelre kötelezték. „Forma iuramentj prefectorum, officialium et castellanorum in arcibus et fortalitijs prestitj. En N. eskewszeom az mindenható Istenre hogy ew felssegynek Maxymilyanus Chyazarnak, es ew maradekynak Teorwen szerent walasztatott Magyarország kyralnak es az wtan Somlyay Batori Istwannak, erdely waydanak hyw es engedelmes wagyok es leszek, Ez hazat penyg fejem fenn allassayg mynden ellensseg ellen eorzeom es megtartom: es walamykor Somlyay Batorj Istwan, Awagy kyt Isten el tawoztasson, ha neki hertelen halala teortennek. Az eo attyafya Batori Christoph az hazat teollem meg kiwanya, ok wetetlen es haladék nelkewl meg adom: Isten engem ugy segelyen.”⁴⁸ A Báthory elleni áskálódás abban is megnyilvánult – Forgách kancellár elfogult megjegyzése szerint –, hogy Báthoryt, a török befolyással hatalomra segített vajdát a politikai ellenfelek uralkodásra alkalmatlannak mondták, a hatalomgyakorlásban önállótlannak, járatlannak tartották, minden intézkedésével a török érdekeket szolgálja.⁴⁹

Valóban a Porta tetszésével egyezően alakultak a dolgok Erdélyben. Szelim szultán fényes küldöttsége „Mehemet aga” vezetésével már augusztus 15-én be is vonult Gyulafehérvárra. A fejedelmi jelvények „kiérdeklésével” (például a szultáni vörös zászló megcsókolásával) és 25 erdélyi úr megkaptá-

46 Gálfi János önéletirata. 102.

47 EOE. II. 478.

48 Uo. 480.

49 *Ghymesi Forgách Ferencz históriája*. 472: „testamentarii ad Maximili anum litteras dederant, quibus significaverant Stephanum alienissimo in ipsum esse animo, ac totum ab Selimo pendere”.

nozásával Sztambul felé megnyugtató módon lezárult az Erdély feletti uralom biztosítása.⁵⁰ Ellenben Báthory Miksa császár- királynak adott, 1571. május 25-i titkos hűségesküje⁵¹ sem oszlatta el a bizalmatlanságot, amit a hatalomból kiszorult Bekes és hívei gyakori jelentgetésekkel még inkább fokoztak. Sérelmeiket Bécsben igyekeztek orvosoltatni, próbálták az erdélyi országgyűlés végzéseit, illetve Báthory vajda intézkedéseit ellehetetleníteni. Kétségtelen, hogy érzékenyen érintette Bekest, Csákit, Hagymásit az 1571. novemberi kolozsvári országgyűlés azon határozata, amely kimondta, hogy a fiscus elidegenített jószágai visszaperelhetőek, így a testamentumosok kezén lévő Fogaras, Huszt, Görgény a kincstárat illeti. De hogyan lehetett érvényt szerezni a dítai végzésnek? A megidézettek nem engedelmeskedtek a felszólításoknak, az országgyűlés előtti számadásoktól mereven elzárkóztak, mondván, hogy a királyi (Miksa) és a választott királyi (János Zsigmond) adományok érvényesek, azokat konfiskálni törvénytelenég.⁵² A probléma megoldását Csáki, Hagymási 1572-ben bekövetkezett halála siettette, hiszen a Fogarasba zárkózott Bekes a hitsorsosainak, támogatóinak elvesztése után már csak életének megmentésére gondolhatott. Hans Rueber kassai főkapitányhoz írt feljelentő levelében (1572. október 2.) Báthoryt egyenesen hűtlenséggel vádolta meg, saját hűségének bizonygatásával pedig mintha a menekülő útvonalat készítette volna elő magának. „[...] vajda uramnak minden én ellenem való cselekedetit, sőt nem én ellenem, hanem ő felsége ellen cselekedetit; emberimet kit ő felsége parancsolatjából oda küldtem vala a hova ő felsége parancsolta vala, megfogta vala, kit mostan annyira megsüttetett és tüzes fogókkal megszagattatott hogy sem él sem hal; ...az úristen elhozza az üdőt hogy ő felsége megismeri, hogy én igaz és jámbor szolgálja voltam, vagyok és leszek az még élek.”⁵³ Bekes

50 Uo. 475: „Tum ubi congressi sunt, vexillum rubeum insigne, aurata cuspidē, ex equo prius deosculatum (megcsókolta a zászlót) principi tradit. Princeps itidem eques exosculatum accipit.”

51 Veress: *Báthory István levelezése*. I. 114–115 (latinul 115–116): „En Bathory Istwan Erdely Vayda es [S]Zekeleknek Ispannya. Eskezem az Attya myndenható Istenre, Mennek es feoldnek teremtoeyere, Es az mi Vrunck Jesus Christusra az ew [s]zent fyara Es [S]Zent Lelekre, Hogy en az en meg holt kegyelmes Vram Masodik Janos Magyarj Valaztott kyral [s]zabad io[s]zagarol es marhaiarol feyedelmi maltosaga es [s]zabadsaga [s]zerent teott testamentomat János király fiát mynden re[s]zebe exequalnj hagyom es minden cikkel[y]ebe helyen hagyom, es az Executorokat semmibe meg nem haboritom es ew Felsegenek az en meg holt feyedelmeknek minden donatioit, Inscriptioit, Salvo iure alieno helyen hagyom es meg tartom Es senkit sem [s]zemelyebe sem jo[s]zagaba ew felsegehez valo [s]zozgalattiaert meg nem bantom es meg bantanj semmi nemew [s]zin alatt nem engedem, Sewt valamj [s]zozgalattiaiba teortent dolog, az le teteteott dolog le[s]zen, Es ez or[s]zagot es Magyarorzagbelj Varmegyeket kyket az my meg holt Kegyelmes Vrunck birt, teorvenyeokba [S]Zabadsagokba es religioiokba meg nem haboritom, sewt mynden rend belj embereknek, valakiknek en eleottem teorvenye [s]zozgaltatik, mynd Erdei or[s]zagbelieknek mind Magyarorzagbelieknek sem kedwert, sem atyafiusagert, sem baratsagert, sem adomanyert, sem semminemew [s]zin alatt walo dologert nem kedwezek, hanem myndenek [s]zemely valogatas nelkewl, igaz teorwent [s]zozgaltatok. Isten engem ugy segichyen.”

52 Szádeczky: *Kornváti Békés Gáspár*. Második rész: Békés a trónkövetelő, II. alfejezet – oldalszámozás nélkül. (<http://mek.oszk.hu/05600/05691/html/>), letöltés: 2021.03.17.)

53 Magyar missilis levelek. 730.

a mesterkedései ellenére ekkor még nem kapott biztatást Miksa császártól- királytól, csupán menedéket. Kimenekülve Erdélyből a Báthory elleni akciókat folytatta, immár a király védelme alatt.

A Báthory–Bekes nyílt konfrontáció mellett a másik komoly támadási felület a vajda ellen a titulushasználat körül forgott. Megválasztásának szinte első percétől fogva azzal vádolták Báthoryt, hogy magát fejedelemnek tituláltatja, jogtalanul bitorolja az őt meg nem illető címet. Ez a magatartás pedig nem kevesebbet rejt magába, mint azt, hogy így készíti elő titkos tervét, a királytól való elszakadását. Báthory Listhi János veszprémi püspök, magyar alkancellárhoz írt levelében (Gyulafehérvár, 1572. február 18.) elismerte, hogy Erdélyben „az promiscua multitudo [egyöntetű többség] engemet ugyan szabad fejedelemnek vél és observál”, és a törökök felé szándékosan használja is a címet, mert ha ezt nem tenné, és kijelentené, hogy nem a maga nevében bírja az országot, abból nagy veszedelem támadna, Moldva és Havasalföld módjára kezelné Erdélyt a Porta. „De vélem én – fúzi tovább a gondolatot Báthory –, hogy nem efféle hiába való névnek contenciojába [összevetésébe, vetélkedtetésébe], hanem az országnak megtartásában vagy az én tisztem, hűségem és subiectiom [alávetettségem, alattvalóságom] ő felségéhez.”⁵⁴

Valóban, Báthory kínosan vigyázott arra, hogy a belpolitikai hivatalos ügyeket – ideértve a *speyeri pacificatió*ban szereplő kitéltet is (a királyt elismerve *pro rege Hungariae et maiore et superiore suo*) vajdaként intézze. Minden levele, utasítása vajda aláírással került ki a kancelláriáról. Illusztrálva ezt példával is: Báthory István erdélyi vajda 1571. június 9-én kelt parancsa Udvarhelyszék közönségéhez, hogy minden törvényes dologban engedelmességedjenek, parancsait teljesítsék (*Nos Stephanus Bathori de Somlyo Vaiuoda Transsylvanus et Siculorum Comes etc Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit Uniuersis...*).⁵⁵ Egy nappal később a vajda Cseffi Jánost és Kornis Mihályt utasítja Udvarhelyszék összeírására és az adókirovás módjára. (*Instructio super noua connumeratione Sedis Siculicalis Udwarhel per Spectabilem Magnificum Dominum Stephanum Bathorij de Somlyo Vaiuodam Transsylvanum et Siculorum Comitem.*)⁵⁶

A titulushasználat gyakorlatában Báthory lengyel királlyá választásáig nincs is változás, de a hivatalos megbízással Itáliában lévő Forgách Ferenc erdélyi kancellár Padovából küldött levelében már „Illustrissime princeps” megszólítással tisztelte meg a királyi esküt még nem letevő, de 1575. december 14-én lengyel királlyá választott urát.⁵⁷ Ne feledjük, hogy a lengyel királyvá-

54 Mai írásmódnak megfelelően közölve *EOE*. II. 524–525; ugyanerről a problémáról Horn: *A hatalom pillérei*. 164–165.

55 *Székelly oklevéltár*. III. (1270–1571). 334–335.

56 Uo. 335–337. Lásd még a „Waywoda Stephanus Bathory de Somlyo et Siculorum Comes etc.” aláírással kiadott rendeleteket, utasításokat, felszólításokat a különböző székelly székekhez (Maros, Csík, Gyergyó, Kászon, Udvarhely). Uo. 338–347.

57 Veress: *Báthory István levelezése*. II. 6; Gebei: *Az erdélyi fejedelmek*. 43–51; Orzelski: *Bezkrólewia ksiąg ósmioro*.

lasztás eredménye nem volt ilyen egyértelmű, mert december 12-én a lengyel szenátori rend Miksa császárt választotta meg királyának. A kettős királyválasztás természetesen a Miksa–Báthory levélváltást és üzengetést vonta maga után. II. Miksa császár–magyar király, lengyel választott király már 1576. január 1-jén visszakoázásra szólította fel Báthory István vajdát a lengyel koronáért indult harcban.⁵⁸ Cristophorus Teuffenbach szatmári császári főkapitány személyesen is megfordult Báthorynál, hogy jobb belátásra bírja a vajdát bécsi uralkodója érdekében.⁵⁹ Január 31-i levelével Miksa császár–király ismét figyelmeztette az erdélyi vajdát arra, hogy az ő lengyel királyválasztása volt legitím, ne próbálkozzon ellene tenni semmit.⁶⁰

Közismert, hogy Báthory vajdát Miksa kérései, intelmei, fenyegetőzései nem hatották meg, gyorsan és határozottan cselekedett. A lengyel köznemesség (a nemesi tömeg) támogatását élvezve, no és nem utolsósorban a Porta engedélyét is elnyerve⁶¹ Miksa császár–király késlekedését kihasználta, és a választástól a koronázásig vezető jogi utat rövid időn belül teljesítette. A királyválasztási diplomában (1575. december 15.) még *palatinus Transylvaniae*-ként⁶² emlegetett Báthory István 1576. február 8–10-én a Medgyesen kiadott valamennyi okmányban már a lengyel királyokat, litván nagyfejedelmeket megillető teljes titulátúrája után mindenhol szerepelt a *necnon Transylvaniae princeps* hozzáillesztés.⁶³ Az 1576. május 1-jei koronázás után már a ki-

58 Veress: *Báthory István levelezése*. II. 1.

59 Uo. II. 8.

60 Uo. II. 12.

61 Uo. II. Báthory István választott király 1576. február 24. keltezésű levele III. Murád szultánnak, 31–33.

62 A *palatinus* kifejezés használata magyarázatra szorul. Ismerni szükséges azt a tényt, hogy a magyar vármegyéknek megfelelő lengyel közigazgatási egységek neve vajdaságok voltak vajdakkal az élükön. A vajda szó latin megfelelője lengyel földön a *palatinus* volt. Szádeczky: *Báthory István. Okmánytár*. 336.

63 Uo. 375–382. a) Hitlevél. Litterae Fidei (375–376); b) Báthory esküje. Litterae de praestito juramento (376–378); „Ego Stephanus Dei gratia electus rex Poloniae, maguus dux Lituaniae, Russiae, Masoviae, Samogitiae, Kyoviae, Volhiniae, Podlachiae, Livoniaeque etc. necnon Transylvaniae princeps etc. spondeo et sancte juro Deo omnipotenti ad haec sancta Jesu Christi evangelia, quod omnia jura, libertates, immunitates, privilegia publica et privata, juri communi utriusque gentis et libertatibus non contraria, – ecclesiasticas et seculares, ecclesiis, principibus, baronibus, nobilibus, civibus, incolis et quibuslibet personis cujuscunq;ue status et conditionis existentibus per divos praedecessores meos reges et quoscunq;ue principes dnos regni Poloniae et magni ducatus Lituaniae, praesertim vero Casimirum autiquum, Ludovicum Lois nuncupatum, Vladislaum primum Jagieloniem dictum, fratremque ejus Vitoldum, magnum duce[m] Lituaniae, tertium Vladislaum Jagielonis filium, Casimirum tertium Jagieloniem, Joannem Albertum, Alexandrum, Sigismundum primum, Sigismundum secundum Augustum, ac Henricum reges Poloniae et magnos duces Lithvaniae, juste et legitime datas, concessas, emanatas et donatas ab omnibusque ordinibus tempore interregni statutas atque saucitas mihi oblatas, necnon pacta et conventa oratorum meorum nomine meo cum ordinibus, manutenebo, observabo, custodiam, tuebor, et adimplebo in omnibus conditionibus, articulis et punctis in eisdem expressis. Pacemque et tranquillitatem inter dissidentes de religione tuebor, manutenebo, nec ullo modo vel jurisdictione nostra rel officiorum nostrorum et statuum quo-

rályi titulátúra elválaszthatatlan elemévé nemesült az erdélyi fejedelem cím. Magától értetődő, hogy II. Miksa császár–király elutasítóan reagált a történetekre, fegyverrel gondolta érvényesíteni akaratát, de 1576. október 12-i halála a konfliktust elcsendesítette. Utódja, legidősebb fia, Rudolf császár–király a nemzetközi porondon tudomásul vette és elismerte Báthory István királyi egyenrangúságát, Báthory István erdélyi vajda belpolitikája sem igen zavarta meg a Magyar Királyság belső ügyeit. Amikor 1581-ben Báthory István testvére, Kristóf meghalt (május 27.), a lengyel király, erdélyi fejedelem utasítására Kristóf fiát, a 9 éves Báthory Zsigmondot választották meg vajdának (ténylegesen a gyámja, Giczy János kormányzott), ám a kiadott intézkedések, rendelkezések, országgyűlési végzések a kiskorú vajda nevében születtek. A *Nos Sigismundus Bathory de Somlio Vaiuoda Transylvaniae et Siculorum comes* formula az 1581. szeptember 20–25-én zajlott gyulafehérvári országgyűléstől kezdve következetesen használatban maradt a későbbiekben is (1582. április 29.–május 4., szeptember 16. stb.), sőt Báthory István 1586. évi halála után is (1587. április 24–29., ... 1590. április 26.–május 1., 1591. november 1–20., stb.).⁶⁴ Az 1592. április 25.–május 1. között született országgyűlési végzéseknél, illetve a Rudolf királyhoz indított Bocskai István követ instrukciójában bukkan fel először a *princeps Transylvaniae et comes Siculorum* formula.⁶⁵ Igaz, hogy az őszi országgyűlés cikkelyei ismét a *vajuoda Transylvaniae et Siculorum comes* titulussal kerültek nyilvánosságra, 1593-tól viszont a vajda titulust a hivatalosságból végleg kiszorította a fejedelem (*princeps*).⁶⁶

1595. január 28-án szignálták Prágában Rudolf császár–király és Báthory Zsigmond Erdély fejedelmének meghatalmazottjai azt a törökellenes szövetségi szerződést (*articuli et conditiones tractatus*),⁶⁷ amely – nem melleleg – a *speyeri pacificatio* szellemében rendezte a *rex–princeps* kapcsolatot is. Rudolf császár–magyar király ünnepélyesen deklarálta és legitimálta Báthory Zsigmond fejedelmi hatalmát az „Illustrissimus” jelzővel díszített fejedelmi cím hivatalosításával, elismerte a fejedelem uralkodói jogainak érvényességét a János Zsigmond-i, a Báthory István és Kristóf irányította ország területén.⁶⁸ Szeretnénk egyértelművé tenni, hogy ez a *rex* és *princeps* prágai megállapodása semmiképpen nem minősíthető nemzetközi szerződésnek, mert ez a Magyar

rumvis autoritate quempiam affici, opprimique causa religionis permittam, nec ipse afficiam, nec opprimam. [...] Sic me Deus adjuvet!” Uo. 376–377. (lengyel és erdélyi urak aláírásaival is 377–378.); c) Pacta conventa. Litterae pactorum et conventorum (378–380); d) a Henrik-i cikkelyek megerősítése. Litterae confirmationis articulorum Henrico regi antea oblatorum (380); e) a törvények és szabadalmak megerősítése. Litterae confirmationis generalis (380–382).

64 EOE. III. 162, 165, 168, 224, 370, 383.

65 Uo. III. 400, 406.

66 Uo. III. 415, 419, stb.

67 Gooss: *Österreichische Staatsverträge*. 226–231.

68 Uo. II–III. cikkelyek, 228–229: „principem Transylvaniae recognoscat pro libero principe eique titulum et appellationem 'Illustrissimi' concedet, eamque sua autoritate (ut moris est) munitam reddet et peculiari diplomate confirmabit”.

Királyságon belüli jogi alá-, fölérendeltségi viszonyból fakadó, az ország török alóli felszabadítás céljából keletkezett szövetkezés!

Úgy véljük, hogy a prágai szerződés, akárcsak a speyeri egyezmény továbbra is megőrizte a Magyar Királyság egységének elvét,⁶⁹ függetlenül attól, hogy az Erdélyi Fejedelemség kettős determináltsága⁷⁰ – de facto a török Porta által, de jure a magyar király által – a török magyarországi uralmának felszámolásáig mindvégig érvényben maradt. Ebből a duális determinizmusból fakad az oly sok vitát generáló kérdés – szuverén vagy alávetett országgént élt az Erdélyi Fejedelemség?⁷¹

Amiben nincs vita, az az, hogy az erdélyi fejedelmek szuverén uralkodóként viselkedtek,⁷² cselekedtek a magyar király által elismert „országukban” (Erdélyben és Partiumban), a belpolitikájukat saját törvényeik szerint alakították – akár Báthory István, Báthory Kristóf, Báthory Zsigmond vajdasága idején, akár a későbbi, magyar királyok által legitimált fejedelmek korában. Ez a király általi legitimáció (Speyer – 1570, Prága – 1595, a későbbiekben a bécsi – 1606, nikolsburgi – 1621, linzi – 1645 *pacificatio*), a *rex-princeps* titulusok egymáshoz való viszonyának tisztázásával a Magyar Királyság jogi egybetartozását deklarálta, kifejezte jogi egységét királyi és fejedelmi kormányzással. *Különválva, de nem elszakadva!* (kiemelés – G. S.) Éppen ezért mi a magunk részéről indokoltnak (megengedhetőnek) látjuk akár a Királyi Magyarország és a Fejedelmi Magyarország (az Erdélyi Fejedelemség szinonimájaként) terminus technicusok alkalmazását is.

Báthory István 1571–1575 közötti vajdai uralkodása hívja fel a figyelmünket arra, hogy az 1570-ben megszületett Erdélyi Fejedelemség vajdája a titulus (legitimáció) bizonytalansága miatt kénytelen a színleléshez folyamodni a kiszolgáltatottság mérséklése érdekében.⁷³ Viszont lengyel királyként már nem volt szüksége arra, hogy forszírozza a magyar királynál az erdélyi fejedelmi cím elismertetését.⁷⁴ A Báthory-érát követő választott fejedelmek

69 Barta: *Az erdélyi fejedelemség*. 179. „A speyeri egyezmény is fenntartja az egész Magyarország egységének elvét”; szó szerint megismételve a háromkötetes Erdély történetében – *Erdély története*. II. 438; lásd még Oborni: *Az Erdélyi Fejedelemség állama*. 8–16.

70 Gebei: *Az erdélyi fejedelmek legitimációja*. 37–52; Oborni: *Kettős függésben*. 33–41.

71 Kisteleki: *Alárendeltség vagy önállóság? 1043–1047* (a belső és külső szuverenitás jellemzőinek vizsgálata az Erdélyi Fejedelemség vonatkozásában); Kármán: *Szuverenitás és reprezentáció*. 33–61.

72 Mezey: *Magyar alkotmánytörténet*. 75: „Az Erdélyi Fejedelemség független, a bécsi közigazgatás apparátusához nem kapcsolódó állam volt – fejedelmei általában mégis igyekeztek választásukat jóváhagyatni Bécs uraival.” (Nem lett volna szerencsésebb a „Bécs uraival” szóhasználat helyett a „magyar királyokkal” kifejezés?)

73 Kisteleki: *Alárendeltség vagy önállóság? 1052. c. tanulmányában* Báthory István ténykedését Miksa altató „pávatáncnak” minősíti.

74 Uralkodói teljesítményéről és eredményeiről lásd az alábbi szakirodalmi és bibliográfiai javaslatokat. Lukinich: *Bibliographie Hongroise d’Etienne Báthory*. 513–524; Lepszy: *Bibliographie Polonaise d’Etienne Báthory*. 525–563; Besala: *Stefan Batory*; Kieniewicz: *Senat za Stefana Batoryego*; Nagy: *Báthory István*; Kőrmendy – Petneki: *Stefan Batory w historiografii węgierskiej*. 11–28.

viszont mindnyájan törekedtek arra, hogy a Habsburg-dinasztiabeli magyar királyokkal elismertessék *princeps Transylvaniae*-titulusukat, ezzel hitelesítve erdélyi uralkodásukat, a királyságon belüli szuverén különállásukat.

Források

N. N.: Oklevelek a bécsi cs. titkos levéltárból.

N. N.: Oklevelek a bécsi cs. titkos levéltárból. *Történeti Lapok*, 3 (1876) 29. sz. 456–458, 30. sz. 471–474.

Bethlen: *Erdély története*.

Bethlen Farkas: *Erdély története*. I–V. Ford. Bodor András, Kasza Péter, S. Varga Katalin. Jegyzetek, mutatók: Kruppa Tamás. Enciklopédia–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvar, 2000–2010.

CJH.

Corpus Juris Hungarici. 1540–1848. évi erdélyi törvények. Millenniumi emlékkiadás. Jegyzetek Márkus Dezső. Franklin Társulat, Budapest, 1900.

EOE.

Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta comitialia regni Transsylvaniae. I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Budapest, 1876–1898.

Gálfi János önéletirata.

Gálfi János önéletirata. In: *Erdélyország története*' tára. Kiadják Gróf Kemény József – Nagy Ajtai Kovács István. I. 1540–1600. Barra Gábor, Kolozsvar, 1837. 69–169.

Ghymes Forgách Ferencz históriája.

Ghymes Forgách Ferencz nagyváradi püspök magyar históriája 1540–1572. Közli Majer Fidél. Bévezette Toldy Ferencz. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum 16.) Eggenberger Ferdinánd magyar akad. könyvtáros, Pest, 1866.

Istvánffy Miklós históriája.

Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1–I/3. S. a. r. Benits Péter. (Történelmi Források 1.) Balassi Kiadó, Budapest, 2001–2009.

Magyar missilis levelek.

Magyar missilis levelek Békés Gáspár zavargása és Báthory István lengyel királylyá való választása történetéhez. *Magyar Történelmi Tár*, 3 (1879) 2. sz. 729–741.

Szamosközy István történeti maradványai.

Szamosközy István történeti maradványai 1566–1603. Kiadta Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum 21.) MTA, Budapest, 1876.

Szádeczky: *Báthory István. Okmánytár*.

Szádeczky Lajos: *Báthory István lengyel királylyá választása. 1574–1576. Okmánytár*. MTA, Budapest, 1887.

Uralkodóválasztás 1571-ben. Báthory István vajda a fejedelemség élén

Székely oklevéltár.

Székely oklevéltár. I–VIII. Szerk. Szabó Károly – Szádeczky Lajos – Barabás Samu. Magyar Történelmi Társulat kolozsvári bizottsága–Ev. Ref. Kollegium Könyv- és Könyvnyomdájá–Ajtai K. Albert Könyvnyomdája–MTA, Kolozsvár–Budapest, 1872–1934.

Szilágyi: Levelek és államokmányok.

I. Levelek és államokmányok (1552–1623) a vörösvári levéltárból. Közli Szilágyi Sándor. *Magyar Történelmi Tár*, 19 (1874) 7. sz. 3–59.

Veress: *Báthory István levelezése*.

Veress Endre: *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése*. I (1556–1575)–II (1576–1586). Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1944.

Hivatkozott szakirodalom

Collectanea Tiburtiana.

Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk. Galavics Géza – Herner János – Keserű Bálint. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10.) József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1990.

Barta: *Az erdélyi fejedelemség*.

Barta Gábor: *Az erdélyi fejedelemség születése*. Gondolat, Budapest, 1984².

Besala: *Stefan Batory*.

Besala, Jerzy: *Stefan Batory*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, 1992 (első kiadás). (e-book változata: Zysk i S-ka, Edycja wyd, 2010.)

Bíró: *Az erdélyi fejedelem jogköre*.

Bíró Vencel: *Az erdélyi fejedelem jogköre 1571–1690*. Stief Jenő és Tsa Könyvsajtója, Kolozsvár, 1912.

Brzeziński: Báthory István alakja.

Brzeziński, Szymon: Báthory István alakja a XVI–XVII. századi lengyel királykatalógusokban. In: Mercs István (szerk.): *Sárkányok, főurak, asszonyok. A Báthoryak a művelődés- és irodalomtörténetben*. (Modus Hodiernus 7.) Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, Nyíregyháza, 2015. 99–109.

Csizmadia: *Generalis congregatiok*.

Csizmadia Andor: *Generalis congregatiok és a diéták Erdélyben*. *Jogtudományi Közöny*, 35 (1980) 10. sz. 622–636.

Endes: *Erdély három nemzete*.

Endes Miklós: *Erdély három nemzete és régi vallása. Autonómiájának története*. Sylvester Intézet, Budapest, 1935.

Erdély jogtörténete.

Erdély jogtörténete. Szerk. Veress Emőd. Forum Iuris, Kolozsvár, 2018.

Erdély története.

Erdély története. I–III. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Makkai László – Mócsy András – Szász Zoltán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.

Etienne Báthory.

Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie. Red. N. N. Imprimerie de l'Université des Jagellons, Cracovie, 1935.

Fodor: Egy ország, melyet senki sem akart.

Fodor Pál: Egy ország, melyet senki sem akart. Az Erdélyi Fejedelemség születése. In: Uő: *A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről.* Balassi Kiadó, Budapest, 2001. 392–398.

Gebei: *Az erdélyi fejedelmek.*

Gebei Sándor: *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások.* Belvedere Meridionale, Szeged, 2007.

Gebei: Az erdélyi fejedelmek legitimációja.

Gebei Sándor: Az erdélyi fejedelmek legitimációjának kérdéséhez. In: Ballabás Dániel – Borbély Zoltán (szerk.): *Tanulmányok Erdély fejedelemség-kori történetéből.* (Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai) Líceum Kiadó, Eger, 2012. 37–52.

Gooss: *Österreichische Staatsverträge.*

Gooss, Roderich: *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690).* Holzhausen, Wien, 1911.

Heckenast: János Zsigmond végrendelete.

Heckenast Gusztáv: János Zsigmond végrendelete (1567). *Keresztény Magvető*, 111 (2005) 4. sz. 317–334.

Hóman – Szekfű: *Magyar történet.*

Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet.* I–V. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935–1936².

Horn: Báthory István uralkodói portréja.

Horn Ildikó: Báthory István uralkodói portréja. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Portré és imázs – Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2008. 363–401.

Horn: *Hit és hatalom.*

Horn Ildikó: *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története.* Balassi Kiadó, Budapest, 2009.

Horn: *A hatalom pillérei.*

Horn Ildikó: *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1556–1588).* Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Budapest, 2012.

Jakó: Az erdélyi vajdák kinevezéséről.

Jakó Zsigmond: Az erdélyi vajdák kinevezéséről. (Borsa Iván 75. születésnapja alkalmából) *Levéltári Közlemények*, 63 (1992) 1–2. sz. 71–83.

Jancsó: *Erdély története.*

Jancsó Benedek: *Erdély története.* Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, Cluj–Kolozsvár, 1931 (újabb kiadása: Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő, 2008).

Uralkodóválasztás 1571-ben. Báthory István vajda a fejedelemség élén

Kármán: Szuverenitás és reprezentáció.

Kármán Gábor: Szuverenitás és reprezentáció: Erdély a Porta 17. századi diplomáciai rendszerében. *Korall*, 13 (2012) 48. sz. 33–61.

Kieniewicz: *Senat za Stefana Batorego*.

Kieniewicz, Leszek: *Senat za Stefana Batorego* (Báthory István szenátusa). Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa, 2000.

Kisteleki: Alárendeltség vagy önállóság?

Kisteleki Károly: Alárendeltség vagy önállóság? Adalékok jogi nézőpontból az Erdélyi Fejedelemség önálló államiségének kérdéséhez. *Századok*, 150 (2016) 4. sz. 1043–1047.

Körmeny – Petneki: Stefan Batory w historiografii węgierskiej.

Körmeny, Adrienne – Petneki, Áron: Stefan Batory w historiografii węgierskiej (Báthory István a magyar történetírásban). In: Adrienne Körmeny – Radosław Lolo (red.): *Stefan Batory król Rzeczypospolitej i książę Siedmiogrodu – Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem*. Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, Pułtusk, 2008. 11–28.

Lepszy: Bibliographie Polonaise d’Etienne Báthory.

Lepszy, Casimir: Bibliographie Polonaise d’Etienne Báthory. In: N. N. (red.): *Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*. Imprimerie de l’Université des Jagellons, Cracovie, 1935. 525–563.

Lukinich: Az erdélyi fejedelmi cím.

Lukinich Imre: Az erdélyi fejedelmi cím kialakulásának történetéhez. *Századok*, 47 (1913) 2. sz. 94–109, 3. sz. 177–188.

Lukinich: Az északkeleti várháborúk.

Lukinich Imre: Az északkeleti várháborúk történetéhez. 1561–65. *Hadtörténelmi Közlemények*, 14 (1913) 370–394, 584–605.

Lukinich: *Erdély területi változásai*.

Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1526–1711*. MTA, Budapest, 1918.

Lukinich: Bibliographie Hongroise d’Etienne Báthory.

Lukinich, Emeric: Bibliographie Hongroise d’Etienne Báthory. In: N. N. (red.): *Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*. Imprimerie de l’Université des Jagellons, Cracovie, 1935. 513–524.

Mezey: *Magyar alkotmánytörténet*.

Mezey Barna: *Magyar alkotmánytörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. (5. átdolgozott kiadás)

Mikó: *Erdély különválása*.

Mikó Imre: *Erdély különválása Magyarországtól*. (A Magyar Tudományos Akadémia évkönyvei 9/5.) MTA, Budapest, 1860.

Nagy: *Báthory István*.

Nagy László: *Báthory István emlékezete*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1994.

Neuman: A vajdai adományozás.

Neuman Tibor: A vajdai adományozás kezdetei. *Történelmi Szemle*, 55 (2013) 2. sz. 261–269.

Oborni: Kettős függésben.

Oborni Teréz: Kettős függésben. Erdély államisága a 16. században. *Korunk*, III. folyam 18 (2007) 7. sz. 33–41.

Oborni: Az Erdélyi Fejedelemség állama.

Oborni Teréz: Az Erdélyi Fejedelemség állama és politikai berendezkedése. *Korunk*, III. folyam 24 (2013) 3. sz. 8–16.

Oborni: *Erdélyi országgyűlések*.

Oborni Teréz: *Erdélyi országgyűlések a 16–17. században*. (A magyar országgyűlések története sorozat) Országház Könyvkiadó, Budapest, 2018.

Orzelski: *Bezkrólewia ksiąg ósmioro*.

Orzelski, Świętosław: *Bezkrólewia ksiąg ósmioro czyli, dzieje polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576*. (Az interregnum nyolcadik könyve, vagyis Lengyelország története Zsigmond Ágost halálától, 1572-től 1576-ig) (latin nyelvű munka lengyel fordítása) (Scriptores Rerum Polonicarum 22.) Wyd. Edward Kuntze. Akad. Umiejtności, Kraków, 1917.

Pálffy: Magyarország két világbirodalom határán.

Pálffy Géza: Magyarország két világbirodalom határán (1526–1711). In: Romsics Ignác (főszerk.): *Magyarország története*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007. 307–487.

Szakály: *Virágkor és hanyatlás*.

Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. (Magyarok Európában 2.) Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1990.

Szádeczky: *Korniyati Békés Gáspár*.

Szádeczky Lajos: *Korniyati Békés Gáspár*. Franklin Társulat, Budapest, 1887.

Szilágyi: *Erdélyország története*.

Szilágyi Sándor: *Erdélyország története különös tekintettel művelődésére*. I. Tarandus Kiadó (az 1866. évi kiadás hasonmása), Budapest, 2012.

Szilárd: *Az erdélyi fejedelem*.

Szilárd Katicza: *Az erdélyi fejedelem jogköre, 1556–1571*. Athenaeum, Budapest, 1910.

Trócsányi: *Az erdélyi fejedelemség*.

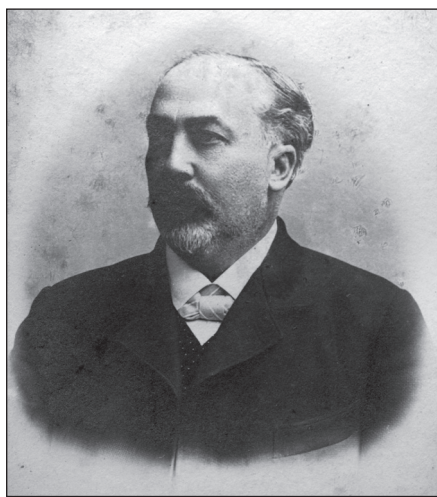
Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez)*. (Értekezések a történeti tudományok köréből 76.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.

Vajda: *Erdély viszonya a portához*.

Vajda Gyula: *Erdély viszonya a portához és a római császárhoz mint magyar királyhoz a nemzeti fejedelemség korszakában*. Ajtai, Kolozsvár, 1891.

Horváth Csaba

Pákéi Pákei Lajos (1853–1921)

Lajos Pákei (1853–1921)

Lajos Pákei (1853–1921) was one of the most important and influential architects of his hometown, Cluj (Koložsvár, Klausenburg) on the turn of the nineteenth and twentieth century. Trained in (Buda)Pest, Munich and Vienna, Pákei returned to his birthplace in 1880 and went on to design some of the most iconic buildings of the city (the Continental – formerly New York – Hotel, the building of the local Unitarian high school, respectively that of the Casino in the Central Park). His legacy contains the religious and civil buildings that were planned by him, the buildings he had planned but weren't eventually constructed, as well as the Renaissance window and door frames he salvaged during his active years.

Keywords: Pákei Lajos, architect, Cluj/Koložsvár

A kincses Koložsvár – politikai, gazdasági, kulturális, egyházi szerepének köszönhetően – sok embernek adott otthont az évszázadok során. Az itt napvilágot látott vagy idetelepedett személyek között több olyan jeles személyiség is volt, akinek emlékét a város és az utókor hálával kellene ápolnia. Közéjük tartozik pákéi Pákei Lajos koložsvári építész, tanár és múzeumigazgató is.

Pákei egy kolozsvári unitárius ötgyermekes polgárcsaládban látta meg a napvilágot 1853. március elsején, idősebb pákái Pákei Lajos guberniumi tisztviselő és kilyéni Székely Terézia gyermekeként. Egyik őse, a háromszéki felmenőkkel rendelkező Pákei (született Tamás) János, Torockóról telepedett át Kolozsvárra a 18. század elején. Az így Kolozsváron gyökeret verő család felmenői és tagjai között idővel feltűnik osztó- (Pákei Lajos dédnagyapja, József), király- és főbíró (a nagyapa, János) is. Emellett Kolozsvár későbbi neves építészmérnöke a neves Heltai Gáspár nyomdavezető és Linczegh János kolozsvári főbíró leszármazottja volt.¹

A majdani építész a helybeli unitárius kollégiumba járt, építészmérnöki tanulmányait a budapesti József (1872–1873), illetve a müncheni műegyetemen (1873–1876) végezte, művészeti ismereteit pedig a bécsi Szépművészeti Akadémián (1876–1879) mélyítette el. A bajor fővárosbeli tanulóévek alatt olyan kaliberű tanáregyeniségek oktatták, mint a műegyetem főépületét tervező Gottfried von Neurether, a császárvárosban eltöltött esztendőkhöz pedig Theophil Hansen professzor figyelt fel az ifjú kolozsvárirra, aki ezáltal részt vett a bécsi parlament építési munkálataiban. Ezen időszakból származó rajzait és tanulmányterveit Gy. Dávid Gyula tette közzé a közelmúltban megjelent monográfiájában.² A Kelemen Lajos levéltáros-történész tollából származó Pákei-nekrológ szerint az építész ezt a Bécsben eltöltött periódust tartotta élete legszebb időszakának.³

A hazatérő ifjú építészt 1880-ban kinevezték városi főmérnöké, amely megbízatást rövid ideig töltött be, ugyanis ezen mandátummal járó munka (például a városban levő terek rendezése, utcai homlokzat szabályozása) nem kötötte le az ifjú építészmérnököt. A Pákei életével foglalkozó írások egy része az ifjú építésznövendék hazatérését ügyvéd bátyja, Miklós halálával szokta összefüggésbe hozni,⁴ ez a vélekedés azonban téves, ugyanis pákái Pákei Miklós 1882. február 19-én, azaz öccse hazatérése után hunyt el.⁵ Ő tervezte a Sétatér azóta lebontott őrházát, továbbá az ő elgondolása alapján rendezték ekkoriban a Karolina teret (ma Piața Muzeului). 1886-ban – amikor egy hasonló állást hirdettek meg Budapesten – az éppen ott tartózkodó Pákei nem is jelentkezett arra, ugyanis „nekem építőművészeti pálya kellett, nem pedig vesződéssel járó adminisztrációs pálya. Ebből volt itt részem bőven.”⁶

A városi főmérnökségről való lemondását követően Pákei Lajos a frissen létrehozott Fa-, Vas- és Építőipari Tanműhelyek (utóbb Központi Felsőbb Szakipar-rajziskola) oktatójaként és szakigazgatójaként tevékenykedett. Ezenkívül az 1899-től Ferenc József császár-király nevét felvevő Iparmúzeum

1 Gaal: Pákei Lajos. 183.

2 Dávid: *Pákei Lajos hagyatéka*. 243–246.

3 Kelemen: Pákey Lajos. 70–74.

4 Uo. 72.

5 Szent-Miklós: A pákái Pákey család. 132–133; Gaal: Pákei Lajos. 187.

6 Sisa: Pákei Lajos. 445.

igazgatói tisztségét is ő töltötte be.⁷ Mindkét épület berendezését ő álmodta meg, és az általa oktatott tantárgyakhoz ő maga írta a diák tanulását segítő segédleteket.

Pákei munkássága és szakmai kiteljesedése nagy részben Kolozsvárhoz kötődik, viszont két ízben, 1886-ban, valamint 1905-ben is megpályázta a volt alma materek egyikének, a budapesti József Műegyetemnek az ókori építésze-ti tanári állását. Próbálkozása mindkét alkalommal sikertelennek bizonyult, ugyanis Ziegler Győzöt, illetve Nagy Virgilt vették fel a meghirdetett állásra. Az első ízbeni próbálkozás érdekessége az, hogy volt bécsi tanára, Hansen köz-benjárt az ő érdekében, továbbá Pákei a székesfővárosban majdnem egy hóna-pot töltött el, hogy képeztesse magát, és megkapja az álláshoz szükséges építész oklevelet. Erre így emlékezett vissza: „...de már akkor [a képzés végére] eldőlt az ügyem, mert Cziglert nevezték ki – hiába szereztem cifra magyar diplomát.”⁸

Az ő tervei alapján készült Kolozsváron – többek között – a New York (későbbi nevén Continental) szálloda (1894–1895), az említett ipariskola, illet-ve az általa vezetett iparmúzeum Malom (ma George Barițiu) utcai ingatlanja (1896–1899, 1903–1904),⁹ a sétatéri Kaszinó (az úgynevezett Kioszk) és a volt korcsolyapavilon (1896–1897), a Szent Mihály-templomot körülvevő kovácsolt-vas kerítés (1898), a főtéri Mátyás-szobor talapzata (1896–1902), illetve az uni-tárius kollégium új épülete (1901) és a házsongárdi Brassai-sírmelék (1910) is.

Pákei Lajos építészeti hagyatékának jelentős része Kolozsváron található, de nem korlátozódik kizárólag a kincses városra. A városon kívül levő em-lékművei és épületei közé a pozsonyi Mária Terézia-szoborcsoport talapzata (1897),¹⁰ a székelyudvarhelyi és a bölöni unitárius, valamint a dicsőszentmár-toni római katolikus templom, Fadrusz János szobrászművész egykori Buda-pest-Naphegyi villája (1895–1896), az enyedszentkirályi Bánffy- (az 1890-es évek),¹¹ illetve a mezőzáhi Ugron-kastély (1908–1912), az erdélyi unitárius hit elindítójának, Dávid Ferencnek azóta elpusztított dévai emlékműve (1910), Bánffyhunyad kórháza (1912), illetve a székelykeresztúri unitárius gimnázium épülete (1913–1914) tartozik.

A megvalósult épületeken kívül több más olyan tervet is megalkotott, amely – különböző okokból kifolyólag – nem valósult meg. Ezek közé tarto-zik a Dávid Ferencnek emléket állító templom nagyszabású terve is, melyet az Erdélyi Unitárius Egyház a reformátor halálának helyszínén, Déván kívánt felépíteni. A tervet végül 1913-ban jóváhagyták, de az első világhégés ellehetet-lenítette ezen kezdeményezés kivitelezését.¹²

Pákei tevékenységének egyik fontos – és kevésbé hangoztatott – részét a kolozsvári épített örökség feltérképezése, védelme és továbbörökítése képezi.

7 Gaal: Pákei Lajos. 187–192.

8 Sisa: Pákei Lajos. 445.

9 Ma mindkettő a kolozsvári műegyetem tulajdonát képezi. Gaal: Pákei Lajos. 190–191.

10 Murádin J. K.: Repkény. 68.

11 Bicsok – Orbán: *Történelmi családok kastélyai*. 99.

12 Molnár: Pákei Lajos. 45–51.

Pákeinek köszönhető az, hogy több lebontott kolozsvári ingatlan reneszánsz ajtó- és ablakkerete is megmenekült, ezek közül pár 16. század végi, latin felirattal rendelkező követ a saját, Majális (ma Republicii) utcában található családi villájába¹³ falaztatott be, a nyughelyét pedig egy római kori kőkoporsó jelöli.¹⁴ Idősebb korában Pákei a kincses város építészettörténetét szerette volna monográfia formájában megírni, mely tervét ugyan nem tudta véghezvinni, de a műhöz készülő illusztrációkból Balogh Jolán adott ki válogatást a második világháború végén.¹⁵

Pákei 29 esztendősen korábban házasodott össze kőszegi Fangh Antóniával, akitől három gyermeke született. Pákei felesége jelentős kalotaszegi varrottasgyűjteménnyel rendelkezett, és hozzájárult a kolozsvári iparmúzeum népművészeti anyagának bővítéséhez.¹⁶

Száz évvel ezelőtt, 1921. március 22-én hunyt el Kolozsváron, temetésére a következő nap került sor a Házsongárdban, ahol sírja, a Kertek nevű temetőrészben, ma is megtalálható.

Pákei Lajos a dualizmuskori Kolozsvár egyik legjelentősebb építészeinek egyike, aki kézjegyét az általa megálmodott emblematiszta épületekkel és emlékművekkel a kincses város arculatán hagyta, továbbá igyekezett a város történeti emlékeit feltérképezni és – lehetőség szerint – menteni. Szülővárosában több alkalommal is megemlékeztek róla, így születésének százötvenedik és százhatvanadik, továbbá elhunytának századik évfordulóján is rendeztek megemlékezést.

Hivatkozott szakirodalom

Balogh: *Pákei Lajos rajzai*.

Balogh Jolán: *Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 186.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1944.

Bicsok – Orbán: *Történelmi családok kastélyai*.

Bicsok Zoltán – Orbán Zsolt: *„Isten segedelmével udvaromat megépítettem”. Történelmi családok kastélyai Erdélyben*. Gutenberg Kiadó, Csíkszereda, 2012.

Dávid: *Pákei Lajos hagyatéka*.

Gy. Dávid Gyula: *Pákei Lajos hagyatéka. Egy századfordulós kolozsvári építész tervrajzai, rajztervei, gyűjteményei*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2019.

Gaal: Kolozsvár műépítésze.

Gaal György: Kolozsvár műépítésze. In: Uő: *Kolozsvár vonzásában. Tanulmányok, megemlékezések*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2005. 242–248.

13 Az ingatlan ma a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Pszichológia Karához tartozik.

14 Gaal: Kolozsvár műépítésze. 246.

15 Balogh: *Pákei Lajos rajzai*.

16 Murádin J.: A kolozsvári Iparmúzeum. 22.

Pákéi Pákei Lajos (1853–1921)

Gaal: Pákei Lajos.

Gaal György: Pákei Lajos. In: Uő: *Születtek Kolozsvárt. Tizennyolc pályakép nagyjainkról, a város hétszáz esztendőös történetébe foglalva, közel háromszáz illusztrációval és számos színes műmelléklettel.* Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2016. 183–203.

Kelemen: Pákey Lajos.

Kelemen Lajos: Pákey Lajos. 1853–1921. *Unitárius Közlöny*, 1921. 5. sz. 70–74.

Molnár: Pákei Lajos.

Molnár Lehel: Pákei Lajos és a dévai Dávid Ferenc-templom. *Keresztény Magvető*, 111 (2005) 1. sz. 45–51.

Murádin J. K.: Repkény.

Murádin János Kristóf: Repkény a szobron. *Korunk*, III. folyam 21 (2010) 10. sz. 66–69.

Murádin J.: A kolozsvári Iparmúzeum.

Murádin Jenő: A kolozsvári Iparmúzeum és gyűjteményei. *Művelődés*, 68 (2015) 7. sz. 20–23.

Sisa: Pákei Lajos.

Sisa József: Pákei Lajos, Theophil Hansen és a budapesti József műegyetem. *Ars Hungarica*, 31 (2003) 2. sz. 441–446.

Szent-Miklós: A pákéi Pákey család.

szeőkeffalvi Szent-Miklós László: A pákéi Pákey (másként Tamás) család. I. rész. *Magyar Családtörténeti Szemle*, 9 (1943) 6. sz. 130–136.

Kép forrása: Pákei Pákei Lajos hagyatéka, Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár

IN MEMORIAM

Sipos Gábor

Vekov Károly János (1947–2020)

Sokoldalú, reneszánsz jellegű egyéniségként él emlékezetünkben, történelmi, művelődéstörténelmi munkásságában a középkor és a kora újkor kutatása dominált, de jelenkori témák is foglalkoztatták, aktív szerepet játszott az erdélyi magyar politikában és közéletben, 2009–2013 között pedig az Erdélyi Kárpát-Egyesület kolozsvári részlegéből önállósult turistaegyesület, az EKE – Kolozsvár 1891 elnöki tisztségét viselte.

1947. szeptember 26-án született Budapesten, középiskolai tanulmányait Aradon végezte, 1966-ban érettségizett, és sikeresen felvételizett a Babeş-Bolyai Tudományegyetem történelem szakára. Neves tanárai közül Jakó Zsigmond tette rá a legnagyobb hatást, már egyetemi hallgató korában eljegyezte magát a középkor kutatásával. 1971-ben szerezte meg történelemtanári diplomáját, és a bukaresti Nicolae Iorga Történettudomány Intézet munkatársa lett. A nemzetiségtörténelmi osztály keretében Demény Lajos irányításával szorgalmasan gyűjtötte az Erdély középkori történetére vonatkozó adatokat, elsősorban a gyulafehérvári káptalan hiteleshelyének okleveleit vallatta. Első írása 1978-ban jelent meg a 16. századi erdélyi magyar történetírásról a *Studii și Materiale de Istorie Medie* hasábjain (Începuturile literaturii istorice din Transilvania în limba maghiară în secolul al XVI-lea. IX. 1978. 1–31). Benkő Samu és Demény Lajos társaságában részt vett a *Székely felkelések 1595–1596*.

Előzményei, lefolyása, következményei című, román és magyar nyelven megjelent kötet (Kriterion, Bukarest, 1978, 1979) szerkesztésében. *A gyulafehérvári káptalan hiteleshelyi működése* című doktori dolgozatát 1999-ben védte meg ugyancsak a Iorga-intézetben, Kolozsvárott 2003-ban jelent meg román nyelven.

A Bukarestben töltött szinte két évtized alatt tevékenyen részt vett az itteni magyar értelmiségiek életében, a Limes Kör tagjaként több tanácskozáson is részt vett.

Az 1989-es fordulat után immár Kolozsvárott vállalt közéleti szerepet, 1990–1995 között az RMDSZ országos elnökségének ügyvezető titkára, sajtóreferense volt. 1995 őszétől a kolozsvári Brassai Sámuel Elméleti Liceum, majd a Római Katolikus Liceum történelemtanáráként dolgozott, majd 2000–2004 között Kolozs megye parlamenti képviselőjeként vett részt a politikai életben. Ő kezdeményezte a Nemzetépítő Platform létrehozását az RMDSZ-en belül. Középiskolai tanár korában, 1997-ben kérte fel a BBTE Bölcsészkarának Magyar Irodalomtudományi Tanszéke előadások tartására, társult oktatóként magyar művelődéstörténetet adott elő.

Tudományos kutatásaiban a humanista eszmék erdélyi térhódítását vizsgálta, eredményeit több tanulmányban tette közzé a *Korunk*, *Szeged*, *Honismeret* folyóiratok hasábjain. Több tanulmányt közölt a tudós történészek tiszteletére kiadott ünnepi kötetekben (*Jakó Zsigmond-émlékkönyv*, 1996, *In honorem Paul Cernovodeanu*, 1998, *Historia manet. Demény Lajos-émlékkönyv*, 2001). Román nyelvű kötetben foglalta össze a székelyek középkori történetével foglalkozó írásait (*Structuri juridico-militare și sociale la secui în evul mediu*. Cluj-Napoca, 2003), és korai tanulmányát ugyancsak kötetbe bővítve jelentette meg 2004-ben (*Istoriografia maghiară din Transilvania în secolul al XVI-lea*).

Bár már korábban is tartott előadásokat a BBTE Középkortörténeti Tanszékén óraadó tanárként, 2004 őszén lett itt főállású docens. Bizánc történetét, a magyar középkor történetét adta elő, szemináriumokat is tartott. A latin és magyar paleográfia és pecséttan szintén szerepelt az órarendjében, akárcsak az intézménytörténet. Szigorú tanárként emlékeznek rá hallgatói, aki viszont szívesen tartott szakszemináriumokat órarenden kívül is. Imponáló műveltsége, széles körű olvasottsága előadásaiiban ugyanúgy érvényesült, mint tanulmányaiban és cikkeiben.

2012 őszén, 65. életévének betöltésekor nyugalomba vonult, és családjával kiköltözött Magyarországra, Tiszafüreden vásároltak családi házat. Kiváló szakkönyvtára – melyet folyamatosan gyarapított – és jegyzetei, adatgyűjtései segítségével tovább folytatta tudományos munkáját.

Ekkoriban egyre nagyobb figyelmet szentelt az 1945 utáni erdélyi politikai pereknek, képviselősege idején nyílt alkalma bővebb adatgyűjtésre e témakörben. Több tanulmányt is közölt Szoboszlai Aladárról, az 1956 utáni koncepciók perek egyik vértanújáról. Wass Albert háborús bűnösségének

kérdését szintén tisztázta a források alapján, könyve Raffay Ernő és Takaró Mihály társszerzőségében jelent meg (*A gróf emigrált, az író otthon maradt. Wass Albert igazsága*. Szabad Tér – Czegei Wass Foundation, Budapest, 2004).

1990-es újjáalakulása óta tagja volt az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek, a Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi szakosztály keretében több előadást tartott, legutóbb 2019. február 26-án *Trianon és a B-terv hiánya* címmel. A 2018 októberében az EME, Sapientia EMTE és BBTE közös rendezésében sorra került Tonk Sándor-emlékkonferencián mint egykori egyetemi kolléga *Gondolatok az erdélyi magyar történetírásról* címen tartott előadást. A szakosztály konferenciakötetében, a *Certamenben Két eddig ismeretlen oklevél az erdélyi 1514-es eseményekről* című tanulmányát közölte (III. kötet, 2016).

Az MTA külső köztestületi tagja volt, a Magyar Pen Club szintén tagjai közé számlálta.

Vekov Károly nyugalmazott egyetemi docens 2020. október 7-én, 73 éves korában Debrecenben elhunyt. Házsongárdi temetésén csak a szűk család vehetett részt a járványügyi rendelkezések miatt.

Kép forrása: *Szabadság*, 2020. október 7., Rohonyi D. Iván felvétele

Petruț Dávid

Bajusz István (1954–2021)

Bajusz István 1954. március 17-én született Tordán. Elemi és középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte, érettségi oklevelet 1973-ban szerzett a Mihai Viteazul Liceumban. Egyetemi tanulmányait a kolozsvári Babeș–Bolyai Tudományegyetem történelem–filozófia szakán végezte 1974 és 1978 között, doktori címet ugyanott szerzett 2000-ben. 1978-tól a Zilahon működő Szilágy Megyei Múzeum muzeológusa, régésze, tudományos főkutatója, 1981-től az Örökségvédelmi Osztály vezetője. 1995 októberétől a Babeș–Bolyai Tudományegyetem előadótanára adjunktusi, majd docensi beosztásban. 2012-ig az Ókortörténeti és Régészeti Tanszéken, ezt követően pedig a Magyar Történeti Intézet kötelékében látta el egyetemi oktatói és kutatói munkáját a 2019-ben bekövetkezett nyugdíjazásáig. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Zilah és Vidéke fiókegyesületének, valamint az erdélyi magyar régészek céheként működő Pósta Béla Egyesület alapítója és elnöke. 2021. április 28-án hunyt el Zilahon, fájdalmasan korán, 67 évesen.

A Tanár úr (ahogy mi, a tanítványai szólítottuk még azután is, hogy megittuk a pertut) tudományos érdeklődését és egész szakmai pályáját már gyerekkorától meghatározta az V. Macedonica legio potaissai, azaz tordai táborának az élménye. A 2015-ben kiadott tiszteletkötetben Sipos Gábor professzor a méltatásában megemlékezik gyermekkori barátja tekintélyes numizmatikai gyűjteményéről, melyben szép számmal szerepeltek ókori ró-

mai érmék.¹ A régészet és azon belül a régi korok tárgyi kultúrája iránti érdeklődését erősítette a családi örökség, az anyai dédapa, tudós régiséggyűjtő Téglás István (1853–1915), valamint bátyja, az elismert régész Téglás Gábor (1848–1916) személyében. Bajusz István mindkét felmenő munkásságával foglalkozott kutatásai során, Téglás Gábor régészeti tevékenységét dolgozta fel a Bodor András professzor irányítása alatt megírt szakdolgozatában,² később pedig sajtó alá rendezte két hatalmas kötetben Téglás István kiváló forrásértékű régészeti feljegyzéseit.³ Az egyetemi tanulmányok elvégzését követően a Szilágy Megyei Múzeumnál helyezkedett el régész-muzeológusként. A zilahi évek a korábbi szakmai irányvonalat megerősítették, a római régészet került immár végleg érdeklődésének középpontjába, Potaissát azonban felváltotta Porolissum. A Zilahtól néhány kilométerre, Mojgrád falu határában, idilli szépségű hegyvidéki környezetben fekvő lelőhely – mely különben a daciai limes egyik legfontosabb katonai támaszpontja volt – tervszerű kutatása 1977-ben indult újra, Bajusz István terepkutatásai pedig ezt követően a porolissumi amfiteátrum épületére összpontosultak. Nyilvánvaló történeti és örökségvédelmi értéke mellett az objektum jelentőségét fokozza, hogy rajta kívül csupán egy daciai kőamfiteátrumot ismerünk a Hunyad megyei Ulpia Traiana Sarmizegetusán, a provincia egykori fővárosában. Ezen kutatások képezték a 2000-ben megvédett doktori dolgozatának alapját is Nicolae Gudea professzor irányítása alatt, mely azonban csak egy évtizeddel később, 2011-ben jelenhetett meg könyv formájában.⁴ A '80-as és '90-es évek folyamán számos cikket és tanulmányt jelentetett meg az amfiteátrumban lebonyolított ásatásokról, valamint a terepmunka során előkerült leletanyagról, egyebek mellett a csont hajtűkről, orvosi szerszámokról, fibulákról, bronz övveretekről, ékszerekről. Ezzel párhuzamosan a tudományos érdeklődése a kora újkori iparművészet és ötvösség magával ragadó területére vonzotta, számos tanulmányt közölt a szilágysági egyházközségek klenódiумairól.⁵

1995-től, Bodor András professzor visszalépését követően előadótanárként folytatta munkáját a kolozsvári Babeș-Bolyai Tudományegyetem magyar tagozatának történelem szakán. Az elsőéves történészhallgatóknak tartott ókortudományi előadások mellett átvette a magyar nyelvű régészsképzés irányítását is, mely ekkor kezdett feléledni a korábbi kényszerű álmából. Porolissum, melynek régészeti kutatása közel 130 évvel korábban indult Torma Károly (1829–1897) terepbejárásai nyomán, ekkor vált az erdélyi magyar régészsképzés szellemi fellegvárává. Számptalan régészhallgatói nemzedék itt találkozott először a régészeti terepmunka világával, itt döntötte el, hogy ebben a szakmában szeretne dolgozni hosszú távon. Közéjük tartozom én is. 2004-

1 Dobos et al. (szerk.): *Archaeologia Transylvanica*. 8.

2 Bajusz: Téglás Gábor.

3 Bajusz: *Téglás István*.

4 Bajusz: *Amfiteatrul de la Porolissum*.

5 Lásd Bajusz István publikációs jegyzékét: Dobos et al. (szerk.): *Archaeologia Transylvanica*. 11–14.

ben az első tanulmányi évem végén a Porolissumon töltött nyári szakmai gyakorlat mai napig meghatározó élmény és kellemes emlék, életem legjobb hetei közé tartozik. Ezt követően nem volt már visszaút.

Az erdélyi magyar régészet intézményesülése a szakmabelieket és hallgatókat egyaránt tömörítő és segítő Pósta Béla Egyesület létrejöttével lépett újabb szintet. Az 1999-ben létrehozott egyesület főalapítója és elnöke nem meglepő módon Bajusz István volt. Kolozsváron a Jókai utcai Rhédey-házban működő egyesület és régészeti szakkönyvtár sokunk számára volt éveken keresztül második otthon, ott olvastunk, írtuk a szakdolgozatainkat, cikkeinket, kutattunk gyakran reggeltől estig, onnan mentünk tovább a beszélgetéseinket egy-egy sör mellett folytatni. Az egyesület alapításával egy időben induló és évente megrendezett Erdélyi Magyar Régészeti Konferencia, amit a legtöbben csak egyszerűen Pósta Béla Konferenciaként emlegettek, a szakmánk legfontosabb tudományos és közösségi fóruma lett, mely a hallgatónak és fiatal pályakezdőknek is lehetőséget nyújtott arra, hogy kutatásaikat bemutassák, és érdemi visszajelzéseket kapjanak.

Bajusz Istvánnal kapcsolatosan mindig az volt érzésem, hogy tanárként és tudósként is sok szempontból kilóg a sorból, emberközelsége, csendes méltósága, higgadt stílusa és atyai szeretete gyakran nem illett abba a képbe, amit fiatal hallgatókként és pályakezdő szakemberekként alkottunk tanárainkról, mestereinkről. Ez később sem változott. A tudománnyal szemben tanúsított alázata és embersége páratlan volt. Bajusz Istvánnak rengeteg mindent köszönhet a szakma, a közösségünk, de elsősorban mi, mindazok, akik tanítványai lehettünk. Köszönünk szépen mindent, Tanár úr!

Hivatkozott szakirodalom

Bajusz: Téglás Gábor.

Bajusz István: Téglás Gábor történelmi és régészeti tevékenysége. Szakdolgozat. Kézirat. BBTE, Történelem és Filozófia Fakultás, Kolozsvár, 1978.

Bajusz: *Téglás István*.

Bajusz István: *Téglás István jegyzetei. Régészeti Feljegyzések. I/1–2.* Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2005.

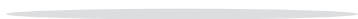
Bajusz: *Amfiteatrul de la Porolissum*.

Bajusz István: *Amfiteatrul de la Porolissum și amfiteatrele din provinciile de la Dunărea de Mijloc.* (Speculum Antiquitatis 2.) Editura Societatea Muzeului Ardelean, Cluj-Napoca, 2011.

Dobos et al. (szerk.): *Archaeologia Transylvanica*.

Dobos Alpár – Petruț Dávid – Berecki Sándor – Vass Lóránt – Pánczél Szilamér Péter – Molnár-Kovács Zsolt – Forisek Péter (eds.): *Archaeologia Transylvanica. Studia in honorem Stephani Bajusz.* (Opitz Archaeologica 8.) Transylvanian Museum Society–Mureș County Museum–Martin Opitz Publishing House, Cluj-Napoca–Târgu Mureș–Budapest, 2015.

ESEMÉNY

EVENT

Rüsz-Fogarasi Enikő

Laudáció dr. Romsics Ignác, az egri Eszterházy Károly Katolikus Egyetem professzor emeritusa, az MTA rendes tagjának a Babeş–Bolyai Tudományegyetem díszdoktorává avatása alkalmával

Tisztelt elnök úr, tisztelt rektor úr, tisztelt ünnepelt, tisztelt kollégák, hölgyeim és uraim!

Tisztelt hallgatóság, nagy megtiszteltetés számunkra, hogy itt lehetünk, és a jelenkori Magyarország legismertebb történésze ma a kolozsvári egyetem díszdoktorává válhat.

Vendégünk azon a szegedi egyetemen kezdte tanulmányait, amely a mai napig is büszke az egyetemeink közös örökségére. Innen pályája levéltárosként indult, de volt kutató, megbízott kutatási igazgató, társult oktató, oktató, doktori iskola igazgatója.

Romsics Ignác, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, hosszú éveken keresztül az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történeti Intézetének oktatója volt, és már egy jó ideje az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem oktatója és az ottani doktori iskola igazgatója.

Történészként, egyetemi tanárként ismerte meg a szakma és a történelem iránt érdeklődők köre. Ezen belül a 20. század elkötelezett kutatójaként vált ismertté, és tartja számon a világ. Történészként számos könyv szerzője, akit a Bethlen István életéről és politikai pályájáról írt műve tett ismertté. Könyvet írt a *Horthy-korszakról*, a *Trianoni* és az *1947-es békeszerződésekről*, *Erdély elvesztéséről*, *Magyarország XX. századi történetéről*, *A Nagy Háború és az 1918–19-es magyarországi forradalmakról*, a *Honmentők/honvesztőkről*. Számára a történelem megértése és a történetírás értékelése is fontos kutatási irányként, pázsmaként fogalmazódott meg, amit szintén könyvekben és tudományos népszerűsítő előadások keretén keresztül is művelt, ahogy ezt a *Clio bűvöletében* és a *Történelem, történetírás, hagyomány* című kötetekben is tette. Amint látjuk már, és a megjelent könyvcímekből is kitűnik, izgalmas és problémás témák állnak érdeklődésének homlokterében. Ilyen különleges témafelvetések, mint Erdély elvesztése, a trianoni béketárgyalások, Horthy korszaka,

vagy a *Honmentők/honvesztők*, illetve a *Magyar rebellisek* méltán felcsigázzák az olvasók figyelmét.

Történelmi munkásságára és kutatói módszereire a megfontolt és megalapozott kiegyensúlyozottság jellemző. Egyed Ákos Romsics Ignác történelmi módszeréről azt írja: „A ’kényes’ kérdésekre mindig kitér, és számba veszi a különböző véleményeket, amelyeket, ha ellentétesek, külön ismertet [...]. Amikor saját véleményét kívánja kifejezni, mérlegel, ’mérleget’ készít.”¹ Hozzátennem, hogy a kérdésseltevései mindig egyszerűek és merészek, de nem vakmerőek, a válaszai is hasonlóan lényegre törőek és kiegyensúlyozottak. Ő maga egy interjúban történelmi kutatásában a szakmaiságot, a józanságot és tényszerűséget nevezte meg a történelmés számára követendő zsinórmértékként. Romsics Ignác – bármilyen bonyolult kérdést elemez – egyszerűen fogalmaz, lényegre törő és precíz, visszafogott, higgadt, hidegfejű, akár egy sebész a műtőasztal mellett. Történelmszakként és tanárként is munkáját a szakmaiság és értelhetőség harmóniája jellemzi.

Oktatói tevékenysége az Eötvös Loránd Tudományegyetemen indult társult oktatóként, később főállású tanárként folytatta ugyanitt, majd Bloomingtonban több féléven át vendégtanárként magyar történelmet oktatott. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen az alapképzéstől a mesterképzésen át a doktori iskoláig terjedt oktatói munkája, közben már nálunk is a Babeş–Bolyai Tudományegyetem képzését erősítette mindhárom (alap, mesteri, doktori) oktatási szinten. Végül, de nem utolsósorban az egri Eszterházy Károly Katolikus Főiskolán, majd egyetemen folytatta oktatói tevékenységét, és létrehozta itt Magyarország egyik legerősebb történelmés doktori iskoláját. Az általa tanított tárgyak nyilvánvalóan szervesen kapcsolódtak kutatási témáihoz és eredményeihez. Pályája során úgy tűnik, hogy a tanítás nagyon fontos helyet foglalt el, fontosnak találta mindig, hogy eredményeit megossza, ismertesse, kutatási módszereit megtanítsa és továbbadja a jövő nemzedéknek. Keze alól több mint húsz doktorandusz került ki, akik közül sokan kiváló minősítéssel védtek meg disszertációjukat. Ezeket a fiatalokat Romsics Ignác az Eötvös Loránd Tudományegyetem vagy az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, illetve a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen történelmés doktoriskolái keretein belül irányította.

Romsics Ignác nem szobatudós, számára az ismeret átadása kiemelkedően fontos. A kutatási eredményeit könyvein, tanulmányain, egyetemi kurzusain keresztül, szakkonferenciákon, tudományos műhelyekben, ismeretterjesztő előadásokon, rádió- és tévéfelvételek és kiadványok formájában juttatta és juttatja el az érdeklődők felé. Ennek a kutatási eredmények átadásának az egyik formája volt a *Mindentudás Egyeteme* is, ahol Romsics Ignác tartotta a *Mi a történelem?* című emlékezetes előadását.

1 Egyed Ákos könyvismertetője Romsics Ignác: *Magyarország története*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2017. c. művéről. *Erdélyi Évszázadok*, 3 (2018) 268.

Pályája során több mint száz meghívott előadást tartott a földkerekség neves helyein, Helsinkitől a székelyföldi városokig. Itt, Kolozsváron is, nemcsak egyetemi órákat tartott, hanem a széles közönség számára meghirdetett előadásokat is. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület termében vagy akár ebben a teremben (Aula Magna) is többször telt házas hallgatóság fogadta. Emlékezetes maradt számunkra az a *Virtuális Bolyai Egyetem* meghívására az első világháborúról itt, ebben a teremben tartott előadása, ahol és amikor sajátos szemszögből, a közember nézetéből ismertette ezt az Európa számára igazán meghatározó történelmi eseményt.

Tudomány-népszerűsítő feladatát nagyon komolyan vette és veszi nemcsak előadások tartásán keresztül, hanem írott formában is. Ennek a törekvésének tudhatóak be azok az írások, amelyek a *História*, *Rubicon*, *BBC History* hasábjain jelentek és jelennek meg. Sőt az is, hogy a közelmúltban elvállalta a *BBC History* főszerkesztői feladatait. Ebbe a felvállalt ismeretterjesztő ambíciójába illeszkedik Romsics Ignác azon könyve, amelyet a szakma némi meglepetéssel fogadott *Magyarország története* címmel, hiszen őt a 20. század szaktörténészeként ismerik. A szakma meglepetésére a 20. századi történész egy összefoglaló Magyarország-történettel jelentkezett, amelyben a hozzá megszokott szakmaisággal egységes szemléletmódban tárja elénk a magyar történelem évszázadait.

A Babeş-Bolyai Tudományegyetemen a magyar nyelvű történészképzésre az 1989-es fordulatot követően kerülhetett ismét sor. A nagyon lassan induló építkezésből végül önálló intézet alakult, amelynek keretén belül már lendületesebben lehetett jövőt építeni. Most már önállóan, saját érdekeinknek megfelelően alakíthattuk kapcsolati hálónkat, és lassan elkezdtük a saját közösségünk (erdélyi magyar közösség, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, akadémiai közösség) által elvárt szerepeket is felvállalni.

Már ebben a kedvező helyzetben kerülhetett sor az első intézményes kapcsolatfelvételünkre Romsics Ignáccal, olyan körülmények közepette, hogy Romsics Ignác másfél évtizeddel korábban elérhetetlennek számító magyarországi történettudósnak tűnt számunkra. Először valahogy olyasminek tűnt számunkra ez a kapcsolatfelvétel, hogy egy futballtörténeti párhuzamot használjak – mintha a kolozsvári CFR futballcsapata esetleg a Barcelona vagy Real Madrid játékosára áhítozott volna. Nekik természetesen nem sikerülhetett egy ilyen mérvű igazolás, nekünk viszont szerencsénkre igen.

Mára már kapcsolatunk, azaz intézetünk kapcsolata Romsics Ignáccal egy termékeny múltra tekint vissza. 2010-ben indult, innen kezdve időről időre meghívottunk volt, majd évről évre vendégtanárunk és doktori iskolánk tagja lett. Jelenlétével intézetünk jelenkortörténeti oktatását óhajtottuk megerősíteni, és úgy gondoljuk, hogy ennél több sikerült. Azóta Romsics Ignác a Babeş-Bolyai Tudományegyetem történész doktori iskolájában végzett doktoranduszai erdélyi intézményekben a szakterületükön erősítik, szolgálják közösségünket.

Romsics Ignácnak köszönhetően kollégáim számára, és az ifjabb történeész nemzedék számára publikálási lehetőségek nyíltak meg Magyarországon és az USA-ban szakkönyvek, folyóiratok és ismeretterjesztő lapok hasábjain egyaránt.

Terveinkben tanácsadónk, kezdeményezéseinkben támogatónk – így az intézetünk által indított évkönyv, az *Erdélyi Évszázadok* pártfogója, buzdítója volt, ahol a tudományos tanács tagjaként jelenleg is segíti munkánkat.

Romsics Ignác díszdoktorrá avatását nemzetközi és hazai elismert szakemberek támogatták. Ezek közül csupán hármat emelnék ki, és talán Catherine Horellet kezdeném, aki a Sorbonne „Identités, relations internationales et civilisations de l’Europe”-nak a kutatási igazgatója. Horellt a közép-európai modern kori történelem szakembereként tartják számon, aki az Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne oktatója, számos nemzetközi szakmai szervezet tagja és a Comité international des sciences historiques (CISH) általános titkára. Levelében Romsics Ignác nemzetközi hírnevét és nagyra értékelt munkásságát emelte ki.

Anssi Halmesvirta, a finnországi University of Jyväskylä eszmetörténeti főkutatója azt írja támogató levelében: „Utazó előadóként ismert Romsics Ignác, aki nem maradt elefántcsont tornyában, és tudását és ismereteit széles körben ismertette és arra fordította, hogy mítoszokat és legendákat, nézeteltéréseket tisztázzon a köztörténetben.”²

Toivo Raun, a Bloomingtoni Indiana Egyetem Inner Asian and Uralic National Resource Center professzora és igazgatója úgy gondolja, hogy: „Nagyon sokatmondó az, hogy munkássága nem csupán magyar nyelven elérhető, hanem angol és német nyelven is, ami aláhúzza munkájának nemzetközi elismerését.”³

Személy szerint még azt is fontosnak tartom kiemelni, hogy Romsics Ignác díszdoktori címe mögött nem csak a Magyar Történeti Intézet, hanem a teljes Történelem és Filozófia Kar áll.

Szakmai életében a mértéktartásnak, pontosságának és kiszámíthatóságának meghatározó jellege van. Pályája, szakmai attitűdje modell lehet minden fiatal és kevésbé fiatal egyetemi oktató vagy kutató számára több szempontból is, de itt különösképpen az oktatás és kutatás mellett a felvállalt ismeretterjesztési feladatot emelném ki.

Mindeneket összevetve egyik tanítványa, Turbucz Dávid találó megfogalmazásával zárnám méltatását: „...Romsics Ignác számára nem a világnézetűi elkötelezettség számít. Hanem egy dolog: a történettudomány normáinak

2 „Romsics Ignác is also renowned 'travelling lecturer' who has not remained in his ivory tower but has made his wick knowledge available to busting myths and legends and clarifying legends and clarifying misunderstandings and concepts in public history.” Anssi Halmesvirta támogató levele Romsics Ignác díszdoktorrá avatása alkalmából.

3 „It is also significant that his scholarship is available not only in Hungarian, but also to great extent in English and German, which attests to the international recognition of the importance of his work.” Toivo Raun támogató levele Romsics Ignác díszdoktorrá avatása alkalmából.

való megfelelés. Az, hogy a múltat megismerni, megérteni és megmagyarázni kell. Az, hogy az állításainkat bizonyítani kell. Az, hogy kötelességünk kiegyensúlyozottságra törekedni, mert a magyar történelem – mint minden más nemzet múltja – összetett, így nem lehet azt mítoszokon, legendákon, valótlanságokon és összeesküvés-elméleteken keresztül értelmezni. Akkor is, ha nem népszerű.⁴ Mindezekért, úgy gondolom, hogy fontos elveit magunkévá tenni és nyomdokaiba lépni, legyen az magyar vagy román vagy bármilyen nemzethez tartozó történész, amennyiben történészként definiáljuk és annak tartjuk magunkat.

A fentebb elhangzottak alapján teljesen világos, hogy Romsics Ignác munkája, egyénisége és hozzánk való kötődése feljogosítja arra, hogy ezután méltán gyarapítsa a Babeş–Bolyai Tudományegyetem díszdoktorainak sorát.

Végezetül, de nem utolsósorban ezúttal szeretnék köszönetet mondani a számunkra nyújtott segítségért, számítunk továbbra is jelenlétére, tanácsaira és támogatására.

Elhangzott Kolozsvárott, 2021. október 8-án.

4 Cseri Péter: De ki lopta el a professzor kabátját? – 70 éves lett Romsics Ignác. (<https://24.hu/belfold/2021/03/30/romsics-ignac-tortenesz-hetvenes-szulesnap-tanitvanyok/>, letöltés: 2021.09.27.)

Romsics Ignác

Magyar történetírás a 20. században Díszdoktori előadás

A professzionális magyar történetírás intézményrendszere és személyi feltételei a 19. század utolsó harmadában alakultak ki. A szervezeti keretek megteremtése szempontjából az egyik legfontosabb dátumnak 1867 tekintendő. Ebben az évben alakult meg a Magyar Történelmi Társulat, amely a magyar történészek, történelemtanárok és a történelem iránt intenzíven érdeklődő olvasók ma is működő szakmai szervezete. A társulat lapjaként ugyanebben az évben látott napvilágot a *Századok* első száma, amely a magyar történészek azóta folyamatosan megjelenő és ahhoz fogható orgánuma, mint német nyelvterületen a *Historische Zeitschrift* (1859), Franciaországban a *Revue historique* (1876), Angliában az *English Historical Review* (1886) és az Egyesült Államokban az *American Historical Review* (1895).

A következő nagy lépés a Magyar Országos Levéltár felállítása volt 1875-ben. Ide gyűjtötték össze és azóta is itt őrzik az országos hatókörű kormányzati szervek iratait, valamint számos egyéb jellegű anyagot, például családi levéltárakat és személyi hagyatékokat. A következő években egyre-másra nyitották meg kapuikat a megyei levéltárak is. Ez a forráskutatás és forráspublikációk számára teremtett új távlatokat.

A személyi feltételek javulásában az egyetemi oktatás modernizálása játszott döntő szerepet. A század utolsó harmadáig az ország első és legnagyobb egyetemén, a budapestin is csak egyetlen történelem tanszék működött, amelynek tanárai magyar és egyetemes történetet, ókort, középkort és újkort egyaránt oktattak.¹ Az 1880-as években megkezdődött a specializálódás, vagyis a tanszékek időrend és tematikák szerinti osztódása. A Magyar Történelmi Társulat 1885-ös kongresszusán elfogadott határozatok értelmében hozzáálltak a szemináriumi-intézeti rendszer kiépítéséhez. A berlini egyetem gyakorlatát adaptálva ennek elsődleges célja a legtehetségesebb hallgatók kiválogatása és speciális szakképzésben való részesítésük, vagyis az utánpótlás nevelése volt.²

Az egyetemi oktatás modernizálásában és egy új, az addigi polihistorokkal és amatőrökkel szemben immár professzionális történészgeneráció kinevelésében Marczali Henrik (1856–1940) játszott fontos szerepet. Marczali egy zsidó rabbi fia volt, akit csodagyerekként tartottak számon. A magyar mellett

1 Az ország második tudományegyeteme 1872-ben kezdte meg működését Kolozsvárott. A harmadik és a negyedik pedig 1912-ben létesült Pozsonyban és Debrecenben.

2 Részletesebben lásd erre Romsics: *Clio bűvöletében*. 110–116.

már gyermekkorában olvasott héberül, latinul és németül, majd alapos görög, francia, angol és némi török nyelvtudásra is szert tett. 14 éves korában már a budapesti egyetemen tanult, 17 évesen tanári diplomát szerzett, és 18 évesen doktorált. 1875 ősztől 1877 őszéig külföldi egyetemeken képezte magát. Berlinben többek között Theodor Mommsennek és Wilhelm Wattenbachnak az előadásait hallgatta. Legnagyobb hatást Georg Waitz, a *Monumenta Germaniae Historica* egyik szerkesztője gyakorolt rá, aki befogadta forráselemző szemináriumába, és időse mesterével, Leopold von Rankeval is megismertette. Párizsban az École des Chartres és az École des Hautes Études kurzusait látogatta. A középkori francia kútfők ismeretére Gabriel Monod, a *Revue historique* alapító szerkesztője oktatta, de találkozott Ernest Renannel és Hippolyte Taine-nel is. Párizs és Berlin után fél év Oxford következett. Hazatérve évtizedeken át intenzíven kutatott és publikált a magyar és az európai történelem legkülönbözőbb témaköreiben. Érdeklődése a korai középkortól az I. világháborúig terjedt. Katedrát – 1895-ben – a budapesti egyetemen kapott. Szemináriumán, amely híres volt igényességéről, a két világháború közötti jeles magyar történészek többsége – Domanovszky Sándor, Hajnal István, Hóman Bálint, Szekfű Gyula stb. – megfordult.³

Elméleti és módszertani szempontból a francia–angolszász pozitívizmus és a német historizmus befolyásolta a századvég és a századelő magyar történészeit. Legnagyobb hatást Magyarországon is Leopold von Ranke monumentális életműve váltott ki. Ennek megfelelően a történeti irodalom figyelmének középpontjában az államszervezet és az állami politika kérdései álltak. Taine, Thomas Buckle és mások munkáinak köszönhetően néhányan ugyanakkor a földrajzi környezet, a mindennapi élet, illetve a gazdaság és a társadalom múltja iránt is érdeklődést mutattak. A politika eseményeit és a nagy emberek életét vizsgáló politikatörténészekről elhatárolódva az utóbbiak – Acsády Ignác (1845–1906), Tagányi Károly (1858–1924) stb. – gyakran művelődéstörténésznek nevezték magukat. 1894 és 1906 között ez a csoport jelentette meg a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemlét*, amely európai mércével mérve is az úttörő kezdeményezések közé számított.

Kifejezetten, illetve kizárólagosan historicista vagy pozitívista történeeszt mindazonáltal nehéz lenne azonosítani. Marczali például Ranke követőjének tartotta magát, és rá hivatkozva azt vallotta, hogy „történelem csak egy van: az emberi szellem fejlődésének története, s a történetírás célja az emberiségen uralkodó eszmék ismerete”.⁴ Az általa szerkesztett és felerészben írt, 1898 és 1905 között megjelent 12 kötetes *Nagy Képes Világtörténet* előszavában tagadta a folyamatos haladás eszméjét és az általánosítások értelmét is.⁵ Doktori értekezését viszont *A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére* címmel tette közzé, s első nagy – háromkötetes – munkájában, amelyben Ma-

3 Marczali: *Emlékeim*. Vö. Gunst: Marczali Henrik. 5–26.

4 Szilágyi (szerk.): *A Magyar Történelmi Társulat Congresszusának irományai*. 157.

5 Marczali: *Előszó*. V–XI.

gyarország 18. század végi átfogó történetét írta meg (*Magyarország története II. József korában I–III.*, 1881–1887), a politika eseményei mellett a gazdaság, a társadalom és a kultúra kérdéseinek is nagy figyelmet szentelt. Pauler Gyula, az Országos Levéltár első igazgatója 1871-es akadémiai székfoglalójában a történetírás tudománnyá válásának egyetlen „helyes módszereként” a pozitivizmust nevezte meg, s mestereivel együtt feltételezte, hogy „a történelem menetét is változatlan törvények szabályozzák”.⁶ 1892-es nagy munkájában viszont, amelyben 1301-ig tekintette át a magyar történelmet (*A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt*), az Előszótól eltekintve szinte jelét sem adta a *History of Civilization in Englandre* és más pozitivisták munkáira jellemző szociológiai szemléletnek és általánosítási kedvnek. Ehelyett az egymást követő uralkodók működését ismertette főleg oklevelek alapján, és kifejezetten deskriptív, leíró módon.

Az elméletileg kevésbé tájékozott és/vagy igényes második vonalra még fokozottabban a múlt apró adatainak összegyűjtésében, illetve az események minuciózus és „részrehajlás nélküli”, vagyis *wie es eigentlich gewesen ist* típusú rekonstruálásában kicsúcsosodó empirizmus vagy faktológia volt jellemző. A kor tipikus történetírói termékeivé ennek megfelelően a specializált szaktanulmányok és a különböző forráskiadványok váltak. Az utóbbiak sorából kiemelkedett a *Monumenta Germaniae* mintájára még 1857-ben indított *Monumenta Hungariae Historica* című nagyszabású vállalkozás. Ennek négy alsorozatában (osztályában) 1878-ig összesen 74 kötet jelent meg. Ezek és az I. világháborúig megjelenő újabb kötetek a legfontosabb középkori forrástípusokat (okmánytárak, országgyűlési és diplomáciai iratok, korai történetírók) tartalmazták. Az intenzív forrásfeltárás mögött az a naiv, ám saját korában elég általános ismeretelméleti feltevés húzódott meg, hogy a levéltárak szisztematikus feltárása révén eljuthatunk „a történelmi tudás állapotának végső stádiumához” (Lord Acton). A kor egyik legismertebb metodológiai kézikönyve, a Charles Seignobos és Charles Victor Langlois által 1898-ban kiadott *Introduction aux études historiques* éppúgy ebben a szellemben készült, mint a kor 12 kötetes reprezentatív egyetemes történelmi szintézise, a *The Cambridge Modern History* 1902 és 1910 között megjelent 12 kötete.⁷ A múlt utaló adatok „lehetőleg teljes” összegyűjtésére, rendezésére és kritikai feldolgozására szólította fel a Magyar Történelmi Társulat tagjait a szervezet első elnöke, Horváth Mihály (1809–1878) is. „Ez a tevékenység – hangsúlyozta a tagság 1871-es közgyűlésén – fáradságos”, ám „a kitaró, nemes célú munkának nem maradhat el az eredménye. Ha mi ezen levéltári kutatásokat számos éven át folytatjuk, ha az ország külön vidékein létező, kisebb-nagyobb levéltárakat szorgalmasan áttanulmányoztuk, s ezekből nagyobb részben összegyűjtöttük azon adatokat, melyek közművelődési állapotaink történetének egyes jelzői [...], akkor büszke öntudattal fogjuk érezni, hogy Társulatunk megoldotta fel-

6 Pauler: A pozitivizmus hatásáról. 527–545, 624–641. (Idézetek az 528. és a 640. oldalon.)

7 Lord Acton: Letter to the Contributors. 247–249.

adatainak legfáradtságosabbikát, de egyszersmind legszebbikét s leghasznosabbikát is”. Akkor, de csak akkor majd meg lehet írni „nemzeti életünk kimerítő, tanulságos történelmét”, amely így azzá válhat, amivé lennie kell: „az élet tanítómesterévé”.⁸ Az egyes korok közül legtöbb figyelem a középkorra esett, amikor a Magyar Királyság Európa nagy és erős államai közé tartozott, s így nemcsak a nemzeti büszkeség ébrentartására volt alkalmas, hanem a kor imperialista szellemétől befolyásolt politika számára is példaként szolgálhatott.

A történetírás elméleti (filozófiai és módszertani) problémáinál jobban megosztotta a kor kutatóit a múlt néhány vitás politikai kérdésének a megítélése. Ezek többsége a középkori Magyar Királyság 1526-os bukása utáni korszakokkal s ezen belül is az Oszmán és a Habsburg Birodalom magyar történelemben játszott szerepével, s még konkrétan a Habsburgokkal szembeni 17–19. századi magyar függetlenségi törekvésekkel függött össze.

Az úgynevezett nemzeti romantikus, függetlenségi vagy kuruc irányzat idealizálta a magyar nemesség Habsburgokkal szembeni rendi-függetlenségi harcait, és erőteljesen bírálta a kompromisszumra törekvőket vagy azt elfogadókat, akiket előszeretettel nevezett hazaárulóknak. E csoport századfordulós zászlóvivőjének Thaly Kálmán (1839–1909), a *Századok* első szerkesztője és 1904-től a Magyar Tudományos Akadémia bölcséleti, társadalmi és történeti osztályának elnöke tekinthető, aki elsősorban II. Rákóczi Ferenc fejedelem korával, vagyis a 18. század elejével foglalkozott. Nevéhez fűződik az *Archivum Rákóczianum* kiadása, amelynek 10 kötete 1873 és 1889 között jelent meg. Értelmezése szerint Rákóczi kora ifjúságától kezdve a nemzeti szabadság kivívására készült, amelynek véghezvitelében a Habsburgokkal lepaktáló árulók akadályozták meg. Thaly hitelét nagyban rontotta és historiográfiai helyét a mai napig meghatározza, hogy röviddel halála után kiderült: mondanivalójának alátámasztása érdekében az általa gyűjtött kuruc versek, balladák és hősi énekek egy részét meghamisította, néhányat pedig maga költött.⁹

A függetlenségi irányzattal szemben álló aulikus, Habsburg-barát, labanc vagy 67-es történészek méltányolták a Bécsből kiinduló modernizációs törekvéseket, hittek az osztrákok és a magyarok egymásrautaltságában s a pángermán és a pánszláv törekvésekkel szemben egyaránt védelmet és biztonságot nyújtó, 1867-ben új alapokra helyezett Habsburg Birodalom világtörténelmi hivatásában. Ez a történelemszemlélet leginkább Fraknói Vilmos életművével illusztrálható. A „67-esek” szervezeti bázisa a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv, fő tevékenységük pedig a levéltár magyar anyagainak kezelése és kutatása volt. A „függetlenségiakkal” folytatott vitáik közül legnagyobb port Marczali egyik tanítványának, a fiatal Szekfű Gyulának (1883–1955) az emigráns Rákócziról írott 1913-as könyve (*A száműzött Rákóczi*) vert fel.

8 Horváth Mihály elnöki beszéde. 585–591.

9 Thaly működését részletesen ismerteti R. Várkonyi: *Thaly Kálmán*.

Ez közvetlenül a Thaly által táplált Rákóczi-kultusz, áttételesen pedig a mindenkori emigráns politika terméketlensége ellen irányult.¹⁰

Mindkét irányzattól, s persze a historizmustól és a pozitivizmustól is elkülönültek azok a – zömmel céhen kívüli – polgári radikális és szociáldemokrata értelmiségiek, akik a történelmi materializmus elveit és szempontjait fogadták el irányadónak. Szabó Ervin (1877–1918), aki e csoport legismertebb képviselőjének tekinthető, a magyar nemzeti történetírás mindegyik áramlatával mélyen elégedetlen volt, s azokat egyaránt „osztályszempontú” történelemhamisításnak tartotta. A szocialista történetíró feladatát ezért abban látta, hogy „ki kell söpörnie a magyar történelemből a királyok, a hadvezérek, a nagyurak nyüzsgő seregét, egyéni családi érdekekért vívott háborúik leírását – mindent, amiből a múltat hamisítják, hogy megfertőzzék, hazugsággal itassák az életet, a jelent, a jövőt”.¹¹

A több évtizedes, szisztematikus munkával feltárt hatalmas ismeretanyag rendszerezésére és összefoglalására *A magyar nemzet története* című tizkötetes szintézis szerzői vállalkoztak. A reprezentatív munka, amelynek kötetei 1895 és 1898 között láttak napvilágot, a honfoglalás ezeréves évfordulója alkalmából tartott ünnepségsorozat fényét volt hivatott emelni. A kollektív vállalkozás szerkezeti következetességét, valamint szemléletbeli és módszertani egységességét nem sikerült biztosítani. A 13 szerző némelyike konzervatív-katolikus, némelyike felvilágosult-liberális álláspontot képviselt. Egyesek egyszerű eseménytörténetet írtak az uralkodók egymást követő kronologikus rendjében, mások erőteljesebben érvényesítették a művelődéstörténeti szempontokat. A nemzeti romantikus megközelítés kliséi jól megfértek az 1867-es kiegyezés és az ezt követő dualista időszak utolsó fejezetekben található apológiájával. Valódi szintézisnek – monumentalitása ellenére – így nem igen nevezhető. Inkább – mint az egyik Marczali-tanítvány, Hóman Bálint utóbb megállapította – „lényegében sokféle érdeklődésű és különböző értékű monográfiák sorozatának” tekinthető.¹²

Az I. világháborút követő megrázkódtatások, melyek során nemcsak a Habsburg Birodalom bomlott fel, hanem a történeti magyar állam is darabjaira hullott, s mindeközben egy sikertelen demokratikus és egy ugyancsak bukással végződő kommunista forradalom (Tanácsköztársaság) tapasztalatával is gazdagabb lett az ország, a magyar történetírás számára is új helyzetet teremtettek. A perspektíva, amelyből a múlt vizsgálható és értelmezhető volt, gyökeresen megváltozott. A millenáris történet kötetei felhőtlen optimizmust sugároztak, és a magyar állam felbomlásának lehetősége mérlegelés tárgyát sem képezte. 1920 után viszont éppen ennek a nem várt fejleménynek az értelmezése vált a történetírás egyik centrális kérdésévé. Ebből következett, hogy

10 A munkát értelmezi és a vitát – eltérő hangsúlyokkal – ismerteti Dénes: *A „realitás” illúziója.* 37–138. és Glatz: *Történetíró és politika.* 170–208.

11 Litván (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai.* 30.

12 Hóman: *A történelem útja.* 394.

a kutatás súlypontja a középkorról a 18–19. századra, és ezen belül a nemzeti és nemzetiségi kérdés történetére helyeződött állt. Ez állt a fókuszában annak az új forrásközlő sorozatnak (*Fontes Historiae Aevi Recentioris*, vagyis *Magyarország újabbkori történetének forrásai*), amelynek a magyar államnyelv kialakulásával és az egyes nemzetiségek törekvéseivel foglalkozó – szakmailag egyébként kifogástalan, tehát pontos, körültekintően jegyzetelt és alapos értelmezésekkel bevezetett – kötetei 1921-től jelentek meg. De erre kereste a választ a kor talán legnagyobb hatású – monografikus mérete ellenére esszéisztikus jellegű – történeti munkája, a Szekfű Gyula által írt és először 1920-ban megjelent *Három nemzedék* is, amely az egész 19. századot hanyatlásként bemutatva a liberalizmust és következményeit tette felelőssé a történetéért.¹³

A sokkhatás ellenére, amelyet az 1918–1919-es forradalmak és különösen a trianoni békeszerződés kiváltottak, a magyar történetírás az 1920 és 1945 között eltelt negyedszázadban is lépést tartott az európai tendenciákkal. A romantikus nemzeti iskola egyre inkább kihalt; akik még éltek – Csuday Jenő, Kacziány Géza, Szépvízi Balázs stb. – extrém kivételnek számítottak. Bár a felekezeti szempontok továbbra is hatottak, és a 48-as–67-es dichotómia is tovább élt, a par excellence szakmai – szemléleti és metodológiai – különbségek meghatározóbbá váltak. Uralkodó irányzattá a rankei historizmusból kinövő és a 19. század végén körvonalazódni kezdő német szellemtörténet vált. Emellett továbbélt a pozitivizmussal rokonítható művelődéstörténeti iskola hagyománya, s megjelentek a szociológiai ihletésű francia társadalomtörténet, valamint a német *Volkstumskunde* adaptálói is.

A szellemtörténeti iskola abból indult ki, hogy a történelem fő mozgatóerői nem a külső, természeti adottságok, s nem is a marxizmus által hangsúlyozott gazdasági alapok, hanem a lelki-szellemi tényezők, amelyek koronként változnak, és népenként különböznek. Ebből következett, hogy a szorgalmas adatgyűjtéssel és a leíró jellegű eseménytörténettel szemben a szellemtörténet az egyes korszakok vezető eszméinek, értékvilágának és célrendszerének az azonosítására, valamint ezek személyekben, típusokban és intézményekben való objektíválódásának a vizsgálatára törekedtek. A szellemtörténeti módszer időtlenített és az empiriát csak illusztrációként használó szélsőséges változatának termékei, melyek többnyire a nemzetkarakterológia fogalomkörébe sorolhatók, mára historiográfiai kuriózzummá váltak. Szélsőségektől mentes képviselői viszont, akik az adatszerűséget és a forráskritikát szerencsésen párosították intuícióval és szintetikus látásmóddal, ma is a magyar történetírás megbecsült és gyakran idézett alakjai. Az utóbbiak közül is kiemelkedik Szekfű Gyula, aki – minden tévedése, túlzása és politikai opportunizmusa ellenére – a magyar történetírás máig egyik legnagyobb – többek szerint a legnagyobb – alakja.

Markánsan katolikus szellemű neveltetés után Szekfű Gyula Marczali Henrik szemináriumában és a párizsi École Normale Supérieure mintájára 1895-ben létrehozott Eötvös Collegiumban sajátította el a történész szakma

13 Részletesebben lásd erre Glatz: *Történetíró és politika*. 15–88. és Uő: *Nemzeti kultúra*. 104–178.

alapjait. Történetírói működését pedig a bécsi magyar történészek körében, a Haus-, Hof- und Staatsarchiv levéltárosaként kezdte meg. Bár Ernest Lavisse, Alphonse Aulard és más francia, illetve angol történészek munkásságát is ismerte, legerősebben a német nyelvű kultúrához kötődött, és példaképei a kor német történészei közül kerültek ki. Első rövid szintézisében, amelyben a magyar állam történetét tekintette át, s amelyet német megrendelésre és német nyelven az I. világháború éveiben írt,¹⁴ meg is nevezte e mestereket. Első helyen Friedrich Meineckét említette, akinek munkái közül különösen a *Weltbürgertum und Nationalstaat* hatott rá. Meinecke mellett utalt Otto Hintze, Ernst Troeltsch és más német historikusok munkáira is. A magyar államot olyan „élő organizmusként” (*Staatspersönlichkeit*) mutatta be, amely patrimonialis, rendi és polgári formájában egyaránt a magyar, és csakis a magyar nemzet produktuma volt, ámbár mindig a „keresztény-germán kultúrközösség” keretei között, és vele érintkezve. Ebben a munkájában jelentek meg először a Habsburg-ellenes mozgalmakat vezető „keleti” és protestáns „kismagyarok”, s a vele szembe állított „királyhű”, katolikus és nyugati „nagymagyarok” korokon átívelő ideáltipikus alakjai. Már említett munkájában, az 1920-as *Három nemzedékben* az utóbbi eszményi megtestesítőjévé és időtlenített normájává gróf Széchenyi Istvánt, a reformkor vezető politikusát tette – liberalizmusát tagadva, reformpártiságát mérsékelve, tradicionalizmusát és vallásosságát túlhangsúlyozva, neuraszténiáját és a gyengébb nem iránti intenzív érdeklődését pedig elhallgatva. A szellemi, illetve a lelki tényezők hatását Szekfű mindazonáltal nem abszolutizálta. A „magyar bortermelő lelki alkatáról” írott tanulmányában, amelynek egyik ihletője minden bizonnyal Max Weber, pontosabban Weber a protestáns etika és a kapitalizmus szellem közötti összefüggésről írott 1905-ös munkája volt, a belső tényezők mellett a külső, természeti feltételek történelemalakító hatásáról is hosszasan értekezett, s miközben ezúttal is hangsúlyozta a lelki tényezők (néplélek, lelki alkat) primátusát, a valóság sokféleségének egyetlen elvre való redukálását is elvetette.¹⁵

Szekfű Gyula és az egész két világháború közötti magyar történetírás legnagyobb teljesítménye egy monumentális új szintézis volt, amelynek kötetei 1928 és 1934 között jelentek meg. Eltérően a millenáris történettől, amelyet 13 szerző jegyzett, ezt ketten írták: az 1458 előtti fejezeteket Hóman Bálint, az 1458 utániakat – az egész kétharmada – pedig Szekfű Gyula. Mivel mindkét szerző a szellemtörténet erőteljes hatása alatt állt, a mű szemléleti és módszertani egységessége szinte magától megteremtődött. Ennek lényegét a két szerző így foglalta össze: „A gazdasági viszonyoknak megvan a hatásuk az irodalmiakra s a nagy világnézeti áramlatok szinte szuverén erővel gyúrnak és alakítják át a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat. Amint egy ember sem állhat meg egyedül, úgy az emberi történet hatóerői sem működnek elszigetelten; mindnyájan együtt és egyszerre hatnak s közöttük a megfoghatatlanok, a lel-

14 Szekfű: *Der Staat Ungarn*.

15 Szekfű: *A magyar bortermelő*. 231–292.

kiek azok, melyek primér voltukban minden egyebet irányítanak, mindennek megadják a mértékét.” Ennek megfelelően a munka rendezőelvévé az olyan nagy szellemi áramlatok váltak, mint a reneszánsz, a barokk, a felvilágosodás, a romantika és a liberalizmus. A magyarság ezekkel szembesülve és ezeket adaptálva alkotta meg a maga mindenki másétól különböző történetét, amely lényegét tekintve nem egyéb, mint a „magyar lélek története”.¹⁶ A kultúrtörténet mellett a korábbiaknál jóval részletesebben foglalkoztak a szerzők a gazdaság, a társadalom, a közigazgatás, sőt alkalmanként a földrajzi viszonyok bemutatásával is. A millenáris történet eseménycentrikus jellegével szemben tehát a nemzeti történetet egy szélesebb értelemben felfogott művelődéstörténetként értelmezték, miközben az államnak, az állami intézményeknek és a politikának továbbra is nagy teret szenteltek.

Az I. világháború előtti – adatszérúsége miatt gyakran pozitivistának is nevezett – gazdaság- és társadalomtörténeti orientációt Domanovszky Sándor (1877–1955) és tanítványai folytatták. Domanovszky 1912 és 1948 között a budapesti egyetem művelődéstörténeti tanszékének vezetője, 1916 és 1946 között a Magyar Történelmi Társulat egyik alelnöke, továbbá 1913 és 1943 között a *Századok* egyik szerkesztője volt. Maga eleinte a középkori magyar történelem forrásaival, később középkori gazdaságtörténettel foglalkozott. Tanítványait viszont előszeretettel ösztönözte a kora újkori magyar mezőgazdaság történetének, illetve egyes nagy uradalmak gazdálkodásának a feltárására. Ebből a műhelymunkából nőtt ki a *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* című sorozat, amelynek 15 kötete 1932 és 1943 között jelent meg. Az iskola egyik legfontosabb eredménye annak dokumentálása volt, hogy a kora újkortól kezdődően a magyar agrárfejlődésben ismét a robotoltató nagybirtokok (*Gutsherrschaft*) kerültek előtérbe a modernebb munkaszervezetű nagybirtokokkal (*Grundherrschaft*) szemben. A markánsan nyugati orientációs szellemtörténeti iskolától eltérően Domanovszkyék jobban hangsúlyozták a magyar fejlődés kelet-közép-európai beágyazottságát, illetve a lengyel és a cseh történelem viszonylatában megmutatkozó párhuzamosságokat is.¹⁷

Domanovszky nevéhez fűződik a kor másik jelentős történeti összefoglalásának, a *Magyar művelődéstörténetnek* a szerkesztése is, amelynek öt kötete 1939 és 1943 között jelent meg a Magyar Történelmi Társulat kiadásában. Ennek célját – Hóman és Szekfű *Magyar történetével* szemben, amelyben az állam és a politika még mindig főszereplők voltak, s amelynek aulikus, 67-es és katolikus szemléletét a nemzeti romantikus iskola veteránjai mellett Domanovszky is bírálta – a főszerkesztői előszó így határozta meg: „A politikai események ismeretét föltételezve, inkább a szellem kevésbé élesen észrevehető működésére fogjuk figyelmünket összpontosítani.”¹⁸ Ebbe a földrajzi környezet átalakulását, a gazdálkodás fejlődését, a településtörténetet, a technika és az egyes mű-

16 Hóman – Szekfű: *Magyar történet*. I. 5–8.

17 Glatz: *Nemzeti kultúra*. 242–274.

18 Domanovszky: Előszó. 7–18.

vészeti ágak történetét, valamint a viselet-, az étkezés- és a környezetkultúra változásait egyaránt beleértette. A politikátörténetet viszont teljesen negligálta. A kronológiát követő öt kötet egyenként 15-16 tematikus fejezetét, melyet általában más-más specialista írt, azonban sem a szerkesztő, sem a szerzők nem szintetizálták. Műfaját tekintve a munka így inkább hasonlít egy enciklopédiára, mintsem egy koncepciózus és koherens összegzésre.

Az 1920-as években intézményesült filozofikus, absztraháló és morálizáló szellemtörténeti iskola mellett, illetve részben azzal szemben az 1930-as évek közepétől olyan új történelmi megközelítések körvonalazódtak, amelyeket a múlt reálfolyamatai iránt mutatott érdeklődésük és erőteljesen szociológiai, illetve társadalomtudományos szempontjaik alapján a kortársak egy része neopozitívizmusnak vagy – a német *neue Sachlichkeit* jelentését magyarártva – új történelmi realizmusnak nevezett.¹⁹ Ez az új szemlélet kevésbé érdeklődött a történelem és az egyes történelmi korok „értelme”, „jelentése” és „célja” iránt. Figyelme ehelyett a társadalmi folyamatok és a mindennapi élet apró tényei felé fordult. A nemzetközpontúságot regionalizmussal, a Rankéra és követőire jellemző narratív típusú szövegalkotást pedig elemzéssel, strukturák felállításával és korokon átívelő tendenciák megragadásával igyekezett párosítani. Bár ezek a szempontok már a Domanovszky-iskola néhány más tagját is jellemezték, a nyílt szakítás Hajnal István (1892–1956) és Mályusz Elemér (1898–1989) 1930-as években megjelent munkáival következett be.

Hajnal István kezdetben középkori írástörténettel, később 19. századi politikátörténettel foglalkozott. Eleinte Szekfűhöz kötődött, majd Domanovszkyhoz került közel, akinek a támogatásával 1930-ban a budapesti egyetem újkori egyetemes tanszékének a vezetője, 1931-ben pedig a *Századok* társszerkesztője lett. A német szociológusok – Tönnies, Vierkandt, Weber, Freyer – mellett, sőt előtt a modern gazdaságtörténet atyjának számító belga Henri Pirenne, valamint a francia Ernest Lavisse és March Bloch hatottak rá. Az 1929-ben induló *Annales d'histoire économique et sociale* cikkei szemináriumában folyamatosan kötelező olvasmányok voltak.²⁰ Az egyes korok összehasonlíthatatlanságával (*jeder Epoche ist unmittelbar zu Gott*) szemben, amely a historizmus és a szellemtörténet fontos dogmája volt, Hajnal egyik kulcsfogalmává a fejlődés vált, amely nem nemzeti, hanem európai vagy regionális keretekben tanulmányozandó, s amelynek mozgatórugója nem a szellem, hanem az emberi együttélés mikéntje, vagyis a társadalmi viszonyok rendszere. „...az emberi szellem nem ura a fejlődésnek, minden társadalmasodás lényege az egyének egymáshoz való viszonyulásának módja, lelki közelsége-távolsága” – írta egyik történelemelméleti tanulmányában.²¹ Olyan jellegű szintézist, mint Szekfű vagy Domanovszky, Hajnal nem írt, és nem is szerkesztett. Legambiciózusabb munkája a Szekfű, Hóman és Kerényi Károly által szerkesztett négykötetes egye-

19 E fogalmakat először Istványi Géza használta. Lásd Istványi: Szellemtörténet. 118–124.

20 H. Balázs: Előszó. I–VI.

21 Hajnal: *Történelem és szociológia*. 5.

temes történet (1935–1937) harmadik (újkori) kötete volt, amelyet az akkor rendelkezésre álló német és francia nyelvű szakirodalom alapján állított össze. Ez a munka ébresztette rá a gép modern korban játszott szerepére, amivel ezt követően kibontakozott technikatörténeti érdeklődése is magyarázható.²²

Mályusz Elemér, aki már diákként Domanovszky tanítványai közé tartozott, az 1920-as években az Országos Levéltár munkatársaként kezdte történelmi pályáját. Hajnalhoz hasonlóan, akihez egyébként szoros barátság fűzte, Domanovszky támogatásával került 1934-ben a budapesti egyetem középkori magyar történeti tanszékére, és lett a *Századok* egyik társszerkesztője 1931-ben. A megújuló francia történetírás rá kevésbé, az I. világháború után kibontakozó német *Volkstumskunde*, amely a hagyományos historizmust és szellemtörténetet fokozatosan felváltotta, annál inkább hatott. Ez a náci ideológiával szoros kapcsolatban álló, ám módszertani szempontból a francia *Annales* és az amerikai *New History* interdiszciplináris és hangsúlyozottan társadalomtörténeti irányultságával is érintkező iskola nem az állam és annak intézményei, hanem a német nép, illetve annak kultúrateremtő és kultúráközvetítő szerepe iránt érdeklődött – különös tekintettel a keleti, zömmel szlávok lakta területekre. Az új tematikából logikusan adódott a társtudományok (néprajz, földrajz, nyelvészet, régészet, statisztika) eredményeinek fokozottabb figyelembevételére és addig kevésbé használt új forráscsoportok (anyakönyvek, urbáriumok, térképek, periratok) intenzív használata.²³

Mályusz lényegében ennek az I. világháborús vereség és a német nép szétszakítottasága által motivált történetírói irányzatnak az ideológiáját és módszertanát vette át, ötvözte a századfordulós magyar művelődéstörténet szempontjaival, és nevezte el népiségtörténetnek.²⁴ E tárgyban készített 1932-es összegzése, amely utóbb németül is megjelent, a középkori Magyar Királyság magyar jellegét nem az állami szervezetből, hanem a magyarság népi (számbeli és kulturális) fölényéből („magyar néptalaj”, „magyar kultúrta-
talaj”) vezette le.²⁵ A népiség jelentőségének hangsúlyozásával Mályusz a magyar nemzetfogalomnak is új értelmet adott: az I. világháború előtti korszakra és a világháború utáni szellemtörténeti megközelítésekre jellemző szellemi-politikai kötelékek helyébe a vérségi-származási meghatározottságot állította. Saját munkái mellett, melyek részben a középkorral, részben a 17–19. századdal foglalkoztak, Mályusz két népiségtörténeti könyvsorozatot is szerkesztett. A *Település és Népiségtörténeti Értekezések* 8 kötete, melyet tanítványai írtak, 1938 és 1943 között jelent meg, a *Magyarság és nemzetiség* című sorozat vármegyétörténetei pedig 1937-től kezdődően. Ennek első, Ugocsa megyével foglalkozó kötetét egy különleges életutat bejárt – eredetileg jogot végzett és éveken át újságíróskodó – levéltáros, Szabó István (1898–1969) írta. 1941-ben

22 Hajnal pályájára és életművére részletesebben lásd Glatz: *Nemzeti kultúra*. 329–365.

23 Részletesebben lásd erre Erős: *A Szekfü-Mályusz vita*. 66–73.

24 A népiségtörténet szempontjait és módszertanát Mályusz több írásában kifejtette. Lásd erre Mályusz: *Népiségtörténet*. és Uő: *Klió szolgálatában*. 467–512.

25 Mályusz: *Geschichte des ungarischen Volkstums*.

ugyancsak Szabó tollából jelent meg a kor legjobb és legteljesebb, Mályusz áttekintésétől eltérően a 18–19. századdal is foglalkozó település- és népiségtörténeti összefoglalása, amelyet 1944-ben németül is kiadtak.²⁶ Mályusz tanítványai közé tartozott továbbá Fügedi Erik, H. Balázs Éva és Jakó Zsigmond, aki a török pusztítás előtti Bihar vármegye történetével debütált 1940-ben.

Intézményesült vagy irányzatnak nevezhető marxista történetírás a két világháború közötti Magyarországon nem létezett. A szociáldemokrata és illegális kommunista mozgalom néhány céhen kívüli ideológusa mindazonáltal történeti munkákat is írt. Ilyen volt Molnár Erik (1894–1966) ügyvéd, aki 1942–43-ban álnéven több tanulmányban, illetve könyvben foglalkozott a magyar őstörténet, honfoglalás és a középkor marxista szempontú – főleg gazdasági és társadalmi jellegű – interpretációjával, valamint Mód Aladár magyar–latin szakos tanár, aki 1943-ban megjelent könyvében (*400 év. Küzdelem az önálló Magyarorszáért*) a marxista szempontokat a nemzeti-romantikus szemlélettel ötvözve az 1526 utáni magyar történelmet a Habsburg-, illetve németellenes függetlenségi harcok gazdaságilag motivált sorozataként írta le. Ez az interpretáció a moszkvai magyar emigránsok körében kidolgozott, a németellenes háborúval szembeni népfrontos jellegű kommunista politikát vetítette vissza a múltba.²⁷

A II. világháború elvesztése és az ország szovjet megszállása ismét új helyzetet teremtett a magyar történetírás számára. A legexponáltabb szélsőjobboldali történészek, akik a szakma második vonalához tartoztak, és akiket ezért meg sem említettünk, Nyugatra menekültek; a középkorásznak kitűnő Hóman Bálintot – antiszemita és németbarát nyilatkozatai, valamint 1932 és 1942 közötti kultuszminisztersége miatt – életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték; Mályusz Elemért kényszernyugdíjazták. Egyébként azonban úgy a szervezeti keretek, mint a szakmai orgánumok megmaradtak, és egy-két évig úgy látszott, hogy a régi professzorok többsége folytathatja munkáját. Az újraindulás egyik bázisává a még 1941-ben létrehozott Teleki Pál Tudományos Intézet tagintézeteként megszerveződött Történettudományi Intézet vált, amelynek élére Szekfű Gyula egyik tanítványa, a fiatal Kosáry Domokos (1913–2007) került. Hajnal István regionális látásmódjához kapcsolódva Kosáry és munkatársai már 1943-ban megindították a *Revue d'Histoire Comparée* című folyóiratot, amelyet a kelet-közép-európai népek összehasonlító történelmének fórumaként képzeltek el. Maga Szekfű 1946-tól az új Magyarország moszkvai nagykövete volt, és 1947-ben újabb, ám saját korábbi konzervatív nézeteinek ellentmondó és opportunizmustól sem mentes számvetést készített a közelmúltról (*Forradalom után, 1947*).

A demokratikus kibontakozás lehetőségébe és a magyar történetírás legjobb szakmai hagyományainak folytathatóságába vetett remények 1948-ig tartottak. A többpártrendszer felszámolásával és a kommunisták hatalomátvételével, amely 1948–1949-ben ment végbe, a történetírás lefejezése

26 Szabó: *A magyarság életrajza*. és Szabó: *Ungarisches Volk*.

27 Lackó: *Szerep és mű*. 319–324.

és szovjetizálása is megkezdődött. Ennek részeként a legtöbb régi profeszort – Domanovszkyt már 1948-ban, Hajnalt és Kosáryt 1949-ben – eltávolították az egyetemről és más beosztásaikból. Helyükbe Moszkvából hazatért kommunista emigránsok és részben képzetlen vagy történészként felületesen képzett hazai „mozgalmárok” léptek. A kivételek közé tartozott a Mályusz népiségtörténeti iskolájához kötődő, ám politikailag inkább baloldali Szabó István, aki 1943-ban elnyert debreceni katedráját nem könnyen ugyan, de mégis megtarthatta.

A Magyar Tudományos Akadémia „tagrevíziójára”, valamint a Magyar Történelmi Társulat vezetőinek és a *Századok* szerkesztőinek a cseréjére ugyancsak 1949-ben került sor. A Történettudományi Intézet élére Molnár Erik került, míg a társulat elnöki tisztét a Moszkvából hazatért Andics Erzsébet (1902–1986) foglalta el. 1949-es székfoglaló előadásában Andics élesen bírálta az egész két világháború közötti történetírást, amelyet olyan „alapvetően feudális és klerikális történetírásnak” minősített, amely – úgymond – még a 19. század második felének tudományos szintjét sem érte el. Marxra, Engelsre és Leninre hivatkozva hangsúlyozta, hogy „a történelem minden tarkasága, sokoldalúsága és ellentmondása ellenére belső objektív törvényszerűségek által vezetett egységes folyamat az örök fejlődés jegyében”, amelynek végső mozgatórugói – s itt Engelst idézte – »nem az emberek fejében, nem az illető kor filozófiájában, hanem gazdaságában keresendők«. Tematikai szempontból mindenekelőtt „az antifeudális és népi mozgalmak” történetének, vagyis a „haladó” és a „reakciós” erők közötti osztályharc vizsgálatának a negligálását kifogásolta.²⁸

Andics iránymutatása alapján a következő években, évtizedekben a magyar történelem valamennyi korszaka új megvilágításba került. A középkori magyar állam és társadalom korát Molnár Erik kibővített és újra kiadott munkái alapozták meg, igazodva a marxi formációelmélet (ösközösség – rabszolgaság – feudalizmus) sémájához. Szent István állama, melynek létrehozását Szekfű és általában az addigi magyar történetírás a lehető legpozitívabban értékelte, Molnár munkáiban olyan „osztályállammá” minősült, amely „az ország meghódított öslakosságának s a behurcolt rabszolgáknak a féken tartására jött létre”, s amely „a magyar dolgozók osztályalávetésének az eszköze” volt.²⁹

Az 1526 utáni évszázadok történetének alapmunkájává Mód Aladár *400 év* című áttekintése vált, amely 1954-ig 7 kiadást ért meg, s az eredetileg karcsú, mindössze 235 oldalas könyvecske több mint 700 oldalas testes összefoglalássá bővült. A munka alaptézise – „Magyarország történetének utolsó 400 esztendejét a német elnyomatás, az Ausztriától való gyarmati függés elleni küzdelem töltötte ki”³⁰ – mindazonáltal nem változott.

Az egyes korok új szempontú kutatására 1949 végén tíz munkacsoportot szerveztek, amelyek fiatal történészhallgatók bevonásával többek között

28 Andics: Elnöki székfoglaló. 1–18.

29 Molnár: *A magyar társadalom története*. 5.

30 Mód: *400 év*. 4.

a középkori jobbagység antifeudális mozgalmaival, az úgynevezett „második jobbagység” kérdéseivel, valamint a török- és Habsburg-ellenes küzdelmek historikumával foglalkoztak. Az utolsó 100 év és ezen belül a munkásmozgalom történetének a kutatására különösen nagy figyelmet és sok energiát fordítottak. Az új történeti koncepció jegyében az 1867-es kiegyezés az uralkodó elit elvtelen, a nemzeti érdekeket eláruló kompromisszumává, az 1919-es Tanácsköztársaság a magyar történelem 1945 előtti csúcspontjává, a két világháború közötti Horthy-korszak pedig Hitler és Mussolini rendszeréhez hasonló fasiszta diktatúrává stilizálódott.³¹ „Ennek a munkának köszönhetjük – összegezte az elért eredményeket 1960-ban Molnár Erik –, hogy fő vonásaiban felvázolódott a magyar nép, a magyar dolgozók pártos szellemben megírt marxista története.”³²

A magyar történelem marxista jellegű átértékelésébe az 1945 előtti professzorok számos fiatal, ambíciózus és részben a kor tragikus végkimenetű antiszemitizmusa által is érintett növendéke bekapcsolódott. Mások viszont olyan munkák fedezékébe húzódtak, amelyek nem követeltek közvetlen ideológiai és politikai elköteleződést. Közéjük tartozott Kosáry Domokos, aki 1951 és 1958 között három vaskos kötetben adta ki a magyar történelem 1825 előtti korszakaira vonatkozó teljes történeti irodalom bibliográfiáját (*Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*); az ugyancsak Szekfű-tanítvány Benda Kálmán (1913–1994), aki a 18. század végi magyar jakobinus mozgalom iratait gyűjtötte össze és jelentette meg (*A magyar jakobinusok iratai*. I–II. kötet, 1952), Györffy György (1917–2000), aki a 19. századi előzményekhez kapcsolódva többek között a 10–13. századi földrajzi nevek összegyűjtésével foglalkozott (*Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. kötet, 1963, 1986, 1987, 1998) és persze Mályusz Elemér is, aki a 14–15. századi oklevelek egy részét adta ki (*Zsigmond-kori oklevéltár*. I–II. kötet, 1951, 1958). Hajnal István, akinek talán a legnagyobb mellőztetésben volt része, 1952-ig éhbérért technikatörténeti adatokat gyűjtött. Sztálin 1953-as halála után helyzete javult, ám ereje rövidesen elhagyta, és 1956-ban belehalt a megpróbáltatásokba.

A hatalommal való állandó küzdelemben folytatta munkáját 1959-es nyugdíjazásáig Szabó István is, aki ezekben az években egyedül volt képes új történetírói iskolát felnevelni. Maga Szabó elsősorban középkori agrár- és településtörténettel foglalkozott, tanítványai azonban a történeti demográfia, az új- és legújabb kori mezőgazdaság-történet, valamint a paraszti társadalom és művelődés számos területén is figyelemre méltót alkottak. A csoport leg-reprezentatívabb vállalkozásának *A parasztság története a kapitalizmus korában* című kétkötetes tanulmánygyűjtemény tekinthető, amely Szabó szerkesztésében és előszavával jelent meg 1965-ben.

31 Ez tükröződött például *A magyar nép története* című „rövid áttekintésben”, amely 1951 és 1953 között évente megjelent.

32 Molnár: *A magyar történetírás fejlődése*. 381.

1956 után, s különösen az 1960-as évek közepétől a helyzet fokozatosan javult. Az úgynevezett polgári, vagyis nem marxista kutatókat béklyózó ideológiai kötelékek meglazultak, a marxisták pedig egyre szakszerűbbé váltak. A belső liberalizálódás mellett ebben a nyugat-európai és amerikai történetírói irányzatokkal újraszövődő kapcsolatok és az ekkortól lényegében akadálytalanul beérkező nyugati szakmai folyóiratok erjesztő hatása is fontos szerepet játszott. Az 1970-es és 1980-as évek fordulóján nem kisebb személyiség, mint az akkori francia történetírás doyenje, Fernand Braudel (1902–1985) és az *Annales* más jeles képviselői jelentették ki, hogy „a magyar történettudomány saját történetének az európai (és a regionális) modell összefüggéseiben való bemutatásával nemzetközileg exportképes”.³³ Vagyis meglehetősen nagy és súlyos emberi megpróbáltatásokkal járó kitérő után a magyar történetírás ismét felkapaszkodott arra a szintre vagy annak a közelébe, amit a 20. század első felében egyszer már elért.

A megváltozott légkörnek köszönhetően ismét gyakorivá váltak a szakmai viták, amelyek számos kérdésben módosították az 50-es évekre jellemző sematikus marxista szemléletmódot. E viták sora – nyilvánvalóan a szabadságharcoként is értelmezhető 1956-os felkelés egyik utóhatásaként – a függetlenségi harcok, illetve általában a nemzeti kérdés újragondolásával kezdődött. A vitát Molnár Erik kezdeményezte 1960-ban és 1961-ben publikált cikkeivel. Az 1956-os felkelők jelszava, az *Aki magyar, velünk tart!* – fejtette ki Molnár – „a magyar nemzeti érzést, a magyar nemzeti közösség tudatát akarta mozgósítani [...] a proletár nemzetköziség ellen”, miközben „a történelem a maga alapvető kérdéseit az osztályharc és nem a nemzeti kérdés szempontjából teszi fel”. Ebből kiindulva nemcsak az 56-os felkelők többségére jellemző oroszellenességet bírálta, hanem az Andics Erzsébet és Mód Aladár nevével fémjelezhető ’56 előtti függetlenség központú történelemszemléletet is antimarxistának bélyegezte. A 17–18. századi Habsburg-ellenes harcokat például nem a magyar történelem „haladó” hagyományaiként, hanem a feudális pozíciókat védő „reakciós” rendi ellenállás megnyilvánulásaiként értékelte.³⁴ A vita néhány résztvevője – Szabó Ervin 1916–1918-ban papírra vetett nézeteihez visszanyúlva – ezt a gondolatmenetet az 1848–1849-es szabadságharcra is kiterjesztette. Az ellentábor – elsősorban Mód Aladár, aki 1957-től a budapesti egyetem Tudományos Szocializmus Tanszékét vezette – ugyanakkor a nemzeti eszme integratív és történelmi korokon átnyúló pozitív szerepét hangsúlyozta, és úgy vélte, hogy a „proletár nemzetköziség” nem egy nemzetközi világszervezetként, hanem a „szocialista nemzetek közösségeként” értelmezendő.³⁵

Az úgynevezett Molnár Erik- vagy nemzetvita, amelynek keretében – marxista köntösbe bújtatva – a magyar történelem régi múltra visszatekintő 48-as (kuruc) és 67-es (labanc) interpretációs sémái fogalmazódtak újra, több

33 Idézi Kosáry: A magyar történettudomány teendői. 841.

34 Molnár: A nemzeti kérdés. 383–400.

35 Mód: Beszéljünk világosan. 165–175.

mint egy évtizeden át, az 1970-es évek közepéig tartott. Egyik legnagyobb szakmai hozadéka a magyar nemzeti eszme történelmi útjának modern, a nemzetközi nacionalizmus kutatásokhoz kapcsolódó újragondolása és ennek részeként a középkori és a polgári nemzetfogalom közötti világos különbségtétel volt. Ez legnagyobb részben az újabb, már 1945 után iskolázódott történész-nemzedék egyik legkitűnőbb középkorászának, Szűcs Jenőnek (1928–1988) az érdeme. Jelentősnek tekinthető továbbá az 1867-es kiegyezést „reális kompromisszumként”, az ezt követő dualista időszakot pedig a magyar történelem egyik gazdasági és kulturális eredményekben egyaránt gazdag korszakként való prezentálása. E téren mindenekelőtt a pályáját 1945 után harcos marxistaként kezdő, az 1960-as évektől azonban egyre inkább a nemzetközi Monarchia-kutatás *main stream*jéhez kapcsolódó Hanák Péter (1921–1997), valamint a modern gazdaságtörténet módszereit alkalmazó Katus László (1927–2015) és a társadalomtörténet-írás megújításában fontos szerepet játszó Vörös Károly (1926–1996) munkássága érdemel említést.

Az 1960-as és 1970-es évek másik fontos vitakérdése a Horthy-korszak megítélése volt. Az 1950-es évekre jellemző, durván leegyszerűsítő és elítélő állásponttal szemben, melyet Andics Erzsébet mellett sokáig egy másik Moszkvából hazatért kommunista, Nemes Dezső (1908–1985) is elszántan képviselt, az 1970-es évek legvégére polgárjogot nyert a Horthy-rendszer konzervatív, autoriter berendezkedésként való prezentálása. E koncepció kidolgozásában és népszerűsítésében az MTA Történettudományi Intézetének két világháború közötti magyar történelemmel foglalkozó osztálya járt élen, amelyet osztályvezetőként, majd igazgatóhelyettesként sokáig Ránki György (1930–1988) irányított, s aki gyakori szerzőtársával, Berend T. Ivánnal (1930–) együtt első sorban 19–20. századi magyar gazdaságtörténettel foglalkozott. Ránki szemléletét kezdetben pályatársaihoz hasonlóan a marxizmus vulgarizált változata jellemezte. Az 1960-as évektől azonban látóköre fokozatosan kitágult, és utolsó munkáiban Immanuel Wallerstein centrum–periféria elméletét alkalmazta Magyarország és Kelet-Közép-Európa kapitalista gazdasági fejlődésére. Kutatói, oktatói és intézetvezetési munkáján túlmenően Ránki a magyar történetírás nemzetközi kapcsolatainak kialakításában és folyamatos ápolásában is kiemelkedő szerepet játszott. Az 1920 utáni rövid, de ideológiai szempontból nagyon fontosnak tartott negyedszázad reálisabb megítéléséhez járultak hozzá – egyebek mellett – Lackó Miklós (1921–2010) és Ormos Mária (1930–2019) fasziszmus kutatásai, valamint Juhász Gyula (1930–1993) külpolitika-történeti és Andorka Rudolf (1931–1997) társadalmi mobilitást vizsgáló stúdiumai is.³⁶

Az 1956 utáni negyedszázadra jellemző éles viták a marxista történelem-szemlélet de facto pluralizálódásával és a különböző irányzatok tartós rivalizálásával jártak együtt. Valószínűleg ezzel is magyarázható, hogy a magyar történelem marxista szintézisei a rendszer 1990-es bukásáig csak töredékesen

36 A magyar történetírás 1956 utáni vitáira és eredményeire részletesebben lásd Szakály – Péter – Miskolczi – Szász – Romsics – Gyarmati: A felszabadulás utáni magyar történetírás. 331–494.

készültek el. Erre az első kísérlet még az 1960-as évek elején történt, amikor egy több mint tízfős szerzőgárda – három kötetre osztva – 1849-ig foglalta össze a magyar történelmet. A negyedik kötet, amely Hanák Péter szerkesztésében az 1849 és 1918 közötti időszakot tekintette át, azonban csak nagy késéssel, 1972-ben jelent meg, az 1919 utáni kötet vagy kötetek pedig sohasem. Ennél az egyetemi oktatásban használt tankönyvcsaládnál jóval ambíciózubb, az 1895–98-as *Millenáris Történet*hez fogható vállalkozás vette kezdetét az 1970-es években. Ez 9 hatalmas kötetben akarta elbeszélni a magyar történelmet, amelyhez egy historiográfiai jellegű 10. is csatlakozott volna. Ebből a rendszerváltásig összesen 7, pontosabban – a hatalmasra duzzadt terjedelem miatt – 7x2 kötet jelent meg. Először, még 1976-ban az 1918 és 1945 közötti idősokkal foglalkozó 8. kötet Ránki György szerkesztésében, majd az 1980-as évek végéig még további 6x2 kötet. E kötetek mindegyikét féltucatnyi, sőt olykor tucatnyi szerző írta. Így a *Millenáris Történet* köteteihez hasonlóan színvonal szempontjából ezek is nagyon különbözőek, tematikai és módszertani szempontból pedig eklektikusak. A különbségek gyakran egy köteten belüli fejezetek esetében is kirívóak. Egyes szerzők a legmodernebb társadalomtörténeti szempontokat is sikerrel érvényesítették, mások viszont megrekedtek a 19. századi típusú politikai eseménytörténetnél, amit néhány marxista terminus technikusszal vegyítettek. Az 1242 és 1526 közötti idősokkal foglalkozó 2., az 1945 utáni korszakkal foglalkozó 9. és a historiográfiainak szánt 10. kötet eddig nem jelent meg, s most már valószínűleg nem is fog.

Egyetemes történeti összefoglalásra – eltérően a századelő és a két világháború közötti időszak magyar történészeitől – az 1945 utáni fél évszázadban senki sem vállalkozott. Ehelyett – az 1960-as években – a *Nagy Szovjet Világtörténet* röviddel azelőtt készült köteteit fordították le és adták ki magyarul.

Az 1990-es rendszerváltással a marxista történelemszemlélet privilegizált helyzetének – amely egyébként már az 1980-as években is sok tekintetben csak jelképes volt – vége szakadt. 1989-ben rehabilitálták azt a 17 történészt, akiket 1949-ben az Akadémia „tanácskozó” tagjává fokoztak le. A tudóstitűlet új elnöke 1990-ben az 1956-os szerepvállalása miatt börtönviselt Kosáry Domokos lett. Az azóta eltelt másfél évtizedben a magyar történetírás szervezeti és személyi feltételei egyaránt jelentősen átalakultak. A Magyar Történelmi Társulat mellett, sőt bizonyos szempontból vele szemben már 1988-ban megalakult a Hajnal István Társaság, amely a nyugat-európai történetírói iskolák társadalomtörténeti tematikáihoz és metodikáihoz vonzó középkorú és fiatalabb történészeket fogja össze. A társadalom- és művelődéstörténeti érdeklődés néhány éve más történetírói műhelyek, így például az újonnan alakult miskolci tudományegyetem történeti intézete, valamint a Történet-tudományi Intézet működését is fokozottabban jellemzi. Glatz Ferenc (1941–), az intézet Ránkit követő igazgatója – 1996 és 2002 között az MTA elnöke – 1987-ben indította a *Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok* című könyvsorozatot, amelynek a következő két évtizedben közel 40 köteté jelent

meg. A történetírás tematikai megújulásának és sokszínűségének legújabb jelei az interdiszciplináris jellegű kisebbségkutatás és holokauszt kutatás intézményesülése, valamint a *gender studies* megjelenése.

Ugyancsak új fejlemény, hogy a politikai pluralizmust mintegy leképezve az elmúlt években új történetkutató intézetek alakultak, és új történeti folyóiratok tűntek fel. A *Századok* és más régi szaktörténeti orgánumok mellett 1985-től folyamatosan megjelenik a Szegeden szerkesztett *Aetas*, amely többek között a nemzetközi történésztársadalom vitáinak ismertetésével és egy-egy jeles történész megszólaltatásával hívta fel magára a figyelmet, valamint 2000-től a *Korall*, amely főleg társadalomtörténeti és elméleti-módszertani írásokat közöl. A történeti ismeretterjesztés terén az 1978 és 2012 között megjelenő *História* mellett 1989-től folyamatosan megjelenik a *Rubicon* és 2011-től a *BBC History*. Az új történeti intézetek sorát az 1956-os Intézet nyitotta meg 1991-ben, amelyhez a Schmidt Mária által irányított XX. Század és XXI. Század Intézet követett 1999–2000-ben. A Veritas Történetkutató Intézet 2013-ban alakult meg Szakály Sándor vezetésével, és mostanáig még legalább fél-tucat. Utoljára, 2019-ben a Kásler Miklós által patronált Magyarországi Kutató Intézet szerveződött meg.

Az elmúlt 30 év történetírásának tartalmi értékelésére még korai lenne vállalkozni. Annyi azonban már ma is megállapítható, hogy az ideológiai korlátok megszűnése nemcsak pozitív következményekkel járt. A különböző értékelkötelezettségű, de szakmailag hiteles munkák mellett megjelentek olyan múltértelmezések is, amelyek a szakmaiság szabályaival nem sokat törődve hamis és önáltató mítoszokkal táplálják az arra mindig kapható olvasókat. Ezek a mítoszok, tévhitok és legendák a magyar őstörténettel kapcsolatban éppúgy burjánoznak, mint a közelmúlt számos alakjával és eseményével összefüggésben. Mintegy másfél évszázaddal a tudományos történetírás magyarországi kialakulása után ezért ma is időszerű a Magyar Történelmi Társulat első elnökének, gróf Mikó Imrének a szervezet megalakulásakor, 1867-ben elhangzott intése: „A nemzeti ábrándokat történetírásunkból zárjuk ki. [...] komoly küldetésű nemzetnek főként a valóra kell törekednie, tudományban és műveltségben szintúgy, mint a politikai és társadalmi életben. A való megismerésére, valódi politikai érettségre pedig egy tudomány is biztosabb ösvényen nem vezet, mint a történettudomány. Míg lepke után szalad a gyermek, senki sem mondja ifjúnak; míg történeteinek mesés hajdanán és mítológiai képeken kapkod valamely nemzet, nem illeti meg a férfiasultság díszes czíme.”³⁷

37 Gr. Mikó Imre elnöki beszéde. 12–16.

Hivatkozott szakirodalom

Andics: Elnöki székfoglaló.

Andics Erzsébet: Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén. *Századok*, 82 (1948) 1–4. sz. 1–18.

H. Balázs: Előszó.

H. Balázs Éva: Előszó. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula – Kerényi Károly (szerk.): *Egyetemestörténet négy kötetben*. III. Hajnal István: *Az újkor története*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988 (az 1936-os első kiadás reprintje). I–VI.

Dénes: A „realitás” illúziója.

Dénes Iván Zoltán: A „realitás” illúziója. *A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.

Domanovszky: Előszó.

Domanovszky Sándor: Előszó. In: Domanovszky Sándor – Balanyi György – Mályusz Elemér – Szentpétery Imre – Varjú Elemér (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. I–V. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1939–1942. I. 7–18.

Erős: *A Szekfű–Mályusz vita*.

Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2000.

Glatz: *Történetíró és politika*.

Glatz Ferenc: *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

Glatz: *Nemzeti kultúra*.

Glatz Ferenc: *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1988.

Gunst: Marczali Henrik.

Gunst Péter: Marczali Henrik (1856–1940). In: Marczali Henrik: *Világtörténelem – magyar történelem*. Szerk. Glatz Ferenc. Gondolat, Budapest, 1982. 5–26.

Hajnal: *Történelem és szociológia*.

Hajnal István: *Történelem és szociológia*. Klny. a *Századok*, 73 (1939). 1. sz. 1–32, 2. sz. 137–166. számából. Budapest, 1939.

Hóman – Szekfű: *Magyar történet*.

Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–VIII. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1928–1933. I. A szerzők előszava.

Hóman: A történelem útja.

Hóman Bálint: A történelem útja. In: *Uő: A történelem útja. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Buza János. Osiris, Budapest, 2002. 374–410.

Horváth Mihály elnöki beszéde.

Horváth Mihály elnöki beszéde. *Századok*, 5 (1871) 9. (november) sz. 585–591.

Istványi: Szellem-történet.

Istványi Géza: Szellem-történet, neopozitívizmus, új történelmi realizmus. *Protestáns Szemle*, 47 (1938) 3. sz. 118–124.

Magyar történetírás a 20. században

Kosáry: A magyar történettudomány teendői.

Kosáry Domokos: A magyar történettudomány teendői és szervezeti kérdései. *Századok*, 118 (1984) 4. sz. 832–859.

Lackó: *Szerep és mű.*

Lackó Miklós: *Szerep és mű. Kultúrtörténeti tanulmányok.* Gondolat, Budapest, 1981.

Litván (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai.*

Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai.* Gondolat, Budapest, 1979.

Lord Acton: Letter to the Contributors.

Lord Acton: Letter to the Contributors to the Cambridge Modern History. In: Fritz Stern (ed.): *The Varieties of History. From Voltaire to the Present.* Macmillan, London, 1956. 247–249.

Marczali: Előszó.

Marczali Henrik: Előszó a Világtörténehez. In: Uő (szerk.): *Nagy Képes Világtörténet.* I–XII. Franklin–Révai, Budapest, 1898–1905. I (Az Ókor. A Kelet ókori népeinek története). V–XI.

Marczali: *Emlékeim.*

Marczali Henrik: *Emlékeim.* Szerk. Sebes Katalin. Múlt és Jövő, Budapest, 2000.

Mályusz: *Geschichte des ungarischen Volkstums.*

Mályusz, Elemér: *Geschichte des ungarischen Volkstums von der Landnahme bis zum Ausgang des Mittelalters.* Pannonia, Budapest, 1940.

Mályusz: *Népiségtörténet.*

Mályusz Elemér: *Népiségtörténet.* Szerk. Soós István. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1994.

Mályusz: *Klió szolgálatában.*

Mályusz Elemér: *Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok.* Szerk. Soós István. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2003.

Gr. Mikó Imre elnöki beszéde.

Gr. Mikó Imre elnöki beszéde a Történelmi Társulat 1867. július 2-diki választmányi ülésén. *Századok*, 1 (1867) 1. sz. 12–18.

Mód: *400 év.*

Mód Aladár: *400 év. Küzdelem az önálló Magyarországért.* 4., bőv. kiad. Szikra, Budapest, 1948. 4. (Előszó a második kiadáshoz.)

Mód: Beszéljünk világosan.

Mód Aladár: Beszéljünk világosan. In: Uő: *Sors és felelősség. Tanulmányok.* Magvető, Budapest, 1967. 165–175.

Molnár: *A magyar társadalom története.*

Molnár Erik: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig.* 2. kiad. Szikra, Budapest, 1949.

Molnár: A magyar történetírás fejlődése.

Molnár Erik: A magyar történetírás fejlődése az elmúlt évtizedben. In: Uő: *Válogatott tanulmányok.* Szerk. Ránki György. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 359–382.

Romsics Ignác

Molnár: A nemzeti kérdés.

Molnár Erik: A nemzeti kérdés. In: Uő: *Válogatott tanulmányok*. Szerk. Ránki György. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 383–400.

Pauler: A pozitivizmus hatásáról.

Pauler Gyula: A pozitivizmus hatásáról a történetírásra. *Századok*, 5 (1871) 8. sz. (október) 527–545. és 9. sz. (november) 624–641.

Romsics: *Clio bűvöletében*.

Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Budapest, 2011.

Szabó: *A magyarság életrajza*.

Szabó István: *A magyarság életrajza*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1941.

Szabó: *Ungarisches Volk*.

Stefan Szabó: *Ungarisches Volk. Geschichte und Wandlungen*. Verlagsanstalt Danubia, Budapest–Leipzig, 1944.

Szakály – Péter – Miskolczy – Szász – Romsics – Gyarmati: A felszabadulás utáni magyar történetírás.

Szakály Ferenc – Péter Katalin – Miskolczy Ambrus – Szász Zoltán – Romsics Ignác – Gyarmati György: A felszabadulás utáni évtizedek magyar történetírása. *Századok*, 114 (1980) 3. sz. 331–494.

Szekfű: *Der Staat Ungarn*.

Julius Szekfű: *Der Staat Ungarn, eine Geschichtsstudie*. Deutsche Verlags Anstalt, Stuttgart–Berlin, 1917.

Szekfű: A magyar bortermelő.

Szekfű Gyula: A magyar bortermelő lelki alkata. In: Uő: *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Erős Vilmos. Osiris, Budapest, 2002. 231–292.

Szilágyi (szerk.): *A Magyar Történelmi Társulat Congresszusának irományai*.

Szilágyi Sándor (szerk.): *A Magyar Történelmi Társulat 1885. július 3–6. napjain Budapesten tartott Congresszusának irományai*. Századok, Budapest, 1885.

R. Várkonyi: *Thaly Kálmán*.

R. Várkonyi Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.

KÖNYVSZEMLE

BOOK REVIEW

**Alexandru Vulpe: *Protoistoria României*.
Ediție îngrijită de Radu Băjenaru. Editura Academiei Române,
București, 2020. 308 oldal**

Gáll Erwin

Alexandru Vulpe utolsó, posztumusz kötete, Radu Băjenaru gondozásában, részben összegzése a bukaresti régész gazdag és hosszú szakmai életpályájának, ugyanakkor új megfigyeléseivel, saját önkritikájával új művet is hozott létre (kiemelendő az önkritika). A *Protoistoria României* (Románia előtörténete) szintéziskötet mintegy összegzése az emberi társadalom struktúráinak, azok megjelenésétől és hatásuktól Délkelet-Európa térségében (az eneolitikus átmeneti korszaktól) egészen – strukturális szempontból értendően – a Római Birodalom Decebalus királyságának meghódításáig. Nagyon fontos kiemelni a kötet címe kapcsán – Vulpe megfogalmazásában a 32. oldalon –, hogy nem a jelenlegi geopolitikai állapotot érti, hanem azt a kutatási földrajzi teret, ahol kifejtette tevékenységét („...fără să aibă semnificație geo-politică: este teritoriul pe cuprinsul căruia mi-am desfășurat de-a lungul vieții întreaga mea activitate de cercetare arheologică...”). Vulpe megközelítését, amely túlmutat a régészeti leletanyag historizáló vizsgálatán, a 20. században nagy „karriert” befutó *Siedlungsarchäologie* kritikájával egyértelműsíti. A régészet evolúciója kapcsán a múlt század proceszualista és poszt-proceszualista kutatási irányzatok bemutatása jó összegzése a kutatástörténetnek. Különösen fontosnak tartom a 42. oldalon leírtakat, ahol jogosan hívja fel a figyelmet a régészetben (is) megfigyelhető és az empirizmust meghaladni próbáló posztmodernista törekvésekre, amelyek sok esetben a fantáziálás kategóriájába süllyednek – mindez, reméljük, nem a régészet szomorú jövőjét/jövőtlenségét vetíti elő.

A kötet – legalábbis számomra – legizgalmasabb és mondhatni a vulpei régészet- és történelemszemlélet kvintesszenciája, makrotopográfiai szempontból pedig a kötet egyik alapja, a kutatott térség civilizációinak strukturális rendszerezése. A szerző szerint e térség kultúraevolúciója a különféle civilizációk kontaktzónája, amelynek keretében négy „kulturális struktúra” történeti evolúcióját különíti el, amelyek részben kontaktusba kerülnek egymással, részben váltják egymást, az őskortól gyakorlatilag a modern korig. Ha teoretikusan nem is nevezi meg, gyakorlatilag ez egyfajta történeti ciklicitásféle szemléletre utal. „Népvándorlás” koros régésztként a Vulpe-féle észrevételeket az erdélyi kora középkor kapcsán egyrészt meg tudom erősíteni, ugyanis a bukaresti professzor által is említett olyan régészeti jelenségek, mint például az „avar” (nála *Imperiul Avar*) vagy „bolgár” (nála *Imperiul Bulgar*) régészeti kulturális struktúrák váltakozása mellett ezek párhuzamosságára is utalnak adatok (lásd például a baráthelyi lovassír poncolt, liliomos övvereteit és áttört díszítésű kengyelét, amelynek keltezése hasonlóképpen 9. századi, mint a maroskarnai temetkezési horizont egyes korai sírjai). Ugyanakkor érdekes és újabb kutatá-

sokat kíván, hogy ezen „avar”, „bolgár” temetkezési horizontok, mint a kora középkor hatalmi struktúrái kulturális habitusainak régészeti bizonyítékai, miért hiányzanak teljesen mértékben Kelet-Erdély területéről?

A kötet és összességében a régészet forrásainak didaktikus bemutatása a régészet alapjait képező primer források, ezek minél pontosabb időrendi megállapítása a régészeti elemzések *sine qua nonja*. Mivel a radiokarbon és a dendrokronológia sokkal jelentősebb eredményeket ért el napjainkig az őskor kutatásában, mint más történeti korszak esetében, ezek módszertanának didaktikus bemutatása jelentős mértékben könnyíti/könnyítheti meg például a régészeti egyetemi hallgatók felkészülését/felkészítését, de a pályakezdő fiatal régészek számára is nagy segítséget nyújthat.

A színvonalas bevezetőt követő összegzés kronológiai szempontból tárgyalja a kutatóndó földrajzi terület civilizációs, kulturális evolúcióját. A fémkorszakok részletes elemzése előtt, a *Preliminarii* című fejezetben az emberiség történelme alapjainak számító neolitikus „forradalom” társadalmi és gazdasági hatásairól értekezik, majd az indoeuropenizációs jelenség számos elméleti megközelítését és teóriáit mutatja be. A fémkorszakok elemzése kapcsán Vulpe megközelítését egyértelműen befolyásolta a ’70-es évektől a kutatást meghatározó WST (*World System Theory*) világszisztéma-elmélet, amelyben a Vulpe által kutatóndó régiók az égei-anatóliai régiók perifériái, majd a római hódításig a görög-római világ központi régiói világának peremvidéke.

Ez a periférikus helyzet meghatározza e régiók evolúcióját a Vulpe által hármassal időrendi tagolású bronzkorban, amelynek keretében didaktikus kutatástörténetét, illetve megállapításait könnyen lehet értelmezni, használni. A vulpei szemlélet szerint a bronzkorról a vaskorra való átmenet nem nagy népmozgások számlájára írhatóak, hanem technológiai és kulturális változások, váltások eredménye, amelyek (egy része legalábbis) klímaterikus okokra vezethetőek vissza. Közel áll a felfogásunkhoz a modernitást eszünkbe juttató kulturális egységességet hirdető Basarabi régészeti kultúra Vulpe-féle megfogalmazott kritika, és ahogyan kifejti, miszerint emögött valójában az adott korszakban heterogén népségek hasonló életmódja, gazdasági struktúrái és mindezt összekötő szorosabb hálózatai állnak.

Mint „népvándorlás” koros régész, egyértelműen kitüntetett figyelemben részesítettem az *agathürsz* kérdés elemzését (a nevet használó közösségeket számos esetben szkítákkal azonosították). A szkíta kérdés (ahogyan a román nemzet esetében a rómaiak, majd a dákok) jelentős mértékben meghatározta a magyar 19. századi eszmetörténetet, reminiscenciái pedig a mai napig kísértenek.¹ Vulpe elemzése során egy korábbi saját írását is kritika alá vonta, amelynek eredményeit „modern szemléletűnek” tartja. Azt nem tudom megítélni, hogy mennyire van igaza, azonban példaként állítható a fiatal régész generációk számára (is) az, hogy hogyan kell önkritikát gyakorolni, még ha ehhez

1 Lásd Szovák Kornél: Szkítia és a szittyia azonosságtudat. *Magyar Tudomány*, 182 (2021) 1. sz. 176–187.

netán a saját tabuk ledöntése szükséges. Széles körű (Hérodotoszból táplálkozó történeti, nyelvészeti, etnográfiai) elemzés révén járta körbe a kérdést, amely a probléma kvintesszenciáját jelentő erdélyi Csombord-csoport Kr. e. 7–5. századi temetőinek elemzésével zárul, ugyanis – ha még ez távolról sem bizonyos – talán e temetők népessége a forrásokban említett *agathürszokkal* azonosítható. Vulpe külön kitér a Csombord-csoport első temetőjét feltáró Kovács István megfigyeléseire is, hangoztatva, hogy e temetők, sírok keltezése még egyáltalán nem áll biztos lábakon. E sorok szerzője annyit tenne hozzá, hogy a csontvázas temetők esetében a szerző által külön fejezetben bemutatott ¹⁴C vizsgálatok jelentős mértékben járulnának hozzá ezek időrendjének pontosításához. A témát külön vizsgálja, anélkül, hogy pontosabb választ adhatna, a 7. században megjelenő temetkezési horizontok kapcsán. Összességében, hogy mi áll a kutatási területen azonosítható ezen funeráris kultúrkörök mögött, amelyeket az említett Csombord-csoport és a Ferigile-csoport néven ismerünk, nem tudjuk. A szerző szerint elsősorban szociális és társadalmi-ideológiai változások húzódnak meg a háttérben, ugyanakkor véleményem szerint részleges migrációk sem kizárhatóak. Mindezt azonban csak régészeti módszerekkel nem lehet eldönteni, csakis stroncium és oxigén izotóparányok vizsgálatával nyílhat lehetőség ezen esetben is népességmozgások rekonstruálására.

Ez a probléma fennáll ugyanakkor a későbbiekben Vulpe által elemzett kelták és a basztarnák azonosítása kapcsán is, habár ezen esetekben egyelőre lehetetlen ilyen jellegű vizsgálatokat végezni, tekintettel arra, hogy ezek a temetkezések hamvasztásos temetkezésekből származnak. A basztarnák népességének azonosítása az anyagi kultúrájuk nagyon eltérő voltának származása miatt azonban relatív könnyű volt; ezek településterületét – a Vulpe által idézett Mircea Babeş – a történeti Moldva középső és északi részeiben határozta meg. A géta-dák civilizáció kapcsán súlyos kritikát fogalmaz meg emez egységes jellege kapcsán, egyértelműsítve általánosan a (régészeti) kultúra fogalmának etnikum fölötti jellegét.

A klasszikus kultúrák nyelveit jól ismerő szakember részéről nem meglepő, hogy nemcsak hogy külön alfejezetben tért ki a legfontosabb írott forrásokra, hanem ezeket külön-külön elemezve be is mutatta. Megjegyzései a román metahistória egy nagyon fontos alakja, Burebista kapcsán is fontosak, kezdődően a név etimológiájától egészen a róla szóló írott források elemzéséig. Burebista „birodalmát” (idézőjelben használta az „imperium”-t), ellentétben a sokszor megjelenő „állam” fogalommal, „kiterjedt uralom”-ként értelmezi, vagyis mint sok halmazból álló főnökséges mozaikot, amelynek gyaníthatóan példaképei a centralizált keleti hellenisztikus monarchiák lehettek. Burebista bukásával vagy halálával „nomád” típusú birodalma szétszakadt, ezek egyikének lesz királya az a Decebalus, aki a római hódítás áldozataként vonul be a modern kor román metahistóriájába.

Vulpe professzor izgalmas összegzésének (*compendiu*) módszertanával és kérdésfelvetéseivel, mint „népvándorlás” koros régész, „korszakaim” kapcsán

magam is számtalanszor konfrontálódtam. Nagyon sokszor azzal, amit kötete utolsó oldalán epilógusként, összegzésként leszögez: „Igen, a régészet inkább a kulturális antropológia, mintsem a történelem segéde...” („Da, arheologia este o disciplină mai degrabă auxiliară antropologiei culturale, decât istoriei...”). Teszem hozzá: elsősorban funerális régészettel foglalkozóként a *történet-szociológiáé* is, hiszen régebbi korokra primer forrásokat elsősorban a régészet szolgáltat(hat).

Az olvasmányos, élvezettel olvasható művet egyaránt ajánlhatom egyetemi tananyagoknak, egyetemi hallgatóknak, de gimnáziumi középiskolai tanárok felkészítésében is jelentős segítséget jelent/jelenthet. Használatát jelentős mértékben elősegíti, hogy a kötet szerkesztését és gondozását elvégző Radu Băjenaru academia.edu kutatói oldalán a mű elérhető és letölthető.

(https://www.academia.edu/44404908/Alexandru_Vulpe_Protoistoria_Romaniei_editor_R_Bajenaru_2020, letöltés: 2021.05.04.)

Neumann Tibor: *Registrum proventuum Regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495). (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak)*
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2019. 561 oldal

Izsán Csaba

Neumann Tibor könyve a késő középkori Magyar Királyság egyik legjelentősebb és legrészletgazdagabb forrásának új – a történettudományok aktuális álláspontjait képviselő magyarázatokkal ellátott – kiadása. Amint azt a szerző is kiemelte, Ernuszt Zsigmond királyi kincstartó számadáskönyvét Johann Christian Engel 1797-ben teljes egészében kiadta, az időszak viszonyaihoz képest pedig egy igencsak korszerű munka született. Az azóta eltelt több mint kétszáz év alatt ugyan készültek részkiadások vagy tanulmányok, amelyek a számadáskönyvben megjelenő, egyes régiók adataira fókuszáltak, a történettudománynak mégis a mai napig Engel művét kellett használnia mint teljes szövegű forráskiadványt. Neumann könyve – az igencsak részletes, a forrás mellé csatolt magyarázatok mellett – azért is kiemelkedő, mivel több mint harmincoldalas bevezető tanulmánya tökéletesen ábrázolja a kor gazdaságtörténeti és társadalmi viszonyait, és nagyon olvasmányos, könnyen követhető mivolta az olyan olvasók számára is érdekesítővé teszi, akiket talán az illető számadások nem érdekelnek, de egy jó összképet szeretnének kapni II. Ulászló király uralkodásának első feléről.

Áttérve a kötet szerkezetére, hangsúlyoznunk kell, hogy a bevezető tanulmány és az eseménytörténeti áttekintés magyar és angol nyelven is olvasható a könyvben. Ezáltal a kötet megkapja az azt megillető helyét a közép-, illetve nyu-

gat-európai történetírásban is. Az eredeti, magyar nyelvű előszóhoz és forrásbemutatóhoz hasonlóan az angol fordítás szintén olvasmányos és olvasóközpontú, ami számomra – mint késő középkori és kora újkori számadásokkal is foglalkozó, fiatal kutató számára – egyfajta iránymutatás is a jövőbeli munkáimhoz. A 335 papírlevélből álló és az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött számadáskönyv szövegét úgy vezette fel a szerző, hogy külön olvashatunk a könyv szerkezetéről és elrendezéséről, a különböző módon bevezetett számadások logikájáról (például az adott tételek bevétel- és kiadásjegyzéke nem egymás után olvasható), valamint a különböző kézírások mögött rejlő személyek azonosságáról és szerepéről. A magyar és angol nyelvű bevezetést a rövidítések jegyzéke követi, míg a megjegyzésekkel ellátott, Ernuszt által lejegyzett számadások után a függelékek zárják Neumann könyvét. Az eredeti forrásszöveghez csatolt magyarázatok kiválóak, részletességük minden kutatói igényt kielégítenek. A számadásokban megjelenő, nem annyira ismert személyek származásának és tevékenységének feltérképezése hatalmas munkát feltételezett. Emiatt a korszakot vizsgáló – és archontológiával vagy családtörténettel foglalkozó – szakemberek nagyon hálásak lehetnek Neumann Tibornak, hiszen a nagyon részletes magyarázatok által könyve erre is tökéletesen használható. Az elrendezés módja és a könyv áttekinthetősége igen alapos és logikus, az olvasó első felnyitásra is könnyen boldogulhat a kötettel. Talán egyetlen, apróbb negatívumként azt kell megemlíteni, hogy a forrást bemutató fejezetben a törzsszöveg közé került nyolc, az eredeti számadáskönyvről készült fotót és a képek leírását böngészve az olvasó hamar elfelejtheti, hogy tulajdonképpen hol is tartott a főszövegben.

Hogy időben és térben megfelelően elhelyezzük a könyv forrásául szolgáló számadásokat, egy rövid történeti áttekintésre van szükségünk. Ernuszt Zsigmond pécsi püspök 1494 és 1496 nyara között volt II. Ulászló király kincstartója, és Bakóc Tamás – ekkor még bíboros, kancellár és koronaőr, később győri püspök –, valamint Szapolyai István nádor mellett az ország egyik legfontosabb embere. Ernuszt jelentős vagyonnal rendelkezett, és a ránk maradt források alapján több alkalommal is hitelezett a kincstár számára, Bakóchoz hasonlóan. Ezeket az adósságokat az uralkodó úgy próbálta meg törleszteni, hogy a tizedet, vagy akár az 1 forintos rendkívüli adót néhány vármegyében a két egyházi főméltóság emberei szedhették be, megtartva a hitelezett összeget, a maradékot pedig továbbjuttatták a kincstárnak. Neumann szerint a magyar nemesség már egy ideje gyanakvó volt Ernusztal és Bakóccal szemben – sikkasztásokat feltételezve –, az igazi bonyodalmak azonban az 1496. évi, nyári országgyűlésen törtek ki. Ekkor Ulászló király egy újabb, 1 forintos adó kivetését szerette volna elfogadtatni a rendekkel, ők azonban – mivel az uralkodó nem tervezett támadólag fellépni a törökökkel szemben, a nemesség pedig hadi adóként kezelte ezt – nem akartak beleegyezni. Továbbá számon kérték Ulászlón és a királyi tanácscon, hogy az előző két évi adóból mennyi is jutott el ténylegesen a kincstárig. Miután megtudták, hogy milyen kevés pénz, agresszíven léptek fel a főpapokkal és budai zsidókkal szemben – amit többek között Antonio Bonfini leírásaiból is ismerünk –, és a ki-

alakult zűrzavart a királyi katonaság is alig tudta kordában tartani. Ezt követően – és Neumann szerint azért, hogy a többi főpapot és tanácsadóit mentse – a király elkészíttette Ernusztal és egy vizsgálóbizottsággal az 1494–1495-ös évek számadáskönyvét, tett, amellyel Ulászló lényegében „beáldozta” Ernuszt kincstartót saját hatalmának megerősítése érdekében; hatalom – vagy annak hiánya –, amelyről a magyar történetírásban hosszú évszázadok óta komoly viták zajlanak, és amely hozzájárult a II. Ulászló királyról kialakult, átlagban negatív uralkodói képhez. A számadáskönyv évei érintik azt az 1494. évi hadjáratot is, amelynek novemberében elhunyt Kinizsi Pál, a seregek főparancsnoka. Az ehhez hasonló momentumok azért is fontosak számunkra, mivel láthatjuk, hogy miként változott az Ulászló körüli magyar főurak köre Hunyadi Mátyás egykori főemebereinek halálát követően. Ernuszt számadáskönyve bemutatja például az 1495. évi márciusi eseményekkel kapcsolatos költségeket is, amikor a törökkel kötött hároméves békét követően Ulászló letartóztatta a vránai perjelt, és Mátyás fiát, Corvin Jánost bánná nevezte ki, miután az lemondott szlavóniai hercegi címéről.

Neumann összegzése szerint Enuszt Zsigmond számadáskönyve (a számos, első olvasatra ellentmondó tétel és furán lejegyzett elszámolás ellenére) a kincstartó hatáskörébe eső rendi jövedelmek elszámolásának tekinthető. Ez viszont nem fedett le minden – az Ernuszt és Dombai Imre alkincstartó kezén átmenő, különböző forrásból származó – bevételt, hiszen a magyar rendek felé nem kellett elszámolniuk a horvátországi királyi jövedelmekkel, továbbá azzal sem, hogy a végvári tisztségviselőkre milyen uradalmakat bízta, és milyen állandó királyi jövedelmeket biztosítottak számukra, hogy feladataikat megfelelően végezhessék. Szintén kiemelendő, hogy Ernuszt számadáskönyve csak pénzről és a – Neumann szerint könnyen „forintosítható” – posztóból származó bevételekről számol el, semmilyen más javat, terményt nem jegyzett le, mint ahogyan az egyes kamarák esetében fontos, munkával teljesített befizetésekről sem tesz semmilyen említést. Mindezeket figyelembe véve az olvasó könnyen arra a konklúzióra juthat, hogy az Ernuszt ellen felhozott sikkasztási vádak igencsak valóságosak lehettek. A szerző viszont bevezető tanulmányát azzal a konklúzióval zárta, hogy „távrolról sem kívánom azt állítani, hogy Ernuszt Zsigmond nem sikkasztott, csupán azt, hogy ez a korunkra maradt számadáskönyvből kétséget kizáróan nem állapítható meg”.

A könyvismertető konklúziójaként Neumann Tibor két gondolatát szeretném kiemelni. Szerinte Ernuszt számadáskönyve egy másik szempontból is komoly jelentőséggel bír a Magyar Királyság történetében, hiszen „...a számadáskönyvnek, illetve a keletkezését kiváltó 1496. évi eseményeknek különös jelentőséget kölcsönöz, hogy a nemesség valójában ekkor érte el először azt, hogy a rendi adók felhasználásának ellenőrzésében – egyelőre szerény módon – részt vehessen”. Emellett azok a következtetések, amelyek a számadáskönyv összeállításának körülményeiből és módszereiből vonhatók le, sokkal pontosabb képet festenek a Jagelló-kor, és különösen a Mátyás király halálát követő esztendőik évszázadok óta kárhozottatott gazdálkodásáról.

**Draskóczy István: A magyarországi kősó bányászata és
kereskedelme (1440–1530-as évek).**

(Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet, Budapest, 2018. 455 oldal

Bakk Antal-Pál

A kősó bányászata és az azzal való kereskedelem a magyar középkor kiemelkedő jelentőségű gazdasági ágazatának számított, ugyanakkor bőséges jövedelemforrást jelentett a kincstár és az uralkodó számára. Az ágazatot irányító és felügyelő tisztségviselők számára hatalmat és társadalmi felemelkedést eredményezett a sókamarákban végzett tevékenység. Hiánypótló, a sóbányászat tekintetében az első nagyobb léptékű monográfiát vehet kezébe az olvasó, amely Draskóczy István több évtizedes kutatói tevékenységének az eredményeit ismerteti. A szerző a Kárpát-medencei kősóbányászat és -kereskedelem legszakavatottabb kutatója, aki az elmúlt évtizedekben számos tanulmányt publikált a késő középkor magyarországi kősóbányászatáról. Felhívja a figyelmet arra, hogy a korszak bányásztörténete a külföldivel ellentétben kevésbé foglalkoztatja a hazai történettudományt, emiatt fontosnak tartaná a hasonló jellegű kutatásokat, mint amelyre szerzőként vállalkozott. Forrásfeltárása részletes képet alkot a korszak hazai sógazdálkodásának a működésére és szervezetére vonatkozóan, ugyanakkor gazdaság- és társadalomtörténeti kérdésekre is kiterjed. Lengyel és ausztriai példákkal szemléltetve jelzi a hazai sógazdálkodás szervezeti, kitermelési, gazdasági és technikai előnyeit, illetve hátrányait.

Tartalmi szempontból a monográfia két részre tagolható. A kötet első részében a szerző áttekinti a kamarai rendszer egy évszázadnyi történetét és annak működését, ismertette a sóügyek irányításában részt vevő személyeket s azok tevékenységét. A második részben betekintést nyújt a bányászat viszonyaiba, kitermelési, szállítási, bel- és külkereskedelmi, termelési és fogyasztási szempontokat előtérbe helyezve. Az ágazat eredményességétől függött a fogyasztói igények kielégítése és az uralkodó sómonopóliumból származó jövedelmének a mennyisége.

A sóbányák és kamarák vizsgálatát fogalmazza meg célként a bevezetőben, amely által bemutatja a sómonopólium működési rendszerét és sajátosságait. Erdély és Máramaros terméke a jól szervezett és kiterjedt kamarahálózat révén jutott el a fogyasztókhöz, hozzájárulva a sómonopólium érvényre juttatásához a bevételek fokozása érdekében. A következőkben Draskóczy a 17. századtól megjelent sógazdálkodással kapcsolatos fontosabb forrásokat tekinti át. Alapforrásainak az okleveleket, a külföldi utazók és követek által írt beszámolókat tekinti, ugyanakkor jelzi forrásai csekély mennyiségű számszerű adatait.

A Hunyadi-kor sóigazgatását tárgyalva Luxemburgi Zsigmond 1397-es sóügyi reformját vázolja fel, amely 1521-ig, annak megszűnéséig határozta meg a sómonopólium működését. Ozorai Pipo 15. század eleji országos sókamara-ispáni szerepe a sóigazgatás újjászervezése tekintetében meghatározó. Gazdaságban jártas nemesi, városi és olasz eredetű személyek alkották Hunyadi János szakembergárdáját. A kimagasló sójövedelem miatt szigorúan ellenőriztette a tisztségviselők számadásait, hűséges embereit nevezve ki a felügyelő hivatalokba. Jelentős szemléletváltásra kerül sor Hunyadi Mátyás uralkodása idején, amikor az erdélyi és máramarosi sókamarai szervezetet külön kezdték kezelni. Máramarosban a megyés ispáni cím együtt járt a sókamara irányításával. A királyi sójövedelmek jelentős csökkenéséhez vezetett 1476-tól a máramarosi kamara királynéi birtokká válása. A szerző áttekinti a sómonopólium érvényesítése szempontjából hozott szervezeti intézkedéseket, melyek a fő hangsúlyt a külföldi só árusításának a tiltására helyezték. A kitermelés növelése érdekében adó- és katonai szolgálat alóli mentességben részesültek a sóbányahelyek alkalmazottai. A Jagelló-kor csökkenő sójövedelmének okaként a hanyag gazdálkodást, a törökveszélyt és a közhatalom hanyatlását teszi felelőssé. A rendszer hatékonyságát aláasta a kincstartók és kamaraispánok gyakori váltakozása is, akik a társadalmi felemelkedés lépcsőfokaként tekintettek a tisztségre, akár egyházi vagy pénzügyigazgatási karrier szempontjából. A máramarosi, királyné által igazgatott, többször elzalogosított vagy bérbe adott sókamara történetét vizsgálva Draskóczy arra a következtetésre jutott, hogy a nagybirtokosok és előkelők súlya itt jelentősebb az erdélyi szervezethez viszonyítva. Mindkét szervezet kamaraispáni listája arra utal, hogy az előkelő réteg tagjai kisajátították a sógazdálkodás jövedelmező tisztségeit. Felvázolja Verbőci István reformtervezetét a sómonopólium rendszerének átalakítására vonatkozóan, amely a külföldi sóbehozatal megakadályozására is hangsúlyt fektet. A Mohács utáni időszak jelentős változásokat eredményez sógazdálkodás tekintetében, mivel a Fuggerek megkapják Ferdinándtól a sóügyek irányítását. Ismerteti megbízottjuk, Hans Dernschwam tevékenységét, aki felméri a kamarák helyzetét, lehangoló képet alkotva állapotukról, és megfogalmazza reformelképzeléseit a sóbányászat jövedelmezővé tételében. A nagy ívű reformterveket nem tudják megvalósítani, mivel Szapolyai meghódítja Erdélyt. A Fuggereknek jelentős befektetések megtérülése nélkül fel kell hagyniuk jövedelmezőnek ígérkező tevékenységükkel. Szapolyai uralma idején a velencei Gritti Lajos és Fráter György töltik be a fő szerepet sóügyek szempontjából. A vizsgált korszak sókereskedelmében továbbra is a középkori gyakorlat érvényesült, a belső piacokon a kereskedők engedéllyel árulhatták a sót, a bányahelyeken pedig a kitermelő egység anyagi fenntartása érdekében arra törekedtek, hogy helyben minél több ásványt értékesítsenek.

A monográfia második részében az erdélyi és máramarosi bányahelyeket felsorolva a bányászat folyamatát és annak technikai hátterét tárja az olvasó elé, hangsúlyt fektetve az alkalmazottak és sóvágók tevékenységére a kitermelés szempontjából. A kitermelés, raktározás és szállítás során a piac számára nem

megfelelő – földes, összetört, nem megfelelő nagyságú – sókockák arányát igyekszik meghatározni. A sókockák méretének a kérdéskörét vizsgálva megállapítja, hogy lehetetlen azt teljes pontossággal meghatározni, ugyanakkor kijelenti, hogy Bogdán István mértéktörténész ez irányú meghatározásait helytelennek tekinti. Kétfajta só termeltek az aknáknál, hajó- és kocsisót, melyek méretükben és szállítási feltételeik tekintetében is különböztek. Áttekinti a sójövedelem fokozását előirányzó reformtervezeteket, amelyek a sókockák nagyságának egységesítésére törekedtek, azonban úgy a zsigmondi és az 1521-es reform, mint a Fuggerek törekvései kudarcba fulladtak a sóvágók ellenkezése miatt.

A fennakadásmentes kitermelés és szállítás megvalósítása érdekében szükség volt a bányakamarák alkalmazottainak összehangolt tevékenységére. A posztós és vendég sóvágók, a kitermelési folyamat legfőbb láncszemei, termelésükkel arányos bérezésben és természetbeni juttatásokban részesültek. A sóvágók a kitermelés növelése miatt bizonyos időszakokban adómentességben és katonai szolgálat alóli felmentésben részesültek. Hans Dernschwam és a Werner–Bornemissza-jelentés adataira hivatkozva a szerző a szállítás folyamatáról és a szállítóeszközökről is értekezik. A só szekérrel szállították az aknáktól a kikötőig, onnan pedig hajókkal raktárakba vagy felvevőpiacokra. A szállítás nagymértékben függött a domborzati viszonyoktól, az évszakoktól és az időjárási körülményektől: szárazföldön járható utat, vízen pedig magas vízállást igényelt. A szekér- és hajótípusok sajátosságainak a bemutatását követően Draskóczy a szállítás kapacitására keresi a választ, 17–18. századi forrásokból is merítve. Már az Árpád-korban kialakultak a főbb vízi és szárazföldi szállítási útvonalak, amelyeket a korszakban sószállításra is használtak.

Sóhasználat tekintetében a Zsigmond-kori hármasterrületi felosztást alkalmazták a kiterjedt sókamara-hálózat sóval való ellátásához. A szerző megállapítja, hogy a vármegyék 64 százalékában, 82 helységben mutatható ki sókamara vagy sóraktár, amely az elosztásért felelt. Az adatokból arra következtet, hogy nem alakult ki az egész országra kiterjedő sókamara-hálózat, amely megnehezítette a hazai só eljuttatását a peremterületekre, és lehetőséget teremtett az amúgy tiltott külföldi só behozatalára. A kamarások feladatai közé tartozott érvényt szerezni a királyi sómonopóliumnak, felügyelni a kitermelést és szállítását, illetve megakadályozni a külföldi só behozatalát. Irányították, felügyelték és számadással tartoztak a bányakamarák tevékenységéről, de példákat is felsorakoztat visszaéléseikre vonatkozóan.

A kereskedők kielégítették a piaci igényeket, termékük árát a kereslet-kínálat határozta meg. Sóhoz juthattak, ajándék formájában, bizonyos társadalmi csoportok, egyházak és egyéb intézmények, de találunk precedenst olyan esetre is, amikor a király a tartozásait sóval egyenlítette ki. Az 1521-es sómonopólium eltörlésére irányuló reform szabaddá tette a kereskedelmet, amely a városi polgárság kereskedelmi szerepvállalására is ösztönzőleg hatott. A szerző az intézkedés céljaként a sóval való ellátási problémák megszüntetését határozza meg.

Draskóczy külön fejezetet szentel a külföldi só királyi jövedelemre gyakorolt negatív hatásai elemzésének, mely ásványi anyag használata főként az ország nyugati és északi peremterületeire volt jellemző. Az erdélyi és a máramarosi só logisztikai okokból nehezebben jutott el az illető területre, a szállítási költségek pedig növelték az árát a konkurens ausztriai és lengyel sóhoz viszonyítva. A következőkben a központi erőfeszítéseket tárgyalja, melyeknek célja a külföldi só kiszorítása és a csempészet visszaszorítása az országban. Precedenst találhatunk a külföldi sóárusítás engedélyezésére vonatkozóan, amelyet akkor hagytak jóvá, amikor a hazai ellátórendszer nem tudta biztosítani a terméket a jelzett területeken. Említést tesz a csekély balkáni exportról is, amely a termelés alig egy százalékát tehetta ki.

A szerző kísérletet tesz a kitermelés nagyságának felbecsülésére s az ország valószínűsíthető sóigényének meghatározására, hangsúlyozva a só nélkülözhetetlenségét a mindennapi életben. A nemzetközi szakirodalom eredményeit is figyelembe véve, arra a következtetésre jut, hogy a 15. századi Magyarország 3-3,3 millió lakosa 24-30 ezer tonna sót fogyaszthatott évente. Az éves kitermelés akár 17 százalékát is kitehette a kibányászás, raktározás és szállítás során tönkrement sómennyiség. A bányakamarák fő problémája a fenntartáshoz és szállításhoz szükséges anyagi fedezet hiánya volt, melynek megoldására minél nagyobb mennyiségű sót az aknánál igyekeztek értékesíteni. Draskóczy arra a megállapításra jutott, hogy a kor sótermelésének közel 62 százalékát Tordán és Désen hozták felszínre, amely 10-10 ezer tonnára tehető.

A Függelék táblázatai számszerű adatokat tartalmaznak a sókamarákra, sóimportra, a sótermelés mennyiségére, valamint a bányahelyek termelésére, bevételekre és kiadásokra vonatkozóan. A monográfiát földrajzi és személynévmutató teszi használhatóbbá.

Draskóczy István monográfiája tényszerű és kvantitatív adatokat tartalmazó információival egységes képet nyújt a Magyar Királyság késő középkori kősóbányászatáról, sógazdálkodásáról, illetve annak szervezeti felépítéséről. A rendelkezésre álló források alapján részletekbe menően tárja az olvasó elé a kősókitermeléssel és kereskedelemmel kapcsolatos, apró szegmensekre odafigyelő kutatómunkáját. A nagy volumenű munka gazdaság- és társadalomtörténeti kérdésekre is kiterjedő forrásfeltárásának és megállapításainak köszönhetően ösztönzőleg hathat hasonló jellegű gazdaságtörténeti kutatások megvalósítására.

**Új korszak határán: Az európai államok hadügye és hadseregei
a mohácsi csata korában.**

(Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet)

**Szerk. B. Szabó János – Fodor Pál. MTA Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Budapest, 2019. 295 oldal**

Ladó Árpád-Gellért

A mohácsi csata valós jelentőségét a magyar államiség történetében és a köztudatban nem lehet túlhangsúlyozni. Az elmúlt évtizedek során számtalan tanulmány, monográfia és forrásgyűjtemény látott napvilágot, amelyben a csata elő- és utótörténetét, lefolyását vagy éppen földrajzi elhelyezését próbálták minél pontosabban feltárni. Hiszen valahogy magyarázatot kell keresni arra, hogy miként bukhatott el az I. Mátyás uralkodása alatt még oly erősnek tűnő középkori Magyar Királyság. Ennek ellenére még sok kutatandó aspektusa van úgy a csatának, mint az azt körülvevő mentalitás- és politikatörténeti kontextusnak.

Az MTA BTK és a Pécsi Tudományegyetem közös kutatócsoportja a Magyar Tudományos Akadémia által meghirdetett „Kiválósági Központok Támogatása” című pályázata által nyújtott lehetőséget megragadva igyekszik méltóképpen felkészülni az esemény 2026-ban esedékes 500. évfordulójáról való megemlékezésre.¹ A kutatócsoport két meghatározó személyisége és a recenzált kötet szerkesztői, Fodor Pál történész-turkológus és B. Szabó János, a közép- és kora újkori magyar hadtörténetírás megkerülhetetlen szakértője. Úgy Fodor, mint B. Szabó foglalkozott már korábban is a Mohács-témával. Fodor Pál elsősorban a magyar területeken berendezkedő oszmán közigazgatás² és birodalmi ideológia³ kutatása terén ért el jelentős eredményeket. B. Szabó János elsősorban a csata hadtörténeti aspektusait kutatta és kutatja mind a mai napig. Több könyve és tanulmánya jelent meg a témában, melyek közül kiemelném *A mohácsi csata*,⁴ valamint a *Nemzet és Emlékezet* sorozatban megjelent, általa szerkesztett *Mohács* című kötetet.⁵

A kutatócsoport számára 2019 és 2020 rendkívül termékeny évek voltak. Több különálló tanulmány és tanulmánykötet jelent meg a gondozásukban, amelyek a csatahoz kapcsolódó források bemutatásával és értelmezésével kez-

1 <https://www.mohacs.btk.mta.hu/> (letöltés: 2021.01.17.)

2 Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Argumentum Kiadó, Budapest, 1991.

3 Pál Fodor: *The Unbearable Weight of Empire. The Ottomans in Central Europe – A Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566)*. Research Centre for the Humanities Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 2016.

4 B. Szabó János: *A mohácsi csata*. Corvina Kiadó, Budapest, 2011.

5 B. Szabó János (szerk.): *Mohács*. (Nemzet és Emlékezet) Osiris, Budapest, 2006.

dődően,⁶ legfrissebb kutatási eredményeket összegző⁷ vagy éppen a jelen írásban recenzált munkához hasonlóan, igyekeztek kontextualizálni vagy éppen újraértelmezni a korszakos eseményt.

Az Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában című tanulmánykötet a mohácsi csatát megvívó Magyar Királyság katonai potenciálját⁸ próbálja nemzetközi kontextusba helyezni. Ezzel hiánypótló munkát vehet kezébe az olvasó, hiszen nagyon sokáig csupán a belső erőforrások és lehetőségek mibenlétét próbálták feltárni, és nem meglepő, hogy önmagában értelmezve, valamint a sokkal nagyobb ellenfélhez, az Oszmán Birodalomhoz viszonyítva mindig negatív fényben tűnt fel a Jagellók állama. Ezen a megközelítésen kívánt változtatni a kutatócsoport azzal, hogy a 16. század elejének legjelentősebb európai államalakulatait is megvizsgálta, több szempontot figyelembe véve. A szerzők által vizsgált időszak 1462 és 1547 közé esik. Ennek legfőbb oka az, hogy csupán így lehetett az egyes hadügyi változásokat folyamatok eredményeként, történelmi kontextusba beágyazva bemutatni.

A tanulmánykötetet Fodor Pál előszava vezeti be, amelyet Szakály Ferenc emlékének szentel, és röviden felvázolja a tanulmányok megírásának és egy kötetbe fonásának fő motivációját, valamint a korszak általános jellemzőit. Rávilágít arra, hogy a kötet célja a mohácsi csatát megvívó elődök lehetőségeinek és teljesítményének reálisabb megítélésének elősegítése.

Fodor Pál előszavát B. Szabó János bevezető írása követi, amely a tárgyalta periódus rövid politika- és hadtörténeti összefoglalóját nyújtja. Rámutat a hadtörténeti szakirodalomban hadügyi forradalomként ismert jelenség néhány jellemzőjére és vitás aspektusára. Ugyanakkor kifejti, hogy bizonyos eddig elfogadottnak tartott álláspontokat, mint a lovasság szerepének egyértelmű háttérbe szorulását, árnyalni kellene különösen a kelet-európai hadviselés tanulságainak tükrében.

A kötet 12 tanulmányt tartalmaz, amelyek az Oszmán Birodalom, a Magyar Királyság, a Lengyel–Litván Államszövetség, Francia Királyság, Német-római Birodalom, Spanyol Monarchia, Portugália, az itáliai államok, a Moszkvai Fejedelemség, Anglia és végül Skócia korabeli demográfiai, hadipotenciált érintő, hadszervezeti, fegyverzetbeli és hadviselési sajátosságait tárgyalják. Az utolsó tanulmány, amelyet a visegrádi Mátyás Király Múzeum igazgatója, Buzás Gergely régész-művészettörténész írt, a korszak erődépítészeti kérdéseit járja körül, párhuzamot vonva a magyar állapotokkal. A tanulmányok azonos szerkezeti felépítés mentén tárgyalják az említett témaköröket. A terület-népesség és az uralkodói bevételek ismertetése után a szerzők

6 B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas (szerk.): *Örök Mohács: Szövegek és értelmezések*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2020.

7 Fodor Pál – Varga Szabolcs: *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2019.

8 Az angol szakirodalomban használt *war-making potential* fogalom talán jobban kifejezi a kötetben szereplő tanulmányok jellegét.

kitérnek az adott államalakulat hadipotenciáljára, azaz a hadba hívható személyek számára, és tisztázzák, hogy ebből mennyi is lehetett valójában a ténylegesen hadra fogható népesség száma. A hadipotenciál tárgyalása után természetesen szót kell ejteni a hadszervezeti sajátosságokról is. A kötet szerzői ugyanis nem csupán az elméleti kérdéseket tárgyalják, és javarészt becsléseken alapuló adatsorokat közölnek, hanem az egyes hatalmak hadviselésének sajátosságait és azok gyakorlati alkalmazását is bemutatják egy-egy csata vagy hadjárat rövid felidézése által. Minden egyes tanulmányt egy összegzés zár, amely tömören összefoglalja a tárgyalt ország katonai lehetőségeit a mohácsi csata időszakában.

Mivel tanulmánykötetet tart kezében az olvasó, nem tartom célszerűnek az egyes tanulmányok tartalmának ismertetését. Kézenfekvőbb néhány kiemelten fontos aspektusra rávilágítani. A kötet által tárgyalt korszak a nagy átalakulások kora egész Európában. Itt fogható meg igazán az úgynevezett hadügyi forradalom kezdete. A gyökerek még a 15. századba nyúlnak vissza, de a gyalogság és a tüzfegyverek fokozatos térhódítása ekkor vált láthatóvá a kontinentális hadviselésben. Ugyanakkor azt is érdemes megjegyezni, hogy a hadakozás egyre inkább mesterséggé vált, így a feudális struktúrák mindenhol fokozatosan háttérbe szorultak. Ezt a jelenséget minden tanulmányíró kihangsúlyozza.

A kötet nyitó tanulmánya, Fodor Pál írása, az Oszmán Birodalom lehetőségeit tárgyalja a mohácsi csata előestéjén. Szerencsés választás volt ezzel az írással nyitni, több szempontból is. Elsősorban a magyar olvasó számára képet ad arról, hogy mivel is nézett szembe II. Lajos és serege a mohácsi síkon. A szerző oszmán levéltári adatokra támaszkodva vázolja fel egy olyan birodalom képét, amely 21. századi terminológiát alkalmazva a kor szuperhatalma volt, több kontinensre kiterjedő befolyással és korabeli mércével mérve, kimeríthetetlen erőforrásokkal. A csata előestéjén szinte minden tényező az oszmánoknak kedvezett. Nyomasztó volt a területiális, demográfiai és az ezekből fakadó nyers erőforrásbeli fölény. Nem célozok részletekbe menni, de elég megemlíteni, hogy 1525-ben a szultán 2,5 millió aranyforint jövedelem fölött rendelkezett (17.), míg a Jagellók Magyar Királysága a jobb években 450 000 forintot volt képes előteremteni, és kénytelen volt a pénzrontás eszközével is élni a jövedelmek növeléséhez. Ez a különbség korlátlan mozgásteret biztosított a mindenkori szultánoknak. Ne feledjük, hogy a késő középkorban a hadsereg fenntartása jelentősen nagyobb költségvetési tételt képviselt, mint napjainkban, úgy, hogy az éppen ekkor kialakuló államgépezet sokkal tökéletlenebb adóbehajtási eszközökkel rendelkezett.

A nyitó tanulmány betekintést nyújt egy sokak által kevésbé ismert és néhol alábecsült tudományágba is. Ez a logisztika kérdése. Az Oszmán Birodalom ezen a téren messze meghaladta minden európai riválisát, akiknek még mindig figyelembe kellett venniük a termény betakarításának időpontját, és ez korlátozta a rendelkezésükre álló hadművelési lehetőségeket is. Sajnos a szerzők közül csupán Bárány Attila tárgyalja részletekbe menően

a hadviselés logisztikai hátterét, amikor a Tudorok angol hadszervezetét mutatja be (201–225.). Aki a korabeli magyar logisztikai kapacitást és egy-egy hadjárat megszervezésének mikéntjét kívánja jobban megismerni, annak B. Szabó János mohácsi csatát tárgyaló írásait kell elolvasnia. Ennél is részletesebb betekintést nyújt azonban Fedeles Tamás munkája II. Ulászló 1494–95-ös, az Újlaki Lőrinc herceg ellen vezetett hadjáratáról.⁹

A kötet által bemutatott államalakulatok mindegyikéről elmondható, hogy az átalakulás útján jártak több területen is, mely egyaránt kihatott politikai ambícióikra és lehetőségeikre. Az azonban elmondható, hogy a megnövekedett ambíciók új kötelezettségeket és velük együtt egyre több erőforrást igényeltek.

A reconquista nyomán megerősödő Spanyol Királyság itáliai birtokgyarapodásai, valamint a burgundi örökség megszerzése megnövelte a királyság kontinentális befolyását, de ezzel együtt konfliktusba került Franciaországgal (155–179.). Ez utóbbi volt az egyetlen korabeli keresztény hatalom, amely népességét és jövedelmeit tekintve összemérhető volt az oszmánokkal. Érdeemes megjegyezni azonban, hogy a periódust a Habsburg-ellenes francia–oszmán szövetségi törekvések jellemezték. A francia korona központosító erőfeszítései lehetővé tették, hogy a mindenkor francia uralkodó egyre hatékonyabban tudja kiaknázni az adópotenciált, de katonai téren még mindig a feudális elemek dominanciája volt a meghatározó. A korszak francia hadszervezetének legütőképesebb elemét az állandóan fegyverben tartott nehézlovas kontingens és a korszerű tüzérség jelentette. Az ütőképes hazai gyalogság hiányát azonban a korszak francia uralkodói kénytelenek voltak külföldi zsoldosok, elsősorban svájciak felfogadásával pótolni (153.).

Az itáliai városállamok kényes hatalmi egyensúlyát megbontotta a Valois–Habsburg vetélkedés, amely fokozatosan aláásta nemcsak Milánó, Velence, de a Nápolyi Királyság és a pápaság önálló kezdeményezési lehetőségeit is. Az itáliai hadszíntér jelentősége azonban nem a jövő európai hatalmi egyensúly eldöntésében játszotta a legnagyobb szerepet, hanem a hadművészet új lehetőségeinek kikísérletezésében (121–137.).

A francia és Habsburg uralkodók egyre nagyobb számban alkalmaztak fizetett zsoldos katonaságot, amelynek zöme már nem a feudális nehézlovaság része volt, hanem javarészt városi polgárokból és szabad parasztokból toborzott pikás, tűzfegyveres gyalogság soraiból kerültek ki. A svájci zsoldosok zárt tömegben küzdő harcmódját I. Miksa landsknechtjei vették át és fejlesztették tovább több tűzfegyverrel felszerelt lövész alkalmazásával. Miksa és utódai lehetőségeit azonban behatárolta a Német-római Birodalom feudális széttagoltsága. Így a Habsburg uralkodók egyre inkább a saját törzsterületeikre kellett szorítkozzanak, amikor hadi vállalkozásaik anyagi hátterét kellett előteremteni. Ez nem volt másképp a szintén Habsburgok által kormányozott

9 Fedeles Tamás: *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495)*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 27.) Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2012.

Spanyol Monarchia esetében sem, ahol Kasztília biztosította az egyre nagyobb költségek anyagi hátterét. Ez azonban hosszú távon a spanyol anyaország elszegényedéséhez vezetett (161.).

Az itáliai hadszíntéren egyre dominánsabb pikás-tűzfegyveres harcmódot a Spanyol Monarchia által felállított *terciók* fejlesztették tökélyre, majd százéves harctéri dominanciát biztosítva a spanyol hadaknak. Érdekességképpen érdemes megjegyezni, hogy a *terciók* legénységi állományát önkéntes alapon toborozták, és az adott alakulathoz való tartozás különleges kohéziót hozott létre (169–174.).

A francia tüzérség volt a gyalogos hadviselés mellett a másik nagy irányadó az európai hadviselésben. A mobil ágyúszekerek és könnyebb öntött csövek használatával lehetővé vált az ágyúk hatékonyabb és nagyobb számban történő mozgatása (146–148.). Az oszmánok tüzérségi fölénye érezhető volt már Konstantinápoly 1453-as ostrománál is, de Mohácsnál is érezte hatását. Hasonló teljesítményre a korszakban csupán a franciák voltak képesek, akik VIII. Károly itáliai hadjárata (1494–1498) során nagy riadalmat keltettek félelmetes ágyúparkjukkal, amelyeknek az itáliai várak nehezen állhattak ellen (146.). Ennek messze ható következményei lettek az erődépítézet fejlődésére nézve.

Az európai kontinens hadszervezetében bekövetkező változásokat nemcsak az anyagi lehetőségek határozták meg, hanem a hadviseléssel felmerülő kölcsönhatások is. A magyar és a kortárs lengyel–litván hadszervezetben egyre nagyobb hangsúly került a könnyűlovas csapatok alkalmazására. Mindkettő az ellenfelek által kifejtett nyomásnak volt köszönhető. A magyar végvidéken a gyorsan mozgó akindzsi és szpáhi lovasságra adott válasz a balkáni eredetű huszárság átvétele volt (66.). A Lengyel–Litván Államszövetség moldvai és tatár ellenfelekkel küzdve szorult rá egyre inkább a gyorsabban mozgó lovas kontingensekre. Ezeknek a kihívásoknak a feudális nehézlovasság egyre nehezebben felelt meg, noha a francia hadak professzionális magját továbbra is ők alkották.

A korszak egyik legnagyobb jelentőségű folyamata – a földrajzi felfedezések nyomán – a gyarmatbirodalmak kialakulása volt. Ezekből ekkor még csupán a portugál, majd a spanyol állam profitált, de Mohács előestéjén még mindig a Földközi-tenger medencéje számított a gazdagság fő forrásának. (9. Nem derül ki, hogy honnan származik az adat.) Ez előnyös földrajzi helyzetüknek és jelentős hajózási potenciáljuknak volt köszönhető. A kizárólagosan katonai célra alkalmazott hajótipusok ekkor kezdtek kialakulni és elterjedni. Hadipotenciáljuk növelésének legkézenfekvőbb útja a tűzfegyverekkel való felszerelésük volt. Ezen a téren Anglia és különösen VIII. Henrik járt az élen (220–223.). A Földközi-tenger korábbi legjelentősebb hatalmát, Velencét egyre inkább fenyegették az oszmánok tengeri ambíciói, amelyek az észak-afrikai partvidék meghódításával szolgálatukba állították az ott működő kalózokat is (135–136.).

A kötet olvasója felteheti a kérdést, hogy mindezekből a hadügyi változásokból mennyi jutott el a Magyar Királyság területére, vagy éppenséggel hogy

mennyire vette ki a részét ebből a folyamatból. Erre ad választ B. Szabó János e kötetben szereplő tanulmánya (67–92.), amely egyfajta sűrített változata az évek során publikált Moháccsal kapcsolatos írásainak. B. Szabó tanulmánya jó összefoglalója a korszak magyar hadviselésének és a királyság politikai vezetésének rendelkezésére álló lehetőségeivel. Összességében elmondható, hogy a Magyar Királyság hadereje a csata előestéjén a kötetben bemutatott nyugati hatalmakhoz hasonlóan egy átalakulási folyamat közepén állt. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a csatában részt vevő csapatok összetétele. A feudális nehézlóvasság mellett jelen voltak a végek huszárai, puskás és még a huszita időket idéző nehézgyalogosok, valamint a landsknecht zsoldosok. Mindezeket egészítette ki egy tekintélyes ágyúpark. Ez a sereg összetételében nagyon hasonló volt a lengyel–litván hadakhoz, hiszen hasonló igények és gazdasági lehetőségek határozták meg felállításuk körülményeit.

Noha a korabeli Magyar Királyság nem rendelkezett tengeri haderővel, az ország nagyobb folyóin folyami flottillát állomásoztattak, hogy az oszmánok hasonló csapatait ellensúlyozzák. A 15. század második felében 1000–1500 naszádos katona és 30–40 hajó állt a magyar király szolgálatában (91.).

Az Oszmán Birodalommal szemben azonban önmagában semmilyen haditechnikai újítás, sem a kiterjedt határvédelmi rendszer nem jelentett már biztos védelmet, olyannyira nyomasztó volt az erőforrásbeli különbség. Ezen az sem segített, hogy a Jagellók nemcsak a magyar, de a cseh trón birtokosai is voltak (91.).

A Magyar Királyság a huszár könnyűlovasság és a folyami flottilla mellett egy másik sajátossága a déli határvédelmi rendszerben rejlett, melynek fenntartása hatalmas összegeket emésztett fel. Ez a rendszer kisebb-nagyobb várak hálózatából állt. Buzás Gergely kötetzáró tanulmánya ezt a rendszert helyezi európai kontextusba (233–253.). A szerző rámutat, hogy a 16. század fordulójáig a magyar várépítészet lépést tartott a korabeli trendekkel, figyelembe véve a tüzfegyverek elterjedésében rejlő lehetőségeket és veszélyeket. Egyes esetekben, mint például Nándorfehérvár védművei esetében nemcsak hogy az 1480-as években a korszak legmodernebb megoldásait alkalmazták, de helyenként meg is előzték korukat. A századfordulót követő csaknem negyedszázados viszonylag békés időszak az oszmánokkal azonban azt eredményezte, hogy a magyar várépítészet lemaradt, és csupán a nagy Habsburg építkezésekkel került újra az élvonal közelébe (243.).

A kötetet a szerzők rövid összefoglaló adatai, egy képjegyzék, személy- és földrajzi névmutató, valamint illusztrációk zárják. Ezek többsége Buzás Gergely tanulmányát hivatottak megfoghatóbbá tenni. Sajnos a kötet többi tanulmánya nem vagy csak nagyon kevés illusztrációval rendelkezik. Ez nagy hiányossága a kötetnek, hiszen a hadtörténet ezen korszakában járatlan olvasó teljesen a fantáziájára vagy az internetes keresőkre kénytelen hagyatkozni.

Kiemelném a kötet belső borítóján elhelyezett térképeket, amelyek a Földközi-tenger nyugati medencéjének legjelentősebb szereplőit, hadi eseményeit és erődtéseit szemléltetik, értékes útmutatót nyújtva az olvasónak.

Kinek ajánlható ez a kötet? Azt gondolhatnánk, hogy elsősorban a hadtörténet iránt érdeklődőknek, de nemcsak. Mindazok hasznos információkat találhatnak benne, akik csupán a kora újkor legjelentősebb európai államainak demográfiai vagy gazdasági jellemzői iránt érdeklődnek. Különösen hasznos a Moszkvai Fejedelemséget tárgyaló tanulmány ilyen téren, melynek – noha katonailag ekkor még nem szólhatott bele az európai történelem alakításába – nagyhatalmi státusz alapjait ekkor vetették meg az utolsó Rurikida uralkodók.

A kötet felfogható a téma bevezetőjeként is, hiszen az érdeklődő számos iránymutatást kaphat további kutatásaihoz a gazdagon lábjegyzetelt tanulmányokban.

***Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon
(1500–1850).***

Szerk. Erdélyi Gabriella. (Magyar Történelmi Emlékek.

Értekezések. Magyar Családtörténetek: Tanulmányok 4.)

**MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi
Intézet, Budapest, 2019. 307 oldal**

Kis Cynthia

Az Erdélyi Gabriella szerkesztésében megjelent esettanulmányokból felépülő kötet a magyar családtörténeti kutatások egyik háttérbe szorított szegmensét, a család- és értelem-történetet összekapcsolva, a korabeli mostohacsaládok rejtelmét tárja az olvasók elé. Az úgynevezett mozaik- vagy *patchwork* famíliák manapság is növekvő tendenciát mutatnak, azonban a kötet kilenc különböző esetben igyekszik rávilágítani arra, hogy ez a családforma nem egy 21. századi vívmány, hanem egy régóta létező viszonyrendszer, amelynek tagjainak, ha azon voltak, hogy megtanuljanak egymás mellett emberként élni, elfogadással és szeretettel fordulni egymás felé, akkor működőképes egységet sikerült létrehozniuk. Ezeket az egyedi eseteket természetesen nem lehet ráhúzni az adott társadalmi rétegre, azonban nagy általánosságban jellemző lehetett az elemzett csoportra.

A tanulmánykötet az egodokumentumokra, lényegében a levelezésekre, visszaemlékezésekre, naplókra és peranyagokra támaszkodva próbál meg modellt alkotni a magyar családtörténetben végbement változásokról, a 16. századtól kezdődően egészen a 19. századig. Fény derül a mostohacsaládok ciklikusságára, a magcsaládok és mozaikcsaládok repetitív átalakulására. A szerzők mindegyik történet esetében rámutatnak az adott kor társadalmi

elvárásaira, amelyeknek a kutatott alanyok a szorításában éltek. A tanulmányok tulajdonképpen három tematikus tömbben rendszerezve, időrendi sorrendben követik egymást. Az írások a levéltári források és a szakirodalom listázásával záródnak, emellett pedig lábjegyzetekkel látták el őket, amelyek a visszakövethetőséghez járulnak hozzá. Megfogalmazásukat illetően, a szak kifejezések és egyéb kutatások eredményeinek feltüntetése miatt a szakmabeliek számára szól, ám a művelt laikus olvasók is könnyen eligazodhatnak rajta, és új, lebilincselő ismeretekre tehetnek szert.

Bubryák Orsolya *Ingók és érzelmek. Az értéktárgyak átörökítése kora újkori magyar főnemesi végrendeletekben* című tanulmánya olyan vagyontárgyak továbbörökítésére összpontosít, amelyeknek az értéke akár egyes főnemesi birtokokéval is vetekedett. A tanulmány rávilágít azokra az esetekre, amikor a főnemesek különbséget tettek örökösök között, továbbá amikor a végrendelezők szembefordultak a szokásjoggal, és a megszokottól eltérő intézkedéseket hoztak, feltételezhetően valamely hozzátartozójukhoz való ragaszkodásuk miatt. A szerző meglátása szerint a testamentumok kicsit sem számítanak személytelen forrástípusnak, ugyanis a sorok között olvasva sokat sejtetnek a végrendelező személyiségéről, a családjához való kötődéséről. Mindezek mellett a rendelkezők ezen írásokkal kifejezhették pozitív vagy éppen negatív érzéseiket, kedvezhettek vele, vagy éppen háttérbe szoríthattak általa valakit. A forrásközlésekkel taglalt tanulmányból kiderül, hogy különbséget tettek az örökösök esetében, annak függvényében, hogy azok világi vagy egyházi pályára léptek, a lánygyermeküket ingóságokkal kompenzálták az ősi birtokok örökléséből való kimaradás miatt, illetve világossá válik, hogy milyen jogok illették meg az özvegyeket házastársuk halála után. Az írás egy esettanulmánnyal végződik, amelyben Esterházy Pál (1637–1713) többszörös végrendelezéseit és az általa alapított hitbizományt vizsgálja. A nádor individualista oldalát mutatja, hogy közte és felesége között harag uralkodott, hiszen a férj kizárta az öröklésből az egyházi pályát választó gyermekeit és lányait, amiért mindkét neje neheztelt, és kitartóan védte gyermekeik érdekeit.

Mérai Dóra *Halál, érzelmek és család a 16–17. századi Erdélyben. A síremlékek mint az érzelmek történetének forrásai* című tanulmányában az erdélyi kora újkori síremlékállítás és az emögött rejlő motivációkra helyezi a hangsúlyt, ugyanakkor arra keresi a választ, hogy lehet-e következtetni a síremlék-állítók érzelmeire. A szerző a sírhelyeket igyekszik forrásként felhasználni, amelyek sokrétű tényekről árulkodhatnak. Mérai Dóra tanulmányát egy terepmunka alapján készült elemzés előzi meg, mely során szám szerint 314 síremléket analizált. Annak ellenére, hogy a sírkövek feliratai javarészt egy minta alapján épültek fel, sajátos jegyeket is hordoznak. Az írás egy érdekes felvetéssel indít, a székelyderzsi unitárius templomban két síremlék feliratát veti össze, ahol arról olvashatunk, hogy egyazon család korán elhunyt lányairól nem azonos módon emlékeztek meg. A két síremlék közötti különbség teljesen szembeötlő, amelyből a családon belüli viszonyokra és eltérő ragaszkodási mértékekre

lehet következtetni. A szerző igyekszik szem előtt tartani az érzelmtörténeti szempontokat, a veszteség feldolgozásának módjait, ugyanakkor arról is képet nyújt, hogy miképpen döntöttek a végső nyughely kiválasztásáról a premodern kor emberei. Ez utóbbi mögött nemcsak illem, tisztelet, ragaszkodás búj meg, hanem a betöltött hivatal vagy a felekezeti hovatartozás is meghatározhatja. A vizsgált kövek java része férfiaké, az önálló női síremlékek ritkák, ezzel szemben a közös nyughelyek, főleg a szülőké és a gyermekeké elterjednek számítanak. Szintén nem számítottak mindennapinak a házastársak közös sírjai. A sarjak önálló síremlékállítására többnyire abban az esetben került sor, ha az elhunyt gyermek halála közügynek számított, ha az illető szerepe felértékelődött a dinasztiában, és halála által a férfiág továbbvitele megrekedt. A reformációnak, a templomok mellett található temetők telítettségének köszönhetően a 16. században új gyásztípus jött létre, a köztemető, amely szétválasztotta a magánszférát a nyilvánostól, így – a templomoktól eltérően, ahol nem csupán a kegyeletüket lerovók fordultak meg – a köztemetőekben már csupán az elhunytakhoz ragaszkodók jelentek meg.

A Bóдай Dalma tollából származó *Szülői szerepek és gondoskodás. Czobor Erzsébet mint anya és mostohaanya* című tanulmány egy 16. századi főnemes anya gyermekneveléssel kapcsolatos mindennapjaira világít rá. A nőket előtérbe helyező, hozománylistákat és magánlevelezéseket közlő írásban fogalmat alkothatunk arról, hogy Thurzó Györgyné miképpen kísérte szemmel gyermekei, de főleg lányai és férje első házasságából származó mostohalányai sorsát. A felvidéki biccsei udvar otthont jelentett a nukleáris család tagjain kívül a famíliához tartozó unokák, árva rokongyermekek számára is, amely a tágabb család összetartozását erősítette. A tanulmányban fény derül arra, hogy a Magyar Királyság életében kiemelkedő szerepet betöltő apa és neje gyermekeiknek olyan házastársakat jelöltek ki, akik méltó módon emelheték a család fényét, ugyanakkor a nádor politikai érdekeit is szolgálták. Lányaikat érzelmileg és anyagilag is felkészülten engedték új otthonukba, férjük mellé. Az írás által átélhetjük, hogy miképpen működött a női udvar, amely térben, feladatköreiben és személyzetében is eltért a biccsei központ többi részétől. A magánlevelezéseknek köszönhetően egy idillikus módon működő család képe tárul elénk, amelyben az anya, Czobor Erzsébet odaadóan gondoskodott lányairól felnőttkorukban is, a közöttük fennálló földrajzi távolságokat pedig gyakori levélváltással igyekeztek áthidalni, amelyben megvitattak különféle gyógyírokat, beszerzéseket, de anyjukon keresztül érdeklődtek a család többi tagjai felől is. Lányai a legapróbb részletekről is beszámoltak, példának okáért, ha egy szolgálójuk vérzése elmaradt, így állapotosságra gyanakodtak. Anya és lányai személyesen is látogatták egymást, főleg, ha egészségi gond merült fel. Thurzóné mostohagyermekével való kapcsolata – a levelek tekintetében is – zökkenőmentesnek bizonyult, számos közös beszédtemájuk adódhatott a köztük fennálló kis korkülönbségnek köszönhetően.

Erdélyi Gabriella „*Akarnálak levelem által meglátogatnom*”. *Egy arisztokrata família és mostohacsalád bensőséges levelezése és élete* című tanulmányának fókuszpontjában elsősorban az Esterházy család levélváltása és a főnemesi család házassági gyakorlata, a mostohatestvérek között kötött frigyek állnak. Az írásban legfőképp az említett família, de más kortárs arisztokrata családok is nagyító alá kerülnek. Esterházy Miklós (1583–1645) második házassága révén egy mozaikcsalád jött létre, ami mindamellett, hogy egy sokszereplős, izgalmas, lehetséges konfliktusforrásokkal teli viszonyrendszernek számított, egyben nehéz életformának is bizonyult, mindezek ellenére a családfőnek sikerült fenntartania a kohéziót, amelyet a fennmaradt missilisek is igazolnak. Esterházy Miklós és Nyáry Krisztina (1604–1641) első házasságaikból származó gyermekeiket összeházasították, ami bevett eljárásnak számított, hiszen ezáltal a vagyon családon belül maradt, és egyúttal a – mai szóval élve – patchwork családnak könnyebben ment az összekovácsolódása. A tanulmányban szó esik a mostohacsalád tagjainak egymáshoz fűződő viszonyáról. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy Esterházy Miklós és mostohalánya-menye közötti kapcsolat akkor vált bizalmassá, miután mindketten megözvegyültek. Az új helyzetben Thurzó Erzsébet (1621–1642) anyaként gondoskodott féltestvéreiről, míg a nádor igyekezett fia hiányát pótolni unokája, Esterházy Orsolya (1641–1682) esetében. Az egyik alfejezetnek köszönhetően átlélhető, hogy milyen meghitt kapcsolatot ápoltak egymással leveleikben a testvérek. Üzeneteikben megjelenik az alá-fölérendeltség, azonban az érzékelhető rangkülönbségek ellenére is a testvérek visszatartó erő nélkül vetették papírra gondolataikat, érzelmeiket. Esterházy Anna Júlia (1630–1669) például nem érezte szégyenteljesnek, hogy tintapacákkal és áthúzásokkal tarkított levelet küldött bátyjának, a család akkori fejének, Esterházy Lászlónak (1626–1652).

A „*Mulier Imperiosa*”. *Egy budai asszony három házassága* című tanulmány Géra Eleonóra tollából származik, amely egy 18. századi budai polgárasszony életét kíséri nyomon, egy olyan időszakban, amikor a patriarchális családmodell uralkodott. Eva Elisabetha Wittmann egy életrevaló, önálló nő volt, aki házasságkötései révén tudatosan lépkedett egyre feljebb a társadalmi ranglétrán. Fiatal lányként édesapja kérésének eleget téve ment férjhez, míg másik két párválasztása önálló döntése alapján valósult meg, valószínűleg saját és első házasságából származó lánya érdekeit szem előtt tartva. Budán többször is beszédtema tárgya lett, elsősorban súrlódásokkal teli első házastársi viszonya miatt, második házassága során családja pedig egy császári hivatalnokkal került ellentétbe egy házasságtörési nézeteltérés kapcsán. Eva Elisabetha kezdetben egy polgármesterrel kötötte össze az életét, aki az ellenőrzése alatt tartotta az asszonyt, sőt bántalmazta, olyannyira, hogy a nőnek több alkalommal is el kellett menekülnie Bécsbe, rokonaihoz. Ilyes esetekben a nők a családon kívül a városi hatóságok részéről számíthattak hathatós segítségre. A pár Eva Elisabetha rokonainak közbenjárására szétvált, sőt olyannyira messzire vitték az ügyet, és az egész város előtt megakarták szégyeníteni a férfit, hogy Georg Ungert elmebeteggé nyilvánították, így

hivatalnoki pályafutása is véget ért. Eva Elisabethának e frigyből vagyoni előnye származott, ingatlanokat örökölt, amelyeket bérbe adott, ezáltal megalapozva jövőbeni anyagi helyzetét. Második férje, Adam Dietz császári vízimérnök volt, aki egy fiút is hozott a mozaikcsaládba. Eva Elisabetha harmadik urának, egy császári katonai élelmezési igazgatónak két fiúgyermeket szült, így lánya, Regina másodjára is megtapasztalhatta egy újonnan létrejött mozaikcsalád keretein belüli életet.

Bálint Petra tanulmánya a kötet hatodik írása, amely a *Szívtelen anyák és gonosz mostohák? Az érzelmek és kifejezési formáik a 18–19. századi bűnperekben* címet viseli. A szerző büntetőperek vádlotti és tanúvallomásaira támaszkodva tárja fel a 18–19. századi Heves és Külső-Szolnok vármegyei parasztság csecsemőkkel és mostohagyermekkel szemben elkövetett gyilkosságok, bántalmazások hátterét. Nagyító alá helyezi az elkövetők érzésvilágát, ugyanakkor az olvasó részletes leírást kap a korabeli bírói fórumok működéséről és az eljárások folyamatáról is. A csecsemőgyilkosságok kifejezetten női bűnnek számítottak, ugyanakkor nehezen voltak bizonyíthatók, a gyakorinak számító halva születés miatt. A nem várt gyermekeket megfojtották, megkéselték, szájukba földet nyomtak, vagy árnyékszékbe, kútba, patakba dobták őket. E szörnyű bűncselekmények mögött a nők félelme húzódott meg, akiknek java része házasságon kívül esett teherbe. Egy fattyúgyerek léte felért az anya közösségből való kirekesztésével, de a megélhetését is kockáztatta. Az ilyen helyzetbe kerülő reményvesztett nők a megoldást a gyermeküktől való megszabadulásban látták, így a szégyenérzet és a bűntudat elkerülése végett gyilkosságra vetemedtek. A konkrét eseteket részletező tanulmány rávilágít a bejelentett ügyekre, egyes esetekben a titkolózás ellenére a terhesség nyilvánosságra jutott, máskor azonban megkésve jöttek rá a vérontásra. Árulkodó jel volt az árnyékszékhez vezető út homokkal való leszórása, amellyel a vért igyekeztek elfedni. Érdekességként említeném, hogy a csecsemők keresztelése, amit édesanyjuk is elvégezhetett, a peres ügyekben enyhítő körülményként jelenik meg. Bálint Petra szem előtt tartotta azoknak a gyermekeknek a sorsát is, akiket életben hagytak. Ezeket az utódokat egész életükben többrétű megkülönböztetés övezte. A tanulmány végén helyet kaptak a mozaikcsaládok, egy új megvilágításban, az alsóbb rétegek szintjén, amelyekben szokványos volt a kiszolgáltatottság és az erőszak, a mostohagyerekek, majd ezek felnőtté válásakor, a pótszülők irányában egyaránt.

Mátay Mónika *Egy civis familia bírósági konfliktusai: érzelmek és érdekek* című tanulmánya az Alföldre, a református Debrecenbe kalauzol bennünket, és egy éveken át tartó, 19. századi pert tanulmányoz. 1843-ban egy 27 éves hentesmester, Balázs Lajos halála örökösödési vitát robbantott ki az elhunyt családtagjai és legjobb barátja, Mester Gábor csapos között. A bírósági iratokra támaszkodó írás részletesen bemutatja az illetékeseket: Lajos anyját, Tót Zsuzsanna özvegyet, Erdei Pálnét, az előbbi sógornőjét, valamint a már említett kocsmárost. Mindannyian a jogi utat választották sérelmeik orvoslására, amellyel céljuk anyagi életük rendbe hozása volt. A barát állítása szerint

Balázs Lajos ezer forintot hagyott rá halálos ágyán, amelyhez szeretett volna hozzájutni, így a következő évben perbe kezdett, ám az elhunyt nagynénje őt megelőzve, rögtön a férfi halála után a bírósághoz fordult, és keresetet nyújtott be sógornője, Balázs Lajos anyja ellen, ugyanis rajta követelte az ősiség jogán annak a háznak a vételárát, amelyet az ifjú apjától örökölt és eladott. Ebből fakadóan a fáradságos procedura alperese mindkét esetben Tót Zsuzsanna volt, akinek magánéletén a város állandó jelleggel megbotránkozott. A nő kicsapongásait, félrelépéseit és házasságon kívül született gyermekét férje megbocsátotta, és bizonyos idő elteltével ismét összeköltöztek. Anyja következtelen életvitele miatt Balázs Lajos korán megtapasztalhatta, hogy milyen egy mozaikcsalád tagja lenni. Az írás rávilágít arra is, hogy a szereplőket milyen szálak kötötték össze, amelynek köszönhetően arra is fény derül, hogy Lajos és anyja között feszült viszony uralkodott, olyannyira, hogy a fiú enni sem mert anyja főztjéből, attól tartva, hogy az megmérgezi. Visszatérve a perre, észrevehető, hogy a két felperes azon volt, hogy az özvegy hírért még jobban bemocskolja, a csapos abban reménykedett, hogy a törvényszék több bizalmat szavaz majd neki, mint a rossz hírben álló nőnek. Az sem világos, hogy Mester Gábor hozzájutott-e a jutalmához még barátja életében, és esetleg kétszer akarta azt megkapni. A szentencia kimondta, hogy a ház eladásából származó bevétel Lajos anyjánál maradhat, újraházasodása vagy halála után pedig Erdeinét illeti. A Balázs Lajos örökségeért folyó ügylethez tartozó iratanyag bizonyos részletek hiánya miatt a szerző az illetékesek hozzáállását, viselkedésmódját vizsgálta.

Gyimesi Emese *Mozaikcsalád gyerekszemmel. Családi identitás és térhasználat Szendrey Júlia gyermekeinek levelezésében* című tanulmánya egy 19. századi polgárcsalád mindennapjaiba enged betekintést. Petőfi Sándor özvegyének, Szendrey Júliának a második házassága Horváth Árpád történéssel kevesebb, mint két évtizedig tartott, amelybe magával vitte előző kapcsolatából származó fiát, Petőfi Zoltánt, aki már egészen kicsiként megtapasztalhatta a mozaikcsalád fogalmát. Mindezek ellenére az újonnan alakult família összetartónak bizonyult, szoros érzelmi kötelék állt közöttük. Az írásnak köszönhetően fény derül a szellemi elithez tartozó pesti család mindennapjaira, Hársfa utcai hajlékukra, levelezésük részleteire, valamint szabadidős tevékenységére. A Horváth-Szendrey família több szempontból is ellent mondott a kor elvárásainak, normáinak, elsősorban amiatt, hogy az anyának saját dolgozószobája volt, ahol írói tevékenységét folytatta, amely a családon belül uralkodó egyenjogúsított viszonyokra mutat rá. Ezenfelül házuk nem rendelkezett a polgári otthonokban mindennapinak számító és a család reprezentációját szolgáló szalonnal. További ritkaságnak számít, hogy a házaspár külön gyerekszobát alakított ki, annak ellenére, hogy az utódok ebben a korban vagy szüleik hálószobájában, vagy az ebédlőben töltötték az éjszakát. Egészen kivételes az a tény is, hogy Horváth Árpád férfi teendőit túlszárnyalva, anyai feladatokat is ellátott. A felsorolt dolgok mindegyike azt jelzi, hogy a család

nem a külvilágnak való megfelelés alapján, hanem saját igényeiknek megfelelően alakította ki életét. A família íráshoz való kötődését jelzi, hogy az érzelmi elhidegülés ellen rendszeresen küzdöttek levelezésükkel, mi több, a gyerekek íráshoz kapcsolódó tárgyakat kaptak ajándékba. Az egodokumentumoknak köszönhetően átélhetjük Horváthék családi élményeit, hétköznapi kikapcsolódását, valamint ünnepi szokásaikat, amelyeknek szerves részét képezték a közös ebédek, látogatások, vendégül látások, városligeti és Duna-parti séták, illetve a cukrászdás élmények.

Kucserka Zsófia *Házasság és családmodellek Slachta Etelka magáncélú és közhasznú írásaiban* című tanulmánya egy 19. században élő bárói származású hajadon, majd feleség irodalmi ambíciójára koncentrál. A hölgy tisztában volt a társadalmi nemi egyenlőtlenségekkel, a nemi szerepekhez kapcsolódó elvárásokkal, amelyeken írásaiban rendszeresen vívódott. A szerző Etelka naplóbejegyzéseit és publikált műveit veszi nagyító alá, amelyek a női szerepek, érzelmek, valamint a honleányi értékrend köré épülnek. A nő mind magán-, mind a szélesebb közönség elé tárt írásaiban ugyanazon meglátásait és értékeit közvetíti. Az írás életében nem jelentett többet egyéb elfoglaltságainál, ugyanis ezt egyenrangú dologként kezelte a többi tevékenységével. Leánykorában vezetett naplójának köszönhetően megismerhető a világlátása, gondolkodása, illetve mindennapjai, amelyeket legfőképp a férjkeresés és -választás határozott meg. Ez utóbbi szigorú szempontrendszerre épült, a jelöltnek a közös nyelven, nemzetiségen és a nemesi rangon kívül számos egyéb feltételnek meg kellett felelnie. Eposzi kellékekkel színezett elbeszéléseiben, novelláiban nem egy alkalommal tűnik fel a két főszereplőn kívül egy harmadik fél, aki külső származgatóként gondoskodik az egymásnak rendelt személyek találkozásáról. Slachta Etelka 1842-ben hosszabb tétovázást követően férjhez ment Szekrényessy Józsefhez, amellyel a már korábban említett honleányi szerepben, családanyaként kívánt hozzájárulni a magyar nemzet jövőjéhez. Etelka feleségként sem tett le az írásról, férje, a magyar fürdőkultúra egyik alapítójának támogatásával folytatta írói tevékenységét. Szekrényessyné bizonytalanságára utal egy naplóbejegyzés, amelyben leírta, hogy tart műveinek recenzióitól, de az álnév alkalmazása, amellyel azonosságát igyekezett elfedni, szintén aggályait, gátlásait jelzik.

A leírtak tükrében a mozaikcsaládokra és az azokon belül tomboló érzelmekre fókuszáló tanulmánykötetet lapozva egy szakember hiánypótló részletekkel gazdagszik, míg egy művelt laikus érdekesítő olvasmánnyal tágíthatja látókörét. Az összesen 307 oldalból álló kiadvány tanulmányai kronologikus sorrendben követik egymást, elsősorban négy kora újkori (16–17. századi), három 18–19. századi, végezetül két 19. századról szóló írás sorakozik fel, amelyek az egykori Magyarország különböző társadalmi rétegein végiglépkedve nyújtanak betekintést az érdeklődők számára. Az illusztrációk nemcsak a kötet színesítéséből veszik ki a részüket, hanem a szemléltetést is ellátják. A mű leírásainak stílusát tekintve nehéz egy szót kijelölni ezek összefoglalá-

sára, hiszen összesen kilenc különböző szerző kutatásáról van szó, azonban ezek mindegyikéről elmondható, hogy kivétel nélkül olvasmányosak, időnként meghökkentő tényekkel és figyelemfelkeltő részletekkel rendelkeznek. Az elmúlt idők érzelmi tárházáról tanúskodó kötet széles perspektívát nyit meg az olvasók előtt. Aki egyszer a kezébe veszi, az a soron lévő kiadást is izgatottan várja majd.

Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940.

Szerk. Erdélyi Gabriella.

(Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.

Magyar Családtörténetek: Tanulmányok 5.) Bölcsészettudományi

Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest,

2020. 314 oldal

Csoma Nikol

Az utóbbi évtizedekben számos külföldi és hazai kutató ragadta meg a személyes jellegű forrásokban rejlő kutatási lehetőségeket, és törekedett arra, hogy elsődleges forrásokon keresztül tanulmányozza a családokon belüli kapcsolati hálókat és érzelmi megnyilvánulásokat. Bár külföldön az özvegyeket, gyermekeket és árvákat érintő kutatások széles körben elterjedtek, Magyarországon és Erdélyben nem rendelkeznek ennyire mély gyökerekkel. Ezért fontos kiemelni, hogy hazai terepen a családtörténet-írásban új fejezetet nyitott a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával 2017-ben Erdélyi Gabriella vezetésével létrejött *Lendület Családtörténeti Kutatócsoport*. Munkásságuk révén reflektorfénybe kerültek az özvegyek újraraházasodásának következtében életre hívott mozaikcsaládokban létező mostohasorsok.

A családtörténet területén jártas történész, Erdélyi Gabriella szerkesztésében 2020-ban látott napvilágot a kutatócsoport által Magyar Családtörténetek: Tanulmányok sorozat 5. köteteként megjelenő tanulmánykötet, mely a mozaikcsaládokkal kapcsolatos kutatásokat összegző írásoknak biztosított keretet. A szakmában jártas „céhbeliek” mellett a szerkesztő publikálási lehetőséget nyújtott a még pályakezdő történészek számára is, hiszen a tanulmányok szerzői közt három PhD-hallgatót is találunk, akik közül ketten a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem doktoranduszai.

A címben szereplő „rég Magyarországon” kormegjelöléssel ellentétben, az egy bevezetőt és 9 tanulmányt felölelő tanulmánykötetben egy 20. századi témát vizsgáló tanulmány is helyet kapott. Mindezek ellenére, a „rég” jelzőt inkább az említett sorozat tanulmánykötetei közti folytonosság szimbólumaként értelmezhetjük, ugyanis 2019-ben már megjelent az *Érzelmek és mosto-*

hák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon 1500–1850, ahol a „régii” inkább kora újkort, mintsem középkort jelölt. Ennek megfelelően a kötetben zömmel 16–18. századi lokális és esettanulmányok szerepelnek.

A szerkesztő által két nagy fejezetre tagolt kötet első négy tanulmánya az újrarahasodás mintázatait felnőtt és gyermeknézőpontból vizsgáló gyűjteményes fejezet alá rendelődik, ezt követi a második részhez tartozó további öt tanulmány, melyek az özvegyi lét előnyeit és hátrányait hivatottak bemutatni. A tanulmányokat követően – a kötet végén – rövid, de annál tartalmasabb ismertetést olvashatunk a szerzőkről (295–297.), továbbá a kötet illusztrációk és táblázatok jegyzékével (299–300.), személynévmutatóval (301–310.) és helynévmutatóval (311–313.) van ellátva.

Rögtön a kötet bevezető részében szembesül az olvasó azzal a 20. századi megállapítással, mely szerint a magas felnőtt halandóság következtében a premodern korban élő családok összetételi szempontból folyamatos változásnak voltak kitéve. Ennek a jelenségnek egy mozzanatát kívánja megragadni a kötet borítójának illusztrációját képező, Pataki László 19. századi festménye is, amely egy kisgyermekét ringató, feltehetően özvegy édesapát ábrázol (7.).

Az özvegyi és árvasorsok feltárása több szerző tanulmányának központi részét képezik. Gál Edina Tünde tanulmánya által bepillantást nyerhetünk a 19. századi Kolozsvár kolerajárvány utáni özvegyeinek és árváinak egyéni sorsaiba. Fő forrásául a járvány idején a városi vezetőség által kiállított dokumentumok szolgáltak, és – a módszertani kihívások ellenére – sikerült meghatározni a árvaság és szegénység együttes fogalmát, valamint konkrét példákön, táblázatokon keresztül szemléltetni az özvegyek és árvák túlélési lehetőségeit. Mivel a város által készített összeírások célja a járvány utáni rászoruló helyzetének felmérése volt, így a tanulmány szerzője arra a következtetésre jutott, hogy az árva kifejezés nem kötődött szorosan a szülejét elvesztő gyermek megnevezéséhez, annál inkább a gyermek szociális helyzetéhez (89.). A szociálisan hátrányos helyzetűek esetében is éles határ húzódott a „rászorultság” kategóriái között (74–75.), így a végleges segélyezési listán csupán a valóságos nyomorban élők nevei szerepeltek, ezek között is többnyire özvegy, kisgyermeket nevelő nők. Az özvegyiség állapota sem tett valakit egyértelműen jogosulttá a város által nyújtott segélyre, ugyanis a tanulmányban szereplő négygyermekes özvegy, Losonczy Sándor neve sem került fel a végleges listára. Ebből azt a következtetést vont le a szerző, hogy az özvegy nők anyagi támogatása gyakoribb jelenségnek mondható, míg a férfiak esetében az özvegygé válás nem eredményezett akkora törést a család megélhetési forrása szempontjából, így a megsegítésükre irányuló tevékenységek zöme informalitásba burkolódzott. Bár az özvegyek megsegítésére nagyobb hangsúlyt fektetett a város, az árvák elhelyezését és nevelését érintő tevékenységekben általában a rokonság vett részt, akik mindezt szegénységük ellenére is kötelességüknek érezték. Az árvák intézményes keretek között való elhelyezése tehát elenyésző mértékben valósult meg.

Géra Eleonóra *Városi és kamarai árvák a 18. századi Budán* című tanulmányában ugyancsak szembesülünk azzal, hogy a hatóságoknak kötelessége volt fellépni az elárvult kiskorú gyermekek védelmében. Budán az árva és félárva gyerekek között nem tettek különbséget, igazán lényegesnek az számított, hogy melyik szülőjét veszítette el az adott gyermek, ugyanis az apa halálával a városi tanács köteles volt gyámot kinevezni az árva vagyonának védelmére és kezelésére. Mindemellett különbséget tettek a polgárjoggal rendelkező és nem rendelkező árvák között, ugyanis az előbbieket nevelése értelemszerűen nagyobb terhet jelentett a város számára, főleg, ha az árva vagyona nem fedezte a rangjához méltó taníttatás és nevelés költségeit. Jóval egyszerűbb és költséghatékonyabb módon jártak el a polgárjoggal nem rendelkezők esetében (140.). Egészen más helyzetben voltak a hivatalnokok árvái, akik elhunyt apjuk révén előnyös helyzetbe kerültek, esetleg szép vagyonra tehetek szert. Azonban, ahogy Géra Eleonóra tanulmányában rávilágít, minél tekintélyesebb vagyonnal, minél fiatalabban jutottak teljes árvaságra a gyermekek, annál nagyobb lehetőségük nyílt a vagyonukat kezelő gyámoknak megrövidíteni őket (159–163.). Ilyen szerencsétlen helyzetbe kerültek Johann Michael Hochenwarter császári harmincados kiskorú gyermekei is, amikor vagyonuk nagyságára való tekintettel több gyám felügyeletét rendelte el az Udvari Kamara. Eltekintve a felnőttkort megérő örökösök vagyonának lényeges megcsappanásától, a testvéreknek nem volt lehetőségük egy helyen nevelkedni, ami érzelmi szinten is megviselhette őket, azonban az utánuk fennmaradt egodokumentumok hiányában ezt csak feltételezni lehet.

Szerencsésebb helyzetben voltak azok az árvák vagy félárva, akik mostohagyermekként nevelkedhettek az életben maradt vér szerinti szülőjük mellett vagy annak elvesztését követően is. Az özvegy kisgyermekes szülők újrarahaszkodás révén teremtették meg a gyermekek neveléséhez szükséges családi és anyagi egységet, a mozaikcsaládot. Lakatos Sándor tanulmánya hiánypótlónak számít a magyar anyanyelvű székely települések lakosainak a megözvegyülés és újrarahaszkodás stratégiáinak vizsgálata szempontjából. Külön kiemelendő, hogy kutatása eredményeinek relevanciája érdekében széles körű levéltári forrásanyagot, valamint számos hazai és külföldi szakirodalmi tételt használt fel, demográfiai adatait pedig táblázatok és diagramok révén tette szemléletessé. Tanulmánya által választ kaptunk kérdésünkre, miszerint létezik-e újrarahaszkodási kényszer, természetesen az özvegy és gyermekeinek kortól, nemtől, vagyoni állapottól, de nem utolsósorban a szűkebb család és rokonok támogatásától függően.

A kötet szerzői különös figyelmet fordítanak a mozaikcsaládok helyzetére, főképp a mostohaszülő és mostohagyermek közötti kapocs feltérképezésére. Tóth Árpád kutatása rácsófol mindazokra a sztereotípiákra, amelyek a mozaikcsaládokban élő gyermekek sanyarú sorsára utalnak. Alapos vizsgálat után, kisebb esettanulmányok és mozaikcsaládfák rekonstrukciói által arra a következtetésre jutott, hogy a kora újkori mozaikcsaládokban élő félárva vagy teljesen árva gyermekek későbbi életútjaira, karrierlehetőségeire nem

feltétlenül volt negatív hatással a mostoha szülő jelenléte. Tanulmánya szakít a „kora újkori mesevilágból ismert Hamupipőke-sorssal” (125.).

A tanulmánykötet második egysége az *Özvegység „földközlelől”* címet kapta. Ki kell emelnünk a fejezet kezdő tanulmányát, Péter Katalin írását, aki a többi szerzővel ellentétben nem a polgárság vagy nemesség, hanem a parasztság köréből származó özvegyek életútjait vizsgálta. Ami a rendelkezésére álló forrásokat illeti, munkája során valószínűleg ő ütközhetett a legnagyobb nehézségekbe, ugyanis, az első két társadalmi rendtől eltérően, a parasztságról csupán szórványinformációk maradtak fenn, melyeknek felismerése és összegyűjtése komoly kutatómunkát igényelt. Csak példaként említendő, hogy a korabeli boszorkányperes anyagokból is hasznos, az özvegységre utaló információkat nyert ki, a csecsemőjét ringató, éjszaka egyedül lévő édesapa alakján keresztül, akire hirtelen egy boszorkány tör rá lakásában. Tanulmánya kitűnően összegzi a paraszti özvegyekről eddig ismert és nemrégiben általa értékesített információkat, melyek révén megállapította, hogy a vagyonosabb társadalmi rétegekhez tartozó női özvegyekkel ellentétben a parasztasszonyok számára a megözvegyülés nem jelentett akkora törést, hiszen a nagy vagyonnal nem rendelkező, a földesúr földjén gazdálkodó asszonyok nem estek a vagyona áhítózó rokonok áldozatául.

Ezzel szemben Mihalik Béla Vilmos esettanulmánya az özvegyi létben rejlő nehézségeket és buktatókat mutatja be, hogy miként válhat egy becsületes, jó megítélésű, fiatal özvegyasszony peres iratok főhősnőjévé, és néhai férjének nemesi származása hogyan választhatja el az anyát tulajdon fiától. Az özvegység nőkre néző előnye csupán abban rejlett, hogy végre önállóan rendelkezhettek vagyonuk felett, és kézbe vehették a birtok és gazdaság irányítását. Kodok Klára asszony nem sokáig élvezhette az özvegyi önállóság örömeit, hiszen saját családjá, majd idővel férje családjá is ellene fordult, végül egyetlen törvényes fiát is gyámság alá helyezték. Kodok Klára önállósulási terve tehát kudarcra ítéltetett a rokonok ténykedéseinek köszönhetően. Ennek ellenkezőjére hívja fel a figyelmet Bornemissza Kata alakján keresztül tanulmányában Balogh Zsuzsánna, aki az Apafi Mihály fejedelemmel való sógorsága ellenére is elszenvedte harmadik férjének, Bánffy Dénesnek a kivégzését. Habár férje kivégzését a rokoni kapcsolatok nem akadályozták meg, az özvegységre jutott és egyetlen fiát egyedül nevelő asszony levelezéséből kiderül, hogy mindvégig szoros kapcsolatban maradt családtagjaival, testvéreivel és unokaöccsével egyaránt. A Bornemissza lányok és Teleki Mihály levelezései tanúsítják a családtagok házasságokra gyakorolt nagymértékű hatását, valamint a családon belüli tragédiák idején jelen lévő összetartást.

A tanulmánykötet utolsó két tanulmánya kissé elhatárolódik az előzőektől, mivel két olyan özvegy kerül középpontba, akik számára az írás az önki-fejezés egyik legnemesebb formáját jelentette. Fazakas Gergely Tamás írásában özvegy „Árva” Bethlen Kata személyében, a 18. században élő református özvegyasszony képén túl, az írásban örömét lelő asszonyt ismerhetjük meg,

akinek halálát követően kéziratát nyomtatásban is kiadták. A Bethlen Kata által írt töredékes autobiográfia nyomtatásban megjelent formáját Bod Péter lektorálta, és a tanulmány szerzője szerint a korszak vallási viszonyait tekintve inkább egyfajta propagandaként, mintsem az özvegy önálló és önmaga számára dicsőséget szerző írásként tekinthetünk rá.

A kötet záró tanulmánya a már említett 20. századot érintő vizsgálat főszeplője a „nemzet özvegye”, vagyis Boncza Berta köré épült. Ady Endre 1919. január 27-én bekövetkezett halálával Csinszka élete is megváltozott. A műszámból egy csapásra a nemzet egyik legkedveltebb írójának özvegye lett. Bár az özvegyesség nem egy választható állapot, Csinszka mégis elutasította volna azt, ha módjában áll. Rockenbauer Zoltán tanulmányában Csinszkanak egy új oldalát ismerhetjük meg, azt az oldalát, amely nem vágyik az irodalomtankönyvekben való szereplésre, a neki megszavazott évjárdékra, ő egyszerűen önmaga legjobb formája szeretne lenni: aki nevet, megéli fiatalsága minden pillanatát, és nem utolsósorban érzéseit verseken keresztül közvetíti. A nagy költő halálát követően özvegyének szembe kellett néznie a budapesti lapok cikkközönelével, amint a Babits Mihállyal kötendő friss házasságáról tájékoztatnak, majd Ady Lajos megrágalmazásaival, hogy magának szerezze meg az Ady-jogokat. Mindközben a nemzet nem látott mást, csak egy fiatal nőt, aki nem méltó arra, hogy Ady Endre özvegye legyen. Márffy Ödön festőművésszel kötött második házasságát követően Márffy Csinszka lett. Nem Boncza Berta, nem Ady Csinszka, nem Márffy Berta, hanem Márffy Csinszka. Egy nő, aki egész életében kereste önmagát, a szakmai kitörés lehetőségét, azonban nála jóval tehetségesebb férjei beárnyékolják azt. Végezetül Csinszka önmeghatározásával zárnám: „Hogy is mondjam csak... Túl a férjeimen, Adyn és Márffyn: vagyok [...]”

A tanulmánykötetben megjelenő, hiánypótló írások együttesen lefedik a társadalom széles spektrumát, ezáltal lehetőséget biztosítanak az olvasó számára az özvegyesség, árvaság és mostohasors témakörökben az egyes társadalmi rétegek közötti ellentétek vagy párhuzamok felismerésére. A széles körű és változatos levéltári források bevonásával és a témát érintő hazai, valamint külföldi szakirodalom felhasználásával és ismertetésével irányt mutatnak a témában kevésbé jártas történészek, kutatók számára. Külön kiemelendő a tanulmányok egymáshoz kapcsolódó homogén jellege, valamint a kötet végén feltüntetett mutatók jelenléte. Ajánlom a Lendület Családtörténeti Kutatócsoport által 2020-ban megjelent *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1500–1940* című tanulmánykötetet minden családtörténettel foglalkozó történész és kutató figyelmébe, valamint laikusok számára, akik izgalmas és lebilincselő esettanulmányok által kívánnak betekintést nyújtani a kora újkori özvegyek, árvák és mostohák életútjaiba.

A vallás szerepe a politika alakításában egykor és ma.

Szerk. Munding Márta – Zachar Péter Krisztián.

(Politikaelméleti tanulmányok 1.)

Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete–Dialog Campus Kiadó,

Piliscsaba–Budapest, 2019. 238 oldal

Beke Ibolya

Szerencsés az olvasó, aki kézbe veszi ezt a tanulmánykötetet: a műfaj terjedelmi sajátosságaiból adódóan, néhány oldal terjedelemben olyan információk és szakirodalom birtokába jut, melyek többéves, évtizedes kutatómunka eredményét tömörítik. A tanulmánykötet a Nemzeti Közszoigalati Egyetem és az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete (melynek munkatársai az arabisztika és iranisztika tudományterületeken tevékenykednek, az intézet 2020-tól a *Christianismes, Islams et Sociétés Arabes* elnevezésű nemzetközi kutatócsoport központja is) által 2018-ban szervezett *A vallás szerepe a politika alakításában* című konferencián bemutatott előadások szerkesztett anyagait tartalmazza, konkrétan 12 tanulmányt, bevezetővel, a kötet végén névmutatóval. A kötet szerzői a két említett intézmény, valamint a Pázmány Péter Katolikus Egyetem kutatói.

Az ismertetett kötetben fellelhető tanulmányok elsősorban a szakmai közönséghez szólnak. A történelem és/vagy vallás-, civilizációtörténet vagy politikai iszlám, iszlám jog iránt érdeklődő olvasó érdekes világkörüli útra indulhat – betekintést nyerve a balkáni ütközőzóna múltjába, jelenébe vagy akár az Iszlám Állam házasságkötési gyakorlatába. Ugyanakkor a különféle korok és vallások eszmetörténeti megközelítésére is kísérlet történik. Ahogy a kötet előszavában is olvashatjuk, a jelenkori, alapvetően Európa-centrikus, a vallásszabadság, az állam és az egyház szétválasztásának kérdéskörére fókuszáló kutatások mellett *A vallás szerepe a politika alakításában* konferencia más nézőpontból próbálta meg vizsgálni állam és politika viszonyát. Tartalmitag a kötet felőleli Európa történetét az ókortól kezdve napjainkig, vallás és politika összefüggéseit viszont szélesebb környezetben, több kultúrkörben vizsgálja. A tanulmányok áttekintése, tartalmi bemutatása az alábbiakban, a kötet felépítésénél használt sorrendben történik.

Koller Boglárka tanulmánya *Az európai identitás vallási dimenzióját* történelmi kontextusban vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a keresztes hadjáratok révén létrejött eszmei közösség még a jelen helyzetben is, amikor az európaiak jó része nem gyakorolja vallását intézményesített formában, fontos referenciapont, kulturális identitáselem. Európa iránt táplált büszkeségünk leginkább a kultúránk, művészeti értékeink kapcsán nyilvánul meg, melynek keresztény komponense vitathatatlan.

Maróth Miklós tanulmánya, *A Balkán ma*, a balkáni kulturális (etnikumok, vallások) és gazdasági, politikai törésvonalak kialakulását mutatja be.

A kulturális különbségekből adódó meg nem értés veszélyei miatt a szerző két nézőpontból járja körül a kérdést: bemutatja a Balkánt Európa felől, Európát pedig a Balkán felől nézve. A balkáni keresztény államok, területükön muzulmán kisebbséggel, jelenleg több problémával szembesülnek: ugyan vágyanak az Európával való szövetségre, de nem értik, elutasítják annak kioktató hangnemét, hedonizmusát, másrészt igen aktívak a térségben Moszkva és a muzulmán államok. Történelmi megközelítésbe helyezve a kulturális különbségeket, a latin kultúrájú országokban a világi és egyházi hatalom szétválásának, a szabad királyi városok, céhek szabadon működésének kontextusában a demokratikus társadalmi modell honosodott meg, az ortodox és iszlám világ Platón szellemében (bölc s egyeduralkodó, elmaradt népét úgy vezeti, ahogy akarja – isteni törvényekkel, akár megtévesztéssel) működött/működik. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy Európának számolnia kell azzal, hogy az iszlám és ortodox kultúrák közti kulturális affinitás az erősebb, a nyugati modell pedig bizalmatlanságot kelt a Balkánon.

Munding Márta *A vallás szerepe Alexandros politikájában* című tanulmánya a deifikáció kérdését járja körül ókori szerzők műveinek hermeneutikai vizsgálata és az egyes kérdésekben ellentmondó szakirodalom elemzése révén. Következtetése, hogy az isteni kultusz megjelenése tény, viszont az Alexandros-kutatás az egyes művek írói szándékának pontos meghatározásával adhat csak pontos választ arra, hogy a deifikáció háttérében Alexandros maga állt-e reálpolitikai megfontolásokkal, avagy az istenítés tisztán az, ami: a görög városok saját kezdeményezése, egy gesztus.

Takács László tanulmánya, *Roma aeterna: örök asylum vagy „nyílt város”*, a mindenkori (királyság, köztársaság, principátus korszaka) római államhatalom valláshoz való viszonyulását elemzi. Ebben a viszonyban a kulcsszavak a befogadás és a domesztikáció, a politeizmusban gyökerező vallási tolerancia: „az istenek halmaza tetszőlegesen bővíthető” (64.). A szerző következtetése, hogy az állami gyakorlat nem korlátozta idegen kultuszok befogadását, amíg azok nem jelentettek kézzelfogható veszélyt a római államra és a római civitas eszméjére – a keresztények egyetemes üzenetük miatt váltak a római hatóságok célpontjává. A tanulmány kitér arra is, hogy miképpen használta az államhatalom a vallást eszközként politikai céljainak elérésére. A történelem mitologizálását, a mítoszok életben tartását a modern kor elsősorban a rómaiaktól tanulta, bár ahogy az előző tanulmányból is láthattuk, már Nagy Sándor is élt vele.

Szovák Kornél tanulmányában, *A politikai teológia szerepe a középkori Európában és Magyarországon*, a politikai rend elemzése, illetve a vallás és politika szimbiózisának vizsgálata a frank dinasztia és pápaság szövetségkötésétől a két hatalom (*regnum et sacerdotium*) konfliktusáig terjed. A korszakban született irodalmi szövegek (királytükör, hagiográfia), évkönyvek, pápai levelek, oklevelek *intituliációs* formuláinak vizsgálata során megfigyelhetjük azt a folyamatot, melynek során a politikai rend és gondolkodás átalakul (kez-

detben a *virtus* szempontjából a püspök ellenőrzi a királyi hatalmat, majd eljutunk a választókirályság eszméjéig és a királyi egyházfőség feladásához).

Szente-Varga Mónika *A Cristero-felkelés magyar nézőpontból* című tanulmánya a Magyarország két világháború közötti történelmét kutatók számára is érdekes lehet. A tanulmány fókuszában elsősorban a *Szív*, a Jézus Társaság heti értesítője áll bő híryanagával, de a mexikói forradalom mára már kevésbé ismert szépirodalmi leképződéseit is számba veszi a szerző. Az említett írások retorikáját elemezve a szerző kiemeli, hogy a sajtóban a mexikói kormány lépéseit az egész katolikus egyház, ezen belül a magyar katolikus egyház elleni támadásként értékelték, ugyanakkor egyesek számára remek alkalom volt az AEÁ és Wilson elnök („a protestáns Wilson elnök – ugyanaz, akinek hazánk megcsonkítását köszönhetjük”, 104.) politikáját kritikával illetni, vagy a másik mumust, a bolsevik veszélyt felidézni. („Calles azt a tervet főzte ki magában, hogy a kommunizmus uralmat kiterjeszti [...] Közép-amerikai Szövetséges Tanácsköztársaság”, 104.)

Zachar Péter Krisztián tanulmánya, *Az Európa-gondolat jezsuita gyökerei*, azokat a szövegeket, egyházi indíttatású gondolatokat, gondolkodókat (mintegy húsz közgazdász, társadalomfilozófus) veszi sorra, amelyek, akik formálhatták a két világháború között szocializálódott kereszténydemokrata politikai elit, az Európai Közösség alapítóinak nézeteit. A katolikus egyház társadalomerkölcsi tanításaiiban a 19. század végétől, a gazdasági liberalizmust követő gazdasági problémák kontextusában, jezsuita alapokon, a tomista filozófia szellemiségében új, keresztény gazdaság- és társadalommodellek körvonalazódtak egy szubszidiárus és szolidáris társadalomról. XI. Pius *Quadragesimo anno* enciklikájának alapelvei (az önkormányzatiság és decentralizáció elve, a szabad társadalom elve, társadalmi cselekedetek szubszidiáris mivolta) bekerültek 1945 után az integrációs diskurzusba. „Amennyiben az Európai Unió keresztény gyökereit keressük, mindenekelőtt e gondolatokat érdemes újra elővennünk” (125–126.) – hangsúlyozza a szerző.

Lánczky István *Vallás és politika az iszlámban: esettanulmány a hākimiyya, a szuverenitás fogalmáról* c. tanulmányában arra a kérdésre keresi a választ, mely sokakat foglalkoztat: elválasztható-e az iszlám világban a *šarī‘* ától a törvényhozás, lehetséges-e demokratikus berendezkedés, esetleg lehetséges-e a szekularizáció. A *hākimiyya* – jogi szuverenitás fogalom tartalmát vizsgálva szemlélteti a szerző a politikai iszlám véleménybeli megosztottságát e kérdésben. Az esettanulmány konkrétan Egyiptomot és a 2012–2014-es alkotmányos vitát, valamint az al-Azhar Egyetem (Egyiptomban a vallástudományok legfőbb autoritása a 2014-es alkotmány szerint) mérsékelt szunnita választát elemzi: „...a Próféta nem hagyott hátra világosan meghatározott politikai rendszert, csak a šūrāt, tehát bármilyen politikai rendszer, amely megvalósítja az egyenlőség és igazságosság ideáját, megfelel ezen követelménynek. Hangsúlyozza az állam vezetőjének való engedelmesség kötelességét mindaddig,

amíg törvényei, rendeletei nincsenek ellentétben a *šarī‘ával*” (a gimnázium első osztálya számára készült tankönyvet idézi a szerző, 138.).

Barati András *A velāyat-e faqih elmélete az Iráni Iszlám Köztársaság alkotmányában* című írása Irán sajtóságos állami berendezkedését, ezen belül a *faqih* (vallásjogtudós) intézményének létrehozását, jogkörének alakulását vizsgálja az iszlám forradalom és az azt követő alkotmányos viták, az 1979-es alkotmány, az 1989-es alkotmánymódosítás, valamint Khomeyni ajatollah tevékenységének (írásai, levelezése) és más iszlám teoretikusok írásainak tükrében. Konkrétan, az iszlám forradalom győzelmével a Legfőbb Vezető, a *velāyat-e faqih* lett a negyedik, de facto a legerősebb hatalmi ág, „amely nemcsak erősebb lett a másik háromnál, de bele is avatkozhat azok hatáskörébe” (151.). A szerző Khomeyni ajatollah tézisének a síita vallásjog összefüggésében elemzi, ebben a kontextusban mutat rá annak újszerűségére: Khomeyni álláspontja szerint az abszolút kormányzat megteremtése az isteni parancsolatok egyike, ebből fakadóan a *faqih* felfüggesztheti a hit elsődleges alapelveit a korlátlan politikai előjog nevében (155.), vagyis a *faqih* rendeletei a vallásjog (a *šarī‘a*) fölött is állnak.

N. Rózsa Erzsébet *Hādīm al-ḥaramayn al-šarīfayn – A szent helyek szerepe Szaúd-Arábia identitásában és nemzetközi kapcsolataiban* című tanulmányát olvasva részletes betekintést nyerhetünk a szaúdi hatalmi ágak működésébe és hatáskörébe. Rámutat arra, hogy mekkora a szaúdi király mint államfő mozgásteret, milyen területeket szabályozhatnak a királyi dekrétumok egy olyan országban, ahol az igazságszolgáltatás alapja a *šarī‘a*, esetleg a parlament előfutárának tekinthető-e a mára 150 fős Konzultatív Tanács, a Korán és szúnna megkérdőjelezhetőségének kontextusában. A tanulmány kifejti, hogy a királynak vallási titulusa nincs, és a Sa‘ūd család nem hivatkozhat a Prófétahoz visszavezethető leszármazásra, de feladata az isteni törvények fenntartatása, legitimizációjának pedig egyik alappillére az egész iszlám világ számára jelentőséggel bíró mekkai zarándoklat, erre utal címükben „a két szent hely őrzője” kifejezés.

A szerző úgy látja, a szaúdi királyság legnagyobb kihívása az iszlám fundamentalizmus, ugyanis a szaúdi kormányzatot a térségben zajló háborús események és az országban fellépő különböző eszmerendszerű iszlamista csoportok is kihívás elé állították. A kormányzat válasza: védekezésként a vallási elitnek nagyobb teret ad az állam megszervezésében, a társadalom mindennapjainak ellenőrzésében. Másrészt, a szaúdi identitás kialakítását (jelenleg még erős törzsi kötődések, síita-szunnita, helyi identitások), erősítését szolgálja Muhammad ibn Salmān trónörökös reformcsomagja, mely a teljes mértékben a kőolajra és nagyszámú külföldi vendégmunkásra épülő gazdaságot akarja diverzifikálni, saját munkaerővel ellátni. A társadalmi reformok a „visszatérés a mérsékelt iszlámhoz” jegyében kellene megvalósuljanak, ami a szerző szerint „nehéz és lassú folyamat lesz, ha egyáltalán kivitelezhető” (170.).

Teklovics Levente jelen tanulmánya (*Az Iszlám Állam šarī‘ája*) az Iszlám Állam joggyakorlatát vizsgálja – nem létező kodifikált törvénykönyvek mi-

att a közösségi médiában közzétett dokumentumok alapján. Mint ismeretes, az Iszlám Állam célja többek közt az általa uralt területeken áttérni az isten által alkotott jogra, a *šari'ára*, az ember által alkotott joggal, a pozitív joggal szemben. A dokumentumok tükrében a szerző arra a következtetésre jut, hogy az Iszlám Állam joggyakorlata valójában bizonyos helyzetekben a muszlim többségű országok joggyakorlatát követi (például az orvosi vizsgálat házasságkötés előtt, a házassági szerződés megkötése állami képviselő jelenlétében). Az Iszlám Állam a *šari'át* nem a terror eszközének szánta, ám mégis büntetőjogi kérdésekben érdekes, hogy mi minősül olyan bűncselekménynek, amelyet *haddal* (halál, testi fenyítés) büntetnek (Isten káromlása, a Próféta káromlása, az iszlám vallás káromlása, lopás, alkohol fogyasztása, homoszexuális aktus, az iszlám elhagyása, kémkedés hitetlenek számára stb.), és mi nem jár *hadd* büntetéssel (szabálysértő ruházat, szemöldökét szedő férfi). A klaszszikus *šari'ában* az Istent, az iszlám vallást és a Próféát káromló személyt akkor büntetik, ha a bíróság felszólítására sem vonja vissza sértő kijelentését. Az Iszlám Állam mindenképpen halállal bünteti.

Horváthné Varga Polyák Csilla *A konfucianizmus hatása a politikai gondolkodásra Kínában* c. tanulmánya azt vizsgálja, hogy a nyugati kultúrkörben konfucianizmusnak nevezett szellemi irányzat hogyan befolyásolta és befolyásolja a kínai politikai gondolkodást, valamint a kormányzati struktúra és kínai közigazgatás kialakítását. A konfuciánus értékrend kulcsszavai a szülőtisztelet, hierarchikus társadalmi viszony, békeszeretet, erényes uralkodó. Ezen elvek relevanciáját vizsgálja a szerző a politikai gondolkodásban, társadalmi szerepek, viszonyok alakításában, külpolitikai konfliktusok kezelésében vagy a kommunikáció kérdésében („a köz véleményének megnyerése” és a külföldi vélemények formálásának igénye).

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a tanulmánykötet erőssége a szemlélet-központúságában rejlik, miszerint vallás és politika amúgy is összetett kapcsolatát különböző kultúrákban, korokban vizsgálja. A kötet végére érve nagyon érdekes, összetett, színes kép alakul ki az olvasóban a vallásról és a politikáról. A kötet szerzői valamennyien rutinos kutatók, egyetemi oktatók, a nemzetközi szakirodalom mellett a feltárt téma elsődleges forrásainak vizsgálatához szükséges nyelvismerettel (görög, latin, de arab, perzsa is) rendelkeznek. Nem utolsósorban szeretnénk méltatni a kötet és könyvborító szolid eleganciáját.

A jól elkészített házi feladat.
Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés története, 1918–1921.*
Jaffa Kiadó, Budapest, 2020. 272 oldal

Fodor János

Ablonczy Balázs azon középgenerációs történészek közé tartozik, aki az elmúlt évtizedek szívós és publikációkban igencsak gazdag munkásságával az 1945 előtti magyar történelem, de ezen belül is a Trianon-kérdéskör egyik szakavatott ismerőjévé vált. Ennek nem csupán a jelenleg recenzált kötet a bizonyítéka, hanem az a többéves Lendület Kutatócsoport vezetése is, annak minden megnyilvánulásával, amely a Trianon-centenárium kapcsán azért ügködött igencsak látványosan, hogy az évforduló ne csupán egy piros keretes kötelező jellegű emléksorozat legyen, hanem olyasvalami is, amely szakmai kérdéseket kutat, tisztáz, és alkalmanként újakat tesz fel. Ebben a kontextusban tehát világossá válik, hogy az Ablonczy által írt *Ismeretlen Trianon* címet viselő kötet kiadása egyértelműen a centenárium évfordulójára lett időzítve. Bár a könyvek recenzensei nem szoktak azzal foglalkozni, hogy az ilyen típusú határidőre készülő munkák adott esetben milyen terhelést helyeznek magára a szerzőre, és Ablonczy a kötete előszavában utal is az ehhez szükséges vidéki elvonulásra, összességében a „házi feladatot” példás módon megoldotta. Vélhetően az előzetes koncepció szólt egy bizonyos terjedelméről (ami illeszkedik a Jaffa Kiadó sorozatába, azaz nem élvezhetetlenül terjedelmes, de nem is komolytalanul rövid), illetve a fejezeteket is oly módon kellett kifejleszteni, hogy érdekfeszítő módon úgy legyenek olvashatók, hogy közben a megszokott narratívákhoz képest újszerű gondolatmenetet is tartalmazzanak. És mint minden évforduló esetében, vélhetően megvolt egy szorító, de minden bizonnyal eredményes jellegű határidő is, ami alatt el kellett készülnie a munkának. Esetünkben, az előszó tudósítása szerint, valamikor 2020 februárjában lehetett lezárva a kézirat, hogy aztán az egy hónapra rá kitörő világjárvány ellenére, de a júniusi centenáriumi évfordulóra már mindenki kézbe vehesse a kész kötetet.

Ha a bevezetőt nem számoljuk, akkor egy 11 fejezetből álló 240 oldalas könyvet kapunk, melynek lila borítója és barna-bordó gerince teljes mértékben azonosul az igencsak bővülő jaffás Ablonczy-sorozattal.¹ A kötet megjelenése óta sikerlistás, számos ismertető és a kötetéről többnyire pozitívan nyilatkozó recenzió tette még ismertebbé a szakmai közegeken túlmenően

1 Küllemileg hasonló színezetet kapott a korábbi munkái újrakiadása: Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2015; Uő: *A visszatért Erdély 1940–1944*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2017; Uő: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2016; Uő: *A miniszterelnök élete és halála. Teleki Pál (1879–1941)*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2018.

a nagyközönség számára is.² Minden bizonnyal az elkövetkező időszakban is hasonlókra kell és lehet számítani.

A kötet bevezetőjét követően *Mi lett volna, ha...?* címet viselő fejezettel indítja a lényeges részét a kötetnek, s e fejezet egyben a többihez képest a legkülönbözőbb és az eddigi recenzensek számára is a legmegosztóbb jellegű. Ugyanis a szerző e fejezetben napjaink történetírásának igencsak megosztó irányzatát alkalmazza: ezt kontrafaktuális történetírásnak hívjuk, de fontos kiemelni, hogy népszerűségének hatása a magyarországi történetírást is megérintette.³ Ebben a fejezetben a szerző azon vízióját ismerjük meg, amikor a „mi lett volna ha” bűvkörében különböző lehetséges forgatókönyvek megvalósulnak. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy Ablonczy könyvében ezt a sajátos megoldást leginkább az eddigi a trianoni kérdéskörrel szemben tapasztalt mítoszszelzlatásra használja, ellentétben például a lábjegyzetben idézett Jeszenszky Gézával, aki könyvében egy olyan lehetséges forgatókönyvet vázol, ahol Ferenc Ferdinándot nem gyilkolják meg (csak később), emiatt nem is tör ki az első világháború, a Monarchia ezért megmarad. Tisza Istvánt továbbra is lelövik, viszont életben marad az egyébként háborúban eleső erdélyi Désy Zoltán, és mindemellett Jakabffy Elemér kormányfő lesz, aki békés és méltányos módon pacifikálja a nemzetiségi törekvéseket.⁴ Az ilyen és ehhez hasonló intellektuális játék (Romsics Ignác szellemi akrobatikának nevezi, és egyenesen történelmietlennek tartja) célja lehet ugyan a *wishful thinking* (azaz a vágy vezérelt gondolkodás, ahogyan Ablonczy említi) vagy a mítoszrombolás, de jelen pillanatban nincs olyan mértékű beágyazottsága és módszertana a magyar történetírásban, amely az alkalmazását indokoltá tenné. Még akkor sem, ha olyan történész nagyágyúuk is kacérkodtak vele, mint a brit Richard Evans vagy Niall Ferguson (hiszen ők sem döntően ezen munkájukkal lettek elismertek a történész vagy nagyközönség előtt).

A kötet többi fejezete egy-egy olyan kevéssé ismert, de a nagykép árnyalásához mindenképp szükséges momentumot mutat be, amely az utóbbi évek kutatásainak terméke vagy azok összegzése. Így részletes képet olvashatunk

- 2 Néhányat kiemelve: Lőrinc László: A megélt Trianon. https://revizoronline.com/hu/cikk/8603/ablonczy-balazs-ismeretlen-trianon-az-osszeomlas-es-a-bekeszerzodes-tortenetei-1918-1921/?fbclid=IwAR1nv4NdXSRphBFDieIfkROKizOcniKeCKUWylkr-qhjccx_4O3dA4rAqDM; Bödök Gergely: Történetek Trianonról, innenről és túlról. <https://ujso.com/panorama/tortenetek-trianonrol-innenrol-es-tulrol?fbclid=IwAR0RbKMCZTAXYQLgq19QgqpJ3oD9f16o8Hn6hX5ZDrNbGPP8LtO9bjdzjs>; Tóth Gödri Iringó: Megismerni az ismeretlen Trianont. <https://erdelyikronika.net/2021/01/14/ismeretlen-trianon/?fbclid=IwAR3zBJlJ-JR1sBVqVXPwd6hNnXqaiTMblvrfTSTweNJ-fqzYGA BndZEOaMI>; Romsics Ignác: Ismeretlen Trianon és száz év. https://mersz.hu/hivatkozas/matud202010_f47051?fbclid=IwAR3dybndtDMuO8vyK6kxfhkMEyWg-9ZZ_tbyq_b5D7eF3DQvaUnWy-1vi2oo#matud202010_f47051 (letöltve: 2021.04.16.).
- 3 A *Rubicon* történelmi magazin egy teljes lapszámot szentelt a kérdésnek (lásd *Rubicon* 2018. 10. sz.), de legutóbb Jeszenszky Géza könyvének újrakiadásában egy teljes fejezetet szentel a témával játszadoxva. Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztízs*. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2020. 440–464.
- 4 Uo.

a gyulafehérvári nagygyűlés időszakáról, de egyben a gyulafehérvári impériumváltás egyfajta alulmetszetét is bemutatja a szerző, magyar, pontosabban középosztályi perspektívából, de ezenfelül szó esik a továbbiakban a különböző nagyhatalmak és nemzetállamok párizsi taktikáiról és tevékenységéről, a menekültekről, a Monarchia területén létrejött (vagy tervben maradt) kérésállamokról vagy az időszakot áttekintő eseményekről, erőszak történeti perspektívában. Ily módon Ablonczy kötetében az utóbbi évtizedek elsősorban hagyományos katonai- és diplomáciatörténeti munkáinak összegzése és kiegészítése valósult meg. Mérvadó alap kutatásokat az utóbbi időszakban, többek között az Ablonczy Balázs által vezetett *Trianon 100* nevű Lendület Kutatócsoport mellett, a Bödők Gergely és társaival létrehozott Clio Intézet, valamint az Egry Gábor által vezetett Politikátörténeti Intézet EU-s projektje (NEPOSTRANS) valósított meg. Ezek kutatási eredményeiből így bőven merített Ablonczy Balázs a könyvének megírásához.

A könyv stílusa a szerzőtől megszokott módon feszes és az esszéisztikus, de olykor humoros kitekintések Kuncz Ödön történetére vagy Bodor Ádám *Sinistra körzetének* helyszíni megidézése olyan mankókat nyújtanak az olvasó számára a többnyire megszokottan száraz vagy Trianon esetében dagályossá válható szakirodalom olvasásához, amely ténylegesen érdekessé és színessé teszi a kötet tartalmát. Annak ellenére, hogy a szöveg közé illesztett térképek, grafikonok, illusztrációk fehér-feketék, igényes kidolgozottságuk valóban informatív jelleget kölcsönöz a kísérő szöveg kiegészítésére. Ugyanakkor bajban lennék, ha a kötet pontos műfaji besorolását kellene meghatároznom, mivel a végjegyzetek és bibliográfia miatt (és nemcsak) indokolja a szakmunka jellegét, viszont stílusából fakadóan halmazszerűen metszi a történelem-népszerűsítés műfajának kereteit is. Ugyanakkor a szerző nem esik a felelőtlen és leegyszerűsítő kijelentések csapdájába, vagyis a téma magabiztos szakértőjeként a történettudománytól elvárt alázattal és felelősséggel teszi megállapításait, felhíva a figyelmet a kötet végén, hogy a könyvében leírt narratívák mindössze lehetséges magyarázatok és apró kis puzzledarabjai a trianoni össztörténetnek. Ezáltal méltán válik egy fontos kötetévé a centenáriumnak, melyet bárki nyugodtan kézbe vehet, és kiváló adalék a Jaffa-sorozat Hatos Pál és társainak a korszakot feltáró munkáihoz. Ablonczy egyik 2016-ban készült interjújában *A visszatért Erdélyt* tekintette a legjobb könyvének, legsikeresebb szövegének.⁵ Bár a szerző szubjektivitásán múlik, de az *Ismeretlen Trianon* véleményem szerint mindenképp dobogós lehet az eddigi munkásságában.

5 Lendületet vesz a Trianon-kutatás. Interjú Ablonczy Balázssal. <https://ujkor.hu/content/lendulet-vesz-a-trianon-kutatas-interju-ablonczy-balazzsal> (letöltve: 2021.04.16.).

**N. Rózsa Erzsébet: *Az államiság modelljei a Közel-Keleten.*
A vahhábita királyságtól az iszlám köztársaságig.
Dialog Campus, Budapest, 2019. 227 oldal**

Koszorus Anita-Dorottya

Az elmúlt években a közel-keleti államiság kérdése számtalanszor előtérbe került a különböző közel-keleti események kapcsán, gondolhatunk az arab tavasz eseményhullámaina vagy az Iszlám Állam megjelenésére. Rengeteg kérdés fogalmazódhat meg a közel-keleti államiság vonatkozásában, de a gondolatok, a tények összefüggésbe való helyezése nem valósulhat meg a társadalmi ismeret és az iszlám politikai gondolkodás megértése nélkül. N. Rózsa Erzsébet *Az államiság modelljei a Közel-Keleten. A vahhábita királyságtól az iszlám köztársaságig* című könyve pont erre ad választ, ugyanis egy összetett képet nyújt a közel-keleti állami struktúrák jellegzetességeiről, magyarázva ezek történelmi változásait, sajátosságait. A mű részletekbe menően prezentálja a közel-keleti térség kiemelkedő regionális hatalmainak az államformára jellemző attribútumait.

A szerző kutatási területei között szerepel Egyiptom, Irán, a Közel-Kelet társadalmi, politikai és biztonságpolitikai folyamatainak vizsgálata, a Perzsa-/Arab-öböl térsége, a nukleáris fegyverzetkorlátozás, az euro-mediterrán együttműködés és az európai muszlim kisebbségek kutatása. N. Rózsa Erzsébet az Eötvös Loránd Tudományegyetem angol–arab–iráni szakán végezte tanulmányait, majd PhD-címét a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskolájában szerezte. Jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia Világgazdasági Intézetének tudományos főmunkatársa. 2018 óta egyetemi tanár a Nemzeti Közszolgálati Egyetemen.

N. Rózsa Erzsébet jelen műve 2019-ben, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” megnevezésű projekt keretében jelent meg Budapesten a Dialog Campus Kiadónál. A 227 oldalas könyv kéziratának lezárására 2018 márciusában került sor.

A könyv első fejezete, a *Bevezetés* során a szerző ismerteti azokat az általános kérdésköröket, amelyekre a jelenlegi mű ad választ. A legrelevánsabb kérdés: miért került a 21. század elején a nemzetközi figyelem előtérbe a Közel-Kelet, az arab világ és az iszlám világ? A nemzetközi jog közismert államdefiníciója nyújtja a Közel-Kelet régiójának módszertani keretét. A vizsgálati keret kapcsán a szerző leszögezi, hogy „a Közel-Kelet eseményeinek vizsgálata, az iszlám világ eszméinek megismerése és elemzése a Nyugaton használt fogalmakkal csupán részlegesen lehetséges, hiszen az iszlám világ eseményeinek értelmezésében felhasznált fogalmaink az európai eszmetörténeti fejlődés eredményeként jöttek létre” (9–10.). A könyv ugyanakkor lehetőséget teremt ezen elemzési környezet elméleti megismerésére. A Közel-Kelet államainak területi, lakossági, kormányzati, államközi kapcsolatainak jellemzői külön fejezetekben kerülnek bemuta-

tásra. Az iszlám politikai gondolkodás jellegzetességei is felfedezhetőek, hiszen a könyv áttekintést nyújt az ezt tárgyaló alpművekről is.

A könyv további fejezetei a térség kulcsfontosságú államainak sajátos jellegzetességeit prezentálja és magyarázza, mint Egyiptom, Iráni Iszlám Köztársaság, Szaúd-Arábia, Líbia. Emellett az Iszlám Állam „restaurációs” kísérletét és a kurd nemzet- és államépítés megkésett modelljét is szemlélteti. Ezek akár külön esettanulmányként is olvashatóak. A „restaurációs” kísérlet: Az Iszlám Állam fejezetben a szerző a terrrorszervezethez fűződő témaköröket tárgyalja, mint például a lakosság, a terület, a kormányzati képesség. Az Iszlám Állam megnevezés egy sokrétű és összetett szellemi és vallási örökséghez való tartozást jelent. Az Iszlám Állammal kapcsolatos sokoldalú kérdések megértését szolgálják az olyan alapvető támpontok magyarázása, mint a közösségszerveződés specifikus modellje. A területszerzés kapcsán kiderül az a mintakövetés, amelyet az Iszlám Állam példaként alkalmazott. A fegyveres dzsihád valójában a feltétlen engedelmességet kívánja megvalósítani. Az univerzális jelleg hirdetése, az iszlám terjesztése mellett a vallás megtisztítását is célozza. Mint jól tudjuk, mára az Iszlám Állam területisége voltaképpen megszűnt. Érdekes kihangsúlyozni, hogy „az Iszlám Állam veresége után a nagy kérdés az lesz, hogy mi lesz hálózatával, azaz a hűségesküt tett csoportok fenntartják-e a szerződést, vagy – a hagyományok szerint – az egyik szerződő fél eltűnésével maga a viszony is véget ér” (138.).

A kurd nemzet- és államépítés megkésett gyakorlata és modelljei című fejezet a kurd nemzetépítés témáját mutatja be. A történelmi események összefüggéseiből kiderül, hogy miért tekinthető a kurd államépítés iránti igény megkésett folyamatnak. Ennek gyökerei a távolabbi múltban keresendők, a 16–17. században, amikor a kurdok által lakott vidékeket az Oszmán-Török Birodalom és a Szafavida Perzsia egymás között felosztotta. Bár az Oszmán Birodalom felosztása kapcsán születtek olyan dokumentumok, amelyek lényegében lehetővé teszik a kurd autonómiát, sőt akár az önálló Kurdisztán létrehozását is, mindez sohasem következett be. A miértekre adott válaszok és az összefüggések magyarázatából kiderül, hogy a kurdok tulajdonképpen a nemzetállamok határainak módosíthatatlanságának áldozatai. A kurdok ma a világ legnagyobb (megközelítőleg 40 millió fő) olyan kisebbsége, amely nem rendelkezik saját állammal. Emiatt a kurdok szétszóródva, kisebbségekként élnek öt államban.

N. Rózsa Erzsébetnek az államiség modelljeit a Közel-Keleten vizsgáló könyve a régió átalakulásának fontos állomásaira is magyarázatot nyújt, fényt derítve az olyan összefüggésekre, mint az arab tavasz által eredményezett újszerű arab összetartozás vagy az Iszlám Állam által előidézett változások. Szerzője a Közel-Kelet térsége kapcsán olyan kérdéseket is boncolgat, mint az iszlám hívők kötelezettségei, a társadalmi aspektusok sajátosságai, a hagyományos birodalom és a modern állam szembenállása, a vallás és a politika vitája, a hűségeskü jelentősége az uralkodó és az alattvalók között. A Közel-Kelet államiságának megértése bonyolultabb lenne a felvetett kérdések megválaszolásának

hiányában, amelyekre a szerző vállalkozott a bemutatott mű keretében. N. Rózsa Erzsébet könyve az iszlám társadalmi és politikai gondolkodás megértési folyamatát segíti elő. Hiánypótló mű, mely átlátható keretbe foglalja az olvasó számára a Közel-Kelet térségére jellemző államiség modelljeit.

„Barátok vagyunk, nem ellenfelek”. László Gyula és Györffy György kapcsolata írott és fényképes dokumentumok alapján. (Századok Könyvek). S. a. r., előszó, bev. tan., az illusztrációkat és a személynévmutatót összeáll. Szentpéteri József. Magyar Történelmi Társulat–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2019. 264 oldal

Fülöp Réka

A kötet nem kevesebb, mint a 20. század két meghatározó korai magyar történetlennel foglalkozó kutató kapcsolatának bemutatását vállalta különböző levelek és írott források alapján. László Gyula mint a „szegény ember régésze” lett ismert. A honfoglalás kor kutatásában nem a tárgyak tipológiájára helyezte a hangsúlyt, sokkal inkább az egyszerű emberek mindennapjainak és hitvilágának rekonstrukciója terén alkotott maradandót. Munkásságában úttörő jellegű volt a régészet és a néprajzi szemlélet együttes alkalmazása. Györffy György nagy volumenű és korszakos jelentőségű műve pedig, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, szakmai berkekben máig nélkülözhetetlen munka történészeknek és régészeknek egyaránt. Viszont a közéletben szélesebb körű ismertséget az *István király és műve* című munkája hozta el neki. Az általa kutatott korszakok forrásait szakszerűen és szintetizáló jelleggel dolgozta fel, így nem csoda, hogy munkái mind a mai napig alpműveknek számítanak.

A könyvhöz egy igazán találó címet választott a művet összeállító szerző, mely tökéletesen leírja a két kutató közti barátság alappilléret: „Barátok vagyunk, nem ellenfelek”. Az idézet László Gyula egyik leveléből származik, amely valójában egy bírálat volt a Györffy György által Magyarország történetét a honfoglalástól egészen 1116-ig bemutató, a tizkötetes *Magyarország története* sorozat első kötetében megjelenő fejezetekhez. Az idézett levél elolvasása rámutat arra, hogy mennyire különböző volt a két jeles kutató korszakszemlélete, amelyet soha nem rejtettek véka alá, és mindig igyekeztek kifejezni saját ellenvéleményüket az olvasottakkal szemben. László megfogalmazása szerint sok dolgot nem látnak egyformán, hiszen míg ő a régészeti leleteket veszi alapul, addig Györffy az írott forrásokat. Azonban ennek ellenére sem hallgathatja el a más perspektívából tett megfigyeléseit, mivel a nézetbeli különbségek nemhogy ártanának, hanem éppen hasznukra válhat a munkájuk során,

melynek legfőbb célja a valóság megközelítése. Ugyanebben a levélben László számos olyan kijelentést fogalmaz meg, amelyek nem csak az akkori időkben voltak igazak, hanem a jelenlegi kutatók számára is fontos tanulságokat tartalmaznak. Mindkét tudományág vizsgálói töredékes adatokból próbálják a teljesség igényével ábrázolni a korszakot, így a különböző tudományok képviselői vitathatják igazukat, amíg rá nem ébrednek, hogy ugyanazt ábrázolják, csak más szemszögből. „...nemzetünk régi történetének kutatói ráébredtünk már – igaz, egyelőre inkább csak elméletben –, hogy a történész, régész, az ember-tan, az állattan, a növénytan kutatója ugyanazt a kort vizsgálja a maga módszerével, de mindig azt várjuk, hogy a vizsgálataik egyezzenek. Pedig nagyon is valószínű, hogy az eltéréseket a valóság valamelyik lényeges tulajdonsága okozza.” (137.) Fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy ne elutasítással kezeljék az ellenkező véleményeket egyes diszciplínák között – a saját tudományágukon belül is mindenképp fontolóra vehető –, hanem ilyenkor alkalmazzák az *audiat ut altera pars* elvet.

A bevezető tanulmányban a szerző a két tudós személyes történetét vázolja fel, melynek központi témája a szakmai barátságuknak az ismertetése a családi, a magán- és a közgyűjteményekben fennmaradó írásos emlékek alapján. A tanulmányban az események időrendben vannak felvázolva, a pályájuk és a barátságuk elejétől egészen életük végéig. Baráti viszonyuk kezdete és a szakmai útjukon való elindulás is az 1930-as évek közepére tehető. Mindketten hamar vezetői, kutatói kinevezésekhez jutottak, azonban ezek az intézmények korán áldozatul estek a világháborút követő évek történéseinek. Kiemelt szerepet kapott azoknak a politikai eseményeknek a bemutatása, amelyek tovább formálták a két barát szakmai életútját. Egy ilyen fordulatot követően került például László Gyula egy időre Kolozsvárra. Ez az időszak nagyban befolyásolta további munkásságának irányvonalát, itt kapott először tanári állást az Erdélyi Tudományos Intézet keretein belül. A kolozsvári tudományos és oktatói karrierjének fontosabb mozzanatait ő maga is összefoglalta életrajzában. Györffy ekkor a Néptudományi Intézet igazgatója volt, viszont az itteni pozíciója nem volt hosszú életű. Az újabb politikai fordulópontot követően 1949-ben László Gyula visszatért Budapestre, míg Györffy a Történettudományi Intézetben kapott újabb állást. A tanulmány második felében a szakmai kapcsolatuk bemutatása válik hangsúlyossá. Különböző témákat érintve észlelhetővé válik, hogy a két kutató szemlélete az egyes korszakokról merően eltérő volt, melyek főként az egymásnak írott lektori véleményekben jelentkeztek az általuk megfogalmazott súlyos kritikákon keresztül. Viszont ezek egyáltalán nem befolyásolták kapcsolatukat – ahogy leveleikben jelezték –, kötelességüknek érezték a jó viszonyuk miatt, hogy *sine ira et studio* fogalmazzák meg véleményüket egymással szemben.

A kötetben közölt levelek és más írott dokumentumok tartalmazzák mindazon információkat és forrásokat, amelyeket a szerző a bevezető tanulmány megírása során felhasznált, és azokat, melyek kiegészítik az általa tárgyalt témákat. Így például tartalmazza a teljes bírálatot, melyet László Gyula fogalma-

zott meg Györffy már említett *Magyarország története 893–1116-os kéziratához*, vagy éppen Györffy lektori jelentését László Gyula *Hunor és Magyar* című művéről. A gondosan összeválogatott dokumentumokban szerepelnek személyes hangvételi levelek, melyeket egymásnak írtak, de néhány tervezett szóbeli előadás jegyzetei is bekerültek a kötetbe, valamint olyan más iratok, amelyek az egykori kutatás történetébe engednek betekinteni. A baráti levelezéseik fő témája is különböző kutatásokhoz kapcsolódó megfigyelések voltak. Emellett néhány más kutatóval való levelezések is helyet kaptak a kötetben, mint Bóna István levele Györffynek, Erdei Ferencsel való levelezgetésük, melynek legfőbb témája az Ópusztaszerre tervezett emlékmű és a múzeum ügyei voltak – tudománypolitikai kezdeményezésük ekkor még nem valósulhatott meg. Továbbá Deér Józseffel, Bartha Antallal és még néhány további személlyel való levelezésük is megjelenik. Kétségtől ezek azért kerültek bele, hogy az egykori kutatás menetéről, módszereiről, a köztörténetről teljesebb képet kapjunk.

Személyes levelezéseikben soha nem féltek hangot adni véleményüknek. Ezekből kiderül, hogy László Gyulának milyen nehézségekkel kellett megküzdenie a kolozsvári pályafutását követően Budapestre való visszatérésekor, s hogy milyen rosszul érintette őt, hogy soha nem sikerült olyan elismerést szereznie akadémiai körökben, mint amilyet szeretett volna. Mindazt, amit hiányoltak saját szakmai életükből, az a másiknak megadott. László Gyula többször megfogalmazta, mennyire bántotta őt az, hogy gátolták a szakmai elismerését, és csak azért nem lett akadémikus, mert nem illett bele a díszes névsorba. Nevéhez a honfoglalás kora iránt érdeklődők a kettős honfoglalás elméletét kötötték, melyet saját maga is csupán felvetésként kezel, azonban így is erős megosztottságot alakított ki a soha be nem bizonyított teóriájával. Másfelől Györffy sokáig keserűen emlegette, hogy tudását nem adhatta át egyetemi katedrán, viszont neki megadott a szakmában kivívott tekintély mellett a hivatalos elismerés is. Ezzel szemben László Gyula régész generációk sorát nevelte Kolozsváron, majd Budapesten, így nem véletlen, hogy egyre gyakrabban lehet találkozni a László-iskola fogalmával. Levelezéseiben Györffy sokkal tartózkodóbb volt, családi ügyeiről csak elvétve ejtett szót, míg László Gyula ilyen téren nyitottabb volt. Barátságuk története során – a feldolgozott levelek szerint – soha nem léptek át egy bizonyos határt. Egymás privát szféráját tiszteletben tartották, találkozóik csupán intézményi keretek közt történtek. Így az összegyűjtött írott emlékek és dokumentumok alapján a két kutató kapcsolatát egy különös szakmai barátságnak tarthatjuk.

A kötethez képtár is tartozik, mely az írott szöveghez kiegészítő információkat tartalmaz, s emellett az egész könyvnek különleges hangulatot kölcsönöz. László Gyuláról és Györffy Györgyről is találhatunk fotókat és rajzokat. Emellett hivatalos dokumentumok, rekonstrukciós rajzok is belekerültek. A képtár a két kutató gyászjelentésének fotójával zárul. A kötetben megjelenő források csupán töredékét képezik a kettejükhez köthető írott emlékeknek. A több tízezer oldalnyi hagyatékból csupán hatvan, többségében közöletlen dokumentum került feldolgozásra. A szerző az alapján választotta ki forrásait,

hogy melyek reprezentálják a legjobban a 20. század történelmét, különös tekintettel a két kutató által személyesen átélt történelmi eseményre. Reméljük azonban, hogy a fennmaradó dokumentumok is feldolgozásra kerülnek, mely által még teljesebb képet alkothatunk az egykori eseményekről.

Mindazoknak a kutatóknak vagy a korszak iránt érdeklődőknek ajánlanám a kötetet, akiknek hozzám hasonlóan nem adatott meg, hogy személyesen is ismerhessék a 20. századot régészeti és történelmi szempontból meghatározó két személyiséget. Emellett azoknak is, akik életükben találkozhattak velük, de más szemszögből is szeretnék megismerni őket. Zárásként László Gyula egyik Győrffy Györgynek írott levelében lévő mondatot szeretném idézni, mely a jelen és a jövő kutatói számára egyaránt megfontolandó: „Ha nézeteink több dologban el is térnek egymástól, s ezt olykor ki is mondjuk, egymás iránti becsülésünknek az a záloga, hogy ugyanazon ügynek a munkásai vagyunk.” (146.)

Posztumusz főhajtás.

Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére.
**Szerk. Bogdándi Zsolt – Lupescu Makó Mária. Erdélyi Múzeum-
Egyesület, Kolozsvár, 2020. 520 oldal**

Hegyi Géza

Egykori kollégái, barátai és tanítványai 2018. október 5–6-án konferencián emlékeztek meg Kolozsvárott az erdélyi művelődéstörténet és kulturális közélet néhai jeles személyiségéről, a tragikusan korán eltávozott Tonk Sándorról (1947–2003). Bár a rendezvény formailag halálának 15. évfordulójával is összefüggésbe hozható, valójában azt nem külső tényezők (emlékezetpolitikai elvárások vagy intézményi kötelezettségek) motiválták, hanem a szervezők ragaszkodása egykori tanáruk emlékéhez, és ama hiányérzetük, hogy korai halála miatt nem részesülhetett hagyományosan a 70. életévben összeállítandó tiszteleti kötetben. Ezt a szerepet tölti be az alább ismertetésre kerülő kiadvány, mely a konferencián elhangzott előadások java részének szerkesztett változatát tartalmazza.

Jó döntésnek tartom a szerkesztők, Bogdándi Zsolt és Lupescu Makó Mária részéről, hogy a kötetet Tonk Sándor néhány személyesebb hangvételű írásának (rövid önéletrajzának és szellemi végakaratainak) újraközlésével indítják, mivel így azok is közelebb kerülhetnek egyéniségéhez, akiknek földi életében nem volt erre lehetőségük. Ugyanezt a szerepet töltheti be Buzogány Dezső anekdotikusabb és Zalatnay István filozofikusabb jellegű emlékező írása az egykori barátról. Nem marad el az ünnepezt személy publikációinak naprakész listája sem (jóllehet ebből hiányoznak a *Korai magyar történelmi lexikon*ba Menasági Sándor álneven írt erdélyi és regáti témájú szócikkei). A közlemények lajstroma ugyan a mai közlésdömping szempontjai szerint

meglepően kurta (tudjuk: az 1980-as évek elnyomó kultúrpolitikája és a szerző 1990-es évekbeli társadalmi szerepvállalása miatt alakult így), de egyúttal jól szemlélteti, hogy a tudománymetria számai nem mindig tükrözik egy-egy kutató tényleges szakmai jelentőségét.

A kötetben a tanulmányok – miként az emlékkönyvekben általában szokás – a szerzők nevének betűrendjében következnek, az alábbiakban viszont, az áttekinthetőség kedvéért, tematikai csoportosításban, azon belül pedig időrendben próbálom szemlélni őket.

Tonk Sándor munkásságának talán legfontosabb részét az erdélyiek középkori és kora újkori egyetemjárásának átfogó vizsgálata képezi. A kötet tanulmányainak jelentős hányada, mindenekelőtt az MTA ELTE Egyetem-történeti Kutatócsoport tagjainak dolgozatai ehhez a témakörhöz kapcsolódnak. Az utóbbi negyedszázad ez irányú módszeres és örvendetes módon immár lezárult adatfeltárásának történetéről a fenti projekt *spiritus rectora*, Szögi László tájékoztató rövid írásában (453–463.). Ismerteti a célkitűzéseket és módszertani megfontolásokat (például tudatosan mellőzték a peregrinusok utólagos karrierjének feltárását), továbbá az adattárak fokozatosan bővülő forrásbázisát, nem feledkezve meg a kutatás eredményeként megjelent 3 középkori és 24 újkori vonatkozású adattár felsorolásáról sem, amelyek segítségével immár teljességében vizsgálható a Kárpát-medencei diákok 1918 előtti peregrinációja.

Bemutatóját némiképp ellenpontozza Szabó András józan kritikája (415–422.), aki a Szögi-féle adattárak hiányosságaira, mindenekelőtt az azonosítási problémákra hívja fel a figyelmet (ezek főként a hibás forráskiadások használatából és az életrajzi „mélyfúrások” elmaradásából erednek). Rámutat viszont a továbblépést lehetővé tevő újabb forrástípusokra (könyvbejegyzések, emlékkönyvek, útinaplók, levelezések stb.) és a további konkrét tennivalókra is.

Draskóczy István, akit korábban leginkább a Szászföldre és az erdélyi sóbányászatra vonatkozó munkái alapján ismerhettünk, Tonk legismertebb könyvének téziseit, vagyis a középkori Erdély egyetemjáróinak statisztikai vizsgálatát veszi revízió alá (azzal a különbséggel, hogy ezúttal csupán a történeti Erdély területére szorítkozik) (95–112.). A szélesebb körű adatfeltárás és az újabb szakirodalommal való összevetés legtöbb ponton megerősítik az erdélyi tudós bő négy évtizede közzétett eredményeit (például a szászok sokszoros felülreprezentáltsága és ennek folyományaként a bécsi stúdiók erőteljesebb szerepe, 1520 utáni hanyatlás stb.); a szerző egyedül csak az egyetemjárók száma és a települések lélekszáma között feltett szorosabb korrelációt kérdőjelezi meg.

Robert Offner újkori súlypontú tanulmánya (325–357.) képviseli a szinte már csak emigrációban létező erdélyi szász történetírást. Offner, akit eredeti hivatása okán is évtizedek óta foglalkoztat az erdélyi gyógyászat története, ezúttal az 1918 előtt külföldi egyetemeken megfordult erdélyi orvostanhallgatókról kíván átfogó képet nyújtani. A statisztikák mellett röviden ismerteti a képzésükben korszakonként legjelentősebb szerepet játszó intézményeket (prágai, padovai, leideni, hallei, strassburgi, bécsi, berlini főiskolák), majd né-

hány 16. századi erdélyi orvos életrajzát felvázolva korrigál korábbi téves adatokat.

A második csoportba azok a tanulmányok sorolhatók, amelyeket leginkább az eszme- és művelődéstörténeti érdeklődés jellemez. Nyilván ez a kutatási irány sem teljesen független a peregrináció jelenségétől, hiszen az új eszmék hazai elterjedése jellemzően a külföldi tanulmányok révén és az ekkor kialakult kapcsolati hálók mentén valósult meg. Ugyanakkor közvetlenül is kapcsolódnak Tonk Sándor érdeklődési köréhez, aki maga is foglalkozott könyv- és kegyességtörténeti témákkal.

Csak némi megszorítással vonható ide Kovács András cikke (215–249.), aki a 16. századi erdélyi reneszánsz legemblematikusabb műemlékeit sorra véve azt vizsgálja, hogy ezek létrejöttében (közelebbről a közvetlen nyugat-európai minták megismerésében) milyen szerepet játszottak a megrendelő-finanszírozó mecénások tanulmányi vagy egyéb típusú utazásai. Nagy hangsúlyt fektet a három Báthory fivér (ifj. István, Boldizsár és főként András) 1570–1580-as évekbeli útjainak és kapcsolatainak bemutatására. Veretes szövege valósággal megidézi a késő reneszánsz Itália derűs kulturális légkörét, palotáit és kertjeit. Apró korrekcióként csupán azt jegyezném meg, hogy Mezey László, Solymosi László és C. Tóth Norbert kutatásai nyomán Lászlai esetében a *magister* cím már nem tekinthető elégséges bizonyítéknak egyetemjárására.

Szintén az utazásokkal kapcsolatos Monok István írása (307–324.), aki a kora újkori magyarországi peregrinusok úti beszámolóiban előforduló könyvtárleírásokat elemzi. Megállapítja, hogy a kor elméleti útikönyvei közül csak Fröhlich munkája számol neves bibliothékák meglátogatásának lehetőségével, és a konkrét útleírásokban is viszonylag kevésszer kerülnek említésre, vagy ha igen, akkor sem annyira a könyvritkaságokat, mint inkább az egyéb látványosságokat (csontváz, csillagászati eszközök) teszik szóvá világot látott honfitársaink.

A 16. századi svájci és német reformátorok Kárpát-medencei hatását teológiai műveik elterjedésének tükrében már régóta vizsgálja Ósz Sándor Előd, aki ezúttal a Marosvásárhelyi Református Kollégium régi könyvvállományának provenienciáját tárja fel (359–378.) előbb statisztikai megközelítéssel, majd a legkorábbi magyarországi *possessorok* bejegyzéseinek ismertetésével. Nagy szorgalomról és erudícióról tanúságot tevő munkája ismételten igazolja az egyetemjárás kiemelkedő szerepét e művek beszerzésében, ugyanakkor arra az – eddigi tudásunkat némiképp módosító – eredményre is jut, hogy e művek jelentős hányada (45%) már a 16. században Magyarországra került, és közöttük már ekkor Kálvin munkái voltak a legnépszerűbbek (legalábbis a magyarok körében). Az adatoktól zsúfolt formai megjelenítés láttán viszont úgy vélem, érdemes lett volna elgondolkodni azon, hogy a statisztikai résznél melyik százalékos eloszlás közvetít releváns történeti információt, a *possessor*-bejegyzéseket pedig talán áttekinthetőbb lett volna táblázatos formában közölni, és csak néhány szemléletes példát, illetve az összesített eredményeket foglalni a főszövegbe.

A német pietizmus szellemi fellegvárába, Halleba kalauzol el bennünket Verók Attila írása (477–486.), mely – nagyon vázlatosan – a Franckesche Stiftungen (tudniillik a pietizmus vezéralakja, Francke által alapított oktatási központ és más intézmények) történeti könyvtárában található hungaricákra hívja fel a figyelmet. Jóllehet a szerző előzetesen az erdélyi vonatkozások kiemelését ígéri, ez a szempont végül is elsikkad, így e tekintetben az érdeklődő továbbra is az általa két vastkos kötetben összeállított, alapos katalógust kényyszerül tanulmányozni.

J. W. Petersen erdélyi recepcióját vizsgálva Font Zsuzsa immár az eszmék terjedésének területére vezeti az olvasót (137–156.). A 17–18. század fordulóján élt és a hivatalos lutheránus egyház által eretneknek minősített lelkész chiliasztikus (mindenek üdvözülését valló) nézetei visszhangra találtak az erdélyi szász papság egy szűkebb csoportjában, amit a birtokukban levő Petersen-művek és egyikük elleni zsinati vizsgálat iratai alapján mutat be a szerző.

Balázs Mihály, aki az utóbbi években a 16. századi radikális reformáció helyett a korai felvilágosodásra helyezte át kutatásai fókuszát, anélkül azonban, hogy hűtlenné vált volna a dogmákat megkérdőjelező gondolkodókhoz, ezúttal is egy izgalmas témát bont ki tanulmányában (45–58.): a 18. századi neves unitárius értelmiségit, Szentábrahám Lombárd Mihályt hallei peregrinációja (1712–1713) során ért pietista és remonstráns eszmei hatásokra mutat rá. Különösen érdekes a célszemély egyháztörténeti művéhez kapcsolódó módszertani traktátus ismertetése, melynek egyes tételei (például a hatalom és a történelmi minősítések kapcsolata vagy a különféle csoportok eltérő szóhasználata) már-már posztmodern gondolatokat vetítenek elő. Némelyik tézisét (6., 12., 15.) – *mutatis mutandis* – akár napjaink véleményvezérei is megszívlelhetnék.

Szorosan kapcsolódik a fentiekhez Keserű Gizellának az unitáriusok következő nemzedékét képviselő Agh István peregrinációs naplójára (1734–1737) alapozó tanulmánya (201–213.). A Szentábrahámot utóbb kollégiumi tanárságában, majd püspökségében is követő Agh tanulmányútja már azt példázza, hogy erre az időre mennyire megnövekedett a kor egyik legmodernebb tanintézményének, a leideni egyetemnek a vonzereje tájainkon. Aprólékos feljegyzései segítségével az is jól kimutatható, miként ellensúlyozta a tehetős patrónusok hiányát remonstráns és mennonita kapcsolatok kiépítésével a legkisebb és leghátrányosabb helyzetben levő erdélyi felekezetet.

Külön csoportot képeznek azok az ugyancsak művelődéstörténeti, de immár kizárólag belföldi vonatkozású írások, melyek a Tonk Sándor által szintén kutatott iskola- és könyvtártörténeti kérdéseket taglalnak. Érdekes, hogy szerzőiket a hasonló tematika mellett az is összeköti, hogy valamenynyien Tonk korábbi munkahelyein (a Román Akadémia történeti intézetének marosvásárhelyi fiókja, Babeş–Bolyai, illetve Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem) tevékenykednek.

A késő középkori, kora újkori oktatás, illetve taníttatás finanszírozását Simon Zsolt a közösség, Lupescu Makó Mária az egyén oldaláról vizsgálja.

Előbbi a szász városok számadáskönyvei alapján ismerteti egyfelől az iskola-épület fenntartását, másfelől a tanítók fizetését szolgáló költségvetési tételeket (379–400.). Rámutat arra, hogy ezek a fizetések nem számítottak túl előnyös bevételeknek, így a városi iskolák személyzetében nagy volt a fluktuáció, emiatt pedig az egyetemjártak arányának 1500 körüli megnövekedése a körökben inkább a túlkínálatot, mintsem a tudás megbecsültségének növekedését jelzi.

Lupescu Makó Mária a 16–17. századi testamentumok rendelkezéseinek tükrében mutatja be a tanulás presztízisének növekedését a korabeli társadalom felső rétegeiben (251–280.). Miközben bőséges illusztráló anyagot felsorakoztató és széles kitekintésű gondolatmenetében azt taglalja, hogy miféle nevelést, illetve iskoláztatást tekintettek kívánatosnak gyermekeik számára a korszak többé vagy kevésbé ismert szereplői, továbbá milyen intézkedésekkel próbálták ezt biztosítani, a szöveg helyenként történeti antropológiai színezetet is nyer a végrendelezők világlátásának, értékrendjének, reményeiknek és félelmeiknek a kidomborításával.

Szintén iskolatörténeti témát választott Lupescu Radu (281–306.), aki a kolozsvári protestáns iskola megalapításának folyamatát ismerteti az 1550-es évek politikai és vallási változásainak, illetve az egyházi javak szekularizációjának kontextusába ágyazva. Kitér olyan kérdésekre, mint a felszámolt szerzetesrendek kolozsvári ingatlanjainak további sorsa, illetve az iskolaalapítás alkalmával készített városi emléktáblák. Ezek egyikének a plébániatemplom kapujánál való elhelyezését véleményem szerint nem annyira a régi iskola közelsége, mintsem a nagyobb nyilvánosság elérése motiválhatta.

Deé Nagy Anikó a Teleki Tékából egy újabban előkerült forrás alapján mutatja be – gazdálkodási intézkedések és családi tragédiák sorába ágyazva – Teleki Sámuel erőfeszítéseit híres könyvtára megalapítására, közelebbről az azt befogadó épület felépítésére (85–94.). Olvasóként nagyon érdekelne, hogy a könyvtáralapító egyik leveléből vett idézet, miszerint örül, hogy családja Vásárhelyen tartózkodik, „távol... a vad oláhságtól”, még a Horea-lázadás traumáját tükrözi, vagy valami frissebb, konkrét veszélyre utal.

Az utolsó csoportba sorolható szerzők zömmel az Erdélyi Múzeum-Egyesület vonzásköréből kerülnek ki, melynek az 1990-es években Tonk Sándor is aktív tagja volt, és a szervezet alelnökeként jelentős szerepet játszott az egyesület Kutatóintézetének megalapításában. Írásaikat már nem annyira az ő témáihoz való közvetlen kapcsolódás köti össze (ezek legfeljebb érintőlegesen, szinte csak ürügyként kerülnek szóba egyik-másik írásban), hanem a megemlékezés középpontjában álló szerzőhöz fűződő személyes (kollegiális, illetve tanítványi) kötődés.

Korszakok tekintetében a hangsúly a kora újkorra esik, a középkort mindössze W. Kovács András tanulmánya (487–515.) képviseli, aki mondanóját ezúttal is a középkori erdélyi megyék működésének általa immár másfél évtizede kutatott különféle aspektusaiból választotta. Jóllehet a címben beharangozott témáról, a vármegyéknek az adószedésben betöltött szerepéről – adatok hiányában – viszonylag kevés szó esik, a szerző bemutatja az Er-

délyben honos állami adófajtákat (nem szól viszont a tizedről, pedig a megyei hatóságok ennek behajtásánál is jelen voltak), ezt követően pedig a megyei adózás alól mentesített, többnyire szász vagy egyházi birtoklású településekre vonatkozó adatokat ismerteti.

A 16. századi Gyulafehérvár szakértője, Gálfi Emőke sem maradt hűtlen hagyományos témájához. Írása (157–166.) két, lazán kapcsolódó részből áll. Az elsőben a gyulafehérvári fejedelmi uradalom városias településeit rangsorolja az egyetemjártak száma alapján, majd pedig a gyulafehérvári református egyházmegye első ismert esperesének, a wittenbergi peregrinusként induló Koppányi Orbánnak az életútjára vonatkozó ismereteinket bővíti sokszorosára eddig feltáratlan, bő levéltári anyag bevonásával. Rámutat a Koppányi karrierjében 1588 táján bekövetkezett törésre, és hitelt érdemlően azonosítja ennek okát is.

Szász Anikó folyamatban levő mezőváros-történeti kutatásai kapcsán a 16. század második felében a Désre mind nagyobb számban beköltöző nemeseket, illetve a nemességet szerző dési polgárokat veszi számba (423–434.). Az ő jelenlétük itt és máshol is jelentős feszültségeket okozott, hiszen rendi előjogaik és öntudatuk szükségszerűen ellentétbe kerültek a közös teherviselésen és önkormányzaton alapuló helyi közösség kiváltságaival, illetve belső szabályaival.

Bogdándi Zsolt évek óta úttörő kutatásokat folytat a 16. századi erdélyi igazságszolgáltatás és a jogtudó értelmiség témájában. Itt (59–69.) a korabeli fejedelmi tábla négy ülnökének életútját vázolja fel. Kiválasztási szempontjai némiképp önkényesek, mivel a célszemélyeket az ülnökségen kívül csak az kapcsolja össze, hogy életük egy adott szakaszában külföldi egyetemeket látogattak. Ennek részleteiről azonban a források szegényes volta miatt alig tudunk meg valamit, és tanulmányaik a későbbiekben sem egyengették pályájukat.

Fejér Tamás mintaszerű műhelymunkával (113–135.) tiszteleg egykori tanárának az emléke előtt, aki annak idején bevonta az erdélyi fejedelmek királyi könyveinek kiadási munkálataiba. Tanulmányában a mára már elpusztult 16. századi királyi könyvekre vonatkozó információkat összesíti, részint a belőlük fennmaradt (és korábban nem azonosított), néhány lapnyi töredékek, részint az eredeti okleveleken fennmaradt regisztrálási jegyzetek, illetve az ügyfelek kérésére a királyi könyvekből átirrt szövegek ismertetésével. Mindezeket a Báthory-korszak (1571–1602) kancelláriai gyakorlatát kutatva gyűjtötte össze azáltal, hogy hosszú évek munkájával áttekintette a korszak hatalmas levéltári anyagát. Megjegyzem, hogy a második és harmadik részben az adatok felsorolása helyett a táblázatos közzététel sok szempontból előnyösebb lett volna. Jóllehet az előkerült töredékek szövegeinek tartalmáról itt is minden esetben tájékoztatást kapunk, hasznos lenne, ha a szerző ezeket szabályszerű regesztákban is közölné egy megfelelő profilú szakfolyóiratban (*Fons, Levéltári Közlemények* stb.) vagy akár a következő regesztakötetben a megjelent kötetek pótlásaként.

Jakó Klára alapos „környezettanulmányban” (167–200.) tárja fel a Kémény Zsigmond regényéből közismert „özvegy” (Károlyi Zsófia) családi

hátterét és birtokügyeit, valamint „leánya” (Tarnóczy Sára) nagy port felvert házassági ügyének történetileg igazolható históriáját, értő kézzel helyezve el a töredékes adatokat a korabeli politikai viszonyok koordináta-rendszerében. Írása címét azonban kissé félrevezetőnek vélem, mivel nemeskürti Vitéz László volt havasalföldi vajdai titkár – még ha az ő életútjának megismerése vezetett is el a témához – a fenti történetben csupán marginális szerepet játszott.

Dáné Veronka a fejedelmi familiárisból az Apafi-kor erős emberévé emelkedő Ghillányi Gergely pályafutását, kapcsolatrendszerét és vagyongyűjtését ismerteti (71–84.), ezáltal is előrébb mozdítva a korszak eléggé hézagosan ismert erdélyi viszonyainak a feltárását.

Szócs Péter Levente írása (435–452.) már a 17–18. század fordulójára kalauzolja el az olvasót azáltal, hogy a nagybányai elpusztult Szent István-plébániatemplom ásatása során a templom körül előkerült újkori temetkezések értelmezésének lehetőségeit villantja fel a régészeti párhuzamok, illetve írott és néprajzi források áttekintésével.

Annak idején Tonk Sándor rövid, de sokat idézett cikkben értelmezte újra Bethlen Gábornak a lelkészutódokat nemesítő 1629. évi privilégiumát. Szabadi István írásában (407–414.) azt bizonyítja, hogy a szóban forgó oklevelet sokáig a Tiszántúli Református Egyházkerület levéltárában őrizték, és csak 1824-ben került végleg mai helyére, Kolozsvárra. A jeles diploma sorsának ismertetése közben nyomon követhetjük az említett archívum 18. századi intézményesülésének lassú folyamatát is.

Sipos Gábor a maga olvasmányosan anekdotázó stílusában azt mutatja be (401–406.), hogy az 1960-as évek állami és belső cenzúrája miként vezetett oda, hogy az Árva Bethlen Kata *Önéletírását* kiegészítő töredékek és a tőle származó más kisebb írások többszöri újraközlésük ellenére is megcsonkítva jelentek meg (ideértve a Tonk Sándor által 1998-ban sajtó alá rendezett összesítő kötetet is).

Végezetül meg kell emlékeznem a nemrég elhunyt pályatárs, Vekov Károly (1947–2020) írásáról (465–475.), aki az erdélyi magyar történetírás 20. századi sorsáról nyújt némiképp elnagyolt áttekintést, összeállítva a szerte legsürgősebben elvégzendő teendők listáját is.

Ismertetésem végén külön felhívnam a figyelmet a kötet kimondottan szép formai megjelenésére. A borítónak a régi Erdély sajátos légkörét árasztó díszítése, továbbá a szemnek tetsző betűtípus kiválasztása a formatervező Könczey Elemér és a szerkesztők jó ízlését dicsérik. Külcsin és belbecs egyaránt hozzájárul ahhoz, hogy úgy tekintsünk a kiadványra, mint amely jelentőségéhez méltó emléket állít néhai Tonk Sándor földi pályafutásának.

KRÓNKA

CHRONICLE

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézetének 2021. évi tevékenységei

Nagy Róbert

Bár a járvány miatt a 2021. év első fele is az online oktatás jegyében telt el, intézetünk lassan visszatért a korábbi működési kereteihez.

Január 21-én dr. Pál Judit, intézetünk professzora megtartotta székkfoglalóját a Magyar Tudományos Akadémia Filozófia és Történettudományi Osztályában, *Kiből le(hete)tt főispán? A főispánok rekrutációja a dualizmus korában* címmel.

Január 22-én dr. Rüszt-Fogarasi Enikő professzor a szilágysomlyói Báthory István Alapítvány meghívására a Báthory Emlékév rendezvénysorozatának keretében tartotta meg előadását *Erdély és Somlyai Báthori István* címmel.

Február 26-án dr. Lupescu Makó Mária, intézetünk docense fakultásunk Történelem. Civilizáció. Kultúra Doktori Iskolájának meghívott előadójaként egy késő középkori moldvabányai püspök életútjáról tartott érdekes előadást *Un dominican în scaunul episcopal de Baia: Toma Bacsa* címmel.

Márciusban jelent meg volt hallgatóink, Fazakas László, Ferenczi Szilárd, Fodor János és Gál Zsófia közös tanulmánykötete *Minta és felzárkózás. Kolozsvár és Marosvásárhely fejlődéstörténetének összehasonlítása Szvacšina Géza és Bernády György polgármestersége idején* címmel.

Március 6-án került sor online a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem. Civilizáció. Kultúra Doktori Iskolájának VII. magyar doktoranduszkonferenciájára, melyen 16 PhD-hallgató adott elő a régészet, művészettörténet, középkor, újkor és a jelenkor történetének különböző témáiról.

2021. március 25-én kettős online könyvbemutatót szerveztünk, melynek keretén belül ismertetésre került Évkönyvünk IV. és V. évfolyamának kötete. A IV. kötetet (*A levéltár rejtett kincsei. Források és értelmezések a gazdaságtörténet köréből*) dr. Pakó László történész, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézetének munkatársa, az V. kötetet (*Váarak erődök, kastélyok az erdélyi régiségben*) dr. Lupescu Radu művészettörténész-régész, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem docense mutatta be.

Április 15-én minikonferencia keretében emlékeztünk meg Ferenczi István régészről, egyetemünk volt oktatójáról születésének 100. évfordulóján. Az eseményen dr. Molnár-Kovács Zsolt egyetemi docens, dr. Petruş Dávid egyetemi adjunktus kollégáink, valamint Szilágyi Orsolya doktorandusz hallgató adtak elő. Az online rendezvényen dr. Visy Zsolt, a Pécsi Tudományegyetem Régészeti Tanszékének professzora és dr. Bajusz István osztották meg Ferenczi Istvánnal kapcsolatos emlékeiket.

Április 23-án Lupescu Makó Mária egyetemi docens fakultásunk Történelem. Civilizáció. Kultúra Doktori Iskolájának keretében nemzetközi workshopot szervezett *On Earth and in Heaven: The Power of Last Wills in Regulating*

Mundane and Spiritual Matters címmel. Az online formában megtartott, angol nyelvű workshop elsőként a közép-európai régió (Románia, Magyarország, Lengyelország, Ausztria, Horvátország) jeles, a végrendeletek széles körű felhasználásában érdekelt szakemberek szakmai találkozója kívánt lenni, melynek munkálataiba, örvendetes módon, az egyetemi hallgatók is bekapcsolódtak.

Május 20-án került sor *A székely történelem kérdései* című online beszélgetésre, melynek meghívottja dr. Hermann Gusztáv Mihály történész, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem székelyudvarhelyi kihelyezett tagozatának oktatója, számos székely könyv és tanulmány szerzője, kézikönyv és tankönyv szerkesztője volt.

Idén az államvizsga-dolgozatok és mesteri disszertációk védését, valamint az egyetemi felvételiket a 2020. évhez hasonlóan online szerveztük meg. A 2021. évi nyári felvételin is nagy érdeklődés mutatkozott a történelem, a művészettörténet és a régészet alapszakok, valamint a két magyar nyelvű mesteri programunk iránt.

A járványhelyzet enyhülésének köszönhetően, zárt keretek között, a szigorú előírások betartásával, de idén is bekapcsolódhattunk a Kolozsvári Magyar Napok kulturális rendezvénysorozatba. 2021. augusztus 20-ra hirdettünk nyílt napot. Ebben az évben több előadásra is sor kerülhetett: intézetünk munkatársai közül dr. Petruţ Dávid *Világítás az ókori sötétben*, dr. Lönhárt Tamás *Hajógyártól Egyetem térig: közép- és kelet-európai szervezett munkásság a kommunizmus összeomlásának évtizedében (1981–1991)*, dr. Kovács Zsolt pedig *Jupiter és a patkóba harapó strucc. Adalékok Kolozsvár reneszánsz építészetének történetéhez* címmel adtak elő. A nyílt napon egy kerekasztal-beszélgetésre is sor került *15 éves az Egyetemi Műhely kiadó* címmel. Művészettörténész kollégáink közül dr. Pál Emese és dr. Pakó Klára, valamint Tóth-Gödri Iringó doktoranduszhallgatónk tematikus sétákat vezettek *Kolozsvár második központja: a Bocskai (Avram Iancu) és a Hunyadi (Ştefan cel Mare) tér kialakulása és nevezetes épületei, Mátyás-kori és reneszánsz építészet Kolozsváron, Kolozsvár barokk emlékei* témákban.

Tanévnyitóinkra idén – a járványügyi helyzet miatt – online került sor. Művészettörténész kollégánk, dr. Kovács Zsolt egyetemi adjunktus tartott tanévnyitó előadást *A kincses várostól Erdély fővárosáig. Kolozsvár településének változásai a kora újkorban* címmel.

2021. október 8-án a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem egész magyar tagozata számára rendkívüli eseményre került sor: intézetünk felterjesztésére egyetemünk díszdoktorává avatták dr. Romsics Ignác történészt, akadémikust. A laudációt dr. Rüszt-Fogarasi Enikő professzor, karunk dékánhelyettese tartotta.

A Magyar Tudomány Napja Erdélyben eseménysorozatban intézetünk az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézetének munkatársaival közösen, kollégánónk, dr. Lupescu Makó Mária egyetemi docens vezetésével 2021. november 21-én megszervezte a Történelem szekció konferenciáját *Misszió, szentség, megtelepedés. A 800 éves magyar domonkos rendtartomány a középkorban* címmel.

A járvány miatti korlátozások miatt hibrid módon szerveztük meg december 11-én *A romániai magyar történelemtanárok VII. tudományos konferenciáját*. Két panelre osztva zajlottak az előadások, amelyeket egy online kerekasztal-beszélgetés követett a telesuli, a tankönyvek és tanártovábbképzők témákról.

Vendégoktatóink voltak az év folyamán: dr. Körmendi Tamás, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelem Segédtudományai Tanszék habilitált egyetemi docense; Majtényi Balázs professzor, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Politikai és Nemzetközi Tudományok Intézete igazgatója; dr. Nagyné Rózsa Erzsébet, a budapesti Nemzeti Közszolgálati Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok és Diplomácia Tanszék professzora; dr. Jungbert Béla, a budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézet nyugalmazott docense; dr. Szálkai Kinga, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense; Hettyey András, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok és Diplomácia Tanszék oktatója; dr. Sarkadi Nagy Emese, az egri Eszterházy Károly Katolikus Egyetem oktatója.

Intézetünk ebben az évben is tovább erősödött. 2021 februárjában dr. Fehér Andrea kolléganőnk sikeresen versenyvizsgázott a meghirdetett végleges adjunktusi állásra.

Sajnos idén is volt részünk szomorú eseményben. Április 28-án utolsó útjára kísértük dr. Bajusz István kollégánkat, aki 1995 októberétől kezdve nyugdíjba vonulásáig huszonnégy éven át egyetemi docensként oktatta *Az egyetemes ókor története*, *Az őskor története* és a *Bevezetés a régészetbe* című tárgyakat. Kezei alatt szelíd, szakszerű útmutatásával képzett régészgenerációk sora nevelkedett. Pihenése legyen csendes!

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézetének VII. doktoranduszkonferenciája

Kis Cynthia

2021 tavaszának első hétvégéjén immár hagyományos jelleggel került megrendezésre a kolozsvári Magyar Történeti Intézet VII. doktoranduszkonferenciája. A közel hétórás eseményen összesen tizenöt doktorandusz ismertette legújabb kutatási eredményeit, amely dr. Rüszt-Fogarasi Enikő egyetemi professzor, dékánhelyettes és egyben a konferencia megnyitója szerint szép számnak minősült, tekintettel arra, hogy a levéltárak kapui az esemény pillanatában már egy éve zárva álltak. A konferencia a vírushelyzet miatt az online térben, a Zoom felületén gördülékenyen, technikai fennakadásoktól mentesen zajlott.

A doktoranduszokat kutatási területeik alapján régészeti, kora újkor- és újkortörténeti, jelenkortörténeti, illetve egy művelődés- és művészettörténe-

ti szekcióba sorolták, ezek mindegyike tartalmas vitával, valamint szünettel zárult. A disputák során legfőképp a szakmabeliek részéről érkeztek kérdések, tanácsok, útmutatások a bemutatók egyes részleteit tekintve, így a fiatal pályakezdőket további tanulmányozásra váró szegmensek felé irányították.

A régészeti szekciót, amelynek moderátora dr. Rüszt-Fogarasi Enikő egyetemi professzor volt, Katócz Zoltán előadása nyitotta meg, aki az úgynevezett Piskolt–Homokos-dombi lelőhely teljes késő rézkori település anyagának százalékos kiértékelését tárgyalta, figyelembe véve a leletek objektumokként való eloszlását. A kutatás jelenlegi stádiumában Piskolton lehetett a Nyírség (Câmpia Nirului) legnagyobb Baden települése, így a leletanyag újradolgozása és ezzel a fazekas termékek helyes tipokronológiai behatárolása igencsak időszerűvé vált. A kerámiaanyag modern régészeti módszerekkel történő vizsgálata kétségtelenül új megvilágításba helyezheti a Baden népesség regionális szintű településszerkezeteivel és életmódjával kapcsolatos elképzeléseinket.

A szekció második előadója Belbe Sebastian volt, aki egy régészeti lelőhelyet ismertetett, amely a középkori Szatmár vármegye középső részén helyezkedik el, a feltételezett vármegyeközponttól délre. A lényegre törő előadás során elsősorban a régészeti lelőhely szerkezetéről igyekezett áttekintést adni, ezt követően pedig a lelőhelyen azonosított objektumtípusokat prezentálta. Előadása második részét a kerámia leletanyag az elemzése alkotta, amelynek vizsgálatakor lehetősége adódott egy belső kronológia felállítására is. Ehhez tulajdonképpen nagymértékben az edényeken megfigyelt sajátosságok (készítési technika, díszítőelemek, azonos típuson belüli különbségek stb.) járultak hozzá. A régészeti leletanyag kronológiáját tekintve a vizsgált töredékek más ismert, 12–13. századra keltezhető telepanyagok kerámiájával mutattak rokonságot.

A régészeti szekció Csorba Mihály előadásával zárult, aki a középkori Észak-Bihar tájhasználatáról tartott előadást. Kutatásában a régió speciális tájelemeinek vizsgálata került előtérbe. Megemlítette az oklevelekben szereplő határelemeket, illetve földrajzi neveket, amelyek sok esetben magyarázattal szolgálnak a középkori településrendszer kialakulására. Szó esett a mocsarakról, tavakról és erdőkről, amelyek jól körülhatárolják a településeket, ugyanakkor megszabják ezek gazdálkodási lehetőségeit is. A 81 vizsgált település közül csupán 7 rendelkezett mezővárosi státussal, mindemellett összesen 6 vámról és 7 piacról szerzett tudomást. Ezek alapján feltételezhető, hogy a kereskedelem nem képezte a gerincét az itteni gazdaságnak. Ugyanakkor a 81 település közül 18 esetben volt kimutatható a pusztásodás folyamata, mely stabil és jövedelmező mezőgazdasági tevékenységet feltételez. A középkori oklevelekben szereplő határnevek sok esetben az újkori forrásokban is szerepeltek, mely a térség folytonos lakottságát bizonyította, a törökök pusztításai dacára. Ugyanezt sikerült bizonyítani a rendelkezésére álló régészeti leletek elemzése során is. Konklúzióként elhangzott, hogy a vizsgált vidék az Árpád-kor óta lakott volt, és agrárgazdaságra támaszkodó településrendszerrel lépett át az újkorba.

Egy rövid szünetet követően a doktoranduszkonferencia a kora újkori és újkori történelemmel foglalkozó szekcióval folytatódott, amelynek moderátora dr. Fehér Andrea egyetemi adjunktus volt. Kis Cynthia a Bánffyak által uralt Bonchidát igyekezett várostörténeti aspektusokból körvonalazni. A bemutató során kísérletet tett arra, hogy feltérképezze, mikor és hogyan fűződött össze a losonci Bánffyak története a Kolozsvártól mindössze 30 km-re fekvő településsel. Kronologikus sorrendben, tematikusan haladva tanulmányozta azokat az időkötet, amikor Bonchida életében nagy szerepet játszott az említett família. Bonchida és a Bánffy család történetének összefűződése a késő középkorban kezdődött, amikor a 14. században a tulajdonukba került a település. A helység és a família kötelékében sor került adományozásokra, egyezségek megkötésére, cserékre és családon belüli ellentétekre is. Bonchida és a rajta fekvő Bánffyak rezidenciája az idő elteltével kéz a kézben fejlődött, természetesen túlnyomórészt a losonci ághoz tartozó családnak köszönhetően, amelyekről a levéltári források, az oklevél- és okmánytárak, valamint az emlékirat- és a szakirodalom is tanúskodik.

Izsán Csaba *A céhek városvédelemre használt fegyverei a kora újkori Erdélyben a tornyokban fennmaradt összeírások és leltárak adatai alapján* címmel tartott előadást, amely során a brassói, nagyszebeni, valamint a kolozsvári városi – tornyokban és fegyvertárakban összeállított – leltárakat vette figyelembe. A szálfegyverek bemutatása három nagy csoportra oszlott, az alabárdok, a lándzsák és a buzogányok ismertetésére. Az alabárdok esetében megemlítette a katonák és a polgárok által használt díszesebb változatokat, illetve a mészárosok eszközét, ami szintén alabárd névre hallgatott, de teljesen eltérő volt. A lándzsáknál a rövid nyelű, paraszti fegyvereket mutatta be, ugyanakkor a gyalogság által használt, meglehetősen hosszú nyelű pikákat is. Ami a buzogányokat illeti, szó esett a paraszti fegyverekről és a nemesség tollas buzogányairól is. A bemutató második része a tűzfegyverekre koncentrált, szétválasztva a puskákat és a kisebb, városfalakon használt lövegeket. A konklúzióban kiemelte, hogy míg a 15. század végi–16. század eleji leltárakban egy nagyon változatos kép vehető észre az igénybe vett fegyverekről, addig a 16. század közepétől kezdődően a tűzfegyverek szinte teljesen kiszorították a szálfegyvereket a városok tornyaiból és fegyvertáraiból.

György Árpád Botond előadásában egy érdekes per példáján keresztül mutatott rá a 17. századi Marosvásárhely örökösödési szokásaira. Előadása során egy meglehetősen hosszú örökösödési pert mutatott be, betekintést nyújtva a korabeli városi elit viszonyaiba, feltárva a szóbeli végrendelkezés lehetőségeit, a hatalmon lévők érdekérvényesítési lehetőségeit és az eliten belüli esetleges gazdasági konfliktusokat is. A feltárt per 1635-ben és 1637-ben zajlott le, a bonyolult családi kapcsolatokat egy családfa szemléltette. Két tekintélyes polgárcsalád, a Kovácsok és a Nagy Szűcsök között lezajlott konfliktus fő oka gyakorlatilag az volt, hogy Hajdú Judit első férje Kovács János, míg a második Nagy Szűcs István volt. A feleség első férje után örökölt vagyónrész

ellen a Kovács család tiltakozott, a második férj azonban a város bírójaként saját magának biztosította a tulajdonrészt. Nagy Szűcs István halála után az első férj unokaöccse ismét próbálkozott megszerezni a vagyont. A per ezen részéből jóval részletesebb vallomások maradtak ránk, a bíróság kíváncsi volt az első férj utolsó napjaira, de arra is, hogy miképpen osztozott az örökségen a felperes apja és az első férj. Sajnos az ügyben nem ismert az ítélet.

Szabó Zsolt előadása *Egy dzsentrí narratíva: Várady Gábor visszaemlékezései és publicisztikája* címet viselte. Várady Gábor pályafutását '48-as szerepvállalásával és neoabszolutizmus kori tevékenységével alapozta meg. Az 1861-re összehívott országgyűlésen pedig országos ismeretségre tett szert, a kiegyezés után pályafutása felfelé ívelt, előbb a Balközép, majd a Szabadelvű Pártban foglalt el tekintélyes pozíciót, végül a képviselőház alelnöke lett. Felhalmozódó adósságai miatt azonban korrupciós ügyekbe keveredett, és 1879-től fokozatosan visszaszorult előbb az országos, majd a megyei közéletből. Pályafutásának hullámvölgyei visszatükröződnek publicisztikájában – főleg az *Országgyűlési Leveleiben* – és a *Hulló levelek* című háromkötetes visszaemlékezésében. A narratívában visszatükröződött az, hogy Várady két világ közé szorult, már nem teljesen a rendi Magyarország szülöttje volt, de a modern Magyarországgal sem tudott teljesen azonosulni. A narratíva felépítésében szerepet játszhatott még Várady idős kora és a számos korrupciós ügy is, amely miatt „kegyvesztett” politikusként kellett visszavonulnia a közéletből. A narratívában ugyanakkor feltűntek a dzsentríre jellemző sajátosságok is, mint az arisztokrácia és a modern foglalkozások (tőzdespekuláns, újságíró) heves és elfogult kritikája.

A legújabb kori történelem szekciót vezetője, dr. Toth Szilárd egyetemi docens képviselte. A konferencia ezen részét Szabó E. István előadása nyitotta meg, aki a kolozsvári egyetemi élet egyik meghatározó alakjának, Márki Sándornak (1853–1925) a munkásságát, életútját és az egyetemi elitekkel való kapcsolatát igyekezett bemutatni, főként naplói alapján. Azon túl, hogy ő publikálta az első kolozsvári egyetemtörténeti munkát, számos kiadvány megjelenését szorgalmazó kutató, elismert egyetemi oktató és rektor volt, a tevékenysége jóval szélesebb körre terjedt ki. Az előadásnak köszönhetően Márki Sándor életének főbb mozzanataiba, majd a kolozsvári egyetemi tanárság első éveibe is betekintést lehetett nyerni.

Telegdi Andrea előadását a rendszerváltás utáni magyar–román gazdasági kapcsolatok alakulásáról tartotta. A doktorandusz kutatómunkájával a kétoldalú kapcsolatok még teljesebb megértéséhez szeretne hozzájárulni, valamint kiegészíteni azt az átfogó irodalmat, amelyet a magyar–román politikai és a kisebbségeket érintő kapcsolatokról írtak. Kutatása során megvizsgálta 1938-tól 2019-ig a külkereskedelmi adatokat, amiből az derült ki, hogy a két világháború között, de még a második világháború után is 5% körül alakult a magyar export Románia vonatkozásában, ami 1989-re 1%-ra zsugorodott, majd a rendszerváltás után és főként az EU-csatlakozást követően

ismét meghaladta az 5%-ot. Mindebből nyilvánvalóvá vált, hogy a különböző politikai/biztonságpolitikai rendszerek változása a magyar–román gazdasági kapcsolatokra változó hatással volt. 1989 után azonnal megugrott a kétoldali kereskedelmi forgalom volumene, nagyon sok szakterületen elindult az együttműködés, az uniós csatlakozással pedig számos energetikai, infrastrukturális és határmenti pályázati lehetőség nyílt meg a két ország számára. Ezek határozottan közelebb hozták a két ország gazdaságát, a kérdés, amit érdemes tovább boncolgatni, az, hogy a gazdasági élet összefonódása milyen hatással volt a politikai-diplomáciai kapcsolatokra.

Antal Orsolya a romániai kisebbségek deportálásairól tartott bemutatót, elemezve ennek jogi hátterét. A törvénykezés és az intézkedések szintjén is a szovjet modellt érvényesült, az érintetteknek pedig az akkor érvényben levő jogszabályok nem biztosították a fellebbezéshez való jogot a kiszabott intézkedések ellen. A háromszékiek és a bánágiak kitelepítésére, kényszerlakhelyre való költöztetésére bár különböző időpontokban került sor, mégis hasonló módon zajlottak. Mindkét esetre jellemző a kiszolgáltatottság, a kilátástalanság, az egymásrautaltság, a megaláztatások sorozata, és mindezek a kényszerlakhely elhagyása után is meghatározták az érintettek és családjaik életútját, sorsát. Az intézkedések célja az érintett családok kiemelése a társadalomból, a nemzeti öntudat megsemmisítése, a közösséghez tartozás élményének megszüntetése.

Szabó Levente-Álmos bemutatójának tárgyát az alsórákosi közbirtokossági vagyon visszaszolgáltatásának jogi háttere és gyakorlati alkalmazása, menete, a közbirtokosságok újjalétesülése és működése képezte. 2000. május 18-án létrejött az Alsórákosi Közbirtokosság, melynek célja a régi tulajdonjog visszaállítása az 1/2000-es törvény alapján, amely erdő és legelő területingatlanjain kívül más vagyonnal is rendelkezik, bazaltoszlopok, bazaltbányák, salakbányák és épületek is visszakerültek a tulajdonába. A közbirtokosság statútumában rögzítették a tagok jogait és kötelezettségeit, a birtokosság működésének alapelveit. A konferencia során bemutatásra került a közbirtokosság mint fogalom és mint intézmény is, egy közösségi és társadalmi ügyekért tevékenykedő, a társadalom szerves részeként működő entitás.

Az ebédszünetet követően a művelődés- és művészettörténet szekció előadói zárták a konferenciát. A szakág moderátora dr. Pál Emese egyetemi adjunktus volt. Jancsó Katalin a Zalaegerszegen megsemmisült Emília-kódexnek elnevezett ételreceptes kézirat rekonstrukciójának a bemutatására tett kísérletet. A Székely Nemzeti Múzeum anyagának háborús menekítése és Magyarországra való szállításakor, 1943-ban megsemmisült Emília-kódex egy 17. századnak mondott kéziratos szakácskönyv volt. A rekonstrukciós kísérlet során a korból származó forrásokat össze kellett hasonlítani egy 1883-ban megjelent ismeretterjesztő újságcikk, valamint egy 1938-ban megvédett doktori dolgozattól származó 5 oldalnyi leírás tartalmával, mivel csak ezek maradtak fent róla. Habár a létező leírások a mai követelmények szerint tudományos szempontból

hiányosak, mégis arra lehet következtetni, hogy leginkább a csáktornyai Zrínyi-udvar szakácskönyvével azonos forrásból származhattak a megsemmisült receptek. Mindemellett ezek az Apor családdal is összekapcsolhatók, lehetséges, hogy az ő tulajdonukat képezte, mielőtt a múzeum gyűjteményébe került, amit később a múzeumalapító tiszteletére neveztek el, annak ellenére, hogy származási helyét a korabeli kutatók az eszterneki kolostorhoz kötötték.

Földi Imelga előadása *A Deutsch Ignác által alapított izraelita fiúárvaház Aradon* címet viselte. Deutsch Ignác, a tehetős kereskedő és az aradi neológ hitközség egykori elnöke 1870-ben alapítványt tett egy újonnan felállítandó fiúárvaházra, tízezer forint értékben. Az intézet 1874-ben nyitotta meg kapuit egy Fürdő utcai bérelt házban, összesen hét növendékkel. 1877-ben a létesítmény a Lujza utcába költözött, ekkor már egy saját tulajdonában lévő ingatlanba. Az ezt követő időszakban (az első világháború kitöréséig) számos alkalommal alakították át és bővítették az épületet, mely nagyrészt ma is őrzi az utolsó, 1916-os beavatkozás során elnyert formáját.

Lukács-Erdei Ibolya *Wesselényi-kertek* címmel tartott előadást, különös figyelmet fordítva a Szilágy megyei zsidóira. A zsidói Wesselényi-kastély építészeti kialakításával egy időben, a 18. század végén–a 19. század elején, a kertet is a kor divatjának megfelelően hozták létre. Ez kezdetben a korszakra jellemző barokk kert formáját öltötte föl, és díszkerti mivoltán túl, reprezentált is. A későbbiekben a franciakertet angolparkká alakították, de ifj. Wesselényi Miklós idejében megvalósult egy vadaskert is.

Angyal Olívia előadása a *Várostörténeti gyermekkönyvek az erdélyi kortárs magyar gyermekkönyv-illusztrációban* címet viselte, amely az említett típusú kiadványokat vette górcső alá az ezredfordulótól egészen napjainkig. A feltevés alapján az erdélyi várostörténeti gyermekkönyvek illusztrációs szempontból egy sajátos stílust képviselnek. Ennek bizonyítása érdekében a kutatásnak két jelentős feladata volt, az egyik az erdélyi magyar kortárs várostörténeti illusztrált gyermekkönyvek összegyűjtése, emellett pedig ezek közül a jelentősebb könyvek művészeti elemzésének elvégzése volt. A gyűjtés során két könyvsorozat néhány kötete került részletes elemzésre, a *Kincses Képeskönyv* sorozat, illetve a *Kolozsváros. Milyen város?* Mindkettő Kolozsvár történetét dolgozza fel, viszont teljesen eltérő stílusban, az egyik egy klaszrikus irányt képvisel, míg a másikat egy újszerű, interaktív stílus határozza meg. A kutatás következtetéseként az erdélyi várostörténeti gyermekkönyvek jól példázzák a stílusbeli eltérések párhuzamos jelenlétét, amely annak tulajdonítható, hogy Erdélyben az ezredforduló környékén kialakult képi fordulat az illusztrációk terén még nincs letisztázódva, jelenleg is fejlődés alatt áll.

A konferenciát a Kolozsvári Akadémiai Bizottság Történettudományi Szakbizottsága zárta. Az esemény lehetőséget nyújtott egy virtuális közösség megteremtésére, amelynek szerves részét képezték mind az előadó doktoranduszok, mind a szakmabeli résztvevők, ugyanakkor a tudományos kutatások eredményei iránt érdeklődő laikusok is.

A kolozsvári Magyar Történeti Intézet a 2021. évi Kolozsvári Magyar Napokon

Rüsz-Fogarasi Enikő

A kolozsvári Magyar Történeti Intézet immáron a 4. nyílt napot szervezte meg 2021-ben a 12. alkalommal megrendezett Kolozsvári Magyar Napok keretében. Kollégáink és vendégeink gazdag programmal járultak hozzá a rendezvény színes és színvonalas kínálatához. Sajnos az idén is, akárcsak tavaly, a járvány miatt csupán szabadtéren tartott programokat lehetett szervezni. Ilyenformán városi sétákkal, az udvaron tartott beszélgetéssel és vetített képes előadásokkal igyekeztünk az érdeklődőket becsalogatni.

A szokásos tematikus magyar és román nyelvű sétákon kolléganőink, Pakó Klára és Pál Emese, valamint Tóth Gödri Ildikó alumnánk a reneszánsz és barokk épületeket hozták közelebb az érdeklődők számára, illetve a Bocskai és Hunyadi tér kialakulását. Ezeken túl a rendezvényeink magját a nyílt nap jelentette.

A hagyományhoz híven egy pénteki napon, ebben az évben augusztus 20-án nyitottuk tágra kapuinkat. A programunk kezdéseként vendégül láttuk a Bolyai Társaság keretei között működő Egyetemi Műhely Kiadót 15 éves jubileuma alkalmával. Jó volt látni, hogy ez alatt az idő alatt számos romániai magyar oktató számára nyílt itt lehetőség minőségi közlésre. A kiadó maga is közben több szakterület (irodalom és nyelvészet, bölcsészet, teológia és történelem) számára akkreditációt nyert, így a jövőben vonzóbbá válhat nem csupán oktatók, hanem akár az ezeken a területeken kutatók számára is. Ez a kiadó fogadta be már kezdete óta évkönyvünket is, amelynek most már a hatodik folyamata fog megjelenni. Az intézet udvarán megrendezett beszélgetésen részt vett Gábor Csilla egyetemi tanár, a kiadói tanács tagja, a KAB elnöke; Veress Károly egyetemi tanár, az EMK alapító igazgatója, Rüsz-Fogarasi Enikő egyetemi tanár, a BT elnöke, évkönyvszerkesztő; Péter István, a Bolyai Társaság alelnöke; valamint Rancz Mónika új felelős kiadó.

A nap rendkívül érdekes előadásokkal folytatódott a régészet, művészet-történet, kora újkor és jelenkor történetének egy-egy érdekes vetületét tárva elénk és a számottevő érdeklődő elé. A sort Petruț Dávid előadása indította, aki az ókortörténet és régészeti kutatások eredményeit ismertette a *Világítás az ókori sötétben* címmel. Báthory István-emlékévé lévén, a második téma Horn Ildikónak köszönhető, aki a Báthoryak kutatójaként *Báthory István fejedelem emlékezete* cím alatt rendkívül magvas összefoglalót nyújtott az egykori Erdély fejedelem és lengyel királyról. A szerző hiányában az előadás Bakk Antal Pál tolmácsolásának köszönhetően hangzott el az érdeklődő közönség előtt.

Lönhárt Tamásnak köszönhetően a kommunizmus végnapairól szóló érdekes előadás – *Hajógyártól Egyetem tégig: közép- és kelet-európai szervezett munkásság a kommunizmus összeomlásának évtizedében (1981–1991)*

címmel. A hallgatóság egy olyan korszakról hallott, amelyet – legalábbis egy része – megélt, és amelynek a tudományos beágyazott bemutatására eddig kevés lehetőség adódott.

A napot Kovács Zsolt művészettörténész kollégánk *Jupiter és a patkót harapó strucc. Adalékok Kolozsvár reneszánsz építészetének történetéhez* című előadása zárta, amely során Kolozsvár épített örökségéből nyújtott ízelítőt.

A kollégáink és vendégeink sétái, előadásai és a teljes romániai magyar oktatás magyar nyelvű kiadójáról, múltjáról, jelenéről és jövőjéről szóló beszélgetés tartalmas élményeket nyújtottak az érdeklődők számára. A Kolozsvári Magyar Napok rendkívül fontos partnerünk, neki köszönhetően közel tudjuk hozni a magyar közösségünk számára azokat a kutatási eredményeket, amelyeket intézetünk tagjai és munkatársai értek el, fel tudjuk mutatni intézményi kapcsolati hálónkat, és közelebb hozzuk örökségünket a mindennapokhoz.

A kolozsvári Magyar Történeti Intézet udvara immáron megszokott helyszínként szerepelt az idei rendezvényen, és reméljük, a következő már korlátozások nélkül fog zajlani, ahol termeinkben is helyet adhatunk majd érdekesebbnél érdekesebb eseményeknek.

Kirándulás a „Részek”-ben

Váry-Sylvester Péter

2019. szeptember 2-án, csütörtökön indult útnak a tizenkét történész és művészettörténész diákból és három tanárból álló csoport régóta tervezett partiumi tanulmányi kirándulására. A tíz órára fújt gyülekezőre össze is gyűlt a csapat a Kémia Kar mögötti parkolóban, és kisvártatva ki is robogtunk Kolozsvárról. A kirándulás főszervezője Pakó Klára volt, továbbá Fehér Andrea és Petruț Dávid pedagógusok kísérték a csapatot, akikhez néhány napra csatlakozott Pál Emese tanárnő is. Csoportunkhoz, nagy örömünkre, csatlakozott több partiumi diáktársunk is.

Kirándulásunkat az jellemezte, hogy a meglátogatandó úti célok és a rendelkezésünkre álló idő fordítottan volt arányos, így ki kellett használnunk minden egyes percet. Ezért a Kolozsvár és a Nagykaroly melletti főhadiszállásunk közti úton már kezdetét is vette a program: elsőként a római Dacia provincia legészakibb városát és fontos limes-menti katonai bázisát, Porolisumot, avagy annak romjait tekintettük meg. A Meszesi kapura néző hegycsúcson elhelyezkedő város maradványaiból némelyet, a castrum főkapuját és az amfiteátrumot rekonstruálták, így ezek mutatós látványt nyújtanak a látogatóknak, ám ezeken kívül fennmaradtak a római út kövei és számos más épület falainak romjai is. Utunk innen Zsibóra vezetett, ahol a Wesselényi-kastélyt és a botanikus kertet néztük meg. A kétes jogi helyzetű, leromlófélben levő késő barokk épületegyüttes máig lenyűgöző látvány, és elgondol-

kodtatott mindannyiunkat, hogy mekkora potenciál lehetne benne, amint sor kerül a felújítására – remélhetőleg, minél hamarabb. Napunkat a Nagykároly melletti Bobáld régészeti ásatásra vezető látogatás zárta.

A pénteki kiadós reggeli hasznunkra vált, hiszen mozgalmas nap állt előttünk. Erdődön indult a napunk, ahol megtekintettük a vár romjait. A 15. századi várat Drágfi Bertalan építtette, a 18. században Károlyi Sándor újjáépítette, ám talán a legjelentősebb mozzanat az épület történetében, hogy itt kötött házasságot 1847-ben Petőfi Sándor és Szendrey Júlia – mindezekről pedig részletes bemutatót tartott nekünk a vár két restaurált tornyába berendezett múzeum kurátora. Erdődön továbbá meglátogattuk a neogótikus Nagyboldogasszony római katolikus plébániatemplomot is, melynek építése szintén a Drágfiak, újjáépítése pedig Károlyi Lajos nevéhez kötődik. Innen utunk Ákosra vezetett, ahol a szokatlan külsejű, vakolat nélküli téglafalakkal büszkélkedő román kori református műemlék templomot néztük meg. Utolsó úti célunk pedig Tasnád volt, ahol az egykori Közép-Szolnok vármegye legnagyobb középkori egyházi épületét, a református templomot látogattuk meg, melynek restaurálási munkálataira a közeljövőben kerül sor.

Szombati napunkat Nagykárolyban és környékén töltöttük el, hiszen a takaros kis város rengeteg látványossággal büszkélkedhet. Dél előttünk jó részét a Károlyi-kastélyban töltöttük, ahol Hágó Attila Nándor múzeumvezető végigvitt a műemléképület termein, melyek korhű bútorokkal, tapétával és dekorációkkal vannak kidíszítve. Lenyűgözött minket az épület felújításának minősége és pontossága, gyönyörű berendezése és a hozzá kötődő történetek varázsa, így az ott töltött másfél óra úgy elszállt, mintha csupán néhány perc lett volna. Ám sokat nem maradhattunk a kastélyban és az azt övező parkban, hiszen várt Bere, melynek kis méretű, 13. századi részeket is magába foglaló református temploma különleges freskómaradványokat tárt elénk, majd utána Csomaköz, ahol a gyönyörűen felújított, szintén középkori református templomot és a benne felállított kis kiállítást néztük meg. Rövid pihenő után Kaplonyba mentünk, itt az Ybl Miklós keze nyomát is viselő neoromán stílusú Szent Antal római katolikus plébániatemplom kápráztatott el minket díszes szobraival, tágas belterével és érdekes történelmével, illetve a templomból nyíló Károlyi-kriptát is meglátogattuk, ahova a vidék legjelentősebb nemesi családjának számos tagját helyezték örök nyugalomra. Mozgalmas napunk csak ekkor érte el csúcspontját, hiszen várt ránk a nagykárolyi várostúra, melyet Enyedi Anna Regina volt művészettörténet szakos diák vezetett. A jelenleg városházaként funkcionáló egykori Arany Szarvas fogadó épületéből indulva megtekintettük a város megannyi jelentős épületét (többek között a római katolikus templomot, a piarista rendházat és gimnáziumot, a régi vármegye-házat és a városi színházat), és megismertük azok történetét.

Hátunk mögött hagyva Szatmár megyét vasárnap „átléptünk” Magyarországra. Fő úticélunk Nyírbátor volt, ahol rövid látogatást tettünk a Báthory István Múzeumban, utána pedig megtekintettük a város három legjelentősebb

épületét: a minorita templomot, melynek kielemeztük zsúfoltságig díszített ol-tárait, a református templomot, ahol volt lehetőségünk felmászni a 32 méter magas fa harangtoronyba is, innen remek kilátást nyerve nem csupán a városra, hanem az egész környékre, illetve a Báthory-várkastélyt, ahol Báthory Erzsébet legendájáról rántottuk le a leplet. Innen Magyarország legfontosabb görögkatolikus búcsújáró helyeinek egyikére, Máriapócsra látogattunk, hogy megnézzük a Szent Mihály főangyal templomot. Sokunk számára különleges élmény volt ez, hiszen még sosem jártunk görögkatolikus templomban, így igazán értékes tapasztalat volt megismerni a templom belső felépítésének létfontosságú elemeit, legfőképp az ikonosztáziót és annak komplex struktúráját.

Új hétre virradólag a hétfőt egy kisebb buszáttal kezdtük, hogy napunkat Szatmárnémetiben és környékén tölthessük el. Elsőként a Szatmári Megyei Múzeumban kaptunk tárlatvezetést Szócs Péter Leventétől, a múzeum igazgatójától, aki ezt követően egy tartalmas várostúrára is elvitt minket, melynek során megismertük többek között a láncos templomot, a Pannónia Szállót, a tűzoltótornyot és a római katolikus székesegyházat is. Egy rövid pihenő után Aranyosmeggyesre mentünk, ahol a Lónyai család nevéhez kötődő, romos állapotú várkastélyt jártuk körül. A csupasz, összedőlő félben levő kőfalak közti dzsungel nyomasztó látványt nyújtott, és nehezünkre esett elképzelni, milyen lenyűgöző is lehetett valamikor az épület. Ám sokáig nem rágódhattunk ezen a gondolon, hiszen tovább kellett haladnunk Avasfelsőfalura, ahol a skanzenben és az annak közepén elhelyezkedő 17. századi fatemplomban gyönyörködtünk. Utunk utolsó állomása Bikszád volt, ahol a kolostoregyüttes meglátogatását követően a település messze földön híres gyógyvízforrásának vizét is megkóstoltuk.

Kedd a hazautunk napja volt, ám – az érkezésünk napjához hasonlóan – ekkor sem unatkoztunk, hiszen útközben pár órás megállót tettünk Szilágyosomlyón. A Báthory-várkastély romjainál kezdtük sétánkat, ahonnan először a zsinagógába mentünk, hogy megnézzük a holokausztmúzeumot. Utunk a gyönyörű kazettás mennyezetű református templomba, majd végül a Báthory István erdélyi vajda által építtetett katolikus templomba vezetett. A rövid ebédszünetet követően viszont immár Kolozsvárra vettük az irányt, és kora délután be is futottunk a már jól ismert parkolóba.

Fizikailag kimerülve (hiszen az esti beszélgetések gyakran hajnalig tartottak), de szellemileg feltöltve zártuk kirándulásunkat. Ugyan programunk sűrű volt, de olyan helyekre volt szerencsénk ellátogatni, ahova másképp valószínűleg sose jutnánk el. Történészként elmondhatom, hogy jelentős művészettörténeti szaktudásra tettem szert a számtalan templomnál és várkastélynál tett látogatásunkkor elhangzott információknak köszönhetően, és meggyőződésem, hogy minden diáktársam hasonlóképpen vélekedik. Ám talán a legértékesebb az egész útban az volt, hogy egyévnnyi online oktatás után végre megismerkedhettünk szemtől szemben is, és örömmel töltött el, hogy már egy hét után is tartós barátságok születtek.

Romsics Ignác professzor díszdoktorrá avatása

Forró-Bathó Ákos

2021. október 8-án jelentős esemény helyszínéül szolgált a Babeş–Bolyai Tudományegyetem főépületének Aula Magnája, ahol egyetemünk a doctor honoris causa címet adományozta és tiszteletbeli doktorainak sorába fogadta dr. Romsics Ignác akadémikust, nyugalmazott érdemes egyetemi tanárt, napjaink egyik legnagyobb és legismertebb magyar történészét. Harmadéves történészhallgatóként nagy megtiszteltetésnek tartom, hogy részt vehettem ezen a nem mindennapi eseményen.

A régóta szervezett és sokak által nagyon várt díszdoktori avatás 2021. október 8-án délelőtt 10 órakor kezdődött, a járványhelyzet miatti szigorú szabályok betartásával (maszkviselés, ülésrend). Elsőként az egyetem zászlóját vonultatták fel a Gaudeamus dallamára az Aula Magnában, utána vonultak be egyetemünk karainak képviselői. Legvégül a doctor honoris causa cím várományosa, dr. Romsics Ignác egyetemi tanár, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem rektora, dr. Daniel David és a Történelem és Filozófia Kar magyar dékánhelyettese, az esemény egyik szervezője, dr. Rüszt-Fogarasi Enikő egyetemi tanár foglalták el az őket megillető helyeket.

Az ünnepség Daniel David rektor beszédével kezdődött, amelyben kifejezte hálóját, hogy a bonyolult járványügyi szigorítások ellenére sikerült megszervezni ezt az eseményt. Megemlítette, hogy ebben az évben ünnepeljük a kolozsvári felsőoktatás kezdetének 440 éves évfordulóját, és kifejezte örömét, hogy egy Szegeden tanult történészt tüntetnek ki Kolozsváron doctor honoris causa címmel, ezzel mélyítve a szegedi és a kolozsvári egyetem szoros kapcsolatát. A Babeş–Bolyai Tudományegyetem rektora röviden összefoglalta egyetemünk fő céljait (tanulás-tanítás, kutatás, társadalomépítés) és az intézmény Erdélyben, Romániában és Közép-Kelet-Európában betöltött szerepét. Megköszönte Romsics Ignác akadémikusnak, hogy csatlakozott az egyetemünk közösségéhez, és kifejezte azon reményét, hogy a jövőben is megmarad az évek során kialakított jó kapcsolat.

A rektori köszöntő után a laudáció következett, amelyet Rüszt-Fogarasi Enikő dékánhelyettes tartott. A laudációban a dékánhelyettes összefoglalta Romsics Ignác tanulmányait, szakterületeit, történészi és kutatói munkásságát, egyetemeken átívelő tanári pályáját, történetírói hitvallását. A laudációban kifejezésre jutott, hogy Romsics Ignác olyan kutató, aki folyamatosan megjelenteti eredményeit kötetekben vagy azokban a történelmi szaklapokban és tudomány-népszerűsítő folyóiratokban, amelyeknek ő a főszerkesztője vagy szerkesztőségi tagja. A laudáló megemlítette, hogy Romsics Ignác számos érdeklődőt vonzó előadást tartott a világ kiemelkedő egyetemeitől a kis erdélyi városokig bárhol, ahová a felkéréseknek eleget tudott tenni. Rüszt-Fogarasi Enikő egyetemi tanár ismertette a laudációban azt az eseményt (ho-

gyan lett egy meghívott előadótanárból a kolozsvári Magyar Történeti Intézet társult oktatója, majd a doktori iskola tanári karának a tagja) és jó kapcsolatot, amely 2010 óta kialakult a kolozsvári Magyar Történeti Intézet és Romsics Ignác akadémikus között. A laudációban megfogalmazódott a köszönet arra vonatkozóan is, hogy Romsics Ignác segítségével a Kolozsváron tanuló ifjak előtt megnyílt a lehetőség, hogy kutatási eredményeiket Magyarországon vagy az Amerikai Egyesült Államokban publikálhassák. Elhangzott, hogy Romsics Ignác díszdoktorrá avatását nemcsak a kolozsvári Magyar Történeti Intézet közössége, hanem a teljes Történelem és Filozófia Kar és a Babeş–Bolyai Tudományegyetem tanári közössége támogatta. Összegzőképpen: Romsics Ignác és a történelemhez fűződő viszonya példaértékű a fiatalabb generációk számára. A laudációt Romsics Ignác egyik diákjának a jellemzése zárta, amelyet egykori tanárjáról fogalmazott meg.

A laudáció elhangzása után dr. Florin Streteanu egyetemi tanár, a szenátus elnöke olvasta fel annak a díszoklevélnek a latin nyelvű szövegét, amely a doctor honoris causa cím adományozását tartalmazta. Ennek elhangzása és a díszoklevél átadása után a rektor felkérte az immár díszdoktorrá avatott Romsics Ignácot, hogy tartsa meg az erre az alkalomra tervezett előadását.

Romsics Ignác megköszönte a lehetőséget, hogy Románia legjobb egyetemén több mint tíz éve taníthat, hogy kiváló szakembereket ismerhetett meg, és hogy ez az egyetem a doctor honoris causa címet adományozta neki. Im már díszdoktorként köszönte meg Rűsz-Fogarasi Enikő dékánhelyettesnek, hogy annak idején meghívta vendégelőadónak, majd a kolozsvári doktori iskola egyik tanárának kérte fel, bekapcsolva ezzel Kolozsvárt a magyarországi történelmi doktori iskolák vérkeringésébe. Romsics Ignác hasonlóképpen köszönetet mondott dr. Nagy Róbert Miklósnak, a kolozsvári Magyar Történeti Intézet jelenlegi intézetigazgatójának, dr. Hunyadi Attila Gábornak, a kolozsvári Magyar Történeti Intézet keretében működő Jelenkor és Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék docensének, valamint dr. Fodor János egyetemi tanársegédnek, egykori doktoranduszának. A köszönetnyilvánítások után a friss díszdoktor olyan hídként jellemezte önmagát, amely kapcsolatot teremt a Babeş–Bolyai Tudományegyetem és a magyarországi egyetemek között, valamint a romániai és magyarországi történészek között. Ezután további sok sikert kívánt az egyetem minden tanárjának és diákjának egyaránt, és nem titkolta büszkeségét, amit ez a cím jelent a számára.

Ezután került sor Romsics Ignác előadására, amely a *Magyar történetírás a 20. században* címet viselte. A már díszdoktori címmel rendelkező akadémikus a pontosabb kép érdekében végigvette történetírásunk jelentősebb szakaszait, és egységes képet adott a benne zajló folyamatokról. Az előadását gróf Mikó Imre, a Magyar Történelmi Társulat első elnöke gondolataival zárta: „A nemzeti ábrándokat a történetírásunkból zárjuk ki.” Véleményem szerint ennek az előadásnak az egységes szerkezete, a minősége és az előadás módja bebizonyította, hogy az előadó teljes mértékben megérdemelten válhatott

a Babeş–Bolyai Tudományegyetem díszdoktorává egy felemelő esemény keretén belül.

Számomra óriási megtiszteltetés, hogy harmadéves történészhallgatóként részt vehettem az avatáson és az azt követő díszebéden (ahol sikerült dedikálnom egyetemem újdonsült díszdoktorával az általa jegyzett kötetek egyikét). Pár éve még Romsics Ignác könyveiből készültem különböző tantárgyversenyekre, használtam műveit különböző szemináriumi dolgozataimhoz, és 2021 októberében személyesen átélhettem, hogy az egyetemem a doctor honoris causa címet adományozta Romsics professzor úrnak. Nagyon örvendtem a lehetőségnek, és köszönettel tartozom mindazoknak, akik hozzájárultak, hogy egy ilyen eseménynek tanúja lehettem.

Hibrid találkozás: Beszámoló a Romániai Magyar Történelemtanárok Tudományos Konferenciájáról

Sipos István

2021. december 11-én rendhagyó módon került sor a Romániai Magyar Történelemtanárok Tudományos Konferenciájára. Az immár hetedik alkalommal megrendezett konferenciát a kolozsvári Magyar Történelmi Intézet égisze alatt szervezték meg, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Kolozsvári Akadémiai Bizottsága (KAB) is támogatott.

A rendezvény célja megteremteni a romániai magyar történelemtanárok számára azt a lehetőséget, hogy bemutathassák tudományos kutatásaikat. Különböző témákkal lehetett jelentkezni: helytörténet, Erdély története, magyarságtörténet, Románia története, Közép-Európa története, egyetemes történet, bármely kor, bármilyen történelmi téma, történelemoktatás módszertana, iskolai és iskolán kívüli történelem, honismeret, helyismeret, tankönyvkutatás tudományos megközelítéseivel.

A szervezőbizottság, mérlegelve a jelenlegi járványhelyzetet, úgy döntött, hogy a konferenciára hibrid formában kerül sor, azaz online és személyes jelenléttel járó elemeket ötvözve fogják megrendezni. A konferencián elhangzott előadások alapvetően két témakör köré épültek: helytörténelmi, illetve tanításméleti, módszertani és tankönyvkutatási előadások.

A rendezvény kezdetén Rüszt-Fogarasi Enikő egyetemi tanár, dékánhelyettes köszöntötte az egybegyűlteket. Kiemelte, hogy ez a szakmai találkozás egy olyan fórum, ahol a történelemmel foglalkozó kollégák bemutathatják munkájukat. Köszöntőbeszédében üdvözölte úgy az egyéni, mint a kis csapatokba szerveződött résztvevőket, és hangsúlyozta, hogy az ebben a formában megszervezett konferencia újításnak számít a maga nemében. Kellemes és

hasznos időtöltést kívánt kiemelten a bihari, a kézdivásárhelyi, a székelyudvarhelyi és a kolozsvári helyszíneken összegyűlt csoportoknak.

A rendezvény nyitó előadását Toth Szilárd docens (BBTE, Magyar Történeti Intézet) tartotta a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen 1872–1919 között zajló történészképzésről. Olyan nagy elődök munkásságába nyújtott betekintést, mint a magyar történelem tanszék élére elsőként kinevezett Szabó Károly tevékenysége vagy annak a Szádeczky-Kardoss Lajos magyar történésznek az élettörténete és publikációi, aki 1891-től a történelem tanszék rendes tanára volt. Az egyetemes történelem tanszék tanárai közül bőséges információval látott el Lánczy Gyula és Márki Sándor egyetemi tanárok életéről és munkásságáról.

Nagy Róbert, a kolozsvári Magyar Történeti Intézet igazgatója, az első szekció levezető elnöke elsőként Bélfenyéri Tamást, a székelyhídi liceum frissen doktorált történelemtanárát kérte fel előadása megtartására. Az előadó *Az Anjou-kor váradi püspökei* címmel tartott bemutatót, mely egyben doktori dolgozatának rövid ismertetője is volt. Őt Bálint Ildikó brassói tanárnő követte a *Mesterasztalok mesterfogásai – avagy mit szolgáltak fel a 16–17. századok mesterré avatásain* című előadásával, aki a céhstatútumok kutatásán keresztül a mesterré avatás és a mesteri munka elkészítése során a mesterasztalokra kerülő ételekkel foglalkozott, korabeli recepteket vizsgált meg.

A szekció következő előadója Demeter Csanád székelyudvarhelyi tanár, akinek több könyve is megjelent a Hargita megyei Szentegyháza jelenkori történetével kapcsolatosan. *Kálvária. A szentegyházásfalvi oktatás története a két világháború között* címet viselő előadásában az 1920-as és 1930-as évek oktatásának alakulását mutatta be a több mint 275 éves helyi iskola viszontagságos történetén keresztül. Hangsúlyozottan taglalta az egyházi iskolák hanyatttörtét és a román iskola létrehozásának körülményeit.

E témakör utolsó előadása az *Udvarhelyi iskolák a menekülés forgatagában* címet viselte. Kápolnási Zsolt elsőéves doktorandusz, székelyudvarhelyi tanár alapos kutatómunkájának eredményeit mutatta be. Ismertette az 1916-os megszállás oktatást érintő következményeit: az udvarhelyszéki iskolák diáksága egy ideig anyaországi oktatási intézményekben folytatta tanulmányait az 1917-es hazatérésükig (az udvarhelyi menekültek nagy részét a magyar kormány Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében helyezte el, míg a székelykeresztúri tanítóképző diáksága Bajára került, ahol a helyiekkel közösen nyitották meg a tanévet).

A rövid szünetet követő második szekció levezető elnöke, Toth Szilárd Zatoschill-Ballai Zsuzsa tanárnőt szólította *Hogyan tanítsunk helytörténetet?* című előadása bemutatására. A konferencia résztvevői a főbb kompetenciák felsorolását követően a gyakorlatias, diák figyelmét felkeltő, aktivizáló tevékenységek felsorolását és ezek bemutatását követhették nyomon. Olyan modern didaktikai tevékenységekről esett szó, mint a forráselemzés, rejtvények készítése, különböző játékok, képfelismerés.

A következő előadó Portik Zsolt volt, a csíkszentdomokosi általános iskola tanára. *Interdiszciplinaritás a történelmi projekteken* címet viselő előadásának első részében azt mutatta be különböző grafikonok segítségével, hogy a pedagógusok milyen arányban vettek részt a pandémia alatt szervezett bizonyos digitális továbbképzéseken. Ezt követte a történelmi projekt mint modern oktatási módszer fontosságának és sikerességének bemutatása. Kiemelt figyelmet fordított a projektek bemutatása lépéseinek folyamatára: felhívás, ötletelés, kutatás, magvalósítás.

Alapfokú régészeti kompetenciák alkalmazása a középiskolai történelemórákon témában Csorba Mihály bihari tanár hangsúlyozottan felhívta a résztvevők figyelmét a diákokkal szervezett iskolán kívüli tevékenységek fontosságára (mint például a terepbejárás), amely nagy segítséget tud nyújtani a csapatépítés folyamatában, és nagy teret ad az interdiszciplinaritásnak. Ugyanakkor rávilágított az illusztrációk fontosságára és hasznosságára az oktatás folyamatában.

E szekciót két iskolai tankönyvekkel kapcsolatos prezentáció zárta. Először Beke Ibolya doktorandusz könyvtáros *Tankönyvkutatás. A többség és kisebbség megjelenítése Magyarországon és Romániában a tankönyvi szövegekben* című előadását hallgatta meg a nagyérdemű, majd Angyal Olívia doktorandusz *Magyarságtörténelem a tankönyvi illusztrációkon keresztül* című előadása következett. Mindkét szekció végén a résztvevőknek lehetőségük nyílt feltenni kérdéseiket az elhangzott előadásokkal kapcsolatosan.

A jól sikerült konferenciát egy online kerekasztal-beszélgetés zárta, amely során a különböző továbbképzési lehetőségekről, a digitális oktatás fontosságáról, tankönyvekről, történelmi versenyekről folytattak eszmecsere-t a résztvevők.

Szerzőink/Authors

- Bakk Antal-Pál** – PhD-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: bakk.antal@yahoo.com
- Balogh Judit** – habil. dr., egyetemi tanár, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger, e-mail cím: v.balogh.judit@uni-eszterhazy.hu
- Bartos-Elekes Imre** – BA-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: bartoselekesimre@gmail.com
- Beke Ibolya** – PhD-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: bi-bolya@yahoo.com
- Csoma Nikol** – BA-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: csomanikol7@gmail.com
- Damian, Iulian Mihai** – PhD, egyetemi adjunktus, BBTE, Klasszikus Nyelvek és Irodalom Intézete, Kolozsvár, e-mail cím: iulian.m.damian@gmail.com
- Demeter Csanád** – PhD, tanár, iskolaigazgató, Székely Mózes Általános Iskola, Lövete, e-mail cím: dcsanad@gmail.com
- Dincă, Adinel C.** – habil. dr., egyetemi docens, BBTE, Középkor–Kora Újkor Történeti és Művészettörténeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: adinel.dinca@ubbcluj.ro
- Fodor János** – PhD, egyetemi tanársegéd, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: janos.fodor@ubbcluj.ro
- Forró-Bathó Ákos** – BA-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: akos.forro@stud.ubbcluj.ro
- Fülöp Réka** – régész, Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Örökségvédelmi Igazgatósága, Budapest, e-mail cím: fulop.reka@mnm.hu
- Gál Zsófia** – PhD-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: galzsofi91@gmail.com
- Gáll Erwin** – PhD, régész, tudományos munkatárs II., Vasile Párvan Régészeti Intézet, Bukarest, e-mail cím: erwin.gall@iabvp.ro
- Gebei Sándor** – érdemes egyetemi tanár, az MTA doktora, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger, e-mail cím: gebei.sandor@uni-eszterhazy.hu
- Gloviczki Zoltán** – PhD, egyetemi docens, rektor, Apor Vilmos Katolikus Főiskola, Vác, e-mail cím: gloviczki.zoltan@avkf.hu
- Hegyí Géza** – tudományos kutató, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, e-mail cím: hegeza@gmail.com
- Horn Ildikó** – egyetemi tanár, az MTA doktora, ELTE BTK Történeti Intézet igazgatója, Budapest, e-mail cím: horn.ildiko@btk.elte.hu
- Horváth Csaba** – PhD-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: horvathcs93@gmail.com
- Horváth Richárd** – PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, e-mail cím: horvath.richard@abtk.hu
- Hőgyes Mihály Huba** – régész, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, e-mail cím: misihuba@yahoo.com
- Izsán Csaba** – PhD-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: csaba.izsan@ubbcluj.ro
- Kis Cynthia** – PhD-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: kcynthii@gmail.com
- Kolumbán Vilmos József** – PhD, egyetemi tanár, rektor, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: vkolumban@proteo.hu

- Koszorus Anita-Dorottya** – MA-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: anitakoszorus@yahoo.com
- Kovács Mihai** – PhD-hallgató, Dokumentarista, BBTE, TRANS.SCRIPT Diplomatakai és Középkori Oklevélpaleográfiai Kutatóközpont, Kolozsvár, e-mail cím: mihai.kovacs@ubbcluj.ro
- Ladó Árpád-Gellért** – PhD-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: l.arpad@yahoo.com
- Lupescu Makó Mária** – PhD, egyetemi docens, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: maria.lupescu@ubbcluj.ro
- Nagy Róbert** – PhD, egyetemi docens, intézetigazgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: robert.nagy@ubbcluj.ro
- Novák Csaba Zoltán** – PhD, tudományos munkatárs, Színművészeti Egyetem – Színház és Multimédia Kutatóintézet, Marosvásárhely, e-mail cím: novakzoltan1984@gmail.com
- Petruț Dávid** – PhD, egyetemi adjunktus, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: david.petrut@ubbcluj.ro
- Romsics Ignác** – egyetemi tanár, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger, az MTA rendes tagja, e-mail cím: romsicsignac@t-online.hu
- Rüsz-Fogarasi Enikő** – habil dr., dékánhelyettes, egyetemi tanár, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: eniko.rusz@ubbcluj.ro
- Sipos Gábor** – érdemes egyetemi tanár, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, az MTA külső tagja, e-mail cím: gsipos13@gmail.com
- Sipos István** – szaktanfelügyelő, Hargita Megye Tanfelügyelősége, Csíkszereda, e-mail cím: sipos.istvan@isjhr.eduhr.ro
- Tibori Szabó Zoltán** – habil. dr., egyetemi docens, BBTE, Politika-, Közigazgatás- és Kommunikációtudományi Kar, Kolozsvár; a PKKTK Holokauszt- és Genocídiumtanulmányi Intézet igazgatója, e-mail cím: tibori@fspac.ro
- Váry-Sylvester Péter** – BA-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, e-mail cím: peter.vary@stud.ubbcluj.ro
- Zágorhidi Czigány Balázs** – PhD, gyűjteményvezető, Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, Vasvár, e-mail cím: info@dominicana.hu

